

Ірина ВОРОНЧУК

Населення ВОЛУНИ

в XVI – першій половині XVII ст.:

родини,
догодоспогдарство,
географічні
чинники

Signorum et Characterum declaratio

- A. Antiqua
- B. Nova
- C. Obsolete
- D. In usum
- E. In usum
- F. In usum
- G. In usum
- H. In usum
- I. In usum
- J. In usum
- K. In usum
- L. In usum
- M. In usum
- N. In usum
- O. In usum
- P. In usum
- Q. In usum
- R. In usum
- S. In usum
- T. In usum
- U. In usum
- V. In usum
- W. In usum
- X. In usum
- Y. In usum
- Z. In usum

Delineatio Generalis
CAMPORUM DESERTORUM
 vulgo
UKRAINA.
 Cum adiacentibus Provinciis
 Bono publico erecta
 per
 Guilhelum le Vasseur
 de Beauplan
 S.R.M. Architectum militarem
 et Capitaneum.

Le Grosneur au Citron
 Cher Lecteur, j'ay cru à la honte pour le neglecte de tous prestres
 Cote Charles General de l'Orance, le Regne de Espagne et le mort de
 Roy, et ad Sublime de Commerce par les Breves de pasteurisation
 de se Top, telle que l'Orance metle a doner par ordre, le pres
 mettre de se fondant de Citronneur a Sulle Citron et par
 valant de se point de grandeur en grandeur de la Grande
 et de grand point par tout ce que je voye avec toute la
 Satisfaction de Rousin, qui se trouvent en Cote
 Revisé dans Cher Lecteur, se main petit labour, en
 attendant que Dieu en ordonne le Grand de faire
 la grande, et de se en gloire que le Cite de
 sera amplement satisfait, a Dieu.

Schale	
Milliaria Decemica	
A. Polonica	1000
M. Germanica	1000
L. Russica	1000
M. Silesica	1000
M. Hungarica	1000
M. Slavonica	1000
M. Lithuonica	1000
M. Moldavica	1000
M. Bulgarica	1000
M. Wallachica	1000
M. Servica	1000
M. Montenegrina	1000
M. Albanica	1000
M. Graecica	1000
M. Turcica	1000
M. Persica	1000
M. Indica	1000
M. Sinica	1000
M. Japonica	1000
M. Coreana	1000
M. Siamica	1000
M. Annamica	1000
M. Cochinchina	1000
M. Cambodiana	1000
M. Siamensis	1000
M. Indochina	1000
M. Malacca	1000
M. Sumatra	1000
M. Borneo	1000
M. Celebes	1000
M. Java	1000
M. Molucca	1000
M. Banda	1000
M. Sunda	1000
M. Timor	1000
M. Iriae	1000
M. Melanesia	1000
M. Polynesia	1000
M. Oceania	1000
M. Australia	1000
M. Antarctica	1000

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Національний науково-дослідний інститут українознавства
та всесвітньої історії

Ірина ВОРОНЧУК

Населення
ВОЛІНИ

в XVI – першій половині XVII ст.:

розна,
гортоспоустарство,
гортосграфічні
чинники

Монографію опубліковано
за фінансової підтримки
Американської Ради
Наукових Товариств
(ACLS)

КИЇВ
2012

УДК 94(477.82):[314.1+316.36] «15/16»
ББК 63.3(4Укр-4Вол)45-2
В75

Затверджено до друку вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (протокол № 4 від 21 червня 2011 р.)
Затверджено до друку вченою радою Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України (протокол № 4 від 13 грудня 2011 р.)

Рецензенти:

д-р іст. наук, професор *Г. В. Боряк*,
д-р іст. наук, професор *В. І. Ульяновський*,
д-р іст. наук, професор *Н. М. Яковенко*

Редактор: *Л. О. Біда*

Ворончук І. О.

В75 Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. О. Ворончук – К.: 2012. – 712 с.: іл.
ISBN 978-966-02-6249-2

Монографію присвячено висвітленню проблем повсякденного життя різних страт волинського соціуму XVI – першої половини XVII ст. Вперше в українській історіографії на підставі значного комплексу документальних і наративних джерел розглядається найширший спектр проблем соціальної історії ранньомодерного часу, а саме: практика укладання шлюбів, характер шлюбної моделі, типологія шлюбно-сімейних форм, їх взаємозв'язок зі шлюбною моделлю та прокреаційною поведінкою, вплив шлюбної моделі на структуру родини тощо. Розкриваються внутрішні мотивації та механізми демографічної поведінки тогочасних людей, конкретний вияв і зміст яких зумовлювалися впливом цілого комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників: економічних, соціальних, правових, релігійних, політичних тощо. На підставі документальних джерел зібрано статистику та обраховано дітність шляхетської родини. Застосовуючи класифікаційну схему родинних структур британського дослідника Пітера Ласлетта, визначено типологію та обчислено коефіцієнти родинних та домогосподарських структур різних соціальних верств волинського суспільства. Переглянуто загальну оцінку чисельності населення Волині середини XVII ст. в бік її збільшення. Висновки автора спираються на створені за джерелами додатки: багатошлюбності волинської шляхти, дітності шляхетських родин, схеми селянських родинних і домогосподарських структур, каталоги природних катаклізмів, татарських нападів та таблиці понесених внаслідок цих нападів втрат волинської людності.

Для істориків, демографів, соціологів, культурологів, правознавців, учителів, студентів.

УДК 94(477.82):[314.1+316.36] «15/16»
ББК 63.3(4Укр-4Вол)45-2

ISBN 978-966-02-6249-2

© І. О. Ворончук, 2011

ЗМІСТ

До читача.....	6
ВСТУП.....	8

РОЗДІЛ

1

Демографічна ментальність волинської шляхти («аби людина в подружньому житті роки свої проводила»)

1.1. Історичне поняття родини.....	18
1.2. Типи родин та їх класифікація.....	26
1.3. Джерела з історії та реконструкції шляхетської родини.....	40
1.3.1. Актова документація гродських і земських судів Волині як джерело реконструкції родинних структур.....	40
1.3.2. Ступені спорідненості: «кrevні», «повиноваті», «близькі» та «рідні».....	53
1.3.3. Родинна термінологія.....	56
1.4. Шлюбна модель та її чинники.....	61
1.5. Прокреаційна поведінка волинської шляхти.....	91
1.5.1. Багатошлюбність.....	92
1.5.2. Смертність.....	105
1.5.3. Плідність і дітність.....	119
1.5.4. Коефіцієнт дітності шляхетської родини.....	131

РОЗДІЛ

2

Структура й типологія шляхетської родини

2.1. Шляхетський двір як господарсько-економічний комплекс.....	137
2.2. Мешканці шляхетського двору: родина й домочадці.....	146
2.2.1. Коефіцієнт шляхетської родини.....	154
2.3. «Служба» шляхетського двору.....	157
2.3.1. Слуги.....	158
2.3.2. Челядь.....	170
2.3.3. Система взаємозалежностей «пан-слуга».....	175
2.4. Коефіцієнт шляхетської родини-домогосподарства.....	187
2.5. Служба та коефіцієнт магнатського двору.....	194

РОЗДІЛ

3

Структура й типологія селянської і міщанської родин

3.1. Селянська родина, її структура й типологія.....	202
3.1.1. Джерела з історії селянської родини.....	202
3.1.2. Вплив системи господарювання на селянську родинну структуру.....	217
3.1.3. Селянське домогосподарство.....	229
3.1.3.1. Селянська родина.....	229
3.1.3.2. Підсусідки й коморники.....	254
3.1.3.3. Селянська служба: челядь і наймити.....	261
3.1.3.4. Коефіцієнт, структура й типологія селянського домогосподарства.....	265
3.2. Структура й типологія міщанської родини.....	229
3.2.1. Джерела з історії міщанської родини.....	229
3.2.2. Волинські міста та їх класифікація.....	254
3.2.3. Структура міського диму та його заселеність.....	261
3.2.3.1. Міщанська родина та її коефіцієнт.....	265
3.2.3.2. Сусіди.....	229
3.2.3.3. Підсусідки й коморники.....	254
3.2.3.4. Служба й челядь.....	261
3.2.3.5. Шляхетські двори в містах. Коефіцієнт міського диму.....	319

РОЗДІЛ

4

Вплив природних та воєнно-політичних катаклізмів на структуру української родини («Господи, спаси від голоду, пошесті і татар»)

4.1. Кліматичні негоди, неврожаї, гблбд, пошесті й пожежі.....	325
4.1.1. Природні чинники й розвиток суспільства.....	325
4.1.2. Клімат Волині в XVI – першій половині XVII ст. Неврожаї та голод....	332
4.1.3. Пошесті й хвороби.....	341
4.1.4. Пожежі.....	353
4.2. Руйнівний вплив татарських нападів на родинні структури.....	356
4.2.1. Кримський ханат і його політика.....	357
4.2.2. Неспроможність литовського та польського урядів захистити південно-східні кордони.....	361
4.2.3. Військові сили Кримського ханату й тактика грабіжницьких нападів...	371
4.2.4. Доля українських бранців.....	378
4.2.5. Татарські напади на Волинь.....	387
4.2.6. Демографічні втрати Волині внаслідок татарських нападів.....	393

РОЗДІЛ

5

Залюдненість Волині на середину XVII ст.

5.1. Методологічні засади обрахунків населення.....	418
5.2. Обчислення волинської людності.....	436
5.2.1. Селянство.....	436
5.2.2. Міщанство.....	438
5.2.3. Шляхта.....	439
5.2.4. Духовенство.....	446
5.2.5. Населенняфільварків.....	449
<hr/>	
ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ	455
<hr/>	
ДОДАТКИ	457
I. Номенклатура багатошлюбності волинських жінок (XVI – перша половина XVII ст.)	457
II. Номенклатура багатошлюбності волинських чоловіків (XVI – перша половина XVII ст.)	481
III. Дітність волинських шляхетських родин XVI – першої половини XVII ст.	494
IV. Реконструкція селянських домогосподарських та родинних структур XVI – першої половини XVII ст.	525
V. Природні катаклізми, пощесті та пожежі на Волині в XV – першій половині XVII ст.	566
VI. Каталог татаро-турецьких нападів на українські землі в XV – першій половині XVII ст.	577
VII. Людські втрати Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст.	604
<hr/>	
Список використаних джерел та літератури	614
<hr/>	
Список ілюстрацій	640
<hr/>	
Іменний покажчик	642
<hr/>	
Географічний покажчик	694

ДО ЧИТАЧА

Представляю читачам монографію, якій віддано щонайменше 15 років копіткої праці, а від часу її задуму до втілення – ще більше. Книга писалася довго, оскільки автор намагалася висвітлити значне коло проблем українського повсякдення та соціальної історії, які або загалом не досліджувались у вітчизняній історіографії, або були недостатньо висвітлені, а подеколи й перекручені. Тож з'ясування багатьох із них вимагало тривалих документальних пошуків та опрацювання значного кола джерел з метою підготовки достатньої наукової бази для висвітлення поширених у тогочасному повсякденному житті соціальних практик та аргументованого спростування застарілих історіографічних стереотипів і міфів, що не відповідають тодішнім життєвим реаліям.

Збір даних для створення статистики потребував багаторічної копіткої дослідницької роботи з документальним матеріалом, яка протягом 1995–2010 років проводилася в різних архівних зібраннях України та Польщі. Саме з метою створення статистики для аргументованого обрахунку дітності української шляхетської родини було підготовлено «Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела» К., 2009), на підставі яких виведено достовірніший коефіцієнт української шляхетської родини, а також встановлено деякі ментальні стереотипи демографічної поведінки українського населення досліджуваного періоду. На документальній основі створено й усі інші таблиці, вміщені під рубрикою «Додатки».

Отже, нарешті маю приємну нагоду висловити щиру подяку всім, хто виявляв підтримку та зацікавленість у підготовці та написанні цієї

праці. Найпершу подяку складаю Інституту відкритого суспільства у Празі та фонду підтримки наукових досліджень Польської Академії Наук – Касі ім. Юзефа Мянзовського (Kasa im. Józefa Mianowskiego Fundacja Popierania Nauki), завдяки фінансовій підтримці яких було започатковано дане дослідження та здійснено довготривалі документальні пошуки в багатьох архівосховищах Польщі.

Велика моя подяка адресується також Раді американських наукових товариств (American Council of Learned Societies), яка підтримала задум та ідею книги, а потім і видання даної монографії.

Моя щира подяка професору Національного університету «Києво-Могилянська академія» Наталії Миколаївні Яковенко, яка була першим читачем рукопису, за висловлені нею поради і зауваження, а також рецензентам заступнику директора з наукової роботи Інституту історії України НАН України Геннадію Володимировичу Боряку та професорові кафедри давньої та нової історії Київського національного університету ім. Тараса Шевченка Василю Іринарховичу Ульяновському.

Висловлюю подяку заступнику директора історичного музею міста Львова Олені Миколаївні Роман за допомогу у виготовленні з портретної галереї музею фотографій тогочасних історичних діячів, вміщених у монографії.

Моя вдячність за всебічну допомогу теперішнім колегам по відділу історичних пам'яток Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, науковим співробітникам Миколі Борисовичу Висотіну, Владиславу Вікторовичу Безпальку та молодшому науковому співробітнику Мар'яні Миколаївні Кучерук.

Насамкінець висловлюю вдячність моїм дочкам Данусі й Вероніці, які протягом багатьох років не лише всіляко підтримували мене у моїх наукових пошуках, а й надавали реальну допомогу.

ВСТУП

«Ніхто не знає чисельності всього світу між XV та XVIII ст. Статистики не зуміли дійти єдиної думки, ґрунтуючись на нечисленних і ненадійних цифрах, що їх пропонують їм історики. На перший погляд, на цих сумнівних засадах нічого не можна збудувати. Одначе варто спробувати.»

Фернан Бродель.

*Матеріальна цивілізація,
економіка і капіталізм,*

*XV–XVIII ст. Структури повсякденності:
можливе і неможливе. – К., 1995. – Т. I. – С. 13.*

Історія народонаселення здавна привертала увагу дослідників. Нею цікавилися Платон і Арістотель, Августин і Григорій Великий, учені-гуманісти та філософи доби Просвітництва¹. Понад сто п'ятдесят років тому до наукового вжитку було введено термін «демографія», який символізував виокремлення досліджень, присвячених народонаселенню, в самостійну галузь знання. Проте, на думку деяких учених, у своєму нинішньому втіленні історична демографія народилася не так давно². Юрій Безсмертний називав сучасну історичну демографію однією з наймолодших гуманітарних наук³.

Річ у тім, що впродовж останніх десятиріч, починаючи з кінця 60 – початку 70-х років ХХ ст. в західноєвропейській та американській науковій практиці відбувався інтенсивний пошук нових теоретичних засад і методичних підходів, наслідком яких став значний поступ історико-демографічних досліджень. Ідеться не лише про розширення тематики, географії та хронології, а й про докорінні зміни, що стосуються пізнавальних орієнтацій і дослідницьких парадигм. Деякі дослідники навіть називають ці зміни «оксамитовою революцією» в гуманітаристиці⁴. Якщо до 50-х років минулого століття в центрі уваги

1 Шелестов Д. К. Демография: история и современность. – М., 1983; *Его же*. Историческая демография. – М., 1987.

2 Вишне夫斯基 А. Г., Кон И. С. Предисловие // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. ст. – М., 1979. – С. 3; Dupâquier J. Introduction à la démographie historique. – Paris, 1974; *Ibidem*. Introduction // Histoire de la population française. – Paris, 1988. – Т. I. – Р. 1–2.

3 Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. – М., 1991. – С. 7.

4 Пушкарева Н. Л. Женщины России и Европы на пороге Нового времени. – М., 1996. – С. 5; *Ее же*. Зачем он нужен этот гендер? Новые концепции и новые подходы к анализу прошлого // Социальная история: Ежегодник. 1998/99. – М., 1999. – С. 155.

західноєвропейських істориків, демографів, соціологів були проблеми, пов'язані з економічними передумовами зростання і спадів населення, вивчення демографічної динаміки, густоти залюдненості окремих регіонів, чисельності різних соціальних груп, то з 60-х років головним об'єктом їх вивчення стають такі феномени, як модель шлюбу, сімейні стосунки, становище жінки в родині та суспільстві, її права і обов'язки, діти в родині та ставлення до них, взаємини батьків і дітей тощо.

Відбулось оновлення і збагачення методів дослідження, зокрема завдяки розробленню цілої низки нових методик було з'ясовано такі складні питання, як структура родини, типологія домогосподарства тощо. Внаслідок цього історична демографія як наукова дисципліна зазнала принципових змін, із допоміжної галузі соціально-економічного аналізу вона поступово перетворилася на один із напрямів історичного синтезу, з описової історії народонаселення – на аналітичну історію багатоаспектних за своєю сутністю демографічних процесів і стала складовою частиною історичної соціології або соціальної історії в широкому розумінні слова.

Водночас глибоку внутрішню трансформацію в цей час переживала і сама соціальна історія, яка під впливом школи «Анналів» з теорії перетворилася на історіографічну практику. Наприкінці 60-х років минулого століття виник новий напрям під назвою «історія повсякдення», або «історія знизу». Його послідовники виступають із гаслом: «від вивчення державної політики та аналізу глобальних суспільних структур і процесів звернімось до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя простих людей»⁵. Головним предметом своєї уваги вони вважають не ключові історичні події або життя визначних осіб, а повсякденне життя «маленьких людей», безіменних учасників історичного дійства, які не завжди самі можуть впливати на хід подій, але найбільше зазнають на собі нищівної сили колеса історії.

Принципова специфіка «історії повсякдення» полягає у двох головних особливостях. По-перше, це інтерес до «суб'єктивної сторони історії». Прибічники напряму намагаються зрозуміти й проаналізувати мінливий світ сприйняття, переживання, поведінку людей, вплив на них соціальних структур і процесів. По-друге, це ставлення до об'єкта дослідження як до співавтора, встановлення діалогу з досліджуваним,

5 Hobsbawm E. J. From Social History to the History of Society // *Daedalus*, 1971 (100). – P. 20–45; Ullrich V. Entdeckungsreise in den historischen Alltag // *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1985. – N 6. – P. 403; Оболенская С. В. «История повседневности» в историографии ФРГ // *Одиссей*. Человек в истории: Личность и общество. – М., 1990. – С. 183; Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // *Україна модерна*. – К.; Л. – 2005. – № 9. – С. 249–269.

причому не лише на рівні діалогу з людиною, а й на рівні документа. Для «істориків повсякдення» характерним є намагання зрозуміти предмет «із середини». На їхнє переконання, минуле життя розкривається лише завдяки розумінню притаманних цьому життю світу ідей⁶.

Таким чином, критичний перегляд концептуальних засад і дослідницької стратегії зумовив заміну старих форм соціально-історичного знання, осмислення необхідності висвітлення взаємодії об'єктивних умов, у яких функціонує суспільство, і суб'єктивних інтенцій людей, які його створюють та діють у його межах, і спричинив значне розширення дослідницької перспективи. Нова парадигма соціальної історії висуває своїм завданням дослідження усіх сфер, зокрема й приватної, життя людей минулих часів у їх структурній єдності та фокусі перехрещення соціальних зв'язків і культурно-історичних традицій. Її головною настановою є намагання зрозуміти людські зв'язки і стосунки в межах соціального життя, наближеного до індивіда, на рівні реальних груп і соціальних спільнот.

Пошук нового інструментарію для виконання поставлених завдань своєю чергою спричинив справжній вибух дослідницького інтересу до мікроісторії. Найпослідовніший розвиток мікропідходи дістали якраз у межах «нової локальної історії», яка, орієнтуючись на засади «нової соціальної історії», безпосередньо пов'язана з історією соціальних груп і заснована на максимальній деталізації та індивідуалізації досліджуваних об'єктів.

Мікроісторичні дослідження спрямовані не лише на ефективне використання різномірних прийомів аналізу та фронтальне опрацювання даних місцевих архівів з метою реконструкції життєвої долі окремих індивідів та міжособистісних стосунків. Їх автори широко послуговуються соціологічною концепцією «локальної соціальної системи», відповідно до якої соціальний статус індивіда не можна розглядати поза контекстом локальних соціальних спільнот. Головними атрибутами таких досліджень стали аналіз основних характеристик економічної та демографічної ситуації загалом, з'ясування структури родини і домогосподарства, шлюбної моделі, порядку та правил успадкування власності, системи споріднених і сусідських зв'язків, індивідуальної та групової мобільності, соціальних ролей і функцій різних статей, порівняльний аналіз індивідуальних і колективних соціальних контактів тощо. Зміна перспективи – від політичної історії до історії соціальної, від глобальної – до історії повсякденного життя, від сильних світу цьо-

6 Оболенская С. В. «История повседневности» в историографии ФРГ. – С. 182 – 185.

го – до пересічних учасників історичного процесу – спричинила необхідність розширення джерельної бази.

На тлі досягнень західноєвропейської науки особливо відчутним є відставання вітчизняних досліджень в цій галузі. Загальною особливістю демографічних досліджень радянських учених було зосередження уваги на останніх трьох століттях⁷. З-поміж малодосліджених проблем української історії залишаються проблеми соціальної історії та історичної демографії як її складової частини, особливо так званої достатистичної доби, тобто до XVIII ст. Такий стан демографічної проблематики можна пояснити як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками.

Помилкові уявлення про роль і місце народонаселення в суспільному розвитку призвели до того, що демографія була зведена до рівня реєстратора статистичних матеріалів і перетворилася на одну із забутих галузей наукового знання⁸. Попри те, що окремі вчені (наприклад, один із найвидатніших українських демографів і статистиків Михайло Птуха) наголошували на важливості розроблення демографічної проблематики, історична демографія, залишилася поза увагою вітчизняних учених⁹. Не випадково на початку 90-х років минулого століття Михайло Юліанович Брайчевський назвав стан історичної демографії в Україні катастрофічним¹⁰.

Згубним наслідком жорсткого контролювання наукових досліджень та заідеологізованості історії в радянський період стало вилучення самої людини з історії, підміна людини як головного об'єкта вивчення гуманітарних наук соціологічними абстракціями на зразок класів і мас, що призвело до «знелюднення» минулого. В українській історіографії широка соціальна проблематика, як-от: характер шлюбної моделі, типологія родини та її структура, масова демографічна поведінка, народжуваність і смертність, стосунки братів і сестер, батьків і дітей, уявлення про сім'ю, шлюб, любов, а також вплив цих уявлень на різні сторони життя суспільства, особливо ранніх іс-

7 *Щоправда*, достатистичний період майже не досліджувався і західноєвропейськими дослідниками. Навіть у Франції – визнаному центрі історико-демографічних студій – дослідження хронологічно розпочинаються лише з 1670 р., тобто з часу, відколи, на думку дослідників, метричні записи стають достатньо репрезентативними. Період, що передує XVII ст. (зокрема, XVI – перша половина XVII ст.) вважається часом, демографічний аналіз якого може бути лише частковим і неповним. Див.: *Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века.* – С. 12.

8 *Шелестов Д. История и современность (об изучении истории демографической науки) // Прошлое и настоящее демографии.* – М., 1980. – С. 3.

9 *Птуха М. В. Очерки по истории статистики XVI–XVIII веков.* – М., 1945. – С. 14.

10 *Брайчевський М. Ю. Міфологія в українській історіографії // Тези доп. І наук. конф. Київ. осередку Укр. іст. т-ва.* – К., 1993. – С. 4.

торичних періодів майже не заторкалися. У низці ґрунтовних праць, що вийшли друком впродовж останніх років, розглядаються деякі зазначені проблеми, однак вони стосуються пізнішого, вже так званого статистичного, періоду, а саме XVIII ст.¹¹ Щодо ранішого періоду, то в українській історіографії залишаються недослідженими не лише широкі соціальні проблеми, а й питання чисельної характеристики населення України XVI–XVII ст. та окремих її регіонів. Достатньо згадати, що на сьогодні існує кілька оцінок чисельності населення України зазначеного періоду, які не тільки не узгоджуються, а й істотно (іноді у 2–2,5 рази) різняться між собою. Зокрема, потребує серйозного перегляду коефіцієнт української родини XVI–XVII ст. у 5–6,5 осіб, який не підкріплено джерельними матеріалами та жодними статистичними даними¹².

Водночас будь-яке системне вивчення того чи іншого суспільства неможливе без аналізу демографічних явищ. Автор теорії демотичного чинника в історичному процесі Максим Максимович Ковалевський вважав, що головним чинником усіх змін економічного ладу є зростання населення¹³. При цьому він зауважував, що на історичний процес однаковою мірою впливають як зростання, так і зменшення населення. Аналогічної думки дотримувався один з найвідоміших представників французької школи «Анналів» Фернан Бродель. Він стверджував: «... як для короткострокового циклу, так і для довгострокового, як на рівні місцевих реальностей, так і на величезній шкалі всесвітніх реаль-

- 11 Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воеводства 1791 р. // Україна модерна. – Л., 2001. – № 6. – С. 25–45; Волошин Ю. Населення домогосподарств «государевых малороссийских описных раскольничих слобод» (За матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр.») // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 117–134; Його ж. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 4. – С. 39–51; Його ж. Міграційні потоки росіян-старовірів на територію Гетьманщини у XVIII ст.: Географія походження та соціальний склад // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Л., 2004. – Кн. 1. – С. 144–149; Його ж. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. – Полтава, 2005; Кись О. А. Материнство і дитство в українській традиції: деконструкція мифа // Соціальна історія: Ежегодник. 2003: Женская і гендерная история. – М., 2003. – С. 156–172; Маслійчук В. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 243–264; Його ж. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. – Х., 2008; Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 56–64; Сакало О. Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2011.
- 12 Ворончук І. Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми // Українознавство. – К., 2005. – № 4. – С. 221.
- 13 Ковалевский М. М. Развитие народного хозяйства в Западной Европе. – СПб., 1899. – С. 2.

ностей – усе пов'язане з кількістю, з коливанням чисельності людей»¹⁴. Бродель вважав чисельність населення «чудовим індикатором», який підбиває підсумок успіхів і невдач. «Якщо людей стає більше, відбувається і піднесення виробництва та обміну; розширюється хліборобство на перелогових, лісистих, болотянистих, гористих землях. Спостерігається зростання мануфактур, збільшення розмірів сіл і ще частіше – міст; зростають масштаби пересування людей»¹⁵.

Необхідність зведення історії з п'єдесталу науки про суспільство до рангу науки про людину в суспільстві ставить на порядок денний переміщення акцентів з вивчення абстрактно взятого суспільства до вивчення людини у суспільстві, до виявів її життєдіяльності у різних сферах – в економіці, політиці, релігії, а також у найближчому соціальному середовищі – в родині, а отже, вивчення проблем історичної демографії. Саме в демографічних процесах і явищах знаходить найбільше втілення найважливіший в історії «людський фактор» і найбільше виявляється той чи інший елемент історії з людським обличчям.

Об'єктом вивчення має стати Людина як конкретний носій національних і культурних традицій, релігійних і моральних настанов, ментальних стереотипів, усвідомлених і неусвідомлених психологічних мотивацій. Однак ментальність епохи, виступаючи як одна з об'єктивних умов формування індивідуальної або групової буденної (звичної) свідомості, ще не вичерпує всіх її передумов. Об'єктивні процеси, які є потенційними причинами – стимулами діяльності та вчинків людей, так само слід брати до уваги, як і акти буденної свідомості, через які вони реалізуються. Адже ті чи інші процеси виникнення, зміни, розпаду, тобто трансформації певних структур, не відбуваються безпосередньо на підставі бажань і дій окремих суб'єктів.

Об'єктом цього дослідження є функціонування народонаселення Волині XVI – першої половини XVII ст. Поняття «народонаселення» ми розуміємо не як механічну сукупність людей, об'єднаних лише спільною територією¹⁶. Виходячи із соціальної сутності поняття народонаселення, розуміємо його як структурне утворення зі сталими і впорядкованими зв'язками та стосунками людей всередині нього, адже саме соціальні стосунки перетворюють сукупність людей з простої по-

14 Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995. – Т. I. – С. 14–15.

15 Там само. – С. 15.

16 Новосельский С. А. Теория и статистика населения // Энциклопедический словарь братьев Гранат – М., 1936. – Т. 41, ч. 7. – С. 357.

пуляції на народонаселення¹⁷. Внаслідок такої трактовки народонаселення виступає як складне соціальне явище, що охоплює нерозривно пов'язані процеси фізичного відновлення людських поколінь (тобто відтворення населення), їх соціалізацію, передання від покоління до покоління накопиченого досвіду, зокрема й пов'язаного з продовженням роду¹⁸.

Особливості перебігу історичних подій окремих регіонів диктують необхідність звуження регіональних меж дослідження, оскільки з'ясування їх одночасно в масштабі цілої України є неможливим. Вибір Волині як регіону дослідження пов'язаний зі специфікою її географічного розміщення та своєрідним статусом певної «культурної автономії» спочатку у складі ВКЛ, а пізніше – Речі Посполитої (зі своєю правовою системою, усталеними традиціями та звичаями), які справили великий вплив на побут, манеру поведінки, спосіб мислення тощо¹⁹. Хронологічні межі дослідження – XVI – перша половина XVII ст. – зумовлені тим, що демографічна ситуація ранішого періоду не зафіксована джерелами, а друга половина XVII ст. ознаменувалася цілою низкою політичних катаклізмів, які згубно вплинули на стан населення і різко змінили всю демографічну ситуацію в українських землях, зокрема й на Волині.

Методологія дослідження ґрунтується на епістемологічних ідеях щодо інтеграції підходів у вивченні минулого, оскільки історію суспільства і груп, що його утворюють, не можна вивчати у відриві від історії картини світу, системи цінностей, форм соціальної поведінки, смислів, символів, традицій, ритуалів тощо. Соціум як будь-яка структурована система, створена «людським матеріалом», реалізує себе через конкретні, завжди різні у часі й просторі, вчинки людей. Отже, від вивчення їхньої поведінки має починатися дослідження усєї системи – на рівні конкретного індивіда, мікрогрупи, до якої він належить, його соціальної верстви.

Це завдання порушує проблему вивчення історії родини, оскільки, по-перше, без родини немає народу, по-друге, саме родина є тим мікрокосмом, де людська індивідуальність виявляється в усій своїй

17 Шелестов Д. К. Историческая демография. – С. 35–41; Стешенко. В. С. Изучение воспроизводства населения (теоретические проблемы). – К., 1981. – С. 17.

18 Поняття «відтворення населення» з'явилося в літературі 30-х років минулого століття. Див.: Паевский В. В. Вопросы демографической и медицинской статистики – М., 1970; Теоретические проблемы демографии. – М., 1970; Основы теории народонаселения. – М., 1973; Боярский А. Я., Валентей Д. И., Кваша А. Я. Основы демографии. – М., 1980; Шелестов Д. К. Историческая демография. – С. 35.

19 Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С. 268.

розмаїтості, до того ж тут найбільший вияв знаходять статеві взаємини. Ці питання є вкрай актуальними для української історіографії, в якій майже не зачіпалися широкі проблеми історії родини, демографічної поведінки та приватного життя населення ранньомодерного періоду.

В основу дослідження покладено засади напряду історії повсякдення та принципи французької школи «Анналів», головним чином, представників третього її покоління: Емануеля Ле Руа Лядюрі (Emmanuel Le Roy Ladurie), Марка Ферро (Marc Ferro), Жака Ле Гоффа (Jacques Le Goff) та ін., які простежують тісний зв'язок між буттям людей, побутом, умовами, в яких вони живуть, та їхньою ментальністю. У зв'язку з цим застосовано комплексний полідисциплінарний підхід, який передбачає висвітлення як об'єктивних соціальних процесів, так і суб'єктивного сприйняття світу людьми минулого. Суб'єктивне сприйняття демографічних феноменів розглядається в їх об'єктивному взаємозв'язку з особливостями економічної структури, політичного влаштування, культурної еволюції, а соціально-економічні, природничо-екологічні, політичні чинники – як елементи об'єктивної картини світу, що формували демографічні стереотипи людей різних соціальних груп. Такий підхід дає змогу спрямувати наше дослідження на вивчення внутрішніх мотивацій представників різних соціальних верств у вирішенні проблем приватного життя. Оскільки приватна сфера охоплює різні сторони внутрішнього життя індивідів, це дає можливість виявити певні ментальні домінанти (ціннісні, життєві орієнтири, «звички свідомості», оціночні категорії, своєрідне бачення світу і себе в ньому), які визначали стереотип і практику повсякденної демографічної поведінки.

Метою дослідження є висвітлення загального тренду демографічної ситуації на Волині протягом XVI – першої половини XVII ст. Відповідно до цього автор передбачає:

- визначити модель шлюбу та її вплив на структуру родини;
- проаналізувати форми шлюбно-сімейних структур, взаємозалежність між шлюбною моделлю і типом родини, з одного боку, та демографічною динамікою, з іншого;
- простежити кореляцію сімейних форм різних соціальних страт населення залежно від системи господарської діяльності та специфіку і відмінності в типології родинних структур різних верств населення залежно від їхнього соціального статусу;
- з'ясувати проблеми народжуваності й смертності та їх вплив на стереотип демографічної поведінки;

- розглянути вплив тогочасної реальної історичної ситуації, зокрема природних і політичних катаклізмів на формування певної демографічної поведінки;
- на підставі вивчення зазначених вище питань та одержаних даних визначити чисельні параметри населення Волині в середині XVII ст.

Задля правильного розуміння поведінки людей минулого автор намагався, по-перше, відсторонитися від «вірусу сучасності», тобто сучасного сприйняття минулого, й не переносити на тогочасну епоху стереотипи і поняття, характерні для мислення нашого часу. Своє головне завдання автор вбачає не лише в описанні демографічної поведінки людей минулої епохи, а й у розкритті внутрішніх мотивацій, з'ясуванні внутрішнього механізму поведінки людей тогочасної культури.

Найважливішого значення для розкриття цих питань набуває необхідність розширення джерельної бази дослідження, введення до наукового обігу нових джерел, а також, позбавлене світоглядних анахронізмів, нове прочитання опублікованих раніше документів та інших пам'яток. З цією метою були досліджені як наративні пам'ятки: літописи, хроніки, мемуари, так і документальні джерела масового характеру, зокрема комплекс актових книг гродських і земських судів Волині XVI – першої половини XVII ст., які містять численні матеріали фіскального характеру, документи, пов'язані з господарською діяльністю (люстрації королівських маєтків, інвентарі приватних володінь тощо), різноманітні приватно-правові акти: дільчі, купчі, дарчі, орендні угоди, шлюбні контракти, тестаменти тощо, які дають змогу з'ясувати склад і дослідити структуру тогочасних родин різних соціальних страт населення. Інформацію про певні ментальні стереотипи несуть у собі нечисленні сімейні хроніки, приватне листування, весільні та погребові промови й тогочасні рукописні збірки повчального моралізаторського характеру, які не вивчалися з погляду поставлених завдань або взагалі не потрапили в поле зору дослідників.

Наголошуючи на актуальності широкого історико-демографічного дослідження, слід розуміти, наскільки реальним є виконання поставлених завдань в тому ракурсі, в якому їх визначено. Як відтворити демографічні уявлення, що не знайшли в тогочасних текстах прямих рефлексій, та й чи можливо це взагалі? Адже відсутність у більшості сучасних досліджень ранньомодерного суспільства цілісної характеристики демографічних явищ не є випадковістю, це пояснюється лаконічністю джерел, які не дають відповіді на поставлені

питання. Зокрема, в тогочасних джерелах бракує експліцитного виявлення масового умонастрою, не розкриваються мотивації тої чи тої демографічної поведінки, не порушуються питання регуляції чисельності населення тощо.

Проте інформативність історичних джерел не є сталою величиною, вона зростає мірою нашого зацікавлення певними проблемами і залежить від тих питань, які ми ставимо перед джерелами²⁰. Крім того, накопичено достатній досвід використання опосередкованих даних джерел, зокрема врахування сприйняття минулого як взаємопов'язаної єдності суб'єктивного і об'єктивного, інакше кажучи, як суб'єктивного осмислення членами соціуму об'єктивної реальності, що їх оточує. Адже об'єктивні передумови людської діяльності не діють автоматично, людина мусить усвідомити їх для того, щоб перетворити на стимули своїх дій. Цілком очевидно, що сприйняття одних і тих самих явищ не було однаковим у представників різних страт населення: шляхетства, міщанства, селянства, що передбачає диференційований підхід у вивченні та висвітленні демографічних феноменів. Таким чином, нашим завданням є висвітлення загальної демографічної ситуації зсередини, виходячи з внутрішніх мотивацій демографічної поведінки ранньомодерної людини. Це передбачає пильну увагу до сприйняття тогочасними людьми кожного демографічного феномену.

Оскільки дослідження ґрунтується загалом на нових документальних матеріалах, віднайдених автором внаслідок багаторічної пошукової роботи в архівах, виникла потреба дати характеристику цих джерел у відповідних розділах.

20 *Бессмертный Ю. Л. Жизнь и смерть в средние века. – С. 15–16.*

Детографічна ментальність вотинської шляхти («аби тјотина в погружньому житті року свої провотина»)

*«Aby człowiek w małżeńskich granicach lata
swe prowadził»*

*Рукописний збірник XVII ст. // Biblioteka
Czartoryzkich w Krakowie. – Dział rękopisów. –
Sygn. 1881/IV. – S. 291.*

1.1. Історичне поняття родини

Поняття *родина* вживається сьогодні у кількох значеннях, які відображають різні реальності. В широкому розумінні родина означає групу осіб, пов'язаних між собою походженням від спільного предка, з котрих одні є нащадками інших, тобто групу осіб, які становлять *династію, рід*. Існує також вужче і водночас більш вживане значення, яке у словниках стоїть на першому місці, а соціологи визнають саме це друге тлумачення терміна. Це поняття об'єднує кровних між собою осіб, які мешкають під одним дахом, тобто насамперед батька, матір та їхніх дітей. Ці два елементи дефініції родини у вузькому значенні цілковито відповідають теперішньому його розумінню, оскільки в сучасному цивілізованому суспільстві рідко в одному помешканні проживають разом інші особи, крім матері, батька та дітей.

З визначенням змісту поняття *родина* безпосередньо пов'язане найбільш дискусійне останнім часом питання структури і типології родини в минулому. Річ у тім, що родина завжди була і залишається найважливішим соціальним організмом, але її системоутворюючі чинники не завжди були однаковими. Адже родина не лише становить основну соціальну групу, а й водночас є важливою історичною категорією, яка змінюється в часі та набуває різних форм у суспільствах

залежно від їхнього рівня розвитку¹. В основі її утворення могли по- лягати як кровна спорідненість, так і спільне проживання під одним дахом або ж економічно-господарські інтереси, тобто як біологічний, так і територіальний або ж соціально-економічний (функціональний) чинники. В реальності ці ознаки нерідко переплітаються і простежити генезис кожної з них та еволюцію їх взаємозв'язків доволі складно. У зв'язку з цим дискусії навколо цієї проблеми не вщухають. Тож для визначення типології родини як соціального організму певної історичної доби слід насамперед з'ясувати ті чинники, які були головними у її формуванні.

Родина є не лише природною спільністю, це один з найстаріших соціальних інститутів, що становить підвалину цілої національної спільноти, адже народ є поєднанням багатьох родин. Родина починається зі шлюбу і сама природа спонукає людей до такого подружнього об'єднання, оскільки в ньому народжуються діти, які продовжують родинний континуїтет, підтримують людське суспільство і поповнюють ті людські втрати, яких щодня завдає суспільству смерть. Отже, з'ясування питання типології української родини XVI–XVII ст. є принциповим з огляду на поставлене завдання – висвітлення демографічної ситуації на Волині XVI – першої половини XVII ст., оскільки певний тип родини, зумовлений об'єктивними і суб'єктивними чинниками, був водночас визначальним у формуванні її структури, від якої, в свою чергу, залежали чисельні та інші параметри родини.

Нині моногамну родину розуміють як групу осіб, яка складається з чоловіка, дружини та їхніх дітей, тобто як доволі обмежену спільність людей, які пов'язані кровною спорідненістю та проживають разом. Але чи так розуміли слово *родина* в українському соціумі за пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу? Щоб з'ясувати це питання, звернімося спершу до історії виникнення як терміна, так і самого інституту родини.

Формування поняття слова *родина* пройшло довгий шлях еволюції і трансформації. Формотворчими періодами в історії родини як соціального явища, її зародження і розвитку, становлення сімейної культури вважають пізньоантичні часи і середні віки. Розглядаючи правові, філософські та релігійні тексти цих періодів, американський учений Девід Герлігі (David Herlihy) дійшов висновку, що в давнину не було чітко окресленого еквівалента слову *familia* в нашому теперішньому

1 Olszewska-Dyoniziak B. Człowiek – Kultura – Osobowość. Wstęp do klasycznej antropologii kulturowej. – Kraków, 1991. – S. 106; Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009. – S. 354.

його розумінні². В класичній латині семантика слова відзначалась багатозначністю, воно вживалося на позначення певної сукупності осіб, а також означення майна та власності. Зокрема, латинські словники подають такі тлумачення цього терміна: «*familia*» – 1) сім'я, родина, вся рідня, дім (як сукупність усіх домочадців, зокрема і слуг); 2) двірня, челядь, холопи, раби (*familiam sum argere*); 3) фамільне майно, родовий набуток, маєток; 4) частина роду (*gens*), що носить однакове соопотен [родове ім'я. – І. Ворончук], гілка, галузь, фамілія; 5) інколи рід (*gens*)³. Похідним від нього є «*familiaris*», тобто слово із значеннями: 1) друг, приятель; 2) сім'янин, домочадець; 3) слуга, раб, невільник⁴.

Сам термін *familia*, що був запозичений римлянами у сусідній з ними країні Остії, походив від слова *famel*, що означало раб. Від нього пішло й латинське *famulus*, яке первісно вживалось у тому ж самому значенні – раб, група рабів, які цілковито підлягали владі свого господаря, звідси ще одне значення цього слова – підвладний, покірний⁵. У цьому першому значенні як сукупність групи рабів слово *familia* функціонувало тривалий період. Однак з плином часу термін набував іншого значення, а його семантика розширювалась: уже в VI ст. в римському праві термін *familia* вживався на позначення батьків і дітей, їхніх родичів, рабів та їхніх патронів, а також власності. Остаточне усталення терміна *familia* в його сучасному розумінні родина Девід Герлігі відносить до початку XII ст. За висновком дослідника, саме в цьому новому значенні слово запозичується іншими мовами, зокрема в XIV ст. – англійською, в XVI ст. – німецькою⁶. Польська дослідниця Марія Кочерська простежує функціонування терміна *familia* в польській судовій практиці уже в період пізнього середньовіччя і, що найцікавіше, саме в першому його значенні – служба, челядь, тоді як слово *rodzina* означало кровність, спорідненість, рід. Тільки з XVI ст., зазначає дослідниця, термін *familia* починає вживатися в польській мові для позначення ширшої родини в розумінні шляхетського роду⁷.

Отже, спочатку слово *familia* вживалося не для позначення родини як біологічної спільності родичів – потомків одного предка, його вживали для позначення ієрархічної, авторитарної структури, найхарак-

2 Herlihy D. Family // «American Historical Review», 1991. – Т. XXXXVI. – Р. 2.

3 Латинсько-український словник. – К., 1998. – С. 259; Латинско-русский словарь. – М. 1949. – С. 358; Sondel J. Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków. – Kraków, 1997. – Wyd. I. – S. 373.

4 Латинсько-український словник. – С. 259.

5 Там само.

6 Herlihy D. Family. – Р. 3.

7 Koczarska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. – Warszawa, 1975. – S. 5.

тернішою ознакою якої була необмежена влада її глави. Аналогічно й латинське слово *pater* у своєму оригінальному смислі означало не біологічного батька, а особу, якій належала влада в цій структурі. Поняття біологічного батька-родителя передавалося терміном *genitor*⁸. Таким чином, в основу давньої концепції родини покладено не єдинокровність, шлюб або подружнє життя. Навіть неодружений чоловік міг бути *paterfamilias*, тобто главою родини. Причому в давньому римському законодавстві влада глави родини (*patria potestas*) була абсолютною, передбачаючи право життя і смерті щодо будь-якого члена *familii*, як челяді, слуг, так і власних дітей⁹.

Згодом поряд зі словом *familia* як його синонім починає вживатися термін *domus*. Загалом це слово грецького походження (*oikes*), яке спершу вживалося на позначення постійного місця проживання (свого роду резиденції) єдиної родини, в латинській мові поступово набуло значення сімейної одиниці. Латинський словник з-поміж інших значень витлумачує слово *domus* як: 1) *господарство*, 2) *батьківщина*, 3) *сім'я, родина*, 4) *рід, плем'я*¹⁰. Іноді для позначення сімейної структури ці два слова вживалися разом *domus y familia, domus vel familia*. Вже Тома Аквінський, говорячи про родину, вживав поняття *familia domestica* або *domus vel familia*¹¹.

З часом глава родини втрачає абсолютну владу (*patria potestas*) над її членами, проте в одному смислі давнє поняття родини збереглося, її продовжували розглядати як організовану і стабільну спільноту. Водночас ослаблення батьківської влади посилювало інші форми залежності, які прив'язували людину до родини. З цими змінами пов'язана еволюція поняття *родина*, трансформацію якого простежив французький дослідник Жан-Луї Фландрін (Jean-Louis Flandrin). Проаналізувавши англійські та французькі словники XVII–XVIII ст., він дійшов висновку, що в цей час смисл терміна *family* поділявся на поняття взаємної залежності і поняття кровної спорідненості, тоді як у дефініції, найпоширенішій сьогодні, вони поєднані¹².

В англійських словниках визначальною ознакою поняття виступає розуміння спільного проживання. Наприклад, словник Самуеля Джонсона (Samuel Johnson) (1755) як перше значення слова *family* по-

8 Латинсько-український словник. – С. 286.

9 Herlihy D. Family. – P. 2.

10 Латинсько-український словник. – С. 213.

11 Herlihy D. Family. – P. 5.

12 Flandrin J.-L. Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société. Edition du Seuil, 1984. Посилання подаються на польський переклад книжки: Flandrin J.-L. Historia rodziny / Przetł. Agnieszka Kuryś. – Warszawa, 1998. – S. 9.

дає дефініцію *ti, котрі мешкають у спільному домі*, а як його синонімом – *household*. У королівських словниках (*Dictionnaire royal françois anglois et anglois-françois*) Абеля Бойера (Abel Boyer) фігурує ширше значення слова – під родиною розуміються «*всі, хто мешкає в одному домі і підлягає главі родини*», а англійськими аналогами терміна подаються слова *family* та *household*. Рендл Котгрейв (Randle Kotgrave) у 1673 р. тлумачить родину водночас і як *family or household*, і як *родинне гніздо*. Тож жодне з наведених значень не обмежує поняття родини, що проживає в одному помешканні, колом осіб, пов'язаних кровним спорідненням, натомість до родини зараховуються не лише її домочадці, а й навіть «*приятелі дому*»¹³.

Аналогічне розуміння терміна *family* як *родинного гнізда* було характерним і для тогочасної французької мови. Так, Антуан Фюретьєр (Antoine Furetière) у 1690 р. визначав *родину* як групу, що складається з *глави дому і його домочадців, або жони, дітей, і слуг*. Як бачимо, він також поєднує власне біологічну групу найближчого споріднення з домочадцями, під якими розуміють слуг. Отже, до родини зараховуються і кровні родичі, що мешкали в домі, і домашня служба, оскільки всі вони підлягали владі спільного глави родини¹⁴. На підставі цих тлумачень Ж.-Л. Фландрін зробив висновок, що як у Франції, так і в Англії визначальною ознакою, що об'єднувала членів *family* – кровних і слуг – була спільна залежність від глави родини.

Він також звернув увагу, що ці самі словники подають і вужче значення слова *family*, маючи на увазі лише спорідненість, єдинокровність, не враховуючи при цьому факт спільного проживання. Однак таке значення терміна стоїть в англійських словниках на другій або третій позиції, поступаючись місцем першому, ширшому, його значенню. Ілюструючи нове тлумачення терміна, Ж.-Л. Фландрін посилається на такі словники: *Dictionnaire de Furetière* (1690), *Dictionnaire de l'Académie* (1694), *Dictionnaire de Trévoux* (1704–1771) та ін. Зокрема, «Академічний словник» визначає родину як сукупність «*тих, котрі походять від одного пня, а отже, мають в жилах одну кров*». Більшість інших словників також розглядають родину як спільність осіб, пов'язаних кровною спорідненістю або свояцтвом¹⁵. Як бачимо, в цьому випадку смисл значення терміна наближається до сучасного його розуміння.

Однак, зауважує Ж.-Л. Фландрін, словники не завжди дають однаково чіткі відповіді на деякі доволі важливі формотворчі ознаки

13 *Flandrin J.-L. Historia rodziny.* – S. 9.

14 *Ibidem.* – S. 9–10

15 *Ibidem.* – S. 10.

самого поняття, через що у його визначенні спостерігаються розбіжності. Зокрема, не зовсім зрозуміло, кого відносили до кровних, які визначальні критерії бралися до уваги в залученні різних категорій близьких до родини та якими були межі цієї близькості. Дехто відносить до однієї родини не лише дітей, а й онуків, як, наприклад, Фюретьер стосовно королівської родини. Іноді до родини включали й ширше коло родичів, а саме: братів та їхніх дітей (братаничів), подеколи, навпаки, склад родини обмежували лише батьком, матір'ю та їхніми дітьми. Водночас з еволюцією поняття, зауважує Фландрін, відбувалася й трансформація самого явища: з одного боку, обмежувалася чисельність членів родини, а з другого – поєднувалися поняття кровності та спільного проживання, які до половини XVIII ст. були відокремлені¹⁶. Тріада батько – матір – діти дедалі більше відривається від роду і служби, щоб нарешті у XIX ст. стати підвалиною суспільства.

Дуже цікаве спостереження зробив Ж.-Л. Фландрін щодо побутування термінів *дім* і *родина* у Франції XVIII ст. Так, якщо термін *родина*, переважно прикладається до міщанського середовища або службової шляхти (тобто нижчої групи шляхетської верстви), то термін *дім* – до елітарних кіл родовитої так званої «уродзоной», тобто спадкової, шляхти¹⁷.

У вузькому значенні родина складається тільки з батька, матері, котра з прийнятими майже усюди засадами переходила до родини свого чоловіка, та народжених ними дітей, які в силу цього належать до родини. В ширшому сенсі слово родина означає усіх кровних. По досягненні повноліття кожна дитина створює власну родину і всі, хто походить від одного предка, а відтак з єдиної крові, вважаються членами однієї родини.

Аналізуючи історичний розвиток слова родина та споріднених понять, Ж.-Л. Фландрін зауважує, що термін *рід* становив явище, яке довше утримувалося в елітарних групах, ніж серед простолюду¹⁸.

На жаль, давні українські словники не містять розглядувану термінологію. Так, «Лексикон» Памви Беринди розтлумачує лише слова «домостроителство», яке пояснюється як «дому смотрителство», «рядь домовый», та «родословитися», яке має визначення «причитатися роду»¹⁹.

16 *Ibidem.* – S. 13.

17 *Ibidem.* – S. 11.

18 *Ibidem.* – S. 25.

19 *Берында П. Лексіконъ славенорѡсскій й йменьъ талькованіе.* – К., 1627. – С. д, сд.

Звернімося до українських джерел XVI–XVII ст. і з'ясуємо термінологію, що використовувалась для позначення терміна *родина* та проаналізуємо її. Насамперед слід зазначити, що в тогочасних українських джерелах, як актових, так і наративних, на термін *родина* в сучасному значенні не натрапляємо. Натомість вживаються слова *род*, *дом*, *фам'їлія*.

Поняття *род* вживається саме для позначення широкого кола осіб, тобто представників багатьох споріднених родин, пов'язаних спільним походженням від єдиного предка. На підтвердження нашої думки наведемо в певному сенсі класичний вислів Остафія Єло Малинського. Протестуючи 1593 р. в луцькому земському суді в зв'язку з незарахуванням його з братами до числа претендентів-спадкоємців на маєток Войсеч, він заявив: «Тот выводъ або лѣнія роду, которыи намъ всимъ участъникомъ есть с кривдою»²⁰. Саме в значенні *роду* цей термін вживається і в наступному прикладі: «водле права прироженого спадкового, ижъ в родѣ близшого не было над братанъку єе рожоную, Ганну Путятянку, кнегиню Андреевую Масалскую, матку пана браславского, тои спадокъ припаль»²¹.

Найуживанішим в актовій документації є термін *дом*, який використовується як у широкому його значенні, в розумінні роду, виступаючи синонімом слова *род*, так і у вузькому, в значенні родини-домогосподарства та ще вужчому, – на позначення окремої індивідуальної біологічної (нуклеарної) родини. В наступних прикладах цей термін, зокрема, вживається в широкому значенні: «паметаючи же со мною з ѿдного дому и уживаючи ѿдного гербу»²²; «з стороны дому Соколского, сестрѣ, брати, крєвных, приятел Соколского дому»²³; «по смерти пна Михаила Кунєвского, брата роженого судина, не зостало болшеи по мечу в доме нашомъ потомъства»²⁴. Як бачимо, усвідомленість спільності походження від одного предка – «з ѿдного дому», тобто «роду», – є характерною для широкого шляхетського загалу. Особливо ж міцно ця усвідомленість трималася в князівському середовищі: «иже-м єсть кровю братарскою (!) здавна зацных продков нших дому Санкгушкова зъ его млстю кнземъ Романом Санкгушковичом, братомъ моим, злучоныи, и вживаючи ѿдного гербу»²⁵.

20 Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 637 зв.

21 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 705 зв.

22 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 303 зв.–309.

23 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 888 зв.

24 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 325 зв.

25 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 149 зв.; Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К., 1995. – С. 161.

У наступних прикладах проілюструємо вживання слова *дом* у розумінні, конкретної родини-домогосподарства: «будучи я *шт* пана Бога навезоньи хоробою, а паметаючи на час смерти, не хотячи в неряде *шт* оставити дому свого, так его росправую»²⁶; «если еє пан Бог за благословенством своим святъм судит замуж поити, тогда сынове мои, братя еє, водле повинньности своеє з дому влостное *шт*чизны ... выправити мают»²⁷; «на имену моем, которое за почтивыє службы мое з ласки короля его милости в домъ мои пришло»²⁸.

У наступних висловах слово *дом* означає нуклеарну біологічну родину: «по которои взяль есми *шт* тєстя моего, менованого пна Василя, и *шт* малжоньки его, пни Ганъны Хоминны Мокренского, з дому ихъ милости вѣна и посагу»²⁹; «тоє унесене еє, што в дом мои унесла»³⁰; «з дому панее Михаиловое Павловичовое, воиское луцкое, панее Марины Васильевны, за предъреченого Тимофея Высоцкого въ стан малженъскии учътиве есть выдана»³¹.

Зрідка в актовій документації вживається термін *фамілія* (*фамѣлия*) як синонім до слова *дом* у його широкому значенні, що яскраво відображає наступний запис. Звертаючись до своїх дітей з моралізаторськими сентенціями, 1648 р. володимирський підкоморій князь Юрій Пузина писав: «abyscie pomnieli na zgodę y miłość braterską, abyscie się spólnie miłowali, a żyli w zgodzie swiętey, ktora iako domy wywyższa, tak też narzecziv niezgoda by naygrontownieysze familie poniża»³². Саме в розумінні дому як цілого роду йдеться і в королівському привілеї Зигмунта III Андрію Боговиту Козерадському на «уряд земскии столниковсто волынское ... яко члвка з дому фамѣли старожитное»³³. Так само і в наступних висловах термін *фамілія* вживається на позначення роду: «просиль, абы их млсти пномъ Гостъскимъ тые права и привилея его млсти пну Бокию яко власному зе крови и фамилии потомкови вернути и з верногo зъхованя их милости *шт*дати наказано было»³⁴; «тые права и привилея, которые суть домови их млсти пнов Бокиев такъ на фамилѣи, яко и на маетности наданые»³⁵.

26 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 34.

27 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 238 зв.–242.

28 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 303 зв.–309.

29 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 175–176.

30 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 523–524.

31 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 430 зв.

32 Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волинском генерал-губернаторе (далі –ПКК). – К., 1898. – Т. I. – С. 77.

33 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 746–746 зв.

34 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 588 зв.

35 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 595 зв.

На величезну кількість опрацьованого документального матеріалу термін «сім'я» трапився лише двічі, до того ж відносно селянської родини і швидше за все в розумінні селянської челяді. Так, у скарзі 1575 р. йдеться про вивіз з маєтку Варковичі кількох підданих, зокрема: «Бакуна зь чотырма синами, зь жоною, з невестками и зо всею семмею; Богдю з двома сынами, зь жоною и зь семъею; Дмитрика Коваля з двома сынъми, зь жоною и з семъею ... »³⁶.

Насамкінець зазначимо, що серед труднощів, які виникають під час розгляду питання щодо структури та типології родини, дослідники ставлять на перше місце термінологічну невизначеність, оскільки розв'язання проблеми полягає у безпосередній залежності від правильного розуміння тогочасної термінології. Адже багато пізньосередньовічних і навіть ранньомодерних понять і термінів часто не збігаються за своїм змістом і смислом із сучасним їх розумінням. Тож термінологічне питання переростає в методологічне. У зв'язку з цим далі спробуємо з'ясувати, що становило собою поняття шляхетський «дом», як це слово розуміли тогочасні люди і який смисл вони у нього вкладали.

1.2. Типи родин та їх класифікація

В дослідженнях з історії родини тривалий час була поширеною так звана еволюційна теорія. Її автор, французький соціолог Фредерік Ле Плей (Pierre Guillaume Frédéric Le Play), ще в середині XIX ст. обґрунтував концепцію поступової трансформації родини від широкої нероздільної багаточисельної структури до простої нуклеарної³⁷. Сформулювавши принципи класифікації родинних структур, він виділив три їх типи.

Перший – це *велика патріархальна родина-рід*, яка веде свій початок з первісного суспільства та проіснувала найдовше. Економічним підґрунтям родини-роду була земельна власність і власне помешкання – дім, які передавалися з покоління до покоління. Дім відіграв роль своєрідного символу: він увічнював родину, забезпечував її континуїтет та тяглість роду. По смерті глави родини дім переходив до найстаршого сина – дідича, якого батько ще за свого життя допускав до управління господарством, передавав йому таємниці своєї професії (ремесла, справи тощо) і одружував його в цьому ж домі. Але

36 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 124–124 зв.

37 Play Le F. La Réforme sociale. – Paris, 1859.

жоден з інших синів глави сімейства також не покидав батьківський дім, залишаючись у родині зі своєю власною сім'єю. Тож структура родини-роду була дуже розширеною.

На зміну патріархальній родині прийшов інший тип, який Фредерік Ле Плей назвав «*family souche*», тобто *коренева родина* (дослівно у перекладі з французької слово *souche* означає *пень*, а в переносному значенні – *основа, родоначальник*), що складалася з двох шлюбних пар – батька з матір'ю та одного одруженого сина і, на думку автора, була характерною для селянського середовища. Дочки, котрі завдяки шлюбом переходили до інших «домів», та молодші сини одержували свою частку від прибутків родини, але не з маєтку, який переходив до старшого сина-дідича. Інші сини, щоб знайти засоби для існування, змушені були покидати родину, а якщо залишалися, то лише за умови додержання безшлюбності на становищі простих робітників або навіть слуг.

Третім типом родини Ле Плей визначав так звану *малу (нуклеарну) родину*, для якої властива була проста і нестабільна структура. Цей тип родини складався з подружньої пари та їхніх недорослих дітей. Поступово, укладаючи шлюби, діти покидали дім батьків і утворювали власні сім'ї, а колишня батьківська родина зі смертю батьків припиняла своє існування. Поширення нуклеарної родини пов'язувалося з модернізацією економіки, активізацією господарського індивідуалізму, впливом держави та демографічним зростанням населення. Вважалося, що цей тип родини є результатом тривалого і поступового розкладу великої за чисельністю колишньої патріархальної родини, що складалася із кількох поколінь і була особливо поширеною до XVI ст., тобто за часів, коли ще не існувало демографічного перенаселення. Нуклеарну родину розглядали як типову структуру сімейної організації, характерну для Нового часу. Таким чином, відповідно до традиційного погляду еволюція родинної структури, починаючи з давніх-давен, ішла в одному напрямку: від великих патріархальних спільнот до малих нуклеарних груп.

Першими поставили під сумнів цю теорію співвітчизники Ф. Ле Плея французькі дослідники³⁸. У своєму запереченні накресленої ним всезагальної універсальності еволюційного поступу родини, вони наголошували на різноманітності шляхів історичного процесу. На їхню думку, розвиток соціальних інститутів, зокрема й родини, залежить безпосередньо від місцевих умов кожного окремого регіону світу і кож-

38 Henry L. Manuel de demographie historique. – Paris, 1967; Англійський варіант: *Henry L. Historical Demography // Population and social change*, ed. D. V. Glass, R. Revelle. – Cambridge, Mass, 1972.

ної окремої країни, які різняться природними і економічними чинниками та культурними особливостями, що не може не позначитись на регіональних особливостях їх еволюції³⁹.

Важливу роль в розвитку демографічних досліджень у повоєнний час відіграли французькі дослідники, що спочатку було пов'язано з певними викликами. Послідовний спад народжуваності, що спостерігався у Франції з кінця XVIII ст., зумовив потребу наукового аналізу його генези й механізму. В цьому плані історичній демографії відводили інформаційну роль щодо переходу від так званої природної народжуваності до обмеженої. Демографи взагалі вважають, що останнім часом людство перебуває у стані двосторонньої загрози: вимирання цивілізованих соціумів і перенаселення слаборозвинених країн⁴⁰. Тож, окрім реєстрації та аналізу демографічних коливань, перед сучасною демографією постало завдання найвищої для майбутнього людства ваги – профілактичної регуляції всесвітнього приросту населення. Саме у зв'язку з цим у Франції в 1945 р. було створено Національний інститут демографічних досліджень (Institut National des Etudes Démographiques, скорочено INED), який з 1946 р. видає щоквартальник «Population» та «Cahiers de Travaux et Documents»⁴¹.

Коріння сучасного і зародки демографічного майбутнього полягають в минулому, що потребує пізнання й розуміння демографічних законів, що керували і продовжують керувати розвитком людських популяцій. Звідси зацікавлення проблемами історичної демографії, яка, за визначенням Луї Анрі (Luis Henry), становить не маргінальну частину демографії, а є її повноцінною галуззю, яка, вивчаючи залюднення в часі, є водночас історією⁴².

На думку визначного дослідника французької демографії повоєнних років Альфреда Саві (Alfred Sauvy), розвиток давніх популяцій можливо відтворити хоча б у головних межах лише за наявності достатньо обширної документації цивільного стану або її відповідника, який містить потрібну інформацію, а отже, з початком XVIII, в крайньому разі від останньої чверті XVII ст.⁴³ З цією метою INED ініцію-

39 *Актуальные задачи исторической демографии западно-европейского средневековья и начала нового времени // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: проблемы и исследования. – М., 1988. – С. 3–7.*

40 *Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej. – Warszawa, 1976. – S. 10.*

41 *Armengaud A. Mouvement ouvrier et néo-malthusianisme au début du XX-e siècle // Annales Demographie Historique. – 1966. – P. 17; Hoagland H. Mechanisms of Population Control // «Daedalus», Summer 1964. – P. 812–829.*

42 *Henri L. Historical Demography. – P. 395.*

43 *Fleury M., Henry L. Des registres paroissiaux à l'histoire de la population // Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. – Paris, 1956. – P. 10.*

вав вивчення метричних книг, які були визнані наріжним каменем демографічної протостатистики⁴⁴. Захоплення метричними книгами як найважливішим інформаційним демографічним джерелом було спершу настільки значним, що, наприклад, П'єр Губер (Pierre Goubert) вважав: завдяки метричним реєстрам усі або майже всі тогочасні люди заявили про своє існування народженням, шлюбом і смертю⁴⁵.

Перші метричні дослідження постали завдяки співпраці двох французьких дослідників: архівіста Мішеля Флері (Michel Fleury), який міг правильно витлумачити текст джерела, та статистика Луї Анрі, який запропонував інтерпретацію документального матеріалу. Так виникла французька методика опрацювання метричних джерел, що полягала в створенні анонімних витягів з метричних книг, які давали змогу встановити число народжень, смертей, шлюбів, вік молодого подружжя, а також соціальний стан, професійні заняття, вік осіб, зазначених у метриках. Ця квантитативна інформація щодо населення певної місцевості подавалась у графічній формі. На її підставі виокремлювалися десятиліття або п'ятиліття, для яких обчислювали коефіцієнти шлюбності, плідності та смертності, що разом надавало можливість з'ясувати загальний демографічний тренд певної місцевості у певний період часу. Ще одним відкритим Л. Анрі джерелом стали парафіяльні списки.

Завдяки цим джерелам було розроблено методику ВІС (відновлення історії сім'ї, або реконструкції сім'ї), коли на підставі співставлення актів про шлюби, народження та смертність встановлювалась подружня пара та її діти, тобто конкретна родинна структура. Цей метод давав можливість охопити головні аспекти й чинники розвитку залюднення, якими є подружня плідність, а також смертність, у тому числі й дитяча, що дозволило встановити величину самої родини, її статеві та вікові особливості, кількість поколінь тощо. Визнання реконструкції родин найдосконалішим методом перспективних демографічних досліджень висунуло перед істориками нове завдання – поглибленого вивчення самої родини як найменшої соціальної одиниці та найголовнішого осередку демографічних явищ.

Уже перші результати у вигляді кількох монографій, написаних на підставі аналізу метричних книг, викликали зацікавлення не лише у Франції, а й за її межами. У своєму виступі на Міжнародному конгресі історичних наук в Стокгольмі (1960) Л. Анрі запевнив, що завдяки

44 *Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej.* – S. 21.

45 *Goubert P. Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730 // Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle.* – Paris, 1960. – P. VII, 25.

метричним джерелам знання про минулі покоління не поступляться знанням щодо сучасного стану залюднення країн. На Міжнародному демографічному конгресі в 1961 р. в Нью Йорку вперше було проведено окреме засідання, присвячене демографії XVIII ст., тобто вперше відбулася секція з проблем історичної демографії⁴⁶.

На Міжнародному історичному конгресі 1965 р. Луї Анрі було визнано творцем нової методології демографічних досліджень ранньомодерної доби, а метричні книги – найважливішим демографічним джерелом достатистичної епохи. Науковий інтерес до метричних джерел сприяв проведенню в багатьох європейських країнах інвентаризації історичних джерел, особливо метричних реєстрів і парафіяльних списків, та їх дослідженню за методикою Флері – Анрі. Крім Франції, активне вивчення метричних книг розпочалося в Англії, Італії, Ірландії, Бельгії, Голландії, Норвегії, Португалії, Польщі, Естонії та інших країнах. Поступово використання метричних джерел зумовило коригування напряму демографічних досліджень, внаслідок чого вчені перейшли до вивчення динаміки залюднення, її чинників і результатів⁴⁷.

Метричні книги дали також можливість демографам перейти від вивчення близьких до сучасності періодів (XIX–XX ст.) до більш віддалених, зокрема до XVI–XVII ст., тобто достатистичних часів⁴⁸. Оптимістичні сподівання дослідників висловив британський демограф сер Едвард Тоні Ріглі (ser Edward Antony Wrigley), який зауважив, що методика реконструкції родин допоможе розсіяти морок середньовічної демографії і дасть можливість посунути наші знання щодо демографічного тренду на триста років назад – із середини XIX ст. до першої половини XVI ст.⁴⁹

Інтенсифікація демографічних досліджень в європейських масштабах була пов'язана з утворенням на початку 70-х років минулого століття так званої Кембріджської групи (Cambridge Group for the History of Population and Social Structure) на чолі з Пітером Ласлеттом (Peter Laslett), яка розгорнула дослідження проблем історії народонаселення та соціальних структур на нових засадах.

Залучені до програми реконструкції давніх родин британські дослідники поліпшили її методику й висунули пропозиції щодо поглиблення квантитативної характеристики природного руху та

46 *Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej.* – S. 14.

47 *Kula W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku) // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* – 1951. – T. XIII. – S. 107.

48 *Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej.* – S. 17.

49 *Wrigley E. A. Note sur le travail du groupe de Cambridge pour l'histoire de la population et des structures sociales // Annales Demographie Historique.* – 1966. – P. 187–191; *Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej.* – S. 15.

соціоекономічної диференціації. Принципових змін набула історіографічна ситуація. Якщо для французьких дослідників найважливішою метою була чисельна характеристика природного руху населення у XVIII ст., то для британських головним предметом дослідження виявилось встановлення механізмів кореляції між економікою, соціальною структурою та рухом населення. Новий ракурс дослідження спричинив необхідність встановлення міждисциплінарних зв'язків і контактів з іншими науками, зокрема суспільними: історією, економікою, соціологією, антропологією та природничими: біологією і медициною. Крім того, з'ясування процесів залежності між шлюбом, харчуванням, плідністю та рівнем смертності поставило в центр дослідження цілком конкретну родинну структуру, оскільки ці механізми спостерігаються лише на рівні окремого індивіда, його родини та найближчого оточення, в якому він живе і працює.

У 1965 р. з'явилася стаття одного з учасників Кембріджської групи Джона Гаджнала (John Hajnal; в російській транскрипції Хаджнал) про «європейський тип шлюбності», що стала класичною, оскільки без посилок на неї не обходиться жодна серйозна праця, присвячена історії шлюбу та родини⁵⁰. Застосувавши компаративний підхід до вивчення родинних структур у різних регіонах світу, він по-новому підійшов до загальновідомих фактів відтермінування шлюбів та відносно значної безшлюбності в європейських країнах, обґрунтовуючи унікальність цього явища, появу якого він хронологічно відносить до початку XVI ст. Порівнявши демографічну статистику кількох європейських країн за період другої половини XVIII – початку XX ст., дослідник географічно поділив ці країни на дві великі групи, провівши між ними риску в напрямі від Санкт-Петербурга до Трієста. Відповідно до його висновку, на схід від цієї лінії панувала орієнтація на ранню й універсальну модель шлюбу, а на Заході була поширена, за його термінологією, «європейська шлюбна модель», яка вирізняла західноєвропейців з усього іншого світу, оскільки не передбачала настанови на всезагальну шлюбність, що для того часу було унікальним явищем⁵¹.

50 Hajnal J. European marriage patterns in perspective // D.V. Glass and D.E.C. Eversley (eds.) *Population in History*. – Chicago, 1965. – P. 101–143; Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. ст. / Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. – М., 1979. – С. 14–70; Диксон К. Колебания возраста вступления в брак и доли никогда не состоявших в браке в странах разных культур // Брак и семья. Демографический аспект. – М., 1975. – С. 30–65.

51 Носевич В. Л. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйства в истории Европы // *Круг идей: историческая информатика в информационном обществе*. Труды VII конф. Асоц. «История и компьютер» / Под ред. Л. И. Бородкина, В. Н. Владимировой, И. Ф. Юшина. – М., 2001. – С. 15.

Значну роль в розробленні нових підходів і методів дослідження родинних структур відіграла проведена в 1969 р. конференція «Household and Family in the Past Time» («Домогосподарство і родина в минулому»), матеріали якої були опубліковані окремою книжкою в 1972 р.⁵² На цій конференції британський дослідник Пітер Ласлетт, переглянувши відомі доти підходи та методичку досліджень, запропонував якісно новий метод вивчення складу і структури давніх домашніх господарств.

У своїй концепції П. Ласлетт виходить з того, що «просте» (нуклеарне) домогосподарство є давньою формою, не пов'язаною із соціально-економічними явищами Нового часу. Дослідник стверджує, що, починаючи в усякому разі з XVI ст., в Європі паралельно були поширені найрізноманітніші форми домогосподарств – від простих до розширених з переважанням простих (односімейних); відсоток складних домогосподарств протягом XVII–XIX ст. не зменшувався, а, навпаки, збільшувався. Звідси випливає висновок: погляд на просте господарство як на результат розкладу складніших структур є науково необґрунтованим. Окрім того, новий концептуальний підхід зумовив появу нового об'єкта самої типологізації. Головна увага дослідників Кембріджської групи зосереджувалася не на індивідуальній родині як осередку біологічного відтворення, а на домогосподарстві, що поєднує в собі функції біологічного, господарського і соціально-культурного відтворення⁵³. Проте, як кожна теоретична конструкція, що має форму дослідницької моделі, вона містила певні недосконалості, що майже відразу спричинило її критику⁵⁴.

Тому, попри загалом широкий підхід до об'єкта дослідження, здобуті на його засадах конкретні результати викликали гостру дискусію, яку розпочали французькі демографи. Піддаючи критиці нову концепцію, її опоненти на південнофранцузьких матеріалах довели, що не лише у XVII, а й у XIX ст. в цьому регіоні просте (нуклеарне) домогосподарство не було переважаючою формою. Якщо подеколи розширені господарства й поступалися кількістю односімейним, то загальна чисельність населення, яке належало до них, врешті-решт, переважала⁵⁵. Лутц Беркнер

52 *Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time: Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan, and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe.* – Cambridge, 1972.

53 *Laslett P. Introduction: The history of the family // Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time.* – Cambridge, 1972. – P. 1–89; *Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века.* – С. 132–157.

54 *Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* – S. 149.

55 *Peyronnet J. C. Famille élargie ou nucléaire? Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1975. P. 568–584; Lemaitre N. Un horizon bloqué. Ussel et la montagne limousine aux 17–18 s.* – Ussel, 1978; *Flandrin J.-L. Familles.* – Paris, 1976. – P. 58.

(Lutz K. Berkner) розкритикував не лише результати, отримані дослідниками Кембріджської групи, а й саму методiku дослідження, слабка сторона якої, на його думку, полягала в перебільшенні важливості квантитативних показників, тоді як квалітативну інформацію, вони, навпаки, недооцінювали. Він, зокрема, вважав, що ігнорування дослідниками специфіки сімейно-шлюбних стосунків різних соціальних страт та різних за майновим станом категорій населення спричинило подеколи неправильні висновки⁵⁶. Артур С. Алдерсон (Arthur S. Alderson) і Стівен К. Сандерсон (Stephen K. Sanderson) піддали критиці описовий характер класифікації та відсутність чітко сформульованих теоретичних засад, що, на їх думку, призвело до статичності моделювання та неможливості з'ясування причин і простеження та відтворення змін у господарчій структурі протягом часу⁵⁷. Мішель Міттерауер (Michael Mitterauer) закидав Ласлетту непослідовність класифікаційного підходу, зокрема відсутність розрізнення між некровними особами і главою господарства⁵⁸. Альфред Перреноуд (Alfred Perrenoud) та Цезарій Кукльо звернули увагу на те, що ласлеттівська типологія, заснована на джерельних матеріалах села, не завжди виявляється адекватною при класифікації міщанських родин, які характеризуються значно більшою різноманітністю порівняно із селянськими⁵⁹.

Зініційоване англійськими дослідниками вивчення давніх родинних структур революціонізувало тогочасне розуміння багатьма вченими демографічної, соціальної і економічної дійсності. Проте, піддавши в цілому критиці запропоноване Ле Плеєм трактування динаміки розвитку родинних спільнот, що мешкали в давній Європі, група Пітера Ласлетта разом з тим сприйняла тезу Ле Пля про існування в Європі окремих обшарів з характерною для них родинною структурою. Попри критику теорії Ласлетта⁶⁰, в цілому підхід британської групи було

56 Berkner L. K. The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure. *The Journal of Interdisciplinary History*. – 1975. – Vol. 4. – P. 721–738.

57 Alderson A. S., Sanderson S. K. Historic European Household Structures and the Capitalist World-Economy // *Journal of Family History*. – 1991. – Vol. 16. – P. 419–432.

58 Mitterauer M. *Familie and Arbeitsteilung: historischvergleichende Studien* // *Kulturstudien*. – Wien, 1992. – P. 214.

59 Perrenoud A. *La population de Genève du seizième au début du dix-neuvième siècle. Etude démographique*. T. I: Structures et mouvements. – Genève, 1979. – P. 130; Kuklo C. *Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne*. – Białystok, 1998. – S. 74

60 Plakans A., Wetherell C. *The Search for Place: East European Family History, 1800–2000 // Family History Revisited. Comparative Perspectives* / Red. R. Wall et al. – Newark, 2001. – S. 257–281; Dubert I. *Geografia form rodzinnych w Hiszpanii w latach 1752–1860 // Przeszłość Demograficzna Polski*. – 2003. – T. 24. – S. 75–102; Szoflysek M. *Central European Household and Family Systems, and the «Hajnal-Mitterauer Line: the Parish of Bujakow (18th–19th Centuries)* // *History of the Family*, 12, 2007. – № 1. – S. 19–42.

запозичено дослідниками різних країн, які розвинули його на місцевих матеріалах.

Зокрема, вже в 60-х роках минулого століття в польській історіографії переважала думка про домінування «малої родини» на більшості території західних слов'ян вже від середньовіччя, хоча вживана термінологія та доказова аргументація тогочасних дискусій характеризувалися значною диференціацією. Так, не заперечуючи в цілому різноманітності економічних, політичних та інших чинників, що впливали на своєрідність типології родинних форм, Генрик Ловмянський, як і більшість тогочасних польських істориків, визнавав нуклеарну модель та структурну стабільність польської родини феодальної доби⁶¹. В середині 80-х років Анджей Вичанський та Анджей Виробіш також стверджували, що в ранньомодерний період на більшості території Корони Польської родинні структури мали нуклеарний характер⁶². Подібної думки дотримувались Єжи Топольський, Збігнев Квашни, Анджей Вожняк⁶³. Вітольд Куля також вважав, що за панщизняної доби домінувала нуклеарна родина⁶⁴. Цю думку підтвердив і далі розвинув Міхал Копчинський⁶⁵.

Проте останнім часом цьому монолітному погляду більшості видатних польських дослідників, який Миколай Шолтисек і Даріуш Біскуп називають «гіпотезою однорідності», протиставлено «гіпотезу різнорідності»⁶⁶. Досліджуючи дану проблему на документальному матеріалі, М. Шолтисек встановив відносно високий показник розширених і складних родин у XVIII-вічній горношльонській парафії Буяков⁶⁷,

61 *Łowmiański H.* Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1967. – Т. 3. – S. 358–359.

62 *Wyczański A., Wyrobisz A.* La famille et la vie économique // *Studia Historiae-Oeconomicae*. 1983 (1985). – 18. – S. 46 nn.

63 *Topolski J.* Położenie i walka klasowa chłopów w XVIII w. w dobrach arcybiskupa gnieźnieńskiego. – Warszawa, 1956. – S. 128; *Kwaśny Z.* Rodzina chłopska na Śląsku w XVIII i w pierwszej połowie XIX w. // *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*. – Т. 2. Przemiany społeczne a model rodziny / Red. A. Żarnowska. – Gdańsk; Toruń, 1995. – S. 23–32; *Woźniak A.* Rodzina i gospodarstwo chłopskie na mazowieckiej wsi pańszczyźnianej XVIII wieku // *Etnografia Polska*. № 18. – 1974. – S. 47–55.

64 *Kula W.* Dwór a rodzina chłopska // *Kula W.* Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. – Warszawa, 1983. – S. 233–246

65 *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – Warszawa, 1998. – S. 107, 170–171.

66 *Szołtysek M.* Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i the Cambridge Group «angielska tajna broń», jej krytycy i jej «długie trwanie» // *Przeszłość Demograficzna Polski*. – 2003. – Т. 24. – S. 7–44; *Szołtysek M., Biskup D.* Różnorodność czy tożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku // *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*. – Warszawa, 2008. – S. 363–366.

67 *Szołtysek M.* Ludność parafii bujakowskiej w XVIII i XIX wieku. Między «unikalnym» systemem formowania się gospodarstwa a swoistością pogranicza. – Wrocław, 2003 (mpis pracy doktorskiej). – S. 265.

що, на його думку, заперечує тезу про панування на польських землях лише одного типу родинної моделі⁶⁸. На цій підставі, скептично поставившись до висновку про домінування на величезних польських обшарах лише одного-єдиного взірця родинної структури, М. Шолтисек і Д. Біскуп обстоюють думку про вирішальне значення регіональних чинників у формуванні певних типів та моделей родинних форм. Таким чином, наразі в польській історіографії існують дві протилежні гіпотези: перша обстоює ідею про домінування на території Корони Польської єдиного взірця родинної структури, а друга – доводить, що на формування конкретних родинних форм вирішальне значення мають локальні чинники, зумовлюючи різноманітність типології родинних структур.

До певної міри останній підхід поділяє Цезарій Кукльо, який також звертає увагу на різноманітність ситуацій як щодо внутрішніх родинних стосунків, так і зовнішніх: соціальних, економічних, демографічних, які значною мірою впливають на різноманітність історичних явищ, подеколи навіть в дуже близьких сусідніх соціумах⁶⁹.

Отже, локальні студії призвели до часткової дезинтеграції змодельованого образу родини в Європі. Замість акцентування на регіональних і понадрегіональних закономірностях щодо родинних форм на значних обшарах континенту, дослідники нової генерації підкреслюють, що скоріше різноманітність, ніж подібність, є підставовою детермінантою давніх родинних взірців як на локальному, так і регіональному рівнях. Щоправда, дискусії щодо цих проблем продовжуються⁷⁰.

Попри критичні оцінки, головні ідеї та підходи Кембріджської школи були прийняті, про що засвідчила концепція розвитку середньовічного домогосподарства, запропонована американським медієвістом-демографом Д. Герлігі, в якій односімейність прийнята за характерну ознаку середньовічного господарства загалом⁷¹.

68 *Szołtysek M., Biskup D. Różnorodność czy tożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku.* – S. 366.

69 *Kukło C. Odmiennoscь rytów rozwoju? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku // Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny w kontekście europejskim / Red. D. Kałwa et al. – Warszawa, 2005. – S. 28.*

70 Див.: *Reher D. S. Perspectives on the Family in Spain, Past and Present.* – Oxford, 1997; *Saito O. Two Kinds of Stem-Family System? Traditional Japan and Europe Compared // Continuity and Change, 13, 1998, 1. – S. 167–186; Wall R. Transformation of the European Family across the Centuries // Family History Revisited. Comparative Perspectives / Red. R. Wall et al. – Newark, 2001. – S. 217–241.*

71 *Herlihy D. Medieval Household.* Cambridge, Mass. – London, 1985; *Бессмертный Ю. Л. Историко-культурные аспекты демографических исследований // Культура и общество в средние века: методология и методика зарубежных исследований.* – М., ИНИОН, 1987. – Вып. I. – С. 199–202.

Широка дискусія мала позитивні результати, оскільки стала своєрідним імпульсом до пошуків нових джерел, підходів, методичних прийомів і процедур. З'явилася низка нових досліджень, у яких типологію сімейних форм було пов'язано з характером шлюбно-сімейних стосунків, демографічної поведінки та демографічної динаміки. Паралельно ці проблеми розглядалися у безпосередньому зв'язку з широким комплексом соціальних та історико-культурних феноменів. Унаслідок дискусії Пітер Ласлетт спільно з відомим антропологом Юджином Хеммелом (Eugene A. Hammel) доопрацював систему класифікації сімейних форм, яка стала загальноновизнаною⁷².

Тож зупинімося на характеристиці типології сімейних форм, прийнятих у сучасній науці. В основу концепції покладено тип домогосподарства залежно від спорідненості окремих його членів, унаслідок чого виокремлено п'ять категорій⁷³. Слід зауважити, що в цій класифікації термін *родина* вживається для позначення не біологічної групи родичів, а *домогосподарства* (*household*), характерними ознаками якого є спільне проживання, спорідненість і спільна життєдіяльність. Підхід П. Ласлетта спричинив появу й нової термінології для характеристики типології родинних форм.

До першої категорії було віднесено господарство, яке вела одна людина (*single household*). До другої – господарство, члени якого могли бути родичами, але при цьому не перебували між собою у шлюбних зв'язках (*household no family*). До третьої – господарство одного подружжя з їхніми дітьми (*simple family household*), тобто родину, яку прийнято називати нуклеарною, елементарною або біологічною, основою якої є шлюбний зв'язок. До четвертої категорії віднесено розширені господарства (*extended family household*), де навколо одного подружжя гуртувалися інші родичі, але неодружені й незаміжні (холостяки чи вдови). До п'ятої категорії потрапили багатосімейні господарства (*multiple family household*), що склалися з кількох шлюбних пар. У свою чергу, ця остання категорія (*складне господарство*) поділялася на кілька підтипів: господарства, які могли поєднувати сім'ю батьків та одного з дітей (*stem family – коренева родина*), сім'ї двох або й кількох братів (цей підтип традиційно позначається французьким терміном *fréruce – братчина*), або становити велику патріархальну родину, що

72 Hammel E. A., Laslett P. Comparing household structures over time and between cultures // Comparative Studies in Society and History. – 1974. – V. 16, – P. 73–109.

73 Laslett P. Introduction: The history of the family // Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time. – P. 1–89; Hammel E. A., Laslett P. Comparing household structures over time and between cultures. – P. 73–109; Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость и семья за три века. – С. 132–157.

складалася з батьків і кількох одружених синів (*joint family* – спільна родина).⁷⁴

На підставі дослідження польських джерел демографічно-статистичного змісту Цезарій Кукльо запропонував до класифікаційної типології родинно-господарчих форм П. Ласлетта кілька модифікацій, зокрема до категорії простого родинного господарства він додав графу «родитель без подружньої пари з дітьми», а також виокремив ще одну категорію під титулом «родини з неокресленою структурою»⁷⁵.

Слід звернути увагу на джерела та методику, які покладено в основу досліджень Кембріджської групи. Зокрема, було активно використано метод, розроблений у 50-х роках минулого століття французьким демографом Луї Анрі, відомий під назвою «відновлення історії сім'ї» (VIC)⁷⁶, що полягає у послідовному детальному аналізі актів про хрещення, шлюби та погреб усіх осіб якоїсь однієї парафії впродовж тривалого часу, здебільшого протягом століття і далі в узагальненні числових параметрів цих даних⁷⁷. Завдяки цьому було з'ясовано стереотип демографічної поведінки та загальний тренд демографічної ситуації, характерний для західноєвропейських країн XVIII – початку XX ст. Щоправда, відомі авторитети французької історико-демографічної школи Жак Дюпак'є (Jacques Dupâquier) та Франсуа Лебрун (Francois Lebrun), не применшуючи заслуг Анрі, підкреслювали значну роль його попередника, дослідника соціально-господарчої історії П'єра Губера в самостійному розробленні та застосуванні ним методики дослідження парафіяльних метричних книг⁷⁸. Низку попередників Л. Анрі продовжує Ц. Кукльо. Розглядаючи методику VIC, він також називає групу дослідників, зокрема німецьких: генеалога Отто Конрада Роллера (Otto Konrad Roller), генетика Вальтера Шейдта (Walter Scheidt), Йозефа Деймляйтнера (Joseph Deimleitner), Адольфа Рота (Adolf Roth), які вже у 30-х рр. XX ст. використовували метричні реєстри для створення генеалогічних таблиць. Трохи пізніше метод, подібний до запропонованого Анрі, використав шведський демограф Ганн Гиреніус (Hanne

74 Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. – С. 132–157.

75 Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 152–153.

76 Henry L. Manuel de demographie historique. Paris, 1967; Wrigley E. A., ed. Nineteenth Century Society: Essays in the Use of Quantitative Methods for the Study of Social Data. Cambridge, 1972; Drake M. Population Studies from Parish Registers. – London, 1982.

77 Блюм А., Генри Л. Методика анализа в исторической демографии. – М., 1997. – С. 6.

78 Dupâquier J. Pour la démographie historique. – Paris, 1984. – P. 24–29; Lebrun F. Od demografii historycznej ku historii postaw populacyjnych 1952–1982 // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1984. – T. 15. – S. 162.

Нугениус), а також відомі польські дослідники Богдан Пучинський та Станіслав Вашак⁷⁹.

Як зазначалось, дослідження, що спираються на «метод відновлення історії сім'ї» ґрунтуються на відомостях метричних книг, які за ухвалою Тридентського собору (1564) було заведено у країнах Західної Європи при католицьких парафіях. Пізніше книги почали вести також і в протестантських парафіях. Тож західноєвропейські дослідники мають у своєму розпорядженні джерела, що містять великий статистичний матеріал або ж дають можливість його зібрати. Про захоплення метричними книгами свідчить ціла низка праць польських дослідників⁸⁰. Так, характеризуючи демографічний потенціал різних джерел, Ірена Гейшторова відзначала подвійну цінність метричних книг порівняно з податними реєстрами. Їхня особлива вартість, на її думку, полягала у відсутності інформаційної тенденційності та ширшому охопленні різних соціальних страт, оскільки вони містили рідкісну для тогочасних джерел інформацію щодо неоподатковуваних найбідніших груп населення⁸¹. Саме метричні книги, а також поіменні списки парафій, фіскальні реєстри та інші статистичні матеріали й було використано дослідниками Кембріджської групи та їхніми послідовниками.

Майже одночасно з широким розвитком метричних досліджень поглиблювався й аналіз записів цього джерела до середини XIX ст. Зокрема, метричні книги було піддано серйозній критиці щодо їхньої адекватності реальній дійсності, оскільки вони мали великі прогалини у своїх даних⁸². Виявилася складність дослідження метричних книг у країнах з різними конфесіями, великим міграційним рухом тощо. Значні проблеми поставали також з ідентифікацією осіб, що було

79 *Puczyński B.* Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII w. // *Przeszłość Demograficzna Polski.* – 1971. – № 4. – S. 177–214; – 1972. – № 5. – S. 15–64; – 1974. – № 6. – S. 3–52; *Waszak St.* Dziełność rodziny mieszczańskiej i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* – 1954. – T. XVI. – S. 316–384; *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 36; *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 175.

80 *Dobrowolski K.* Znaczenie metryk kościelnych dla badań naukowych // *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego.* – 1921. – T. V. – S. 91; *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 102; *Hoszowski St.* Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVII w.) // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* – 1951. – T. XIII. – S. 154; *Szczypiorski A.* Badania ksiąg metrykalnych a obliczenia ludności Polski w wieku XVII i XVIII // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – R. X. – 1962. – № 1–2. – S. 55.

81 *Gieysztorowa I.* Badania nad historią zaludnienia Polski // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – R. XI. – 1963. – № 3–4. – S. 528–529.

82 Докладніше див.: *Дьячков В. Л.* О женской доле, мужской роли и нашим местом под Солнцем, или о том, что бывает за неправильное и несознательное демографическое поведение // *Социальная история: Ежегодник.* – М., 2000. – С. 219–229.

пов'язано із різноманітністю форм та розбіжностями в орфографії тогочасних імен і прізвищ, написання яких ще не усталилось.

Таким чином, на Заході проблема реконструкції родинних структур розв'язувалась передусім завдяки метричним книгам. На жаль, дослідники історії України XVI–XVII ст. не мають аналогічних джерел, навіть неповних, адже на більшості українських земель метричні книги були заведені дещо пізніше⁸³. Тож питання структури і типології української родини й досі залишаються не з'ясованими. Водночас відчутною стає потреба у вивченні цих проблем з огляду на відставання вітчизняної історіографії в галузі соціальної історії, оскільки внаслідок нерозробленості багатьох питань в українській історіографії продовжують побутувати старі соціологічні уявлення та стереотипи, що нерідко призводить до неправильних, а інколи й абсурдних висновків⁸⁴.

Для вивчення типології української родини потрібно знати її внутрішню структуру. Родинну структуру, як і будь-яку іншу, можна представити в абстрактному вигляді. Але для створення абстрактної формалізованої моделі родини слід мати уявлення про пересічну родину, для чого треба встановити внутрішній склад окремих конкретних родин, кількість поколінь, статево-вікові особливості їхніх членів тощо. Адже кожна родинна структура завжди має своїх конкретних членів, які відрізняються віком, статтю, рольовими функціями тощо. Таким чином, для визначення типології та структури української родини XVI–XVII ст. потрібно відтворити цілком конкретні родини різних соціальних страт тогочасного українського населення. Тільки на підставі реконструкції таких родин можна буде створити абстрактну модель української родини, яка відповідатиме історичним реаліям, вибудувати певний статистичний ряд для з'ясування стереотипів масової демографічної поведінки, чинників, які сприяли її формуванню та впливали на шлюбну модель, а відтак і на структуру та типологію української родини XVI–XVII ст. Розв'язання завдання реконструкції потребує пошуку документальних джерел, в яких можна знайти потрібну інформа-

83 Сkochилас І. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій половині XVII століття // Генеалогічні записки Укр. геральд. т-ва. – Біла Церква, 2001. – Вип I. – С. 77–87.

84 Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст.: Заселення. Міграції. Побут. – К., 1976; Йоґо ж. Сім'я в Карпатах та Прикарпатті в XVI–XIX ст. // Наук. зб. Музею укр. культури у Свиднику. – Пряшів, 1994. – С. 234–242; Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волесть, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 230, 238–251; Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1996; Перковський А. Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій половині XIX ст. // Демографічні дослідження. – К., 1979. – Вип. 4. – С. 37–46; Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. – Л., 1999.

цію, та розроблення нових дослідницьких методик і процедур, про що йтиметься далі.

1.3. Джерела з історії та реконструкції шляхетської родини

1.3.1. Актова документація ґродських і земських судів Волині як джерело реконструкції родинних структур

Як уже зазначалося, українські історики-демографи стикаються зі значними труднощами. У зв'язку з нерозробленістю самої проблематики насамперед постає потреба визначити джерело, яке потенційно може містити відомості про родинну та свояцьку термінологію, тобто інформацію для реконструкції родинних структур⁸⁵. Цілком очевидно, що це має бути, по-перше, документальне джерело, по-друге – джерело масового характеру. Таким масовим і відносно добре збереженим джерелом із соціальної історії ранньомодерної доби є книги ґродських і земських судів⁸⁶. Ці шляхетські суди, заведені в українських землях у XV–XVI ст., проіснували в багатьох українських землях до середини XIX ст., тобто доволі тривалий час. Їх розглядові підлягали як цивільні, так і карні справи тогочасного населення. Крім того, до них заносилися численні приватно-правові документи: акти куплі-продажу нерухомості, поділу спадкового майна серед нащадків по смерті прямих та бічних родичів, заяви про виділення батьками маєтків своїм дорослим синам та посагу дочкам (так зване випосаження або оправа посагу), шлюбні контракти, вінові записи, дарчі надання («даровизни») тощо, які тією чи іншою мірою відображають родинні та свояцькі стосунки. Таким чином, значний масив актової документації потенційно може містити як безпосередні вказівки на родинні зв'язки, так і родинну термінологію, тобто інформацію, необхідну для відтворення окремих,

85 Ворончук І. Архівні матеріали як джерело до вивчення української демографії XVI–XVII ст. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наук. доп. Всеукр. конф. (Київ, 19–20 листопада 1996). – К., 1997. – С. 147–154.

86 Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-западного края и Малороссии // Труды XI археологического съезда в Киеве. 1899. – М., 1902. – Т. II. – С. 55–82; Романовський В. О. Київський архів давніх актів // Архівна справа. – Харків, 1925. – С. 86–100; Його ж. Нариси з архівознавства. – Харків, 1927. – С. 34–44; Андріяшев О. Актові книги Київського Центрального Архіву Давніх Актів // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – Вип. 1. – С. 33–119; Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – Днепрпетровск, 1979. – С. 28–76. Докладніше літературу про актові книги див: Ворончук (Кіку) І. О. Значення актових книг як джерела з історії України // УІЖ. – 1983. – № 11. – С. 140–145.

цілком конкретних родин XVI–XVIII ст., що відкриває перспективи для їх реконструкції.

Оскільки регіоном нашого дослідження є Волинь, зауважимо, що тут гродські і земські суди було створено в Луцькому, Володимирському і Кременецькому повітах. Репрезентативність даного джерела засвідчує те, що, попри великі втрати актових книг за час їхнього існування, налічується 643 актові книги гродських і земських судів Волинського воєводства за період XVI – першої половини XVII ст.⁸⁷ Ці книги ще у XIX ст. були зібрані і спочатку звезені до бібліотеки Київського університету св. Володимира. Згодом саме на базі зібрання актових документальних матеріалів постав Центральний державний історичний архів України в м. Києві, де ці джерела зберігаються й понині.

Зазначимо, що переважно матеріали актових книг були покладені в основу 50-томного корпусного видання Київської археографічної комісії (далі – КАК) «Архив Юго-Западной России». Проте величезна кількість документальних актових матеріалів залишається недослідженою. Стосовно проблеми, яка є об'єктом нашого розгляду, єдиний дослідник Адам Бонецький використав не самі акти, а описи актових книг під час створення ним багатомної праці «Herbarz Polski», присвяченої генеалогії шляхти Речі Посполитої. Однак співробітники КАК, створюючи описи наприкінці XIX ст., не ставили завданням зафіксувати в них відомості, які дали б можливість відтворити родинні зв'язки, занотовані в самих описаних актах. Далеко не завжди і не повністю ці описи передають інформацію про склад і структуру шляхетських родин. Зокрема, в них часто не зазначено дівочі прізвища дружин або їхні прізвища у попередніх шлюбах, їхнє по-батькові, тоді як у самому акті такі дані містяться, тобто в описах часто немає інформації, важливої для встановлення філіаційних зв'язків, необхідних для реконструкції родинних структур⁸⁸.

Проводячи обрахунки чисельності населення Волині першої половини XVII ст., Олексій Баранович ототожнював окреме житлове приміщення – «дим» – з родиною і зазначав, що в тогочасних джерелах не знайшов підстав для докладнішого обчислення людності конкретної родини⁸⁹. Дозволимо собі не погодитися з цим висновком, особливо

87 ЦДІАК України. Ф. 21. Кременецький гродський суд; Ф. 22. Кременецький земський суд; Ф. 25. Луцький гродський суд; Ф. 26. Луцький земський суд; Ф. 27. Володимирський земський суд; Ф. 28. Володимирський гродський суд.

88 Пор.: ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 70 (Опис актової книги № 8) і саму книгу – спр. 8, арк. 702–702 зв., 748–748 зв., 857–858 зв.

89 Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К, 1930. – С. 15.

щодо шляхетської родини. Всебічне вивчення документального матеріалу актових книг гродських і земських судів Волині засвідчує, що в них міститься потрібна інформація. Це, звісно, не означає, що актові книги дають готову інформацію про склад і структуру тогочасної родини, її треба видобути з найрізноманітніших актів, уміщених тут. Гродські і земські суди були судами першої інстанції для шляхетського стану, тож насамперед, вони містять інформацію про шляхетські родини. Проте, досвід переконує, що фронтальне вивчення судових книг може дати позитивні результати для реконструкції не лише шляхетської родини, а й інших станів суспільства, зокрема селян. Оскільки селянство як підвладна шляхті верства входило в коло її матеріальних інтересів, то документи часто несуть інформацію й щодо селянських родин. Але спершу на документальних матеріалах гродських і земських судів Волині XVI–XVII ст. розгляньмо, які види актової документації містять дані, необхідні для реконструкції конкретних шляхетських родин і ширших родинних структур – родових кланів («домов»), а також встановлення кола споріднених свояцьких зв'язків.

Не зупиняючись докладно на існуючих принципах класифікації самих судових книг і актів за їх видовими ознаками, що були запропоновані відомими знавцями актових джерел Вірою Чунтуловою та Миколою Ковальським⁹⁰, спробуємо проаналізувати, які види актової документації надають дуже корисну інформацію з погляду зазначеної проблеми, себто для реконструкції шляхетських родинних структур⁹¹.

Основою будь-якої родини є подружня пара, тож для реконструкції родини потрібно передусім встановити подружню пару. Зрозуміло, що відомості про подружжя можуть зберігати документи приватно-правового характеру: шлюбні контракти, вінові записи, даровизни, тестаменти, купчі, дільчі угоди тощо. Щоправда, шлюбні контракти потребують додаткової перевірки, оскільки попередня домовленість не завжди закінчувалася реальним шлюбом. В плані достовірності найбільшої довіри заслуговують вінові записи. До того ж це не поодинокі акти, а значний масив актової документації. Вже Перший Литовський Стутут 1529 р. застерігав батьків, що, перш ніж віддати

90 Чунтулова В. *Форми документів актових книг Кременецького гродського суду* // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – № 4. – С. 3–13; *Ї ж.* *Форми документів актових книг Кременецького земського суду* // *Історичні джерела та їх використання.* – К., 1964. – Вип. 1. – С. 203–209; *Ковальський Н. П.* *Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв.* – Днепропетровск, 1979. – С. 32–35.

91 *Ворончук І.* *Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI–XVII ст. (на прикладі волинських актових книг)* // *Студії з архівної справи та документознавства.* – Київ, 2003. – Т. 9. – С. 17–22.

дочку заміж, слід отримати від зятя віновий запис, аби вона не втратила свого внесення у дім чоловіка – посагу⁹². Докладніше ця процедура роз'яснювалась у п'ятому розділі Другого Статуту (1566). Зокрема, перший артикул розділу зобов'язував батька «наипервей нижли девку выдаст, маеть от зятя взяти запис под печатью его и под печатьми людей добрых, которым он на третей части имения своего лежачого оный посаг або выправу совито описати маеть»⁹³. Цей порядок підтверджується й численними актами⁹⁴. Статут вимагав і від чоловіків належним чином юридично зафіксувати свій запис дружині на оправу віна: «... оный запис тот же зять на первых роках земских перед судом земским оного повету, в котором оселости маеть, оповедати и в книги земские записати маеть»⁹⁵. Оскільки за відсутності такого запису дружина «по смерти мужа своего внесенье тратит, хотя б и великую суму за собою внесла»⁹⁶, батьки та близькі родичі уважно стежили за дотриманням цього порядку. Так, у 1606 р. брати князі Андрій, Януш, Юрій і Петро Дмитровичі Козеки позивали Шимона Харленського «ω неучинене ωправы водъле права посполитого малъжонъце своєї ... а сестре их млости князевъ Козиковъ противъко посагови даному»⁹⁷. Часто віновий запис чоловіка зумовлював відповідний запис дружини, яка обдаровувала його сумою, записаною ним їй у віні.

Завдяки цій практиці до земських і гродських книг вносилися вінові записи, де здебільшого зазначаються імена, по-батькові та прізвища чоловіка і дружини. Так, 1552 р. до луцьких гродських книг було внесено віновий запис Михайла Боговитина Шумбарського дружині Ганні Олехнівні Борзобагатянці Красенській⁹⁸, а 1554 р. – віновий запис Василя Михайловича Семашка дружині Олені Карпівні Єсифовичівні⁹⁹. За цими та аналогічними записами ми й маємо сьогодні можливість встановити подружні пари, які взяли шлюб понад 450 років тому.

Нерідко вінові записи містять значно більшу за обсягом інформацію щодо структури тогочасних родин. Так, за віновим записом Лаврентія Оранського дружині Марії Ласківні Чернчицькій є можливість не лише встановити подружню пару, що взяла шлюб 1566 р., а

92 *Статут Великого князівства Литовського 1529 року (далі – Статут 1529 р.) // Статути Великого князівства Литовського. – Одеса, 2002. – Т. I. – С. 89.*

93 *Статут Великого князівства Литовського 1566 року (далі – Статут 1566 р.) // Статути Великого князівства Литовського. – Одеса, 2003. – Т. II. – С. 125.*

94 *ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 487 зв.*

95 *Статут 1566 р. – С. 125.*

96 *Там само.*

97 *ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 236–236 зв.*

98 *Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 71–72.*

99 *Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 189 зв.–190.*

й дізнатися про їхніх батьків, Семена Григоровича Оранського та Семена Ласковича Чернчицького, згадуваних у цьому документі¹⁰⁰. Найчастіше додаткова інформація стосується родини дівчини, оскільки, записуючи віно майбутній дружині, чоловік одночасно зазначав, з чийх рук та який посаг взяв за нею. Наприклад, луцький війський Іван Чаплич Шпановський, записуючи у 1574 р. «совито» віно своїй дружині Раїні Ходоровській, писав, що взяв її «зъ зацного а учтвого дому братеи еє млсти пнов Щасного, Яна а Шимона Ходоровских»¹⁰¹. Цінність вінових записів полягає і в тому, що за ними інколи можна встановити, хто з батьків був живий на той час, а хто вже помер. Так, за віновим записом Остафія Андрійовича Коровая Селецького Галшці Покотиловій дізнаємося не лише про її братів, а й про те, що її батько Іван Покотило П'ятигорський вже «зошлии»¹⁰². Отже, вінові записи несуть інформацію не лише щодо дружини, але й щодо деяких її кровних родичів. Щоправда, частіше ця інформація стосується чоловічої лінії дружини, оскільки дівчину (жінку) видавали заміж її батьки, а в разі їх смерті рідні брати або батькові брати – стрий та інші найближчі родичі з батькового боку, хоча трапляються й відхилення від цього правила.

У практиці тогочасного сімейного співжиття поширеними були «даровизни», тобто дарчі записи членів подружжя одне одному. Даруючи, наприклад, нерухомість дародавець чітко вказував, кому і що він дарує. Крім того, даровизни надавалися не в односторонньому порядку, а мали характер дару-віддари: якщо один із членів подружжя робив запис-дар іншому на рухоме або нерухоме майно, то аналогічний запис-віддар вносив і другий. Тож такі записи дають можливість реконструювати подружні пари. Так, на підставі дарчих записів Ганни Юрїївни Воронянки та Григорія Матвійовича Сокура, даних ними один одному 30 жовтня 1565 р., ми встановлюємо це подружжя¹⁰³. За віновим записом Івана Хребтовича Богуринського дружині Маруші Григорівни Гулевичівни від 9 жовтня 1598 р. дістаємо інформацію про цю подружню пару¹⁰⁴. Інколи й ці записи містять ширшу інформацію щодо родини одного з подружжя. На підставі дарчих записів, якими обмінялися у 1564 р. Олена Романівна Цатянка та Іван Васильович Патрикій Курозвонський, дізнаємося, що у Олени Романівни є кілька заміжніх сестер, її стрий Семен Цата мав два шлюби,

100 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 9-11; Волинські грамоти XVI ст. – С. 30-31.

101 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 56 зв.-57 зв.

102 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 186-187.

103 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 357 зв.-359.

104 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 413-415 зв.

а її батько Роман Цата вже «зошлии», тобто покійний¹⁰⁵. У дарчому записі Марії Олехнівни Борзобагатянки Красенської своєму чоловікові Олександру Лясоті згадується і про першого її чоловіка Івана Сенюту*, а також її рідних братів Івана, Ілляша та Степана Олехновичів Борзобогатих Красенських¹⁰⁶. Таким чином, ми довідуємося, що Марія Олехнівна вступає вже у другий шлюб та про двох її чоловіків, а також отримуємо часткові відомості про структуру її батьківської родини. У дарчому записі Орини Андріївни Колпитовської чоловікові Якимові Линевському на повне і нероздільне володіння маєтком Колпитовим названо її рідних сестер Полагью і Марину Колпитовських, а також її дівера Войну Васильовича Линевського¹⁰⁷. У дарчому записі 1577 р. Григорія Гнівошовича Киселя дружині Дороті Петрівні Німценовичівні згадано його рідного брата Яна Гнівошовича, дядька Петра та стрієчного брата Олександра Андрійовича Киселя Дорогиницького¹⁰⁸.

Інформацію про подружжя містять також різні приватно-майнові документи, зокрема: акти купівлі-продажу та обміну маєтків, застави, держання, оренди, посесії тощо, оскільки в таких оборудках подружжя вступає здебільшого разом. Так, 3 жовтня 1584 р. Филип Бокій Печихвостський з дружиною, князівною Ганною Остафіївною Ружинською, «вбудве ѿсобе сполне и нерозделне», позичили у Кузьми Немири Порванецького і його дружини Овдоті Якимівни Охлоповської 200 кіп грошей і в цій сумі заставили їм на два роки свою частину маєтку Смикова¹⁰⁹. Тож за цим актом ми маємо змогу одразу встановити дві подружні пари.

Часто подібні документи несли інформацію щодо родичів, бо купівля, продаж, обмін маєтків тощо здебільшого здійснювалися в межах роду. Так, проводячи у 1570 р. обмін своїх маєтків, Полагья Матясівна Суроп'ятівна повідомляє, що це її материзна, яку вона одержала від материного батька, її діда Семашка. Її контрапартнером є дівер Василь Гулевич, а маєток, який вона отримує взамін, сам Гулевич придбав від подружжя Івана Єло Букоємського та Ганни Михайлівни Гулевичівни, своєї братанки¹¹⁰.

105 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 272 зв.–273 зв.

* У записі Іван Сенюта називається небіжчиком, проте пізніше з'ясувалося, що він, перебуваючи в татарському полоні протягом тривалого часу, не помер; через 6 років йому вдалося визволитись і повернутися додому.

106 ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 62–62 зв.; Волинські грамоти XVI ст. – С. 37–38.

107 ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 60–60 зв.

108 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 200–201 зв.; Волинські грамоти XVI ст. – С. 167–169.

109 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 65, арк. 735–739.

110 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 2, арк. 693 зв.–694 зв.

Серед актових матеріалів найповнішу картину стосовно шляхетських родинних структур дають тестаменти, оскільки в них не лише ідеться про дійсне подружжя, а й іноді про попередні шлюби. Особливо важливими для відновлення складу родини є тестаменти, які містять інформацію про дітей. Таким, наприклад, є тестамент Михайла Васильовича Линевського від 15 травня 1597 р., в якому він поіменно називає вісьмох дорослих уже дітей, народжених у шлюбах з Любкою Шелвовською й Раїною Чернівською, та згадує своїх «недорослих» дітей, народжених у двох шлюбах, проте, на жаль, не називає їх за іменами та не зазначає їх число¹¹¹. Подеколи, щоправда дуже рідко, трапляються повторні тестаменти, написані однією особою в різний час, які доповнюють і уточнюють інформацію про родину тестатора¹¹². У багатьох тестаментах, окрім власних дружин і дітей, згадуються також близькі й кровні родичі не лише по прямій, а й по бічних лініях. Проте тестаментів трапляється не так уже й багато і не завжди вони дають вичерпну інформацію. В багатьох з них діти лише згадуються, але не зазначаються ні їхні імена, ні стать, ні кількість, без чого неможливо реконструювати склад родини та визначити інші її параметри. Так, у тестаменті Мойсея Гуляльницького від 30 квітня 1593 р. фігурують його близькі родичі, але стосовно його власної родини, то зазначено лише ім'я дружини Хведі та згадано дітей без їхньої персоніфікації¹¹³.

Дуже корисними для реконструкції не лише окремої сім'ї, а й ширших родинних та родових (кланових) зв'язків є дільчі акти між родичами (так званій «дел вечистый»), що здійснювалися з батьківської волі або ж внаслідок розпоряджень небіжчиків і чинних законів успадкування, якщо такого розпорядження не було. Так, 30 червня 1585 р. до луцького гродського суду було внесено акт про поділ маєтків Матяса Зенковича Остриївського, проведений спадкоємцями після його смерті. Цей акт містить часткову інформацію про дев'ять конкретних родин, у тому числі про чотири подружні пари¹¹⁴.

Родинні структури можна реконструювати також на підставі судових справ-претензій («протестацій») одних родичів до інших щодо несправедливого розподілу спадщини або незаконного привласнення

111 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 115–117 зв.

112 Як наприклад, два тестаменти Дмитра Олехновича Козинського, див.: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 88 зв.-86 (неправильна нумерація в оригіналі) та спр. 18, арк. 214–215.

113 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 356–357 зв.

114 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292 зв.-307; Ворончук І. Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI–XVII ст. (на прикладі волинських актових книг). – С. 19.

маєтків. Оскільки ці справи заторкували питання нерухомої та рухомої власності, а отже, безпосередньо були пов'язані з матеріальним добробутом, то тут свої права заявляли всі, хто міг мати бодай найменше право на спадок, а це здебільшого значне число родичів різних ліній спорідненості. Доводячи законність своїх прав як спадкоємців, вони намагалися підтвердити споріднення з колишнім власником маєтності і пред'являли суду документальні підтвердження своїх прав: грамоти, жалувані листи на маєтки, в яких зазначалися їх віддалені предки та родичі іноді до четвертого або п'ятого коліна.

Показовою щодо інформативності «актив-протестацій» про незаконне привласнення маєтків одного роду іншим для відновлення родинної структури є справа між спадкоємцями Михна Ощовського та київським каштеляном Іваном Чапличем Шпановським. Так, у 1598 р. Томко Михнович, Яків Васильович, Юхим Михайлович та Данило Микитич Ощовські, останній з яких виступав не лише від свого імені, але й як опікун дітей свого покійного брата Василя Микитича, синів Костянтина та Олександра і дочок Ганни і Марії, позивали до суду Івана Чаплича Шпановського у справі незаконного володіння ним маєтками Посягвою, Коцком, Гридковичами та Коптевичами. Обґрунтовуючи свої права на ці маєтки і доводячи, що вони є прямими нащадками Томка Посяговецького, Ощовські розкривають свій родовід як по материнській лінії, так і по батьківській, тобто лінії Ощовських: «Томъко Щцовъскии по матъце своєи Мари Тумковне (!) Посяговецького Михъновои Щцовскои, а Яхимъ, Яков и Данило по бабъце, дѣти Василевы Микитича по пробабце своєи, Михновои Щцовъскои Маръи Посяговецького, которыи то Томко Посяговецкии, ѡтець Михъновоє Щцовъское, не оставивъши по себе жадного сына, только дочокъ чотыри, з сего свѣта зшоль, с которых дочокъ его ѡдъна была Михъновая Щцовъская Маръя Томковъна Посяговецького. По котором то Томку Посяговецком добра его, маєтности лежачие, то ест в селе Посягви половица села зо всим на все, в Луцком повяте лежачое, села Колцка, Гридкович и Колтевич, также по половицы, под Фручимъ (!), которые то маєтности верху мененые ни на кого иншого, толко на потомки Томка Посяговецкого, то ест на Томковны Посяговецкие, част четвертая всех тых мененых маєтностеи пришла и спала, а по неи же яко на властныє потомки ее, наверху мененые Щцовские, приходит и спадаеть». Пояснюючи, яким чином вони втратили ці маєтки, Ощовські свідчили, що «небожчик Михно Щцовскии, ѡтець Томка Щцовъского, а дѣд Яковов, Яхимов и Данилов, и прадѣд детеи Василевых, имени вышеи помененых, кром ведомости и дозволеня жоны

своєє Мари Посяговецького, в селі Посягъви част четвертую в петинадцати копах грошеи, в селі Гридковичах, Коптевичах и в Колцку под Овручим част также четвертую в пети копах грошеи литовских добръ Томка Посяговецького, еи власне належачую, завел и заставил небожчику Маску Хомеку и жонє его Мари Томковне Посяговецького. О што Ощовская з сынами своими Василем, Томком, Микитою и Михаилом Михновичами с предречоным Хоменком и жоною его правъне поступовали ...»¹¹⁵.

Завдяки цьому актові ми дістали відомості про рід Посяговецьких, зокрема про лінію Томка Посяговецького, яка, як бачимо, переривається, оскільки у нього не було нащадків по «мечу», тобто по чоловічій лінії, однак він мав чотирьох дочок, з яких названо двох: Марію Томківну, яка була заміж за Михном Ощовським, та ще одну Марію Томківну (явище, коли дітям надавали однакові імена, було доволі поширеним у тогочасних практиках), яка була заміж за Маском Хом'яком Смордовським. Але найбільшу інформацію завдяки цьому документу дістаємо про філіаційні зв'язки роду Ощовських: зокрема, встановлюємо, що синами Михна (Михайла) Ощовського та Марії Томківни Посяговецької були Томко, Василь і Микита Михновичі, їхніми онуками – Яків, Юхим, Данило і покійний вже на 1598 р. Василь Микитич, а правнуками і правнучками – діти Василя Микитича Костянтин і Олександр Васильовичі та Ганна і Марія Василівни. Це не означає, що перелічені особи становили весь рід. Яків, Юхим і Данило також мали своїх нащадків, проте їхні діти не фігурують у документі, оскільки прямими спадкоємцями є вони самі. Дітей Василя в цьому разі названо, оскільки у зв'язку з його смертю вони ставали безпосередніми спадкоємцями батьківської частини. За іншими документами знаємо, що це подружжя, Михно Ощовський і Марія Томківна Посяговецька, мало й інших синів (очевидно, на той час уже покійних), а також принаймні трьох дочок.

Акт містить також інформацію про три покоління ще одного відомого волинського шляхетського роду – Хом'яків Смордовських. Обстоюючи свої права, Ощовські доводили, що їхні спадкові маєтки були лише заставлені, а Іван Чаплич Шпановський через свого адвоката стверджував, що «Федора Федоровна Хомяковна, внучка помененого Маска, а малжонка пна Андрея Брама, маючи теж част свою в Посягве по Мари Посяговецькою, бабци своєї, а сестре рожоною помененою

¹¹⁵ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 727 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). – К., 2009. – С. 162–167.

Мари Ощовскоу, на себе належачую, так туу част по бабци своєю, яко и туу, которую дѣд єе, помененыи пан Маско Хомяк, у пнеє Мари Ощовскоу купил, обычаем [в]ѣчности продала»¹⁶. Як бачимо, в цьому документі інформація про генеалогічну лінію Хом'яків Смордовських йде по низхідній: від Маска Хом'яка і його дружини Марії Томківни Посяговецької до їхнього сина Федора, чиє ім'я встановлюємо на підставі зазначених в акті імені та по-батькові його дочки Федори Федорівни, дружини Андрія Брама. Таким чином, на підставі цього документа ми отримуємо часткову інформацію про чотири шляхетські роди, а саме: два покоління роду Посяговецьких, чотири генерації роду Ощовських, три покоління роду Хом'яків Смордовських та одного представника роду Брамів, а також про три подружні пари. Крім того, для реконструкції родинних структур велике значення мають відомості щодо філіаційних пов'язань усередині цих родів, які надає акт.

Встановити генеалогічну наступність (генеалогічний ряд) певного роду дають можливість різні заяви про втрату документів на родинні маєтки, оскільки тут також перелічуються втрачені офіційні надання, зокрема великокнязівські й королівські грамоти, листи і привілеї, пожалувані попереднім поколінням роду, і водночас називаються самі предки. При цьому відновлюється сам процес успадкування маєтків, їх перехід з рук у руки, від одних родичів до інших у межах роду, внаслідок чого можна встановити різні покоління та відгалуження рідних і близьких. Так, 25 жовтня 1575 р. Іван Михайлович Хрінницький зробив заяву про втрату ним під час пожежі, що сталася внаслідок татарського нападу, офіційних документів на родові маєтки, які зберігались у нього як у старшого з-поміж братів. Перераховуючи надання на «именя ѡтца его ѡтчизные и дѣдизные» (Хрінники, Любин, Толпижин, Вичолків, Лопавши, Смиків), а також дільчі листи між батьком і його братами, він називає своїх кровних родичів, зокрема батькового діда Онанія Волчка Хрінницького та дідових рідних братів: Богдана Толпижинського і Микиту Перенятинського, а також батькового стрія Немиру Хрінницького. Оскільки одночасно загинули й надавчі листи його пасинків, він називає і їх, князів Федора та Андрія Буремльських, і їхніх родичів, зокрема діда – князя Дмитра та його синів Івана і Олександра, останній з яких був батьком його пасинків. Серед згорілих родинних паперів він називає також «листов упоминальных, поступов правныхъ звязок немалыи», тобто цілий сувій судових актів, що підтверджували «близкость влостную ѡтца его» до маєтків Ярославичі, Підліс-

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 730.

ці, Городниця та Княгинін, які за записом батькового стрія Немира Хрінницького перейшли до дружини останнього, князівни Ганни Жижемської. Простежуючи перехід цих маєтків з рук у руки, він називає подружжя Богуша Боговитиновича і Федору Андріївну Сангушківну, їхніх зятів князя Фрідріха Пронського, Миколая Трибуховського, Михайла Дзялинського, які були чоловіками їхньої дочки Федори, а також королівського секретаря Михайла та його сина Михайла Михайловича Свинюських. У документі зазначено також, що батьків стрій Немира Хрінницький є вже небіжчиком, але батько самого Івана Хрінницького Михайло ще живий, оскільки, «ωчевистє ставши» перед судовим урядом, підтвердив, що «тыє вси листи ... через поганство татары ... попалены сут»¹⁷. Таким чином, за цим документом ми маємо можливість простежити філіаційні зв'язки трьох поколінь роду Хрінницьких як по прямій, так і по бічній лініях, а також дістаємо інформацію про князів Буремльських, роди Боговитинів та Свинюських.

Окрім названих видів документів, інформацію щодо складу родин надають також численні протестації, маніфестації, квитовні записи, заяви («ωповеданє») з найрізноманітніших приводів, судові декрети й апеляції на них, свідчення возних, оскільки часто в цих документах зазначається характер спорідненості учасників судової справи.

Для прикладу: 2 січня 1560 р. Тихно Іванович Хом'як скаржився у суді на Гурина Дахновича Жабокрицького, котрий відмовився віддавати гроші, позичені його батьком. Хом'як пред'явив судові «лист записнии», в якому Дахно Жабокрицький зобов'язувався повернути Тихнові борг – 83 копи грошей на «рок ωписании», тобто в зазначений на листі термін. Оскільки ж Дахно, «не дождавши того року с того света зшол», Хом'як намагався одержати цю суму від сина покійного – Гурина, на що той заявив у суді, що Тихно «мене ωдного з ωтчизны моеє позываєт, а нас колко брати, я, деи, сам того долгу ωтцєвского без брати своеє платити єму не винен, ... нехаи, деи, пан Тихно не ωдного мене, але и братю мою позываєт». Аналогічний позов до суду щодо сплати Гурином Жабокрицьким батьківського боргу в сумі 28 кіп литовських грошей подавав у цей самий час і брат Тихна, Петро Іванович Хом'як, зазначаючи при цьому, що про цей борг «сведома» мачуха Гурина¹⁸. Завдяки цим документам ми дізнаємося, що Гурин Жабокрицький мав братів, а їхня мати померла раніше за батька, Дахна Жабокрицького,

¹⁷ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 21–23; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР) . – К., 1907. – Ч. VIII, т. IV. – С. 442–447.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 22–22 зв.

котрий мав другу дружину (щоправда, її імені та прізвища не названо), тож міг залишити по собі дітей і в другому шлюбі.

Особливо часто непорозуміння та суперечки виникали між родичами тоді, коли вони мешкали в одному маєтку. Так, без кінця сперечалися і позивалися один до одного брати Білостоцькі, Бокії Печихвостські, Ворони Боратинські, Гулевичі Воютинські, Гуляльницькі, Єло Букоємські, Козинські, Рудецькі та ін. У їхніх позовах часто вказано характер спорідненості між ними, завдяки чому дістаємо певну інформацію про ті чи інші родинні структури. Постійно з'ясовували стосунки між собою брати Андрій, Федір, Антон і Гнівош Васильовичі Рудецькі, які разом проживали у своєму родовому маєтку с. Рудці. Так, 23 лютого 1561 р. Антон подав судову скаргу на старших братів Андрія і Федора, котрі «по смерти *отца* свого всю *маетност отцевскую*: злото, сребро, перла, гроши готовые, шаты, кони ездные, быдло, стадо, зброю, и иншии домовыи рєчи, всякии статки до рук своих побрала и людми рудецькими на две части межи собою розделили, а ему, брату своему, четвертое его части ... выделити ему не хотели»¹¹⁹. Протягом 1563 р. до луцького гродського суду було занесено багато скарг одного брата на іншого. Зокрема, Андрій скаржився на Федора і Антона, що завдавали йому та його родині різних прикростей, дружина Федора, Любка Іванівна Жабоклицька, – на Антона, а Антон – на Федора і Андрієву дружину Мар'ю Стрибилівну¹²⁰. Тож зовсім не випадково Андрій Васильович Рудецький у своєму тестаменті від 10 лютого 1563 р., призначаючи опікунів дружині й малолітній дочці, «тую *опеку от* брати своеє *отдалил*»¹²¹.

Проте, після смерті Андрія, котрий, очевидно, помер під час якоїсь пошесті, конфлікт лише набрав нових обертів. Ця справа цікава для нас як з погляду характеристики міжсімейних стосунків, так і можливістю встановлення родинних зв'язків. Андрієва дружина Марія, яка до того разом із чоловіком мешкала в с. Рудці, по його смерті, забравши найкоштовніші речі, переїхала з дитиною до своєї сестри Настасі та її чоловіка Тита Хом'яка Смордовського. Крім речей, вона вивезла також родинні документи, зокрема офіційні надання на с. Рудку. Тому Федір, тепер уже на правах старшого брата, 19 липня 1564 р. приїхав до маєтку Хом'яка і просив її повернути «листы, привилъя, тверьдости и инъшиє листы ... на имена наши яко дєдичу на томъ имению Рудъце

119 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 64-64 зв.

120 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 56 зв.-57; 254 зв.; спр. 6, арк. 6 зв.; Ворончук І. Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI-XVII ст. (на прикладі волинських актових книг). – С. 21.

121 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 205 зв.-207.

з братею моєю менъшою водлє права приржожного». Тит Хом'як як один з її опікунів пообіцяв йому «в целости ... вернути» всі листи і привілеї, але в присутності й за згодою інших опікунів. Через кілька днів, під час похорону Марії Рудецької, Федір звинуватив Тита Хом'яка, що той вивіз їхню невістку і «всю маєтность ... небожчика ѿтца нашого, што было при брату нашом зостало, з скрынями, з листы и с привилями», на що Тит відказав: «По смерти брата вашего свєст свою, а невестку твою хворую в домъ свои взял, а ѿна, деи, при себе маєтност свою и мужа своего в домъ мои припровадила». Коли ж нарешті Тит Хом'як Смородовський віддав документи, Федір поскаржився, що бракує 19 привілеїв і зокрема «листу сестры нашео пнеи Григореевое Еловича Букоемское веновного». З цих справ ми дізнаємося, по-перше, що брати Рудецькі мали ще й сестру, чоловіком якої був Григорій Єло Букоемський, а по-друге, що у Марії Стрибилівни також була рідна сестра Настася – дружина Тита Хом'яка Смородовського¹²².

Загалом же інформацію про склад родини можуть містити найрізноманітніші за змістом акти. Так, 29 грудня 1563 р. Ганна Яцьківна Жабокрицька, позичивши у свого «сестренца» Романа Івановича Красносельського гроші, заставила йому свою частину спадщини в с. Жабокрики, яка після смерті брата Василя дісталася їй та п'ятьом її сестрам. Таким чином, ми отримуємо додаткову інформацію щодо певної гілки родини Жабокрицьких¹²³. 30 травня 1564 р. Миколай і Криштоф Дубровські занесли в луцькі гродські книги лист від себе та своїх молодших братів Якуба, Станіслава, Яся, Мартина своїй матері – князівні Ганні Козечанці. Цим листом вони брали на себе зобов'язання, видаючи заміж своїх сестер, Барбару та Катерину, яких їхня мати «при себе ку вихованю заставити рачила», виправити посаг, призначений їхнім батьком Миколою Дубровським «дочькамъ своимъ а сестрамъ нашимъ». Тож цей документ дає змогу відразу реконструювати конкретну родину, яка складалася з подружньої пари Миколая Дубровського і князівни Ганни Козечанки, їхніх шістьох синів і двох дочок¹²⁴.

Таким чином, можна зробити висновок: більшість записів актових книг земських і гродських судів містять інформацію про тогочасні сім'ї та родинні зв'язки, що відкриває перспективи у пошукові необхідних відомостей для реконструкції конкретних шляхетських родинних структур. Звісно, це копітка робота, але тільки на підставі якомога по-

122 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 148 зв.–149, 157 зв.–158, 172 зв.–173 зв.; Ворончук І. Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI–XVII ст. (на прикладі волинських актових книг). – С. 21.

123 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 234–235 зв.

124 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 553.

внішого відновлення складу конкретних родин можна з'ясувати структуру й типологію шляхетської родини.

1.3.2. Ступені спорідненості: «кревні», «повиноваті», «близькі» та «рідні»

Засадовими поняттями для реконструкції шляхетських родинних структур є такі: філіація, коїція, спорідненість, кровність, близькість (свояцтво). Термін *філіація* (від латинського *filius* – син) означає зв'язок, наступність у родині. *Коїція* (лат. *coitio*) – зв'язок осіб різної статі, укладений з метою відтворення потомства. *Спорідненість* – це тип соціальних зв'язків, що поєднують людей в одну групу. Розрізняють два значення цього терміна. У вузькому розумінні спорідненість визначається за народженням – це кровна спорідненість і за шлюбом – *свояцтво*¹²⁵. Є також поняття соціальної спорідненості (духовної, трудової, земляцької тощо), але в цьому разі для нас важливим є перше значення.

Кожна із систем спорідненості пройшла тривалий шлях розвитку від первинних, притаманних первісним суспільствам, форм до лінійних або вторинних – генеалогічних, властивих більшості сучасних народів. Кодексом українського права середини XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ» у сьомому артикулі 30 глави «О наслѣдїи имѣній по нисходящей, восходящей и побочной лінії сродства ...» визначено три системи спорідненості: «Сродство тройкое есть: первое, природное, которое происходит от рожденїа плотского, по которому наслѣдїа и опеки на сродственных приходятъ; другое, которое от сватовства происходитъ; третье, кумовство, которое крещенїю послѣдствуетъ и есть близкость духовная, которая происходит от тайны крещенїа и тѣ послѣдныя обѣ именуютсяа свойство»¹²⁶. Це положення було запозичене з середньовічного (так званого Саксонського) права, а отже, мало загальноєвропейський контекст¹²⁷.

Як бачимо, за найважливіший вид спорідненості визнано кровну спорідненість – «кревність». «Сродство есть кровность одной персоны с другою, когда родитьсяа одна от другой, или двѣ и болше от одной, именуєтьсяа же кровность от совокупленїа и соединенїа крове для

125 Гримич М. В. Методологічні засади вивчення систем спорідненості // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – № 6. – С. 35–39.

126 Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Упор. та автор нарису К. Вислобков. – К., 1997. – С. 231.

127 Гримич М. Соціоантропологічні чинники успадкування власності в традиційному українському суспільстві // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Випуск 2. – С. 136.

того, что персоны, которые суть себѣ сродственныя, имѣють между собою совокупную кровь, когда от одной кровѣ родятся»¹²⁸.

Тут також пояснюється, як слід розуміти ступені споріднення: «Степень разумѣется число, сколь котораа персона далече есть в сродствѣ от другой, между которыми бываетъ вопросъ, напимѣръ, в какомъ степени есть правнукъ от дѣда. Отвѣтъ: есть в четвертом, ибо от дѣда сей рядъ или порядокъ персонъ, идетъ: дѣдъ, отецъ, сынъ, внукъ, правнукъ. Понеже в лінії простой сколько есть персонъ, от которыхъ бываетъ вопросная рѣчь, даже до послѣдней, столько есть степеней, выключаа толко одну персону переднѣйшую»¹²⁹.

Таким чином, «кревні» – це група нащадків спільного предка, серед яких розрізняються кровні по прямій лінії та бічні. Кровними по прямій лінії є особи, пов'язані походженням один від одного – дід, син, онук, правнук та ін. Кровними у бічній лінії вважаються особи, які походять від одного предка, але між собою не пов'язані філіаційно: наприклад, стрий, братанич, тітка, сестринець та ін. Є також поняття старшої та молодшої гілок певного роду. Нашадки старшого брата вважаються старшим відгалуженням, а молодшого – молодшим.

Свояцтво (близькість, повинуватість) постало як наслідок шлюбів і означає стосунки та зв'язки одного із членів подружжя з кровними родичами другого. Ця спорідненість вважається духовною, оскільки встановлюється через таїнство шлюбу, освяченого Церквою.

Оскільки рід і родина уже в давні часи були дуже важливими інститутами, кровні й свояцькі зв'язки з огляду на господарчі й соціальні стосунки важили набагато більше, ніж тепер. Найміцнішими і найтривалішими виявилися пов'язані з цим морально-звичаєві норми та традиції, зокрема заборона коїції для певних ступенів кровності й близькості. Ступінь кровних зв'язків означає генеалогічну віддаленість між двома кровними особами. Кровність у прямій лінії у законодавствах різних народів тлумачиться однаково. Батько й син – це кровні у першому ступені, дід і внук – у другому, прадід і правнук – у третьому, прапрадід і праправнук – у четвертому і так далі, тобто скільки поколінь (генерацій), стільки й ступенів. Крім прямої лінії спорідненості, є також і бічні лінії: «Лінія побочнаа заключаеть в себѣ персоны, которые ни от насъ родятся, ныже мы от ныхъ родилиса, но от одной кровѣ с нами происходятъ, которые називаются побочныя или поперечныя, такъ с правой стороны по отцу, какъ с лѣвой по матерѣ»¹³⁰.

128 Права, за якими судиться малоросійський народ. – С. 231.

129 Там само. – С. 232.

130 Там само.

У визначенні бічної спорідненості лік складніший: давнє римське право і сучасне світське законодавство визначають ступінь за кількістю осіб у кожній прямій лінії аж до спільного предка, не рахуючи самого предка. Виходячи з цього, рідні брати споріднені між собою у другому ступені, стрий і братанич – у третьому, стрієчні брати – у четвертому, стрієчно-стрієчні – у п'ятому і т. ін.

Упродовж історії людства сформувалася певна термінологія для позначення різних форм спорідненості. Розкриємо деякі її особливості, що мають принципове значення для виконання поставленого нами завдання реконструкції родинних структур.

Насамперед назвем ступенів спорідненості та свояцтва притаманний як релятивний, так і корелятивний характер. Такі слова, як *мати*, *батько*, *син*, *дочка*, *тітка*, *племінниця* та інші означають певних осіб залежно від того, в якому стосунку вони перебувають щодо інших осіб. Тобто, назви ступенів кровної спорідненості і свояцтва є завжди релятивними, такими, що окреслюють певну особу з погляду її стосунку до іншої особи, яка перебуває з нею в родинному зв'язку¹³¹. Натомість корелятивність цих назв означає, що вони мають двосторонній характер. Якщо одна особа називає іншу особу матір'ю, то це означає, що перша є дитиною (сином або дочкою) другої. Подібний стосунок спостерігається у таких парах назв, як дід – онук, зять – тесть, невістка – свекруха, братова – дівер, чоловік – дружина тощо. З цього випливає, що дідом можна бути лише тоді, коли є онук або онука, дядьком – якщо є племінник або племінниця, тестем – коли є невістка, тещею – якщо є зять, дружиною – коли є чоловік, тобто дідом, дядьком, тестем, тещею, зятем, дружиною, чоловіком, братом, сестрою можна бути тільки тоді, коли існує інший відповідний член родинного зв'язку¹³².

Релятивний характер назв спорідненості і свояцтва породжує ще одну важливу, на нашу думку, особливість. Оскільки та сама особа здебільшого входить у різні типи цих зв'язків, то залежно від цього вона може називатися по-різному. Так, одна й та сама особа з погляду іншої може бути названа бабою, а стосовно другої – матір'ю, стосовно третьої – дочкою, стосовно четвертої – сестрою, стосовно п'ятої – тіткою, стосовно шостої – дружиною, стосовно сьомої – свекрухою тощо.

Мечислав Шимчак звертає увагу також на суплетивізм розглядуваних назв. Ідеться про те, що особи, які перебувають в однаковому сту-

131 Doroszewski W. O kulturę słowa. – Warszawa, 1962. – S. 319; Mouceev A.И. Термины родства и свойства в современном русском языке // Филол. науки. – М., 1963. – Т. III. – С. 127.

132 Szymczak M. Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego. – Warszawa, 1966. – S. 12.

пені спорідненості або свояцтва, мають різні назви залежно від статі, наприклад: дід – баба, батько – матір, брат – сестра, дядько – тітка, зять – невістка і т. ін. Ця особливість охоплює лише назви найближчих ступенів споріднення і свояцтва, найменування віддаленіших ступенів не мають суплетивного характеру, наприклад: онук – онука, братанок – братаниця, сестринець – сестриниця, тесть – теща, швагер – швагерка, брат – братова¹³³.

Перелічені особливості мають для нас важливе значення, оскільки полегшують практичну роботу з відновлення родинних структур.

1.3.3. Родинна термінологія

Терміни першого ступеня спорідненості по прямій лінії. Законодавчий кодекс XVIII ст. «Права, за якими судиться малоросійський народ» містить таке пояснення першого ступеня спорідненості по прямій лінії: «Лінія простаа начавъ от персоны прадѣда, просто внизъ даже до персоны правнука, на двоє раздѣляється: една єсть персонъ вгору идущихъ предковъ нашихъ, такъ мужеска, какъ и женска полу, которые называются восходящие, от которыхъ мы произійшли, каковы сѹт: отецъ, мати, дѣдъ, моего отца, или матерє отецъ, баба, моего отца, или матерє мати, прадѣдъ, моего дѣда или бабки отѣцъ, прабаба, моего дѣда, или бабки матъ, прапрадѣдъ, моего прадѣда, прабаби отецъ, прапрабаба, моего прадѣда, или прабаби матъ; по прапрадѣду же другимъ персонамъ вгору идущимъ не имѣется названіа, но обще называются отцами, предками, прародителями нашими»¹³⁴. Як бачимо, до першого ступеня спорідненості по прямій лінії належать дві групи осіб, які перебувають між собою у стосунках безпосередньої філіації. У цій групі вирізняють висхідну і низхідну лінії спорідненості: до висхідної належать батьки («родители»): батько, мати, до низхідної – діти: сини й дочки¹³⁵.

Найпоширенішими в актових джерелах є терміни першого ступеня спорідненості по прямій лінії. За актовою термінологією це: «*отець*» (зрідка «*батко*»), «*матка*» (*матухна*), «*родители*» («*родичи*»), «*дети*» («*детки*»), «*син*» («*синачек*»), «*дочка*» («*дѣвка*», «*цурка*»).

Для правильного відтворення родинних структур важливе значення мають різні зауваги щодо старшинства дітей. Зокрема, іноді в актах до слів *син* або *дочка* додавали прикметники: *первородний*, *старший* (*старшая*), *менший* (*меншая*), які дають змогу визначити вікову кореляцію дітей у середині родини. Доволі часто поняття *син*, *дочка* за-

¹³³ *Ibidem.* – S. 16.

¹³⁴ *Права, за якими судиться малоросійський народ.* – С. 232.

¹³⁵ *Там само.* – С. 232.

ступає лексичний синонім *потомок*, а збірне поняття *діти* замінено термінами *потомство*, *потомки*.

До назв неповної спорідненості належать слова, які виражають поняття *нерідний батько* – «*шчим (шичим)*», *нерідна мати* – «*мачоха*», *нерідний син* – «*пасинок, пасерб*», *нерідна дочка* – «*пасербиця, падчериця*».

Терміни другого ступеня спорідненості по прямій лінії. Другий ступінь спорідненості по прямій лінії характеризує стосунки дідів та онуків. «Другаа лінія простаа єсть лицъ внизъ идущихъ, такъ мужєска, какъ и женска полу, которые называютьса низъходящіє, какіє от насъ происходятъ, напимѣрь: синъ, внукъ и прочаа; внукъ, который родитьса от моего сина или дочери; внучка, котораа родится такожь от моего сина или дочери»¹³⁶. Цей ступінь виражений в актах назвами *дєд*, *баба* у висхідному напрямі і *внук*, *шнука* та збірним словом *унуки* – в низхідному. На позначення внуків чоловічого і жіночого роду разом вживається збірне поняття *унуки*, *внуки*, *внучата*.

Терміни третього і четвертого ступеня спорідненості по прямій лінії. Терміни третього ступеня спорідненості позначають взаємні стосунки прадідів і правнуків, четвертого – прапрадідів і праправнуків. Кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» так пояснює ці назви: «правнукъ, который родитьса от моего внука или внучки; правнучка, котораа такожь родитьса от моего внука или внучки; праправнукъ, праправнучка, которые родятьса от моего правнука и правнучки. По праправнукъ же, инымъ лицамъ внизъ идущимъ не имѣетьса именованій, но називаютьса обще – дѣти меншіє, потомки от праправнуковъ родящієса. Однако жъ еще два степени, после праправнуковъ могутъ називатись пращури и прапращури»¹³⁷. Третій ступінь спорідненості виражається здебільшого словами «*прадєд (прадѣд)*», «*прабаба*» у висхідному і «*правнук*», «*правнучка*» у низхідному напрямі.

Загальними термінами є слова «*предок (предки)*» та «*потомки*», «*щадки (счадки)*», що позначають дальші ступені спорідненості по прямій лінії. Термін *предок* означає старого родича по висхідній лінії з боку батька або матері і вживається зазвичай на означення родича, старшого за діда або бабу. Слово *потомок* означає молодшу стосовно своїх предків за віком людину. Цей термін використовується для позначення як близьких нащадків – власних дітей, тобто найближчих потомків, так і далеких – дітей своїх дітей – онуків, а також дітей своїх онуків – прав-

¹³⁶ Там само. – С. 232.

¹³⁷ Там само. – С. 232.

нуків тощо, тобто віддалених поколінь. Паралельно зі словом *потомки* простежується загальна назва – «*потомство*» зі значенням збірності, яке вживається здебільшого як синонім до термінів *діти*, *внуки*.

Терміни першої бічної лінії спорідненості. Перша бічна лінія спорідненості має два відгалуження: одне по чоловічій лінії, до якого належать брати з їхніми нащадками, друге жіноче, до якого належать сестри та їхні нащадки. Ця лінія виражає найближчий рівень спорідненості й охоплює такі поняття, як *рідний брат*, *рідна сестра*, *рідний син брата (сестри)*, *рідна дочка брата (сестри)*. Поняття *рідний брат* означає кожного із синів стосовно інших дітей того самого батька або матері. Поняття *рідна сестра* означає кожну з дочок щодо інших дітей того самого батька або матері.

Брати й сестри могли бути рідні, двоюрідні, троюрідні тощо. Тож у текстах ділового характеру для уточнення спорідненості ці назви часто супроводжуються словами-означеннями «*родный*» («*родная*») або «*рожоный*» («*рожоная*»), тобто рідні брат і сестра, або «*стриечный*» («*стриечная*») – двоюрідні. Як уже зазначалося, для правильного відтворення родинної структури корисними є також означення: «*старший*» («*старшая*») та «*младший*» («*младшая*»), які характеризують братів і сестер щодо кореляції їхнього старшинства відповідно до віку. Важливими для встановлення філіаційних зв'язків є вказівки на спорідненість лише по батьковій або материній лініях, які трапляються, щоправда, доволі рідко.

Нині поняття *рідний син (рідна дочка) брата (сестри)* передається терміном *племінник (племінниця)* та його лексичним синонімом *небіж (небога)*, проте в актовій документації ми їх не знаходимо. Натомість актові пам'ятки виразно й послідовно засвідчують диференціацію понять *племінник по братові* і *племінник по сестрі* з окремими для їх вираження назвами, що було властиве давньоруській мові. Поняття *племінник по братові* передається в актах словом *братанич* та його синонімом «*синовець*», яке є похідним від назви «*синь*». Поняття *син сестри*, тобто *племінник по сестрі* передають синоніми «*сестринець*» («*сестринок*»), які утворилися від слова *сестра*. Термін «*братанка*» («*братанна*») означає поняття *рідна дочка брата*, тобто *племінниця по братові*. У цій же функції вживається слово «*сыновица*». Синоніми «*сестрениця*» («*сестриниця*», «*сестрична*») передають поняття *дочка сестри*, тобто *племінниця по сестрі*.

Терміни другої бічної лінії спорідненості. Друга бічна лінія спорідненості має чотири відгалуження: два з боку батька і два з материнського боку. З батьківського боку є чоловіча лінія – брат (брати) батька

та його (їхні) нащадки, і жіноча, до якої належить сестра (сестри) батька та її (їх) потомки. З материнського боку до чоловічої лінії належать брат (брати) матері та його (їхні) нащадки, а до жіночої – сестра (сестри) та її (їх) потомки. Ця лінія спорідненості охоплює поняття, які вживаються в актовій термінології: *рідний брат батька або матері, рідна сестра батька або матері, син батькового (материного) брата або батькової (материної) сестри*.

Слово *дядько* означає поняття *рідний брат батька або рідний брат матері*. Проте для позначення понять *дядько по батькові* і *дядько по матері* в актах найчастіше натрапляємо на диференційовані назви. Зокрема, поняття *дядько по батькові* передається терміном «стрий», а поняття *дядько по матері* – словом «вуй». Від назви *дядько* походить дериват «*дядина*» («*дядиная*»), що означає дружина *дядька*, а від слова *стрий* – «*стриєнка*» з аналогічним значенням. Для вираження поняття *рідна сестра батька (матері)* вживається термін «тетка» («*тютка*»).

Поняття, яке означає *рідний син батькового (материного) брата (сестри)*, в сучасній мові передається словами *двоюрідний брат*, а в актовій термінології виражається словосполученням «*брат стриєчний*», або його синонімом «*брат у перших (первых)*». Для вираження поняття *дочка батькового (материного) брата (сестри)* вживається переважно словосполучення «*стриєчна сестра*», а зрідка його синонімом «*сестра у перших (первых)*».

Терміни свояцтва («повиноватства»). Назви свояцтва характеризують систему взаємин людей, пов'язаних між собою не кровною спорідненістю, а одруженням чоловіка або заміжжям жінки, тобто осіб, які походять з різних родин. Ці стосунки поділяють на три категорії: 1) стосунки між чоловіком, з одного боку, і дружиною та її родичами, з другого; 2) між дружиною, з одного боку, і чоловіком та його родичами, з другого; 3) між батьками одружених, між зятями та невістками.

Терміни, що позначають взаємини свояцтва між чоловіком і дружиною та її родичами. До зазначених назв свояцтва належать терміни, які виражають такі поняття: чоловік, доччин чоловік, сестрин чоловік, батько дружини, матір дружини, брат дружини, сестра дружини. До цієї ж категорії належать поняття: син брата (сестри) дружини, дочка брата (сестри) дружини, чоловік материної (батькової) сестри та ін.

Для розкриття сьогоднішнього поняття *чоловік у значенні члена подружжя* вживалося слово «*муж*» або його синонімом «*малжонок*». Слово «*зят (ь)*», означає поняття *чоловік дочки*. Проте цей термін має й інше значення, а саме – *чоловік сестри*. Назва «*тест (ь)*» передає

поняття *батько дружини*. У цьому ж розумінні зрідка трапляється слово «сват». З назвою *тесть* пов'язаний термін «*теща*» («*тесча*»), що означає *матір дружини*. На позначення поняття *брат дружини* вживаються терміни «*шурин*», «*швагер*», а подекуди «*своjak*». «*Шваграми*» також називали один одного чоловіки *дружин-сестер*. Поняття *сестра дружини* передається словом «*швагрова*», зрідка – «*свєсть*».

Назви, що позначають взаємини свояцтва між дружиною і чоловіком та його родичами. До цієї групи належать назви, які позначають поняття *дружина*, *синова дружина*, *братова дружина*, *батько чоловіка*, *мати чоловіка*, *брат чоловіка*, *сестра чоловіка*. Сюди відносять і такі поняття, як *син брата (сестри) чоловіка*, *дочка брата (сестри) чоловіка*, *дружина батькового (материного брата)*.

Поняття *дружина* в актовій документації передавалося двома термінами «*жона*» і «*малженка*». Для позначення поняття *дружина сина* вживалося слово «*невєстка*», а також прикметник «*синова*». Слово «*невєстка*» означало ще одне поняття – *дружину брата*. Це поняття також передавалося й синонімом «*братова*».

Батька чоловіка називали терміном «*свєкор*», іноді це слово вживали також для позначення *чоловікового брата*. Із словом «*свєкор*» пов'язана назва «*свєкров*», яка передає поняття *чоловікова матір*.

Термін «*дивер*» («*дєвєр*») вживали для позначення *чоловікового брата*. Від слова «*дєвєр*» походить жіноча форма – «*дєвєра*» («*дивєра*»), що означало *дружина дівєра, тобто дружина чоловікового брата*.

Родинні терміни загального характеру. Безпосередньо з родиною, родом і системою спорідненості й свояцтва пов'язані такі терміни загального значення, як «*повиноватство*», «*шлюб*», «*малженство*», «*оженєньє*», «*замуж*».

Термін «*повиноватство*» означав встановлення споріднених (свожцьких) стосунків двох родин внаслідок одруження або заміжжя. Терміном «*шлюб*» називався подружній союз, який укладався між чоловіком і жінкою, у цьому розумінні вживалося й слово «*малженство*» та поширений в актах вислів «*стадло свєтоє малженское*». Слово «*оженєньє*» означало *одруження для чоловіка*, а слово «*замуж*» вживалося, щоб передати поняття *вийти заміж, бути заміжною*¹³⁸.

138 Докладніше про родинну термінологію та її вживання в актових книгах див.: Ворончук І. Родинна термінологія актової документації гродських і земських судів XVI–XVII ст. // 36. наук. праць НДІУ. – К., 2006. – Т. XI. – С. 308–327; Ї ж. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). – С. 33–85; Ї ж. Акты гродских и земских судов как источник генеалогических исследований (на примере Вольни XVI–XVII вв.) // Матєрыялы Міжнароднай навукова-практичнай канферэнцыі «Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына» Гальшаны-Навагрудак, 8-10 верес. 2006. – Мінск, 2007. – С. 51–73.

* * *

Таким чином, фронтальне вивчення волинських актових книг пересвідчує, що ступінь їх репрезентативності як джерела з історії української родини XVI – першої половини XVII ст. та її структурної реконструкції доволі високий, багато видових груп документів містять інформацію про конкретні тогочасні родини та родинно-сімейні зв'язки. Відповідність цих матеріалів реальній історичній дійсності підтверджує сам казуальний характер актового матеріалу. На підставі родинної термінології актової документації гродських і земських судів було реконструйовано родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст., складено таблиці багатозлюбності та дітності шляхетських родин, які дають можливість створити уявлення про абстрактну модель тогочасної волинської родини та дослідити демографічну ментальність шляхетської верстви.

1.4. Шлюбна модель та її чинники

Встановлення характеру шлюбної моделі має дуже важливе значення для виявлення інших демографічних параметрів української родини XVI–XVII ст. Адже в сучасній польській літературі робляться спроби переглянути загальноприйнятту до цього тезу про молодий вік польських і литовських молодят Речі Посполитої. Наприклад, Цезарій Кукльо намагається спростувати думку Джона Гаджнала, відповідно до якої для Речі Посполитої властива була ранньозлюбна модель східного типу. Кукльо схиляється до протилежної думки, зазначаючи, що вже в пізньому середньовіччі й на початку ранньомодерного часу сини середньозаможної малопольської шляхти одружувалися не лише в ранньому віці 20–25 років, було багато і тих, що одружувались у старшому віці¹³⁹. Свою думку він унаочнює таблицею № 55 під назвою «Вік молодят у Польщі в XVI–XVII ст.» Проте з 21 позиції, наведеної у таблиці, лише три стосуються XVI і XVII ст. До того ж, вони характеризують ситуацію найбільших польських міст: Гданьська, Познані та Варшави¹⁴⁰. Причому сам автор нарікає на брак інформації щодо XVI ст., хоча, описуючи загальний стан, проектує на XVI ст. ситуацію значно пізнішого часу – XVIII ст. і водночас наголошує, що вони істотно не різнилися. Кукльо також вважає, що представники і шляхти, і селянства уклали шлюби в одному віці і середній вік одруження чоловіків сільських

139 Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 278.

140 Ibidem. – S. 279.

місцевостей визначає у 27–28 років. Щоправда, при цьому він звертає увагу на існування певних регіональних відмінностей, зазначаючи, що селяни-католики в Галичині уклали шлюби у віці близько 24–25 років, а греко-католики ще раніше – у 23 роки. Загалом Кукльо вважає, що старопольська шлюбна модель відрізнялася від західноєвропейської лише раннім віком жінок, але не чоловіків. Найменшою, на його думку, була вікова різниця між членами подружжя, що уклали шлюби вперше, тоді як повторні подружні союзи зазвичай її збільшували¹⁴¹.

Демографічні процеси є похідними, вторинними стосовно демографічних стосунків. Кожна людина є учасником або суб'єктом-об'єктом найрізноманітніших стосунків: демографічних, соціальних, економічних, юридичних, культурних, етнічних тощо. Проте конкретний вияв і зміст поведінкових стереотипів, зокрема й демографічного, зумовлений не стосунками якогось одного типу, а їх складним комплексом і взаємодією. Доволі часто на мотивацію тої чи тої поведінки одного типу справляють істотний вплив чинники зовсім іншого типу. Зокрема, стереотип демографічної поведінки, а саме: практика укладання шлюбів, вік вступу у перший шлюб, прийняте за норму число дітей у родині, взаємини між родичами тощо значною мірою зумовлюється економічними, соціальними, правовими, релігійними, політичними та іншими чинниками. При цьому залежність демографічних явищ від умов життя, що притаманна й нашому часові, була за минулих часів відчутнішою¹⁴². Тож демографічні процеси неможливо зрозуміти у відриві від чинних у певному соціумі правових, соціальних, економічних та інших стосунків.

Під демографічною поведінкою у вузькому значенні розуміємо систему масових дій, пов'язаних з відтворенням населення, що охоплює параметри певної шлюбної моделі і загальноновизнаний у певному соціумі вік першого шлюбу, можливість чи неможливість та число повторних шлюбів, припустимість або неприпустимість розлучень та позашлюбних стосунків, а також ідеальні уявлення щодо числа дітей у родині, типу сімейної структури тощо.

На жаль, з'ясування зазначених питань наштовхується на величезні, часом нездоланні труднощі. Жоден із демографічних феноменів розглядуваного періоду не дістав прямого відображення в українських джерелах XVI–XVII ст.: ми не знайдемо тут зведених масових даних щодо смертності, народжуваності, тривалості життя і т. ін. Не менш

¹⁴¹ *Ibidem.* – S. 280.

¹⁴² Мересте У. И. Предмет и структура демографической науки и место исторической демографии // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 26–27.

складно відшукати прямі свідчення про мотивацію тої чи тої демографічної поведінки. Тож наблизитися до розуміння цих вкрай важливих моментів можна лише шляхом залучення інших – опосередкованих свідчень: нарративних джерел, текстів правового характеру, моралізаторських сентенцій, що дають можливість порівнювати ідеали та стереотипи тогочасної демографічної поведінки з їх реалізацією в повсякденних соціальних практиках.

Для розуміння демографічної поведінки важливо з'ясувати специфіку сімейної організації. Доведено існування взаємозалежності між моделлю шлюбу і структурою родини, яка складається на його основі. Подібним чином тип родини взаємопов'язаний зі специфікою стосунків у середині сім'ї та усією системою соціально-психологічних настанов у сімейній сфері. Структура родини так чи так співвідносилась із сприйняттям тогочасною людиною дитинства, повноліття, зрілості, старості, рольових функцій в родині залежно від статі, і це сприйняття відбивалось на ставленні до дітей, жінок, старих, хворих тощо. Таким чином, досліджуючи феномен самої родини, належить з'ясувати ментальні уявлення про неї, властиві людям тих часів, та їх роль і значення в реальній дійсності. Адже саме в ментальних настановах розкривається те, про що певна епоха в опосередкований спосіб «оповідає» про себе, завдяки чому можна зрозуміти те, про що не завжди можна довідатися на рівні свідомих декларацій.

Водночас ментальні уявлення зумовлюються цілим комплексом інших чинників, і серед них неабияке місце посідає законодавство, яке відповідно до традиційних звичаєвих норм та усталених соціальних практик, регламентує внутрішньосімейні стосунки, встановлюючи певний порядок укладання шлюбів, визначаючи майнові права подружжя, систему успадкування, обов'язки батьків щодо дітей та дітей стосовно батьків тощо¹⁴³.

Отже, почнімо з «ключового» аспекту демографічної динаміки – шлюбу. Під цим кутом зору варто проаналізувати вплив законодавчих норм українського суспільства XVI–XVII ст., зокрема Литовських статутів, на формування шлюбної моделі, а відтак, на тип і структуру родини в шляхетському соціумі. Аналіз тогочасних правових норм переконує, що в шляхетському середовищі шлюб вважали за один з найголовніших соціальних інститутів. Усі три редакції (1529, 1566, 1588 рр.) Литовського статуту приділяють сімейно-шлюбному праву чи не найбільшу увагу.

143 Ворончук І. Демографічна ментальність волинської шляхти в XVI–XVII ст.: шлюбна модель та її чинники // Шостий міжнар. конгр. українців. Етнологія. Фольклористика. Культурологія. – Донецьк; Київ, 2005. – Кн. 1. – С. 30.

Вже перший Литовський статут 1529 р. містить цілу низку артикулів, які безпосередньо стосуються сім'ї та родинних взаємин¹⁴⁴. У другому Литовському статуті 1566 р. артикули, що регулюють сімейне право, були виокремлені тогочасними правниками структурно й об'єднані у два розділи: п'ятий «О оправе посагу» та шостий «О опеках».¹⁴⁵ Поза тим, ціла низка артикулів, що регламентують внутрішньосімейні стосунки, міститься і в інших розділах, зокрема третьому (артикул 14 – про порядок успадкування дітьми по померлих батьках; артикул 16 – про перехід шляхетства на дружину-нешляхтянку та дітей, народжених нею у шлюбі зі шляхтичем; артикул 23 – про становище «бенкартів» – нешлюбних дітей; артикул 31 – про заборону примусового видання заміж дочок), дев'ятому (артикул 17 – про поділ маєтків між братами), одинадцятому (артикул 9 – про відповідальність за насильне примушення жінки до шлюбу; артикул 10 – про покарання за «замордованье до смерти» дружини чоловіком або чоловіка дружиною; артикули 16 і 17 – про карні злочини, скоєні одними родичами проти інших тощо)¹⁴⁶.

18 артикулів V розділу Статуту 1566 р. регулюють міжсімейні стосунки, зокрема роз'яснюють, «которым обычаем отец выдаючи девку свою замуж маеть обваровати и впевнити записанья вена отъ зятя», тобто яким чином батьки мають упевнитися про запис віна своїй дочці від зятя, а «мужъ жоне вено записати». Регламентується порядок, за яким мають бути «виправлені» дочки в разі смерті батька; як розподіляються маєтки і майно між матір'ю та синами у різних випадках (за наявності записаного і засвідченого в актах віна матері від їхнього батька та в разі його відсутності); визначається становище вдів із малими дітьми і без дітей; регулюються майнові стосунки між матір'ю-вдовою та дорослими синами, а також умови, на яких вдова може повторно вийти заміж; визначаються права матері розпоряджатися власними маєтками, рухомим майном тощо¹⁴⁷.

Важливе значення для з'ясування шлюбної моделі мають поширені в соціумі уявлення про ідеальний вік укладення шлюбів, чинники, що впливали на укладання шлюбу, форми матримоніальної стратегії, тривалість шлюбів, життєвий вибір чоловіків і жінок після овдовіння, обставини та наслідки можливих розлучень тощо.

Цілком зрозуміло, що ці уявлення зумовлювалися тогочасними традиціями, звичаями та життєвими умовами. Вік першого шлюбу за-

144 Статут 1529 р. – С. 86–91, 95–100 та ін.

145 Статут 1566 р. – С. 125–132, 133–138.

146 Там само. – С. 78–79, 80, 82–83, 86, 159, 172, 175–176.

147 Там само. – С. 125–132.

1. Молода панна з друзками

фіксував уже Литовський статут 1529 р., який визначав повноліття для жінок у 15, а для чоловіків – у 18 років: «а то ест лета дорослые: младенцу осмнадцать лет, а девце пятнадцать лет»¹⁴⁸. Другий статут 1566 р. повторює ці вікові норми: «лета мужчизне мають быти зуполные осмнадцать летъ, а девка петнадцать лет»¹⁴⁹, але у третій статут 1588 р. внесено зміни щодо шлюбного віку жінок: «лета мушизна маеть мети зуполные осмнадцать лет, а девка тринадцать лет»¹⁵⁰. Це безпосередньо засвідчує, що в житті 15-річна норма шлюбного віку для дівчат не дотримувалася, дочок віддавали заміж ще до виповнення 15-річного віку. Тож законодавство, яке зазвичай завжди відстає, в цьому разі, йдучи за соціальними практиками, встановлювало нижчий шлюбний вік для дівчат, приводячи й саму норму у відповідність до реалій тогочасного життя. Це спростовує твердження деяких литовських дослідників, які визначають шлюбний вік наречених у Великому князівстві Литовському у 20 років¹⁵¹. Ще у XVIII ст. поширені тогочасні поради переко-

148 Статут 1529 р. – С. 58.

149 Статут 1566 р. – С. 133.

150 Статут Великого князівства Литовського 1588 року (далі – Статут 1588 р.) // Статути Великого князівства Литовського. – Одеса, 2004. – Т. III, кн. 1. – С. 525.

151 Sarcevičiene J. Kobieta // Kultura Wielkiego księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy / Red. V. Ališauskas et al. – Kraków, 2006. – S. 255.

нували, що найкращим віком вступу у шлюбні зв'язки для жінок є 14 років і для чоловіків – 30 або ж, відповідно, 18 і 35¹⁵².

Можна гадати, що опосередковано закон також визначав ідеальну різницю у віці між молодим подружжям – спершу 3, а потім 5 років, чого, вочевидь, мали б дотримуватися батьки під час укладання ними перших шлюбів своїх дітей. Таким чином, уже на законодавчому рівні закладалася норма, яка формувала ранню шлюбну модель.

Суттєвою перешкодою для шлюбу було тільки споріднення або свояцтво. Найчіткіше сформулював заборону подружніх зв'язків між кровними родичами 22 артикул Статуту 1588 р., в якому проголошено: «абы подданые наши водле прав Божих и хрестиянских жили в мал-женстве светом, прото абы жаден не смел повинное себе ве крови пой-мовати, ажбы минуло чворо поколеньє, по себе идучое, так з отца, яко и з матки, а рожоных в ту личбу не личечи»¹⁵³.

Отже, відповідно до нормативно-правових приписів та чинної практики у шлюб вступали в молодому віці. Рання шлюбна модель мала своїм завданням, по-перше, задовольнити сексуальні потреби молоді, а по-друге, за тодішнього високого рівня смертності тільки рання шлюбна модель могла забезпечити необхідний рівень відтворення населення та була певною запорукою продовження роду¹⁵⁴.

Щодо різниці у віці між подружжям, то подеколи вона була значною. Проте до цього ставилися без упередження, і це не ставало перешкодою для укладання шлюбів. Відомо, що князівна Галшка Острозька була видана в 14 років за понад удвічі старшого від себе князя Дмитра Федоровича Сангушка. Цілком очевидно, що й княгиня Анна Острозька могла підшукати своїм дочкам, найбагатшим нареченим на матримоніальному ринку Речі Посполитої, цілком пристойні партії молодих за віком людей, але наймолодшу дочку, 20-річну Анну-Алоїзу, вона видала за 60-річного вдівця Яна-Кароля Ходкевича, чия дочка від попереднього шлюбу була старшою за Анну-Алоїзу. Більшість дослідників відзначали незвичність цього шлюбу з огляду на 40-річну різницю між нареченими. Так, згадуючи про одіозність цього шлюбу, Збігнев Кухович писав, що Ходкевич годився Анні не те що в батьки, а в діди¹⁵⁵. Проте така оцінка відповідає ментальним уявлен-

152 *Badyńska P.* Model człowieka w polskim piśmiennictwie parenetycznym XVIII w. (do 1777 r.). – Warszawa, 2004. – S. 82.

153 *Статут 1588 р.* – Кн. 1. – С. 523.

154 *Ворончук І.* Демографічна ментальність волинської шляхти в XVI–XVII ст.: шлюбна модель та її чинники. – С. 42.

155 *Kuchowicz Z.* Heroina kontrreformacji – Anna Alojza Ostrogska // *Wizerunki niepospolicznych niewiast.* – Łódź, 1972. – S. 184.

2. Князівна Анна-Алоїза Острозька.
I пол. XVII ст.

3. Ян-Кароль Ходкевич. 1620 р.

ням іншого часу, а отже, іншої культури, а ніяк не тогочасним. Значна різниця у віці між членами подружжя була тоді доволі поширеним явищем. Очевидно, гору брали престижність шлюбного партнера, його матеріальний стан і статус у соціумі. Ян-Кароль Ходкевич був на той час відомим не лише в Речі Посполитій, а й далеко за її межами полководцем, ушавленим кращими поетами свого часу¹⁵⁶. Шлюб з таким героєм міг розглядатись як дуже престижний навіть для представниці такого знатного роду, яким був князівський рід Острозьких. Згадаймо, що така ж 40-річна різниця у віці була між Янушем Острозьким та його третьою дружиною Теофілою Тарлувною¹⁵⁷. Історія його третього одруження є досить показовою. Один із клієнтів Януша Острозького молодий Станіслав Конецпольський, вирішивши одружитись, звернувся до нього як до свого патрона та впливової особи з проханням посватати йому 17-річну Теофілу Тарлувну. Князь поїхав до батьків обраниці свого шляхтича, але, побачивши молоду, яка сподобалась йому самому, посватав її за себе. У такий спосіб 57-річний

¹⁵⁶ *Polski Słownik Biograficzny*. – Kraków, 1937. – Т. III/1. – S. 363–367.

¹⁵⁷ *Wolff J.* *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*. – Warszawa, 1895. – S. 357.

Януш Острозький у 1612 р. одружився втретє з дочкою сяноцького хорунжого Теофілою Тарлувною¹⁵⁸.

У цих історіях показовим є те, що батьки дівчат віддають перевагу не молодим чоловікам, що, за нашими уявленнями, було б логічнішим і кориснішим для їхніх дочок, а літнім людям, розраховувати на довгий вік яких не доводилось. Справді, Анна-Алоїза у 20 років залишилась удовою, оскільки Ходкевич помер через півроку після весілля, а Теофіла Тарлувна поховала Януша Острозького через 8 років подружнього життя, залишившись удовою у 25 років. Часто чоловіки, проживши вже «час немалии» у перших шлюбах і маючи дітей, після смерті своїх дружин укладали повторні шлюби з молодими дівчатами, які вперше вступали у подружні відносини. Очевидно, подібні шлюби укладалися доволі часто з огляду як на велику смертність шлюбних партнерів, так і на бажання чоловіків залишити нащадків для продовження роду. Адже молода жінка мала кращі фізіологічні можливості для народження потомства, якого від неї чекали. До того ж, тогочасні медики пояснювали, що чим старшим є чоловік і, навпаки, чим молодшою є жінка, тим здоровішим і численнішим буде їхнє потомство¹⁵⁹. Так, князь Андрій Курбський, переїхавши з Московії до ВКЛ і осівши на Волині, в 43 роки уклав шлюб із князівною Марією Юрївною Гольшанською, а після розлучення з нею, не останньою причиною чого стала її нездатність народити дітей, у 51-річному віці одружився втретє із зовсім юною представницею впливового волинського роду – Олександрою Петрівною Семашківною¹⁶⁰. Як бачимо, шлюби укладалися неодноразово і у вельми солідному віці, чому сприяло поширене в соціумі новажне ставлення до самого інституту шлюбу та його сприйняття як необхідної соціальної норми.

Шлюб розглядали як найважливішу умову добродієвності людини, її матеріального стану та соціального значення. Життя поза шлюбом вважалось відхиленням від норми, тому батьки намагалися заздалегідь підшукати шлюбну партію для дітей, особливо ж вчасно видати заміж своїх дочок. До середини XVI ст. офіційно практикувалися «змовини малолітніх» на підставі письмових угод між батьками із зазначенням штрафних санкцій у разі їх порушення.

158 *Pamiętniki o Koniecpolskich / Wydal St. Przylecki*. – Lwów, 1842. – S. 190; *Ворончук І. Добра зона годна мѣжові когопа (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського) // Київ. старовина*. – 2002. – № 5. – С. 121.

159 Коли король Владислав Ягайло після смерті третьої дружини у 70-річному віці залишився без нащадка чоловічої статі, він обрав 17-річну Софію Гольшанську, виходячи саме з таких рекомендацій медиків. Тож різниця у віці між королем і Софією Гольшанською становила 53–54 рр. Див.: *Besala J. Matężństwa królewskie. Jagiellonowie*. – Warszawa, 2006. – S. 48–49.

160 *Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни*. – К., 1849. – Т. I. – С. 228–242.

Таким чином, по досягненні дівчиною 15 (13)-річного віку батьки мали законне право видавати її заміж. На жаль, відсутність метричних записів не дає можливості простежити на конкретному статистичному матеріалі, наскільки дотримувалася чи порушувалася в реальному житті вікова норма першого шлюбу. Проте уважне ставлення батьків до шлюбів своїх дітей, особливе піклування про заміжжя дочок, що простежується за документальними матеріалами, свідчить на користь того, що з їх шлюбами «не омешкивали». Орієнтацію на ранній шлюб дівчат опосередковано засвідчують тестаменти, на підставі яких можемо переконатися, що видання дочок заміж було чи не найважливішим завданням і найбільшою турботою батьків. Так, Настася Гаврилівна Гулевичівна, звертаючись до опікунів щодо видання заміж своїх дочок, наказувала: «нехай не проволокаючи в станъ малъжонскии ѡтдають»¹⁶¹. Так само, дбаючи про своїх онучок, писала 1575 р. княгиня Анна Збаразька: «Кгды з ласки Божое и презренья его светое млсти их млсть кнжны воеводянки браславские, внуки мое милые, лет своих доростут, покорне прошу ..., абы за людеи зацныхъ в станъ светыи малженъскии выданы были»¹⁶². В разі передчасної смерті батьків обов'язок видання дівчат заміж покладався на опікунів та кровних родичів (братів, дядьків). Зазвичай у записах оговорювалися й умови видання дочок. Наприклад, Федір Русин Берестецький 1577 р. наказував у тестаменті своїм синам: «што ся дотычетъ девокъ, то ест детеи моихъ зоною моею Марєю Белостоцкого намъ спложоных, тые девъки мое сынове мое вси ѡдин з другим, держачи четвертую часть, с четвертое части выправовати и ведле потребности их замуж повыдавати мают»¹⁶³. Нерідко батьки заздалегідь, задовго до повноліття дочок, визначали їм посаг. Так, Яким Олександрович Охлоповський давав чіткі розпорядження дружині щодо коштів, які вона має використати на випосаження дочок, «если быхъ я тыхъ дочок своихъ, которые паннами еще в мене в дому сядятъ, до живота своего замужъ не повыдавалъ, тогда она, жона моя милая, по моем животе, беручи з ставовъ моихъ ѡхлоповскихъ за спусты гроши, тыми пенезми ихъ вывенovati маеть»¹⁶⁴.

На жаль, наші відомості про вік перших шлюбів малочисельні і мають переважно казуальний характер, але більшість згадок чітко свідчить на користь того, що батьки не давали своїм дочкам засиджуватися в дівках. Так, Ганна Монтовтівна, яка народилась у 1547 р., вже 1564 р.,

161 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 41.

162 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 158–159.

163 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 696–697 зв.

164 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 554 зв.–555 зв.

тобто у 17 років, вдруге бере шлюб як удова князя Любецького¹⁶⁵. У 1546 р. князівна Ганна Романівна Друцька Любецька одружилася з Миколаєм Юрійовичем Остиком, тож вона не раніше 1547 р. народила від нього дочку Ганну, яка в 1564 р. вже згадується як дружина князя Лева Олександровича Сангушка Кошерського¹⁶⁶. Овдоця Павлівна Шпаковська, квітуючи 1589 р. своїх братів, побіжно заявляє, що була видана заміж, «не доросши лет моих»¹⁶⁷. В іншому акті 1584 р. під час уступки Добринськими Адаму Боговитинові Козерадському права на отримання 15 мірок житньої муки називається дочка Андрія Добринського Олена, яка в 15 років, маючи «лета зупольные водьле статута пятнадцать летъ», фігурує вже як дружина Андрія Брама¹⁶⁸.

Вочевидь, так само рано одружували й синів. Так, 1564 р. Стефан Андрійович Збараський укладає шлюбну угоду з Йорданом Спитком про одруження свого 18-річного сина Петра з його донькою Барбарою, причому шлюб мав відбутись у тому ж самому році¹⁶⁹. Подібних прикладів можна навести багато. Щоправда, є думка, що в магнатському середовищі Великого князівства Литовського шлюбний вік чоловіків був нижчим, ніж серед шляхти через вужчий матримоніальний ринок і потребу якнайранішого забезпечення гідного для роду шлюбного партнера¹⁷⁰. Зокрема Мажена Ледке, розглядаючи шлюбні стратегії князів Острозьких, визначає за найнижчий вік вступу у шлюб чоловіків цього роду 21 рік (так одружився князь Олександр, наймолодший син князя Василя-Костянтина), а за найвищий – вік батька останнього, князя Костянтина Івановича, котрий уперше одружувався 46 років. Щоправда, тут вкралася помилка: князь Олександр насправді взяв шлюб у 22, а його дід, гетьман ВКЛ Костянтин Іванович – у 49 років. З-поміж дівчат у наймолодшому віці (14 років), було видано заміж дочку Іллі Костянтиновича Острозького Галшку, а в найстаршому не Анну-Алоїзу, як вважає Ледке¹⁷¹, а її рідну сестру Катерину, видану 1620 р. за Томаша Замойського у віці не менше 21–22 років¹⁷².

165 АЮЗР. – К., 1909. – Ч. VIII, т. III. – С. 80–81.

166 Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 204–205.

167 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 171–172 зб.

168 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 531 зб.–532 зб.

169 Wolff J. Książowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 615.

170 Liedke M. Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. Problemy badawcze // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. – Warszawa, 2008. – S. 62.

171 Ibidem.

172 Ворончук І. «Добра жона годна mężові Корона» (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського). – С. 124.

Ще до входження Волині до складу Речі Посполитої вихідці з етнічно польських земель нерідко виступали у ролі шлюбних партнерів на волинському матримоніальному ринку, тож спробуймо з'ясувати, наскільки польське шлюбне право і традиції збігалися або, навпаки, відрізнялися, а також наскільки вони впливали на місцеві волинські порядки й стереотип демографічної поведінки, тим більше, що польські джерела дають можливість простежити ці явища ретельніше.

У Польщі повноліття як чоловіків, так і жінок наставало досить рано, проте не було такої однаковості щодо віку першого вступу у шлюб, як в українських землях, оскільки світське і канонічне право не збігалися. Згідно з канонічним правом дівчина в 12, а чоловік у 14 років мали право на укладення шлюбу. Проте за польським земським правом повноліття і для жінок, і для чоловіків наставало у 24 роки, а за міським правом – у 21 рік. Одночасне існування світського і канонічного права надавало родинам велике поле для маневрів у питаннях пошлюблення дітей. Залежно від родинних інтересів дівчину можна було видавати заміж після виповнення їй 12 років, потрібна була тільки згода її батьків або інших рідних, але за бажання родичі могли утримувати дівчину від шлюбу аж до 24 років¹⁷³.

Аналогічний конфлікт між канонічним і світським правом виник після Тридентського собору у Франції. Незважаючи на постанову собору, за якою шлюб було оголошено незалежним рішенням чоловіка і жінки, французьке суспільство виявилось неготовим до сприйняття таких різких нововведень, рішуче не бажаючи втрачати контроль над укладанням шлюбів. Ще раніше, 1556 р., за едиктом короля Генріха II відбулося значне (удвічі!) підвищення віку повноліття для осіб обох статей: дівчат з 12 до 25 років, а чоловіків з 15 до 30 років, що, справді, було важливою підставою для переходу шлюбних стратегій до прерогативи самої подружньої пари. Та попри королівський указ і церковну постанову, яка наголошувала на обопільній згоді чоловіків і жінок під час укладання шлюбів, патріархальні родинні структури, які перетворювали шлюб на своєрідну економічну і політичну угоду, не бажали поступитися владними функціями у сфері життєвих стратегій. Така позиція родини ще більше посилилася завдяки ордонансу Генріха III 1579 р., згодом підтриманому актами Людовіка XIII 1639 р. та Людовіка XIV 1697 р., за яким шлюби, що не отримали згоди родини, трактувались як викрадення і анулювались. За такого стану речей рішення залежало не від наречених,

¹⁷³ Malinowska M. Porwania jako strategie matrymonialne w XVII-wiecznej Polsce i we Francji // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV-XX wieku. – Warszawa, 2008. – S. 76.

а від батьків або інших членів родини. Тож французькі чоловіки до 30 років залишалися під батьківською владою і нерідко були змушені надягати ярмо нав'язаного їм батьками шлюбу¹⁷⁴. Навіть удови, яким не виповнилося 25 років, зобов'язані були отримати згоду родини на повторне заміжжя, бо інакше шлюб міг кваліфікуватися як викрадення. Достатньо було заяви одного з родичів, аби розпочався судовий процес проти такого шлюбу з метою його анулювання¹⁷⁵. За польським правом, дівчина, що вийшла заміж без згоди батьків або інших родичів, втрачала своє право на посаг¹⁷⁶. Тож, на думку Моніки Маліновської, єдиним засобом укладання шлюбу у Польщі згідно з власним уподобанням було викрадення дівчини¹⁷⁷. Як бачимо, попри деякі відмінності польського і українського законодавств, приписи світського права щодо шлюбів майже не відрізнялися, що сприяло українсько-польським шлюбним пов'язанням.

На підставі документального матеріалу Станіслав Боровський проаналізував, наскільки і в який спосіб щоденні соціальні практики відповідали законодавчим нормам. Зокрема, він встановив, що серед католиків римського та грецького (унійного) обрядів поширеними були ранні шлюби, які допускались з 14 років, причому нижча вікова межа не обумовлювалась. Насправді жінки вперше виходили заміж у віці 13 – 18, а чоловіки одружувались у 18–22 роки. Тож різниця між віком жінок і чоловіків, що вперше брали шлюб, коливалася найчастіше в межах 3–5 років. Щоправда, повторні шлюби підвищували вік вступу у шлюб, а також збільшували вікову різницю між членами подружжя. Оскільки повторно укладали шлюб удівці та вдови, вік членів такого подружжя різко коливався – подеколи від 14 до 60 років¹⁷⁸. Подібний стан речей, на думку Боровського, провокувався ще й матеріально-економічними інтересами шлюбних партнерів, тобто економічним характером шлюбів, що зазвичай укладалися з огляду на матеріальні вигоди та соціальний престиж. Документальні спостереження Егона Вельрозе також підтверджують практику раннього шлюбного віку дівчат, яких віддавали заміж у 13–14 років. Більше того, автор стверджує, що така традиція зберігалася навіть у XVIII ст.¹⁷⁹ Тадеуш Фуртак, зі свого боку, зазначає, що чоловіча

174 *Ibidem.* – S. 75–76.

175 *Ibidem.* – S. 80.

176 Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. *Historia ustroju i prawa polskiego.* – Warszawa, 1999. – S. 133.

177 Malinowska M. *Porwania jako strategie matrymonialne w XVII-wiecznej Polsce i we Francji.* – S. 86.

178 Borowski St. *Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej // Demografia społeczna.* – Warszawa, 1974. – S. 90.

179 Vielroze E. *Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* – 1952. – T. XIV. – S. 130.

частина шляхетської молоді одружувалася пізніше, ніж жіноча, пояснюючи це тим, що перед чоловіками стояли такі завдання, як здобуття освіти, військовий вишкіл, необхідність утвердження соціального статусу. Середній вік першого одруження чоловіків, за його обрахунками, становив у XVI ст. 35 років і 30,7 у XVII ст. Та навіть у нього самого ці показники викликали певну недовіру, оскільки їх джерельна база була надто вузькою. Тож, відчуваючи її недостатність, дослідник переніс на ці століття показник 30,1 років, отриманий ним для XVIII ст.¹⁸⁰ Проте цей коефіцієнт, як і попередні показники Фуртака, розкритикував Вітольд Куля, вважаючи їх деформованими через недостатність даних¹⁸¹.

Отже, якщо за тогочасними польським та українським світськими законодавствами спостерігалася доволі велика різниця щодо віку першого шлюбу, то польське канонічне право значною мірою її нівелювало, тож, вочевидь, можна вважати, що реальні шлюбні практики в українських і польських землях майже не відрізнялися.

Орест Іванович Левицький, обґрунтовучи тезу про свободу, яку мала жінка у ВКЛ, зауважує, що вже наприкінці XVI ст. під впливом раціональніших поглядів на її особистість та права відпадав звичай «змовин малолітніх» батьками як такий, що суперечив «духові часу», і при укладенні шлюбів виявлення власної волі та згоди нареченої стало вважатися такою ж необхідною умовою, як і вільний вибір нареченого. Як аргумент він наводить приклади вінових та дарчих записів, де чоловіки заявляли, що беруть собі дружину «с правое любве и уподобаня своего» або «з воли Божеи а любости нашеи сполнои», а дівчата й жінки у таких записах зазначали, що йдуть заміж не тільки «за позволеньем» батьків, а й «за властнымъ позволеньемъ». Саме на підставі таких записів О. Левицький зробив висновок, що вже наприкінці XVI ст. шлюби укладалися на основі кохання. А для того, щоб між майбутнім подружжям могли з'явитися любовні почуття, розмірковує Левицький, вони мали добре пізнати одне одного, що передбачало залицання чоловіків до жінок. На підтвердження цього дослідник наводить кілька прикладів такого виявлення емоційних почуттів. Окрім того, він посилається на законодавство, яке, на його думку, вимагало вільного виявлення і згоди нареченої¹⁸².

180 Furtak T. Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1937. – Т. VI. – S. 47–48.

181 Kula W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 98.

182 Левицький О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках // Киев. старина. – 1880. – Т. XXIX. – С. 552; Его же. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 16–26.

Справді, 15 артикул IV розділу Статуту 1529 р., в якому проголошувалося, що «княгинь, паний вдов и девок не мають ни за кого квалтом давати, кром их воли», та 31 артикул III розділу Статуту 1566 р., де ще чіткіше формулювалося право жінок «за кого хотя, за того волно пойти»¹⁸³, справляють враження, ніби жінкам надавалося право вільного волевиявлення у виборі шлюбного партнера. Проте, уважніше проаналізувавши тогочасне законодавство, пересвідчуємося, що в інших артикулах згадане право жінок на свободу волевиявлення в укладенні шлюбу не просто заперечувалося, а й абсолютно виключало таку можливість під загрозою втрати посагу та успадкування «материзни». Зокрема, 10 артикул IV розділу Статуту 1529 р. («О девки, которыи без воли отцовское и матчины засядут замуж свовольне») та аналогічного змісту 7 артикул V розділу Статуту 1566 р. («О девкахъ, которые бы без воли родичов замуж идутъ, або бы мели пойти») суворо попереджають, що в разі порушення батьківської волі «таковая отпадываетъ от посагу и отъ имения отчизного и материстого, а если бы одна была у отца, тогда отчизна на близких спадываетъ мимо таковую девку»¹⁸⁴. Ще більше обмежували можливість жіночого волевиявлення 11 артикул IV розділу Статуту 1529 р. («О девках, которые по смерти отцовской и матчиной, не доросши лет своих, без воли стриев и братьи замуж пошли») та 8 артикул V розділу Статуту 1566 р. («О девках, которые по смерти родичов своих без воли братьи або стриев замуж идутъ»), якими встановлювалася залежність дівчат-сиріт у питаннях шлюбу від найближчих родичів – братів та дядьків, причому обмежувалися права не лише неповнолітніх дівчат («если бы девка .. по смерти их, родичов своих, не доросши лет своих ... замуж пошла без воли братьи або стриевъ своихъ ... або близкихъ своихъ»), а й повнолітніх. Навіть за умови, коли б дівчина і «мела лета свои, а братья або стриеве ее задерживаючи ее не хотели бы замужъ выдати, тогда однакожь своволне не маеть ни за кого ити». Їй дозволялося лише звернутися до судової інстанції через своїх родичів («дати знати до вряду черезъ кровных ведомость»), а вже «вряд ей маеть дозволити замуж пойти»¹⁸⁵.

У спірних моментах до судових інстанцій звертались і родичі. Протягом 60-х років XVI ст. в луцькому гродському суді точилися суперечки між родичами щодо заміжжя Богдани Василівни Семашківни¹⁸⁶. Мати дівчини Олена Карпівна разом із вітчимом засватали її за князя

183 Статут 1529 р. – С. 91; Статут 1566 р. – С. 86.

184 Статут 1529 р. – С. 89; Статут 1566 р. – С. 128.

185 Статут 1529 р. – С. 58; Статут 1566 р. – С. 107–108.

186 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 122–133.

Януша Матвійовича Четвертенського, а двоюрідний брат Олександр Семашко намагався видати за свого швагра Григорія Григоровича Воловича. Тож вітчим Богдани, луцький війський Іван Чаплич Шпановський, апелюючи до Статуту заявляв: «Панъна Богдана иж зезволила в малженство за его милост князя Януша Четвертенского, вчинила то за властным позволенемъ вашею милости, княже старосто, опекуна своего, также и матки своею влостное». Свій власний вибір у суді підтвердила і сама Богдана: «Я сама доброволне з волею вашою милости, княже старосто, опекуна своего, и пани магыки своею, за князя Януша, маючи лета зуполные, позволила и теперъ позволяю». Чинячи опір цьому шлюбові, Семашко доводив неповноліття дівчини, заявивши, що «ей тепер нет болшей, толко одиннадцат лет». Однак суд, визнавши повноліття Богдани, дав дозвіл «пану Чапличу и малжонце его паней Галене выдат девку свою з дому своего за князя Януша Четвертенского»¹⁸⁷. Вочевидь, не останню роль в позитивному (для матері) рішенні суду відіграла підтримка опікуна Богдани луцького старости князя Богуша Федоровича Корецького, який особисто взяв участь у розгляді справи та, як бачимо з джерела, прийняв сторону матері дівчини.

Крім того, Статут 1566 р. під загрозою втрати права на нерухомість застерігав також проти шлюбу з представниками «простого стану человека не шляхтича», бо в такому разі жінка втрачала право на нерухомість, отримуючи за неї лише половину грошового еквівалента: «суму пенезей ... подле шацунку статутowego» (розділ V, артикул 11)¹⁸⁸. Таким чином, статутіві приписи щодо заборони примусового видання жінок і дівчат заміж для них самих не мали реального значення і жодного впливу на можливість волевиявлення під час укладання шлюбу. Зате до нього, як показує сам О. І. Левицький, активно зверталися родичі та опікуни. Намагаючись скористатися ситуацією у своїх інтересах, вони підтримували тих чи тих шлюбних конкурентів, які, претендуючи на руку їхніх підопічних, виборювали один у одного вигідну для себе шлюбну партію¹⁸⁹.

Аргументуючи свій погляд на вільне виявлення жінками своєї волі, О. Левицький наводить показання Ганни Монтовтівни Коблинської, яка 1564 р. у луцькому гродському суді засвідчила, що «то себе вмислила и позволяю с правого умислу сердца моего мети себе за малжонка его милость князя Василъя Солтановича Соколского». При цьому, проте, обійдено увагою заяву її батька Яна Якубовича Монтовта Коблинсько-

187 Там же. – С. 125–130.

188 Статут 1566 р. – С. 109.

189 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 19–24.

го, що міститься в цьому ж документі й проливає світло на поширену практику укладання шлюбів. А тим часом Ян Монтовт особисто визнав, що «з ласки и призрення Божого ... змовил» свою дочку за князя Василя Солтановича Сокольського¹⁹⁰. Крім того, в цій самій актовій книзі одразу за заявою батька вміщено ще один цікавий документ – оповідь самої Ганни Монтовтівни про намагання Єсифа Немирича, близького приятеля її колишнього чоловіка, силоміць одружити її зі своїм родичем. Залишившись удовою після смерті першого чоловіка князя Богуша Дмитровича Друцького Любецького, вона певний час проживала у маєтку Хабному, записаному їй покійним чоловіком. Проте після наїзду Малхера Насиловського, чоловіка сестри покійного князя Богуша Фенни Дмитрівни Друцької Любецької, який «моцно кгвалтомъ» вибив її з маєтку, вона, «не маючи ся где подети и сподеваючися на захованє», переїхала до Єсифа Немирича. Але, скаржилась у суді Ганна, «пан Немирич нет вєдома з якоє причини самъ через себе и через иные людє добрыє почал намовляти а праве примушати мене до того, абы-х я заручона была за повиноватого єго, за Ивана Юлизаровича»¹⁹¹. Очевидно, наміри Немирича були доволі серйозними, і діяв він настільки рішуче, що вона, покинувши все своє майно, змушена була втікати: «яко могучи лєдвє-мъ з дому пна Немирича вѣехала, оставивши тамъ все, што-мъ єще мєла». Та й це ще не все. Справжній стан речей яскраво ілюструє вміщена в цій книзі угода між претендентами на руку Ганни, князем Василем Сокольським та Іваном Олізаровичем, відповідно до якої останній за велику грошову суму, 1200 кіп грошей, переуступав князеві право на одруження з Ганною Монтовтівною¹⁹².

Подальша доля цієї жінки склалась драматично. Після смерті третього чоловіка Казимира Ледницького вона проти своєї волі була таки видана заміж за Павла Згличинського, який упродовж 14 років тримав її в ув'язненні, знущаючись над нею і, врешті-решт, зробив калікою¹⁹³. Примусовий характер її останнього шлюбу принагідно розкривається в скарзі Костянтина Єло Малинського та його дружини князівни Марії Андріївни Масальської. 3 вересня 1573 р. подружжя звернулося до володимирського підстарости зі скаргою на старшого брата Марії по матері, володимирського підкоморія Олександра Богдановича Семашка, який, намагаючись примусити її до «добровільної» передачі йому прав на успадковані нею від батька родові маєтки князів Масальських,

190 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228.

191 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 228 зв.–229.

192 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 230.

193 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 469–471.

ув'язнив сестру у своєму с. Бужани, погрожуючи, «если же, деи, того не учинишь, теьды я тебе жадным ѡбычаем мужу твоєму не дам, але, деи, за якого чоловіка простого або машталера свого, которыи ми ся не толко третее части, але и всеє ѡтчизны твоеє ѡтречет, тебе ѡтдам»¹⁹⁴. Марія Андріївна змушена була таки переуступити Олександрові Семашку свої маєтки. Привертає увагу причина її поступливості: вона побоювалась, що брат вчинить з нею так, як із Ганною Монтовтівною, що він здатний «до такового ж ѡбелженя якъ девка небожчика пана Яна Монтовта, которая, деи, за Казимеромъ Ледницкимъ была, и маючи ее пан Семашко при себе, за машталера своего ѡтдаль»¹⁹⁵.

Згадаймо також, що Олександр Семашко намагався примусово видати заміж свою стрієчну сестру Богдану Василівну Семашківну за свого «повиноватого». У зв'язку з цим показовою видається заява вітчима Богдани Івана Чаплича Шпановського, яка засвідчує, що дівчат видавали заміж за зовсім невідомих їм чоловіків, не питаючи їхньої згоди. Підтримуючи вибір шлюбної партії для Богдани, який належав його дружині – матері Богдани та, вірогідно, і йому самому, він, апелюючи до Статуту, заявив: «А иж его королевская милост нашъ милостивый господаръ и сам николи дивок и вдов ни за кого без воленя их влостного не отдаеть, и Статутом то обвароват рачил, тогды поготову и пан Семашко жадное змовы заочное о сестру свою а девку жоны моей без позволеня панны чинити не мог, бо панна Богдана пана Григоря, сына пана Григоря Воловича, николи не видела и он ее»¹⁹⁶.

Щодо примусового видання заміж ідеться також у листі князя Олександра Заславського від 21 лютого 1618 р. до шляхтянки Пеласової, яка скаржилась йому на свого зятя Суходольського, котрий, незадоволений одержаним посагом, брутально поводився з її дочкою. У відповідь на скаргу князь звинувачував особисто її, нагадуючи, що вона сама силоміць та погрозами свою дочку заміж випхала («grozba у muszem ... prawie gwałtem zamaz wypchano»)¹⁹⁷.

Численні документальні записи, у яких жінки заявляють «пошла в малжонство за позволеньем, радою и ведомостю» своїх батьків, братів, опікунів, показують, хто насправді вирішував їхню долю. Попри те, що тогочасне життя сприяло значно ранішому дорослішанню, ніж тепер, навряд чи дівчина, якій виповнилося 13–15 років могла самотійно обирати собі чоловіка, вирішуючи найважливіше питання свого по-

194 Там же. – С. 247–250.

195 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 239–240; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 247–250.

196 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 127.

197 Archiwum państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków (далі – Arch. Sang.). – Sygn. 75. – Т. I. – S. 433.

дальшого життя. Та й за умови абсолютної батьківської влади наївно припускати, що хтось став би цікавитись думкою 13–15-річної дівчини щодо майбутнього чоловіка або питати її згоди на шлюб. Записи про згоду, очевидно, вносилися до книг тоді, коли виникали конфлікти між родичами, які захищали інтереси підтримуваних ними претендентів на руку своїх підопічних родичок, і в такому разі потрібно було дотриматися «букви закону», тобто формально прописаного у Статуті порядку, аби не дати противній стороні жодних аргументів для опротестування їхніх дій¹⁹⁸.

Документи засвідчують, що не лише дівчата та жінки, а й молоді чоловіки (сини) брали шлюб із дозволу батьків або інших родичів. Згадуваний уже Ян Якубович Монтовт Коблинський про своє одруження казав так: «ис sprawy Божей а съ презрєня Духа Светого, с порады и дозволеня еи милости пани матки моеє и иных крєвныхъ а повиноватыхъ своихъ понял и взял єсми за себе у станъ малъжонскии дочку небожчика Анъдрея Мацкевича, панъну Олену»¹⁹⁹. Ян Маркович Жоравницький, записуючи віно своїй дружині, заявляв, «иж, деи, з воли Божєе а дару Духа Святого и с порадою пана ѡтца своего, пана Марка Василєвича Жоравницкого, нарєченого владики луцкого и ѡстроцкого, и за ведомостю всихъ приятелеи моихъ понял єсми за себе в малжонство дочку его млсти пна Федора Копътя, панну Олену»²⁰⁰. Іван Городиський у 1569 р. бере шлюб з Катериною Бабинською, яку «пан ѡтецъ мой позволил мнѣ в стадло светое малженское взяти»²⁰¹.

Звороти «с поради и дозволеня» батька або матері, а також кровних та «повиноватих» відображають реальну практику усталеного порядку укладання шлюбів за волею та рішенням батьків, передусім батька. У цьому плані дуже показовим є документ, внесений 28 червня 1603 р. до луцького гродського суду королівським чашником Федором Урсулом Рудецьким «на позволенъє ѡженєнъя» синові Адаму «и взятъя в стан малженскии» Раїну, дочку володимирського гродського судді Дем'яна Павловича. Даючи дозвіл своєму сину на одруження, Федір Урсул Рудецький заявляв, «видєчи я сына моего, пна Адама Урсола Рудецкого з ласки Божєи летъ дорослого и во всихъ ѡбычаяхъ и справахъ учтєво ко мнє, ѡтцу своему, и людемъ зацнымъ заховалого, тєды-м зычилъ и позволилъ сыну моему пану Адаму, ижъ бы ся старал в доме зацныхъ ѡ ѡженєнъє, а ижъ снѣ мой пнѣ Адамъ з воли и преизрєня пна Бога все-

198 Ворончук І. Демографічна ментальність волинської шляхти в XVI–XVII ст.: шлюбна модель та її чинники. – С. 38.

199 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 462–467.

200 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 221–222.

201 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 626 зв.–627 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 174–179.

могущого упатрил и подобал себе в дому их мл. пна Демяна Павловича, суди кгородского володимерского, и малжонки его мл., пнеи Федоры Яковицкого, дѣвку их мл. панну Ганну, которая ест ѿт ихъ мл., родичов своихъ, учтиве спложона и зацне вихована, просил мене за то сынъ мои пнъ Адам през ихъ мл. пнов приятел и сам устне, абы-м ему позволил и у ихъ мл. пна Демяна Павловича, суди, и малжонъки его млсти ѿ девку их млсти за себе снъ мои в станъ свтыи малженъскии старатися»²⁰². З цієї заяви дізнаємося, що батько начебто дозволив синові самостійно підшукати собі шлюбну партію, але, незважаючи на це, а також на свій уже дорослий вік, син потребує батьківського дозволу на шлюб. Звернімо увагу ще на один важливий момент. Вирішальна роль батька у виборі шлюбної партії пояснюється не лише його абсолютною владою в родині та силою звичаю. У батька були й матеріальні важелі, адже саме він забезпечував сина нерухомістю, на якій наречений мав за статутowymi вимогами записати дружині віно за принесений нею посаг. Саме це і бачимо в наведеному вище документі, де Федір Рудецький водночас з офіційним дозволом на шлюб дає синові згоду, «аби ѿн запис уделал на части имени моего ѿтчизного в селе Рудце ... вѣна ис привенкомъ семь тисечеи золотых полскихъ ... пришлои малжонце»²⁰³.

Вирішальна роль у виборі шлюбної партії та укладанні шлюбу належала не молодим, а їхнім батькам. Яскравою ілюстрацією цієї практики є численні документи, аналогічні записові княгині Ганни Богданівни Путятянки, внесеному до луцької гродської книги 1571 р.: княгиня «за позволениемъ их милости пановъ ѿпекуновъ змовила єсми в шлюбъ светыи малжонскии, заручила дочку мою кнежну Марину Андреевну Масалскую за прозбою и жаданемъ его милости велможного пана Михаила Еловича Малинского, маршалка господарского, за сына его милости Костентина»²⁰⁴. Як бачимо, йдеться тільки про договір між матір'ю дівчини та батьком майбутнього чоловіка її дочки. Тож формально-договірний характер подружнього зв'язку ще не означав, що шлюб укладався на засадах вільного й обопільного вибору, як стверджував О. І. Левицький²⁰⁵. Якщо і можна розглядати шлюб як двосторонню угоду, то це була угода між батьками молодих або батьками (опікунами) дівчини та її майбутнім чоловіком, коли він уже був самостійним господарем у своєму маєтку, але аж ніяк не між майбутнім подружжям. Дівчина (жінка) жодною зі сторін не бралася до уваги як

202 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 432 зв.–434 зв.

203 Там само.

204 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 287–288; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 234–236.

205 Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – С. 63.

рівноправний суб'єкт шлюбних домовленостей, що наперед визначало її нижче становище в родині порівняно з чоловіком.

Почуття та уподобання молодих не мали значення під час укладання шлюбу. Адже й сама тогочасна концепція подружнього життя не передбачала великих любовних почуттів. До одруження існували зовсім інші, прагматичніші, підходи: до уваги бралися не почуття, а матеріальні розрахунки та інтереси. За допомогою шлюбу прагнули зміцнити економічні позиції або піднести свій соціальний статус. Вважалося, що, вибираючи пару, слід мати на увазі передусім матеріальний добробут, станову рівність, соціальне становище майбутнього партнера. Прибічниками такої шлюбної моделі були найвідоміші тогочасні моралісти Миколай Рей, Вацлав Потоцький, Криштоф Опалінський, котрі навчали при виборі шлюбної партії керуватися не почуттями, а виключно здоровим глуздом²⁰⁶. Теза Яна Мровінського про кохання як єдину підставу шлюбу, яку він пропагував у трактаті «*Stadło małżeńskie*», виявилась передчасною²⁰⁷. Суспільство загалом ще не було готове сприйняти її, оскільки вона суперечила загальноприйнятим поведінковим стереотипам і ментальним засадам, які панували в тодішньому соціумі й на яких будувалася родина.

Традиційно вважається, що найважливішою функцією шлюбу в шляхетському середовищі ранньомодерного часу була прокреаційна функція, тобто народження потомства. Проте деякі дослідники розглядають шлюб як найголовніший засіб зміцнення економічних і політичних позицій роду. Найважливішою мотивацією стосовно вибору шлюбної партії було збереження соціальної позиції або навіть піднесення соціального престижу родини та свого власного внаслідок породичання з більш впливовим і знатним родом²⁰⁸. Збігнев Кухович вважав, що під час укладання шлюбів у шляхетському соціумі серце і характер, тобто емоції та почуття, відігравали ще меншу роль, ніж у середовищі нижчих станів суспільства²⁰⁹.

Зазвичай шлюби укладалися між рівними за майновим і соціальним статусом партнерами в колі звичних для батьків соціальних контактів. Окрім того, за внесений дружиною посаг Статут зобов'язував

206 *Rej M. Żywot człowieka poczciwego*. – Wrocław, 1965. – S. 115; *Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku*. – Warszawa, 1993. – S. 48; *Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVII wieku na tle porównawczym*. – Warszawa, 1998. – S. 155.

207 *Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce*. – S. 154.

208 *Petrauskas R. Stosunki pokrewieństwa // Kultura Wielkiego księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*. – Kraków, 2006. – S. 697.

209 *Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku*. – S. 44.

чоловіка записати дружині на третині своїх маєтків «совито», тобто подвійне, віно. Майновий статус чоловіка мав відповідати цій вимозі, хоча в разі невідповідності майнового стану подружжя Статут дозволяв інші способи вирішення проблеми. Звичайно ж, шлюби, особливо перші, укладалися батьками або родичами молодих, які брали до уваги насамперед соціальний статус, родовитість, тобто знатність походження, матеріальне становище майбутнього члена подружжя, а вже потім виховання та особисті риси характеру. Почуттями молодят ніхто не переймався.

Спробуймо за документальними матеріалами розглянути матримоніальні стратегії волинської шляхти і з'ясувати внутрішні мотивації та чинники, що відігравали першорядне значення у плануванні шлюбів дітей або своїх власних (у другому випадку маємо на увазі повторні шлюби чоловіків, оскільки перші були справою батьків або родичів). Так, Михайло Боговитин Шумбарський мотивує вибір дружини бажанням встановити родинні зв'язки з доволі впливовим на той час волинським родом Борзобогатих Красенських: «з милости моєє упримое з его милостю паномъ Олехномъ крєвное звезанье и з домом его милости вечистую приязнь, а водле закону Божого з дєвкою его милости, панъною Ганъною, малженство прийняти»²¹⁰. Так само Лаврентій Семенович Оранський пояснює своє одруження з Марією Чернчицькою не романтичними почуттями до неї, а бажанням породичатися з її батьком: «ведаючи я ѿ доброи справе, млсти людскои и цнотливомъ захованю его млсти самого .., хотечи мети, абы-х себе в милост, повинность и приязнь вечистую пна Чернъчицкого»²¹¹.

Розглядаючи шлюбні стратегії князівського дому Острозьких, Мажена Ледке дійшла висновку, що навіть для такого могутнього і впливового роду економічні та політичні інтереси стояли на першому місці під час вибору шлюбних партій. Навіть конфесійні відмінності не мали такого значення, як матеріальний та соціально-політичний статус шлюбного партнера, адже, починаючи від князя Іллі, всі чоловіки роду, зокрема й майбутній найбільший захисник православ'я князь Василь-Костянтин та всі його сини, одружувалися з представницями найвищої польської аристократії, які всі без винятку були католицького віросповідання²¹². Саме про такий підхід свідчить і тестамент Томаша Замойського, який, звертаючись до дружини Катерини Острозь-

210 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 71–72; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 27–30.

211 ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 9 зв.–10 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 117–120; Волинські грамоти XVI ст. – С. 30, 31–32.

212 Liedke M. Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowozżytnej. – S. 70–71.

4. Князь Василь-Костянтин
Острозький

5. Софія Тарновська, дружина князя
Василя-Костянтина Острозького

кої й призначених ним опікунів, просив, щоб його дочок видали не за молодиків, які ще не вміють жити, а за людей, котрі добре знають традиції, виявили свою мужність і можуть бути опорою Дому²¹³. Про почуття тут і не згадується. Сам Томаш Замойський приїхав свататися до Катерини Острозької, жодного разу до того її не бачивши. Вдруге вони зустрілися вже на заручинах, а шлюбну угоду він уклав не з майбутньою дружиною, а з її матір'ю Анною Костчанкою²¹⁴. Тож спершу їхній шлюб, який згодом став своєрідним взірцем сімейно-подружніх стосунків для цілої Речі Посполитої, укладався як цілком прагматична угода²¹⁵.

Про пріоритет матеріальних інтересів і розрахунків під час укладання угод про шлюби свідчить також відносно часте порушення по-

213 *Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Dział rękopisów* (Далі – Ossolineum). – Sygn. 1904/II. – S. 42 zw.

214 *Golebiowski S. Pamiętnik o Tomaszu Zamojskim // Biblioteka Warszawska. – 1853. – Z. CLV. – S. 212; Ворончук І. «Dobra żona godna mężowi Korona»* (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського). – С. 123–124.

215 Оцінюючи своє подружнє життя, Т. Замойський писав у тестаменті: «серед усіх благ доли Господь Бог послав мені такого і так люблячого товариша, що цілком слушно усі в Короні визнають, що йому випало рідкісне щастя у шлюбі». Див.: *Ossolineum. – Sygn. 1904/II. – S. 38; Ворончук І. «Dobra żona godna mężowi Korona»* (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського). – С. 124.

передніх шлюбних контрактів однією зі сторін, яка знаходила вигіднішу партію. Зокрема, волинський зем'янин Богдан Іванович Гулевич Дрозденський, уклавши шлюбну угоду зі Щасним Верещакою про одруження з його дочкою-удовою Ганною, в подальшому ухилився від шлюбу з нею²¹⁶. Попри попередню домовленість і навіть призначений день весілля, Сава Кондратович відмовився ви-

дати свою дочку за сина Івана Болди, який зазнав великих матеріальних збитків, бо «на тоє веселе готовизны немало выложил»²¹⁷. 1564 р. князь Олександр Федорович Чорторійський скаржився на князя Олександра Андрійовича Сангушка, який, уклавши з ним угоду про одруження свого сина Лева з дочкою скаржника Мариною, порушив її і «за сына своего иншую панну в малженство еднаеть»²¹⁸. Роман Гостський, засва-тавши з власної ініціативи у 1581 р. свою дочку Настасю за полоцького зем'янина Григорія Івановича Волотковича і навіть учинивши «ему таємне присягу телесную ... , на што при ѿнои присяже своєї давши ему на то руку», в подальшому своєї обіцянки не дотримав²¹⁹. Отже, документи розкривають цілком прагматичне ставлення тогочасної волинської шляхти до шлюбу.

Переконання, що родичі й опікуни краще знають, з ким пов'язати життя своїх дітей, призводило до того, що шлюб нерідко поєднував зовсім різних, несумісних за вдачею людей. Однак тут на допомогу приходило виховання. Особливу роль відіграло виховання жінки, яку готували до повного підкорення своєму чоловікові. Саме ця за-сада становила головний постулат напучувальних порад молодому подружжю. Віддаючи в 1631 р. князівну Гелену Вишневецьку заміж за Станіслава Варшицького, коронний крайчий Якуб Собеський вихваляв гроно всіляких чеснот («spot wszelakich groно») нареченої, а найбільше підносив притаманні їй покірливість і послужливість («pokoгу у posłuzenstwo»)²²⁰.

6. Алгоритичне зображення подружніх стосунків. XVII ст.

216 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 459.

217 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 33; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 169–170.

218 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 43 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII., т. III. – С. 48–50.

219 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 460, арк. 593 зв.; АЮЗР – Ч. VIII, т. III. – С. 356–359.

220 Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Dział rękopisów (далі – Biblioteka Czartoryskich). – Sygn. 1881/IV. – S. 291.

У шляхетській традиції родина мала величезне значення, можна навіть говорити про своєрідний культ сім'ї. Родину розглядали як принциповий елемент культури, що вирізняє людей цивілізованого світу, як моральну норму, тоді як життя поза шлюбом вважали відхиленням від неї. В масовій свідомості поширеним було уявлення, що людина має жити у шлюбі, у стані, освяченому Богом: «*naupierwsze prawo y naydawnieyszy Zakon od początku swiata wydawany był Wszech Rzeczy Tworce w ziemskim paradyzu, aby człowiek w małżeńskich granicach lata swe prowadził*»²²¹.

Особливо яскраво шлюбна доктрина виявлена у весільних промовах. Найдавнішим правом, що його Бог надав людям від створення світу, нагадував автор однієї з таких промов, є їхнє право на подружнє життя. Шлюбний стан не тільки у християн, а навіть у язичників мав велике пошанування і цінність. Лише одруженим дозволяли заходити до храмів і приносити пожертви Богам, а неодружені чоловіки і незаміжні дівчата могли молитися тільки перед храмом. За єгипетськими законами тільки жонаті чоловіки мали право засідати у раді, а в Коринфі навіть забороняли влаштовувати пишний погреб неодруженим небіжчикам²²².

Тогочасні теологи називали шлюб «*Sacramentum Magnum*» – великим Таїнством, а для підкреслення його поважності й значущості навіть «святим»: «*Wesele ziemie, że deptały po niey stopy święte Tego, przez którego boskie ręce nie tylko ona sama stworzona, ale y małżeństwo osobliwym kształtem postanowiono, y rozlicznemi błogosławieństwami iest uraczone, theologia, gdy go *Sacramentum Magnum* nazywa, gdy go czci różnemi prerogatywami, gdy go zdobi wysokimi tytułami, iawnie swiату wszystkimu zasność iego ogłasza*»²²³. Тож не випадково і в реальному житті так серйозно ставилися до шлюбу, який у шлюбних угодах, вінових та інших записах теж часто називають «святим стадлом малженским». Усіляко підкреслювалися переваги одруженої людини. Поширеним було поняття про довічну шлюбну приязнь. Людині, яка щасливо пристала до шлюбної гавані, не страшні жодні бурі, адже вона завжди – і в щасті, і в нещасті – знайде у «милого приятеля» товариську опіку, протекцію, раду і довічну взаємну втіху²²⁴. Подружню приязнь ставили навіть вище за любов батьків і дітей, бо любов між ними не завжди буває взаємною і постійною, натомість згода у шлюбі настільки стійка й непорушна, що немає сили, яка могла б її розірвати. Ця

221 *Ibidem*.

222 *Ibidem*.

223 *Swada Polska*. – Lublin, 1745. – Т. I. – С. 75.

224 Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка (далі – ЛНБ ім. В. Стефаніка). – Від. рукописів, ф. 91, спр. 24/II-4, арк. 43 зв.-44 зв.

приятель долає всі життєві перешкоди, вона у щасті звеселяє, а в нещасті – втішає²²⁵. Вузол шлюбу, котрий благословив Бог, міцніший за «Gordius nodus», і ніхто не може його розірвати так само, як ніхто не зміг розв'язати Гордіїв вузол²²⁶.

Марія Богуцька вважає, що в ранньомодерний час побутували дві моделі подружніх стосунків: перша спиралася на спільні матеріальні інтереси, повагу й навіть приятельство, звідки й назва дружини – «приятель», друга – на перевагу еротичного елемента, просякненого чуттєвістю²²⁷. На думку Збігнева Куховича, заміжня жінка посідала високе місце у шляхетському соціумі, що знаходило реальний вияв на побутовому рівні – у справах родинного життя, домашнього господарства та виховання дітей²²⁸. Насправді ж, як можна припустити, таке тлумачення подружніх стосунків ідеалізує тогочасну дійсність на підставі уявлень про шлюб найосвіченіших представників ранньомодерного суспільства. Адже, відповідно до церковних приписів, жінку було створено як партнерку для чоловіка, яка мала народжувати йому дітей, бути завжди слухняною і коритися беззаперечно. Родина становила основу патріархального суспільства, в якому теоретично не було місця для власної волі індивіда поза волею глави родини. Цілий суспільний лад спирався на цю засаду: король був батьком свого народу, кожний шляхтич – батьком своїх підданих, а глава сім'ї – батьком своєї родини. За таких умов жінка не могла мати власної сильної позиції, тож у реальному повсякденному житті ставлення чоловіків до дружин далеко не завжди відповідало теоретичним канонам. Незважаючи на пропаговані шлюбні взірці і настанови, у кожному шлюбі формувався власний світ стосунків, які склалися між подружжям відповідно до характеру й виховання кожного з них, а найголовніше – під впливом внутрішньосімейних порядків, що панували в соціумі, й тих поведінкових моделей, які люди засвоювали з дитинства, спостерігаючи взаємини між своїми батьками, рідними та близькими.

Документальний матеріал переконує, що внутрішньосімейні стосунки в досліджуваній час залишалися патріархальними і доволі суворими²²⁹. Не останньою мірою на сімейний клімат впливав емоційно-

225 Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 647/1, арк. 28 зв.

226 Там само.

227 Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce. – S. 51.

228 Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku. – S. 49.

229 Ворончук І. Домінуюча влада чоловіка над жінкою в українській родині XVI–XVII ст. (на матеріалах Волині) // *Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie – ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej*. Т. I. Od średniowiecza do początku XX wieku / Pod red. Katarzyny Kaba-
czyńskiej i Krzysztofa Ratajczaka. – Poznań, 2010. – S. 77–87.

психологічний стан тодішньої людини, який формувався в атмосфері загальної небезпеки. Це сприяло перенесенню стереотипів звичної агресивної моделі поведінки й на інші сфери життя, зокрема на сусідські, сімейні та міжродинні стосунки, спричиняючи розгул шляхетської сваволі й жорстокості та зневажливе ставлення до самого життя. Але якщо брутальність і жорстокість були нормою стосовно чужих людей, то ще більшою мірою жорстока поведінка людини негативно позначалася на долі рідних і близьких. Тож нерідко чоловіки поводитися брутально з членами своєї родини, передусім із дружиною. Орест Левицький, наголошуючи на тому, що тогочасні люди не вмiли вгамовувати пристрасті й розбещеність, водночас ідеалізував сімейні стосунки на підставі того, що збереглося мало судових актів про погані взаємини між подружжям, домашню тиранію та насилля²³⁰. Однак він слушно зауважує, що в суспільствах, де жінку вважають нижчою, безправною істотою, чоловік, який не відчуває прихильності до дружини, швидко перетворює її на покірну виконавицю своєї волі, а вона змушена миритися з цим і безумовно йому підкорятися. Варто додати, що підвладність жінки чоловікові була всезагальною нормою і що це передбачало її покарання нарівні з іншими членами родини, не викликаючи особливого осуду. Власне тому, на нашу думку, жінки й не зверталися до судових інстанцій, шукаючи захисту хіба що у своїх найближчих родичів.

Реальне ставлення чоловіків до своїх дружин іноді, щоправда дуже рідко, відкривається в документальних записах. Так, Ян Монтовт Коблинський сам визнавав свою жорстоку поведінку щодо першої дружини Олени Мацьківни. Попри те, що, за його словами, вона «ку мнѣ такъ ся заховала, яко на поцтивую панюю з народу зацного пристоить», він, «не беручи то перед себе, иже-мъ я противко неи такъ се не заховал, яко на станъ еи пристоит, але-мъ еи колько разовъ безвинне с пьянства своего ѿ чоло мало не приправиль, што ѿна такъ и всѣ безвинне битья мнѣ яко цнотливая, верная а поволная малжонка ѿпустила»²³¹. Під час конфлікту з дружиною Раїною Русинівною Берестецькою Семен Іванович Хребтович Богуринський погрожував їй «Тя певне ѿкалечу»²³². 23 березня 1560 р. Михайло Привередовський заніс до луцьких гродських актів заяву про побиття своєї сестри Настасі її чоловіком Семеном Єло Букоємським, від побоїв якого вона й померла²³³. Марина Михайлівна Гулевичівна у 1563 р., вже вагітна, ско-

230 Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – С. 63.

231 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 466 зв.–467; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 24–27.

232 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 44–44 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 268–270.

233 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 164 зв.

риставшись відсутністю свого чоловіка Михайла Богуфаловича Лабунського, втікла до свого дядька Михайла Мишки Варковського, оскільки її чоловік «таковыє шкрутенства и мордерства над нею чинил, чого, деи, каждому почтивому не толко над малжонкою своєю, але и над подлешою служебничкою того чинит непристоино: иж, деи, каждого дня шкрутне сам ее бивал и кгермкови своему бити ее казал ... и праве, деи, ее за одну неволницу в себе ховал, и еще над то приневолял ее, ажебы ему вси речи свои, которые в дом его внесла, и тоє, деи, вено, што он ей напротивку вношеня ее на именах своих семсот коп грошеи записал, ему даровала и записала», погрожуючи в разі відмови зне-славити її²³⁴.

Позиція заміжньої жінки не завжди залежала від її посагу, соціального становища, впливу та авторитету батьківського дому, з якого вона походила. Від брутальної вдачі чоловіка не рятувало навіть аристократичне князівське походження. Очевидно, дуже крутим характером відзначався Василь Петрович Загоровський, від якого після кількох місяців спільного життя втікла його вагітна перша дружина, князівна Маруша Миколаївна Збаразька, і категорично відмовилася повернутися. Пояснюючи свій вчинок у гродському суді, вона скаржилася на «везеня, бои и зраненя», які «приимовала и терпела» від чоловіка²³⁵. Аналогічна історія повторилась у Василя Загоровського і з другою дружиною, князівною Катериною Іванівною Чорторійською, котра, народивши від нього двох синів, змушена була покинути не лише його дім, а й своїх малолітніх дітей, тільки б не залишатися разом із ним. Умовляння чоловіка ні до чого не привели, Катерина, як і Маруша Збаразька, відмовилася повернутись: «до его милости ехати и з его милостю жити не хочу»²³⁶.

Це спростовує тезу О. І. Левицького про «рівноправне» з чоловіком становище жінки²³⁷ та Марії Богуцької про партнерські сімейні стосунки²³⁸. Слід зауважити, що такий сміливий бунт проти деспотизму чоловіка, на який наважилися обидві дружини Василя Загоровського могли дозволити собі далеко не всі жінки. За князівнами стояли влада і авторитет їхніх аристократичних родин, хоча, як бачимо, навіть і це не завжди допомагало. Більшість жінок мусила миритися з брутальним ставленням чоловіків, як мирилася з цим дружина Яна Монтовта Олена Мацьківна та багато інших.

234 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 39; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 46–48.

235 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 122–123; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 152–155.

236 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 483–483 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 296–298.

237 Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – С. 68.

238 Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce. – S. 41–42.

«Даровизни» і тестаментні записи не повинні вводити в оману, бо йшлося радше про формулярні кліше, а не про ідеальні подружні стосунки. Адже князівна Маруша Збаразька також записала Василеві Загоровському свої маєтки, але, як з'ясувалося пізніше, зробила це «поневоле», під тиском, оскільки він жорстоко бив її, «примушаючи ..., абы-х ему имена мои материстые» записала²³⁹. Ці та багато інших аналогічних документів²⁴⁰ деякою мірою проливають світло на реальний стан сімейних стосунків і на ставлення чоловіків до жінок²⁴¹. Ж.-Л. Фландрін зазначає, що право чоловіка бити свою жінку визнавалось у багатьох традиційних суспільствах: «Кожний пан і глава дому може карати жону і родину, і ніхто не має права йому в тому перешкоджати»²⁴².

Тогочасна шляхетська етика дозволяла розлучення, що було легалізовано й Статутом. Щоправда, з-поміж причин розлучення «слушним» чітко називається лише доведення кровності, а що приховувалося під формулюванням «инших причин» – не роз'яснюється, але в будь-якому разі мало йтися про вагомні підстави, «которые се передь правом духовнымъ показали, ижъ бы слушный развод мел быти»²⁴³.

Система жіночої залежності посилювалась і внаслідок різниці у віці між подружжям. Видані заміж 14–15-річні дівчата легко підкорялися своїм значно старшим чоловікам і звикали жити в покорі та слухняності. Щоправда, траплялися випадки, коли деякі жінки намагалися позбутися цієї залежності. Зокрема, відомо кілька справ про розлучення і навіть убивство жінками своїх чоловіків²⁴⁴. За спостереженнями психологів, 10 % жінок мають чоловічу вдачу і чоловічі риси характеру. Вірогідно, що саме на таких жінок і припадають спроби протистояти чоловічій жорстокості та відстояти свою жіночу гідність. Проте це не було нормою життя, радше рідкісним винятком, і такі випадки якраз унаслідок «відхилення» від норми потрапляли в поле зору сучасників. Адже матримоніальна поведінка, як і будь-яка інша сфера людської діяльності, регулюється системою певних поведінкових стереотипів, частково успадкованих від минулого, а частково тих, що формуються як індивідуальні відхилення від стереотипу. Будь-який індивід завжди зберігає певну свободу реакції на якусь ситуацію і таким чином бере

239 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 122 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 152–154.

240 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 360–361, 443–446, 451–452, 469–473, 476–478, 538–541, 542–565, 569–572, 577–579, 581–582.

241 Ворончук І. Домінуюча влада чоловіка над жінкою в українській родині XVI–XVII ст. (на матеріалах Волині). – С. 86–87.

242 Flandrin J.-L. Historia rodziny. – S. 149–150.

243 Статут 1566 р. – С. 132.

244 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 309–315, 367–415.

участь у трансформаціях чинної системи соціальних стосунків; як писав Арон Гуревич, завжди є «зазор свободи», незважаючи на обмеження цього «зазору» суспільною системою і відповідною йому доміантною свідомістю²⁴⁵. У матримоніальній сфері, що охоплює найінтимніші сторони людського життя, можливості використання такого «зазору свободи» є особливо великими, а отже, саме тут можуть виявлятися деякі девіації, які руйнують усталені стереотипи. Але парадокс полягає у тому, що індивідуальні відхилення, не передбачають їх швидкого і значного поширення. Взяті в цілому, шлюбні стосунки є найменш піддатливими до змін, оскільки постійно і в масовому масштабі відновлюються у своєму традиційному і загальноприйнятому варіанті²⁴⁶.

У досліджуваній період, як уже зазначалося, переважала модель родини з авторитарною батьківською владою навіть над дорослими дітьми, а також дружиною, що добре ілюструє імператив «каждый муж есть старшая голова жоне своєю»²⁴⁷. Система родинної залежності полягала у служінні дружини чоловікові й відповідала прийнятим у тогочасному соціумі стосункам підлеглості між патроном і слугою. Не випадково в численних документах використовується поняття «служба», характеризуючи позицію дружини як «слуги» свого чоловіка. Спочатку, від народження до виходу з батьківського дому, дівчина перебувала в абсолютній владі свого батька, а виходячи заміж, переходила з-під влади батька під владу чоловіка. Це красномовно засвідчує як риторика весільних промов, так і численні факти подружніх стосунків та родинного життя. Так, 1631 р. під час весільної церемонії Якуб Собеський, передаючи князівну Гелену Вишневецьку її чоловікові Станіславу Варшицькому, від імені її батька передає йому і владу над дружиною: «Oddawiają z ręku swoich przez mię, służę у повинного swego, do rąk wch corkę swą kochaną, oddaią najmilsze dziecię, oddaią naydroższą perłę serdeczney skarbnice, oddaią krew swoię, oddaią pociechę ulubioną, z którą wespół szlachetny ociec wlewa WM prawo ... у władzę swoią, którą miał nad potomkiem swoim»²⁴⁸.

Про межі цієї влади свідчить лише один приклад: дружина без дозволу чоловіка не мала права самотійно покинути маєток навіть для

245 Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопр. философии. – 1988. – № 1. – С. 47.

246 Бессмертный Ю. Л. К изучению матримониального поведения во Франции // Одиссей. Человек в истории: Исследования по социальной истории и истории культуры. – М., 1989. – С. 110.

247 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 7, арк. 19–20; Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київ. старовина. – 2001. – № 1. – С. 58.

248 Biblioteka Czartoryzkich. – Sygn. 1881/IV. – S. 291–292.

побачення зі своїми батьками. Так, суходольський урядник, слуга Василя Загоровського, не випускає князівну Марушу Збараську на побачення з її батьком, бо так йому велів глава родини²⁴⁹. Щоправда, у цьому разі такі дії можна пояснити конфліктною ситуацією, що склалася між подружжям, але варто наголосити, що не лише чоловік, а й його слуга має владу над своєю, власне, господинею. Подібну ситуацію спостерігаємо і за відсутності конфлікту. Василь Холоневський також не випускає свою дружину Федору Романівну Гулевичівну, яка «ку матце просилася»²⁵⁰. А Настася Хребтовичівна Богуринська зразу після церемонії заручин звертається до свого майбутнього чоловіка Станіслава Кавезького з проханням дозволити їй відвідати своїх близьких родичів²⁵¹. Офіційно вона ще навіть не стала його дружиною, але сила звичаю і традиції вимагають від неї вже на цій стадії визнати його владу над собою.

* * *

Підсумовуючи можна констатувати, що всі нормативно-правові приписи тогочасного законодавства і традиційні звичаєві практики сприяли формуванню ранньої шлюбної моделі в шляхетському середовищі. Це забезпечувало вирішальну роль в укладанні подружнього союзу не молодих, а їхніх батьків та близьких родичів. Сама тогочасна концепція подружнього життя провокувала переважання прагматичних, матеріальних підходів у практичному здійсненні матримоніальних стратегій. Законодавство XVI–XVII ст., ґрунтуючись на гендерних нормах і гендерних ідентичностях, не забезпечувало рівність прав і можливостей для різних статей. Навпаки, норми литовських Статутів закладали умови для конструювання гендерної асиметрії, що спричинило домінування чоловічої статі. Держава, освячуючи законодавчі норми, автоматично освячувала й гендерну нерівність, встановлюючи ієрархізацію суспільства та підпорядковуючи жінок владі чоловіків. Диспропорція у віковій різниці між подружжям, яка посилювалася через велику смертність, ще більше підпорядковувала молоду, недовідчену в життєвих ситуаціях, жінку значно старшому за неї чоловікові. Тож унаслідок цих чинників у шляхетському соціумі Волині XVI – першої половини XVII ст. панівною була рання шлюбна модель з характерною для традиційного патріархального суспільства абсолютною владою чоловіка над усіма членами своєї родини, зокрема й над дружиною.

249 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 147–148.

250 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 363; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 280–282.

251 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 430–431.

1.5. Прокреаційна поведінка волинської шляхти

1.5.1. Багатошлюбність

Народонаселення іноді порівнюють з потоком, оскільки його існування залежить від невинного руху, постійної зміни й оновлення²⁵². Рух населення відбувається двома шляхами і виявляється у наступності поколінь внаслідок таких явищ, як народження і смерть та інших природних змін у складі населення. Тому обрахунки народжуваності і смертності є двома галузями статистики так званого природного руху населення. До них долучається ще одна галузь – статистика шлюбності, яка з'ясовує важливі в соціальному плані питання існування шлюбів, а також ті соціальні явища, які обумовлені інститутом шлюбу, причому особлива увага звертається на порядок укладання та розторгнення шлюбів.

Таким чином, під демографічними явищами розуміють укладання шлюбів та їх розторгнення, народження і смертність. Вивчення цих явищ потребує оперування певними коефіцієнтами. Дехто вважає, що саме коефіцієнти є найточнішим засобом демографічного аналізу. Так, Станіслав Гошовський зазначав, що найкращим показником динаміки зростання людності є коефіцієнти народжуваності і плідності. Перший інформує про співвідношення числа народжених і загальної чисельності мешканців певної території, другий – про співвідношення числа народжених і числа жінок плідного віку²⁵³. Оперуючи такими коефіцієнтами, встановленими для різних періодів часу, можна найкраще зорієнтуватись в динаміці залюднення.

Плідність як сукупність народжень (зі смертністю немовлят та взагалі дитячою смертністю включно) належить до вирішальних чинників демографічного минулого і майбутнього світу. Тож проблеми, пов'язані з механізмом плідності родини, становлять чи не найголовніший елемент зацікавленень не лише істориків, а й сучасних демографів. Дослідники зауважують, що за браком демографічної документації, зокрема загальних списків населення та відсутністю статистики природного руху й інших показників, поглиблення наших знань щодо плідності, особливо достатистичних часів, є дуже важливим, але водночас і надзвичайно важким завданням. Більш-менш достовірні коефіцієнти природного руху населення можна обчислити тільки в новітній час, коли демографи мають

252 Раухберг Г. Статистика населения и история народонаселения Европы // Народонаселение и учение о народонаселении / Пер. С. Булгакова. – М., 1897. – С. 3

253 Hozzowski St. Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVIII w.). – S. 188.

у своєму розпорядженні як цифри залюднення певної території, так і статистику народжень, які систематично реєструються державними органами. Як відомо, до XIX ст. точних статистичних відомостей такого роду не було, що стосується і Речі Посполитої²⁵⁴. Проте певна категорія джерел, передусім церковні метричні книги та застосовані для їх опрацювання техніки в історичній демографії, зокрема метод реконструкції родин, уможлиблюють встановлення легальної подружньої плідності²⁵⁵. Щоправда, у фокус уваги не потрапляє позаподружня плідність, проте вважається, що вона становила невеликий відсоток у демографічному балансі тогочасної людності²⁵⁶.

Проте не варто перебільшувати значення демографічних коефіцієнтів. Як зазначає Роман Пресса, навіть за їх найбільшої спеціалізованості вони самі по собі ще не дають змоги вповні достовірно описати демографічні факти, оскільки їх аналітична придатність часто буває слабкою. Так, загальні коефіцієнти смертності та народжуваності не гарантують правильного аналізу обох явищ, але вони мають певний сенс, коли числові значення цих явищ піддаються зіставленню²⁵⁷. Подеколи в історичних дослідженнях деякі коефіцієнти можна замінити іншими показниками. Зокрема, на думку Гошовського, коефіцієнт народжуваності можна замінити середнім показником чисельності родини, оскільки для цього існує більше джерельних підстав навіть для XVI ст.²⁵⁸ Важливим демографічним показником є також коефіцієнт шлюбності, хоча й він не дає відповіді на багато питань, наприклад, про вплив віку жінки-вдови на її повторні шлюби. Тож, не відмовляючись загалом від коефіцієнтів, коли їх можна отримати на підставі доступних нам джерел, ми у своєму дослідженні для решти випадків спробуємо замінити їх аналізом квалітативної інформації. Для розкриття внутрішнього змісту демографічних процесів розглянемо залежність шлюбності, народжуваності, смертності та інших елементів відтворювального процесу між собою, а також простежимо їх зв'язок із соціальною системою в цілому.

Протягом досліджуваного періоду на Волині шлюбність була не лише ранньою, а й всезагальною. Майже все доросле населення перебувало у шлюбі. Як показують джерела, неодруженими залишалися дуже рідко, та й то здебільшого люди з серйозними фізичними вада-

254 *Ibidem.* – S. 188–189.

255 Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 332.

256 *Ibidem.*

257 Пресса Р. Народонаселение и его изучение (Демографический анализ). – М., 1966. – С. 37–72.

258 Hozzowski St. Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVIII w.). – S. 189.

ми. Наприклад, Ганна Яцьківна Жабокрицька, маючи, очевидно, якусь фізичну ваду, впродовж цілого життя так і не вийшла заміж. Відчуваючи ненормальність свого становища, вона скаржиться на долю, бо, на відміну від п'ятьох своїх сестер, які всі «замуж пошли, а я за нещастемъ своим и до сих часов замуж не шла и, мешкаючи з дѣтинства своего в дому при панѣи матце своѣи, ...вже-мъ ся наполю зстарела»²⁵⁹. З невідомої нам причини не був одруженим і брат Яна Рогалі Юрій Рогаля, який, передаючи свою частину маєтку братовій Маруші Гулевичівні, писав: «... розумеючи то, же сам женити не буду»²⁶⁰. Проте, за обрахунками авторитетних демографів, число людей, які протягом усього життя залишалися поза шлюбними зв'язками, становило не більше одного відсотка тогочасного населення²⁶¹.

Рання шлюбна модель, всезагальність шлюбу, а також ментальні настановлення щодо проведення життя у подружньому союзі зумовлювали багатошлюбність. Про багатошлюбність як загальноприйнятту соціальну норму говорить законодавство. Так, уже Статут 1529 р. виразно засвідчує поширеність цього явища. Роз'яснюючи порядок успадкування «отчизни» дітьми від різних дружин, Статут говорить: «Хто бы мѣл с первою женою дѣти, а потом, кгда жона умреть, а онъ пойметъ другую, также дѣти мети будетъ, тогда дѣти яко первое жоны, так и другое, и третее, и четвертое и колко их мети будетъ ...»²⁶². Те саме простежується і в Статуті 1566 р. Зокрема, 14 артикул («О поровнанья внесенья розных жон перед разделом детиного имения») V-го розділу роз'яснює, як мають розподілятися маєтки між дітьми, «кгда бы одинъ шляхтичъ мѣл колко жонъ»²⁶³. На підставі цих формулювань можемо зробити висновок, що, одружуючись повторно, люди не стикалися з формальними перешкодами з боку світського законодавства. Натомість, встановлюючи порядок розподілу маєтків між дітьми від різних шлюбів, Статути, по-перше, визнавали практично необмежене число шлюбів, а по-друге, внесення такої норми є свідченням поширеності практики багатошлюбності як звичного демографічного явища. Можна навіть припускати, що цими статтями світська влада не лише визнавала повторні шлюби, а й підтримувала багатошлюбність.

Водночас вислів «кгда жона (малжонок) умреть» розкриває одну з головних причин багатошлюбності, що була пов'язана з високою

259 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 234–235 зв.

260 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 758–759.

261 Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе. – С. 53.

262 Статут 1529 р. – С. 90–91.

263 Статут 1566 р. – С. 130–131.

смертністю населення. Цілком очевидно, що за таких умов законодавча легалізація необмеженого числа повторних шлюбів світським правом мала забезпечити як продовження континуїтету шляхетських родів, так і зростання населення загалом.

Наслідком високої смертності було раннє овдовіння жінок і чоловіків та пов'язані з цим повторні шлюби. Так, Ганна Романівна Друцька Любецька, вперше вийшовши заміж за Матіаса Дубровського, вже через кілька місяців поховала його²⁶⁴. На першому році подружнього життя помирає князь Януш Матвійович Четвертенський, залишивши вагітною свою 15-річну (а, можливо, й молодшу) дружину Богдану Василівну Семашківну²⁶⁵. Майже відразу після одруження помер перший чоловік Опранки Федорівни Сербинівни Василь Жабокрицький²⁶⁶. Згадувана вже Ганна Янівна Монтовтівна у 17 років уже є вдовою по князю Богушу Любецькому. Одружившись 1564 р. з князем Василем Солтановичем Сокольським, вона у 1568 р. знову овдовіла. В лютому 1569 р. Ганна одружується втретє – з Казимиром Ледницьким. Очевидно, він також незабаром помер, бо в 1573 р. вона вже була замужем за Павлом Згличинським, за якого її силоміць видав другий чоловік її мачухи Олександр Семашко²⁶⁷. Отже, приблизно впродовж 9-10 років через смерть шлюбних партнерів вона чотири рази поновлювала подружні зв'язки і в свої 26 років перебувала у четвертому шлюбі. Якби не повторні шлюби, відсоток удів та вдівців був би дуже високим. Проте бажання залишити нащадків, складність самотнього існування, тогочасні ментальні настанови на подружнє життя сприяли утворенню нових сімейних зв'язків. Ймовірність повторних шлюбів була однаково можливою як для чоловіків, так і для жінок. Більше того, батьки й родичі пильнували, щоб їхні дочки та родички-вдови, особливо молоді, не засиджувалися на «вдовиному стільці». Так, після смерті Прокопа Матвійовича Угриновського луцький гродський суд, залагоджуючи конфлікт між його сином Янушем Угриновським і другою дружиною Прокопа Матвійовича, мачухою Януша Ориною Болбасівною Ростоцькою, присудив їй «тридцять коп грошеи и к тому третюю часть в людех, в поляхъ, в сеножатехъ и во всих пожиткохъ имени Вгриновского до тых часов, покол замуж поидет»²⁶⁸. Як бачимо, для всіх, хто брав участь у розгляді справи, було цілком зрозуміло, що Орина Болбасівна має вийти заміж повторно. Отже, повторні

264 Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 204–206.

265 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 372 зв.–374.

266 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 115 зв.–116.

267 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 239–240; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 247–250.

268 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 23 зв.–24 зв.

шлюби сприймалися соціумом як звична норма тогочасної демографічної поведінки.

На підставі документального матеріалу, віднайденого в судових книгах, нами складені таблиці багатозшлюбності чоловіків та жінок (див. Додатки, табл. I та II). Звісно, вони не відображають повної картини, оскільки спираються на принагідні згадки та повідомлення, які випадково потрапляли до актів, однак дають певне уявлення про поширеність самого явища. Як можна пересвідчитись, найбільше відомостей маємо про шлюби, укладені вдруге, але в реальному житті третіх і четвертих шлюбів, мабуть, було значно більше, ніж вдалося зафіксувати. На такий висновок наштовхує як наведене вище статутове формулювання, де конкретно йдеться не лише про другий, третій, четвертий шлюби, а взагалі «колко их ... будет», так і джерельний матеріал. На жаль, документальних повідомлень про всі попередні шлюби певної особи, як ось тут: «пнее Улены Семеновны Козиньского, бывшее перед тымъ пнее Ивановое Белостоцькое, потомъ Воитеховое Семьковое, а тепер пнее Грегоровое Гораиновое», трапляється дуже мало²⁶⁹. Значно частіше зазначається лише шлюбний партнер на певний момент, в найкращому разі згадується попередній шлюб, хоча за іншими документами достеменно відомо, що це був не другий, а як мінімум третій або й четвертий шлюб. Наприклад, намагаючись повернути собі свою частину маєтку Толмахова, Роман Олехнович Козинський позивав «бывшую кнегиню Юревую Збаразскую, а потом за пном Андреем Ферлеем радомским будучую панюю Барбару Михайловну Козинского»²⁷⁰. На підставі цього запису можна зробити висновок, що Барбара Михайлівна лише двічі виходила заміж, хоча з інших документів відомо, що до шлюбу з князем Юрієм Андрійовичем Збаразьким вона була за князем Миколаєм Ярославовичем Раполовським²⁷¹, а отже, брала шлюб принаймні тричі. Так само Ганна Монтовтівна в одному з актів говорить про Казимира Ледницького як «малжонку моем першим», хоча насправді він був уже третім її чоловіком²⁷².

Повторно одружувалися і виходили заміж протягом свого життя і удівці з удовицями, і вдівці з незаміжніми молодими дівчатами, і вдовиці з молодиками. Так, 1578 р. Федір Злоба Чернчицький після смерті першої дружини Магдалени Оличанки, «с которою-м и дѣтии

269 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 537–538.

270 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 649 зв.–651 зв.

271 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 124–125 зв.; Волинські грамоти XVI ст. – С. 84–90.

272 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 29–29 зв.

сплодил», бере за себе «панну Марину Романовну Гулевичовну»²⁷³. Як уже згадувалося, князь Януш Острозький у 57 років одружується з 17-річною Теофілою Тарлувною, а 60-річний Ян-Кароль Ходкевич – з 20-річною князівною Анною-Алоїзою Острозькою. Щоправда, Федір Злоба Чернчицький мав синів у першому шлюбі, а в князя Острозького від першого шлюбу було лише двоє дочок, його син від другого шлюбу Василь-Войтех помер²⁷⁴. 16-річний син Я.-К. Ходкевича також помер незадовго до його останнього шлюбу. Тож, очевидно, що Острозький та Ходкевич розраховували на народження молодими дружинами синів-спадкоємців. Дійсно, Теофіла Тарлувна справдила надії чоловіка, народивши в 1617 р. сина Яна-Володимира, який, проте, на другому році життя помер.

Частотність укладення шлюбів удівців та вдів залежала від кількох чинників, зокрема, віку овдовіння, заможності, коливань шлюбного ринку, культурного і господарчого середовища, числа осиротілих нащадків тощо. На європейському матеріалі простежується, що удівці повторно одружувались в середньому через рік після смерті дружини, вдови – через 2–3 роки. На таку різницю часового проміжку в повторних шлюбах чоловіків і жінок, на думку Анджея Вичанського, впливали різні причини, з-поміж яких на чільне місце він ставить наявність дітей у вдівців, яка змушувала їх до швидкого повторного одруження²⁷⁵. Цезарій Кукльо, навпаки, зазначає, що велике число дітей овдовілих осіб було одним з чинників, що утруднював знайдення нового партнера, і тому серед вдівців найчастіше одружувались бездітні або ті, що мали небагато дітей – від одного до трьох²⁷⁶. Є також думка, що становище бездітної вдови відрізнялось від становища жінки, обтяженої дітьми. Так, Вичанський вважав, що для вдів якраз діти могли стати перешкодою, роблячи їх менш привабливими партнерками для потенційних кандидатів у чоловіки. Водночас жінку могли стримувати родичі померлого чоловіка, обстоюючи інтереси малолітніх дітей²⁷⁷. Кукльо дотримується протилежної думки, зазначаючи, що з-поміж жінок, які повторно виходили заміж, бездітних було мало, але при укладанні шлюбів з багатодітними вдовами велику роль відіграло майнове становище вдови: що багатшою вона була, то більше було охочих

273 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 673 зв.-674.

274 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2. – К., 2008. – С. 308.

275 Wyczański A. Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku // Europa i świat w początkach epoki nowożytnej / Red. A. Mączak. Część I. – Warszawa, 1991. – S. 22.

276 Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 287.

277 Wyczański A. Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku. – S. 22.

одружитися з нею навіть за наявності значного числа дітей²⁷⁸.

Волинські документальні матеріали засвідчують, що в шляхетському середовищі Волині повторні шлюби укладались дуже швидко. Так, князь Костянтин Іванович Острозький уже через два тижні після смерті першої дружини Тетяни Семенівни Гольшанської заручився із князівною Олександрою Семенівною Слуцькою²⁷⁹. Князь Богуш Дмитрович Любецький помер 1564 р., а його вдова Ганна Монтовтівна вже у вересні цього ж року уклала новий шлюб із князем Василем Сокольським²⁸⁰. Князь Андрій Михайлович Курбський через три місяці після розлучення з княгинею Марією Юріївною Гольшанською, у квітні 1579 р., одружився з

7. Князь
 Костянтин Іванович Острозький,
 гетьман Великого князівства
 Литовського

Олександрою Петрівною Семашківною²⁸¹. 1578 р. Василь Верховський скаржився у суді на свою невістку Раїну Кирилівну, дружину брата Левка, яка «в чотырнадцати неделяхъ» пішла заміж після захоплення її чоловіка татарами у ясир узимку 1577 р.²⁸² 1580 р. зем'яни Володимирського повіту Аврам, Богдан та Іван Богушовичі Пузовські позивалися зі своєю невісткою Марією Іванівною Підгороденською, яка «не заховавшия водле права и повинности своее хрестыанское, скоро по забитью небожчика брата нашого Семена а мужа своего, и тела его небожчиковского не поховавши до земли, и права о голову мужа своего на вярде не доведши, за пана Касперского замуж пошедши»²⁸³.

Є думка, що значно кращим було становище жінки-вдови, оскільки її життя залежало лише від неї самої, і вона могла відчувати себе цілком

278 Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 287.

279 Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 350.

280 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 80–81.

281 Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – Т. I. – С. XIX.

282 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 340 зв.

283 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 31–315.

самостійною та розпоряджатися маєтком і дітьми²⁸⁴. Марія Богуцька навіть зазначає, що сильна за характером жінка-удова діставала великі можливості діяльності поза родиною в різних галузях життя, через що деякі жінки навіть відмовлялися від повторних шлюбів²⁸⁵. Щоправда, вона наводить лише єдиний приклад такої самостійної поведінки. Мажена Ледке, наголошуючи, що фінансове і майнове становище вдови у ВКЛ було навіть кращим, аніж у Польщі, також лише на підставі життєвої, до того ж доволі трагічної, долі Беати Костелецької зробила висновок, що після смерті чоловіка дружина магната не завжди зважувалася на черговий шлюб²⁸⁶.

Оперуючи великим документальним матеріалом, можемо назвати лише поодинокі випадки, коли жінки не поновлювали шлюбів після смерті перших чоловіків. Гадаємо, що швидкі повторні шлюби жінок пояснюються складністю для них самостійного ведення великого шляхетського домогосподарства і відповідальністю за безпеку дітей і свою власну. Адже жінка, яка з дитинства звикла до постійної чоловічої опіки, по смерті чоловіка, особливо за відсутності батьків, відчувала себе самотньою, до того ж найчастіше вона залишалася з малолітніми дітьми, що в умовах тогочасної постійної небезпеки робило її ще беззахиснішою. Нерідко самі жінки порівнюють свій удовиний стан із сирітством. Так, Анна з Магнушова після смерті чоловіка говорить про себе: «я, зоставши по нем в сиротствє», тобто почуває себе повною сиротою²⁸⁷.

Одружувалися не лише швидко, а й у досить похилому віці. Так, князь Стефан Андрійович Збараський уперше одружився 1547 р. з Ганною Янівною Заберезинською, вдовою Фрідріха Івановича Сапегі. Цей його шлюб тривав не більше 10 років, оскільки в березні 1557 р. його дружина згадується вже як небіжчиця. У 1559 р. він пошлюбив удову Григорія Григоровича Остика, князівну Анастасію Михайлівну Мстиславську, з якою прожив понад 20 років до її смерті 1580 р. У 1581 р. князь одружився втретє з Доротою Андріївною Фірлеївною, з якою прожив близько чотирьох років до своєї смерті наприкінці 1585 р. Його похорон відбувся у першій половині 1586 р., а 1 вересня вдова вже взяла шлюб зі Львом Сапегою²⁸⁸. Тож князь Збараський 34 роки свого жит-

284 Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київ. старовина. – 2000. – № 6. – С. 58–74; 2001. – № 1. – С. 42–62; 2001. – № 4. – С. 20–42.

285 Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce. – S. 59–60.

286 Liedke M. Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnowożytniej. – S. 72.

287 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 878–881 зв.

288 Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 613–615.

тя провів у трьох шлюбах, причому перша і друга його дружини були вдовами. Очевидно, третя дружина, Дорота Андріївна Фірлеївна, була значно молодшою за нього, бо потім ще двічі виходила заміж.

Князівна Ганна Романівна Друцька Любецька у листопаді 1536 р. ще незаміжня, а в червні 1537 р. є вже вдовою по Матису Дубровському. Тож її перший шлюб тривав не більше півроку. У 1541 р. вона виступає в документах як дружина Андрія Непрецького, а 1546 р. – Миколая Юрійовича Остика, який помер восени 1564 р. Це означає, що другий її шлюб тривав близько 5–7, а третій – не менше 18 років. У 1568 р. Ганна Романівна уклала четвертий шлюб з удівцем, князем Павлом Юрійовичем Соколинським, з яким прожила до смерті 1571 р. Отже, вона провела у чотирьох шлюбах близько 35 років життя²⁸⁹.

На українських матеріалах частотність укладення шлюбів простежити не видається можливим за браком статистичних даних. Тож звернімося до обрахунків польських дослідників, здійснених на генеалогічних матеріалах та метричних записах, причому перші охоплюють і українську шляхту, що дає можливість взяти до уваги ці обрахунки. Взагалі, на нашу думку, стереотип демографічної поведінки цілої шляхетської страти Речі Посполитої, до якої належала і українська шляхта, не міг кардинально відрізнитися. Попри певні регіональні особливості, це був єдиний життєвий простір, що об'єднував усю шляхту в межах єдиної держави, продукуючи в загальних рисах однаковість її поглядів та щоденних життєвих практик, зокрема й тих, що забезпечували континуїтет шляхетських родів. Стереотип демографічної поведінки мав бути подібним і тому, що були звичними українсько-польські шлюбні пов'язання.

Це стосувалося не лише князівського і магнатського середовища та заможної шляхти, а й рядової. На підтвердження цієї думки наведемо приклад польської родини Фальчевських, чотири брати якої (Юрій, Станіслав, Петро і Францишек) у першій половині XVI ст. осіли на Волині. Юрій Фальчевський за рекомендацією королеви Бони вже 1535 р. був номінований луцьким і берестейським біскупом, його брат Станіслав посідав спершу Кременецьке, а потім Кобринське староство, Петро став одним із виконавців аграрної реформи Зигмунта Августа 1557 р., відомої під назвою «Устав на волоки»²⁹⁰, а ще один брат, Францишек, був ковельським старостою та чернчгородським державцею. Про сімей-

289 *Ibidem.* – S. 204–206.

290 *Polski Słownik Biograficzny.* – Kraków, 1938. – Т. IV. – S. 1–4; *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1877. – Т. VI. – S. IX–X; *Ворончук І.* «Волочна поміра» 1557 року у Великому князівстві Литовському (до питання української метрології) // *Зб. наук. праць НДІУ.* – К., 2007. – Т. XIV. – С. 365; *Кравченко В.* Передмова // *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підг. В. Кравченко.* – К., 2005. – С. 14.

ний стан Петра і Станіслава інформації немає, але у волинських актових книгах вдалося віднайти свідчення про родину Францишка Фальчевського. Одружений з Анною з Соботки, він мав двох синів та сімох дочок, яких віддав заміж за представників місцевої волинської шляхти й навіть членів князівських родів. Зокрема, Катерина у першому шлюбі була за князем Дмитром Андрійовичем Козекою Замлицьким, а Ядвіга у першому шлюбі – за князем Кириком Остафійовичем Ружинським, в другому – за князем Юрієм Михайловичем Чорторійським²⁹¹. Чотири дочки Францишка Фальчевського (Маруша, Галшка, Катерина та Ядвіга) мали повторні подружні зв'язки²⁹², причому Галшка, яку в документах іноді названо Ганною, вочевидь, чотирикратно, або принаймні тричі²⁹³. До того ж, усі ці жінки мали дітей у перших шлюбах, зокрема Галшка у шлюбі з Андрієм Халецьким народила щонайменше п'ятьох дітей: трьох синів (Францишка, Петра, Юзефа) та двох дочок (Ядвігу і Ганну)²⁹⁴. Якщо ж саме про неї йдеться під ім'ям Ганни, то вона мала ще й дітей у шлюбі зі Станіславом Мілошевським²⁹⁵. Катерина Францишківна, маючи у першому шлюбі з князем Дмитром Андрійовичем Козекою Замлицьким дев'ятеро дітей (п'ятьох синів – Андрія, Януша, Юрія, Петра, Стефана і чотирьох дочок – Агафію, Ганну, Марію і Ядвігу), після смерті чоловіка, вийшла заміж за Вацлава Подорецького (Подгорецького)²⁹⁶. З чотирьох дочок, народжених Ядвігою Францишківною у першому шлюбі з князем Кириком Остафійовичем Ружинським, Ганна виходила заміж двічі, Гелена – тричі, а Ядвіга – чотири рази²⁹⁷. Найімовірніше, це не вся інформація про цю родину, а лише її фрагменти. Аналогічна картина спостерігалася і в українських родинах.

Проблемам природного руху шляхти Речі Посполитої присвячено праці Тадеуша Фуртака²⁹⁸, Егона Вельрозе²⁹⁹, Станіслава Боровського³⁰⁰

291 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 486–490; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 293.

292 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 23–23 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 295–295 зв.

293 Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 293.

294 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 835–836 зв.; спр. 13, арк. 560–570 зв.; спр. 19, арк. 236 зв.–238 зв.

295 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 547–547 зв.

296 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 5 зв.–6 зв.; спр. 20, арк. 198 зв.–200; Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства), 1569–1673 / Упоряд.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П. Кеннеді Грімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. – К., 2002. – С. 437.

297 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 317.

298 Furtak T. Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 31–58.

299 Vielroze E. Przyczynki do demografii szlachty polskiej // Przegląd Statystyczny. – 1938. – Т. I. – S. 328–342; Ejsudem. Przyczynki do demografii wsi polskiej w XVIII wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Poznań, 1952. – Т. XIV. – S. 122–135.

300 Borowski St. Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 84–155.

та ін.³⁰¹ Зокрема, Фуртак побудував свої висновки на генеалогічних відомостях «Złotej księgi szlachty polskiej» Теодора Жихлинського³⁰², доповнивши їх матеріалами з попередніх видань, зокрема Бартоша Папроцького³⁰³, Каспера Несецького³⁰⁴, Станіслава Коссаковського³⁰⁵ та інших, які містять інформацію і щодо української, зокрема волинської, шляхти. Останнім часом польські дослідники почали активно використовувати парафіяльні списки та матеріали метричних книг, що були запроваджені за ухвалою Тридентського собору в останній чверті XVI ст. Відтоді й до XIX ст. їх число, комплектність та інформативність поступово зростали, хоча польська метрична реєстрація XVII–XVIII ст. поступалася західній, а тому не містить вичерпних відомостей навіть для квантитативної характеристики тогочасної родини³⁰⁶. Так, до другої половини XIX ст. замість народжень переважно реєструвалися хрещення, а замість смертей – поховання. Тож у книгах часто не реєстровано дітей, які помирали до хрещення, а також поховань неохрещених дітей. Саме через ці недоліки метричні книги як джерело інформації було піддано серйозній критиці, оскільки неповнота уміщених тут свідчень істотно спотворює реальну демографічну картину³⁰⁷. Причин такого стану було багато, але найголовнішою залишається те, що аналіз метричних записів виявив їх безсумнівні недоліки³⁰⁸. Проте, крім метричних книг, у католицьких парафіях виникло ще одне демографічне джерело – так звані *Libri status animarum* (Книги стану душ). Подібний облік в 40-х роках XV ст. було введено в Італії, від кінця XVI ст. – в Англії, з 1607 р. – в Польщі. Йдеться про списки домогосподарств із зазначенням імені та прізвища глави родини, імен та віку інших її членів, їхньої професійної кваліфікації, ступеня спорідненості тощо. Разом з метричними книгами це джерело дає змогу встановити перший вік вступу у шлюб, відтворити персональний склад та величину родини, а також частотність шлюбів, народжень і смертності.

301 Докладніше польську бібліографію див.: *Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* – S. 433–478.

302 *Żychliński T. Złota księga szlachty polskiej.* – Poznań, 1879–1908. – Т. 1–31.

303 *Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.* – Kraków, 1858–1859.

304 *Niesiecki K. Herbarz polski z dodatkami przez J. N. Bobrowicza.* – Lipsk, 1839–1843. – Т. 1–10.

305 *Kossakowski St. Monografie historyczno-genealogiczne niekturych rodzin polskich.* – Warszawa, 1859–1872. – Т. I–III.

306 *Gieysztorowa I. Rodzina staropolska w świetle badań demograficznych. Zarys problematyki // Społeczeństwo staropolskie.* – Warszawa, 1979. – Т. II. – S. 162.

307 *Vielroze E. Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku* – S. 122–124.

308 *Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej.* – S. 207–210, 218–240; *Kumor B. Przepisy prawne w sprawie chrzystu dzieci w XVI–XVII w. // Przeszłość Demograficzna Polski.* – 1976. – Т. 9. – S. 53; *Sułowski Z. O finansowej genezie polskiej rejestracji zgonów // Przeszłość Demograficzna Polski.* – 1976. – Т. 9. – S. 57–66.

На підставі зазначених джерел Станіслав Боровський встановив частотність укладання шлюбів у Речі Посполитій XVII ст.: 11 на 1000 мешканців. Така цифра є навіть вищою за сьогодишню, дослідник пов'язував це з короткотривалістю перших шлюбів через часту смерть одного з членів подружжя та укладанням повторних шлюбів³⁰⁹.

Для зростання чисельності родини важливе значення має тривалість життя особи і час перебування у шлюбі. Більшість дослідників вважає, що середня тривалість життя у XVI–XVII ст. становила 29–32 роки. Проте Егон Вельрозе обраховує цей показник лише на 27–28 років, і то не тільки для XVI–XVII, а й для XVIII ст.³¹⁰. Ще меншою вважає середню тривалість життя в ранньомодерну добу Цезарій Кукльо: для чоловіків він відводить 26–27 років, а для жінок – на кілька місяців більше³¹¹. Втім, подеколи люди досягали доволі поважного віку. Так, великий литовський гетьман князь Костянтин Іванович Острозький дожив до 70 (можливо, навіть до 73), а його молодший син князь Василь Костянтин Острозький – до 82–83 років.

Унаслідок великої смертності обмеженою була і тривалість подружнього життя. Марія Богуцька встановлює її у 8–10, а Анджей Вицанський – у 10–11 років³¹². Деякі дослідники збільшують цей період до 15 років³¹³. Проаналізувавши 15 шлюбних зв'язків князівського роду Острозьких, Мажена Ледке вирахувала, що їх тривалість становила від кількох місяців до 19 років, а в середньому – близько 10 років³¹⁴. Станіслав Боровський обраховує середню тривалість подружнього життя в 15 років, а першого шлюбу – у 12, вважаючи при цьому, що від 25 до 30 % подружніх зв'язків були повторними для одного із членів подружжя³¹⁵.

Головною причиною укладання повторних шлюбів у шляхетському середовищі Тадеуш Фуртак вважав бездітність у попередніх подружніх зв'язках та бажання залишити спадкоємця і продовжувача роду. На підставі досить вузької джерельної бази він вирахує показник багатощлюбності чоловіків для XVI ст. – 24,8 %, а для XVII ст. – 26,6 %, пояснюючи більший відсоток повторних шлюбів у XVII ст. вищою смертністю шлюбних партнерів унаслідок воєн та епідемій. При цьому він

309 *Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 92.

310 *Vielroze E.* Przyczynę do demografii wsi polskiej w XVIII wieku – S. 133.

311 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 248.

312 *Wyczański A.* Rodzina w Europie XVI–XVIII wieku. – S. 17.

313 *Sarcevičiene J.* Kobieta // Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy. – S. 255.

314 *Liedke M.* Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnopowojennej. – S. 73. За нашими спостереженнями, жоден із цих шлюбів не тривав 19 років. Найдовшим був шлюб Василя-Костянтина Острозького із Софією Тарновською: укладений 1553 р. він перервався з її смертю у 1570 р., так що тривав не більше 17 років.

315 *Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 90–92.

наголошує, що найбільше було двократних шлюбів³¹⁶. За обчисленням Егона Вельрозе за життя на чоловіка припадало 1,29 шлюбних зв'язків, а на заміжню жінку – 1,16 шлюбів³¹⁷. Жоден із цих показників не приймав Вітольд Куля, вважаючи їх заниженими внаслідок недостатньої інформаційності джерел³¹⁸.

За українськими документальними матеріалами можна з певністю твердити, що лише незначна частина чоловіків і жінок мала один шлюб, натомість більшість через смерть шлюбного партнера неодноразово повторно одружувалася, про що свідчать складені нами таблиці багатшлюбності волинських чоловіків і жінок (Див. Додатки, табл. I, II). З них бачимо, що найбільше відомостей збереглося про шлюби, укладені вдруге, зокрема на 345 повторних жіночих шлюбів 291 жінка мала по два шлюби, 50 – по три, 3 – по чотири і 1 – п'ять подружніх зв'язків.

Документально зафіксовано, що тричі брали шлюб князівни Марія Юріївна Гольшанська Дубровицька, Федора Романівна Сангушківна, Катерина Василівна Ружинська, Ганна Василівна Полубенська, Софія Яцьківна Четвертенська, а також Барбара Михайлівна Козинська, Богдана Федорівна Селецька, Огренка Остахнівна Єничівна, Дорота Андріївна Фірлеївна, Федора Михайлівна Боговитинівна Шумбарська, Маруша Федорівна Боговитинівна Козерадська та ін. Чотири рази вступали у шлюбні зв'язки Богдана Василівна Семашківна, Ганна Янівна Монтовтівна Коблинська, князівна Ядвіга Кириківна Ружинська, а князівна Ганна Романівна Друцька Любецька – п'ять разів.

Серед чоловіків чотири рази одружувалися князь Костянтин Костянтинович Вишневецький, а також Томило Юхнович Ворона Боратинський, Роман Іванович Гостський, Дмитро Іванович Долмат Ісайковський, Василь Федорович Дривинський та інші. Тричі уклали шлюб князі Стефан Андрійович Збараський, Стефан Яцькович Четвертенський, а також Михайло–Миколай Михайлович Боговитин Шумбарський, Федір Войнич Боговитин Козерадський, Ян Федорович Бокій Печихвостський, Ярофій Романович Гостський, Дахно Михнович Гулевич Перекальський, Лаврін Васильович Дривинський, Остафій Михайлович Єло Малинський. Цілком зрозуміло, що ця картина є неповною, це лише частина інформації, яка з різних причин потрапила до актів і завдяки цьому дійшла до нас.

316 Furtak T. Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 49–50.

317 Vielroze E. Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku – S. 130.

318 Kula W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 98.

Повторні шлюби укладали не лише заради народження нащадків, як вважає Тадеуш Фуртак. Одружувалися удовиці й удівці, які мали багато (по п'ятеро і більше) дітей у попередніх шлюбах. Так, Гаврило Васильович Бокій Печихвостський, маючи п'ятьох дітей у першому шлюбі, одружився повторно і в другому шлюбі також мав дітей³¹⁹. Маско Шпаковський, який із князівною Настасею Василівною Велицькою мав вісьмох дітей, після її смерті одружився з Огренкою Остахнівною Єничівною, яка також народила йому сина³²⁰. Після смерті Маска Шпаковського Огренка Єничівна ще двічі мала шлюбні зв'язки: вдруге вона вийшла заміж за Матвія Ростка і в шлюбі з ним народила двох дочок Ганну і Марушу³²¹, чи мала вона дітей у третьому шлюбі з Семеном N встановити не вдалось. Яцько Юхнович Ворона Боратинський у першому шлюбі з Світохною Дашківною Єло Малинською мав восьмеро дітей: сімох синів та одну доньку, а в другому – з Тетяною (Добріяною) Василівною Біликовичівною Свищовською ще п'ятьох: трьох синів і двох доньок. Дмитро Іванович Долмат Ісайковський у першому шлюбі з Федорою Матвіївною Єло Букоємською мав двох синів – Яна та Івана, у другому – з князівною Маселкою Яківною Крокотчанкою Єловицькою – сина Миколая, у третьому та четвертому шлюбах ще шістьох дітей: чотирьох синів та двох доньок. Василь Федорович Дривинський, маючи у першому шлюбі з N Григорівною Мощеницькою шістьох дітей, ще тричі внаслідок смерті своїх жінок одружувався і всього у чотирьох шлюбах мав щонайменше 14 дітей. Його син Лаврентій Дривинський у трьох шлюбах мав семеро дітей, з них у першому шлюбі – двох синів, у другому – двох синів і двох дочок, у третьому – дочку. Князівна Федора Романівна Сангушківна у першому шлюбі зі Станіславом Мартиновичем Радзиминським народила сина Яна й доньку Анну, у другому шлюбі з князем Олександром Фрідріховичем Пронським – двох синів Юліуша і Олександра, у третьому – з Андрієм Лещинським – народила ще п'ятьох дітей: чотирьох синів (Рафала, Яна, Вацлава, Прецлава) та доньку Катерину³²². Називаємо лише дітей, які досягли дорослого віку, тим часом народжених могло бути ще більше. Аналогічних прикладів можна навести дуже багато. Отже, не можна погодитися з думкою, що причиною багатозшлюбності була відсутність дітей у попередніх шлюбах. Очевидно, у феномені багатозшлюбності знайшли вияв колективна ментальність та усталені погляди соціуму на самий триб життя, яке за тогочасними уявленнями людина мала проводити в подружжі.

319 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 409–410 зв.

320 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 461–461 зв.

321 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 627 зв.

322 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 339 зв.–340 зв.

1.5.2. Смертність

Останніми роками дослідження демографічної поведінки сучасної родини зосередилося на причинах і наслідках зменшення дітності й історичних тенденціях спаду народжуваності³²³. З-поміж іншого дебатуються й причини малодітності сьгоднішнього подружжя, що посилило інтерес до норм дітності, що превалювали в минулому³²⁴. Нині однією з найпоширеніших інтерпретацій демографічних процесів є теорія демографічного переходу, що її сформулював свого часу Френк Нотштейн (Frank W. Notestein)³²⁵, а розвинув Адольф Ландрі (Adolphe Landry)³²⁶. Ця теорія пропонує виокремлювати від трьох до п'яти стадій демографічного переходу від високих рівнів смертності і народжуваності до низьких, коли зниження смертності випереджає падіння народжуваності, забезпечуючи тим самим швидке зростання населення. Це притаманно модернізованим суспільствам, де внаслідок підвищення рівня життя і контролю за хворобами зменшується смертність, однак слідом за цим починає зменшуватися і народжуваність.

За спостереженням А. Ландрі, різним періодам європейської історії відповідають різні «демографічні режими», кожному з яких притаманна власна кореляція між народжуваністю і смертністю. У первісному (primitif) суспільстві шлюбність і народжуваність нічим не обмежувалися, проте через низький рівень життя число тих, хто виживав, не набагато перевищувало кількість померлих. На зміну первісному «демографічному режимові» приходять проміжний, але, попри певну відмінність від попереднього, їх об'єднувала нерегульована і доволі висока шлюбна народжуваність, за якої головним регулятором чисельності населення був рівень смертності. Цілковитою протилежністю цим обом режимам, як вважає А. Ландрі, стало модерне суспільство, характерною рисою якого є різке скорочення народжуваності на основі внутрішньосімейного планування. Перехід від одного демографічного режиму до іншого науковець називає «революцією»³²⁷. Підсумовуючи спостереження Ландрі, американський дослідник Денніс Ходжсон (Dennis Hodgson) сформулював узагальнений підхід, за яким висока народжуваність є властивою для традиційних суспільств, що

323 Коул Э. Дж. Снижение рождаемости в Европе со времен Французской революции до Второй мировой войны // Брачность, рождаемость, семья за три века. – С. 71–131.

324 Антонов А. И. Эволюция норм детности и типов демографического поведения // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – М., 1986 – С. 10–25.

325 Notestein F. W. Population – the long view, in food for the world / Ed. Theodore W. Schultz. – Chicago, 1945.

326 Landry A. La revolution demographique. – Paris, 1974.

327 *Ibidem*. – P. 46.

характеризуються як «відсталі», а низька відповідає суспільствам модерним – як «передовим» і раціональним³²⁸.

Певні уточнення в цю періодизацію вніс Джон Гаджнал, наголосивши, що, аналізуючи добу до XVIII ст. дослідники приділяли головну увагу регуляторній ролі коливань смертності населення, оскільки виходили з тези про незмінно високий рівень шлюбності і народжуваності в усіх докапіталістичних суспільствах. Натомість, на думку Гаджнала, демографічну динаміку XVII ст. слід пов'язувати не з коливаннями смертності, а з еволюцією шлюбу. Оперуючи великим фактичним матеріалом, дослідник запропонував гіпотезу про формування у західних суспільствах упродовж XVI ст. нової шлюбної моделі з трьома характерними ознаками: по-перше, шлюб став пізнім, чоловіки почали одружуватися в 26–28 років, а жінки – після 24-х; по-друге, шлюб перестав бути всезагальним, багато людей тривалий час залишались неодруженими – до 50–60 % чоловіків та 40–50 % жінок не брали шлюб до 29 років; по-третє, розрив у віці між подружжям істотно зменшився, віднині становлячи близько 3 років. Таким чином, поза шлюбом залишались особи до 25–29 років, тобто чоловіки й жінки найбільш репродуктивного віку, що різко скорочувало тривалість фертильного періоду у жінок, а відтак і шлюбну народжуваність. Щоправда, за спостереженнями дослідника, нова шлюбна модель спочатку поширилась тільки в нижчих шарах суспільства, а серед аристократії і заможного бюргерства зберігала чинність стара, тобто рання, модель шлюбу³²⁹.

Отже, головними компонентами процесу природного відтворення населення будь-якого суспільства всі без винятку дослідники вважають смертність і плідність. Проте, коли йдеться про достатистичні періоди історії, смертність фіксується джерелами настільки фрагментарно й випадково, що її вивчення наражається на подеколи непереборні труднощі³³⁰, а визначити точний рівень смертності майже неможливо. Водночас ця проблема є дуже важливою, адже рівень смертності, його часові зміни та варіації в різних соціальних групах є питаннями, без вирішення яких характеристика демографічного гомеостаза неможлива. Більше того, відсутність бодай приблизних свідчень про рівень смертності унеможливорює дослідження самої демографічної поведінки, оскільки розуміння усталених у певному соціумі поглядів на шлюб,

328 Hodgson D. Demography as social science and policy science // *Population and Development Review*. – 1983. – Vol. 9. – № 1. – P. 8.

329 Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // *Брачность, рождаемость, семья за три века*. – С. 14–70.

330 Палли Х. Воспроизводство населения Эстонии в XVII–XIX вв. // *Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР*: Сб. ст. – М., 1977. – С. 214.

дітонародження, родинну структуру і сприйняття смерті буде коректним лише за умови, що нам відомий рівень смертності, характерний для цього соціуму³³¹. Сказане цілковито стосується й досліджуваного в нашій праці Волинського регіону XVI – першої половини XVII ст., де демографічні явища ще не реєструвались, а відтак, встановити точні показники смертності неможливо. Тому нам залишається приєднатися до думки більшості демографів, які вважають, що період XVI–XVII ст. слід тлумачити лише через середній, узагальнений коефіцієнт смертності у 45–50 %, який не міг бути перевищений, бо інакше населення опинилося б під загрозою вимирання³³².

Повертаючись до причин багатoshлюбності та багатодітності у ранньомодерних суспільствах, варто ще раз наголосити, що основною підставою для них була висока смертність. Ставлення людей до смерті, тісно пов'язане зі сприйняттям самого життя та головних його цінностей, стало своєрідним індикатором доби³³³. Адже, попри усі глобальні катаклізми, сучасна людина почуває себе значно захищенішою від відчуття невідворотності власної смерті. Натомість у пізньосередньовічний та ранньомодерний часи смерть чатувала її на кожному кроці у вигляді хвороб і пошестей, пожеж та природних катаклізмів, ворожих нападів та соціального насильства. Отже, супроводом життя ставав мотив його скороминущості й постійного очікування смерті. Смерть була настільки поруч, що, хоч як парадоксально це звучить, людина звикала її сприймати не тільки як буденне явище, а й як найпевнішу життєву реальність.

Розуміння невідворотності смерті, яка наздоганяє кожного, добре бачимо і в тестаментях, де нерідко трапляються формули на зразок: «*Не єст нічого на світе певнеише ѿднои смерти, которая каждого человека ѿминути не може*»³³⁴. Смерть сприймали як найбільшу реальність. У заповіті Марії Стрибилівни читаємо: «*На сем свѣте каждому человеку не єст жадная реч певнеишая яко смерть*»³³⁵. Відчуття очікуваності смерті кожною людиною ще точніше передає заповіт Яна Бокія Печиховстського: «*На світе нічого певнеишого не єст над смерть, так иж под каждым часом не толко хорыи, але теж и здоровыи смерти*

331 Бессмертный Ю. Л. Актуальные задачи исторической демографии западно-европейского средневековья // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: проблемы и исследования. – М., 1988. – С. 22.

332 Пресса Р. Народонаселение и его изучение (Демографический анализ). – С. 73.

333 Гуревич А. Я. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. Человек в истории: Исследования по социальной истории и истории культуры. – М., 1989. – Вып. I. – С. 114.

334 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 27, арк. 87 зв.–89 зв.

335 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 122–123 зв.

сподиватися мусит»³³⁶. Про невблаганність смерті, порівнюваної із розбійником, розмірковує у своєму заповіті Мотрона Іваницька: «Кгдыж з воли Божое кождому человеку на сес дочестныи мизерныи а праве ѡмылныи свѣт так мущизне, яко и невесте спложоным певнеишое речи не ест над смерт, которая с часом своим на всих приходит хитро, яко там, в ноци в годину и час, ѡ котором гсдрь домовыи не ведает, и духа з него вымуует»³³⁷. У заповіті князя Олександра Пронського 1595 р. зауважено, що кожна людина має завжди бути готовою до смерті: «Бачачи, ижъ на семъ дочасномъ свете немаш ничего певнеишого над смертъ, под которую каждыи человек ест поддании, леч час и година смерти ѡт ведомости людское закрыта, для чого писмя Божее кажет завжды передъ суд Божию быт готовымъ»³³⁸. Необхідність вчасного приготування до смерті добре передає передсмертний запис Яна Сокольницького, який, «паметаючи на час смертныи, иж жадного члвека хибити не может» і «боечися, абы мя смертъ въ яком непорядномъ ѡдестю моем з сего света не зашла», поспішає «порядком звычайо хрестиянского» завчасно зробити необхідні розпорядження, «абы шарпанини и никоторы ростыркъ» після його смерті не сталися між його рідними³³⁹.

Певності у завтрашньому дні не було не лише у старших віком людей, які досягли похилого віку. У заповітах бачимо занепокоєність батьків долею своїх дітей та можливістю їхньої передчасної смерті. Так, Ганна N, колишня дружина Ждана Коіленського, заповідаючи 1581 р. маєтки Коілно, Оздютичі, Свойчів, Волю онучкам Єві та Олені, дітям своєї покійної дочки Богдани Жданівни Коіленської і Матвія Михайловича Єло Малинського, зауважує: «А чого, Боже, вховаи, на внуки мои помененые смерти», і робить розпорядження ще й на випадок їхньої смерті³⁴⁰. У батьків не було впевненості й щодо виживання своїх повнолітніх дітей. Наприклад, Федір Урсул Рудецький, даючи дозвіл своєму дорослому сину Адамові на одруження, робить застереження на випадок можливої «смерти на сына моего пана Адама»³⁴¹.

Скласти бодай наближену статистику тогочасної смертності волинського населення неможливо, оскільки всі повідомлення відповідного змісту мають принагідний характер. Проте навіть ці свідчення

336 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 241–243.

337 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 450–452 зв.

338 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 52–55 зв.

339 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 290–292.

340 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 128 зв.–131.

341 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 432 зв.–434 зв.

переконають, що смертність, особливо дитяча, була дуже високою не лише серед простого люду, а й серед привілейованого стану суспільства, шляхти і навіть магнатів, які мали власних лікарів, високий рівень життя та й загалом більше можливостей для догляду за немовлятами. Характерну інформацію про смерть своїх рідних і близьких та їхніх дітей знаходимо в хроніці Йоахима Єрлича. Сам Єрлич мав дев'ятеро дітей: дочку від першого шлюбу і вісім дітей – від другого, з яких четверо померли: троє синів (Костянтин, Олізар і Григорій) у дитячому віці, а дочка Ганна – у 22 роки. У Єрличового брата Івана, одруженого з Христіною Шашкевичівною, було четверо дітей, з котрих двоє синів померли 1643 р. у малому віці невдовзі після смерті батька від нещасного випадку, а третій син Самуель – одночасно з матір'ю під час пошесті 1651 р. У другого Єрличового брата Михайла, одруженого з Олександрою Дубиською, були сини й дочки, кілька з яких померли; вимерло також «все потомство» його сестри Тетяни. Оповідуючи про іншу гілку своїх кривних – рід Бутовичів, Єрлич пригадує 12 дитячих смертей, що сталися в сімох родин. Проте, оскільки родинні записи загинули і Й. Єрлич відновлював події по пам'яті, його відомості не можуть претендувати на вичерпну точність. Багато чого він уже не пам'ятав, а про долю далеких родичів взагалі не знав. Так, щодо дітей Мартина Бутовича та Олени Гордіївни Микулинської він зазначає, що з чотирьох їхніх синів померли двоє, а про дочок, не пам'ятаючи їхнього числа, записав: «декілька дочок» померло³⁴².

Діти помирили не тільки від хвороб, вони могли гинути й під час шляхетських наїздів. Так, молодший син Єрлича, Григорій, захворів і незабаром «za przyczyną bezbożnego człowieka umarł, będąc przestraszony jako małe dziecię» під час нападу одного з сусідів на їхній маєток³⁴³. Унаслідок аналогічних подій загинуло також кілька дітей його брата Михайла³⁴⁴.

Високою була смертність і в князівському середовищі. Так, в одній з найбагатших волинських князівських родин Олександра Острозького та Анни Костчанки, з вісьмох дітей померло п'ятеро: троє синів у дитячому віці, а двоє по досягненні повноліття. У березні 1604 р. під час передання в посесію маєтків П'ятигорщина і Костюшковщина, Анна ще згадується разом з усіма своїми синами: Олександром, Костянтином, Яном, Криштофом і Василем, тож вони були живі. Однак уже 1605 р.

342 Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. – Warszawa, 1853. – Т. I. – S. 42–92, 135.

343 Ibidem. – S. 61; Тесленко І. Родинний клан Єрличів // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 161.

344 Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. – Т. I. – S. 86.

8. Князь
Олександр Васильович Острозький

9. Анна Костчанка, дружина князя
Олександра Васильовича Острозького

Ян Ошовський, що вів справу з Анною та її синами за прийняття ними до Полонного його підданих-утікачів, у зв'язку зі смертю одного з позваних, князя Василя, змушений був переписати свій позов, тож, імовірно, Василь помер між березнем 1604 р. і 1605 р. У 1606 р. Іван Чаплич Шпановський, позиваючись до Анни та її синів, називає лише трьох: Олександра, Яна і Костянтина, не згадуючи Криштофа, який, вірогідно, помер між 1605–1606 роками.³⁴⁵ У вирокі Люблінського трибуналу 1608 р. в справі претензій Семашків щодо сплати Острозькими 14 тисяч флоренів за лабунські маєтки, названо, крім матері і трьох дочок, тільки двох синів Анни, Адама-Костянтина і Януша-Павла. На підставі цього документа Адам Бонецький датував смерть князя Олександра 1607 роком.³⁴⁶ Тож протягом 1603–1607 рр. Анна Костчанка поховала свого чоловіка, 33-річного князя Олександра Острозького, причина смерті якого так і лишилась нез'ясованою, та трьох синів. Ще двоє си-

³⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 655–656, 659 зв.–667 зв.

³⁴⁶ Boniecki A. Poczec rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV–XVI wieku. – Warszawa, 1883. – S. 237.

нів померли за загадкових обставин – 10 квітня 1618 р. Адам-Костянтин, а рік потому, 6 серпня 1619 р., – Януш-Павло³⁴⁷.

За генеалогічними дослідженнями відомо, що у князя Олександра Заславського та Євфрузини Янушівни Острозької було восьмеро дітей, але насправді княгиня народжувала частіше. 27 січня 1616 р. Олександр Заславський повідомляє свого брата про народження сина «*dnia dzisiejszego przede dniem oznajmuję W. M. ze mi P. Bog dał syna z łaski swojej święthey*»³⁴⁸. Ім'я хлопчика невідоме, очевидно, він незабаром помер. Рівно через рік, у листах від 10 та 13 січня 1617 р. до батька, сестри, брата й інших родичів, князь Олександр знову повідомляє про велику радість – народження сина Яна-Василя, а вже через п'ять тижнів, 17 лютого, – про смерть немовляти. Через рік він знову пише про смерть щойно народженої дочки, якій не встигли навіть дати імені, бо вона померла через кілька годин після народження³⁴⁹. Майже одночасно з новонародженим сином у 1617 р. помирає його сестриниць Станіслав, а незадовго перед тим – швагер, чоловік його сестри Єлизавети Ян Щасний Гербурт. У січні 1618 р. подружжя отримує листи про смерть Елеонори, сестри Євфрузини, та про смерть сестри самого князя Олександра – Єлизавети, у травні – про смерть брата Євфрузини півторарічного Яна-Володимира – наймолодшого сина її батька, князя Януша Острозького, народженого у третьому шлюбі з Теофілою Тарлувною, та майже одночасно від Анни Острозької про смерть її сина Адама-Костянтина³⁵⁰. Отже, впродовж дуже короткого періоду (півтора року) у подружжя Олександра Заславського і Євфрузини Острозької померло восьмеро найближчих родичів. Не випадково в листі до княгині Анни Острозької (Костчанки) Олександр Заславський з жалем констатував: «*Do jakiey małosci osob w Domu przyszło*», маючи на увазі князівський рід Острозьких-Заславських³⁵¹.

У січні 1618 р. в одному з листів князь Заславський згадує про нещастя, що сталося з його лікарями: один помер сам, а в іншого, Домініка, вимерла вся родина – спершу двоє дітей, а через кілька тижнів, народивши мертву дитину, померла і його дружина³⁵².

У релігійному аспекті народження дитини становило визначальну подію. Прокреацію вважали однією з головних цілей шлюбу, тому

347 Острозький літописець // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – Вид. 2. – К., 1971. – С. 134; *Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka*. – Т. I. – С. 33.

348 *Biblioteka Jagellońska. Dział Rękopisów*. – Sygn. 3756, № 193.

349 *Arch. Sang.* – Sygn. 75. – Т. I. – С. 121, 123, 144, 145, 161; *Biblioteka Jagellońska. Dział rękopisów*. – Sygn. 3756, № 193.

350 *Arch. Sang.* – Sygn. 75. – Т. I. – С. 397–398.

351 *Ibidem.* – С. 483.

352 *Ibidem.* – С. 413.

саме в плідності вбачали знак Божого благословіння. Флорентійський собор 1438–1445 рр. у декреті для вірмен, затвердженому в 1439 р., серед потрійного блага, що дається у шлюбі, на перше місце поставив «народження і виховання потомства для Божого шанування». І, навпаки, підтримування шлюбних стосунків, що не сприяли прокреації, вважалося аморальним³⁵³. Оскільки медичні знання були низькими, залишалася лише віра в те, що народження дитини безпосередньо залежить від Бога: Бог послав дітей кому хотів і в такій кількості, як хотів³⁵⁴. Дитину вважали Божим даром, і такий погляд був поширений як у свідомості окремих людей, так і в суспільній свідомості загалом. Незрівнянним даром називає невідомий автор дитину королеви Ядвіги, яка тільки ще повинна була народитися³⁵⁵. Проте Бог міг і забрати подароване ним, що належало сприймати зі смиренням. Саме так коментує князь Олександр Заславський як народження, так і смерть своїх дітей. Радісно сповіщаючи 13 січня 1617 р. своїх рідних про народження сина, він пише: «Pan Bog gościa nowego w dom mi dać raczył» або «Pan Bog ...synem mie obdarzył». Місяць потому, 17 лютого, переживаючи смерть сина-немовляти, він пише батькові, зі смиренням приймаючи Божу волю: «Niech będzie za wszystko wielkie imię Jego pochwalone, ktorí swojo wziął własnego, co pozyczanym nam dał był obuczajem, Ten wziął, w ktorego mocnych jesteśmy rękach»³⁵⁶.

У листах князя О. Заславського до рідних і близьких постійно йдеться про хвороби його дітей, дружини і власне нездужання. Так, 20 січня 1617 р. він сповіщає, що у нього хворіють діти; у квітні посилає коней за лікарем Малхером із проханням, щоб той хутчіш приїхав, бо у нього «dzieciątko iedno chore» – у дочки Зузанни, якій немає ще й п'яти років, сталася «gorączka»³⁵⁷. У жовтні цього самого року, у зв'язку із занедуженням одразу кількох дітей, а особливо доньки Зусеньки (Зузанни) та власним поганим самопочуттям князь просить доктора Домініка, «abyś w.m. tu na dzień choc jeden przijachał do mnie, abyś w.m. i mnie ratował i radę też dał o zdrowiu coreczki mej», котра «mało nie trzy liata już choreie»³⁵⁸. У січні 1618 р. княгиня Євфрузіна в листі до батька Януша Острозького, висловлюючи жаль з приводу смерті своєї сестри, водночас повідомляє, що ледь не втратила чоловіка, який так перехворів, «acz i dotąd ieszcze się lekarstwy bawi». Разом із батьком знову хво-

353 Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 305.

354 Flandrin J.-L. Historia rodziny. – S. 216.

355 Besala J. Matżeństwa królewskie. Jagiellonowie. – S. 20.

356 Arch. Sang. – Sygn. 75. – T. I. – S. 121–122.

357 Ibidem. – S. 156, 208.

358 Ibidem. – S. 314, 316–318, 324, 326.

ріла й дочка Зузанна, а тільки-но вона почала одужувати, як захворіли сини: «dziatek dwoie Dominik i Karol roznie mogło mi się»³⁵⁹.

Оскільки встановити коефіцієнт смертності досліджуваного періоду за документами не видається можливим, спробуємо показати масштаби смертності на підставі кореляції між попереднім і наступним за ним явищем. За такого підходу перший шлюб є явищем наступним стосовно народження, повторний шлюб – наслідком розпаду першого шлюбу, народження першої дитини – явищем наступним щодо одруження, народження другої дитини – явищем наступним стосовно народження першої дитини і т. ін. Тож розглянемо смертність як явище наступне щодо народження. Для розуміння масштабів дитячої смертності наведемо записи шляхтича Станіслава Дуніна Шпота, який вів родинну хроніку, фіксуючи народження, хрестини та смерть своїх дітей. Попри те, що йдеться про трохи пізніший час, кінець XVII – початок XVIII ст., та інший регіон України, гадаємо, що масштаби дитячої смертності та стереотип демографічної поведінки, який простежується за цими записами, були аналогічними і на Волині.

16 травня 1675 р. автор записів узяв шлюб з Геленою Семашківною Одинцовою. Через рік і дев'ять місяців, 15 лютого 1677 р., дружина народила першого сина, який помер чотири місяці потому, 15 червня 1678 р. Далі народження і смерть дітей відбувалися з такими інтервалами: 26 серпня 1679 р. народилася дочка, 18 листопада 1680 р. – дочка (померла через півроку), 5 лютого 1682 р. – син (помер 1683 р.), 26 листопада 1683 р. – син, 28 листопада 1684 р. – син (помер), 16 червня 1686 р. – дочка, 16 листопада 1687 р. – син (помер у березні 1691 р.), 2 січня 1690 р. – син (помер через кілька годин після народження), 4 березня 1691 р. – дочка (померла через три дні після народження), 23 серпня 1692 р. – син, 23 листопада 1693 р. – син, 23 лютого 1695 р. – дочка (померла 1696 р.), 23 листопада 1696 р. – син (помер 1698 р.)³⁶⁰. Таким чином, з 1677 по 1696 р., тобто протягом 19 років, Гелена Семашківна народила 14 дітей, дев'ятеро з яких померли (троє зразу після народження, а інші – на 1–6-му році життя) у дитячому віці: четверо не дожили навіть до першого року життя, а п'ятеро – до 7 років. Тож дитяча смертність у цій родині становила 65 %.

Дочка Станіслава Дуніна Шпота – Анна, видана заміж за Казимира Глуховського, за 22 роки подружнього життя народила 11 дітей, з яких

359 *Ibidem.* – S. 398.

360 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 24/II-4, арк. 138–142 зв.

померло двоє³⁶¹. Через три місяці після народження останнього сина у 40-річному віці померла і сама Анна Дуніна.

Аналіз метричних книг парафії Святого Хреста м. Познані за 1597-1611 рр., проведений Станіславом Вашаком, засвідчив, що смертність немовлят становила 30 % до загалу народжених. Проте, на думку вченого, цей відсоток є заниженим, оскільки смертність дітей до п'яти років в середньому становила 37,6 %³⁶². Це питання з'ясувала також Ірена Гейшторова. Її висновки стосуються трохи пізнішого часу, але для порівняння варто їх навести. За її дослідженнями, у Польщі XVII–XVIII ст. смертність немовлят протягом першого року життя подеколи перевищувала 35 %, а дітей до 5 років – понад 55 %³⁶³. Висновки антропологів і демографів, що стосуються польських земель, збігаються з порівняльними матеріалами на теренах Німеччини, Франції та Англії, де в різні періоди цих же століть дитяча смертність коливалась від 30 до 50 %, а у Франції та Англії смертність дітей до сьомого року життя становила від 50 до 60 %³⁶⁴.

На підставі зібраної за метричними книгами статистики Станіслав Боровський констатував, що із загального числа народжених на першому році життя помирало понад 25 %, а протягом перших десяти років – понад 50 % дітей³⁶⁵. Дослідник пов'язував причини смертності із соціальним становищем родини, припускаючи: що вищим був соціальний статус та більшими статки родини, то скоріше зав'язувались подружні зв'язки, а родина мала більші можливості для опору хворобам, які загрожували життю немовлят та старших дітей³⁶⁶. Анджей Вичанський, загалом погоджуючись із цією думкою, разом з тим зауважував, що подеколи приклади челядницьких родин, підсусідків та коморників, тобто найнижчих за матеріальним станом груп населення, суперечать думці, ніби соціальне становище родини впливало на смертність дітей³⁶⁷.

Про високу смертність взагалі, а особливо немовлят, свідчать і західноєвропейські матеріали. За підрахунками Вичанського, протягом першого року життя тут помирало 20–30 % немовлят, причому від-

361 Там само.

362 Waszak St. *Dzielnosc rodziny mieszczańskiej i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku.* – S. 377–380.

363 Gieysztorowa I. *Wstęp do demografii staropolskiej.* – S. 257; *Ejusdem.* *Rodzina staropolska w badaniach demograficznych.* – S. 172–173.

364 Armengaud A. *La Famille et l'Enfant en France et en Angleterre du XVIe au XVIIIe siècle. Aspects Démographiques.* – Paris, 1975. – P. 105, 145; Stone L. *The Family, Sex, Marriage in England 1500–1800.* – London, 1977. – P. 253; *Delimata M.* *Dziecko w Polsce średniowiecznej.* – Poznań, 2004. – S. 52.

365 Borowski St. *Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej.* – S. 96.

366 *Ibidem.*

367 Wyczański A. *Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku* – S. 37.

соткове коливання становило від кільканадцяти до понад тридцяти. Приймаючи за середнє число 25 %, дослідники вважають, що на перший місяць припадало 10–12 % смертей: 6–7 % на перший тиждень, а близько 3 % – на самий день народження. Мірою зростання дитини смертність меншала, але це ще не забезпечувало шансів на виживання. Упродовж дитинства і юності (від першого року життя до 15 років) помирало ще близько 25 % дітей. Ця ситуація означає, що дорослого віку, коли людина розпочинала самостійне життя і могла сама народжувати дітей, тобто вступала у репродукційний період, досягало менше 50 % народжених.

Бельгійські матеріали засвідчують, що серед немовлят у перші місяці переважали смерті хлопчиків, а протягом наступних 10 років – дівчаток³⁶⁸. За підрахунками французьких демографів показник дитячої смертності сягав 200–300, а часом навіть перевищував 300 осіб на тисячу новонароджених³⁶⁹. Що цей показник був пересічним видно з досліджень естонського демографа Хелдура Паллі, за спостереженнями якого в звичайні роки смертність коливалась у межах 30–35 %, а в роки епідемій та голоду могла сягати 500 %. Траплялися роки, коли через надзвичайно високу смертність приріст населення взагалі ставав від'ємним³⁷⁰. Так, під час епідемії чуми 1710–1711 рр. у деяких парафіях Естонії вимерло від половини до двох третин населення. Якщо наприкінці XVII ст. людність країни становила 400 тис., то на початку XVIII ст. вона зменшилась до 150–170 тис.³⁷¹ Французькі науковці, дотримуючись думки про залежність дитячої смертності від матеріального становища родини, вважають, що бідність її підвищувала. За їхніми даними, у деяких парафіях смертність у вищих верствах становила 193 немовляти на тисячу народжень, у середніх – 226, а в нижчих – 258³⁷².

Порівнюючи дані праісторичної епохи, середньовіччя та ранньомодерної доби, Малгожата Делімата дійшла висновку, що впродовж тривалого часу демографічні процеси не зазнавали різких змін і коливань, що стосується і дитячої смертності. Її причинами були передусім погані санітарні умови та низький рівень медичних знань, що, спричинювало смерть матерів і новонароджених уже під час пологів. Ситуація, яка для сучасної медицини не становить проблем: передчасні пологи, неправильне положення плоду, необхідність кесаревого розтину, післяпологова гарячка жінок були вироком для матері й дитини. Це

368 *Ibidem.* – S. 24.

369 *Flandrin J.-L. Historia rodziny.* – S. 237.

370 *Паллі Х. Воспроизводство населения Эстонии в XVII–XIX вв.* – С. 218.

371 *Там же.* – С. 217.

372 *Flandrin J.-L. Historia rodziny.* – S. 74.

торкалося не лише нижчих станів суспільства, а й панівної верстви³⁷³. За приклад можна навести долю королеви Ядвіги, яка померла від післяпологової гарячки, а її дочка Елжбета-Боніфація – внаслідок передчасних пологів³⁷⁴.

Тож не випадково сучасники писали: коли надходить пора народження дитини, жінка повинна приготуватися до смерті, бо коли вона народжує дитя, її власне життя піддається великій небезпеці³⁷⁵. Справді, жінки, особливо молоді, боялися пологів. Очевидно, під час пологів або незабаром після них померла зовсім молода князівна Маруша Дмитрівна Козечанка, яка, будучи вагітною, писала у тестаменті: «Под тымъ часомъ под звязком брѣмени моего, в котором панъ Богъ всемогучии вѣ яко з милосердья своего светого мене з него розъвезати и волною учинити будеть рачил»³⁷⁶. Її сподівання на щасливий хід пологів не справдилися. Ще 7 січня 1592 р. вона особисто внесла до актових книг дарчий запис своєму чоловікові Адаму Боговитинові Козерадському³⁷⁷, а 8 жовтня сюди ж було вписано тестамент небіжчиці³⁷⁸. На високу жіночу смертність впливало й те, що, по-перше, пологи відбувалися в надто молодому, часто 15–16-річному віці, коли дівочий організм ще не готовий до виношення плоду. По-друге, як переконують родовідні структури, самі пологи відбувались дуже часто, майже щороку, що виснажувало і ослаблювало жіночий організм.

Серед причин дитячої смертності іноді фігурувало дітовбивство, до якого вдавалися дівчата й жінки, які не хотіли або не могли з різних причин виховувати дитину³⁷⁹. Як свідчить дослідження Володимира Маслійчука, це явище спостерігалось і в Україні³⁸⁰. Щоправда, у матеріалах досліджуваного періоду нам трапився лише один такий випадок. 11 травня 1619 р. луцький ґродський уряд засудив до скарання «на горло Катерини невесты» за «утопене дитяти свого живоуроженного в ровѣ замковом»³⁸¹. Однак тут, як і в інших регіонах Європи, найчастіше причиною смерті дітей були хвороби, з якими тогочасна медицина не вміла боротися. Зокрема, в перші місяці життя дітей уражали

373 *Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej.* – S. 53.

374 *Besala J. Małżeństwa królewskie. Jagiellonowie.* – S. 20–21.

375 *Poradnik Józefa Legowicza o pozyciu małżeńskim z XVII wieku // Acta Universitatis Wratislaviensis 2054 // Wyd. B. Rok. «Prace Pedagogiczne».* – 1998. – № 126, – S. 75–131. Цит. за: *Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* – S. 310.

376 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 282 зв.

377 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 305 зв.–306 зв.

378 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 282–286 зв.

379 *Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej.* – S. 53.

380 *Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст.* – Харків, 2008.

381 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 334 зв.–336.

інфекційні захворювання, а також неврологічні хвороби – епілепсія, пупкова кила (грижа) тощо. Немовля, організм якого ще не мав опірності, часто захворювало на сухоти. Небезпечними для дітей були і рахіт, і параліч кінцівок, до яких призводило неправильне харчування та недостатність вітаміну Д. Траплялося, що немовлята помирали через кілька днів по народженню або між 2 і 4 місяцями життя з причин, етіологію яких джерела не зазначають³⁸².

Щодо дорослого населення, то воно помирало не лише від хвороб. У досліджуваному регіоні значне число смертей було пов'язане з татарськими нападами та внутрішніми збройними конфліктами, які траплялися не лише між сусідами, а й між близькими родичами і часто закінчувалися «забойством». Так, у 1572 р. Яким Линевський подав скаргу на земського луцького підписка Богуша, який застрелив його службника Фронца Гавловського на весіллі³⁸³. 22 червня 1577 р. Мартин і Богдан Вигури позивали Януша Угриновського за вбивство їхнього брата Кирила³⁸⁴. Через 21 рік, у 1598 р., Марко Вигура скаржився на Василя Мишку Холоневського «о забите брата», Микити Вигури, в містечку Стояновську³⁸⁵. Тож протягом життя Марка Вигури двоє його рідних братів померли внаслідок шляхетського конфлікту. В 1577 р. Яцько Білостоцький позивався з Іваном Білостоцьким «о голову» свого брата Григорія³⁸⁶ (звернімо увагу – за вбивство позивається близький родич). 11 січня 1577 р. князь Михайло Федорович Ружинський повідомляв у передсмертному тестаменті, що був «безвинне ѿ Михаила Воинича Боговитиновича властными руками его зраненым ... ѿкрутне а шкодливе немилосердне», від чого він і помер (у цьому випадку смерть заподіяв свояк свояку)³⁸⁷. В 1578 р. Семен і Павло Козинські позивали до суду Войну Линевського у справі про вбивство сина Семена Козинського – Григорія³⁸⁸. 21 червня 1588 р. Іван Матвійович Білостоцький скаржився на Януша Прокоповича Угриновського, чий маєток Угринів прилягав до с. Городища, яке частково належало Білостоцьким, що той протягом багатьох років «великие кривды ... всим сабром городиским чиневал». Пізніше Януш, як вва-

382 *Delimata M. Dziecko w Polsce średniowiecznej.* – S. 114.

383 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 364–364 зв.

384 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 324.

385 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 176–176 зв.

386 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 471 зв.; спр. 18, арк. 3 зв.

387 Михайло Войнич Боговитин Козерадський був рідним братом Федора Войнича Боговитина Козерадського, чоловіка стричної сестри кн. Михайла Федоровича Ружинського, князівни Марфи (Марії) Василівни Ружинської. Див.: *Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.* – С. 189, 282.

388 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 530.

жали Білостоцькі, уникаючи відповідальності за ці шкоди, «сповиноватися з домом нашим учтивым и старожитным Белостоцким, есми за презреньем Божиим албо за фортеlem своим отдал сестру свою рожоную за брата моего, небожчика пна Ждана Ивановича Белостоцкого, потом еє неведоме и в небытности небожчиковскои з немалою маетностью жону от мужа з ыменья и двора Городища взял. И по малом часе за розказаньем пна Угриновского пан Давыд Яковицкии, переехавши небожчику пану Ждану Белостоцкому дорогу на власном кгрунте Городиском, с полгаковъ небожчика постреливши, с того свѣта згладил»³⁸⁹. Білостоцькі не пробачили смерті свого родича, і через п'ять років, 4 жовтня 1593 р., вже опікуни дітей небіжчика Януша Угриновського Семен Гулевич Дрозденський та князь Григорій Друцький Любецький позивали Івана Білостоцького в справі «ω забите и замордоване небожчика Януша Угриновского на дорозе доброволноу, которое ... стало от пна Ивана Белостоцкого, слуг и помочников его»³⁹⁰. У 1607 р. Галшка Богушовичівна та князь Петро Воронежський позивали луцького підкоморія Яна Харлинського, чиї слуги забили на смерть Галшчиного чоловіка і брата Петра, князя Станіслава Воронежського, разом з його «повинним» Криштофом Бобовським. Розглянувши справу, суд «волным учинил» слугу Харлинського, Яна Смоленського, оскільки обвинувачуваний довів, що «забоиство» сталося не з його провини, а «при зваде», тобто внаслідок самооборони під час нападу самого князя Воронежського³⁹¹. У 1612 р. Лаврін Князький позивав подружжя князя Юрія Вишневецького і Федору Іванівну Чапличівну Шпановську за вбивство їхніми стрілецькими підданими його рідного брата Стефана Князького³⁹². Про подібні випадки розповідає у своїй хроніці також Йоахим Єрлич³⁹³.

Подеколи шляхетські конфлікти переростали у справжні локальні війни між кланами, на боці кожного з яких виступали близькі родичі, свояки, слуги та піддані. Траплялося, що такі зіткнення закінчувались значними людськими втратами. Так, 1622 р. під час нападу мінського воєводича Яна-Казимира Паца на маєток Марка Гулевича Окно (Волю Кукольську) із 12 постраждалих дворових слуг та челяді було забито на смерть трьох шляхтичів (Яна Заливаку, Андрія Гуляльницького та Павла Нетельського)³⁹⁴. 11 червня 1599 р. сталася збройна сутичка між кла-

389 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 245–245 зв.

390 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 125–126.

391 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 387.

392 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 464–466 зв.

393 Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. – Т. I. – С. 60–61, 82.

394 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 549–563 зв.; АЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI, т. I. – С. 427–437.

нами Гулевичів і Семашків, внаслідок якої серед прибічників Гулевичів загинуло 26 осіб, зокрема й Михайло Романович Гулевич, Дем'ян Гулевич та його син Олександр, їхній слуга Томаш Грабовський, хорунжич Іван Гулевич, Кіндрат Хорошко Княгининський, очевидно, брати Тимофій і Михайло Боровські, Григорій, Дмитро і Сергій Самсацькі та ін. З боку Семашків у цьому кровопролитному конфлікті втратили життя Андрій Сосновський та ще семеро свояків і слуг Семашків, а п'ятеро були поранені. Тяжко поранений був також Марціян Олександрович Семашко, який через декілька днів помер. Таким чином, з'ясування стосунків між обома (до речі, посвояченими)³⁹⁵ родами забрало життя 35 осіб, ще п'ятеро були поранені і скалічені³⁹⁶.

1.5.3. Плідність і дітність

Важливим показником родинної структури є діти, однак у досліджуваному нами регіоні прямі дані про їх чисельність, на жаль, розрізнені й неповні. Як приклад можна згадати генеалогічні дослідження Івана Новицького та Юзефа Вольфа, які виявили в князівських родинах Василя і Федора Михайловичів та Григорія Івановича Ружинських всього сімох нащадків, проте наше звернення до документів дало змогу з'ясувати, що дітей було більше на десять осіб, хоча й це число не можна вважати остаточним, бо є згадки ще про кількох осіб, чиї філіаційні зв'язки безпосередньо не простежуються³⁹⁷. Упродовж останніх років новими відомостями доповнено також родоводи князів Буремльських, Сокольських, Воронецьких, Четвертенських, Чорторийських та ін.³⁹⁸

Теоретично дітність означає пересічне число дітей, яких могла народити жінка впродовж фертильного періоду, тобто між 15 і 45–50-ма роками життя.

Як уже зазначалося, подружжя плідність значною мірою залежала від віку жінки на момент укладання шлюбу і поступово зменшувалася з її старінням. Найвищого показника коефіцієнт плідності досягає між 20–29 роками життя жінки, потім відносно рівно, але поступово зменшується аж до різкого падіння³⁹⁹.

395 Син луцького військового Василя Гулевича, Андрій Гулевич, був одружений із сестрою Марціяна Олександровича Семашка Раїною. Див.: *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 212, 288.

396 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 808–810 зв., 810 зв.–812.

397 Новицький *И. П.* Князья Ружинские // Киев. старина, 1882. – № 2. – С. 58–84; *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 414–421.

398 Яковенко *Н.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 304–369.

399 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 336.

10. Породілля з повитухами

Складена нами на підставі реконструкції шляхетських родинних структур⁴⁰⁰ таблиця дітності повною мірою не відтворює загальної картини, оскільки наведені тут дані відображають не так реальне число нащадків, як здебільшого певну картину на якийсь конкретний момент активності осіб, що досягли дорослого віку (див. Додатки, табл. III). Зокрема, залишається невідомим, скільки всього народжено дітей протягом подружнього життя, число померлих немовлят, скільки залишилося живими після моменту фіксації їх джерелом тощо. Вивести точні показники з урахуванням усіх

згаданих параметрів неможливо за браком джерел. Тому своє завдання ми вбачаємо в тому, щоб показати радше загальні тенденції народжуваності, зумовлені стереотипами демографічної поведінки, тогочасними уявленнями про число дітей в родині, усталеними нормами дітонародження і т. ін. На Волині, як і деінде, репродукційна функція родини в XVI–XVII ст. була детермінована лише природньо⁴⁰¹, себто відповідала режимові природної плідності – без втручання в репродуктивний процес, запобігання чи переривання вагітності або інших свідомих дій щодо контролювання плідності. Отже, число дітей залежало лише від фізіологічної здатності членів подружжя.

Це не означає, що людям були невідомі контрацептивні засоби: теоретично жінка могла уникнути і запліднення, і народження. Проте тривалий час науковці вважали, що характерною ознакою домодерних суспільств була нелімітована плідність⁴⁰². Останнім часом цю тезу витісняє думка, що контрацептивні засоби були в ужитку й тоді⁴⁰³, проте український документальний матеріал досліджуваного періоду не підтверджує їхнього застосування. Можливо, не останню роль у цьому

400 Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 179–307.

401 Borowski St. Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 84–85; Flandrin J.-L. Historia rodziny. – S. 210.

402 Borowski St. Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 87; Gięsztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 260.

403 Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 342.

відіграло релігійне виховання, адже церква вважала протизаплідні заходи гріхом. В українському суспільстві малодітні та бездітні родини трапляються вкрай рідко, отже, можна зробити висновок, що прокреаційні функції відповідали природному режимові, себто плану регулювання народжуваності та індивідуального вибору ще не було. Навпаки, мати багато дітей вважалося престижним, появу кожної дитини сприймали як знак Божої прихильності до подружжя, – «гостя», посланого Богом. Саме так, повідомляючи рідних і близьких про народження сина, пише князь Олександр Заславський: «Pan Bog gościa nowego w Dom mi dać raczył szczęśliwie rozwiązawszy żone synaczkciem»⁴⁰⁴. Так само князівна Ганна Богданівна Любецька сповіщає, що «пан Бог рачил дати» їй дітей⁴⁰⁵. Поза тим, дітей розглядали як пам'ять, залишену батьками по собі на землі: «детки, с которых потомъ по животе моемъ паметка намъ будет»⁴⁰⁶. Подібну думку знаходимо в одному з рукописних збірників XVII ст.: навіть смертельна загроза не повинна лякати того, хто живе у шлюбі, «bo w pozostałym potomstwie przecię żyć będzie»⁴⁰⁷.

Цілком очевидно, що бажанішими були діти чоловічої статі, яких розглядали не лише як спадкоємців землеволодіння, а й як продовжувачів роду та «слави» предків. Князь Олександр Заславський, маючи вже на той час трьох синів, пише про новонародженого сина як про майбутню надію та опору: «Pan Bog ... synem mie obdarzył a przy tym nadzieią podpory na przyszłe lata»⁴⁰⁸; те саме він говорить з приводу смерті сина Януша Острозького, малолітнього Яна-Володимира, називаючи його «оздобою Дому, підпорою і надією повиноватих» («rodzicow rosiecha, Domu przyszła ozdoba, powinnych podpory, nadzieia») ⁴⁰⁹; у таких же висловах («nadzieja, podpory i uciecha Domow naszych») він співчуває своїй сестрі Софії та її чоловікові Яну Остророгу з приводу смерті їхнього сина – Станіслава⁴¹⁰.

Усе це не означає, що люди не раділи народженню дочок. Так, Ян Якубович Монтовт Коблинський, чекаючи народження своєї першої дитини, пообіцяв дружині Олені Мацьківні, «ижъ естли бы ку подобенству моему дѣтя мнѣ такъ сына, або дѣвку уродила, тогды дѣтя мело быти ѿт мене ѿбдаровано иж инъшии дѣти». Отже, він обіцяє

404 Arch. Sang. – Sygn. 75. – Т. I. – S. 121.

405 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 156–156 зв.

406 Там само.

407 ЛНБ ім. В. Стефаника – Від. рукописів, ф. 91, спр. 24/II–4, арк. 43 зв.

408 Arch. Sang. – Sygn. 75. – Т. I. – S. 122.

409 Ibidem. – S. 397.

410 Ibidem. – S. 126, 145

11. По народженні дитини

обдарувати свою першу дитину незалежно від її статі, важливішим для нього є подібність майбутньої дитини до нього самого. І справді, коли його дружина в 1547 р. «сплодила и на свет уродила мнѣ дѣте милоє дєвку панѣну Ганѣну ... , а иж тая дєвка моя ... ся уродила во всих подобєнствах яко в лице моє, так и знаками, которые тежѣ на теле моемъ на мнѣ естѣ, и у мене ся притрахвила, а я то жонє своєи ѡбецовал, ижѣ естли бы ку подобєнѣству моему дєтя мнѣ уродила, ижѣ то дєтя мело быт ѡбдаровано ѡт мене надѣ инѣшие дєти», він щедро обдарував свою дочку, записавши їй свої маєтки Млинів з присілками Оздів, Пекалів, Беневщина та половину Аршичина⁴¹¹.

Для з'ясування демографічного менталітету, притаманного тогочасному шляхетському сере-

довищу, наведений вище документ є дуже показовим: ще тільки чекаючи на першу дитину, Ян Монтовт говорить як про цілком очевидну річ про інших дітей («дочку нашу первую в народє моемъ», которое «дѣтя мело быти ѡт мене обдаровано надѣ инѣшие дєти»), тобто розглядає свою родину як багатодітну. Щоправда, Янові Монтовту не поталанило, бо інші його діти померли. Невідомо, від якого шлюбу вони були. Знаємо лише, що перша його дружина померла рано, а вдруге він був одружений із князівною Барбарою Олександрівною Порицькою, яку в тестаменті 1570 р. просив поховати його поруч із рідними і дітьми: «тело моє подле сєстрѣ и дєтеи моих ... положить»⁴¹². Ці рідкісні для документального матеріалу зауваження засвідчують притаманну шляхетському середовищу настанову на багатодітність.

Формування традиції багатодітності, як уже зазначалося, було зумовлене високою дитячою та загальною смертністю, що загрожувала

411 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 462–467 зв.

412 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 544–546.

вимиранням. Соціальні норми високої народжуваності функціонували насамперед у формі табу на запобігання і переривання вагітності та у заборонах на втручання в репродуктивний цикл. Такі норми демографи називають нормами багатодітності, оскільки за їхнього функціонування число живонароджень залежало тільки від рівня плідності жінок⁴¹³. За тогочасної низької тривалості життя (близько 27–30 років) норми дітності були спрямовані на повну реалізацію репродуктивного періоду в шлюбі. Звідси брала початок тенденція до раннього одруження усіх, хто досяг статевої зрілості, і продовження дітонародження аж до природної втрати плідності.

Відповідно до цього, з'ясування віку жінки при пошлюбленні набуває першорядного значення для встановлення показників плідності загалом⁴¹⁴. Вважають, що, вийшовши заміж у 15–17-річному віці, жінка до 45 років, тобто до менопаузи, здатна народити до 20–25 дітей⁴¹⁵. За обрахунками французьких дослідників, у повних французьких родинах жінки, пошлюблені в 20–24 роки, народжували зазвичай 7–8 дітей, а ті, які вийшли заміж до 20 років, – 9–10, отже, період активної фертильності не перевищував 20 років⁴¹⁶. На підставі парафіяльних книг Херлуф Паллі дійшов висновку, що впродовж XVII–XVIII ст. жінка, яка виходила заміж у 19-річному віці, до менопаузи, тобто до 50 років, народжувала в середньому 8–9 дітей⁴¹⁷. Утім, існує й інша думка, зокрема Стефан Шульц вважав, що плідність значною мірою залежить не від віку жінки, а від часу тривання подружнього зв'язку⁴¹⁸.

Одним із найважливіших показників, що розкриває прокреаційну поведінку подружніх пар, є міжгенетична пауза, тобто проміжок між черговими пологами. Час між датою шлюбу і датою народження першої дитини називають протогенетичним інтервалом. Аналізуючи та узагальнюючи демографічні явища, характерні для європейської родини, Анджей Вичанський зауважив, що, на противагу усталеним переконанням, діти не народжувалися щорічно. Якщо перша дитина з'являлася через рік після укладення шлюбу, то наступні – з деда-

413 Антонов А. И. Эволюция норм детности и типов демографического поведения // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – С. 14.

414 Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 179.

415 Flandrin J.-L. Historia rodziny. – S. 69.

416 Goubert P. Clio parmi les hommes. – Paris, 1976. – P. 98; Lachiver M. La Population de Meulan du XVII-e au XIX-e siècle. – P. 167.

417 Палли Х. Воспроизводство населения Эстонии в XVII–XIX вв. – С. 218; Его же. О развитии народонаселения Эстонии в сравнительно-историческом плане (XVI–XVIII вв.) // Известия АН СССР. Сер. «Общественные науки». – М., 1974. – № 4. – С. 368.

418 Szulc St. Wpływ wieku kobiet w chwili zawarcia małżeństwa na płodność małżeńską i rodność // Przegląd Statystyczny. – 1938. – Т. I. – № 1. – С. 64.

лі більшими інтервалами: друга дитина через 21 місяць після першої, третя – через 24 місяці, четверта – через 25 місяців, далі цей інтервал міг коливатися від 20 до 36 місяців, а перед останніми родами – до 4 років⁴¹⁹. Ж.-Л. Фландрін, спираючись на французькі матеріали, виводить трохи інший показник: за його обрахунками, міжгенетичний інтервал між черговими пологами становив два або трохи більше двох років⁴²⁰. За спостереженнями Станіслава Боровського, найкоротшим був проміжок між шлюбом і першою дитиною, потім інтервали між народженнями зростали. На підставі метричних книг він обраховує генетичний інтервал між черговими народженнями у 18 місяців, тобто у півтора року⁴²¹. Проте, послуговуючись тим самим джерелом (щоправда, з іншого регіону Польщі), Ева Бродницька збільшує відповідний показник до 2,6 років⁴²². Отже, в обрахунках дослідників немає єдності навіть тоді, коли їх висновки ґрунтуються на одних і тих самих джерелах. Це свідчить як про складність самої проблеми, так і про застосування різних дослідницьких методик в процесі її вивчення.

Плідність залежить не лише від часу укладання шлюбу, а й від тривалості самого життя, зокрема й подружнього. Як пам'ятаємо, більшість дослідників вважає, що середня тривалість життя в XVI–XVII ст. становила 29–30 років⁴²³. За великої смертності обмеженою була і тривалість подружнього життя, пересічний показник якого коливався від 8 до 12 років. У нашому випадку можна з певністю констатувати, що лише незначна частина чоловіків і жінок мала одиничні шлюби, натомість більшість через смерть шлюбного партнера одружувалась вдруге або й утретє, і ці шлюби зазвичай давали нових нащадків. Цілком зрозуміло, що дітність родин була дуже різною, проте число народжень було тим більшим, чим довше тривало подружнє життя, тож час існування шлюбу був головним чинником дітності родини. За спостереженнями Ст. Боровського, число потомства у разі максимального тривання подружнього життя наближалось до максимальної плідності, становлячи 12 народжень на одну матір. Якщо перший шлюб тривав протягом 12 років, то подружжя в середньому мало шестеро дітей, а зв'язки, що тривали до 5 років, увінчувались народженням не більше як трьох дітей⁴²⁴. Інші польські дослідники схиляються до менших по-

419 Wyczański A. Rodzina w Europie XVI–XVIII wieku – S. 16.

420 Flandrin J.-L. Historia rodziny. – S. 69.

421 Borowski St. Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 93.

422 Brodnicka E. Ludność parafii Wielen nad Notecią w drugiej połowie XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1970. – T. 3. – S. 188.

423 Антонов А. И. Эволюция норм детности и типов демографического поведения. – С. 14.

424 Borowski St. Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej. – S. 90–92.

казників. Так, Ірена Гейшторова на підставі метричних реєстрів обчислювала показник – 5 народжень на шлюб⁴²⁵. Із нею не погоджувався Тадеуш Ладогурський, який вважав, що це відповідає швидше сільській місцевості, ніж міській. За його обрахунками, в шльонських містах наприкінці XVIII ст. на шлюб припадало 4,6 народжень, тоді як у селах – 5,1⁴²⁶. Своєю чергою, Егон Вельрозе стверджував, що в середньому на одруженого чоловіка припадало 5,3 дітей, а на подружжя – 6,1. Беручи до уваги, що до метричних книг не записували близько 12 %, а подеколи навіть і 20 % народжень, він визначав коефіцієнт дітності – 6,4 для всіх подружніх пар і 7,3 для пар, які мали дітей, а для повторних шлюбів – у середньому 2,4 дітей, а для чоловіків, які мали дітей у другому шлюбі – 4,8⁴²⁷. На думку Фуртака, у XVI ст. на одне подружжя могло припадати 3,6, а в XVII ст. 3,7 дітей; подружжя, де було по одному або двоє дітей, становили у XVI ст. 45,2 %, а в XVII ст. – 34,5 % від загального числа шлюбів⁴²⁸. Заперечуючі ті й другі обрахунки, Станіслав Гошовський наголосив, що йдеться про дані лише невеликої групи населення – заможної шляхти, а тому це не може слугувати підставою для окреслення загальних процесів динаміки народжуваності⁴²⁹.

Звернувши увагу на низький показник народжень в європейських країнах, Анджей Вичанський пояснював його такими чинниками: по-перше, годуванням матір'ю дитини протягом 12–18 місяців, що, як вважають, стримувало запліднення; по-друге, відповідно до тогочасної лікарської доктрини, період вигодовування дитини вилучався із сексуального життя подружжя⁴³⁰. Висновок Вичанського спростовує І. Гейшторова: на підставі значного числа реконструйованих шлюбів, вона стверджувала, що, особливо в перші роки співжиття подружжя, діти народжувались один за одним, відповідно до прислів'я «щороку по пророку», а подеколи навіть траплялися випадки, коли протягом одного року жінки народжували по двоє дітей⁴³¹. Цю тезу підтримувала й Марія Богуцька, зазначивши, що молоді жінки більшість свого життя перебували в «*stanie błogosławionym*». За приклад вона наводить долю Теклі Анни Воловичівни, виданої в 16 років за князя Олександра Людвіка Радзивілла: через рік після весілля вона народила первістка, а далі

425 *Gięsztorowa I.* Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII–XVIII wieku // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 1971. – Т. 19. – № 4 – С. 591.

426 *Ładogórski T.* Odpowiedź Pani Irenie Gięsztorowej // *Przeszłość Demograficzna Polski*. – 1975. – Т. 7. – С. 305.

427 *Vielroze E.* Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku. – С. 127–128.

428 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – С. 53.

429 *Hoszowski St.* Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVIII w.). – С. 191.

430 *Wyczański A.* Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku – С. 17.

431 *Gięsztorowa I.* Rodzina staropolska w świetle badań demograficznych. – С. 169.

за 10 років заміжжя – вісьмох дітей і пішла з життя в 1637 р. невдовзі після останніх пологів⁴³².

Те саме можна сказати й про український соціум, де особливості демографічної поведінки (рання шлюбна модель та багатошлюбність), забезпечували високу народжуваність. Тож більшість українських жінок, за висловом Богуцької, справді, постійно перебувала в «*stanie błogosławionym*». У зв'язку з цим доречно згадати враження іноземців щодо багатолюдності українських сіл і міст. Так, подорожуючи Україною в середині XVII ст., Павло Халєбський дивувався з великого числа дітей – варто наголосити, тоді, коли значна частина населення загинула або потрапила до татарського полону упродовж 1648–1654 рр. Халєбський писав: «У походах і битвах убито їх сотні тисяч, і татари тисячі забрали в полон, і чума, якої не відали раніше, за ці роки також забрала тисячі в сади Божественні. Та, попри все це, вони численні, як мурашки, і незліченніші від зірок. Можна подумати, що жінки козацькі заходять у тяж по три-чотири рази на рік і повивають по троє-четверо немовлят. Чи не в кожній козацькій оселі дивуєшся достаткові, а найдужче – кількості дітей, до десятка й понад те Різниця між ними у вікові – один рочок, вони йдуть драбинкою один по одному ...»⁴³³. В іншому місці читаємо: «Голови нам ішли оберта від густого гурту дітей усіякого віку, які сипались, немов той пісок»⁴³⁴; «Усяке місто і містечко в козацькій країні повні люду, особливо маленьких дітей. Мабуть у кожному місті їх понад сорок–п'ятдесят тисяч або ще й більше. Ці діти численніші від трави ...»⁴³⁵.

Аналіз джерел засвідчує, що жінки народжували дітей як у перших, так і в повторних шлюбах. Напр. у князівни Марини Андріївни Друцької Соколинської було двоє дітей у шлюбі з князем Олександром Дмитровичем Буремльським та п'ятеро – у другому шлюбі з Іваном Михайловичем Хрінницьким; у Богдани Федорівни Селецької було двоє дітей у першому шлюбі з Андрієм Кузьминським, троє – у другому з Матвієм Сушою Навратинським, і шестеро – у третьому шлюбі з Левком Ржищовським. Так само чоловіки, неодноразово одружуючись, мали багато дітей і в перших, і в повторних шлюбах. Наприклад, Дмитро Іванович Долгат Ісайковський у першому шлюбі з Федорою Матвіївною Єло Букоємською мав двох синів, у другому шлюбі з князівною Маскою (Маселкою) Яківною Крокоткою Єловицькою – одного сина,

432 *Вогиска М.* Białogłowa w dawnej Polsce. – S. 57.

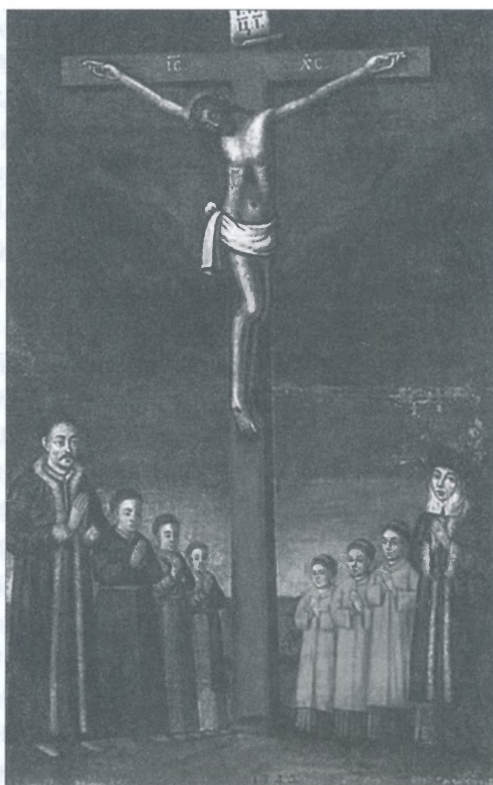
433 *Халєбський П.* Україна – земля козаків. – К., 2008. – С. 94.

434 *Там само.* – С. 30.

435 *Там само.* – С. 64.

а в третьому з Марушою Гнівошівною Киселівною і четвертому з Ганною Миколаївною Романовською у нього народилося ще шестеро дітей. У Яцька Ворони Боратинського у першому шлюбі з Світохною Дашківною Єло Малинською було восьмеро дітей, а в другому з Тетяною (Добріяною) Василівною Козловською Свищовською – ще п'ятеро.

Таблиця дітності волинської шляхти та генеалогічні дослідження переконують, що значне число дітей народжувалось і в одиничних шлюбах. Так, по 12 дорослих дітей мали подружжя Михайло Єло Малинський і Богдана Гнівошівна Єловицька та Олехно Гринькович Козинський з князівною Софією Петрівною Головніанкою Острожецькою; 11 – Роман Іванович Білостоцький з Любкою N; по 10 – Гнівош Іванович Єловицький з Овдотією Іванівною N, Андрій Юхнович Куневський з Богданою Денисківною N, Опанас Микитович Лешницький з Параскою Іванівною Бережецькою, Іван Богданович Хребтович Богуринський з Любкою Джусянкою; по 9 – Олександр Білецький з Елжбетною Лосятинською, Ванко Іванович Білостоцький з NN, Василь Семенович Гулевич Воютинський з Федорою Іванівною Окорською, Гнівош Семенович Гулевич Дрозденський з Анною Михайлівною Вітонизькою, Дем'ян Романович Гулевич Радошинський з Настасією Іванівною Патрикіївною Курозвонською, Богдан Занкович Смиківський з Федорою Олехнівною Білостоцькою; по 8 – Іван Семенович Білецький з Настасією Дахнівною Гулевичівною Перекальською, Михайло Іванович Гулевич Дрозденський з Овдотією Ванківною Білостоцькою, Олехно Яцькович Борзобагатий Красенський з Мариною Федорівною N, Щасний Гесинський з Ганною Якубівною Монтовтівною Коблинською, Миколай Дубровський з князівною Ганною Козечанкою та ін.; по 7 – Роман Федорович Гулевич Радошинський з Полагією Матясівною Суроп'ятівною

12. Розп'яття з сім'єю Прухніцьких.
XVIII ст.

Оздовською, Гаврило Іванович Яковицький з Мариною Василівною Янчинською, Яцько Жабокрицький з Зіновією Мордвинівною, Гнівош Тихнович Кисіль з Мариною Тризнянкою та ін.; по 6 – Миколай Антонович Єловицький з князівною Олександрою Іванівною Чорторийською, Ян Богданович Загоровський з Федорою Яківною Боговитинівною Шумбарською, князь Роман Васильович Друцький Любецький з Богданою Богданівною Сапежанкою, Іван Гринькович Козинський з Федорою Федорівною Єло Букоємською та ін.⁴³⁶

Про закорінення у свідомості волинські шляхти традиції багатодітності як сталого демографічного явища свідчить також наявність значного числа дітей у рідних братів та сестер одного роду. Розгляньмо це на прикладі шляхетського роду Козинських. Так, Гринько Козинський мав щонайменше семеро синів (інформація про дочок часто губиться, бо, переходячи до іншої родини, вони рідко фігурують у джерелах). Вдалося встановити, що один із його синів Олехно Гринькович Козинський у шлюбі з князівною Софією Петрівною Головнянкою Острожецькою мав щонайменше 12 дорослих дітей, із них дев'ятеро синів, а другий син Іван Гринькович – шістьох синів; ще один син Тихно Гринькович у двох шлюбах мав щонайменше п'ятьох дітей, із них чотирьох синів. Своєю чергою, син Олехна Гриньковича Дмитро Олехнович у двох шлюбах (з князівною Софією Іванівною Масальською та Богданою Романівною Красносельською) мав не менш як восьмеро дітей – четверо синів і стільки ж дочок⁴³⁷. Демид Олехнович мав щонайменше п'ятьох дітей, Роман Олехнович – трьох, Ісайя Олехнович – чотирьох. Одна з дочок, Овдотя Олехнівна у шлюбі з князем Яковом Васильовичем Крокоткою Єловицьким народила шестеро дітей⁴³⁸. Отже, якщо в Гринька Козинського було семеро синів, то лише троє з його синів мали разом 23 дітей дорослого віку, а п'ять нащадків одного з цих синів, Олехна Гриньковича, – 26 дітей. Коли ми врахуємо, що до 50 % дітей помирало в малому віці, то пересвідчимося, що багатодітні родини були не випадковістю, а відмітною рисою шлюбної поведінки волинської шляхти.

Про високий рівень народжуваності та великородинність шляхетських сімей дає певні уявлення й хроніка Йоахима Єрлича. Найбільше

436 Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 179–307; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – S. 22–33, 37–48, 59–64, 94–116, 172–176, 342–359, 392–398, 413–421, 436–455, 489–492, 552–576, 587–605, 606–619; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 322–323, 328–329, 318, 338–339.

437 Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 239–244.

438 Там само. – С. 239–244, 447.

число народжень – 17 (7 синів і 10 дочок) – зафіксовано в родині Йоахимового батька Олізара, причому 15 із них досягли дорослого віку. У самого Йоахима була одна дочка в першому шлюбі та восьмеро дітей у другому – з Мар'яною Рогуською⁴³⁹. Його брат Іван мав чотирьох дітей: трьох синів і дочку, причому його вдова Кристина Шашкевичівна повторно вийшла заміж за Орховського або Ордовського (так по-різному називає його Єрлич), тож цілком імовірно, що у неї були діти і в другому шлюбі. Другий Йоахимів брат Михайло в шлюбі з Олександрою Дубиською мав синів і дочок, проте хроніст не зазначає ні їхніх імен, ні загального числа. Його сестра Єва у шлюбі з Павлом Снітовським мала шістьох дітей. Нащадки сестри Тетяни, одруженої з Єремією Тишею, всі померли (їх число не зазначено). Сестри Олена і Анастасія, яку він видав 1657 року заміж за Сарновського, не мали дітей, сестра Магдалена була черницею, а імен ще трьох своїх сестер він не називає, проте згадує про свого «сестринця» Стефана Стрибиля, тож одна з них була видана за Стрибиля і мала нащадків⁴⁴⁰. Під 3 грудня 1653 р. Єрлич фіксує: ще одну сестру взяли в ясир татари разом із двома дочками: «czata tatarska ... panią Melinowską, siostrę moją z dwiema pannami dorosłemi wzięli okolo Zaslawia»⁴⁴¹. Таким чином, ще одна його заміжня сестра також мала потомство.

Спробуємо вирахувати міжгенетичний інтервал дітонароджень за згадками Єрлича. Його батько Олізар помер в 1621 р., а мати Катерина Сосницька – в 1653 р., переживши свого чоловіка на 32 роки, на підставі чого можна зробити висновок про досить велику різницю у віці між ними, викликану, найімовірніше, тим, що для батька, який прожив «czas niematy» з першою дружиною, це був повторний шлюб. Сам Йоахим народився 1598 р., був третьою дитиною, а його старші брат і сестра померли малими. Якщо відведемо три-чотири роки на народження перших двох дітей, то виходить, що шлюб Олізара Єрлича з Катериною Сосницькою міг бути укладений приблизно у 1593–1595 роках. Отже, вони прожили разом щонайменше 26–27 років, і впродовж цього часу Сосницька народила 17 дітей, тобто в середньому з інтервалом у 1,5 роки. У самого Йоахима Єрлича в другому шлюбі протягом 1636–1646 років народилося восьмеро дітей, відтак, Мар'яна Рогуська народжувала дітей з інтервалом у 1,25 року.

Для перевірки нашої думки про подібність стереотипу демографічної поведінки в різних регіонах України з'ясуємо інтенсивність

439 Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. – Т. I. – S. 43–46.

440 Ibidem. – S. 138–139.

441 Ibidem. – S. 150.

плідності в родині згадуваного вище Станіслава Дуніна Шпота. Його дружина Гелена Семашківна Одинцова протягом 21 року народила 14 дітей, а їхня дочка Ганна Глуховська – протягом 22 років – 11 дітей. Отже, Гелена Семашківна народжувала дітей з інтервалом у 1,5 року, а її дочка – з інтервалом 2 роки⁴⁴². Про велику плідність у тогочасному шляхетському середовищі свідчить також значне зростання дрібношляхетського населення Самбірського повіту на Перемишльщині. Наприклад, нащадки чотирьох братів Яворських наприкінці XVI – початку XVII ст. утворили родову спільноту кількістю понад 100 сімей, 9 з яких походили від Богдана Яворського, 19 – від Федька Яворського, 14 – від Романа Яворського, 65 – від Яцька Яворського. Філіаційні зв'язки ще двох гілок Яворських, які охоплювали 8 родин, не простежуються⁴⁴³. Демографічні зміни, що відбулися в шляхетських родах упродовж XV–XVII ст. добре ілюструє створена Ігорем Смутком таблиця⁴⁴⁴.

Розгляньмо кілька прикладів народжуваності в родинях волинських князів. Так, Анна Костчанка протягом 11 років шлюбного життя з князем Олександром Острозьким народила вісьмох дітей⁴⁴⁵, – у середньому з інтервалом 1,3 року. Проте, коли згадаємо, що остання наймолодша її дочка Анна-Алоїза народилась у 1600 р., то протягом 1592–1600 рр. Анна народжувала щороку по дитині (у повній відповідності до прислів'я «щороку по пророку»). У Олександра Заславського і Євфрузини Острозької, які перебували в шлюбі з 1605 по 1628 р., народилось щонайменше десятеро дітей. У 1618 р. їхньому синові Каролі, котрий саме тоді помер від нещасного випадку, було близько 6 років, отже, він народився в 1612 або 1613 р. Старшим за нього був Францишек, народжений, імовірно, в перший рік після весілля, а останню дитину княгиня народила у 1622 році⁴⁴⁶. Отже, протягом 23 років заміжжя вона народжувала з інтервалом у 2,3 роки, якщо ж узяти до уваги, що ми не маємо повної інформації щодо померлих немовлят, то міжгенетичний інтервал буде меншим. Княгиня Євфрузина померла 1628 р., тож, по суті, вона народжувала дітей майже впродовж усього шлюбного життя. У подружжя князя Василя-Костянтина Острозького і Софії Тарновської було п'ятеро дітей, які досягли дорослого віку. Наймолодшого з них,

442 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 24/II-4, арк. 138–142 зв.

443 Смуток І. Початки родів Яворських, Турецьких, Ільницьких (XV–XVI ст.) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Л., 2006. – Вип. 5. – С. 57–58; Його ж. Вступ до генеалогії шляхти Самбірського повіту XVI – початку XVII ст. (Шляхетські прізвиська). – Л., 2008. – С. 16.

444 Смуток І. Вступ до генеалогії шляхти Самбірського повіту XVI – початку XVII ст. – С. 20.

445 Ворончук І. Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.) / Пер., упоряд. і передмова І. Ворончук. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 41.

446 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 310.

Олександра, княгиня Софія народила в 1570 р., на 17 році подружнього життя. Оскільки на час укладення шлюбу в 1553 р. їй було 18 років⁴⁴⁷, то це означає, що остання дитина була народжена нею у 35-річному віці.

На підставі цих прикладів вимальовується життєва стратегія шлюбних пар, спрямована на багатодітність. Раннє заміжжя та багатошлюбність сприяли тому, що період жіночої фертильності використовувався повною мірою, тож коефіцієнт народжень становив близько 45 %, що більш-менш відповідає природній плідності. Водночас високим був і показник смертності – до 40–43 %. Це означало, що природний приріст, під яким розуміють різницю між коефіцієнтом народжень і коефіцієнтом смертності, дорівнював 2–3 % (або 2–3 народження на тисячу осіб)⁴⁴⁸. У зв'язку з неможливістю знизити смертність єдиним засобом збереження популяції залишався високий рівень народжуваності. Тому вся соціальна організація суспільства значною мірою була підпорядкована найголовнішому завданню – забезпеченню відтворення населення. За низької тривалості життя норми дітності були спрямовані на якомога повнішу реалізацію репродуктивного періоду в шлюбі. Звідси брала початок і тенденція до раннього одруження, і продовження дітонароджування аж до втрати плідності. Водночас багатодітність була пов'язана не лише з високою смертністю. Орієнтацію на багатодітність зміцнювала також авторитарна сімейна структура та уявлення про те, що велика кількість дітей гарантує процвітання й добробут родини та засвідчує Божу до неї прихильність.

1.5.4. Коефіцієнт дітності шляхетської родини

Як уже зазначалося, під час обрахунків людності XVI–XVII ст. в українських історико-демографічних дослідженнях традиційно прийнято послуговуватися коефіцієнтом у 5–6,5 осіб на родину⁴⁴⁹. Тож якщо вважати, що сім'я була повною, тобто з батьком і матір'ю, то на таку родину мало би припадати троє – четверо дітей. Проте до сьогодні ніхто з дослідників не спробував обґрунтувати цей показник бодай якимись конкретними даними. Натомість у польській літературі такі спроби мали місце. Зокрема, досліджуючи структуру шляхетської родини, Тадеуш Фуртак обраховував середній показник дітності для XVI ст. у 3,6, а враховуючи дитячу смертність, зменшив його до 3; для XVII ст.

447 *Kempa T.* Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 91; *Ворончук І.* Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – С. 35–36.

448 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 247.

449 *Ворончук І.* Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми. – С. 221.

13. Молитва матері за дітей. Фрагмент ікони XVII ст.

ці показники становили відповідно 3,7 і 2,9, а для XVIII ст. – 4,2 і 3,5⁴⁵⁰. Зовсім інші коефіцієнти було запропоновано у праці Егона Вельрозе. Досліджуючи природний приріст шляхти, він визначив середній показник дітей на одну заміжню жінку: 9,2 для XVI ст., 9,8 для XVII та 8,5 для XVIII ст⁴⁵¹. Як бачимо, за обрахунками Фуртака у XVIII ст. плідність збільшується, а відповідно зростає середній коефіцієнт родини, тоді як цифри Вельрозе свідчать про зменшення плідності у XVIII ст.

Для західних країн обчислено народження дітей не лише у шлюбі, а й позашлюбні. Так, в Англії протягом XVI–XIX ст. на 100 шлюбних припадало 2,7 позашлюбних народжень. Особливо велике число нешлюбних народжень спостерігається у Франції, де наприкінці XVI ст. регіональні показники коливалися від 4,6 до 7,3⁴⁵². Цілком зрозуміло, що позашлюбні народження були і в українських землях, але їх не афішували, а отже, й не фіксували; документальних підтверджень цього явища майже немає.

450 Furtak T. Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 52–53.

451 Vielroze E. Przyczynek do demografii szlachty polskiej. – S. 328–342.

452 Wyczański A. Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku. – S. 17.

На підставі складеної нами «Таблиці дітності волинських шляхетських родин XVI – першої половини XVII ст.» (див. Додатки, табл. III) зробимо спробу вирахувати пересічний коефіцієнт дітності. У своїх підрахунках не специфіковане джерелами слово «діти» ми приймали за числове вираження 2 (хоча реально могло йтися і про значно більше число дітей). Відтак, на 620 родин припадає 2884 дитини дорослого віку, з них 1794 особи чоловічої статі і 1090 – жіночої, себто різниця між синами й дочками сягає 704. Варто додати, що Тадеуш Фуртак також відмічає більшу кількість дітей чоловічої статі (за його відомостями, на 2-х народжених хлопчиків припадало 1,6 дівчат)⁴⁵³, з чим категорично не погоджувався Вітольд Куля⁴⁵⁴. Справді, вища народжуваність немовлят чоловічої статі вважається загальним явищем, але пропорція не становить настільки великої різниці, як вважав Т. Фуртак, бо, за його підрахунками, дівчат мало б народжуватися на чверть менше, ніж хлопців. Загалом же усталеною є теза, що на 105–107 дітей чоловічої статі припадає 100 жіночих народжень⁴⁵⁵. Якщо взяти це до уваги, то наша таблиця засвідчить значний «недооблік» дочок у доступних нам джерелах. Приводячи здобуті нами відомості у відповідність із загальноприйнятими нормами та враховуючи, що різниця між статями виявляється на етапі народження, але нівелюється в дорослому віці, отримаємо 704 «не дорахованих» нами дочок, оскільки наші дані стосуються переважно дорослих дітей. Це означає, що на 620 родин мало припадати щонайменше 3588 дітей обох статей, отже, пересічне число дітей на шляхетську родину становитиме 5,78.

Привертаючи увагу до великого зростання середнього показника (4,2) дітності родини для XVIII ст. порівняно з числовими значеннями (3,6 та у 3,7), що характеризували, відповідно, попередні XVI і XVII ст., Фуртак пояснював це такими чинниками, як стабільність політичної ситуації, зростання добробуту шляхти та поступ медицини⁴⁵⁶. М. М. Ковалевський, навпаки, вважав, що «народжуваність стоїть у прямій кореляції зі смертністю, тобто зростає разом із нею»⁴⁵⁷. До останньої думки схиляється й більшість сучасних дослідників⁴⁵⁸, враховуючи те, що смерть немовляти скорочує період безплідності

453 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 52.

454 *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 99–100.

455 *Szulc St.* Wpływ wieku kobiet w chwili zawarcia małżeństwa na płodność małżeńską i rodność. – S. 76; *Michalewicz J.* Elementy demografii historycznej. – Warszawa, 1979. – S. 205.

456 *Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 51–52.

457 *Ковалевский М.* Социология. Т. I. Социология и конкретные науки об обществе. – СПб., 1910. – С. 29.

458 *Flandrin J.-L.* Historia rodziny. – S. 237–238, 306 (Tabela 19).

(так званий «мертвий час») матері, який настає після пологів. Жінка, яка не годує дитину, запліднюється значно швидше, ніж та, що сама вигодує дитя. Анджей Вичанський, наприклад, вважає, що смерть немовлят або віддання їх на вигодовування мамкам помітно скорочувало інтервал між новими пологами⁴⁵⁹. Іншої думки дотримується Ж.-Л. Фландрін, зауважуючи, що «ефект годування» спостерігається не у всіх жінок, до того ж не триває так довго, як саме годування, яке за середньовіччя і ранньомодерного часу тривало подеколи до двох і навіть більше років⁴⁶⁰. Утім, багато сучасних медиків взагалі заперечують фізіологічний вплив годування на плідність.

Поширеною є думка, що за середньовіччя діти становили від 33 до 38 % населення⁴⁶¹. Зокрема її дотримувався Вітольд Куля, на думку якого, в Речі Посполитій XVI–XVII ст., не беручи до уваги соціальних відмінностей та різниці між містами і селами, діти до 13 років становили 38 %⁴⁶². Класифікуючи шлюбні пари за числом дітей, Тадеуш Фуртак підрахував, що в XVI ст. 19,4 % шлюбних пар мали в середньому по одній дитині, 25,8 % – по дві, 18 % – по три, 12,1 % – по чотири, 8,6 % – по п'ять, 17,7 % – від шести до десяти дітей і лише 2,4 % мали понад 10 дітей. Тож за його розрахунками, найбільший відсоток від загальної кількості шлюбних пар, а саме 25,8 %, тобто четверта частина всіх родин, мали тільки по двоє дітей. Для XVII ст. показники Фуртака становлять: 19,5 % родин мали по одній дитині, 15 % – по дві, 19,5 % – по три, 15,8 % – по чотири, 11,3 % – по п'ять, 18 % – від шести до десяти і 0,8 % – більше 10. Порівнюючи відомості за XVI–XIX ст., дослідник зауважує, що найнижчий відсоток шлюбних пар з числом дітей понад 10 (0,8 %) припадає на XVII ст. Кількісні показники вище 10 означають, що найчастіше у цій групі було по 11, 12 і дуже рідко 14 і більше дітей⁴⁶³.

Щодо бездітних шлюбів в європейських країнах, то вони охоплювали 3–4 відсотки загалу⁴⁶⁴. Т. Фуртак намагався вирахувати відсоток бездітних шлюбів у Речі Посполитій, проте його спостереження не підкріплено ні квалітативними, ні квантитативними даними⁴⁶⁵. Українські джерела не дають підстав для таких обчислень, хоча загалом можна стверджувати, що тут бездітні шлюби були радше винятком. Так

459 Wyczański A. Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku – S. 17.

460 Flandrin J.-L. Historia rodziny. – S. 239, 308 (Tabela 21).

461 Урланіс Б. Ц. Рост населения в Европе. – Москва, 1941. – С. 53–54.

462 Kula W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 37.

463 Furtak T. Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 53.

464 Wyczański A. Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku – S. 16.

465 Furtak T. Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 50–51.

само рідкісною була бездітність однієї особи у кількох – двох або трьох шлюбах. Так, якщо Олізар Єрлич не мав нащадків у першому шлюбі, то в другому в нього було 17 дітей. До того ж, термін «безпотомний» («безпотомна»), яким послуговуються джерела, не можна сприймати буквально. Застосований до чоловіків та жінок, які помирили, не залишивши по собі дітей, він ще не означав їхньої абсолютної бездітності. Так, складаючи заповіт, дружина Івана Головинського Настася Борисівна Житинська, писала: «Мне пан Бог детеи моих влосных дати не рачил», натомість далі вона звертається з проханням, аби «в суботникъ душу мою и душу дочки моеи, Мари, небожчицы Бобриковой, вписали и ведлуг звичаю хрестиянского з повинности своее поминали»⁴⁶⁶. Як бачимо, Настася Житинська не була бездітною, у неї була донька, просто вона померла раніше за матір.

За нашою таблицею дітності найбільше число дітонароджень, зафіксованих в одній шляхетській родині, становить 17, але це не означає, що їх не могло бути більше. Обраховуючи подружжя за числом дітей, ми отримали такі дані: 1,78 % родин мали по одній дитині, 13 % – по двоє дітей, 17,07 % – по троє, 20,65 % – по четверо, 17,07 % – по п'ятеро, 14,14 % – по шестеро, 7 % – по семеро, 3,57 % – по восьмеро, 2,6 % – по дев'ятеро, 3,4 % – від 10 до 17 дітей. Як бачимо, ці показники, особливо останній, значно відрізняються від показників, виведених Т. Фуртаком. Якщо вважати багатодітними родини такі, що мали по п'ять і більше дітей, то їхнє число становило в досліджуваній період на Волині щонайменше 47,78 % від усіх дітних сімей, а з урахуванням недообліку – майже 60 %. Якщо ж вважати багатодітними родини, починаючи з тих, що мали четверо дітей і більше, то їх відсоток узагалі зростає до 68,43 % (з врахуванням недообліку майже до 80 %). Ці обчислення дають можливість констатувати, що в шляхетському середовищі Волині спостерігався високий рівень плідності, тож можна вважати, що головною соціальною функцією жінки-шляхтянки було народження дітей.

* * *

Підсумовуючи можна ствержувати, що характерними рисами демографічної поведінки волинської шляхти протягом XVI – першої половини XVII ст. були рання і всезагальна шлюбність та багатодітність, притаманні загалом будь-якому традиційному суспільству. Не викликає сумніву взаємозалежність між шлюбною моделлю і прокреаційною

⁴⁶⁶ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 286–288.

поведінкою: ранні шлюби забезпечували, з одного боку, сексуальні потреби молодих людей, а з другого – високу плідність подружжя. Соціальні норми високої народжуваності були спрямовані на повну реалізацію репродуктивного періоду в пожиттєвому шлюбі; звідси брала початок тенденція до раннього залучення у подружні зв'язки усіх, хто досяг статевої зрілості, і продовження дітонародження аж до природної втрати плідності. Завдяки цьому відбувалося поєднання шлюбно-сексуальної та репродуктивної поведінки з метою самозбереження популяції: значний показник народжуваності, зумовлений небезпечкою високої загальної і особливо дитячої смертності, забезпечував багатодітність родини. Шляхетська родина мала поліфункціональний характер, але серед широкого кола виконуваних нею функцій головною її сутністю залишалося забезпечення континуїтету роду. Саме це засвідчує здійснена на підставі документального матеріалу спроба обчислення дітності шляхетської родини Волині XVI – першої половини XVII ст. За дуже обережними обрахунками, коефіцієнт дітності волинської шляхетської родини становив у досліджуваний період щонайменше 5,78 осіб.

Структура і типологія шляхетської родини

2.1. Шляхетський двір як господарсько-економічний комплекс

Вітчизняні науковці, досліджуючи проблеми залюднення Волині, розглядали пересічну шляхетську родину винятково як біологічну структуру кровних родичів, обраховуючи її коефіцієнт так само, як інших страт населення, зокрема селян і міщан, та ототожнюючи шляхетську родину з «димом», тобто житловим комплексом. Якщо взяти до уваги відмінності в соціальному статусі та умовах життя вищих і нижчих страт населення, то, на нашу думку, такий підхід є не зовсім коректний. Навіть припустивши, що в повсякденному житті селянська чи міщанська родина обслуговувала свої щоденні потреби лише власними силами, мусимо визнати, що шляхта, а тим більше князівська й магнатська верхівка, користувалися послугами слуг. Це висуває питання, наскільки численною була так звана «служба» та яким було її місце в структурі шляхетської родини.

Паралельно постає проблема термінологічного характеру, а саме: чи є тотожними тогочасні поняття «дим», «двор» («дворец») та чи відповідали вони поняттю шляхетської родини? Чи шляхетська родина XVI–XVII ст. обмежувалася лише кровно-спорідненими зв'язками, чи становила ширший соціальний організм, до якого, крім біологічних родичів, належали й домочадці, зокрема й слуги та челядь? Тож розгляньмо, яка із системоутворювальних ознак була превалюючою у формуванні структури шляхетської родинної спільноти досліджуваного періоду.

Принципове значення для з'ясування цього питання має розуміння шляхетського двору. Єдине у вітчизняній історіографії дослідження, де заторкнуто шляхетський *двір*, належить Федору Леонтовичу, хоча йдеться здебільшого про «*господарский*», тобто великокнязівський *двір*, його адміністративні та економічні функції, облаштування, робочу силу тощо¹. Кілька сторінок проблемі «*господарских*» дворів присвятив також Матвій Любавський². Ф. Леонтович відносив виникнення дворової системи у ВКЛ до кінця XIV ст., пояснюючи її появу польськими впливами, зокрема поширенням польсько-німецької волосної системи³. Проте ця теза дещо суперечить висловленій ним же думці про те, що «*двор*» (лат. – *curia, curiae*) належить до давніх інститутів слов'янського права⁴, тим більше, що й сам термін відомий як за давньоруськими джерелами, так і за пам'ятками південних і західних слов'ян⁵. Так, уже Руська Правда позначала цим словом князівську резиденцію. Водночас під поняття «*двір*» підпадала князівська дружина: «*мужи*» і «*отроки*», що проживали при князівському дворі й становили найближче оточення князя. Крім того, «*господарские*» двори не обмежувалися виконанням суто адміністративних функцій, вони були водночас господарсько-економічними центрами або, як називає їх Федір Леонтович, «*економіями*»⁶. Руська Правда вживає термін «*двір*» і в значенні населеного місця, тобто садиби з житловими приміщеннями. Таке значення відоме й усім редакціям (1529, 1566, 1588 рр.) Литовського статуту⁷. Але в статутах ідеться не лише про великокнязівські («*господарские*») двори, а й про двори панів, зем'ян та бояр⁸.

Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. трактує «*дворец*» лише як садибу⁹. В польському історичному словництві поняття «*dwór*» має

- 1 Леонтович Ф. И. Панский двор в литовско-русском государстве // Варшавские унив. изв. – 1895. – V. – С. 1–59.
- 2 Любавский М. К. Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 313–316.
- 3 Леонтович Ф. И. Панский двор в литовско-русском государстве. – С. 8.
- 4 Там же. – С. 1.
- 5 Леонтович Ф. И. Древнее хорвато-далматинское законодательство. – Одесса, 1868. – С. 21, 22, 84; Maciejowski W. A. Historia prawodawstw słowiańskich. – Warszawa, 1832. – Т. II. – С. 30–33.
- 6 Леонтович Ф. И. Панский двор в литовско-русском государстве. – С. 1–15; Его же. Сословный тип территориально-административного состава литовского государства и его причины. – СПб., 1895. – С. 40.
- 7 Статут 1529 р. – Розд. I, арт. 26; Розд. II, арт. 5; Розд. III, арт. 5; Розд. XIII, арт. 21, 23, 28. – С. 61, 70, 186, 187, 191; Статут 1566 р. – Розд. I, арт. 30; Розд. IV, арт. 18, 21; Розд. XIV, арт. 20, 22. – С. 99, 101, 199.
- 8 Статут 1529 р. – Розд. XI, арт. 11. – С. 171; Статут 1566 р. – Розд. XIV, арт. 22. – С. 199.
- 9 Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т. I. – С. 287.

кілька значень: 1) садиба шляхтича або магната; 2) шляхтич або магнат разом зі своїм оточенням; 3) родина, дворяни, дворова служба; 4) почет; 5) уряд держави з володарем на чолі. Розглядаючи це поняття з історико-соціологічного погляду, Даріуш Макілла наголошує на його правничому змісті. На його думку, незалежно від того, чи двором називали політичний центр держави, де найбільшим патроном був володар, чи воно вживалося на позначення локального центру – суспільного, політичного, культурного, – де домінував територіальний магнат, який підпорядковував собі навколишню місцевість, це була правнича конструкція, що творила як формальні, так і неформальні стосунки¹⁰.

Появу шляхетських дворів у ВКЛ Ф. Леонтович датує кінцем XIV – початком XV ст., пов'язуючи з великокнязівськими пожалуваннями частини господарських дворів за службу як «доживоття» або «отчину». Певну частину шляхетських маєтків набували також шляхом купівлі, а двори в них облаштовували за вже певними взірцями великокнязівських (господарських). Тому внутрішню організацію шляхетських дворів у їх суттєвих рисах та призначенні Леонтович вважав однотипною з «господарськими» дворами, а поняття «двор», «дворец», «маєтність», «маєток» сприймав як синоніми, наголошуючи на ролі двору як адміністративному й господарському осередку шляхетського маєтку¹¹.

По-іншому інтерпретує шляхетський двір М. К. Любавський. Попри його функціональне призначення (зосередження уряду і господарства власника), дослідник характеризував шляхетський двір як садибу; «так називались собственные усадьбы, в которых находились хоромы и клетки для урядников и челяди и разные хозяйственные постройки для хранения хозяйственных припасов, как-то: подклети и погреба, свирни (амбары), клуни (риги) и гумна, стайни (хлева), околы и т. д.»¹² На наш погляд, прийнятнішим, порівняно з думкою Ф. Леонтовича, є визначення Любавського, оскільки терміни «маєток», «маєтність» є значно ширшими за змістом, ніж поняття двір, бо вони охоплюють не тільки власне двір, а й ціле поселення, або навіть кілька поселень з усіма мешканцями та їхнім господарством. Тож розглядатимемо шляхетський двір як садибу-резиденцію та житлово-господарський комплекс

10 Makilla D. Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej. Od połowy XVII w. do 1763 r. // Studium historyczno-prawne. – Toruń, 2003. – S. 95–99; *Ejusdem*. «Dwór» i «patronat». Dwa historyczno-socjologiczne pojęcia w historyczno-prawnym naświetleniu // Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod red. Ewy Dubas-Urwanowicz i Jerzego Urwanowicza. – Warszawa, 2006. – S. 185–186.

11 Леонтович Ф. И. Панский двор в литовско-русском государстве. – С. 8, 14–18.

12 Любавский М. К. Областное деление и местное управление литовско-русского государства. – С. 301–302.

14. Кухня в шляхетському маєтку

власника маєтку – глави тієї родинної структури, яку він очолював.

З'ясуємо, що становив собою шляхетський двір щодо його внутрішнього облаштування, заселеності, категорій мешканців та чисельного складу. Уявлення про устрій і забудову конкретних шляхетських дворів XVI–XVII ст. дають нам їхні докладні описи, подеколи вміщені в актовій документації, зокрема в «інвентарях», що склалися під час подання маєтків в оренду, заставу, посесію тощо. Описи проводилися також після смерті господаря при переданні маєтків і малолітніх дітей небіжчика в опіку. Ось, наприклад, опис двору села Угринів 1561

р., складений під час передання його в заставу Янушем Прокоповичем Угриновським Ілляшеві Несвіцькому: «Напервеи двор, у дворе будованя: светлиць две, промежку ними сени; на дворе клетка, погреб, на погребі хижка з двома прихижки; изба з сенми и с коморою, стаиня рубленая, лазня з сенми ... , при дворе бровар с кадми, с котлом, котел горѣлченныи с трубами и с кадми, .. став, млын». У цьому дворі налічувалося 17 голів великої рогатої худоби, 16 свиней, 15 гусей, 6 каплунів, тут зберігалися запаси збіжжя тощо.¹³ Так само невеликим був і двір у с. Цевів Луцького повіту за інвентарем 1566 р.: «светлица невеликая, а против неѣ свѣтлочка невеликая, зас на другом мѣстцу светлица, а против неѣ изба чорная, тые всѣ избы старые ѡпалые соломою прикриты». Серед господарських будівель двору згадано «клѣтъ с хворосту» та ще дві «клѣточки», дві стайні, два погріби (старий і новий), обора та гумно¹⁴.

Значно відрізняється від двох попередніх своїми розмірами Риканський двір Юрія Тишковського. Відповідно до реєстру 1571 р. у ньому

¹³ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 194–195; АЮЗР. – К., 1911. – Ч. VIII, т. VI. – С. 98–99.
¹⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 350.

перелічуються: дім з сіньми посередині, по боках сіней три – одна велика і дві малі – світлиці; в одній із них був «прибок», тобто комора всередині, а над другою – комора та гридня з сіньми. У дворі розташовувалося багато господарських приміщень: сирник, кухня, хлів, комора для молочних продуктів, стайня, гумно з клунею, дві рублені коморки, навпроти яких було зведено два нові зруби. На подвір'ї ще були погріб, льодовня, горілчаний котел, бровар, возівня, лазня, город. В оборі налічувалося 9 волів, 9 корів з телятами, 7 підтелків, 5 биків, 3 телиці, 6 овець, 19 свиней, 10 поросят, 36 гусей, 5 «пав», 1 журавель, 6 каплунів, 7 курок, 30 курчат, тобто всього 33 одиниці великої рогатої худоби, 35 овець і свиней та 85 птиці¹⁵. Так само доволі великим, за інвентарем 1575 р., був двір Мстишинського маєтку.¹⁶

Опис Тростянецького двору було зроблено 8 грудня 1584 р. під час передання його княгині Марині Максимівні Сокольській після смерті її стрия князя Остафія Сокольського. В цьому документі читаємо: «Инвар двора Трыстенецкого: наперед то ест будоване, дом великии, в том дому светлица з ѡболонами шкляными, стол великии, з нее комора, напротивко изба чорная, сѣнъ, з нее комора; другии дом: светлица з сѣнъми, комора, на дѣворѣ подклѣт, кухня, стаиня, пивница, лазня, бровар с котлом и с кадми, гумно, в гумнѣ клуня ..., при гумнѣ ѡбора»¹⁷.

У 1596 р., під час поховання княгині Марії Друцької Любецької (з Рудецьких) під час передання її сина, малолітнього князя Павла Григоровича Друцького Любецького, разом з маєтністю в опіку, було складено опис двору в с. Козині: «Двор Козинъскии ѡстрогом ѡгорожены и вѣвесь ѡстроженыи. В немъ будоване: светълица великая столовая, в неи пѣчъ поливаная, столов три, ѡболони шкляные, которые поправы потребуют, двери на завесех, лавы и зыдли в неи два. При тои светлицы сѣн рубленая, в неи стол и лава, комин мурованыи, которое будоване, кгонты побитое, потребуеѣт покровли ж. Светълицы (!) впокоиная, в неи пѣч белая, лавы ест, ѡболони шкляные потребуют поправеня, з нее комъната, в которои пич плохая и ложко ест, при которои светълицы сен и комора. В тои коморе кадовбовъ пять малыхъ и великихъ з нищим, с тыхъ же сѣнеи пекарня, в тои пекаръни лавы ест и стол, с тое пекарни комора, в неи лав три, дежок двѣ. Передъ тымъ будованьемъ холодникъ, в нем ест стол, лавъ две. Тоѣ все будованье потребуеѣт покрятия. Водле тое пекарни сад»¹⁸.

15 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 212–213 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 349–353.

16 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 386 зв.–387.

17 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 422.

18 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 758 – 763 зв.

Більш-менш докладні описи шляхетських дворів містить і інша актова документація¹⁹. З неї ми довідуємося, що шляхетський двір становив досить великий житлово-господарський комплекс. Звісно, насамперед, як зазначав Ф. Леонтович, це «селидба», тобто господська садиба з кількома житловими приміщеннями – як для самого власника з родиною, так і для його слуг і челяді²⁰. Світлиці призначалися для родини господаря та його урядників, кліті, ізби, гридні* – для слуг та челяді. Але двір мав не лише житлове, а й господарське призначення, тому серед його будівель бачимо стайні, обори, хліви, гумна з клунями, сирники, пивниці, броварні, льодовні, кухні, комори, спіжарні, маштарні, возівні тощо. Крім того, до двору нерідко прилягали сади і городи, ставки та млини, тобто двір був водночас доволі значним присадибним господарством землевласника. Обслуговування як самої панської родини та її житлових приміщень, так і дворового господарства, зокрема худоби, городів, садів, ставів, млинів тощо, потребувало робочих рук, а отже, солідного штату дворової прислуги. Шляхетський двір не міг існувати без так званої «домової служби», яка була обов'язковим елементом функціонування будь-якого, навіть найубогішого, шляхетського обійстя.

19 Усі посилання на фонди ЦДІАК України. Двір с. Юськівці за описом 1592 р.: «светлица с коморою и з гриднею, светлочка другая, клетей две, стаиня, клуна, издебок две» (ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 125–125 зв.). Двір Якубівської частини с. Сарностріли під час подання 1583 р. в заставу Андрію Боговигину Козерадському: «будованья в немъ: домъ шдин, светлицъ напротивко шбедве, межи ними сѣни; другою домъ: светлица з сѣниа а напротивко пекарня, стаиня рубленая снопками пошита, пивница, клетей три рубленыхъ» (ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 352 зв.–353 зв.). Двір с. Смиків під час його продажу 1583 р. Уляною Михайлівною Гречиною із Смиковських Іванові Михайловичу Хрінницькому: «светлица, противъ ня пекарня, сѣни, з сенеи комора, стаиня лѣсеная, хлевъ лесеныи, пивница, а над пивницею две хижки лесеных, лазня, шгороды, сад, млынъ» (ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 661–662). Див. також описи дворів: с. Красне 1565 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 356–356 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 160–162); с. Забороль 1566 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 342–343); с. Вишків 1572 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 532–532 зв.; АЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI, т. I. – С. 92–93); с. Ясениничі 1576 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 38 зв.–39); с. Берестечко 1577 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 448–448 зв.); с. Шпаків (двір Маска Шпаковского) 1577 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 705 зв.–706 зв.); с. Вигуричі (двір Василівської частини) 1589 р. (ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 676 зв.–677 зв.); с. Когильне і с. Свойчів 1590 р. (ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 132 зв.–134); с. Буремль 1592 р. (ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 119 зв.–121); с. Городок, приналежного Володимирській соборній церкві Пречистої Богородиці, під час передання його 1626 р. в оренду Федору Линевському (ф. 28, оп. 1, спр. 60, арк. 665–667; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 462–465), с. Богурин 1631 р. під час подання його Войцехом Рогуським в оренду Станіславові Хлебовському та Ганні Станішевській (ф. 25, оп. 1, спр. 177, арк. 1019–1021; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 481–486). Описи панських садіб-фільварків 1620 р. див. також у кн.: *Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.)*. – С. 175, 178–179, 189, 193, 195, 286, 291, 299, 303, 306, 316, 319 та ін.

20 Леонтович Ф. И. Панский двор в литовско-русском государстве. – С. 30.

* Слово гридня походить від давньоруської назви гридниця і спершу означало будівлю в княжому дворі для прийому гостей, а також для проживання гридів, тобто членів княжої дружини нижчого рівня.

15. Панська садиба XVI ст.

Проте внутрішня структура українських шляхетських дворів, у тому числі двірська служба, залишається й до сьогодні майже не дослідженою. На відміну від західної історіографії²¹, у вітчизняній історичній науці практично не приділялася увага аналізу домашньої служби. Цій специфічній соціальній групі, яка була достатньо численною і посідала важливе місце у функціонуванні тогочасного соціуму, не присвячено жодної монографії, лише останнім часом з'явилося кілька ширших дослідницьких статей²².

21 *Fairchilds C. Domestic Enemies. Servants and their Masters in Old Regime France.* – Baltimore, 1984; *Hill B. Servants. English Domestic in the Eighteenth Century.* – Oxford, 1996; *Kusmaul A. Servants in Husbandry in Early Modern England.* – Cambridge, 1981; *Maza S. C. Servant and Masters in Eighteenth-Century France. The Uses of Loyalty.* – Princeton, 1983; *McBride T. The Domestic Revolution. The Modernization of Household Service in England and France 1820–1920.* – London, 1976; *Sutherland D. E. Americans and their Servants: Domestic Service in the United States from 1800 to 1920.* – Baton Rouge, 1981.

22 *Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь // Соціум: Альманах соціальної історії.* – К., 2004. – Вип. 4. – С. 117–133; *Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії.* – К., 2006. – Вип. 6. – С. 85–129; *Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» // Соціум: Альманах соціальної історії.* – К., 2008. – Вип. 8. – С. 119–133.

Однією з головних причин такого стану речей є обмеженість джерельної бази. Більше поталанило в цьому плані магнатським дворам, функціонування яких набагато краще забезпечене джерелами, що сприяло появі цілої низки досліджень у польській історіографії. На магнатських дворах варто зупинитися докладніше з огляду на їхню роль в організації локального життя та на характер волинського землеволодіння. За висловом Олександри Єфименко, Волинь «кишіла князівськими родами»²³, а Александр Яблоновський називав Волинь суцільним «храмом можновладства» – зоною величезного скупчення потужних князів²⁴. Окрім того, магнатські двори були взірцем, на який орієнтувалася рядова шляхта, що відображено навіть у термінології джерел, які згадують двори-резиденції великих магнатів та «двори» і «дворки» шляхти. Це можна пояснити багатьма причинами, найважливішою з яких, очевидно, було те, що магнатські двори відігравали роль своєрідних локальних центрів культурного, господарського та політичного життя, навколо яких воно й зосереджувалось.

Організацію магнатських дворів з погляду їхньої структури, а також значення та ролі, яку відігравав такий двір у бутті локального соціуму, протягом багатьох років вивчали польські дослідники Антоні Мончак, Анджей Пошпех, Войцех Тигельський, Владислав Чаплінський, Ян Длугош, Елжбета Ковецька, Анна Ляшук, Януш Куртика, Івона Кулеша-Воронецька, Уршуля Августиняк та ін.²⁵ Зокрема, Пошпех і Тигельський описали внутрішню структуру та механізми життя магнатського

23 Єфименко О. Я. Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 77.

24 Jablonowski A. Pisma. – Warszawa, 1911. – Т. IV. – С. 18–25.

25 Mączak A. Dwór w systemach władzy i kultury europejskiej XVI i XVII wieku. Przegląd najnowszych badań // Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej. – Lublin, 1947. – S. 167–178; Ejuśdem. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – Warszawa, 1994; Ejuśdem. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej. – Wrocław, 2003; Pośpiech A., Tygielski W. Funkcje społeczne dworu magnackiego XVII–XVIII wieku // Przegląd Historyczny. – 1978. – Т. 69, з. 2 – С. 215–237; Czaplinski W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – Warszawa, 1976. – S. 55–70; Koweca E. Dwór «najrzędniejszego w Polsce magnata». – Warszawa, 1991; Laszuk A. Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. // Przegląd Historyczny. – 1988. – Т. LXXIX, з. 3. – S. 425–456; Kurtyka J. Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu. – Kraków, 1997; Kulesza-Woroniecka I. Obraz dworu magnackiego w pamiętnikach i wspomnieniach osiemnastowiecznych // Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod redakcją Ewy Dubas-Urwanowicz i Jerzego Urwanowicza. – Warszawa, 2006. – S. 231–241; Ejuśdem. Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 2008. – S. 329–340; Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. – Warszawa, 2001. Серед праць західноєвропейських дослідників, присвячених питанням організації шляхетських дворів, на особливу увагу заслуговує праця: Béguin K. Les princes de Condé. Rebelles, courtisans et mecenes dans la France du Grand siècle, avant-propos de Daniel Roche. – Champ Vallon, 1999.

двору, а Мончак, порівнюючи Річ Посполиту з іншими європейськими державами, дійшов висновку, що у Польщі такі двори виконували ті самі функції, що й монарший двір, зокрема служба на них вважалася не лише почесним обов'язком, а й доказом приналежності до шляхетського стану²⁶. Це добре видно також з мемуарів Яна Охоцького²⁷. Шляхетську молодь батьки відсиляли здебільшого на такі двори, вважаючи це за обов'язковий щабель виховання, чим А. Мончак пояснює високий ранг двірської служби²⁸.

Магнатські двори в буквальному розумінні тримали в своїх руках долю шляхтичів-слуг – їхню подальшу життєву кар'єру, участь у публічному житті, піднесенні престижу, одержанні маєтку з панської руки і, врешті-решт, гарантію опіки в складні часи. В такий спосіб формувалися кадри залежної шляхти, майже на все життя прив'язаної до магнатського двору.

Останніми роками польські історики слідом за європейськими багато уваги приділяють функціонуванню магнатських дворів як осередків клієнтарної мережі, яку А. Мончак взагалі визнає за найважливіший елемент суспільно-політичного устрою Речі Посполитої. Але якщо клієнтами магнатів була досить заможна і впливова шляхта певної місцевості, то основна маса убогої шляхти могла розраховувати лише на службний статус²⁹. Розмірковуючи про плинну межу між клієнтом і слугою, цими «двома нероздільними акторами на сцені магнатської резиденції», Антоні Мончак наполягає, що в польському випадку таке розрізнення мало сенс, оскільки один і той самий шляхтич міг перебувати в обох іпостасях, хоча це не завжди постає з джерел як очевидність. За основний маркер різниці науковець вважав матеріальний критерій: шляхтич, матеріально залежний від пана, міг розраховувати лише на позицію слуги, натомість клієнтові панська протекція слугувала переважно для подальшого кар'єрного просування чи підвищення соціального статусу³⁰. Спираючись на мемуари Анджея Китовіча, який порівнював двірську службу зі своерідною школою пристойних звичаїв та гречності³¹, А. Мончак вбачає в ідеології магнатського двору, справді,

26 Mączak A. Dwór w systemach władzy i kultury europejskiej XVI i XVII wieku. – S. 177.

27 Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego, z pozostałych po nim rękopisów przepisane i wydane przez J. I. Kraszewskiego (Wilno, 1857). – Warszawa, 1910. (Biblioteka Dziej Wyborowych). – T. I. – S. 98. Цит. за Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – S. 287.

28 Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – S. 286.

29 Ibidem. – S. 291.

30 Ibidem. – S. 286.

31 Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III / Oprac. R. Pollak. – Wrocław, 1970. – S. 9-10.

щось на зразок школи, а в міжособистісних стосунках магнат-шляхта – виразні риси патріархальності. На його думку, шляхетська молодь проходила на дворах цивілізаційний вишкіл, проте була цілком підпорядкована панові та його надвірному уряднику – маршалкові, що зрештою призводило до складного переплетення егалітаризму, ієрархії та лакейства³².

На відміну від дослідників, які вбачають у магнатських дворах взірець, за яким заможна, середня й навіть незаможна шляхта творила свої власні численні двори і дворки, що мали надати їй більшої вагомості у соціумі, Івона Кулеша-Воронецька наголошує, що система функціонування магнатських дворів значною мірою нівелювала засади шляхетської рівності³³. Найбільш багатоплановою працею щодо структури, внутрішньої організації двірської служби та функціонування магнатського двору в Речі Посполитій ранньомодерних часів є праця Уршулі Августиняк, написана на великому документальному матеріалі з історії двору великого литовського гетьмана і віленського воєводи Криштофа Радзивілла³⁴.

2.2. Мешканці шляхетського двору: родина й домочадці

Безперечно, найголовнішими мешканцями двору були члени шляхетської сім'ї, навколо яких гуртувалася решта населення двору й вирувало «дворове» життя. Найважливішою особою родини був її глава, який мав необмежену владу як щодо будь-якого мешканця двору, так і щодо членів власної сім'ї. Зазвичай після весілля чоловік перевозив дружину до свого маєтку (за тогочасною термінологією це називалось «переносини»), який слугував майновою підвалиною нового подружжя. Жінка, своєю чергою, приносила в дім чоловіка посаг, що включав як готівку, так і рухоме майно: посуд, постіль, білизну, одяг, коштовності, худобу тощо і навіть челядь. За Статутом, на посаг дочки (дочок) припадала четверта частина з «отчизних» маєтків, тобто нерухомості, яку в разі смерті батьків мали забезпечити брати або призначені батьками опікуни. Орест Левицький розглядав посаг як своєрідний капі-

32 *Mączak A.* Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – S. 287, 290, 295.

33 *Kulesza-Woroniczka I.* Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku. – S. 239.

34 *Augustyniak U.* Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. – Warszawa, 2001.

тал, який дружина вклала в новозасновану сім'ю³⁵. Це «внесення» дружини мало гарантуватися «віновим» записом чоловіка на третині його нерухомості, причому у подвійному («совито») розмірі, з врученням їй або її родичам офіційно завіреного документа. Якщо шлюб розпадався, посаг підлягав поверненню: в разі смерті бездітної жінки він повертався її рідним, а в разі її вдовства переходив особисто до неї, а далі – у спадщину її дітям або особі, яку вона призначала за заповітом.

Для забезпечення синів нерухомістю батьки іноді ще до своєї смерті розподіляли маєтки між ними, хоча законодавство цього не вимагало, залишаючи батькам право самим вирішувати справу «по доброй воли своей»³⁶. Спадкові частини виділялися часто, по-перше, щоб навчити синів самостійно господарювати, по-друге, щоб запобігти можливим конфліктам між ними у майбутньому. Так, наприклад, вчинив Роман Іванович Гостський, мотивуючи розподіл маєтків між синами наступними причинами: «Я, не будучи примушоным ани ѿт кого намовеныи, ѿдно по своєю доброй воли, абы-хъ милымъ деткамъ моимъ, то есть сыномъ Ярофею и Гаврилу, и при животе своемъ млсть и ласку свою ѿтцовскую показаль и хотечи, ижъ бы ѿни, в порядку мешкаючи, каждыи господарства своего уживаль и в немъ се размножал ... , ижъ бы межи сынами моими вазнь и ненависть якая не выросла, але ижъ бы з ласки Бжеи межи ними яко братею рожоною млсть и приязнь множила»³⁷.

Коли повноправним господарем маєтностей залишався батько, він під час одруження синів виділяв їм у тимчасове користування окремі села або їх частини для заведення господарства. Так зробив князь Василь-Костянтин Острозький, виділивши синам маєтки у тимчасове користування: старший син князь Януш отримав Чуднівську волость, середній Костянтин – Берездівську, а молодший Олександр до одруження мав у розпорядженні Старокостянтинівську волость, а після одруження дістав у користування – Рівненську³⁸. Ян Ярмошевич Гуляльницький, «маючи ... старые и побылые (!) лета», 1590 р. вніс до луцьких земських актів запис «на вечистое розграничене и розделокъ части свое Гуляницкое сыном своимъ». Попри те, що його сини були давно одружені і мали вже власних дорослих синів, маєток перебував у повній власності батька. Проте, як повідомляє Я. Гуляльницький, кож-

35 Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 54.

36 Статут 1566 р. – Розд. III, арт. 32. – С. 86.

37 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 712–713 зв.

38 Dr. Antoni J. Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim // Opowiadania Historyczne. Seria szósta. – Lwów, 1887. – S. 41.

ний із синів «ѡт мене, ѡтца своего, всякое запоможене з дому моего маетностью моею: конми, быдлом, шатами и иными речами моими маючи, себе гсдрѣство розъмножили, поддаными моими будовалися, а кождыи з них до ласки моее ѡтцовское на частце кгрунту имения моего Гулялиницкого мешкаючи»³⁹. Тож, як бачимо, сини мешкали в одному маєтку з батьком, але у власних дворах-господарствах. Варто додати, що за майновим статусом Гуляльницькї належали до найубогішої волинської шляхти.

Таким чином, зазвичай нова родина засновувала свій двір. З появою дітей разом із подружжям проживали їхні малолітні діти та ще нежонаті сини й неодружені дочки. В разі смерті одного з членів подружжя й повторного шлюбу другого до родини входили вітчим або мачуха. У зв'язку з великою смертністю та пов'язаною з цим багатошлюбністю в одній родині часто разом проживали діти від різних батьків та матерів. Так, луцький земський підсудок Іван Михайлович Хрінницький, маючи сина від першого шлюбу, вдруге одружився з удовою князя Дмитра Буремльського, княгинею Мариною Андріївною Друцькою Соколинською, яка від першого шлюбу мала двох малолітніх дітей – синів князів Федора та Андрія Дмитровичів Буремльських. У другому шлюбі з Іваном Хрінницьким Марина Андріївна мала ще чотирьох синів і одну дочку, які досягли дорослого віку⁴⁰. Тож певний час у родині («дворі») Івана Хрінницького одночасно проживали його власні діти від двох шлюбів та діти його дружини від першого шлюбу, тобто разом щонайменше восьмеро дітей⁴¹. Попри те, що діти рано покидали батьківській дім (причому це однаковою мірою стосується як синів, так і дочок: дочки у 15 років, а то й раніше, виходили заміж, а сини у 14–15 років, а іноді й раніше, від'їздили на навчання або відправлялися батьками на князівські та магнатські двори для «цвиченя», або відразу на військову службу), певний час усі вони мешкали разом, до того ж місце дітей, що вийшли з родини, заступали новонароджені. Тож власна сім'я Івана Хрінницького у другому шлюбі складалась із таких членів: батько – Іван Хрінницький, мати – князівна Марина Андріївна та їхні спільні діти, а також їхні діти від перших шлюбів, тобто всього – 10 осіб, а можливо й більше, якщо припустити, що у шлюбі могли бути ще інші діти (швидше за все так і було), які пізніше померли, або ж просто залишилися нам невідомими. Родина батька Івана Хрінницького, Ми-

39 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 328 зв.–330 зв.

40 Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 299.

41 У третьому шлюбі І. М. Хрінницький був одружений з Настасією Болбасівною Ростоцькою, але невідомо чи були у них спільні діти.

хайла Сватковича Хрінницького, складалась щонайменше з 9 осіб. У сім'ї Романа Івановича Білостоцького було 11 дорослих дітей, а в родині його брата Ванка Івановича – 10, тож відповідно загальне число їхніх родин складалося з 13 та 12 осіб (див. Додатки, табл. III). Слід зауважити, що обслуговувати, вже не кажучи про виховання, таку кількість дітей було не під силу одній матері, вона потребувала допомоги служниць: мамок-годувальниць, няньок, кухарок, праль, швачок та ін.

16. Нянька і годувальниця з панськими дітьми

Отже, шляхетська родина за своєю первісною структурою була нуклеарною і складалася здебільшого з подружньої пари та її дітей. Зупинімося на чисельних параметрах біологічної шляхетської родини. Нагадаймо, що, на відміну від Тадеуша Ладенбергера, котрий обчислював коефіцієнт шляхетської родини у 4,5 осіб, Тадеуш Фуртак з урахуванням смертності і бездітних шлюбів виводив середній коефіцієнт родини для XVI ст. – 5,15 осіб, а для XVII ст. – у 5,10⁴². Усвідомлюючи недостатню за браком даних обґрунтованість своїх розрахунків, науковець припускав, що реальне число було значно більшим, а середній коефіцієнт істотно перевищував 5⁴³. Більшість українських дослідників, обраховуючи людність, виходить із коефіцієнту 5, декотрі – з коефіцієнту 6 осіб на родину, не підкріплюючи свої обчислення статистичним матеріалом⁴⁴. Саме задля реконструкції більш-менш вірогідної статистики нами було зібрано документальні згадки про шляхетську родину, що були покладені в основу родовідних схем волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.⁴⁵ Для обчислення коефіцієнта родини найважливіше значення має число дітей, народжених подружжям, тож, власне, відштовхуючись від згаданих схем, ми пропонуємо брати за по-

42 Furtak T. Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej. – S. 56–57.

43 Ibidem. – S. 57–58.

44 Ворончук І. Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми – С. 220–224.

45 Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 179–308.

казник дітності пересічної волинської шляхетської родини число 5,7. Враховуючи багатозлюбність як норму тогочасного життя, вважаємо, що можна розглядати шляхетську родину як повну з батьком і матір'ю, оскільки в разі смерті їхнє місце заступали вітчим і мачуха. Додаючи до коефіцієнта 5,7 батька (вітчима) і матір (мачуху), дістаємо мінімальне пересічне число біологічної шляхетської родини 7,7 особи.

Утім, дуже часто документи фіксують розширення нуклеарної родини, коли разом із подружжям та їхніми неповнолітніми дітьми мешкали близькі або й віддаленіші родичі. Виділивши старших синів та віддавши заміж дочок, батьки похилого віку зазвичай залишалися доживати у своєму подвір'ї з молодшим сином, який після їхньої смерті залишався там господарювати. Особливо часто це траплялося, коли хтось із батьків був уже самотнім. Так, згадуваний вище Ян Ярмошевич Гуляльницький у 1590 р. власний «старьи» двір «в Гуляльникахъ, де він «з молодыхъ летъ ... мешкал, ... сынови ... меншому Василеви ѡтделил», оскільки останній з ним, «з ѡтцом своим в дому моем в Гуляльникахъ живет и мнѣ, ѡтцови своему, поспол из жоною своєю и з дѣтми своими учтивост и послуги всякиє чинят»⁴⁶. Інший власник частки цього ж маєтку, Василь Ленкович Гуляльницький, також мешкав разом із молодшим сином Грицьком, який «еще жоны не понявъши, такъ тежъ и ѡженившися, в старости летъ моих зо мъною, ѡтцемъ, и маткою своєю на томъ старомъ пляцу и в старомъ будовантью ув ѡдъномъ местцу мешкаючи, и до сего часу мнѣ, ѡтцу своему, и матцы з жоною своєю участь чинятъ»⁴⁷. Разом із Костюком Чижевичем у Тушебинському маєтку жили його похилого віку батьки⁴⁸. Полагія Григорівна Чешейківна після смерті свого чоловіка Федора Васильовича Бокія Печихвостського кілька десятків років мешкала з родиною свого сина Яна Федоровича⁴⁹, а Огрефіна Бранська – зі своїм сином Павлом Бранським⁵⁰. Оксимія Іванівна Останкова записала 1599 р. свій маєток зятю Тимофію Головинському, «бо-мъ у дому его з ласки его през немало лѣтъ ажъ до смерти была»⁵¹.

Іноді не лише найближчі родичі по прямій лінії, а й далші – з бічних ліній, залишившись самотніми, за власним бажанням переходили доживати віку в родину кровних. Так, Івашко Іванович Бранський «сам ся єсми ув ѡпеку для старости лѣт моих сесътренцу моему пану

46 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 328 зв.–330 зв.

47 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 48–50 зв.

48 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 183 зв.–184.

49 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 241–243.

50 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 464 зв., 466 зв.

51 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 734–735 зв.

Василію Михаїловичу подал». При цьому він вніс до актових книг запис даровизни своєму небожу на третю частину власного маєтку, а інші дві частини віддав йому ж у заставу за умови «до смерті моєї мене ховати»⁵². Так само Семен Перекальський, «будучи безпотомным», доживав віку з родиною братанича Дахна Перекальського⁵³. Марія Стрибилівна після смерті чоловіка Андрія Рудецького у 1564 р., «видячи неласку до себе пнов дивереи swoichъ», разом із малолітньою дочкою «упросилася в дом его мл. пна Тихна Хомяка и сестры своеє а малжонки его пни Настаси Стрыбылевны». Характерно, що й до заміжжя вона проживала разом із ними, оскільки, як зазначала, пішла заміж «з дому пна Тихна Хомека»⁵⁴.

Так само часто недорослі діти-сироти жили зі своїми старшими братами і сестрами. Наприклад, Ганна Радовицька до заміжжя мешкала при «братє своем рожоном пану Тихну Радовицкомъ»⁵⁵; разом із Богушом Липленським мешкала і його сестра⁵⁶; Олена Краєвська перебувала під опікою свого старшого брата Станіслава Краєвського⁵⁷; Катерина Миколаївна Рудгердівна мала «при себе в дому малъжонка моего, пна Яроша Кгесинского, сестру мою рожоную з ѿдноє матки спложоную, панну Костанцью Дръжановскую, ... через часъ немалыи еще з детинъства ее»⁵⁸.

Відчуваючи наближення смерті, батьки передавали молодших дітей під опіку старшим синам або найближчим родичам по батьковій лінії – найчастіше стріям або братаничам. Так, Марія Томківна Посяговецька призначила старшого сина Гурина опікуном його молодших братів – Петра і Яска, яких він мав утримувати до повноліття⁵⁹. Старші брати опікувалися також молодшими братами і сестрами в разі їх неповносправності. В 1593 р. Настася Зеньківна Підгаєцька доручала старшому синові Петру опікуватися хворим молодшим братом: «а што ся дотычетъ сына моего меншого Мартина Подъгаецького, которыи ѿт пна Бога с пороженя своего хобою естъ навежонныи, теды его старшии братъ, пан Петръ, маєть при себе до смерті его мети»⁶⁰. Після смерті Григорія Єло Букоємського його малолітні діти: син Адам і дві дочки – Ганна й Катерина, перейшли в опіку, а отже і

52 АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 409–412.

53 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 730 зв.–736.

54 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 122–122 зв.

55 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 170 зв.–172; Волинські грамоти XVI ст. – С. 108–110.

56 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 337–338 зв.

57 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 14, арк. 323–326.

58 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 280 зв.–281 зв.

59 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 214–216 зв.

60 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 577.

в родину, його братанича Івана Єло Букоємського⁶¹. Олена Федорівна Лосятинська після смерті батька впродовж багатьох років виховувалась у родині Івана Масковича Лосятинського⁶². Князь Роман Федорович Сангушко, у якого було четверо своїх дітей, мав в опіці сина князя Лева Сангушка Кошерського, Григорія. Піклуючись про його долю, князь Роман перед смертю писав: «тоє дѣтятко маєт быти зъ сыномъ моимъ кнземъ Федоромъ до лет его зупольных сполечне ховано». Крім цієї дитини, князь опікувався ще й двома дітьми князя Григорія Сангушка Ковельського – сином Андрієм і дочкою Федорою, «ховаючи ихъ при собі час немалыи»⁶³. Тож у князівській родині виховувалось водночас семеро дітей. Іван Федорович Гуляльницький, «по ѡтцу своем малыи у сиротстве зоставшиися», знайшов притулок «у приятелѣи своих кровных по матце»⁶⁴. Квитуючи 1590 р. Матвія Rogozинського про отримання від нього спадкових маєтків, Ярош Васильович Rogozинський писав: «брат мои стрыечныи пан Матѣи Rogozинскии по зѣиштѣю з сего свѣта ѡтца моего пна Василя Rogozинского .., ужалившисе сиротства нашего, мене а брата моего зошлого Стефана, а сестру ншу Ганну Rogozенских, теперешнюю пни Василевую Жабокрыцкую, ... за правом своим приржоным в ѡпеку свою принял»⁶⁵. Таким чином, певний час у родині Матвія Rogozинського одночасно мешкало троє його молодших родичів. Ганна Іванівна Білостоцька та її сестри, залишившись по смерті батька «в летех недорослых», спершу перебували в опіці стрія Яцька Білостоцького, а після його від'їзду «з ѡтчизни» за трибунальським декретом інший їхній стрій Іван Матвійович Білостоцький їх «яко убогихъ сиротъ повинных своих, уфаливъшиися (!), же южъ не мели-смо се где подѣти, ... поѡтискивавъши з розныхъ местцъ, ув ѡпеку свою взяли»⁶⁶. Тож і в цьому випадку щонайменше три сестри певний час проживали почергово в родинях своїх кровних родичів. Після смерті Миколая Пшездецького його молодша дочка Агнешка виховувалась у родині свого стрія Павла Пшездецького, а коли й той помер, продовжувала жити з його дружиною⁶⁷. Князівна Полонія Воронецька, «будучи паньною яко сирота мешъкала яко при повинномъ своемъ»

61 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 371–372 зв.

62 Там само, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 657 зв.–658.

63 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 15, арк. 303 зв.–309 зв.

64 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 356–357 зв.

65 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 507 зв.–508 зв.

66 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 436–440.

67 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 321 зв.–322 зв.

у домі Криштофа Лабунського⁶⁸. Марина Олехнівна Білостоцька «по змерломъ ѡтцу и матце своєи» виховувалась в родині своєї сестри Ганни Олехнівни Білостоцької та її чоловіка Олехна Гніздицького⁶⁹.

Оскільки опікунство передбачало розпорядження маєтками підопічних, а отже, було вигідним, бо давало додаткові прибутки, то за право опікунства нерідко виникали суперечки між родичами. Так, володимирський війський Василь Гулевич позивав 1583 р. волинського каштеляна Михайла Мишку Варковського, який після смерті «брата рожоного» Василя Гулевича, Михайла, взяв під свою опіку дружину останнього, свою сестру Настасю Мишчанку та двох її дочок, Гулевичевих братанок, «мимо их стрыев, властных ѡпекуновъ»⁷⁰.

Подеколи по смерті матерів батьки, одружившись повторно, віддавали дочок на виховання тещам. Так вчинив Прокіп Микитич Білостоцький, який після смерті дружини віддав малолітню дочку Ганну на виховання своїй тещі Ганні Гостирадовській, яка перед смертю передала онуку в опіку своєму зятеві Роману Олехновичу Козинському та дочці Магдалені Серафимівні⁷¹. Єва Матвіївна Єло Малинська після смерті матері Богдани Жданівни Коіленської мешкала зі своєю бабусею Ганною Михайлівною Хрінницькою⁷², а Ганна Олександрівна Семашківна – з бабусею княгинею Ганною Путятянкою⁷³. Марина Василівна Борисовичівна Тесовська до смерті «при собе ховала» двох онучок Марину і Раїну, дочок покійної дочки Єви та Михайла-Миколая Боговитина Шумбарського. Передбачаючи вірогідність того, що після її смерті батько не захоче взяти дівчаток до себе, вона звертається до своїх синів, тобто вуїв онучок, з проханням дати їм притулок і добре виховання: «похочет ли его мл. пан Боговитин, яко ѡтец их, по животе моем от сновъ моих до себе взяти, то буде на воли его мл., если бы тежъ сынове мои Прокопъ и Шимонъ яко жонатые до которого чсу за позволенъем пна Боговитиновым з милости своеє ховати хотели, тогда прошу снов моих милых, иж бы их яко повинных своих в добром и учтливом хованю и цвиченъю яко на станъ их приналежитъ мели»⁷⁴. Залишилося невідомим, хто далі опікувався дівчатами, але 1605 р. ми бачимо їх заміжніми⁷⁵. Інколи

68 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 437 зв.–439 зв.

69 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 139–140.

70 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 344 зв.–346 зв.

71 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 32, арк. 110 зв.–112 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 719 зв.–720, 962 зв.–964 зв.

72 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 177 зв.–179 зв.

73 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 199 зв.–201 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 36 зв.–38 зв.

74 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 159–160 зв.

75 Там само, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 691 зв.–693.

онуки проживали з бабусями і при живих матерях, які вийшли заміж повторно. Так, князь Яків Васильович Крокотка Єловицький у своєму тестаменті просив дружину Овдотю Олехнівну Козинську виховувати при собі, окрім своїх, ще не виданих заміж дочок, також онуку Овдюхну, дитину зятя-небіжчика Василя Красовського і своєї дочки Марії, яка взяла повторний шлюб («маєть малжонка моя кнегиня Овдотя до себе взяти и ховати до лет єє»)⁷⁶.

Часто на прохання покійних батьків малолітніх дівчат передавали на виховання їхнім тіткам. Так, Василь Рогозинський 1580 р. розпорядився, щоб його дочка Ганна до повноліття виховувалася «при сестре моєи, а тютце своєи при панєи Анъдреевои Кошчинои, пнеи Татяне Ивановне Рогозинского»⁷⁷. В родині князя Юрія Богдановича Пузини певний час мешкали дві братанки його дружини Марії Гаврилівни Лешницької – Овдотя і Настася Масківни Шпаковські, які перебували в її «ωпєце и вхованю». У 1599 р., на час написання тестаменту самої Марії Гаврилівни, Овдотя вже була видана заміж, оскільки заповідачка називає її Петровою Яневицькою, а Настасю Марія Лешницька передає своєму «братаничу... а брату єє (стриєчному брату Настасі – І. В.) Івану Павловичу Шпаковському», який до її заміжжя «маєт учтивє в дому своємъ ховати»⁷⁸. Дві дочки Якова Шибенського жили при своїй тітці Раїні Яцьківні⁷⁹. Криштоф Глазовський разом «з братъю и з сестрами своїми до лѣт зуполныхъ» перебували в опіці Михайла Гулевича Воютинського та Івана Холоневського⁸⁰. Василь Павлович, який у першому шлюбі з Настасею Семашківною мав дочок, а в другому – сина Миколая, в тестаменті від 6 грудня 1586 р. розпорядився: «Дочки моє Кристина и Галена мають зостати при єго млсти пну Андрею Заленкомъ, ... а сынъ мои милыи Миколаи ... при братє моємъ рожономъ пну Демяну Павловичу»⁸¹.

2.2.1. Коефіцієнт шляхетської родини

Ці приклади можна було б продовжувати, але обмежимося, наголошуючи, що за величезної смертності опікунство було явищем звичним і поширеним. На жаль, розрізнений характер повідомлень унеможливорює статистику, проте частотність згадок дозволяє зро-

76 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 256; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 65.

77 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 798 зв.–800; 806–808.

78 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.–773.

79 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 90–90 зв.

80 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 933–935 зв.

81 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 175 зв.

бити певні висновки. По-перше, проживання неповнолітніх дітей-сиріт разом із близькими родичами покійних батьків, а також опіка над старими і хворими родичами свідчить про те, що в тогочасному шляхетському соціумі ще зберігалось усвідомлення спільності походження різних відгалужень роду від єдиного кореня, що забезпечувало міцність родинних зв'язків. По-друге, опікунська практика зумовлювала чисельне збільшення шляхетської родини за рахунок родичів різного ступеня спорідненості, перетворюючи нуклеарну родинну структуру на розширену. Щоправда, вона не була стабільною, оскільки, коли, наприклад, помирали батьки, які жили в родині одного з дітей, його сім'я знову перетворювалась на нуклеарну, якщо дорослішали молодші сестри, їх видавали заміж і вони переїздили до чоловіків, якщо молодші брати досягали повноліття, вони, отримавши свою частку батьківської нерухомості, покидали старших родичів, створюючи власні сім'ї. Нам не трапилось жодної згадки про те, що в одному шляхетському домі-дворі разом господарювали одружені брати. Навіть за умови проживання їх в одному маєтку, що спостерігається доволі часто, вони мали свої окремі двори-домогосподарства. Так, усі чотири брати Рудецькі в 1560-х роках мешкали у своєму родовому маєтку – селі Рудці, причому старший брат Андрій проживав зі своєю родиною у дворі покійного батька, наймолодший брат Гнівош перебував під його опікою, живучи разом із ним, а двоє інших мали окремі двори, де мешкали зі своїми родинами. По смерті Андрія у 1564 р. Гнівош перейшов в опіку до другого, старшого за віком, брата Федора⁸². Відтак родина Федора змінює свою внутрішню структуру, перетворюючись з нуклеарної на розширену.

Таким чином, наявність у шляхетських родинах кровних родичів (батьків, сестер, братів, братанок, братаничів та інших близьких), що було поширеною практикою, дозволяє збільшити пересічне число шляхетської родини. Беручи до уваги мінливий характер родинної структури, яка швидко перетворювалась з нуклеарної в розширену і навпаки, та остерігаючись завищити пересічний показник, додамо лише 0,2 особи на родину. Тож коефіцієнт розширеної шляхетської родини становитиме близько 8 осіб.

За обчисленнями Михайла Копчинського, виконаними на підставі поголовних реєстрів, відсоток родин, розширених за рахунок кровних родичів, у Люблінському воєводстві становив 11,1 % від загалу в 1662 р. і 7,1 % в 1674 р.; в Куявії цей показник становив 14,5 %, у Кременецькому пові-

82 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 56 зв.–57, 206; спр. 6, арк. 167–167 зв., 177–178 та ін.

ті – 7,8 %, а в Белзькому воєводстві – ледве 2,2 %⁸³. Порівнюючи відомості поголовних реєстрів XVII ст. з даними парафіяльних списків XVIII ст., де частка родин з кровними родичами є значно більшою, дослідник пояснює це не лише недбальством чи фальсифікаціями, а передусім недообліком XVII-вічної документації, оскільки до списків не вносили наймолодших дітей (на його думку, онуків) та найстарших уже німецьких осіб⁸⁴. За висновками Анни Ляшук, відповідно до поголовного реєстру Краківського воєводства 1662 р. нуклеарні родини, розширені за рахунок кровних, становили лише 6 % загалу шляхетських господарств⁸⁵, а в Серадському воєводстві та Велюньській землі, за підрахунками Пйотра Кораль на підставі реєстру 1673 р. – заледве 2–3 %⁸⁶. Тож Ляшук додає на пересічну шляхетську родину Краківського воєводства лише 0,06 родичів, що проживали з нею, проте зауважує, що на сході та півдні Речі Посполитої розширені родини були значно поширенішими⁸⁷.

На наш погляд, порівнювати демографічні процеси, що відбувалися в 60-70-х роках XVII ст. в польських землях, із ситуацією, що склалася в українських після Хмельниччини, особливо на території Волині, не зовсім коректно. Адже М. Ф. Владимирський-Буданов порівнював спустошення і руйнування середини XVII ст. за згубністю впливу на демографічний стан українських земель з наслідками монгольської навали на давньоруські землі. Констатуючи вплив воєнних дій на становище цивільного населення, що потерпало як від польських жовнірів, литовської армії, так і від козацького війська та його союзника кримського хана, він відмічав «ужасающую картину запустения». Зокрема, у Кременецькому повіті лише польськими жовнірами було спустошено 250 поселень, а в 176 поселеннях не залишилося жодного помешкання та жодної людини⁸⁸. Тож згадані вище обрахунки Копчинського щодо Кременецького повіту 1673 р. варто сприймати з обережністю і принаймні не ототожнювати виведену ним пропорцію родин з розширеною структурою із ситуацією довоєнного періоду. Зауваження цього

83 *Kopczyński M. Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Cz 1. Od średniowiecza do wieku XVIII / Pod red. Marii Dąbrowskiej i Andrzeja Klondera. – Warszawa, 2002. – S. 84–85.*

84 *Ibidem. – S. 86–87, 89.*

85 *Laszuk A. Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. // Przegląd Historyczny. – 1988. – T. LXXIX, z. 3. – S. 450–455.*

86 *Koral P. Rodzina szlachecka w województwie sieradzkim i ziemi wieluńskiej w świetle rejestrów pogłównego z 1673 r. // Przegląd Historyczny. – 1995. – T. LXXXVI. – S. 361–367.*

87 *Laszuk A. Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. – S. 455.*

88 *Владимирский-Буданов М. Ф. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киев. старина. – 1888. – Т. XXII, июль. – С. 79–81, 86–87; Ворончук І. Історична демографія України XVI–XVII ст.: стан та проблеми. – С. 222.*

дослідника щодо занижених показників реєстрів та Анни Ляшук щодо східних теренів Речі Посполитої, а також наші спостереження дають змогу припустити, що збільшення коефіцієнта шляхетської родини на 0,2 особи за рахунок найближчих родичів є цілком правомірним.

2.3. «Служба» шляхетського двору

2.3.1. Слуги

Наведені вище описи шляхетських дворів переконують, що попри їх розміри, навіть найменші з-поміж них становили собою чималі житлово-господарчі комплекси (із городами, садами, гумнами, оборами, ставами, млинами, броварнями тощо) з розвинутим домашнім господарством, яке потребувало певного числа «дворових» слуг і робітників – челяді. Для аргументації наведемо лише один приклад. У скарзі Федора Рудецького на Тита Хом'яка Смордовського та Дмитра і Саву Гнівошовичів Єловицьких, які 1564 р. розграбували його Рудецький двір, перелічується виведена ними худоба: 21 кобила з лошатами, 6 жеребців, 8 яловиць, 7 робочих коней, 10 волів, 43 голови малої і великої рогатої худоби, 11 телят, 70 свиней (у тому числі 27 вепрів), 150 гусей, 50 качок, 400 курей, 130 каплунів⁸⁹. Таким чином, продуктивна і робоча худоба цього двору становила 176 голів, а пташина ферма налічувала 730 одиниць. Тож цілком зрозуміло, що догляд за такою великою кількістю худоби і птиці потребував великої обслуги. Зауважимо, що на цей час Рудецькі не відрізнялися великою заможністю, за майновим статусом вони належали навіть не до середньої, а до дрібної шляхти⁹⁰. Достатньо навести такі відомості: 1577 р. Федір Рудецький сплатив податок з 11 димів та 25 городників свого маєтку Рудка й заставного села Стралки⁹¹; в 1583 р. той самий Федір Рудецький, але вже в статусі волинського чашника, сплатив податок лише з 14 димів та 11 городників свого родового маєтку Рудки⁹².

В умовах тогочасної постійної небезпеки кожний шляхетський двір являв собою не просто укріплену садибу, а своєрідну маленьку фортецю. Зазвичай двори були обнесені частоколом (острогом), вікна заграбовані, ворота добре оковані. Найзаможніша шляхта жила в невеличких замках, частіше дерев'яних, проте вони були обнесені ровами і валами, паркана-

89 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 177 зв.–178.

90 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 207.

91 *Zródła dziejowe.* – Т. XIX. – S. 11.

92 *Ibidem.* – S. 93.

ми з баштами тощо. Вже сама оборона такого замку, а тим більше ведення господарства потребували значного числа гайдуків, слуг і челяді, оскільки захист маєтку був найважливішим обов'язком кожного глави господарства. Не останню роль відігравав також і психологічний аспект: мати багатолюдний двір було для кожного шляхтича справою його честі та престижу. Виробився своєрідний репрезентаційний звичай: шляхтич, який шанував себе, не виїжджав з двору без супроводу. Не тільки на земські «рочки» чи на сеймик, а й на похорони, гостину до сусіда, на службу до церкви та й просто до міста виїжджали з поштом слуг⁹³. Отже, в шляхетських дворах-садибах, окрім власне панської родини, мешкала численна обслуга, кількісний склад якої визначався структурою і величиною самої шляхетської родини та її заможністю.

Проте, як зазначалося, проблема внутрішньої структури шляхетських дворів, особливо в демографічному аспекті (складу й чисельності їх мешканців), понині майже не досліджувалася, через обмеженість джерельної бази⁹⁴. Навіть у згадуваних вище працях польських дослідників функціонування дворів здебільшого розглядається на матеріалах магнатської садиби, а в українській історіографії це питання взагалі не порушувалося. Тим часом не викликає сумніву той факт, що служба належала до однієї з найпоширеніших тогочасних професій. Так, розглядаючи міські спільноти XVIII ст., Цезарій Кукльо за списками населення 1791 р. підрахував, що домашні слуги у Варшаві охоплювали до 20 %, а в Кракові майже 32 % мешканців⁹⁵. Анджей Кітович, автор мемуарів «*Opis obyczajów za panowania Augusta III*», свої спостереження над домашньою службою виклав у шостому розділі «*O stanie dworskim*», розпочавши його словами: «*Pod tym tytułem znajdzie Czytelnik obyczajność wielkich panów i im służących, ponieważ opisując jednych bez drugich musiałoby się często jedno powtarzać*»⁹⁶. Це зауваження виразно засвідчує важливість домашньої служби, без якої шляхетський двір не міг функціонувати.

Здавна відомі різні рівні службової залежності. Так, Владислав Лозінський зауважував, що навіть середній шляхтич мав два види

93 Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. / W opracowaniu Janusza Tazbira. – Warszawa, 2005. – S. 92–96.

94 Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь. – С. 118; А. Мончак зауважує, що підставою для таких досліджень можуть стати реєстри поголовного 1662 та наступних років. Див.: Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – S. 295.

95 Kukło C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne. – Białystok, 1998.

96 Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III – S. 407. Цит за: Kulesza-Woroniecka I. Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku – S. 330.

служби: шляхтичів і підданих⁹⁷. Іспанський порадник 1614 р. говорить про три ієрархічні рівні служебників: на найвищому щаблі перебували люди, що служили з милості, причому зазвичай ласкаве поводження з ними глави дому-двору упродовж усього життя значно відрізнялося від суворого ставлення до слуг нижчого рівня. В Європі слуги вищої ієрархії ніколи не потрапляли до притулків, доживаючи віку, як правило, в домі свого пана⁹⁸. Другий щабель служебного люду становили особи, які отримували платню, а третій, найнижчий, – невільники, або люди підлеглі, які виконували найважчі роботи у дворі без будь-якої платні. Досить згадати, що в Італії в XVII ст. домашніх слуг називали (зокрема, в *Libri status animarum*) *servo* і *serva*. Подібну ситуацію бачимо і в інших країнах. Зокрема в Японії на нижчому щаблі домашньої службової ієрархії також перебували люди, які виконували службу безоплатно⁹⁹. В Англії XVI–XVII ст. домашній служебник (*servant*) взагалі прирівнювався до невільної людини, оскільки про нього казали: *servant* взувся в туфлі старожитного *servus*, тобто вважалось, що його становище майже не відрізняється від статусу невільника¹⁰⁰.

Служба була основним джерелом прибутку для більшості незаможних груп суспільства, зокрема й осіб шляхетського походження. Стаючи на службу, слуга-шляхтич обіцяв панові відданість і слухняність поданням руки, звідси його назва – слуга «рукодайний» («*famulus manu stipulatus*»)¹⁰¹. У свою чергу, службодавець обіцяв певну оплату своєму слuzі. Укладаючи 1568 р. угоду зі своїм служебником Матисом Хорковським, який служив йому до самої смерті, князь Марко Солтанович Сокольський зобов'язувався «за служби его на рокъ в рочистого заплатитъ двадѣцатъ золотых полскихъ, сукна утерѣфину локтеи пят, кожух турецькии, а на кони его вихованѣ овса мац деветь, сена возов дванадѣцать, а такъ, поки бы ми служити хотель, по тому ж за каждыи рокъ, будучи я служебъ его потребенъ, платити ему повиненъ буду яко вышеи написано»¹⁰².

97 Łoziński W. Prawem i lewem. – S. 98.

98 Fauve-Chamoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 2008. – S. 319.

99 Nagata M. L. One of the Family: Servants and Service in Early Modern Japan // The History of the Family. – 2005. 10, issue 4, – P. 355–365.

100 Flandrin J.-L. Historia rodziny. – S. 79–80.

101 Про особливості договору між панамі і слугами та ритуал і форму присягання див.: Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду. – С. 95–96.

102 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 135 зв.–136.

Зазвичай слуги ставилися до пана прихильно, адже їх пов'язувала з ним не лише «професійна» відданість, а й солідарні дії в нападах на сусідів тощо. Проте непоодинокими були й випадки зради слугами своїх панів. Так, 1619 р. Самуель Єсмонт скаржився в луцькому гродському суді на «челядь свою», як він називає своїх уже колишніх слуг Криштофа Юрковського та Яна Остромецького, котрі «не ωгледаючис на пристойност и повиньност свою шляхетскую ... , учинившы зневажност з мене яко пана свого, ... руки не вызволившы, ... пана свого зрадившы, прочь зъяхали»¹⁰³. Тож, на думку Владислава Лозінського, в цій парі більш залежною особою був глава дому – службодавець, якщо він був не магнатом високого рангу, а звичайним зем'янином, бо передавав себе на ласку або неласку бундючної, озброєної, пихатої, жадібної до протизаконних зисків служби, але водночас такої йому потрібної. Залежність пана від служби В. Лозінський кваліфікував як різновид «неволі»¹⁰⁴. Як на наш погляд, то в неволі опинявся все-таки служебник, який мав виконувати волю свого пана навіть тоді, коли його накази і розпорядження йшли врозріз з чинним правопорядком, про що йтиметься далі.

Значний відсоток осіб, які жили за рахунок служби, свідчить про поширеність цього роду занять, а водночас про соціальну потребу на такі послуги. В домашній службі нарівні використовувались як жінки, так і чоловіки, проте в служебній ієрархії чоловіки посідали перші й найважливіші позиції та залежно від місця служби і власних здібностей могли доволі високо піднятися вгору соціальними щаблями. Про своїх відданих слуг пам'ятали, їх цінували, як найближчих людей: практично всі тестаменти містять записи на користь слуг за вірну службу.

Чисельність домашньої служби шляхетського двору залежала не лише від заможності, а й від життєвого циклу його власника. Якщо він був молодим і неодруженим, число слуг, очевидно, було меншим, але з його одруженням і збільшенням мешканців двору зростала й кількість слуг. Зокрема, значного розширення домашньої служби вимагало народження в родині дітей, оскільки потрібні були мамки-годувальниці та няньки, а згодом, коли йшлося вже про домашнє навчання й виховання, жінок заступали чоловіки, які працювали вчителями та гувернерами¹⁰⁵. За обрахунками Анни Ляшук, двірська

103 Там само, ф. 25, оп. 1, спрр. III, арк. 462 зв.; Докладніше про це див.: Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду. – С. 104–111.

104 Łoziński W. Prawem i lewem. – S. 98.

105 Kulesza-Woroniecka I. Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku – S. 339.

служба становила подеколи до 70 % усіх мешканців двору¹⁰⁶. Висновок про значне число служебного люду підтверджують і українські документальні матеріали.

На чолі двору стояв урядник, під началом якого перебували дворові слуги і челядь. За відсутності самого господаря саме до урядника звертаються судові виконавці – возні, прибуваючи до маєтку для виконання судових постанов. Так, приїхавши 1570 р. до с. Постойна, возний Дахно Гуляльницький запитував: «Естли бы панове Гуркове были у дворе або врядникъ, або слуга которыи ихъ»¹⁰⁷. Під час передання 1571 р. князями Сокольськими маєтків Ситовичі, Підліси, Корсин у заставу братам Ілляшу і Степану Яцьковичам Борзобагатим Красенським персонально називаються урядник Ситовицького двору Гац та служебник Макар¹⁰⁸. Урядники та служебники фігурують у різних судових актах, зокрема у скаргах про наїзди на маєтки, при переданні маєтків іншим власникам тощо. Так, киселинським урядником Петра Кердея Мильського 1561 р. був Матис, радшинським урядником Романа Гулевича 1562 р. – Станіслав Сова, любецьким урядником князівни Ганни Романівни Любецької 1568 р. – Ян Нетецький¹⁰⁹.

За актовими книгами можна відтворити персональний склад урядників та служебників багатьох шляхетських маєтків, чії імена й прізвища через різні обставини потрапили до актів. Так, князь Юхим Корецький 1593 р. позивався до Андрія Загоровського «ω збите служебника ... Адама Милковского»¹¹⁰. 1593 р. Михайло Ворона Боратинський скаржився в суді на Северина і Юрія Жуковецьких за «збите и зшарпане» його самого з дружиною та їхнього служебника Яна Яворинського¹¹¹. Під час нападу князя Дмитра Буремльського у 1564 р. на двір князя Федора Головні Острожецького були пограбовані служебники останнього Ванило Іванович, Єско Іванович, Денис Светицький та Іванко Москвитин¹¹².

Служебниками та урядниками зазвичай були особи шляхетського стану, що засвідчує Статут: «иж княжата и панове рада наша шляхту и кожного бы з рицества нашего, которые теж шляхту нашу служебниками в себе ховают» або «кгда бы чиих кольвек подданных злодеев або

106 Laszuk A. Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. – S. 443.

107 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 215; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 75.

108 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 272–273 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 353–357.

109 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 166 зв.; спр. 4, арк. 27; спр. 10, арк. 68–69 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 36–39, 49–51, 61.

110 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 5.

111 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 124–125.

112 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 142–142 зв.

17. Служебна шляхта

розбойниковиякихкольвекзлочинцов поймано, а они бы, идучи на смерть, поволали врядника своего, ... , а тот врядник был бы шляхтич»¹¹³. Серед шляхти побутувало навіть прислів'я: «że tak dobrzy iakom sam i równe sobie sługi chowam»¹¹⁴. Зокрема, 1565 р. служебником Михайла Мишки Варковського був «почтиви и шляхтич» Іван Козарин, а серницьким урядником – шляхетний Матис Малиновський¹¹⁵. У 1568 р. шляхтичі Ян Поплавський і Павло Янковський були, відповідно, служебниками Федора Сенюти та Василя Ощовського¹¹⁶. Служебником Миколая Дубровського 1561 р. був шляхтич Матвій Линевський¹¹⁷, панів Каменецьких у с. Залісці

1570 р. – Вавринець Ледницький¹¹⁸, устилузьким урядником Миколая Лисаковського 1577 р. – Іван Бережецький¹¹⁹. Шляхтич Михайло Несвіцький фіксується 1563 р. як служебник Петра Загоровського¹²⁰, а служебником його сина Федора Петровича Загоровського 1593 р. – Миколай Богушевич¹²¹. 1598 р. слугою Миколая Єловицького був шляхтич Прокіп Загорецький¹²², а одним зі слуг князівського подружжя Юрія Івановича Чорторийського та Олександри Андріївни Вишневецької – шляхетний Павло Душевський¹²³. Служебниками Петра Долгерда

113 Статут 1566 р. – Розд. III, арт. 8. – С. 76; Розд. XIV, арт. 16. – С. 197; Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду – С. 93, послання 22.

114 Maciejowski W. A. Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów – Т. II. – Petersburg-Warszawa, 1842. – S. 241.

115 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 136 зв.–137; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 49–50.

116 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 374 зв.–375; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 66–69.

117 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 166 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 36.

118 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 174–174 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 70–72.

119 АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 99–102.

120 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 3, арк. 34–34 зв.

121 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 126 зв.

122 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 227–229 зв.

123 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 266–268.

були шляхтичі Григорій Кречковський та Станіслав Розвадовський¹²⁴. Шляхтич Марціян Свентохівський був слугою Войтеха Защинського, і коли останній 1610 р. поселився з родиною у заставленому йому Лавріном Дривинським маєтку Полганах, «ѡн, яко з паномъ своимъ приехавши, тамъ з ним мешъгал»¹²⁵. Юшківським урядником Петра Гулевича Воютинського 1612 р. був шляхетний Ленарт Каменський¹²⁶. 1609 р. Миколай-Богуш Трацевський, запросивши у гості Яроша Горайна, поранив його «хлопца ... шляхетного» Криштофа Цебульського, що супроводжував Горайна¹²⁷. 7 червня 1576 р. князь Матуш Воронецький побив слуг свого брата Станіслава Войничка Воронецького – «почтивых шляхтичов» Станіслава Пресмицького, Петра Єлатовського та Петра Кучинського¹²⁸. 1598 р. Павло Кондрацький позивав Андрія Фірлея за борг його дружини небіжчиці Барбари Козинської, яка ще 1582 р. позичила у своїх шляхетних слуг Адама і Себастьяна Милевських 100 кіп грошей, але, не повернувши цієї суми, пішла з життя¹²⁹. 1594 р. князь Ярош Масальський заявив у луцькому земському суді про заподіяння смерті слугам Василя Єло Малинського, шляхтичам Станіславу Завадському, Єсифу Глуховському і боярину Андрію Пацуку, та про пограбування маєтності й «челяди московское»¹³⁰.

У 1622 р. Марко Гулевич подав скаргу до луцького гродського суду на мінського воеводича Яна-Казимира Паца, який з великим загоном «впадши въ дворъ, челядь мою, шляхтичовъ учтивыхъ забияли, били, мордовали, секли, трохъ шляхтичовъ на смерть забили, меновите: ѡдного Яна Заливаку ростреляли ..., другого шляхтича учтивога Павла Нетелского, третего Андрея Гуляницкого, возницъ, машталеровъ, Василья возницу, Грицка кухара, Андрея боярина – тыхъ всихъ побили и помордовали». В документі фігурують також урядник маєтку Войтех Карпінський і «дворничка» Каска¹³¹. Як бачимо, йдеться про слуг як шляхетського, так і простого стану. За іменами і прізвищами названо 8 конкретних осіб, що постраждали під час нападу, а всього перелічено 12 осіб слуг і челяді, якщо прийняти вислів «возницъ, машталеровъ» за найменше числове значення – два, хоча зрозуміло, що з огляду на потреби двору служебних людей могло бути значно більше.

124 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 279–280.

125 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 752–753.

126 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 234–234 зв.

127 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 254–254 зв.

128 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 213 зв.–214.

129 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 57 зв.–59 зв.

130 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 161 зв.

131 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 549–563 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 427–437.

Роль домашніх слуг «зацных» панів, особливо князів та магнатів часто виконували їхні бідніші кровні родичі, навіть найближчі – братаничі та братанки, сестринці та сестриниці. Так, слугами Богуша Федоровича Корецького були його родичі, сини Івана Хребтовича Богуринського, яких він називає братаничами, котрі «ωть часу немалого... послугами своїми учтїве, пристоино служили, забавляючи лета свои ... на службахъ» князя¹³². Впродовж багатьох років «добре а цнотливе» служив своєму вусеві Янові Сокольницькому його сестринець Улексис Скретуський¹³³. У 1586 р. Ян Жоравницький скаржився, що за його відсутності недоброзичливці напали на маєток Жабче й при цьому «братанку мою рожоную, которая въ мене въ ωпеце есть, панну Александру Михаиловну Жоравницкую, подкоморянку луцкую, и при неи другую сестрычну мою, панну Ганъну Прокоповну Бережецкого, з ыншими панънами служебными и зъ белыми головами ... ωныхъ паненъ и челядь бълую пошарпали и похватали»¹³⁴. Як бачимо, згадано й службниць шляхетського походження.

Часто до заможних домів віддавали синів і дочок з бідніших шляхетських родин, які майже з дитинства заробляли собі на прожиток службою. Так, Мойсей Кренивич Гуляльницький звертався з проханням до призначених ним опікунів, аби «двох дочок моих, которые вже есть подростками, на службу з рук своих яким людям добрым ωтдали»¹³⁵. Так само Андрій Річицький просив князя Юхима Корецького: «Унижене вашеє княжетъское млсти прошу, абы-м ваша княжетская милость рачиль взяти Юрка, сына моего, кгда ему семъ вынидетъ, до службъ его млсти сына своего пана Каролюса», а його дружину-княгиню, «кгда дєвъчинка моя подростетъ, абы еє милость рачила взяти до еи милости панны Марцибели»¹³⁶. 19 червня 1593 р. Барбара Станіславівна Чернацька записала своєму чоловікові рухомість, яку не лише отримала від своїх братів «з ωтчизны», а й набула власною службою: «што ся дотычет власное маєтности моеи рухомое, то ест грошеи готовых, золота, сребра, перел, шать и инших всих речєи, учтївого спряту и набытя моего, которое есми з молодых летъ моих так за учтївыми послугами своїми у пнов зацных ... маю»¹³⁷. У 1584 р. Прокіп Григорович Бережецький позичив у своєї дружини Катерини Павлівни Шпаковської 200 кіп грошей, «которые она з учтївое выслуги своеє

132 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 367; АЮЗР. – К., 1859. – Ч. I, т. I. – С. 114.

133 ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 290–292.

134 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 35, арк. 1093; АЮЗР. – Ч. I, т. I. – С. 223–227.

135 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 357 зв.

136 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 105 зв.–106 зв.

137 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 176 зв.

з дому их млстии зошлое кнегини Миколаєвое Збаражское, старостиное кремянецкое кнегини Ганны Деспутовны и велможных кнжен Марины, Александры и Федоры, дочок зошлого годное памети кнжати Романа Санкгушка, воеводы браславского, мѣла»¹³⁸. У 1604 р. Якуб Папроцький, який привіз з Равського повіту молоду дівчину-шляхтянку Дороту Дмошинську, «хотячи еє ѿдати яко паньну до послугъ тут на Вольню шляхтянци якои можьною», влаштував її служебницею до дружини володимирського підсудка Григорія Гнівошовича Киселя Низкиницького¹³⁹. Анна Сокорівна по смерті свого першого чоловіка Федора Обуховича, «зоставши з малими детками удовою, яко будучи удовою невѣстою в маєтности не во всем достаточную, ѿдну дєвочку свою, учтивую шляхтянку на имя Настасю Федоровну Обуховича, для учтывого вихованя и цвичєня еє дала была сама з рук своих теперешней пней Семеновои Круневичовои Настаси Хомяковне», пояснюючи звичність таких практик: «много ест, иж учтивые шляхтичи и шляхтянки през убозство свое во именях шляхетских перемешкивают»¹⁴⁰.

Пітер Ласлетт ідентифікував домашню службу з life-cycle service, тобто «заняттям, яке виконувалось у певний період життя», а саме – в юності¹⁴¹. Дехто з дослідників, зокрема й Джон Гаджнал, характеризують служебну діяльність як один із тих чинників, які стояли на перешкоді укладання перших шлюбів, гальмуючи утворення молодих родин¹⁴². Аналогічної думки дотримується і Марія Богуцька, вважаючи, що служебні дівчата залишалися самотніми до пізнього віку, можливо й до смерті¹⁴³. Антуанетта Фове-Шамо (Antoinette Fauve-Chamoux) на підставі вивчення європейських джерел дійшла висновку, що в доіндустріальну епоху служебні жінки та чоловіки становили не лише наймолодшу, а й наймобільнішу групу в соціальному та географічному аспектах. У Європі, в тому числі й Речі Посполитій, міграційний рух у напрямку із села до міста був поширеним явищем, що стало наслідком демографічного зростання населення та прихованої господарської кризи на селі, що змушувало молодь покидати рідні місця, поповнюючи службовий контингент міста. За обрахунками А. Фове-Шамо, осо-

138 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 566; Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь. – С. 123.

139 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 63, арк. 665–665 зв.

140 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 777 зв.–778.

141 Laslett P. The World We Have Lost. – London, 1965. – P. 77.

142 Cooper Sh. M. From Family Member to Employee: Aspects of Continuity and Discontinuity in English Domestic Service, 1600–2000 // Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries, wyd. A. Fauve-Chamoux. – Bern 2004. – P. 277–298.

143 Bogucka M. Białogłowa w dawnej Polsce. – S. 36.

би до 15 років становили близько 10 % загального числа чоловічої та жіночої домашньої служби, причому більшість із них пізно вступала у шлюбні зв'язки або й взагалі залишалася поза шлюбом¹⁴⁴.

Зазвичай на службі перебували десятки років, а нерідко протягом усього життя. Склалася традиція, коли кілька поколінь одного, здебільшого незаможного, шляхетського роду служили заможнішому та знатнішому шляхетському дому. З одного боку, сини заступали посади своїх батьків – урядників та служебників, а з іншого – перевірені роками віддані слуги нерідко переходили від батька до його синів. Так, спершу батько, потім рідний брат Івана Перевіського, а потім і він сам «служиль зъ молодости летъ своихъ верне а сприязливе ... ажъ до сивизны своеє» луцькому старості князю Андрієві Сангушкові, а згодом його синові, королівському маршалкові князю Олександрю Андрійовичу. За багаторічну вірну службу родина Перевіських вислужила у князів маєток Перевісся: першу даровизну на частину цього села отримав ще батько, потім, очевидно, старший брат Грицько, нарешті, у 1565 р. сам Іван одержав ще одну частину села, а також по третині маєтків Тупали і Залісці¹⁴⁵. У 1587 р. дружина покійного князя Андрія Головні Острожецького Настася Михайлівна Єло Малинська винагородила слугу свого колишнього чоловіка Михайла Садовського за послуги не лише його самого, а й батька його¹⁴⁶. 1560 р. князь Андрій Михайлович Сангушко Кошерський віддячує за багатолітню службу дарчим записом на «подворокъ Чернчицкии ... з дворцомъ, с полми, сеножатми» свого служебника Івана Тимофійовича Волинця, який «служит мнѣ, пану своєму, з молодости своеє ѿт колкодесят лѣт»¹⁴⁷. У 1587 р. князь Станіслав Радзивілл винагородив свого служебника Яна Горайна «за верные цнотливыє и учтивыє послуги ... , которые ѿнъ здавна в дому нашомъ звыкъ показовати»¹⁴⁸. 1650 р. Павло Зюлковський вніс маніфестацію до луцького суду з приводу загибелі під Пилявцями свого батька, разом із яким «и справи вси, которые колвекъ небожъчикъ мель, ... при ним погинули». Серед цих родинних паперів згадано привілей краківського каштеляна князя Януша Острозького на ґрунт біля Чуднова над річкою Олим «за высълугу даныи, ... за што родичъ ... пятьдесятъ литъ яснеосвѣцонымъ кнежатам их мл. Ѡсътрозкимъ служиль»¹⁴⁹. Шляхтич Валентій Залеський до самої

144 Fauve-Chamoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska. – P. 316.

145 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 328 зв.–329; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 55–57.

146 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 50 зв.–53.

147 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 205–205 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 76–78.

148 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 37, арк. 336 зв.–337; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 166–169.

149 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 524 зв.–525.

смерті у 1590 р. був слугою Лавріна Дривинського¹⁵⁰. Протягом багатьох років Прокіп Григорович Бережницький перебував на службі «в дому их мл. кнжат Санкгушковъ» («з молодости лет моих, почонши еще ѿт небожчика кнжати Ярослава Санкгушка»). Вислуживши у них маєток Мислин і маючи в ньому власний «двор», він також згадує в заповіті слуг і челядь, чюю долю залишає на вирішення своєї дружини: «што ся дотычетъ заплаты слугамъ и челяди дворной и ѿтправы, кого бы юж не треба ховати, пуцаю то на баченя жоны моеє»¹⁵¹.

Інколи на службі перебувала подружня пара. Так, волинському крайчому Костянтину Острозькому та його дружині Олександрі Тишкевичівні служило подружжя Юрія Бистрама і Софії Сопотківни. Записуючи їм у 1580 р. 400 кіп грошей на маєтку Волиця Маща, дарувальники зазначали: «Дознавши упремых и зычливых службъ урожоных пна Юря Быстрама и малжонки его пнеи Зофѣи Сопотковны, повинное ншое, которые нам завжды з молодых лет своих хутливе ѿтдавали»¹⁵². Звернімо увагу на те, що Софію названо «повинною», себто вона перебувала у якихось родинних стосунках з князівським подружжям – найімовірніше з боку Олександри Тишкевичівни. Про сімейний стан служебниць-шляхтянок, які служили разом зі своїми чоловіками, говорить князівна Ганна Чорторійська, просячи щедро нагородити «служебницамъ моимъ вдовамъ зосталым, которые мне завжды з мужми своими служили»¹⁵³. Іноді в одному «домі» служило не лише подружжя, а й інші їхні близькі родичі. Наприклад, слугами Порфирія Панька були Яцько, його дружина Ганна та його брат Сак¹⁵⁴.

Окрім слуг, що порядкували на дворі, завідуючи різними господарськими справами, були й слуги особисті, які прислужували окремим членам родини: главі дому, його дружині, їхнім старшим родичам, а також недорослим та дорослим дітям. Наречена переходила в родину чоловіка разом із власними служницями, яких вона мала ще в домі батьків. Так, Марина Мелешківна переїхала до маєтку чоловіка Прокопа Волчка Жасковського, очевидно, разом зі своєю «мамкою», яка була при ній з дитинства («с панєю старою моєю именем Барбарою, которую matka моя при мне была послала»), а також з двома молодими служебницями – дівчиною Тетяною та пралею Малюшицею¹⁵⁵. Перша дружина Януша

150 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 162–162 зв.

151 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 14–17 зв.

152 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 131–132 зв.

153 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 238 зв.–242.

154 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 156–161; Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь. – С. 123–124.

155 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 56; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 134–137.

Угриновського Оксимія Михайлівна Хрінницька перелічує в тестаменті чотирьох «служебницъ моихъ белыхъ головъ, которые мнѣ служили»¹⁵⁶. У заповіті від 10 лютого 1591 р. Раїна Гулевичівна Воютинська звертається з проханням до чоловіка Миколая Хрінницького «слуг, челяд мою ведле баченя своего ѿтправить и службъ их нагородити»¹⁵⁷. Дружина Яцька Бутовича Ганна Михайлівна Хрінницька просила чоловіка й опікунів «... слуги мои и служебницы ...росправити»¹⁵⁸. Князівна Марина Миколаївна Збаразька під час конфлікту з чоловіком Василем Загоровським ви-йшла 1567 р. на побачення з батьком у супроводі двох служниць: «панею старою а дѣвкою служебною»¹⁵⁹. (Владислав Лозінський називав «стару пані» першою помічницею і «alter ego» своєї господині).

Окремих слуг мали й діти. Так, Роман Федорович Сангушко просив свою матір «выростка моего Прокопа, яко мнѣ з дѣтиныхъ летъ своихъ аж до сего часу служил, ... заховати при сыну моемъ, зебы (!) ѿн сына моего на рукахъ своихъ мель и ему служил».¹⁶⁰ Григорій Джуса разом із сином Андрієм скаржилися на Михайла Павловича «ѿ насланье кгвалтовное» на їхній дім та «зъраненье слугъ сына его пна Андрѣевыхъ»¹⁶¹. В одній зі скарг до луцького гродського суду волинський каштелян Михайло Мишка Варковський говорить про «хлопца сына своего на имя Яска Чапского»¹⁶².

Крім урядників та служебників (служебницъ), серед дворової служби в документах згадуються тивуни, ключники, писарі, двірники, рикуні, кухарі, машталіри, візники, пекарі, пралі, ткачі, швачки, гаптарки, «хлопци», «паробки дворные», «дѣвки», «дѣвки сѣнные» та бояри (останні, очевидно, виконували разові доручення)¹⁶³. Зокрема, Мотрона Іваницька перелічує в тестаменті: «слуг, служебниц, наумит и паробковъ дворных, мужчинъ, жонок, дѣвокъ и сирот малых, которые мнѣ з мыта служили»¹⁶⁴. В описі Риканського двору 1571 р. фігурує «дворний» ключник Савка Соловевич¹⁶⁵. У заяві вижа про стан маєтків удови Михайла Михайловича Свинюського, князівни Федори Федорівни Чорторійської, з-поміж дворової служби названо урядника, тивуна,

156 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 298 зв.–300.

157 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 8–9.

158 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 177 зв.–179 зв.

159 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 122; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 152–154.

160 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 303 зв.–309 зв.

161 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 544.

162 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 484 зв.–485.

163 Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь. – С. 121–122.

164 ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 450 зв.–452 зв.

165 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 458, арк. 212–213 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 349–353.

18. Алегоричне зображення відданого слуги. XVI ст.

ключника, рикуню¹⁶⁶. Федір Петрович Загоровський перелічує 11 слуг, серед яких кількох машталірів, візника та «хлопців»¹⁶⁷. У тестаменті Криштофа Заремби згадуються його слуги Щасний Смасковський, Ти-сецький, Кусовський, Риканський, Кіліян, урядник, «машталер давне-ишии» Федько, ще один машталір Федько, пекар та кухар¹⁶⁸. Для виконання різних двірських робіт, очевидно, існували так звані «парубки дворні». Так, Ян Ворона Боратинський скаржився 8 вересня 1575 р. про нанесення побоїв його «паробкомъ дворнымъ» Данилові, Сушку і Терешку¹⁶⁹.

Цілком зрозуміло, що слуги мали бути завжди під рукою, тож вони мешкали у панському дворі. Подеколи про це говорять і самі документи. Так, возний Луцького повіту Григорій Вербський, доповідаючи гродському судові про збитки, заподіяні 1577 р. під час нападу четвертенського урядника брацлавського воєводи і кременецького старости

166 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 249–250; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 109–ш.

167 ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 12, арк. 354–358.

168 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 736–737 зв.

169 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 404.

кн. Януша Миколайовича Збараського Василя Коптя на маєток Федора Загоровського Луків, серед іншого зауважує: «У светлочки подлє ворот, в которои врьдникъ мешкаеть, двери сѣньные и светличные посечены»¹⁷⁰. Під час нападу на маєток Божів Луцького повіту була зруйнована «светлица служебная»¹⁷¹.

Свої слуги і служебні хлопці були також у дворових урядників та шляхтичів-служебників. Так, у Завистовського, служебника луцького військового Івана Чаплича Шпановського, був свій служка – хлопець-козачок¹⁷².

2.3.2. Челядь

Головний кістяк робочої та служебної сили шляхетських дворів становила дворова челядь, яка в джерелах називається: «челядь дворная», «челядь домовая». Челядь поділялася на «волную» («жонки наемные», «паробки наемные»), що служила за наймом, і «неволную» («неволники», «паробки невольные», «жонки невольные»), яка перебувала в цілковитій залежності від власників.

Інститут невольництва роз'яснюють Литовські статuti. Зокрема, 12-й артикул XI розділу Статуту 1529 р. під назвою «Неволници мають быти четвераких причин», визнавав чотири джерела невольницького стану: 1) давність перебування у невольництві та народження від невольників («которые здавна в неволи суть або з невольных ся родили»); 2) полон («которые полоном заведены суть з земли неприятельское»); 3) злочин («которые бы на смерть сказаны кому, кроме злодейства, а оные бы просили того, кому сказаны, жебы их не губил, таковые в неволи мають быти и дети их, которые потом будуть родити»); 4) шлюб з невольником або невольницею («хто бы, ведаючи, жонку невольную, хотя человек вольный, ее понял, тогда и сам в неволю мает быти и дети их ... , тым же обычаем и жонка маеть быти, естли бы за невольного пошла, ведаючи, тогда и сама в неволю подает ся и дети их»)¹⁷³.

Проте вже за цим Статутом спостерігаємо початок обмеження невольництва як явища. Зокрема, 6 артикул XI розділу постановляв: «Чоловик вольный за жадный виступ в неволю не маеть взят быти у вечную в неволю». Якщо ж когось і віддавали в неволю за провину, то він мав перебувати в неволі лише доти, допоки не відпрацює суму відшкодування¹⁷⁴. Вільними визнавалися також невольники, вигнані з дому

170 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 8.

171 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 378 зв.-379.

172 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 399 зв.-401.

173 Статут 1529 р. – Розд. XI, арт. 12. – С. 171.

174 Там само. – Розд. XI, арт. 6. – С. 169.

їхніми господарями в голодні роки: «Уставуем, естли бы хто в голод челядь свою невольную выбил з двора проч, не хотячи их переховати, а они сами в голод перекормили ся, таковые вжо не мають быти невольными, але вольные»¹⁷⁵.

Ще більше обмежує джерела невільництва Статут 1566 р. Скасовуючи чинну доти практику віддання людей у вічну неволю за злочин, законодавство залишає лише три умови невільницького стану: народження в неволі, полон і шлюб з невільником, тоді як злочинців передавали відтепер тільки у тимчасове невільництво до відробітку заподіяної шкоди, встановлюючи її грошовий еквівалент¹⁷⁶. Статут 1588 р., своєю чергою, скоротив підстави невільницького стану до однієї – полону, причому діти полонеників уже з народження зараховувалися до підданих пана, отчичів¹⁷⁷. Крім того, Статут 1588 р. скасував і сам термін «невольник». 36 артикул XIV розділу проголошував: «Ознаймуем и ведомо то чыним, иж што в сем теперешнем статуте тых людей о челядь, которые перед тым невольниками были званы, отменено назвиско и поменено, а написано их челедью дворною отчизною, материстою, купленою, або полонениками»¹⁷⁸.

За Статутом 1529 р. утримання челядника коштувало «на неделю по грошу», а за Статутом 1566 р. – два гроші¹⁷⁹, водночас його працю оцінювали в шість грошів на тиждень, тобто челядники приносили власникові добрий прибуток. Таким чином, тримати челядь було вигідно і на шляхетських дворах її було чимало, вважають – навіть більше, ніж треба було для забезпечення усіх робіт. Служачи з примусу, невільник мав жити під постійним наглядом, а на випадок втечі його можна було розшукувати так само, як і селян-отчичів¹⁸⁰. Проте в цій ситуації селяни-отчичі опинялися все-таки в кращому становищі, ніж челядь. За Статутом 1566 р. за втечі селян до міст та прийняття їх до міського права на них поширювалася міська юрисдикція, і вийти мали право не повертати їх панам, натомість челядь не захищало навіть 10-річне проживання у місті, бо в законодавстві про них мовилося: «А што дотычет челяди невольное, которые бы пришли до мест наших, тым ани права Майдеборского принятье, ани оселость, ани теж заседене десети лет ку помочи быти не маеть, и повинны будут войтове и державцы и

175 Там само. – Розд. XI, арт. 11. – С. 171.

176 Статут 1566 р. – Розд. XII, арт. 13. – С. 185–186.

177 Статут 1588 р. – Розд. XII, арт. 21. – С. 635.

178 Там само. – Розд. XIV, арт. 36. – С. 665.

179 Статут 1529 р. – Розд. XII, арт. 7. – С. 176; Статут 1566 р. – Розд. XIII, арт. 5. – С. 188.

180 Статут 1529 р. – Розд. XI, арт. 8, 9. – С. 170.

врядники наши им (їхнім панам – *I. В.*) выдати»¹⁸¹. Статут 1566 р. передбачав також відповідальність тих осіб, «хто вывел або выкрал чиего ... челядника невольного». По-перше, глава дому мав право притягати викрадачів до суду, а по-друге – вимагати «шкоду оправити от того часу, от которого ему тая челядь не робила, мужику и жонце за каждую неделю по шести грошей»¹⁸².

Челядь «дворную» документи згадують доволі часто. Так, 1459 р. брати Богдан і Дмитро Мишки Холоневські, проводячи поділ с. Холонєва, «делили наполю» не лише «статки домовые», а й челядь¹⁸³. 1514 р. за скаргою Федора Дмитровича Холоневського на свою матір князівну Огафію Сокольську, «иж ему делу части равное поступити во имѣнью их ѿтчизном у Холонєве у дворе, у людех, у полех, у сеножатах, у ставехъ, у млынехъ, такъ и в речах рукомых домовых: у челяди, у конех, у быдле, у шатах, ѿдделити не хочет», луцький староста князь Костянтин Іванович Острозький призначив дільчих, які «зъехавшися до имения Холонєва, дель межи ними «учинили напервеи у речах домовых: у шатах, у конех, у челяди, у быдле»¹⁸⁴. Про «челяд невольную» йдеться і в дільчому листі Гурина і Федора Масковичів з їхніми дядьками Петром і Титом Хом'яками Смордовськими¹⁸⁵. Записуючи 1552 р. небожу свого чоловіка Петру Богдановичу Загоровському низку маєтків у Луцькому повіті, княгиня Богдана Федорівна Четвертенська зазначала у дарчій: «што ся дотычеть Лютогощей Хребътовское части и челяди невольное, в то панъ Петръ Загоровский ничимъ уступати не маеть»¹⁸⁶. Виконуючи судову постанову, луцький возний Григорій Красносельський 8 червня 1576 р. відвідав маєток підляського воеводи Миколая Кишки Воротнів, де за його присутності урядник «пытал челяди дворное, жонок и хлопят» про розглядувану у суді справу¹⁸⁷.

Челядь часто згадується у скаргах зем'ян на наїзди сусідів, оскільки в цих акціях потерпали й дворові люди. Так, 6 жовтня 1575 р. волинський підвоевода Богдан Борейко Кнерутський звинувачував луцьких міщан, які, напавши в Луцьку на його «господу властную ...жону, челядь мою поперестрашивали». Пізніше ці ж нападники вдерлися в дім його тестя Федора Олеші, де Борейко та Олеша «зложено и челядь

181 Статут 1566 р. – Розд. III, арт. 29. – С. 85

182 Там само. – Розд. XII, арт. 9, 10. – С. 184–185; Розд. XIV, арт. 29. – С. 201.

183 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 287–287 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 17–19.

184 ЦДІАК України, ф. 24, оп. 1, спр. 1, арк. 135 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 323–325.

185 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 20–20 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 58–60.

186 АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 25.

187 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 16, арк. 206–206 зв.

свою мєли»¹⁸⁸. Аналогічну скаргу подав служебник Миколая Сапєги Іван Дмитрович на мирковського урядника Стрілу, який під час нападу 15 травня 1576 р. на його дім у с. Миркові «чєляд з дому ншого порозганяль»¹⁸⁹. Зем'янка Ждана Колодина Ладиженська заявляла, що під час нападу 10 лютого 1576 р. на її дім у Луцьку «в тои светлицы чєляд мою ... позбивали, пошарпали»¹⁹⁰. Петро Олєша скаржився, що волинський хорунжий Григорій Гулевич, наславши 17 липня 1576 р. своїх підданих на його маєток Борухів, «чєляд мою дворную и наємную розогнал»¹⁹¹. 1589 р. Богуш Липленський скаржився на Гєлену Залєську та її сина Яна Круша, які, нападаючи постійно на його маєток Хусово, «мнѣ в дому и жонѣ, и сєстрє моєи, и дѣтємъ, и всеи чєляди ... пострах и нєбєзпєчєнство дѣлают»¹⁹².

Найчастіше чєлядники працювали двірниками, кухарями, конюхами, пастухами, городниками, садівниками, праями, ремісниками, будівельниками, ткачами, швачками і т. ін. Так, у червні 1576 р. нападники на маєток Яна Жоравницького село Жоравники «дворника жоравницького на имя Каспора зъ жоною тоєжъ ночи из ыншою чєлядю бєлою в дворє звєзали, которыи дворникъ залєдвє втєкъ, а дєвку на имя Палажку, а другу ю жонку Каску, посажавши на возъ», з маєтку вивезли¹⁹³. 22 квітня 1570 р. Гаврило Яковицький позивав Лазаря Іваницького за підбурювання дружиною останнього Мариною двох чєлядниць-швачок не працювати на його дружину¹⁹⁴.

На шляхетських дворах працювала і мешкала не лише невільна чєлядь, а й вільна, яку наймали за оплату. Наприклад, під час шляхетського нападу 17 жовтня 1563 р. на Шумбарський «дворец» було вивезено 17 осіб «волноє чєляди», з-поміж них 6 «жонок», 5 «дєвок», 6 «паробков», та 13 осіб «нєволноє чєляди»; в тому числі 5 «паробков», 4 «жонок», 4 «дєвок» – усього 30 осіб¹⁹⁵. Дружина Матвія Романовича Білостоцького Марина Семенівна скаржилася 1563 р. у луцькому ґродському суді: «Жонка моя наємная на имя Ганна, ѡземши дитя своє, пошла з двора моего без ведомости моєи». Коли ж, нарешті, втікачку відшукали, вона віддала її, очевидно, для покарання «до рук паробкови» дворному¹⁹⁶.

188 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 430–431.

189 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 156–156 зв.

190 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 25–25 зв.

191 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 277–277 зв.

192 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 337–338 зв.

193 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 223.

194 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 98 зв.–99; Володимирський ґродський суд. Подокументні описи актових книг. – К., 2002. – С. 153.

195 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 423–430.

196 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 45.

Службник кременецького старости князя Януша Збаразького Матис Славогурський подав скаргу на князя Яцька Четвертенського, який 12 лютого 1575 р., напавши на його дім у містечку Яровиці, вивіз його дворову наймичку «дівку Зофію»¹⁹⁷. 22 січня 1576 р. вишковський урядник Олександра Семашка «викотив» із с. Бодачів кількох підданих, зокрема й «наумита дворного Мину з собою взяли»¹⁹⁸.

Федір Іванович Леонтович вважав, що особисту прислугу господарів-власників становили слуги, а челядь виконувала тільки дворові роботи¹⁹⁹. Однак документальний матеріал засвідчує, що челядники та челядниці також могли належати до особистої прислуги²⁰⁰. Про челядь, яка належала до числа особистих слуг і служниць, згадується в багатьох тестаментях. Так, у заповіті 1591 р. Раїна Гулевичівна Воютинська підкреслює належність челяді до неї особисто: «Малжонокъ мои мает слуг и челяд мою ... службъ их нагородити»²⁰¹. Марія Гаврилівна Лешницька у своєму тестаменті дає розпорядження щодо обдарування челяді, «которая до живота моего мне верне и зычливе служила»²⁰². Щонайменше 19 челядників і челядниць було в найближчому оточенні княгині Марії Юрївни Гольшанської²⁰³.

Зазвичай челядники й челядниці були сімейними людьми. Так, Гурин Маскович Хом'як Смордовський повідомляв 1564 р. у суді, що за його відсутності, коли він виїхав «на службу гсдрьскую теперешнюю военную», викрали «с того двора моего Посяговецкого жонку на имя Параску из сыномъ Трохимомъ»²⁰⁴. Згадувана вже княгиня Марія Гольшанська в тестаменті від 18 березня 1576 р., крім слуг, говорить також і про челядь, яка мешкала «в дворцохъ в Колку, у Любеиковичах и на Мощеницы и у Смиговичохъ роботних кожного ремесла мужиков з жонами, з дѣтми ихъ ... , так и паробъков нежонатыхъ»²⁰⁵. Про жінку, «которая з молодости лет своихъ мне служила», та її дочку Мотрону згадує у тестаменті Анастасія Головинська²⁰⁶. У 1601 р. у подружжя Карпа Пузовського і Настасі Михайлівни Шабанової челядниця Вася Кузьмиха служила разом зі своїми дорослими дітьми – сином Миськом і дво-

197 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 55 зв.

198 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 13 зв.-14.

199 Леонтович Ф. И. Панский двор в литовско-русском государстве. – С. 50.

200 Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь. – С. 126.

201 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 8–9.

202 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.-773.

203 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 42 зв.-45.

204 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 38–39.

205 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 55; Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – Т. I. – С. 77.

206 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 286–288.

ма дочками, Христею і Гануською²⁰⁷. Федір Русин-Берестецький 1577 р. оголошує вільними «на вечные часы» свою дворову челядь «Шимка а жонку Куницу з дочкою єє»²⁰⁸. За тестаментом Марії Гаврилівни Лешницької отримували волю челядники: «Радець из жоною и з дѣтми, Нестергая, Федице (!) из дѣтми, Оленица, Ганица, Маруша». Отже, з-поміж цієї челяді бачимо дві родини, причому одна з них повна (до її складу входили батько, мати й діти). Приймавши обидва слова «діти» за мінімальний числовий еквівалент – два, отримаємо 11 осіб челяді²⁰⁹. Ймовірно, що згадано не всю челядь, а лише тих, кому надавалася воля.

Подеколи челядницькі родини були значно більшими. Так, челядник Юхна Юхновича Тороканського Федяй мав із дружиною Овдоткою двох синів (Євхимця й Курилця) і двох дочок (Палажку та Германку), а другий челядник Мишко мав чотирьох синів: Мальця, Клима, Пацька, Савку та трьох дочок: Ганицю, Варушицю і Федицю, причому в останній вже були власні діти²¹⁰. Тож родина Федяя складалася з шести осіб, а родина Мишка, разом з дочкою Федицею та її дітьми, становила не менш як 11 осіб. Таким чином, лише ці дві челядницькі родини налічували щонайменше 17 осіб. У 1564 р. до суду позивали Овдотю Томківну Посяговецьку, яка по смерті брата свого чоловіка Мартина Аксака – Григорія Аксака забрала «имєне его зо всіми маєтностями, людми, з кгрунтами оного именъя и о колкодесят челяди невольноє»²¹¹.

Отже, документальні матеріали засвідчують, що жоден шляхетський двір не обходився без служби, причому число слуг не завжди залежало від розміру шляхетської родини. За висловом Владислава Лозінського, доброго знавця тогочасних порядків, навіть там, де слуг було найменше, їх все одно налічувалося надміру. Подібної думки дотримується і Анна Ляшук²¹².

2.3.3. Система взаємозалежностей «пан–слуга»

Ранньомодерне суспільство, диференційоване відповідно до соціального і матеріального стану, доволі часто функціонувало в замкнутому просторі взаємних залежностей. Найяскравішим прикладом таких двосторонніх міжособистісних стосунків є взаємини між паном і

207 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 480–484.

208 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 696–697 зв.

209 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.–773.

210 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 114 зв.–116 зв.

211 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 62 зв.–63.

212 Łoziński W. Prawem i lewem. – S. 102–103; Laszuk A. Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. – S. 440.

слугою. Слуги, в тому числі й шляхетського походження, та челядь, як і решта домочадців, були цілковито підвладні главі дому. Не випадково давні філософи порівнювали слугу з дитиною: як мала дитина перебувала в повній залежності від батька, так і служник залежав від свого пана. Проте якщо залежність слуг-шляхтичів від глави дому можна окреслити як значну, то залежність челяді без перебільшення була абсолютною. І в першому і в другому випадках це було тісно пов'язано з традиційними практиками тогочасного суспільства, де характерною рисою, або навіть нормою, було всезагальне підданство. Залежність слуг і челяді від панів декларувалася і на законодавчому рівні. Статути, постулюючи за слугами обов'язок захищати свого пана, звільняли їх від карної відповідальності. Вже в Статуті 1529 р. проголошувалося: «Уставуем, иж коли бы в какой зваде слуга-шляхтич, пана своего боронечи, кого ранил або забил, таковой от каждого ест вызволен»²¹³. Водночас Статути надавали главі родини право доменіальної юрисдикції не лише над челяддю (вільною і невільною), а й над слугами-шляхтою²¹⁴. Щоправда, ця юрисдикція не поширювалася на справи, що торкалися шляхетської «почтливости», оскільки питання честі залишалося прерогативою монарха. Восьмий артикул третього розділу Статуту проголошував: «Княжата и панове рада наша шляхту и каждого бы з рицества нашего, которые теж шляхту нашу служебниками в себе ховают, не мають сами о почтливость судити кроме нас; бо тот суд никому иному не належит, одно Господару»²¹⁵. Проте за крадіжку, здійснену слугою, можна було вимагати «справедливости», тобто відправлення правосуддя над ним, у його пана²¹⁶. Щоправда, за карні злочини («злодейства, забийства и иных речей выступков») Статут 1566 р. дозволяв панам «справедливость чынити» над своїми слугами-шляхтою не інакше, як «осадивши при себе пред се шляхту людей добрых», тобто лише за участі сторонніх осіб шляхетського стану, однак визнавав за господарями право карати їх за провини дуже суворо, навіть «на горло»²¹⁷. Так, 27 червня 1578 р. на прохання своїх слуг-шляхтичів, Кирила Зубцовського та Кирила Невзорова, князь Андрій Михайлович Курбський в присутності наданого володимирським гродським судом

213 Статут 1529 р. – Розд. VII, арт. 25. – С. 133. Статут 1566 р. майже дослівно повторює це формулювання. Див.: Статут 1566 р. – Розд. XI, арт. 29. – С. 179.

214 Статут 1529 р. – Розд. VII, арт. 25, 26. – С. 133; Розд. XI, арт. 8, 9. – С. 170; Статут 1566 р. – Розд. IV, арт. 29. – С. 105; Розд. XI, арт. 29. – С. 179; Розд. XIV, арт. 23. – С. 199.

215 Статут 1566 р. – Розд. III, арт. 8. – С. 76. Попри це, зазначає Старченко, влада пана все-таки поширювалася і на питання честі шляхетних слуг. Див.: Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду. – С. 93, 95.

216 Статут 1529 р. – Розд. XIII, арт. 5. – С. 182.

217 Статут 1566 р. – Розд. III, арт. 8. – С. 76.

возного Хацька Чувата Туличовського та шляхтичів Богдана Волинця й Івана Перевіського відправив правосуддя над служницею своєї дружини княгині Марії Юрїївни Гольшанської – Раїною Куківною. За крадіжку нею речей і грошей загальною сумою 135 польських золотих князь виніс вирок, за яким вона мала «толко горъломъ быти карана». Через півроку, в січні 1579 р., гродський суд визнав, «ижъ декретъ его млсти князя Курпского противко тои дѣвце водлѣ права слушне естъ выданъ». Але, оскільки вона «до того часу горломъ не была карана», суд, звернувшись до Кирила Зубцовського як до одного з потерпілих, «абы тои дѣвце милосѣрдъе учинилъ», присудив, щоб вона повернула йому вкрадені гроші. Оскільки Раїна на той час уже не мала ні вкрадених речей, ні грошей, Зубцовський, зацікавлений у відшкодуванні втрат, пішов на поступки, і справа, врешті-решт, закінчилася судовою ухвалою, за якою Раїна мала «выробятися», тобто протягом року «отслужити» йому ту суму, яку вкрала²¹⁸.

Залежність служебних осіб від своїх панів посилювалася принципом відповідальності самих панів за провину їхніх слуг. За злочин слуги можна було позивати до суду не самого слугу-злочинця, а його пана. Вперше це проголосив Статут 1529 р., а Статут 1566 р. повторив майже без змін: «гди бы чий слуга учинил кому кгвалт домовый або головщизну ... , тогда тот пан, чий то слуга вчинил, сам кгвалт, головщизну и шкodu платити мает, а себе на слuze искати»²¹⁹. Судові акти містять безліч документів, які ілюструють чинність зазначених статутних узаконень. Так, 10 січня 1590 р. возний Луцького повіту Матис Славогурський «просилъ справедливости у пна Щасного Кгалензского на урядника его вишневского Федора, также на слугу Зубрицкого»²²⁰. А коли 1590 р. Матис Куликовський, «якому стала кривда отъ самого пна Богушевича», покликав його до суду, земський уряд відхилив позов, погодившись із «умоцованим» позваного Петром Линевським, який, посилаючись на 29 артикул IV розділу Статуту, заявив, «Ижъ, деи, пан Богушевич естъ тут позваныи самъ без пана своего, то естъ его млсти князя Юръя Чоръторыского, отъповедати не естъ виненъ, кгдыжъ, деи, у пна его на него справедливости не просилъ»²²¹.

Практикувалася також передача права покарання власного слуги іншій особі. 1599 р. володимирський гродський суддя Дем'ян Павлович скаржився у суді на свого «рукодайного» пахолка Станіслава Доман-

218 *Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни.* – Т. I. – С. 102–106.

219 *Статут 1529 р.* – Розд. VII, арт. 26. – С. 133; *Статут 1566 р.* – Розд. XI, арт. 30. – С. 179.

220 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 22–22 зв.

221 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 705 зв.–707.

ського, який, обікравши його самого та іншого служебника, Мартина Ястрембського, «выламавши комору его .. , съ тымъ всимъ зъ ыменя и двора моего Оваднава утекъ». Дізнавшись, що він «до Вгоръ ехаль», Дем'ян Павлович передає своєму приятелю Лукашові Вілковському «зуполную моць», тобто своє право, «ведле учинку его скарати»²²². Щоправда, іноді важко було домогтися від панів покарання слуг, бо ті, як правило, чинили за їхнім «росказанєм». Тож коли луцький гродський суд засудив слуг Яроша Семашка, Федора Загоровського та інших панів, винних у вбивстві князів Петра і Михайла Четвертенських, на «каранье горлом», то Семашко, відмовившись видати свого слугу, заявив, що згоден сам відсидіти у в'язниці протягом цілого року²²³, тобто був готовий захищати слугу, котрий, зрозуміло, виконував його «росказанє». Утім, саме до цього зобов'язував панів-господарів Статут: «если бы фольгуючи служебникови своему поимати его не хотел, ... тогда тот пан повинен будет сам головщизну платити, если шляхтича забил, то рок и шесть недель седети маеть»²²⁴.

Користуючись своєю владою, пани нерідко залучали слуг та челядників до таких протиправних дій, як наїзди і спустошення сусідських маєтків, поорання чужих ґрунтів, розорення і пограбування селян, скалічення або ж вбивство сусідів-«ворогів» та їхніх слуг тощо. Як свідчать судові справи, слуги беззаперечно виконували волю панів і тоді, коли вона йшла врозріз із законом, або навіть загрожувала їхньому життю. Так, дружина Філона Полоза Ганна Киселівна скаржилась у луцькому земському суді на Івана Єло Букоємського, який, передавши їм в оренду с. Букойму та не чекаючи закінчення орендного терміну, «приславши, деи, слуг своих на име Щасного, Прокопа», вибив її з маєтку²²⁵. У 1593 р., коли до с. Рудки прибув возний, щоб, згідно з трибунальським декретом, ув'язати Федора і Марію Балабанів у володіння королівського чашника Федора Урсула Рудецького, його урядник Васильківський не допустив цього, мотивуючи відмову тим, що не має на це розпорядження від свого пана: «Иж, деи, я росказаня ѿт пна своего на то ни маю, абы-м мел пну Болобану и малжонце его увязане так в двор и во все село Рудку пустити, прото не допущаю, бороню и боронити мощно буду»²²⁶.

Непоодинокими були випадки, коли, захищаючи маєтність та інтереси своїх панів, страждали, а нерідко й гинули, не лише слуги, а й

222 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 32, арк. 133–133 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 272–274.

223 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 318 зв.–319 зв.

224 Статут 1566 р. – Розд. XI, арт. 29. – С. 179.

225 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 323.

226 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 51–51 зв.

їхні рідні та близькі. Так, 1586 р. Мартин Межинський разом із братами Валентієм і Якубом Вітковськими позивав Семена Козинського, Остафія і Костянтина Колпитовських та Івана Холоневського за вбивство свого озерецького «врядника», брата Валентія і Якуба – Мартина Вітковського²²⁷. 6 жовтня 1590 р. Юхим Ощовський порушив справу проти Януша Кошки Журавицького «о забите слуги его Станковскогo»²²⁸. Після нападу 1576 р. слуг Олехна Демковського білогородський намісник Яцько Вербовецький заявив, що «жону слуги моего Олешкову Шаркову на имє Малашку Степановну на смерть забили»²²⁹. 1587 р. Іван Яковицький побив слуг Лавріна Лозки Валентія Доминовського та Яна Янішевського²³⁰. Гнівош Козинський позивав 1587 р. князя Андрія Козеку, чий слуга Себастьян Конарський поранив його слугу Яна Несташевського «в дому его млсти пна Андрея Немирича, судича земского киевского, в Бискупичахъ, где-м весполку з иншими приятелми его мл. на хрстинахъ сына его мл. Стефана был»²³¹.

Траплялося, що слуги та челядь ставали заручниками сімейних негараздів своїх панів, які залучали їх до участі в родинних конфліктах. Як очевидців інтимного подружнього життя господарів, їх притягали до суду як свідків, нерідко із застосуванням тортур. Так, у гучній справі, що розглядалася 1601 р. у володимирському гродському суді, про вбивство Карпа Пузовського його дружиною Настасею Михайлівною Шабановою возний, прибувши на місце злочину разом зі шляхтою, «пытали ... челеди небожчиковское дворное: наперед хлопца небожчиковского Миска, потомъ невѣсты матери того хлопца, Васи Кузмихи и дочьки ее Христи, девки дорослое, и другое девки Гануски»²³². Дворова челядь, яка багато чого бачила і знала, не раз розплачувалася за це своїм життям. У справі 1583 р. про вбивство Бориса Охлоповського його дружиною Настасею Іванівною Ощовською челядь не лише виступала в ролі свідків, а й була залучена до злочину. Як з'ясувалося під час судового розгляду, Настася Іванівна змусила «челяд свою, на имя Федора Дюгтя, ... а Васка хлопца, а дѣвок двох Вуцю и Параску» взяти безпосередню участь у вбивстві чоловіка²³³. Коли челядники під тортурами почали давати свідчення проти Настасі, її брати «ωных троє челяди с склепу выкрали ... и ведле воли своеє их великими просьбами и плачем великим, а снат и

227 АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 156–158.

228 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 674 зв.

229 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 172–172 зв.

230 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 402–402 зв.

231 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 38 зв.–39.

232 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 33, арк. 43; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 480–484.

233 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 28, арк. 62 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 368–369.

дарами намовили, упросили и по воли своєї накерували», аби вони на суді показали, що Настася «винна быти не мела». Але ще одного свідка, «дѣвку Воцу», яку вони так і не змогли намовити і яка «на пробѣ» (на тортурах) засвідчила, що Настася справді була винною і «мужа свого власними руками своїми ножомъ сколола», незабаром знайшли «с каменемъ у криниці»²³⁴.

Водночас натрапляємо на приклади щирої прихильності слуг до панів і навпаки, в чому, на думку Владислава Лозінського, знайшли вияв норми патріархального побуту²³⁵. Мешкаючи багато років, нерідко протягом усього життя, поряд із панами, слуги й челядь переймалися їхніми сімейними справами та інтересами, а господарі також прив'язувалися до слуг. Цей емоційний контакт сприяв тому, що слуги вважали себе членами родини, якій служили²³⁶.

Турбота панів про долю слуг і челяді виявлялася в улаштуванні їхнього приватного життя: часто вони брали особисту участь у виборі для них подружньої пари. Про участь у влаштуванні долі слуг неодноразово згадується в листуванні князя Олександра Заславського. Нерідко молодих дівчат-служниць та челядниць віддавали заміж за своїх же слуг і челядників, справляли їм весілля, обдаровували та «випосажували» панським коштом, після чого ці подружні пари продовжували служити своєму панові вже разом. Так, князь Костянтин Іванович Острозький, видавши свою служницю «жону панну съ сенеи своих ... Марю Федоровну» за слугу Дахна Васильовича, дав за нею «ему вечно поспол зъ его жоною село Разничи и три дворища в Рудниках»²³⁷. Ян Якубович Монтовт Коблинський з дружиною князівною Барбарою Олександрівною Порицькою не тільки одружили свого служебника Габрієля Грицьковича Берестка, віддавши «за него служебницу нашу Макгдалену въ малжонство», але за нею ще й «посагу дали єсмо шестдєсят копъ грошеи литовских»²³⁸. До речі, такий посаг не завжди давали за власними дочками батьки з незаможної шляхти. У розгляді справи за позовом Яна Цимінського до луцького й острозького єпископа Кирила Терлецького, звинуваченого 1594 р. у згвалтуванні служниці Цимінського, «швачки» Палажки, боярин Іван Лазкович свідчив, що «самъ замужъ зъ дому своего» видав «тую бѣлую голову, которая у него дѣвкою служила»²³⁹. Юхно Юхнович Тороканський, піклуючись

234 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 711; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 408–413.

235 Łoziński W. Prawem i lewem. – S. 100.

236 Fauve-Chatoux A. Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska. – S. 321.

237 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 594 зв.

238 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 230; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 78–79.

239 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 27, арк. 257; АЮЗР. – Ч. I, т. I. – С. 409–426.

про долю своєї невірної челядниці, наказував: «Естли бы ся которыи человек добрыи к той дѣвцѣ Пеклицы нашол, тогды жона моя маѣт єе в стадло малжонское замуж выдати и по неѣ дати три копы грошеѣ, сукню ..., а к тому вола а корову»²⁴⁰. Тож поширена серед дослідників думка, що служебні дівчата залишалися самотніми до пізнього віку, а можливо й до смерті²⁴¹, видається неправомірною, а принаймні на українському матеріалі не підтверджується. Можливо, свою роль у цьому відіграло притаманне українській колективній свідомості уявлення про те, що людина має провести життя у шлюбі.

Оскільки значну частку мешканців шляхетського двору, як було показано вище, становили слуги й челядь, важливо з'ясувати, чи глава родини зараховував до свого дому «дворових людей». Відповідь на це питання знаходимо у тестаментях, де поруч з розпорядженнями матеріального змісту простежується багато світоглядних моментів, зокрема релігійні переконання людини, її життєві цінності та пріоритети, ставлення до світу та оточення тощо. Майже усі тестатори мотивують написання заповітів бажанням залишити свій «дом» у порядку. Так, Ян Гурко Омелянський, складає заповіт, «абы ... з добрым а статечным розмыслом жону ... и увес дом свои по собѣ розсправиль»²⁴². «Хотечи дом мои розсправити», – дає останні розпорядження Порфірій Панько²⁴³. У 1573 р. Гаврило Бокій Печихвостський, «будучи на тот час з воли Бжеи хоробою обложонъ», складає тестамент, щоб «дети, имения и всю маѣтност мою в добром порядку и шафунку по себе зоставити»²⁴⁴. Отже, провідним мотивом для більшості заповідачів є намагання забезпечити подальше функціонування свого дому. Але кого вони об'єднують висловом «дом мои», який смисл вкладають у це поняття? Зі слів Прокопа Григоровича Бережницького («жебы-м в порядку, жону, дѣти, домъ и всю маѣтност мою зоставиль»)²⁴⁵, бачимо, що поняття «дом» охоплює не лише дружину і дітей, а ширше коло осіб, отже, тестатор розуміє свій дім не лише як власну біологічну сім'ю. Вивчаючи шляхетські тестаменти, розумієш, що, крім найближчої рідні, йдеться про «домовство», до якого входить решта домочадців, особливо якщо вони мешкали разом, а також слуги й челядь. Складовою частиною чи не більшості тестаментів є розпорядження щодо слуг і челяді, які трактуються майже нарівно з близькими людьми. Для при-

240 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 116–116 зв.

241 *Wojuska M. Białogłowa w dawney Polsce.* – S. 36.

242 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 133–134 зв; ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 335 зв.–337.

243 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 159–161.

244 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 256–259 зв.

245 *Там само*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 14–17 зв.

кладу, Прокіп Григорович Бережницький, давши настанови опікунам щодо маєтності та її розподілу між дружиною й дітьми, переходить до слуг і челяді: «што ся дотычетъ заплаты слугамъ и челяди дворной и ѡтправы, кого бы южь не треба ховати, пуцаю то на баченье жоны моеє». Згадуваний уже Гаврило Бокій Печихвостський, після розпоряджень щодо дружини, дітей і маєтності, зазначає і про слуг; поіменно в його заповіті названо лише двох, очевидно, найближчих: Ковалевського, якому тестатор записує 50 кіп грошей, та Непитушого, котрому дарує 10 кіп, кожух і жупан, а «иншимъ всимъ слугамъ» признає «по две копе гршеи». Крім них, згадуються ще машталіри, візники, кухар та пекар, яким належить сплатити по копі грошей і дати по «сукни»²⁴⁶. Те саме в 1590 р. робить Ждан Білостоцький, наказавши за рахунок «маєтности моеє рухомое слуг моих и челед мою дворную ... каждому за заслуги ихъ ... нагороджати»²⁴⁷.

Отже, на рівні побутової свідомості глава родини сприймав слуг і челядь як членів свого «дому», тобто великої родини-домогосподарства, і, попри їх неповноправний стан, відчував обов'язок подбати про них так само, як і про власних дітей. Безперечно, щедрішу винагороду отримували слуги шляхетського стану, яких глава дому наприкінці життя обдаровував земельними наділами: великі землевласники могли нагороджувати чималими маєтками, невеликі – окремими дворищами; їм записували також значні грошові суми, забезпечені на маєтках. Так, князь Олександр Федорович Чорторийський, «познавши еще з молодых лет службы и захованя верного противку себе служебника Якуба Казновского», 1564 р. записав йому на вічність від себе й свого сина маєток Жолудське Менше в Луцькому повіті з 35 осілими дворищами²⁴⁸. На ті часи це був неабиякий подарунок, бо маєток на 35 осілих дворищ міг бути оцінений залежно від заможності селян у кілька сот або й більше кіп грошів. 1594 р. брацлавський каштелян, луцький староста Олександр Богданович Семашко, «нагорожаючи службы учтивые» свого слуги Олександра Сенницького, записує йому 200 злотих на маєтку Мощона Луцького повіту²⁴⁹. Князь Олександр Фрідріхович Пронський, особисто винагородивши своїх давніх слуг («слуги мои старые каждыи з нихъ водлугъ летъ и заслугъ своих, яко которыи чого был годеи за службы свое, досыт слушную и skutечную заплату и нагороду ѡт мене самого узяль»), просив свою дружину, княги-

246 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 256–259 зв.

247 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 156 зв.

248 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 319–319 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 147–148.

249 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 795–796.

ню Федору Романівну Сангушківну, аби вона «дворънымъ и новымъ слугамъ» вчинила «штправу ... водлугъ баченъя своего»²⁵⁰.

Слуг і челядь нерідко обдаровували також грішми, рухомим майном, одягом. Володимирський підстароста Федір Петрович Загоровський у своєму тестаменті від 5 березня 1599 р. перелічує своїх слуг: Григорія Обуха, Якуба та Павла Петриковських, Яна Колосовського, хлопця Стаса, а також трьох машталірів Бенеша, Мартина, Міклоша та візника Барка, «которые, мне через час немалыи учтиве а пожитечне служачи, лита свое стравили». З-поміж цих 10 перелічених слуг він особливо щедро винагороджує Григорія Обуха та Якуба Петриковського, призначаючи їм значну винагороду: Обуху 400, а Петриковському 500 польських золотих. Особливу вдячність він висловлює Якубу Петриковському, який «служачи мне час немалыи на руках своих речи некоторые, а часом и пинези мое в себе мевал и шными на потребы мое шафовывал»²⁵¹. Значну винагороду загальною сумою у тисячу польських золотих призначив за тестаментом луцький підкоморій Ян Бокій Печихвостський «слугам теж моим и матки моее, которые намъ шт давных чсов добре цнотливе служили». Серед згаданих ним осіб є як представники шляхти (Янід Бронський, Василь Солома, Олександр Ржищовський, Томаш Сехарський, Лукаш Ястровський, Валентій Росохацький, Олександр Гривчин, Станіслав Славогурський, Станіслав Вроско, Яків Новицький, Миколай Нестецький), так і простолюдини (Іван Кравець та слюсар Яцько Кантунов)²⁵². Звернімо увагу, що він перелічує лише слуг чоловічої статі числом 13 осіб, тож, очевидно, не меншим, якщо не більшим, числом треба рахувати й жіночу частину домашньої служби, яка обслуговувала його дружину Федору Іванівну Чапличівну Шпановську і матір Полагію Григорівну Чешейківну, яка мешкала разом із ними.

Ян Сокольницький у тестаменті 1596 р. винагороджує п'ятьох своїх слуг, з-поміж яких називає служебника, хлопця, кухарку. Зокрема, служебнику Янові Ліпському він відписує чотири копи грошей та сукно на делію, хлопцеві Мартину Хвалцукові – копу грошей, свій жупан, «убране» та пару кошуль, кухарці Зосьці – дві копи грошей, постіль та власний «ермяк», Савці – жупан і копу грошей, а «невестце» Касці – сукно «врочистое», «толстку» і півкопи грошей²⁵³. Федора Боговитинівна Шумбарська заповідала дворовим слугам: возниці Янові

250 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 52–55 зв.

251 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 1031–1034 зв.; ф. 27, оп. 1, спр. 12, арк. 354–358.

252 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 241–243.

253 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 290–292.

копу грошей і клячу, його дружині одяг, телицю і півкопи грошей, хлопцеві Юськові – бичка; водночас вона просила сина Михайла віддати «тым слугам моимъ, которые были при мне», тобто її власних слуг²⁵⁴. Дружина Григорія Колмовського Барбара «за вѣрныє и учтивыє службы» відписала своїй служебниці Феді Стромській «сукню блакитную и два волы», дівці Якопці – «єрмякъ фаиледишовыи чорныи», а мамці свого чоловіка – по скирті жита й пшениці²⁵⁵.

Емоційний аспект ставлення господарів до своїх дворових людей найвиразніше виявлявся тоді, коли перед смертю пани відпускали слуг зі служби, а невільній челяді дарували волю. Так, зважаючи на «поцтивыє а верныє службы» свого слуги Гарасима Зайковича, Федір Русин Берестецький звільнив його разом «з жоною з дѣтьми и зо всѣми маєтностями их зъ служебъ моихъ», на що видав Герасимові навіть «особныи лист с печатю»²⁵⁶. Ганна Федорівна Коритенська 1593 р. заповідала «челед теж мою белую дворную наємную дѣвок две Палажку а Маску яко волных по животѣ моем, заплативши им заслуженоє их, волно выпустити мают, а третяя дѣвка подданая части имени нашего Ющовского Маря Рудаковна до часу истя єе замуж при дворѣ ншом зостати и тривати маєть»²⁵⁷. Юхно Юхнович Тороканський надавав «по животѣ» волю невільній челяді: Федяю з жоною, дівці Пеклиці, Мишкові та його найменшому синові Савці. Щоправда, вони не мали права перейти на службу до іншого пана, проте «по доброи воли своєи», тобто вже не як невільники, а як наймана челядь могли далі служити його дружині. За бажання вони могли перейти на становище підданих та, отримавши земельний наділ, «на селѣ з ѡсѣлости своєи служити и вси повинности полнити по тому, яко которыи с подданныхъ». Решта челяді, яка не отримувала волі зараз, повинна була служити «до воли и ласки» його дружині, а та мала їм «по животѣ своем ... милост и ласку свою показати и волными вчинити»²⁵⁸. Так само розпорядився перед смертю Іван Городиський, який просив опікунів заплатити «наумитом, роботником, слугамъ, возницамъ, што имъ винно», а «челядь мою всю неволную ... з двора выпустить на волю, на село мое, нехай мешкают на селѣ яко волъные мужове»²⁵⁹. Марія Томківна Посяговецька, відпускаючи вільну челядь «з двора, куды ѡни похочут ..., ничимъ не гамуючи», наказувала «кождого с них порядне ... наделити подлѣ за-

254 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 491–491 зв.

255 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 330 зв.–332 зв.

256 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 696–697 зв.

257 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 352–354.

258 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 116–116 зв.

259 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 128–129 зв.

слуги их з быдла моего рогатого, а за службу имъ записати так, якобы они службъ своихъ шкодни не были»²⁶⁰. Раїна Гулевичівна Воютинська просила свого чоловіка Миколая Хрінницького «слуг, челяд мою ведле баченя своего отправить и службъ их нагородит»²⁶¹.

Отже, на підставі великого документального матеріалу можна дійти висновку, що домашні слуги становили велику групу населення, яка відіграла значну роль у житті шляхетської родини-домогосподарства, адже жодна найбідніша шляхетська родина не обходилась без так званої домашньої служби: слуг і челяді. Мешкаючи впродовж багатьох років під одним дахом зі своїми господарями, які в повному розумінні вирішували їхню долю (аж до життя, смерті чи волі), вони ставали невід'ємною частиною родинної спільноти і саме так сприймалися господарями, які усвідомлювали свій обов'язок дбати про них, як і про членів власної біологічної родини. Отже, внаслідок аналізу українських джерел, знаходить підтвердження думка Шейли Купер (Sheila M. Cooper), що пани, глави дворів, вважали слуг і челядь за членів своєї великої родини-домогосподарства, тобто свого «дому»²⁶². Таким чином, структура української шляхетської родини XVI – першої половини XVII ст. була значно складнішою, а типологія різноманітнішою, ніж вважалося досі.

Відповідно до концепції циклічного розвитку родини (life-cycle approach) її головними функціями є: прокреаційна, економічна, виховна та охоронна, а також переконання, що, як і решта соціальних спільнот, родина має власну історію життя і тяглість, пов'язану з переходом через різні фази існування²⁶³. В тягlostі родини вбачають два аспекти: тягlostь біологічну, зумовлену кровною спорідненістю, і соціальну, що ототожнюється зі збереженням соціальних, правових і поколінних родинних зв'язків. Поширені нині в науці класифікації циклічного розвитку родини різняться періодом і числом виокремлених циклічних фаз родинного життя, а також сферою і цілями аналізу. Зокрема, Ева Фронтчак виділяє дві дефініції циклів родинного життя: класичну і сучасну. Класична дефініція спирається на цикли, які проходить родина від моменту зародження внаслідок укладення шлюбу до розпаду – з виділенням подій, характерних для різних фаз (періодів) її існування між започаткуванням і розпадом. Розпад настає внаслідок смерті одного з

260 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 214–216 зв.

261 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 8–9.

262 Cooper Sh. M. Service to Servitude? The Decline and Demise of Life-Cycle Service in England // The History of the Family. – 2005. – 10, issue 4, – P. 367–386.

263 Frątczak E. Modelowanie cyklu życia jednostki i rodziny. Teoria i praktyka. – Warszawa, 1999. – S. 48; Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 142–143.

подружжя, а відмирання (зникнення) родини – зі смертю останнього члена подружжя²⁶⁴.

Формування родини відбувається поступово, її чисельність зростає з народженням кожної дитини. У період від народження останньої дитини до часу виходу першої дитини з родинного дому величина родини є стабільною. Мірою дорослішання дітей вони виходять з батьківської родини: дочки, йдучи заміж, переходять до родини чоловіка, щоб продовжити його рід, а сини, одружуючись, залишають батьківський дім, утворюючи власні родини-доми. «Patrzal nie jeden ojciec, jak z jego gościnnego dworu i syny, i dziewczki jego opuszczają rodzinne progi, aby więcej do nich nie wrócić. Jeden syn w gnieździe ojczystem utrzymywał dalej imię i ród, reszta rozpierzchła, nowym rodem głową była» – писав Йоахим Єрлич²⁶⁵. З виходом дітей із родини її склад зменшується, поступово повертаючись до початкового стану, коли вона складалася лише з подружжя. Смерть одного із членів подружжя означає перехід родини до кінцевої фази, а зі смертю другого члена подружжя родина як сімейна спільнота припиняє своє існування. Таким чином, постійно відбувається циклічна еволюція біологічної родини, від періоду становлення до зникнення, проте через народження дітей, особливо чоловічої статі, стара родина закладає підвалини виникнення нових, які проходять аналогічні фази розвитку.

Утім, будь-яка узагальнена модель є умовною, оскільки не може охопити всю розмаїтість реальності. Саме до цього привертає увагу Цезарій Кукльо, застерігаючи від механічного застосування окресленої вище моделі. Дослідник наголошує, що, визначаючи пересічні характеристики циклів життя конкретних родин, слід пам'ятати про диференціацію окремих фаз в родинях одного типу і ще більшу – в родинях різних типів (де тривалий або й весь час жило одне подружжя, або коли йдеться про шлюби, завершені смертю одного з подружжя, хоча до того часу малолітні діти ще не вийшли з родини, тощо). Крім того, в давні часи певні фази могли не збігатися, наприклад, дуже рідко народження останньої дитини збігалося з виходом з дому першої²⁶⁶, оскільки багатозлюбність призводила до великої вікової різниці між подружжям, а отже – й до значної вікової різниці між рідними братами й сестрами.

Класична модель, виходячи з постулату, що всі родини в минулому закінчили свій життєвий цикл смертю останнього члена подружжя,

264 Frątczak E. Modelowanie cyklu życia jednostki i rodziny. – S. 67.

265 Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka. – T. I. – S. XXI.

266 Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 144.

має певні обмеження, ще й тому, що до уваги не беруться пертурбаційні чинники, без яких не обходилося життя і які зазвичай порушували стабільне існування родини. Саме тому класична модель із самого початку викликала дискусії та нові методологічні підходи²⁶⁷. Для доіндустріальних родинних форм Цезарій Кукльо вважає найприйнятнішою класифікацію Дональда Ровланда (Donald T. Rowland). Попри те, що її запропоновано для характеристики життєвого циклу сучасної родини, вона в основі своїй передбачає різні шляхи розвитку родинних структур, охоплюючи різноманітність та багатство фаз циклу родинного життя. В її основу покладено п'ять станів особи, а саме: самотня особа, бездітне подружжя, родина з одним із батьків, нуклеарна родина та прийомна родина²⁶⁸. За Д. Ровландом, цикл життя родини слід розуміти як фази, що її переживає родина від моменту її зародження до розпаду або трансформації в інший цикл із повторенням тих самих подій між фазою постання і черговими змінами. Такий повтор не обов'язково має бути ієрархічно підпорядкованим, як у класичній моделі життєвого циклу родини, тому припускається можливість зміни як самого циклу, так і фаз з перетворенням їх на інші²⁶⁹.

В обох розглянутих класифікаціях ідеться про родинну структуру як нуклеарну групу найближчих родичів, тож вони надаються для аналізу досліджуваного нами випадку лише як порівняльне тло. Адже українська шляхетська родина ще не відділилася від домашньої служби, вона становила єдине ціле з цією службою, являючи собою єдиний, нероздільний організм, об'єднання кількох родин, тобто родину-домогосподарство, до якої належала біологічна сім'я глави домогосподарства, часто розширена за рахунок близьких родичів, ще не одружена прислуга, а також сім'ї слуг та челяді. Власне, з цього ми виходитимемо, виводячи коефіцієнт шляхетської родини-домогосподарства.

2.4. Коефіцієнт шляхетської родини-домогосподарства

Проаналізований нами документальний матеріал виразно засвідчує, що застосований досі в українській історичній демографії обра-

²⁶⁷ *Ibidem*.

²⁶⁸ Rowland D. T. Family Diversity and the Life Cycle // Journal of Comparative Family Studies. – 1991. – № 12 (1). – P. 1-14. Подаю за: Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 146.

²⁶⁹ Frątczak E. Modelowanie cyklu życia jednostki i rodziny. – S. 67.

хунок пересічної шляхетської родини з шести осіб не відповідає реаліям. До похибки призводить передусім те, що цю родину розглядають як нуклеарну, відокремлену біологічну групу, яка складалася з батьків та неодружених дітей. Навіть Олексій Баранович, зауважуючи, що при родинях панів, особливо великих, проживало чимало шляхтичів на становищі «двораків», а в домашньому господарстві використовували службну шляхту, не включав їх до обрахунку коефіцієнта шляхетської родини. Він пояснював такий підхід, по-перше, неможливістю «уявити собі хоч би й приблизно їх (слуг – І. В.) число», по-друге, оцінюючи загалом кількість дворових слуг як незначну, вважав, що пов'язана з цим похибка не може бути надто серйозною²⁷⁰. Іншої думки дотримувався свого часу дослідник стародавніх звичаїв Вацлав Мацейовський, який зазначав, що нерідко слуг було так багато, що їм було нікому служити, подеколи навіть говорили: «сплачуємо слугам за те, аби разом з нами їли»²⁷¹. Про це писав і Боплан, який, споглядаючи значне число почту при «вельможах» і підраховуючи найближче службне оточення, що супроводжувало своїх панів на бенкетах, писав про 12–15 осіб²⁷². Федір Леонтович вважав, що чисельність челяді шляхетських дворів у XVI ст. коливалась від 2 до 20 осіб, проте не підкріплював свої думки документальною аргументацією²⁷³. Марія Кочерська визначає число служби середньозаможної шляхетської родини розмитим поняттям «kilкого»²⁷⁴. Анджей Вичанський, обчислюючи демографічні параметри польського шляхетського двору, пропонував додавати до коефіцієнта біологічної шляхетської родини, що, на його думку, становив 5–6 осіб, число найманої служби – 7 осіб, а відтак обраховув шляхетський двір у 12–13 осіб²⁷⁵. З такою кількістю фільваркової служби кінця XVI ст. погоджується Анна Камлер, визначаючи її чисельність у 6–7 осіб, щоправда, зі зменшенням до 4 осіб у зв'язку з початком кризи на селі в першій половині XVII ст.²⁷⁶ Принагідно варто зауважити, що цифри А. Вичанського і А. Камлер не узгоджуються з обрахунками Александра Яблоновського, який свого часу виводив їх на підставі скарги про розграбування 1584 р. фільварку в с. Топорищі Житомирського повіту.

270 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 17–18.

271 Maciejowski W. A. Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów – Т. II. – С. 247.

272 Боплан Г. Опис України. – К., 1990. – С. 105–108.

273 Леонтович Ф. И. Панский двор в Литовско-русском государстве. – С. 51.

274 Koczerska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. – S. 100.

275 Wyczański A. Wieś polskiego Odrodzenia. – Warszawa, 1969. – S. 96–99; *Ejusdem*. Szlachta polska XVI wieku. – Warszawa, 2001. – S. 36, 102.

276 Kamler A. Chłopi jako pracownicy najemni na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005. – S. 64.

Під час нападу Матвія Немирича тут було заграбовано: коней 40, волів 24, дійних корів 35, телят 35, яловиць 15, озимків 10, биків 20, овець 300, баранів 85, свиней 250, вепрів 200, поросят 160, гусей 100, курей 150, сирів 40 кіп, масла 40 цеберок. Крім того, було спалено: 300 кіп жита, 150 кіп пшениці, 200 кіп вівса, 90 кіп ячменю, 60 кіп ярового збіжжя, 70 кіп проса, 90 кіп гречки та ще 27 мірок вже змолоченого збіжжя²⁷⁷. Беручи до уваги кількість переліченого, Яблонівський обраховує службу цілого фільварку, потрібну для догляду за худобою та виконання польових робіт: парубків-женців – 10, парубків-плугаторів – щонайменше 8, пасухів великої рогатої худоби – 6, конюхів – 10, вівчарів – 10, свинарів – 12, доглядачів птиці – 2, доярок – 5, а разом – 63 особи. Додавши 12 осіб родини служебника-управителя з його слугами, він одержав на фільварок 75 осіб слуг та челяді. Утім, вважаючи цей фільварок нетипово великим, дослідник обчислював звичайний фільварок у 50 осіб²⁷⁸.

Яблонівський зробив також спробу обрахунку мешканців шляхетського двору, ототожнюючи панський двір з укріпленим «замочком»: «То пр. со на Wołyniu zwano «dwór» (Krupa, Zdobica), było również zamczkiem właściwie». На підставі описів замків кам'янецького і летицького староств він обрахував службу одного такого двору-замку у 50 осіб. Приймаючи число замкових дворів-укріплень на Волині за 65, дослідник визначив усю замкову службу на 3250 осіб²⁷⁹.

Складно робити розрахунки на окремих, до того ж нечисленних, прикладах. Проте за браком статистичних даних, зібрати які не видається можливим, ризикнемо запропонувати власні висновки про чисельність дворової служби на підставі документальних даних, які вдалося розшукати.

Приймаємо, що глава родини мав щонайменше двох-трьох особистих слуг, а його дружина – двох-трьох служебниць, на дітей (їх число на родину, як уже згадувалося, ми обрахували на 5,78) відведемо по одному слугі (няні, служниці, дівчині, хлопцю) та додамо до них «мамку»-годувальницю. Тоді мінімальна кількість особистих слуг членів шляхетської родини становитиме приблизно 8–12 осіб (залежно від числа членів родини). У кожному домогосподарстві неодмінно було хоча б по одному уряднику, двірнику, візнику (машталіру), кухарю, швачці, покоївці та хлопцю (для разових послуг) – разом 7 осіб. Тепер розгляньмо приблизну чисельність челяді, яка обслуговувала дворове господарство: кухонні приміщення, лазні, гумна, обори, стайні, сади, городи

277 АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 143–145.

278 Źródła dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. XXII. – S. 322–323.

279 Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – S. 51, 70–71.

тощо. Якщо на ці та інші роботи порахуємо мінімум 5 осіб, то це не буде перебільшенням з огляду на розміри господарств, зафіксованих у багатьох документах. Отже, склад пересічного шляхетського двору або родини-домогосподарства становитиме приблизно 20–25 осіб.

Для перевірки наших міркувань повернімося до наведених вище прикладів. Згадаймо скаргу Яна Жоравницького про напад 1586 р. на маєток Жабче, під час якого постраждали дві його родички разом з «паньнами служебними и зъ бѣлыми головами» та «челядь». Йдеться про незаміжніх молодих служниць, заміжніх служебниць і челядниць. Навіть якщо прирівняти наведені у множині слова до найменшого числового еквівалента – два, то й тоді матимемо число 6 як мінімальне для кількості служниць і челядниць, які обслуговували двох родичок Жоравницького. Про власну дружину господаря Олену Федорівну Коптівну та її служебниць не згадується, хоча їх не могло не бути, тож маємо додати ще принаймні двох служниць, які її обслуговували, тобто число слуг жіночої статі збільшиться до восьми. Додамо до нього таку саму кількість слуг чоловічої частини дому, які обслуговували самого Жоравницького та його сина Томаша, хоча, за логікою, їх мусило бути більше, оскільки Ян Жоравницький з 1585 р. був луцьким вйтом, тож його статус вимагав певного почту-ескорта. Таку саму кількість слуг і челяді додамо на обслуговування дворових потреб – «господарства домового». Відтак, загальне число слуг мало становити приблизно 24–25 осіб. Варто зауважити, що рід Жоравницьких не належав до найзаможніших: у 1583 р. Ян Жоравницький сплатив податок з 12 димів та 16 городників в селах Жоравники і Волиця, а з частини маєтку Теслугова та його присілків Печанки, Добрі-Води і Боратина –ще з 18 димів та 21 городника²⁸⁰.

Збереглися й інші конкретні відомості: Федір Загоровський згадує 10 власних слуг, Федір Русин Берестецький – щонайменше 7, Оксимія Хрінницька – 4 служниць, Ян Ворона Боратинський – 3 паробків дворних, Марія Лешницька – 11 слуг, Юхим Тороканський – 17 челядників, Марко Гулевич – 12 слуг та челядників, Іван Городиський – 7 слуг, Ян Монтовт Коблинський – 4, Януш Угриновський – 5, Боровський – 5, Ян Сокольницький – 5, Криштоф Заремба – 10²⁸¹. У справі про вбивство Бориса Охлоповського фігурують 5 слуг та челядників, а в убив-

280 *Źródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 13, 29, 110, 136, 140.

281 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 544–546; спр. 13, арк. 238–242, 298 зв.–300; спр. 15, арк. 128–129 зв., 223, 404; спр. 16, арк. 394 зв.–395 зв.; спр. 17, арк. 696–697 зв.; спр. 35, арк. 1093; ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.–773; ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 290–292; ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 126–131; АЮЗР. – Ч. I, т. I. – С. 223–227; Ч. VI, т. I. – С. 427–437.

стві Карпа Пузовського взяли участь 4 челядники²⁸²; князівна Ганна Романівна Любецька перелічує 7 челядників, які зникли після нападу на її маєток²⁸³. У маєтку Григорія Аксака згадується «колколясят челяди неволноє»²⁸⁴, тож приймемо це число за 20, а Федора Боговитинівна Шумбарська говорить про 30 осіб челяді²⁸⁵. Загалом же на 19 дворів названо конкретно 190 осіб служебного стану. Крім того, у семи з наведених випадків згадуються ще й «иншіє» слуги та челядь без конкретизації. Приймаючи цих «инших» за найменше числове значення 2, матимемо 204 служебні особи на 19 дворів. Нагадаймо, йдеться переважно про двори середньої та дрібної шляхти. Так, Януш Угриновський належав до дрібної шляхти, за поборовим реєстром 1583 р. він сплачував податок лише з 16 димів та 8 городників с. Угринів, але «на беседу» до князя Марка Сокольського його супроводжують п'ятеро слуг шляхетського походження: Ян Блонський, Августин Андрієвський, Станіслав Качинський, Бартоломей Тупальський, Станіслав Славінський²⁸⁶. Звернімо також увагу, що Федір Загоровський, Марко Гулевич, Ян Ворона Боратинський, Криштоф Заремба, Януш Угриновський, Ян Монтовт Коблинський, Ян Сокольницький, називають лише чоловічу частину своїх слуг, а Оксимія Хрінницька – лише жіночу. Значно зростає чисельність служби, коли йдеться про слуг обох статей, про яких згадують Лешницька, Тороканський, Боговитинівна Шумбарська та ін. Якщо виходити з того, що дворові роботи потребували як чоловічої, так і жіночої праці, а служебники та челядники зазвичай мали власні родини, то до виведеного нами числа слуг-чоловіків та жінок варто додати таке саме число слуг протилежної статі. Зваживши на те, що серед служби були й неодружені молоді дівчата та хлопці (як наприклад, серед шумбарської челяді, де з 30 осіб було 9 «девок» та 11 «паробков»), умовно приймемо одружених за половину служебного люду. Тоді на 19 дворів, навіть не беручи до уваги того, що в челяді і слуг могли бути власні діти, отримаємо 285 служебних осіб. На підставі цих розрахунків на пересічний двір мало припадати щонайменше 15 осіб дворової служби.

Перевіримо наші розрахунки за документальними матеріалами трохи пізнішого часу, зокрема за переписом населення Луцького повіту під час збору поголового податку 1678 р., де подеколи зазначається

282 АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 383–384, 480–484.

283 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 4 зв.–5 зв.

284 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 62 зв.–63.

285 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 423–430.

286 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 394 зв.–395 зв.; *Źródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 110.

число слуг та челяді²⁸⁷. Відповідно до цього перепису служба Межирицького монастиря в с. Більмаж поблизу Острога становила 21 особу; у шляхетських дворах зафіксовано такі числа слуг та челяді: с. Богушівка – 14, с. Брани – 10, с. Боголюбє – 9, в цьому ж селі у дворі мінського каштеляна князя Олександра Четвертенського – 10, в с. Дроздів у дворі Павла Гулевича – 11, в с. Горзвин – 7, в с. Гуляльниках у дворі Олександра Якимовича Гуляльницького – 6, в с. Гнідаві у дворі Максиміліана Верещаки – 9, в с. Руда (Янівка) у дворі Стефана Кашовського – 13, в с. Новий Став у дворі Стрижевського – 6, в с. Русиновому Берестечку у дворі Самуеля Русина Берестецького – 14, в м. Рафалівці у дворі новогрудського підстоля Лукаша Ольшанського – 16, в с. Бискупичі у дворі дружини волинського каштеляна Миколая Сапеги – 8, в її ж дворі в м. Вишеньки – 11, в с. Скорч у дворі Стефана Василевського – 8, в с. Воротнів у дворі волинського чашника Петра Косаковського – 17. Таким чином, на 17 дворів налічувалося 190 осіб служебного люду. Звернімо увагу, що йдеться про другу половину XVII ст., тобто період демографічної катастрофи на Волині, коли внаслідок військових дій значна частина поселень була спустошена, а більшість населення загинула, потрапила до ясиру або розійшлася внаслідок голоду²⁸⁸. Проте, як бачимо, навіть за умов демографічної кризи дворова служба становила пересічно 11,2 особи на двір.

Оскільки, як зазначалося вище, в одному маєтку мешкало по кілька споріднених, а іноді вже й доволі віддалених між собою, шляхетських родин, котрі проживали окремо, то майже в кожному маєтку-селі було по кілька шляхетських дворів. Так, 1607 р. Гермоген Олешкович Шишка Крупецький позивав щодо поміри землі в с. Гуляльниках 56 дорослих осіб Гуляльницьких, що належали щонайменше до 27 окремих родин, а отже, жили в 27 окремих дворах²⁸⁹. 12 березня 1620 р. володимирський возний Миколай Закревський поклав в с. Хоболтові персональні позови до Хоболтовських: Гнівоша Петровича, Григорія, Федора, Миколая і Петра Семеновичів, Гаврила Івановича, Петра і Григорія Федоровичів, Бенедикта Григоровича, Олександра Івановича – «в кождом дворє челяди дворнои»²⁹⁰. Як бачимо, в Хоболтові могло бути щонайменше

287 Інститут Рукопису НБУ, ф. 83, № 54. На жаль, не можна використати повністю інформацію перепису, оскільки в переважній більшості відомості щодо двірської служби і поданих багатьох поселень об'єднані, тому використовуємо лише незначну частину окремо поданих даних щодо чисельності самої служби.

288 Владимирский-Буданов М. Ф. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого – С. 80–90; Національна визвольна війна в Україні. 1648–1657. Зб. за документами актових книг / Упоряд. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – К., 2008.

289 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 592 зв.–593 зв.

290 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 1327 зв.–1328 зв.

шість шляхетських дворів. Про це свідчить і перепис 1678 р., який, фіксує в с. Борисковичах три шляхетські родини (дві Чернелевських та одну Дзегеловських), уточнює: «szlachta tam dworkami mieszkająca»; в с. Гуляльниках названо щонайменше 10 дворів: Олександра Якимовича Гуляльницького, Юревича, пані Грубської, Яна Бобеліча Гуляльницького, Вікторина Гуляльницького, ченця Білостоцького монастиря Павловського, Костянтина й Олександра Болоховичів Гуляльницьких, Тимофія, Лукаша та Даніеля Гуляльницьких. Те саме було в с. Линеві, де четверо рідних братів (Теодор, Томаш, Лукаш і Остафій) Линевських окремими «dworkami» проживали, а також у с. Мокрому – власності родин Куницьких, Безимів, Ясликовських, Ляховичів та Кернавських²⁹¹. Подібну ситуацію спостерігаємо і на польських теренах: Анна Ляшук, аналізуючи поголовний реєстр Краківського воєводства 1662 р., теж дійшла висновку, що на одиницю власності припадала не одна шляхетська садиба, а більше²⁹².

Крім того, господарі-власники могли мати не один маєток, а кілька, і тримали двори зі службою не лише в тих селах, де мешкали самі, але й в інших, де мали свої спадкові частки. До того ж, у значній частині шляхти були двори і в містах – також зі службою. Наше припущення знаходить документальне підтвердження. Так, Марко Жоравницький скаржився, що під час нападу 1586 р. на маєток Жабче, який він передав в оренду своєму стрію Яну Жоравницькому, нападники розігнали стрієвих слуг «которыхъ онъ тамъ былъ при маетности своеи и для догледанья в томъ имению, и въ другихъ именияхъ моихъ Колодезяхъ и Губине такъ работъ домовыхъ, яко гаевъ, заступовъ и дубровъ зоставиль»²⁹³. У 1593 р. Ян Жоравницький звинуватив Адама Прусиновського, який під час нападу на його дім, «лежачи в замку Луцком, слугу их учтивою шляхтича Мартина Берескевича ... из дому выгнал»²⁹⁴. Звичайно, на підставі випадкових згадок не можна вивести точних чисельних параметрів служби. Візьмо також до уваги, що значне число волинської шляхти становила дрібна і малоземельна шляхти, яка, можливо, мала невелике число дворової служби (хоча її завжди можна було збільшити за рахунок власних підданих). Проте, щоб не припуститися великої похибки і не перебільшити чисельність волинського населення, обрахуємо службу шляхетського двору XVI – першої половини XVII ст. в середньому на 10–12 осіб. Тож зрештою, з

291 *Институт Рукопису* НБУ, ф. 83, № 54, арк. 2, 5 зв.–6 зв., 10, 11 зв.

292 *Laszuk A. Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r.* – S. 440.

293 *АЮЗР.* – Ч. I, т. I. – С. 228–231.

294 *ЦДІАК України*, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 332 зв.–333 зв.

урахуванням коефіцієнта шляхетської родини та її домочадців, можна вважати, що в пересічному шляхетському дворі-домогосподарстві мешкало щонайменше 18–20 осіб.

2.5. Служба та коефіцієнт магнатського двору

Західноєвропейські дослідники давно встановили тісний зв'язок між чисельністю родини та соціальною позицією її глави. Так, думку про те, що навколо великих панів існували родини числом понад 100 осіб, неодноразово висловлює Ж.-Л. Фландрін, аргументуючи це прикладами з французьких джерел, за якими наприкінці XVII ст. на родину біскупа припадало 20 осіб, на родину барона – 16, гусара – 10–13, рядової шляхти – 8, а на міщанську – 5–8 осіб. На думку дослідника, велика родина не була витвором ні середньовіччя, ні ранньомодерного часу – йдеться радше про континуацію старожитної патріархальної родини з невільниками, засадовою рисою якої є тяглість традиції²⁹⁵. На нашу думку, певною мірою це можна поширити й на українське суспільство, де показні розміри домогосподарств магнатів зумовлювалися не лише позицією глави родини в соціумі, а й причинами політичного характеру.

Функції, організація і структура магнатських дворів відрізнялися від тих, що були притаманні шляхетському загалові. Приблизно до середини XVI ст. засобом кар'єрного зростання шляхетської молоді вважалася служба на королівському дворі. Однак унаслідок децентралізації політичного життя, започаткованої за правління Зигмунта II Августа, вплив королівського двору поступово слабшає. До того ж, суми інвестування в кар'єру синів на королівському дворі зросли настільки, що вже перевищували фінансові можливості пересічної шляхти. За таких умов зростає престиж локальних магнатських дворів, які починають виконувати роль своєрідної «школи» шляхетського вишколу та важливого щабля в подальшому кар'єрному просуванні на місцевому рівні²⁹⁶. У першій половині XVII ст. домашня освіта шляхетських синів завершувалась зазвичай на 7 році життя, а далі важливими етапами в житті молоді ставали магнатський двір або військо²⁹⁷ (згадаймо

295 *Flandrin J.-L. Historia rodziny. – S. 77–79.*

296 *Скеп'ян А. А. Уплы́вь великакняжацкага двара на фарміраванне культурных эліт ВКЛ у XVII ст. // Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына» Гальшаны-Навагрудак, 8–10 верес. 2006. – Мінск, 2007. – С. 188.*

297 *Flandrin. J.-L. Historia rodziny. – S. 267.*

прохання волинського зем'янина Андрія Річицького до князя Юхима Корецького взяти на свій двір його малолітнього сина, «кгда ему семъ вынидетъ», для послуг до князівського сина Кароля²⁹⁸). Та найголовнішим чинником, очевидно, було те, що для більшості малоземельної, а особливо безземельної шляхти, служба становила найголовніше джерело прибутку, що, нарівні з міркуваннями престижу, також сприяло різкому зростанню чисельності двірської служби магнатських дворів. Так, наприкінці XVI – на початку XVII ст. одним із найбільших патронів Речі Посполитої був князь Василь-Костянтин Острозький, значна частина земельних володінь якого перебувала в руках його слуг-ленників. Саме за його підтримки зробили політичні кар'єри в земських ієрархіях Волині, Київщини та Брацлавщини князівські слуги Михайло Павлович, Ждан Боровицький, Василь Мощеницький, Михайло і Василь Шашковичі та ін.²⁹⁹.

Внутрішню організацію та структуру магнатського двору першої половини XVII ст. докладно розглядає Уршуля Августиняк на підставі архіву великого литовського гетьмана, віленського воєводи Криштофа Радзивілла, сина Криштофа «Перуна» та його третьої дружини Катерини Тенчинської, дочки краківського воєводи Станіслава Тенчинського. На матеріалах XVIII ст. спробу відтворення магнатського двору, а також позиції та ролі, яку виконувала в ньому служба, зробила Івона Кулеша-Воронецька³⁰⁰, спираючись на родинні архіви Браницьких, Радзивіллів і Пшездецьких, а також на списки населення парафії Святого Хреста у Варшаві, складені в січні-лютому 1791 р. під час засідань Великого сейму. Поза тим, використовуючи мемуари тогочасних служебників, Кулеша-Воронецька показала магнатський двір крізь призму уявлень самої шляхти. Попри те, що в цій праці аналізуються джерела та пам'ятки XVIII ст., висновки дослідниці становлять інтерес і для нашого періоду, оскільки, на її думку, за своєю структурою та церемоніалом магнатські двори нагадували княжі двори попередніх часів³⁰¹.

З'ясовуючи структуру магнатського двору, Уршуля Августиняк зауважує, що інколи доволі складно визначити статус (слуга чи клієнт)

298 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 105 зв.-106 зв.

299 *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Opracowali E. Janas i W. Kłaczeński.* – Kórnik, 2002. – S. 49; *Тесленко І.* Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта». – С. 121–129.

300 *Kulesza-Woronecka I.* *Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku.* – S. 329–340.

301 *Kulesza-Woronecka I.* *Obraz dworu magnackiego w pamiętnikach i wspomnieniach osiemnastowiecznych.* – S. 241.

осіб з найближчого оточення князя, тим більше, що дослідники застосовують різні критерії стратифікації служебного люду³⁰². На підставі складеного власноруч Радзивіллою списку «dwojnych» слуг, а також інших реєстрів «slug i przujasioł» за 1623–1632 рр., тестаментів 1619–1627 рр. та кореспонденції вона нарахувала 356 осіб, яких джерела називають слугами в широкому значенні слова, а всього, припускає дослідниця, до кола патронату Радзивілла належало близько 300–350 шляхетських родин, які разом становили так звану велику родину, що охоплювала як слуг, так і клієнтів³⁰³.

Організація магнатських дворів була типовою. Зокрема, структура двору Криштофа Радзивілла спиралась на засади, встановлені ще його батьком Криштофом «Перуном». Головні урядники двору, які перейшли від батька до сина, мали титули підскарбія (скарбника), секретаря або канцлера, охмістра, писаря (секретаря). На думку Уршулі Августиняк, ці назви, аналогічні до титулатури урядників королівського двору, недвозначно вказують на їхній первісний взірець, проте на цьому аналогія закінчується, бо, на відміну від королівських, уряди магнатських дворів, по-перше, не були пожиттєвими, а по-друге, самі урядники разом із двірськими виконували ще й інші функції, здебільшого військові³⁰⁴.

Деякі автори поділяють магнатський двір на вищий і нижчий. Вищий двір творили урядники, які обіймали найважливіші посади маршалка й підскарбія, були наближені до пана та, очевидно, становили категорію так званих «слуг-приятелів». Нижча ланка двору була строкатою – від секретаря, камердинера та лакея до кухарів, машталірів, сторожів, двірників тощо. У більш розбудованих дворах серед служби згадуються також лікарі, геометри, садівники, квіткарі, римарі. Частина двірської служби мешкала при дворі разом зі своїми родинами. Це стосувалося як носіїв високих урядів, так і рядових слуг (гайдуків, стрільців та ін.), що за родом служби мали завжди бути під рукою пана³⁰⁵. Служебна шляхта рекрутувалась переважно з навколишнього зем'янства, якому це давало реальний шанс поліпшити матеріальне становище³⁰⁶.

На чолі двірської служебної ієрархії стояв охмістр, або двірський маршалок, який завідував двірським персоналом та всім порядком двору-дому. Двірський скарбник зосереджував у своїх руках економіку

302 Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585-1640). – S. 109–110.

303 *Ibidem.* – S. 114–122.

304 *Ibidem.* – S. 141.

305 Kulesza -Woroniecka I. Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku. – S. 336

306 Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III. – S. 421.

двору, у його віданні перебувала також скарбниця дому. Окремі вимоги ставились до камердинера, який мав бути людиною шляхетського походження, крім того, мати відповідний досвід і практичні навички, зокрема, розмовляти іноземними мовами тощо. Магнати вважали камердинера своєю візитівкою свого двору³⁰⁷. Часто на цю посаду брали освічених іноземців. Так, камердинером князя Адама-Казимира Чорторийського був француз Бойс, якому в подальшому довірили виховання князівського сина Адама-Єжи³⁰⁸. Важливі функції виконували старший покойовий, кухмістр, конюший, ловчий тощо.

Функції лакеїв виконувала зазвичай незаможна шляхта, а вартували магнатську резиденцію гайдуки та стрільці – переважно з простолюду. До нижчої двірської ієрархії належали «хлоп'ята», пажі, гінці, козачки, а також челядь – пекарі, посудомийники, садівники, пралі, кравці, гафтарі, злотники та інші, яких, вочевидь, добирали за професійними критеріями³⁰⁹. Значної обслуги потребували й магнатські стайні, де утримувалося кілька десятків коней, яких доглядали конюхи, машталіри, фурмани, візники тощо. На відміну від служби вищого рівня, вони обслуговували не магнатську родину, а радше забезпечували функціонування двору як інституції.

Отже, магнатський двір, що становив центр локального культурного та політичного життя, водночас був формою маніфестації магнатської потужності, елементом престижу магната, що вимагало якомога більшого числа служебників та цілого грона шляхти³¹⁰. Владислав Лозінський, наголошуючи, що магнатські двори роїлися від служби, як приклад наводив магнатів Галицької та Перемишльської земель, які утримували масу збройної челяді, навіть на щодень, а в періоди виняткової потреби вона виростала до цілої малої армії³¹¹. Аналізуючи поголовний реєстр Краківського воєводства 1662 р., Анна Ляшук також відзначала значну чисельність люду на магнатських дворах³¹². Згадує про це у своїх мемуарах і Ян Дуклан Охоцький: «Dwory pańskie bywały bardzo liczne. Składały się głównie z samej szlachty, synów obywatelskich,

307 *Kulesza-Woroniecka I. Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku.* – S. 337

308 *Zieliński M. G. Cudzoziemcy w życiu codziennym Rzeczypospolitej doby stanisławowskiej.* – Bydgoszcz, 2004. – S. 94; *Kulesza-Woroniecka I. Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku.* – S. 337.

309 *Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640).* – S. 142–143.

310 *Ibidem.* – S. 329.

311 *Łoziński W. Prawem i lewem.* – S. 102–105.

312 *Laszuk A. Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r.* – S. 447.

dworzan, pokojowców, giermków alias paziów»³¹³. Анджей Хжонщевський, який довго перебував на службі у Потоцького, у своїх спогадах серед найважливіших називає служби покоївців, шатних, ловчих, підчасих, конюших, зазначаючи, що маршалком двору був князь Адам Четвертенський³¹⁴. І. Кулеша-Воронецька підкреслює, що служба зубожілого князя Четвертенського у дворі Потоцьких в Тульчині мала на меті підкреслити престижність двору³¹⁵.

За чисельністю слуг магнатські двори були різними, їх кількість коливалась у XVII ст. від 30 до 270 осіб, як у почті Станіслава Любомирського 1697 р. Пересічна чисельність магнатського двору зі слугами та челяддю залежно від заможності господаря-патрона становила понад 100 осіб, як на дворі князя Домініка Заславського в 1636 р., близько 50 – на дворах менш заможних господарів³¹⁶.

У магнатських родинх паралельно з дворами чоловіків існували жіночі та дитячі двори. Так, двори дітей Криштофа Радзивілла, зокрема сина Миколая, народженого 1610 р., Януша, народженого 1612 р., та Катерини 1614 року народження, налічували 12 осіб челяді, тобто по 4 особи на дитину. Дитячий двір Радзивіллової небожів Януша (від п'ятого року життя) і Богуслава (від сьомого року після переходу під опіку дядька) складався з кількох дворян, а також однолітків – синів клієнтів, з молодості призначених на службу при наступному поколінні. Двір князівни Галшки в 1622 р. складався з трьох старших дам (одна з яких мала дочку), двох дівчат-покоївок, пралі, двох дворян зі своїми дружинами і двох челядників – разом 13 осіб. Порівняймо: пів віку потому князівна Людвіка-Кароліна Радзивіллівна, згідно з інструкцією батька, князя Богуслава, для закордонної подорожі повинна була мати супровід з восьми осіб (трьох шляхтянок і п'ятох служебниць), а її власний двір у Польщі складався з 27 осіб³¹⁷.

Значне число служебників на магнатських дворах XVII ст. нараховує А. Ляшук. За її підрахунками, двір Єжі Любомирського, де він мешкав з дружиною і двома синами, Станіславом та Олександром, об-

313 *Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego, z pozostałych po nim rękopisów przepisane i wydane przez J. I. Kraszewskiego (Wilno, 1857). – Warszawa, 1910. (Biblioteka Dziel Wyborowych). – T. I. – S. 98. Цит. за Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI – XVIII w. – S. 288.*

314 *Chrzęszczewski A. Pamiętniki oficjalisty Potockich z Tulczyna / Wydał, wstępem i komentarzem opatrzył Jerzy Piechowski. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976. – S. 37–38.*

315 *Kulesza-Woronecka I. Obraz dworu magnackiego w pamiętnikach i wspomnieniach osiemnastowiecznych. – S. 239.*

316 *Czapliński W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – S. 56.*

317 *Ibidem. – S. 138.*

слуговували 153 особи, а двір Олександра Любомирського – 212 осіб³¹⁸. На підставі описів магнатських дворів XVIII ст., обрахованих Івною Кулешею-Воронецькою, чисельність слуг коливалась від 18 до 143, тож в середньому магнатський двір налічував 50–60 служебних осіб³¹⁹. Ці обрахунки відповідають і нашому періоду: князівна Анна-Алоїза Олександрівна Острозька в тестаменті від 1651 р. називає 57 слуг чоловічої і жіночої статі, яким вона призначила «доживотні» надання у своїх 40 маєтках³²⁰.

Розгляньмо детальніше свідчення про магнатські двори Волині досліджуваного періоду. Так, 18 березня 1576 р. княгиня Марія Юрїївна Гольшанська за тестаментом відпускала на волю свою челядь: Касюту з чоловіком і дочками, «мамку» з дочкою, Богданову дочку; «малых дєвчат» Полонію і Овдюшку вона передавала своїй дочці, а ще двох дівчат залишала на «ласце» чоловіка³²¹, – всього 11 осіб. Через два роки, 21 жовтня 1578 р., вона подала до володимирського гродського суду список слуг і челяді («реєстра .., на котором слуги и челяд еє млсти имени сут пописаны»), яких, за її словами, затримав у себе її колишній чоловік князь Андрій Михалович Курбський, відмовляючись повернути. Всього у списку перелічено 17 осіб: «тыє на име: Карел Фронцько, сын Виноградников, сестра его Федица, неволные; Бартълومهи Баранъ, жона его Касюта, гафтарка, дочки еє две Щасная и Уляна; гафтарки неволные: Огреница гафътарка неволница, Ганна Литовка гафътарка з дочкою неволные; татарка хрищоная Овдоця неволная; Юрко Коверникъ неволникъ; Федор Коверъник неволник; Иван Кухар, ѡтчич з жоною; Миско Кухътикъ, ѡтчич; Костюк Копот, слуга; Богданъ, Матфея попа сын, слуга»³²². З 17 згаданих у реєстрі осіб 12 є невільниками, троє – підданими селянами-отчичами, а двоє слуг вільні, які, очевидно, працювали за наймом. Порівнюючи обидва документи, бачимо, що в реєстрі перелічена не вся прислуга княгині, а лише та її частина, яку вона прагне собі повернути. У проаналізованих списках двічі згадано лише родину Бартоломея Барана з жоною Касютою та двома їхніми дочками, а загалом названо 24 особи, які обслуговували потреби княгині. Проте гадаємо, слуг насправді було більше, оскільки йдеться лише про челядь, але не названо жодної служебниці

318 Laszuk A. Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. – S. 447.

319 Kulesza-Woronecka I. Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku – S. 332, 338–339.

320 Łoziński W. Prawem i lewem. – S. 100–102.

321 ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 52–57.

322 Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Воляни. – Т. I. – С. 162–163.

чи слуг шляхетського стану. Якщо сюди додати ще й їх, а також слуг і челядь глави родини, князя Андрія Курбського, то за логікою число двірських слуг мало б зрости навіть не вдвічі, а щонайменше втричі. Тайкурський двір–резиденція подружжя князя Юрія Вишневецького і Федори Чапличівни Шпановської складався зі слуг, «которых ест ѡсобъ самыхъ ѡс്മьдесятъ, ѡкромъ челяди»³²³. За попередніми підрахунками, двір князя Василя-Костянтина Острозького обслуговували щонайменше 50 осіб³²⁴. Так само великим, як свідчать документальні матеріали, був і двір князя Олександра Заславського.

Отже, обрахунки польських дослідників щодо чисельності служби магнатських дворів та Александра Яблоновського щодо залюднення волинських дворів-замочків, а також наші спостереження дозволяють погодитись із визначенням чисельності служебної людності пересічного магнатського двору щонайменше у 50 осіб.

* * *

Наш аналіз підтверджує тезу, що утримувати значну за розмірами службу було престижним – великий двір мав свідчити про заможність і значущість шляхетського «дому», надаючи його главі впливовості у тогочасному мікросоціумі. При цьому слуги й челядь становили невід'ємну частину шляхетського дому, який слід розглядати не як нуклеарну біологічну групу найближчих родичів, а як домогосподарство, оскільки шляхетська родина ще не відокремилась від своєї домашньої служби. Типологічно шляхетський «дом»–«двор» становив розширену структуру, де під спільним дахом мешкали разом родина господаря, подеколи з найближчими родичами, та численна «служба» – слуги й челядь, часто з власними родинами. Це утворювало єдиний «домовий» організм, повноправні і неповноправні члени якого жили за єдиним домашнім розпорядком, підкоряючись главі родини-домогосподарства. Слуги й челядь, хоч би яким спеціальним терміном вони називалися, поглиналися родинною групою, незалежно від того, кому з її членів вони служили. Отже, перед нами постають три найголовніші ознаки родини за прийнятою в сучасній науці класифікацією Пітера Ласлетта: проживання під одним дахом, спільна життєдіяльність і влада глави родини над усіма її членами.

Більшість шляхетських біологічних родин мали просту структуру, складаючись із подружжя та їхніх дітей, рідше – з удівця (вдови) з дітьми. Це не означає, що така родина була малою, адже вона нерідко

323 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 111, арк. 69 зв.–70 зв.

324 На думку І. Тесленка, який досліджує проблеми слуг та клієнти кн. В.-К. Острозького.

охоплювала до 10–12, а подеколи й більше осіб. Такій родині притаманна двопоколінна структура з прямою низхідною лінією спорідненості, тобто, за класифікацією Ласлетта, йдеться про просте сімейне домогосподарство («simple family household»).

Проте значно поширенішим типом було розширене сімейне господарство («extendent family household»), до якого, крім подружжя, входили родичі, пов'язані вертикальними та горизонтальними зв'язками. Воно мало трохи складнішу структуру, оскільки включало додаткових членів: якщо до родини належала особа старшого, ніж глава родини, віку, наприклад батько, дід, тітка, така родина класифікується як висхідна, а якщо це був онук (онука) без батьків, або братанич (сестринець) чи братанка (сестрична), – низхідна. Наявність братів, сестер, братаничів, братанок, сестринців, сестринок глави дому розширювала родинну структуру по бічних лініях, тобто колатерально. Деякі родинні групи збільшувались одночасно і вертикально, і колатерально, але хоч би яким був ступінь спорідненості, наявність у родині навіть одного-єдиного родича свідчить про її розширену структуру.

Врешті-решт, складне сімейне домогосподарство («multiple family household»), до якого входило б кілька подружніх пар, на досліджуваному матеріалі трапляється дуже рідко. Інколи в домогосподарстві могли поєднуватися дві подружні пари, одну з яких становили батько з матір'ю, а другу – одружений син з дітьми, причому осередком-сателітом, скоріше за все, була вже сім'я сина. В такому разі родина могла мати трипоколінну структуру. Натомість жодного разу нам не вдалося натрапити на згадку про так звані братові родинні структури на зразок братчин («frégèche»), які об'єднували б кілька окремих сімей одружених братів. Навіть в одному маєтку рідні брати завжди мешкали окремими дворами.

На жаль, неможливість представити статистику різних типів родинних структур не дає змоги простежити співвідношення між ними, можна лише узагальнено констатувати побутування таких типів.

Водночас досліджуваний матеріал дає можливість з певністю стверджувати, що превалюючою ознакою шляхетської родинної структури був не біологічний, а функціональний фактор. Шляхетська родинна спільнота ще не утворила вузької тріади – батько–мати–діти, навпаки, вона була доволі тісно пов'язана зі своєю службою. Тому шляхетську родину не можна аналізувати, обмежуючись тільки її родинними пов'язаннями, оскільки йдеться про складнішу – домогосподарську спільність, в основі якої лежали не лише кровно-споріднені зв'язки, а й соціально-економічні чинники.

Структура й типологія селянської та міщанської родин

3.1. Селянська родина, її структура й типологія

3.1.1. Джерела з історії селянської родини

Для визначення загального числа населення будь-якої країни чи окремого її регіону найважливіше значення мають чисельні параметри найбільшої страти населення, якою в Україні до середини ХХ ст. було селянство. Проте тут ми стикаємося з величезними труднощами. Адже селяни не залишили по собі писемних джерел, аналогічних тим, які відклалися у шляхетських судах та архівах, тож зовсім не випадково науковці метафорично називають селянську страту «мовчазною більшістю історії».

Щоправда, для селян з маєтків королівського столу діяв так званий референдарський суд, проте матеріали досліджуваного нами періоду не збереглися, натомість селяни приватних володінь підлягали домініальному суду власника маєтку, процедури якого на письмі не фіксувалися. Здавалося б годі й розраховувати на те, що з актової документації гродських і земських судів можна видобути інформацію щодо селянства, однак насправді вона є, хоч і уривчаста, зокрема й про селянську родину, її типологію і структуру. Адже селяни та їхнє господарство входили до кола матеріальних інтересів шляхти: заможність, а відтак, статус і місце шляхтича в соціумі залежали не лише від розмірів його земельної власності, але й чи не більшою мірою від селян-підданих, які «сєдели» на його землі – від їхньої чисельності, обсягу праці, сплати ними натуральних та грошових повинностей тощо. Тож у багатьох приватно-правових документах, які шляхта вносила до судових книг, часто йдеться про селян¹.

1 Ворончук І. Ранньомодерне суспільство України крізь призму джерел: соціальні та правові практики тогочасного соціуму // Українознавство 2007–2009. – К., 2009. – С. 114–115.

Спершу надання великих князів, а також приватні угоди фіксувались у книгах великокнязівської канцелярії – так званій Литовській метриці², або в книгах замкових канцелярій, хоча перший Литовський Статут 1529 р. ще не зобов'язував шляхту реєструвати обладки з нерухомістю³. Більше того, в разі втрати боргових документів артикул 3 розділу X рекомендував зацікавленій стороні апелювати не до замкових книг, а до «годних светков», які могли засвідчити їхнє існування⁴. Проте шляхта почала доволі рано фіксувати в замкових книгах різні майнові угоди. Так, у луцькій замковій книзі 1561 р. знаходимо текст угоди Януша Прокоповича Угриновського, якою він заставив с. Угринів з 20 підданими «на зуполных службах», 2 боярами та 12 городниками Ілляшу Богушовичу Несвіцькому⁵, а під 1562 р. Михайло Михайлович Ощовський вніс до книг закладну свого батька, Михайла Івановича Ощовського, який, позичивши у подружжя Серафима і Анни Гостирадовських 90 кіп грошей, заставив їм 10 підданих у с. Ощові⁶.

До 60-х років XVI ст. порядок розпорядження різними категоріями землеволодінь був різним. Шляхта могла вільно відчужувати лише куплені землі, натомість щодо спадкових і вислужених земель існувало обмеження – можна було продавати, міняти, відчужувати, дарувати лише третину, в крайньому разі – дві третини нерухомості⁷. Ситуація змінилася після ухвали Берестейського сейму 1566 р., зафіксованої в другому Литовському статуті 1566 р. Відтепер шляхта отримала право «волно и мощно кождому именья свои отчызные и земские, материстые и выслужонные, купленые и яким кольвек обычаем набытые и названые, ... водле доброе воли своее и мысли, отдати, продати, даровати и записати, заставити, от детей и близких отдалити, подле баченья своего тым шафовати»⁸. Водночас з метою надання усім майновим контрактам юридичної сили Статут 1566 р. встановлював новий порядок їх оформлення шляхом обов'язкового внесення до земських актів. Перший артикул розділу VII Статуту зобов'язував: «кождый» землевласник, продаючи або заставляючи маєток, «сам очивисте перед нами, Господарем, объявити маєть, або перед урядом земским, где в котором

2 Ковальский Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая пол. XVII века). – Днепропетровск, 1982. – С. 13–15. Пізніше аналогічні акти вносилися до книг Руської серії Коронної метрики – див.: Руська (Волинська) метрика. – С. 53 та власне «Regesty dokumentów Serii ruskiej Metryki Koronnej».

3 Статут 1529 р. – С. 162–165.

4 Там само. – С. 163.

5 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 194 зв.–195; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 98–99.

6 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 194 зв.

7 Статут 1529 р. – Розд. I, арт. 16. – С. 57.

8 Статут 1566 р. – Розд. VII, арт. 1. – С. 139.

повете тоє именьє лежит, або до которого уряду земского прислухаеть». В разі, якщо «до которого повету было далеко, в котором именьє тоє лежит», власнику дозволялося внести запис до іншого земського суду, а шляхтич, який придбавав маєток у тимчасове володіння або «на вечност», мав перенести цей запис «до того вряду земского поветового, где в котором повете именьє лежати будеть»⁹. Проте, оскільки в процесі практичної діяльності гродських і земських судів доволі швидко відбулося змішання їх функцій, документи майнового характеру стали вносити і до гродських судів. Цьому сприяв і порядок функціонування судів: тоді як земські суди збиралися на сесії – «роки» – лише тричі на рік, гродські працювали майже постійно.

Шляхта завжди дуже уважно ставилась до документів майнового характеру, адже вони становили юридичну підставу її земельної власності і приналежності до шляхетського стану. Зазвичай королівські та великокнязівські грамоти й листи на земельні пожалування ретельно зберігались у родинних архівах і передавалися з покоління в покоління як найважливіша реліквія, що документально підтверджувала шляхетність роду та його права на певну нерухомість. Так, 1547 р. син королівського писаря Михайла Васильовича, Михайло Михайлович Свинюський, вніс до книг Литовської метрики 20 документів, що засвідчували його право власності на родові маєтки, у тому числі жалувані та підтверджувальні грамоти короля Зигмунта I, купчі, дарчі та «меновые» листи на маєтки Свинюхи, Мишів, Бубнів, Козлів Володимирського повіту, Теслугів, Кокорів Кременецького та Блудів, Вічини і фільварок Кочкорівці Луцького повітів, надані його батькові, куплені або виміняні ним упродовж 1505–1547 років.¹⁰ Понад 100 років у домашньому архіві зберігався лист луцького старости Федора Михайловича Чорторийського, за яким він 1526 р. «зъ розказаня господарского» надав у власність Івану Подолянину три дворища з «мужами господарскими подгаецкими»: цей лист-надання був 1631 р. поданий луцьким городничим Вацлавом Зубцовським для вписання його до луцьких гродських книг¹¹.

Тож завдяки законодавству та повсякденній практиці земські й гродські книги містять величезний масив приватно-правових документів, що фіксували шляхетські майнові оборудки: акти продажу й купівлі нерухомості (як окремих маєтків, їх частин чи навіть дворищ, волок та «резов», так і низки поселень або й цілих волостей), дарчі

9 Там само.

10 АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 218–279.

11 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 177, арк. 977–978; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 8–11.

(«даровизни»), дільчі листи поділу маєтків батьками між синами (за їх відсутності – між дочками) або найближчими спадкоємцями в разі смерті родичів тощо. Зазвичай у цих документах згадуються піддані (селяни-отчичі), розміри їхніх господарств та повинності.

У XVI–XVII ст. набуває поширення інститут посередництва в управлінні маєтками, які передавались у держання, заставу, посесію, оренду, суборенду тощо. Ця практика була настільки активною, що окремі маєтки могли іноді перебувати водночас в п'яти-шести поверховій суборенді. Наприклад, протягом лише одного 1642 р. село Свищово було Perezastavlene п'ять разів, щоразу переходячи з рук у руки: його власники Олександр та Андрій Хрінницькі передали село в посесію Миколаю Цетнеру, той – подружжю Миколаю Лозці та Софії Кашевській, вони – Петрові Підгороденському, він – своїм родичам Валерію і Марині (з Орлова) Підгороденським, які поступилися селом Янові Шимковичу Шклинському¹². Кожна із таких земельних оборудок супроводжувалась письмовими угодами, які фіксували термін та умови тимчасового володіння, повинності селян, обов'язки сторін тощо.

Для справедливого розподілу нерухомості між нащадками, а також для визначення вартості маєтків у разі їх продажу, передання в оренду, держання, посесію чи заставу складались інвентарі – описи дворів, фільварків та дворищ, подеколи з переліком конкретних мешканців – селян та їхніх повинностей, оскільки саме число, заможність та повинності селян визначали суму продажу, оренди чи застави. Інвентарі маєтків складались їхніми господарями і для власних потреб, зокрема для ефективнішого управління. Спочатку інвентарі не мали чіткої форми, відрізняючись залежно від цільового призначення. Якоїсь усталеної форми інвентарних описів не існувало й надалі, але поступово в процесі розвитку посередницької діяльності набуло поширення кілька варіантів, і на середину XVII ст. інвентарі складали вже за стандартною формою; вони містили інформацію про систему (дворищну чи волочну) селянського господарювання, розміри конкретного господарства (дворище, волока або їх частки: півдворища півволоки, третина, чверть тощо), імена та прізвища голів господарств, число їхніх синів або потужників, перелік тяглової сили (волів, коней), а також селянських повинностей.

Дослідники вважають, що найдостовірнішими є так звані подавчі інвентарі, які супроводжували угоди під час передання маєтків в оренду, заставу або при їх купівлі-продажу. У цих випадках інвентарний

12 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 234, арк. 625–626.

опис маєтку, в тому числі селянських господарств, їх робочої сили та повинностей, виконувався значно ретельніше, оскільки його складали під безпосереднім контролем обох зацікавлених сторін: Доволі уважно проводили також опис маєтків під час їх розподілу між спадкоємцями та в разі передання опікунам неповнолітніх дітей померлих родичів. Не всі ці документи дійшли до нас, нерідко в актах збереглися лише угоди, де інвентарі, складені до певного контракту, згадано, але самих описів маєтку з переліком селян-підданих немає.

Подеколи опис маєтку з переліком селян міститься в самих угодах. Так, у продажному листі Уляни Михнівни Гречиної (з роду Смиковських), яка 1583 р. продала Іванові Хрінницькому «част свою в селє Смыкове ѿтчизную», подано перелік підданих цієї частини маєтку за формою: «Федко Жук з жоною, з дѣтми, з маєтністю, Олешко з жоною, з дѣтми, з маєтністю, Шило з жоною, зъ дѣтми, з маєтністю, Илко з жоною, з дѣтми, з маєтністю»¹³. В луцьких гродських актах за 1572 р. під назвою «Реистръ списаня и поданя имени и двора Вышьковского» зберігається інвентар із переліком голів дворищних господарств маєтку Вишків, що його володимирський підкоморій Олександр Богданович Семашко «подалъ въ моцъ, держане и уживане» Валентію Понятовському¹⁴. Поіменний список селян-господарів містить акт передавання маєтку Шпаків у 1577 р. Іванові Шпаковському як опікуну «детѣи, сыновъ пна Маска Шпаковъского, Ивана и Яска»¹⁵.

Під час вступу 1583 р. князя Василя Максимовича Сокольського у володіння маєтками померлого в 1579 р. дядька, луцького земського судді князя Остафія Сокольського, було складено опис сіл Тростянець, Лички і Острів Луцького повіту, в якому зазначено імена 62 голів селянських господарств (42 – в с. Тростянці, 7 – в с. Острові і 13 – в с. Личках)¹⁶. Після смерті князя Василя у тому ж таки 1583 р. було складено «инвентар двора Трыстенецкого» і присілків Волиці, Личків і Острова, які за «правом прирожоньм» передавались у володіння його рідній сестрі княгині Марині Максимівні Сокольській та її чоловікові, кременецькому гродському писарю Матвію Лонцькому¹⁷. Як і в попередньому інвентарі, тут названо імена, прізвища чи прізвиська 55 селян-господарів, що мешкали в цих маєтках.

У 1596 р., після смерті князя Григорія Друцького Любецького, було складено інвентар підданих сіл Любче, Падалівка, Передмостє, Рудка,

13 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 661–662.

14 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 532–532 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 92–93.

15 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 705 зв.–706 зв.

16 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 566 зв.–568 зв.

17 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 422–422 зв.

Соловін, Ставрів, Тихотин Луцького повіту, в якому названо поіменно 54 господарі та описано їхні повинності¹⁸. Лише імена та прізвища голів селянських господарств містить інвентар Юшківського маєтку, складений 23 червня 1592 р. після смерті матері неповнолітнього Федора Васильовича Юшківського, Федори Хом'яківни Смордовської, для подання «в моць и деръжанье и уживане» його опікунам¹⁹. Як бачимо, ці інвентарі дають доволі обмежену інформацію про селянські родини, що дає змогу скласти хіба найзагальніше уявлення про її структуру.

Утім, збереглися й інвентарі, що містять значно кориснішу інформацію для визначення типології й структури селянської родини. Так, до угоди, якою князь Василь Максимович Сокольський передав «в держанє» Балцеру Мартишевському маєток Холпнів з присілками Острів та Володківщина, додано «списанє бояр и подданных» з переліком не лише голів дворищних господарств, але й їхніх синів, братів та інших найближчих родичів по чоловічій лінії, які господарювали з ними, за такою формою: «Олекса Кунєвичъ з братомъ Иваномъ а сыном Тишкомъ на дворищу, Еско из сыномъ Грицкомъ а Гордеи из братом Яцкомъ на дворищу, Васко а Иван Романчичи на дворищу, Радко а Юско, Федец Манчичи на дворищу, Макар зъ братею трима Иваны Ходорчичи на дворищу, Федец Третьак а Иван Жилка из зятємъ Матьяшомъ и з Минцомъ на дворищу, ... Омелянъ Рокитникъ з братаничами з двема Стецками на дворищу ... »²⁰. Всього перелічено склад дорослої чоловічої частини 31 дворища, що має значення для встановлення типології селянських родинних структур, а крім того, є можливість встановити конкретний склад і кількість чоловіків кожного дворищного господарства (див. Додатки, табл. IV.2).

Інколи трапляються документи, які доповнюють один одного, а отже, й інформацію про підданих маєтків. Так, у квітні 1570 р. Андрій Андрійович Коровай Селецький передав на один рік у заставу Василеві Вітонізькому «чоловеков пят, а шостая вдова, то ест на имя: Степан Омелковичъ, Куцко Грынчич, Степанъко Федкович, Лукянъ Орефачъ, Стец Орефич, Иванчая вдова» своєї частини с. Грушівка Луцького повіту, яку він отримав у спадок від «панєи матки своеє панєє Фєвронъи Пацковны панєи Андрєєвоє Караваєвоє, так тежъ и ѿт панєи сестры ... Ганъны Ивановны Андрєєвои Ломачинои на вечност»²¹. Лаконічність цього запису, де навіть не зазначено систему господарювання, не дає

18 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 758–763 зв.

19 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 125–125 зв.

20 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 496–497.

21 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 231 зв.–233 зв.

можливості використати його для аналізу типології та структури селянських родин. Проте за кілька місяців, у жовтні того ж 1570 р., Февронія Пацківна внесла до луцького гродського суду лист про продаж іншому своєму синові, Остафію Андрійовичу Коровою Селецькому, «част именья своего властного материстого ... з людми тяглыми», з-поміж яких названо поіменно господарів чотирьох «шселых дворищ» у Грушівці, зокрема: «Мартинець Мицевичъ изъ сынми, Куць изъ сынми, Аньдреец Куцевич, Иванец изъ сынми, ... [из сы]нми»²². Як бачимо, в другому акті зазначається, що селяни господарювали на дворищах разом зі своїми синами, а це дає можливість зробити висновок про типологію селянських родинних структур цього маєтку.

Не всі інвентарі рівноцінні за інформативністю. Значна їх частина має загальний характер, не розкриваючи ні складу селянської родини, ні характеру її господарювання, ні загального числа мешканців. Так, 1583 р. луцький возний Яцько Гуляльницький, передаючи в заставу Андрієві Боговиту Козерадському від Андрія і Войтеха Річицьких Якубівську частину маєтку Сарностріли, списав «реєстръ», де перелічено лише голів господарств²³. 1567 р. Павло Васильович Бранський заставив холмському підкоморію Михайлові Дзялинському свій діничний маєток Брани «з людми тяглыми подъворищъными, зъ бояры путъными и шгородниками так штчизными, яко и прихожими»²⁴. У цьому документі, хоч і зазначено систему господарювання, про селян маєтку, які мешкали на дворищах, немає жодної інформації. Подібних записів в актових книгах дуже багато, проте для виконання нашого завдання вони не придатні, бо не містять відомостей про селянські родини. За протилежний приклад може слугувати інвентар 1577 р., складений під час передання Филипом і Андрієм Гавриловичами Бокіями Печихвостськими в заставу Іванові Хрінницькому села Берестечка і частини підданих на «передмостъи Луцкомъ»: уміщений тут «реєстръ списаня» включає імена голів конкретних господарських одиниць, зокрема й подворищних селян та городників і підсусідків²⁵.

Відомості, які висвітлюють структуру й типологію селянських родин, інколи містяться у дільчих актах, хоча частіше при розподілі маєтків між спадкоємцями зазначено лише назви поселень, а селян згадано доволі абстрактно. Так, Роман Іванович Гостський ще за життя у 1578 р. розподіляючи маєтки між синами Гаврилом і Ярофієм, нази-

22 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 511–512 зв.

23 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 352 зв.–353 зв.

24 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 414 зв.–416 зв.

25 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 448–448 зв.

ває тільки поселення: Гаврилу Романовичу діставалися села Бранів і Тудорів з урочищами Кути і Сапожин, а до Ярофія Романовича переходили Більче та Блудів²⁶. Проте трапляються і винятки. Наприклад, дільчий акт 1568 р. на розподіл маєтків Рикани і Тополя між сестрами Марією й Ганною Семашківнами Риканськими, містить перелік селян, які відійшли до Марії Василівни та її чоловіка Юрія Тишковського: 19 підданих із села Рикани та 5 – із села Тополя. Проте й тут це подано за найпоширенішою формою таких записів, тобто конкретний склад селянських родин не розкривається, вказано лише загальні відомості: «село Рыкани: Мишко з жоною и з детми, Ждан Кровопустъ з жоною и з детми, Сачыничи Юшко, Остапец, Игнатец и Карпъ з жонами и детми» і т. ін.²⁷ В акті 1590 р. про поділ частини маєтку Привередів, яка «правомъ приржонимъ пришла и на вечност спала» на дочок покійного Михайла Привередовського, Софію і Федору, перераховано 16 підданих за формою: «Игнатъ а Фурсъ Матъфеевичи из сынами, Матъфеи з сынами, Грицко Трусеико з сынами» і т. ін.²⁸ (див. Додатки, табл. IV.6). Втім, хоча такої інформації недостатньо для реконструкції родинних структур, вона все ж дає можливість говорити про типологію родини, зокрема про те, що не лише сини господарювали разом з батьками, а й брати.

Те саме можна сказати про дільчий лист Яна Ярмошовича Гуляльницького. Проводячи 1590 р. «вечистое розграничене и розделокъ части своє Гуляницкое» між синами Василем, Михайлом, Захаром та внуком Василем, сином покійного Дахна, Гуляльницький називає не лише імена голів господарств, але й найменування дворищ²⁹. Зафіксована в такий спосіб інформація про дворищну систему господарювання надає можливість зробити висновок щодо типології селянських родинних структур цього маєтку. Повніші відомості містить «дел вечистыи» спадкоємців Матяса Зеньковича Остриївського, які 1585 р. розподілили маєтки Симонів, Дуліби й Остриїв в Луцькому повіті та Муравин, Кухче і Тейковичі – в Пінському. Паралельно до луцького гродського суду був внесений «Реєстръ списанья людеи» сіл Остриїв, Дуліби і Симонів, які дісталися заміжнім дочкам покійного Матяса та їхнім чоловікам: подружжям Марії Матясівні й Тимофію Свищовському, Олександрі Матясівні й Федору Хом'яку Смордовському, Катерині Матясівні й Василю Болбасу Ростоцькому. Документ фіксує, по-перше, категорії се-

26 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 709–711.

27 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 302–303.

28 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 646–647 зв.

29 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 328 зв.–330 зв.

лянського населення згаданих маєтків (бояр, дворищних, півдворищних, чвертьдворищних, підсусідків), а по-друге, називає поіменно голів окремих господарств та число їхніх дітей, причому не лише синів, а й дочок, що траплялося тоді дуже рідко. Наприклад, в с. Остриїв перелічено: «Савька бояринъ на зуполном дворыщу, маєть сыновъ тры, конии двоє, волов чотыри, Васько Корнопелевичъ з братомъ Романомъ – бояре на зупольномъ дворыщу, мають сыновъ чотыри, дочокъ двѣ, конии двоє, воловъ чотыри. Люде, которые на полъдворищахъ и дворыщах зупольныхъ: Ѡсътапъ Суботычъ з братомъ Федоромъ на зупольномъ дворыщу, маєть конии двоє, воловъ тры, Мась на том же дворыщу, маєть сыновъ два, дочьку ѡдъну, воловъ два»³⁰ і т. ін. Загалом же у цьому документі частково описано структури 83 селянських родин: 44 (40 селян-господарів та 4 родини підсусідків) в с. Остриїв, 19 у с. Симонові та 20 в с. Дулібах (див. Додатки, табл. IV.4). На підставі цього інвентаря, завдяки уміщеному тут переліку дорослих дітей, ми вже можемо визначити структуру та вирахувати середній коефіцієнт селянської родини.

Корисною із досліджуваної нами перспективи може бути також «интромисия», тобто акт офіційного введення у право володіння маєтками на підставі судової ухвали. Так, 1598 р., за декретом Люблінського трибуналу, Андрій Загоровський був уведений у володіння 10-ма дворищними селянами в маєтку Копиль, 10-ма – в с. Смердині та 17-ма – в с. Навоз «з их кгрунты, ѡселостями, роботами, подачками»³¹. В акті перелічено імена селян-господарів та зазначено тип їхнього господарювання.

Особливо чітко інформацію про селян фіксували тоді, коли майнова оборудка стосувалася не всього маєтку, а його окремих частин: в таких випадках власник зазвичай конкретно вказував, які селянські господарства підлягали відчуженню. Так, після поділу спадщини між сестрами Джусянками у 1554 р. Томило Ворона з дружиною Немилою Джусянкою був «ув'язаний» у дворище с. Яшківці, «на которомъ вдова Кунашова с чотырма сынми, двумъ имена Васки, а Гацко а Иван, на томъ же дворищи Мишко Герасимович з сынми Иваном, Лукьяномъ а Луцкою, а чоловѣка Якимца Герасимовича и дву сыновъ его, которым ѡбуддумъ имена Степаны»³². У дарчому листі 1558 р. княгині Богдани Федорівни Четвертенської своїй братаниці княгині Федорі Федорівні Сангушківні на три з половиною дворища детально вказана як струк-

30 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292–306 зв.

31 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 53, арк. 624 зв.–627; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 56–57.

32 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 31–37; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 32–40.

тура дворищ, так і склад родин, що на них проживали: «наипервеи в Четвертни полтора дворища боярскихъ, на которыхъ седят Василь Бурнось з унукомъ своимъ Кунцомъ, Кузма Михаилович а Станко Мишевич з братею, три дыми под ними, дворищо целое служебное, служат на нем, а подачок никоторых не дают; а полдворища боярского ж, на котором седят Опанась Бурнасовичъ из сынми своими; а в Навозе дворищо Шемаковское, на которои половицы дворища седит Яцко Лемеш, служит конем, подачки никоторое не дает; а на другои половицы того ж дворища седят люди тяглые на имя Павел Грицевич, Митко Пашкович, дыми два ...; дворище тяглое Костюковское, на немъ седит Малко из сынъми Иваном а Максимом, дыми три, на роботу ходят и дан дают»³³. У 1561 р. Януш Прокопович Угриновський продав князям Василю і Марку Солтановичам Сокольським свою частину в с. Михліні Луцького повіту, описавши її так: «дворище Володковское з людми, на немъ живет человекъ тяглыи на имя Сен з братомъ своимъ Кузмою, а другое дворище Олифиновское, на немъ седит человекъ тяглыи Мартинъ с чотырма братею своєю недѣлно»³⁴. 1642 р. було передано в заставу кілька підданих села Воютин, зокрема: «Куцевичов брати чотирох ... , Омеляниху з синами»³⁵; у с. Іваничі – «Немиско з сынами»³⁶; 1643 р. в с. Новосілках – «Макара з сынами ... , а другого Иоска Васченя з братем Костюкем»³⁷. На підставі таких документів можна частково реконструювати селянські родинні структури та зробити гіпотетичні розрахунки щодо чисельності не абстрактних, а цілком конкретних селянських сімей.

Звісно, для нас є важливою будь-яка детальна інформація про селянські родини, навіть якщо вона стосується однієї сім'ї, оскільки йдеться не про абстрактну схему, а про конкретну родинну структуру. Проте для відтворення певної статистики, на підставі якої можна робити обрахунки, ціннішими є інвентарі, що охоплюють кілька поселень з іменами хоча б дорослої чоловічої частини селянських домогосподарств або родин. Таких інвентарів не дуже багато, проте вони трапляються в актових книгах. Зокрема, таким є інвентар восьми сіл Луцького повіту (Березна, Бронне, Городище, Лізяна, Поляни, Орля, Тишиця, Хотин) за 1646 р., який містить інформацію про 258 селянських родин-домогосподарств³⁸ (див. Додатки, табл. IV.9).

33 АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 56–57.

34 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 127 зв.–128; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 117–119.

35 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 314 зв.–316.

36 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 852–854 зв.

37 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 236, арк. 399–402 зв.

38 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 903–920 зв.

Зазвичай в інвентарях та записах майнового характеру перераховано лише дорослих чоловіків-господарів, оскільки жінки не становили для власників маєтків інтересу як робоча сила. Проте в актовій документації можемо натрапити і на такі матеріали, що повніше відображують склад селянських родин. Ідеться про численні шляхетські скарги – «протестації», які власники маєтків подавали до суду з найрізноманітніших причин і приводів: пограбування селян під час сусідських наїздів та постоїв жовнірів, розорення їх тимчасовими власниками, орендарями та державцями, «выкочене» підданих, тобто організований вивіз селян до інших маєтків, або несанкціоновані селянські переходи внаслідок переманювання іншими власниками тощо.

За Статутом 1566 р. в разі втечі підданих, які «засиділи» так звану «волю» і вважалися «wtчичами», можна було позивати до суду тих, хто приймав утікачів: «Если бы который человек непохажалый або челядин невольный за кого зашол, ... а он пан, чий человек або челядин, просил у в оного пана права, а тот пан ему на его права дати не хотел; тогда таковой маеть притягнен быти ку праву земскому»³⁹. Шляхта широко користувалася цим правом, звертаючись до суду в разі втечі селян або їх виведення до інших маєтків. Бажаючи повернути втікачів у повному складі, власники ретельно перераховували дорослих членів збіглої або «викоченої» родини, оскільки за їхнім позовом селян належало розшукати й повернути. Тому, як не парадоксально, найповнішу інформацію про склад селянських родин містять якраз такі протестації, хоча й тут «недообліковано» малолітніх дітей, які не цікавили позивача як робоча сила: хоч би скільки їх було, вони записані у документах під збірним поняттям «дети».

Ось кілька прикладів таких скарг. У 1572 р. стольник ВКЛ Миколай Монвид Дорогостайський позивав володимирського підкоморія Олександра Богдановича Семашка за «выкочене» з с. Дорогостаї Луцького повіту його підданих: «Олешка Андреевича з жоною и с тремя сынми: Грицкомъ а з Романцомъ, зъ жонами и зъ детьми, а съ третимъ сыном Микитою и зо всею маетностию их; а Барната з жоною, зъ детми»⁴⁰ (див. Додатки, табл. IV.11). У 1575 р. Федора Загоровська скаржилася на вивезення двох її підданих з Ратнова: «Мордыша Наидена а другого Богдана зъ жонами и з нуками их»⁴¹. У 1595 р. Семен Новоселицький судився з князем Василем-Костянтином Острозьким, який прийняв до свого маєтку родину його селян-втікачів: «Федю Кондратовую, прозиваемую Ку-

39 Статут 1566 р. – Розд. XII, арт. 9. – С. 184.

40 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 226; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 89–90.

41 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 114–116.

наховою Шарковичовою, и сынов еѣ dorosлых Михна и Микиту и дочку Оксюту и иншиє діти малые Карпа Омелковича, Омелка, Ивана, Клима Шарковичов и о жону Климову Ядвигу и діти»⁴² (див. Додатки, табл. IV.14). 1598 р. Федір Шимкович Шклинський позивав Криштофа Монвида Дорогостайського «ω збеги подданыє [...] меновите имены: Грицка Капусту, Матфея, Васка, Савку а Лучку Капустичов з жонами, дітми и всею маєтностью»⁴³ (див. Додатки, табл. IV.15).

Ще один різновид скарг, що містять відомості про конкретні селянські родини, це скарги дідичів на тимчасових власників: орендарів, державців, посесорів, заставних володільців, які, намагаючись за час оренди одержати якомога більші прибутки, збільшували повинності та визискували селян, внаслідок чого ті покидали маєток. Намагаючись відшкодувати втрати внаслідок «розєиштья» своїх підданих, власники маєтків часто зазначають не лише голову сімейства, а й деяких його рідних: братів, dorosлих синів, а подеколи й dorosлих дочок. В одній з таких протестацій розповідається, що за держання села Брани князем Кошерським з нього у 1568 р. розійшлося 15 дворищних господарів: «Лучка, Трохим, Климо Есковичы з жонами а с тремя сынми и с тремя браты нежонатыми Сень, Иван а Остап из сестрою их; ... Дешко Онацкович з жоною, з двумя сынми а чотырма дочками; Яцко Шостка з жоною, з шестма сынами»⁴⁴ (див. Додатки, табл. IV.10). У 1643 р. з цього ж села пішла «вдова Ємчыха з пятьма сынаов»⁴⁵. Серед 13 родин, які 1640 р. розійшлись із с. Серхів Луцького повіту, називаються Иван Короцевич «з чотырма брати dorosлых», а також Ярема Сенковий, Трохим Грицович, Иван Павлович, Федір Шолханець «вси з сынами»⁴⁶. У протестації Чеконського йдеться про «викочення» вночі з 2 на 3 січня 1641 р. із с. Демидів підданих «добре ωселых чотырох ... , то єсть на имя: Харка Гриценятя з сынами трома и цоркою, Потапа Гриценятя з сынами трома, Савку Гриценятя з сыном одним, Яцыху вдову з сынами двома и цорками теж двома»⁴⁷ (див. Додатки, табл. IV.17). Під час оренди с. Богурина Луцького повіту у 1642 р. розійшлося шість селян «дєдичных ... ωседлых по именах: Ярмак Ωлецкевич иж жоною и шесторгом дитеѣ, Хилко Ωлецкевич з жоною и пятергом дитеѣ»⁴⁸ (див. Додатки, табл. IV.18). 1643 р. з маєтності панів Кобецьких с. Ківерець до міста Острога

42 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 477–478.

43 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 503–504 зв.

44 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 155 зв.–161 зв.

45 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 234, арк. 441–443.

46 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 223, арк. 659 зв.–663 зв.

47 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 227, арк. 169 зв.

48 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 231, арк. 744–749.

втік «Тарас Вовчик з жоною, дєтьми, быдлом, всим спрятом домовым и з братєю двома, ѿдним Корниєм, а другим Процєм Вовчиками»⁴⁹ (див. Додатки, табл. IV.19). У 1646 р. з с. Вітоніж пішов «Никон з жоною, ш (!) чотырма сынами Кондратом, Данилом, Степаном, Иваном»⁵⁰ (див. Додатки, табл. IV.20). Грабунки та знуцання шляхтича Вільгорського зі своїми слугами під час наїзду 1646 р. на с. Лемешів Луцького повіту змусили покинути маєток кількох селян, а саме: «Фєдка Кривошыка ... з жоною, дєтми самошостмом; ... Савку Потапика ... з жоною и дєтьми самошсьмого; Миска Ѡвдиєнка ... самопятого з жоною, з дєтьми»⁵¹ (див. Додатки, табл. IV.21). У 1647 р. підданий села Козина «на имя Авдии з жоною, з трема сынами, то єст: Леском, Яском и Ѡмєлком и з трома цорками и Яском зятєм своим збегл»⁵² (див. Додатки, табл. IV.22). Приклади можна було б продовжувати, однак важливо наголосити, що подібні документи дають можливість реконструювати цілком конкретні селянські родини.

Ще важливішими з перспективи статистики є документи, що містять інформацію про сімейну структуру групи селянських родин, яка уможливує простеження загальних тенденцій демографічної поведінки селян та обчислення коефіцієнта селянської родини. Наприклад, у скарзі Василя Сурина 1587 р. перераховано 23 селянські родини із зазначенням дорослих дітей, які були вивезені загоном князя Михайла Остафійовича Ружинського із села Колодежного Луцького повіту до маєтку князя Януша Острозького села Сапогів цього ж повіту⁵³ (див. Додатки, табл. IV.5). Цінну інформацію дають нам «реєстри», «сведетєлства», «ѿповєданє» возних, а також «ѿбвоженє и ѿгледанє спустошенєя и починєня шкодъ ѿт поганъства татаръ», які фіксують розорення поселень під час татарських нападів. При цьому зазначаються не лише матеріальні збитки селян і міщан (спалені оселі, число забитої та пограбованої худоби), а й людські втрати із зазначенням конкретних осіб та їхнього сімейного статусу. Такі свідчення здебільшого вносилися до судових книг з ініціативи власників маєтків для звільнення їх від сплати податків.

Саме ці документи дають нам статистичний матеріал, на підставі якого можна робити певні висновки про дітність і чисельність селянських сімей, а отже, про типологію й структуру селянської родини загалом. Зокрема, актові книги містять реєстри людських втрат вна-

49 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 235, арк. 703–704 зв.

50 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 253, арк. 99–100 зв.

51 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 252, арк. 77 зв.–82.

52 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 254, арк. 547–547 зв.

53 Там само, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 227 зв.–229; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 170–174.

слідок великих татарських нападів на Волинь у 1577, 1578, 1593, 1617, 1618, 1621, 1624 роках. Два великі іменні реєстри втрат волинського населення було складено після спустошливих нападів татар на володіння князів Заславських у 1617 і 1618 рр.⁵⁴ Цінність таких документів полягає не лише в тому, що в них зазначено загальне число «душ», забраних в ясир з певного населеного пункту, а й вміщено інформацію про цілком конкретні селянські родини, зруйновані внаслідок нападу. Так, у березні 1578 р. возний Ян Малиновський зафіксував людські втрати, заподіяні татарами 7–9 лютого 1578 р., в маєтках Федори Богушівни з Козерад Дзялинської містечку Жукові та навколишніх селах⁵⁵ (див. Додатки, табл. VII.2). Разючі факти зафіксовано в аналогічному реєстрі спустошень маєтків князів Острозьких 1593 р., коли з Любартівської волості у полон було виведено 1472 особи, з Остропільської – 2621, з Красилівської – 3858, а з Костянтинівської – 8575. Найбільше постраждали села Сковородки, Хабне, Западинці, Черленківці, що втратили, відповідно, по 1500, 1005, 1000 та 800 своїх мешканців⁵⁶ (див. Додатки, табл. VII.4). Під час татарського нападу 1617 р. на с. Сивки з 9 димів було забрано 90 невільників, з 35 димів с. Семаки – 285, з 30 дворищних димів і 23 димів городників с. Вовківці – 250 осіб⁵⁷ (див. Додатки, табл. VII.5). Зазначаючи кількість димів та виведених до орди бранців, ці реєстри дають можливість вирахувати бодай приблизно коефіцієнт селянського диму конкретного поселення.

Деякі з цих списків важливі ще й з іншого погляду: інколи тут зазначаються категорії селянського населення, відсутні в інших документах: челядь, наймити, молоді служки – «паробки» та «хлопци», які працювали не в панських, а в селянських господарствах. За цими документами селянське господарство постає перед нами в новому світлі, оскільки повідомлень про селянську службу в жодному з інвентарів немає.

Важливе значення мають також документи, які свідчать про заселеність житлової одиниці – «диму», повідомляючи про спільне проживання в ньому кількох родин, або споріднених між собою, або сусідських. Таку інформацію можуть нести документи найрізноманітнішого виду, змісту та призначення: інвентарі, орендні й заставні листи, скарги, свідчення возних тощо. Зокрема, в скарзі про напад 1565 р. на село Деражня Луцького повіту розповідається про зруйнування хати,

54 Arch. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 1–43; 64/7. – S. 1–52.

55 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 194–196.

56 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II-3, арк. 37–39; Берковський В. Відомості про татарський напад 1593 р. у документальній колекції Радзимінського // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С. 101.

57 Arch. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 37–38.

«где колко господаров мешкало» (за подальшим текстом документа дізнаємося, що тут разом проживало троє господарів – Миско, Гринець та Степан)⁵⁸. У 1582 р. «с приселка Кобча Соколское землѣ», який, очевидно, був наданий князем Марком Сокольським своєму служебникові Матису Хорковському, втекли селяни з п'яти хат, зокрема з першої «Махно Греччаникѣ, Стецко Бондаровичѣ, Иванѣ Седенѣ а Сенко, з другоє хаты Федко Шевѣко, а с третее хаты Ивашко Ходоровичѣ а братѣ его Михно, с четвертое хаты Павлюкѣ Деикунѣ, Иван щуринѣ его, с пятое Федѣко Павлович Шепел, Корнѣи, Матфѣи Шостак, Сенко, сын Шостаковѣ, а другии снѣ Матѣфѣи»⁵⁹. Як бачимо, лише в одній хаті мешкав один господар, у чотирьох інших – декілька, зокрема: в першій хаті проживало четверо господарів, у двох – по дві споріднені родини, ще в одній – три, а якщо вважати двох синів Шостака дорослими та одруженими, то, можливо, навіть і п'ять родин. В орендному листі 1641 р. на с. Марковичі Володимирського повіту зазначається, що підданий Клим Цареня «з братом своим в ѿднои халупе мешкали» – як і «Мигаль Рыбак з сыном его Стефаном»⁶⁰. У селі Омеляна Луцького повіту в 1642 р. передавали в оренду Степана і Йозефа Оверковичів, «хлопов двох, братю рожонх в еднеи халупе будучих»⁶¹; в цьому ж році в с. Переспі Луцького повіту було заставлено «двох брати Андрия и Трохима, в ѿдном дому мешкающих»⁶². Окрім того, в одному будинку могли проживати разом не лише родичі, а й інші мешканці, – «подсуседки» та «коморники».

Залишається додати, що, крім актової документації, було використано матеріали документальних колекцій (Люби Радзимінського, Чоловського, Оссолінського) відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, зокрема, інвентарі маєтностей князя Януша Острозького 1614 та 1615 років, які охоплюють 187 поселень Волині, зокрема 8 міст та 179 сіл, де зазначаються різні категорії селянського населення, в тому числі підсусідки та коморники⁶³. Використано також документальне зібрання князів Сангушків Краківського державного архіву, де зосереджено частину родинних архівів князів Острозьких та Заславських – власників найбільших доменів на Волині, зокрема, цілу низку інвентарів маєтків Заславських першої половини XVII ст. Наприклад, інвентар Заславської волості 1625 р. містить перелік чоловічої частини дворищних,

58 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 97–97 зв.

59 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 117; Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр. Зб. документів і матеріалів. – К., 1993. – С. 70–71.

60 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 76, арк. 3–5 зв.

61 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 261, арк. 441 зв.–444.

62 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 845–847.

63 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/І–І, арк. 1–164.

півдворищних і чвертьдворищних селянських домогосподарств і подає число загородників, підсусідків та коморників 53 сіл, загалом охоплюючи 1278 селянських родин, із них – 396 родин підсусідків та коморників⁶⁴. Опрацьовано також інвентар Острозьких маєтків 1620 р., в якому описано системи господарювання у 300 селах Волині⁶⁵. Ці матеріали, разом з актовою документацією, дають у цілому достатній статистичний матеріал для висновків про внутрішню організацію селянських домогосподарств, їх типологію і структуру, а також для обрахунку коефіцієнта селянської родини.

Отже, попри те, що саме селянство не залишило документальних повідомлень про себе, за нього це зробила шляхта, настільки тісно пов'язана з селянами, що певною мірою можна сказати: не лише селяни залежали від шляхти, а й вона, особливо в економічному плані, залежала від своїх підданих.

3.1.2. Вплив системи господарювання на селянську родинну структуру

Давно доведено пряму залежність типології та структури родини і внутрішньосімейних та міжсімейних стосунків від економічної життєдіяльності суспільства⁶⁶. Тому для визначення типології селянської родини на Волині XVI – першої половини XVII ст. методологічного значення набувають характер і система організації та ведення селянського господарства. Як відомо, найпоширенішою формою селянського землеволодіння (землекористування)⁶⁷ на Волині у попередні часи, зокрема в XIV–XV ст., було дворище. Дворищна система тут переважала і протягом XVI ст., на що свого часу наголошував Александр Яблоновський, досліджуючи ревізії волинських замків⁶⁸, а Олександра Єфименко вважала, що всю «Литовську Русь» можна з повним правом називати подворищною⁶⁹.

64 *Arch. Sang.* – Sygn. 64/9. – S. 1–103.

65 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 82–484.

66 Горелук В. П. Деякі методичні питання вивчення сім'ї та сімейної структури населення // Демографічні дослідження. – К., 1971. – Вип. 2. – С. 119.

67 Про подвійний характер (панського і селянського) землеволодіння в українських землях див.: Ворончук І. Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект // ЗНТШ. – Т. ССXXXVIII. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1999. – С. 149–184.

68 *Jablonowski A. Ziemia wołyńska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1877. – Т. VI. – S. XXXVI.

69 *Ефименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси // Южная Русь.* – СПб., 1905. – Т. I. – С. 376–377.

Дворище становило значне за розмірами господарство. Існували дворища двох типів: великі, що їх називали «добрыми», «старожитными», і невеликі. Проте навіть невеликі дворища охоплювали чималі площі орних земель та угідь, маючи у своєму розпорядженні сіножаті, пасовиська, ліси тощо, які надавали можливість займатися землеробством і промислами. Більше того, власністю дворища вважалася не лише освоєна територія, а й те, що можна в майбутньому відвоювати у природи: «и въ дуброве и на болоте, што прикопаеть поля и протеребитъ сеножать, тое супокойное держати маеть»⁷⁰. На думку литуаністів, просторові параметри дворич коливались у межах від кількох десятків до сотень гектарів землі. Так, Дмитро Похилевич вважав, що селянське землеволодіння у ВКЛ до аграрної реформи 1557 р. було значно більшим, ніж після неї: за його спостереженням, на литовських землях селянські наділи становили від 30 до 50 га при чималих сіножатях і вигонах, а в Білорусі – 4 волоки, тобто близько 95,5 га, на дворище⁷¹. Ще більшими вважав розміри дворич М. Ф. Владимирський-Буданов, який за матеріалами Пінського староства обрахував розміри ріллі кількох дворич і отримав – 146,3, 255,9 та 392,2 га⁷².

Як свідчать джерела, такими ж великими були дворищні господарства і на Волині. За нашими підрахунками, землеволодіння одного дворища в с. Підгайцях Луцького повіту у 1528 р. охоплювало 80,28 га, з них 59,72 га припадало на орні землі. Нероновське дворище Луцького староства у 1552 р. мало 635,4 га рільної землі, півдворищне господарство в с. Смиківі Луцького повіту в 1584 р. – 47,7 га, а в с. Пісках у 1587 р. – 19,4 га ріллі⁷³. Наведені приклади яскраво пересвідчують, наскільки різнились дворища за площами приналежних їм земель. Така велика різниця вказує на стихійність самого процесу виникнення, формування та розвитку дворищної системи селянського землеволодіння. Визначити дворищні земельні площі доволі складно, оскільки вони не обраховувались певними земельними мірами. Михайло Грушевський зауважував, що волинські дворища взагалі не мали якоїсь

70 АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 10.

71 Похилевич Д. Л. От Торунского Статута к уставе на волоки // Ученые записки Ярославского пединститута. – Ярославль, 1945. – Вып. VI. – С. 15; Его же. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в литовском государстве // Ученые записки Ярославского пединститута. – Ярославль, 1945. – Вып. VII. – С. 37.

72 Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в. – К., 1892. – С. 11.

73 Докладніше про земельні площі волинських дворич див.: Ворончук І. Селянський двір на Волині в другій половині XVI ст. (спроба ретроспективного відтворення) // Третя Академія пам'яті Володимира Антоновича. – Київ, 1996. – С. 342–347.

певної величини⁷⁴. Цю думку підтримувала і Олександра Єфименко, зазначаючи, що дворище не лише не мало певних розмірів, але й не могло їх мати, бо держава не була зацікавлена у встановленні обмежень на дворищні земельні площі, розміри яких залежали від випадкових чинників і насамперед від наявності зручних та вільних земель і робочої сили в господарстві⁷⁵. Заснована на принципі вільного займання цілих земель, дворищна система господарювання потребувала як для освоєння території, так і для подальшого ведення господарства великої кількості робітників. На цьому наголошував Іван Новицький, стверджуючи, що розміри орних площ залежали передусім від числа робочих рук⁷⁶. Отже, що численнішим було населення дворища, то більшу територію вдавалося освоїти, то міцнішим було господарство в економічному плані. Це означає, що сама природа дворищної системи господарювання орієнтувала демографічну ментальність селянського населення на великородинність.

У поглядах дослідників на внутрішню природу походження дворищної системи є розбіжності, проте більшість із них розглядає дворище як сімейно-родову асоціацію, яка ґрунтується на засадах кровного споріднення. Так, М. Ф. Владимирський-Буданов стверджував, що населення дворищ складалося тільки з родичів, а саму форму землеволодіння називав общинно-родовою і порівнював її з хорватською задругою⁷⁷. О. Я. Єфименко також розглядала дворище як власність

19. Селяни на сінокосі

74 Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк. – К., 1890. – С. 25.

75 Єфименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 124; *Ее же*. Дворищное землевладение в Южной Руси. – С. 379.

76 Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. // АЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI, т. I. – С. 104.

77 Владимирский-Буданов М. Ф. Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в. – С. 2.

роду-племені, тобто більш-менш великої групи родичів, або великої «задружної» родини, пояснюючи саме цим патримоніальні назви дворич⁷⁸. М. В. Довнар-Запольський, наголошуючи на сімейно-родовому характері дворища, взагалі характеризував його як первісну форму общинної організації⁷⁹. Цю думку поділяв і Кость Гуслистий, який основою дворища називав родову домову общину⁸⁰. З цими поглядами солідаризувався вже в наш час Олег Купчинський, який вважає, що в українських і білоруських землях дворище було характерною формою співжиття, заснованою на кровному зв'язку та спорідненні родичів, об'єднаних спільним патріархальним землеволодінням і територіальною цілісністю поселення⁸¹. Врешті-решт, свого часу Іван Лучицький не тільки стверджував кровну спорідненість мешканців дворища, а й підкреслював живучість самого явища, зазначаючи, що уявлення про сябринне землеволодіння міцно трималось у свідомості населення України ще наприкінці XVIII ст.⁸² Як бачимо, найвідоміші медієвісти пов'язували існування великої патріархальної селянської родини саме з дворищною формою господарювання.

Характерною рисою дворищного землеволодіння була велика патріархальна родина, що складалася з окремих споріднених сімей та іноді розросталась до значного за розмірами дворища-села. Ступені спорідненості між сім'ями, які становили дворище, могли бути різними. Спершу, вочевидь, це були найближчі родичі, проте з плином часу, розростаючись, дворище могло охоплювати як кілька бічних ліній, так і кілька поколінь близьких і далеких родичів: дідів, бабів, синів, дочок, онуків, братів, братаничів, сестринців, швагрів та ін. Розглядаючи дворище під цим кутом зору, М. Ф. Владимирський-Буданов не зазначав кількості його членів. Натомість К. Г. Гуслистий вважав, що дворище об'єднувало від 5 до 11 димів, які він прирівнював до «індивідуальних родин»⁸³, а Д. І. Мишко рахував на велике дворище 6–7 родин, а на мале – від двох до чотирьох, також ототожнюючи окрему сім'ю з димом⁸⁴. Своєю чергою, О. А. Купчинський розглядає

78 Ефименко А. Я. Дворищное землевладение в Южной Руси. – С. 382–383.

79 Довнар-Запольский М. Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI в. – К., 1905. – С. 1.

80 Гуслистий К. Г. Нариси з історії України. Вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). – К., 1939. – С. 63.

81 Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – К., 1981. – С. 27.

82 Лучицький И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный Вестник. – СПб., 1889. – № 1. – С. 86.

83 Гуслистий К. Г. Нариси з історії України. – Вип. II. – С. 63

84 Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963. – С. 94.

патріархальну дворищну родину як досить великий колектив близьких і далеких родичів, число яких могло сягати 100 осіб⁸⁵.

Традиційно в українській історіографії розклад патріархальної розширеної селянської родини пов'язують з аграрною реформою 1557 р., принципи якої формулював «Устав на волоки», який мав за мету уніфікацію селянських повинностей шляхом приведення селянських господарств до однакових параметрів. Відтак, землі кожного дворища підлягали точному вимірюванню, після чого селянським господарствам надавались однакові за розміром стандартні земельні ділянки – волоки⁸⁶. Водночас визначалась якість ґрунтів і відповідно до цього призначалися належні з цих наділів повинності. Волока була доволі значною земельною одиницею: на Волині, за нашими підрахунками, вона становила близько 24 га⁸⁷. Проте порівняно з дворищними рільними землями, розміри яких залежали тільки від наявної робочої сили й подеколи охоплювали сотні гектарів, волочні наділи були, звичайно, набагато меншими. На думку Івана Петровича Новицького, волочне господарство мало вчетверо менше землі, ніж дворищне⁸⁸. Важливо й те, що в ході реалізації «волочної поміри» частина дворищних земель відрізалась, а на вивільнених ділянках мали утворюватися підпорядковані скарбниці господарства – фільварки. Вважають, що саме внаслідок реформи велика патріархальна селянська родина, що господарювала на дворищі, почала розпадатися, оскільки з метою збільшення платників податків новою земельною одиницею, волокою, наділяли не колишню розширену родину, а окремі сім'ї. Хоча проведення реформи передбачалось лише у великокнязівських маєтках, однак, ідея збільшення прибутковості сільського господарства шляхом заведення фільварків привабила і шляхту, тож землевласники взялися запроваджувати реформу у власних маєтках.

Поширеним є погляд, що зрештою це призвело до руйнування дворищного землеволодіння, а водночас і великої патріархальної селянської родини, витісненої малими нуклеарними сім'ями. Так, часом проведення аграрної реформи не тільки на етнічно литовських, а й українських землях ВКЛ Ф. І. Леонтович вважав XVI ст.⁸⁹ З цим про-

85 Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – С. 28–29.

86 Ворончук І. «Волочна поміра» 1557 р. у Великому князівстві Литовському (до питання української метрології) // Зб. наук. праць НДІУ. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 362–379.

87 Там само. – С. 378.

88 Ворончук І. Археографічна діяльність та історичні погляди І. П. Новицького // Матеріали ювілейної конф., присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–25 жовтня 1993). – К., 1997. – С. 159.

89 Леонтович Ф. И. Словный тип территориально-административного состава литовского государства и его причины. – С. 15.

цесом і періодом пов'язував розпад дворища М. Ф. Владимирський-Буданов, який писав, що саме внаслідок запровадження волочної по-міри дворище розпалося на окремі сім'ї і невеличкі родинні групи⁹⁰. Аналогічної думки дотримувався радянський литуаніст В. І. Пічета, який вважав, що волочна реформа вплинула на індивідуалізацію селянської родини⁹¹. Цієї думки дотримуються і деякі сучасні білоруські дослідники⁹². Водночас є й інші міркування щодо причин розпаду великої селянської родини, передусім те, що внаслідок загального зростання агрокультури відпадала потреба в постійному освоєнні нових земель, що було під силу тільки багатосімейним колективам. На підставі цього робиться хибний висновок про переважання на Волині вже у середині XVI ст. індивідуальної нуклеарної селянської родини⁹³.

Як бачимо, більшість дослідників пов'язує існування патріархальної розширеної селянської родини з дворищною формою землеволодіння, а її розпад – з ліквідацією дворищного землеволодіння і заміною його волочною системою господарювання⁹⁴. Тож для з'ясування еволюції форм волинської селянської родини особливо важливим стає простеження масштабу охоплення Волинського регіону волочною мірою у другій половині XVI – середині XVII ст.

«Устав на волоки» передбачав проведення аграрної реформи на-самперед у так званих королівщинах, тобто великокнязівських маєтках. На Волині такими були лише чотири староства: Володимирське, Ковельське, Кременецьке та Луцьке. За результатами досліджень Миколи Крикуна, в них налічувалося 67 сіл з 2914 димами, що становило 3,67 % селянських господарств Волині. Таким чином, понад 96 % волинських селянських господарств перебувало у шляхетській приватній власності. Порівняно з іншими українськими територіями, Волинь становила виняток: як писав А. Яблоновський, вона була суцільним «храмом можновладців» – князівських родин Острозьких, Заславських, Четвертенських, Чорторійських, Сангушків, Корецьких, Збаразьких, Вишневецьких, Воронецьких, Порицьких, Друцьких, Сокольських, Буремльських,

90 Владимирский-Буданов М. Формы крестьянского землевладения литовско-русском государстве XVI в. – С. 4.

91 Пічета В. І. Епоха гарадзкое гаспадарки на Беларусі // Польша, 1925. – № 5–6.

92 Копыцкий Б. З. Крестьяне Белоруссии в конце XVI – I половине XVII в.: Автореферат дис. канд. ист. наук. – Минск, 1981. – С. 3; Дзержина Г. Права і сям'я у Беларусі эпохі Рэнэсансу. – Мінск, 1997. – С. 32.

93 Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (во-лость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998. – С. 240–248.

94 Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // З історії стародавності і середньовіччя. Вісн. Львів. ун-ту. – Львів, 1988. – Вип. 24. – С. 73. Ворончук І. Кому належить сору-right? // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – С. 165–177.

Масальських та ін.⁹⁵ Це зумовлювало таку рису тутешнього землеволодіння, як поляризація. Більшу частину волинської території становили величезні магнатські латифундії, що дало підставу О. Я. Єфименко називати Волинь територією волинської аристократії⁹⁶. На частку середнього і великого землеволодіння В. С. Менжинський відводить 81,4 % приватновласницьких земель Волині⁹⁷. За підрахунками І. П. Крип'якевича, лише 18 найбільшим магнатам Волині належало близько 80 % її земель⁹⁸; Наталя Яковенко також вважає, що волинські князі, які становили трохи більше 10 % від загального числа землевласників Волині, контролювали майже дві третини поземельного фонду Волині⁹⁹. Це означає, що лише невелика частка волинських земель перебувала в руках середньої і дрібної, або так званої загородової шляхти.

На нашу думку, волочна поміра могла охопити тут хіба що маєтки дрібної шляхти, якій належав доволі незначний відсоток земель. Саме їм реформа могла принести якийсь зиск – як захід, що давав змогу вивільнити частину землі для заведення власних аграрних господарств – фільварків. Перед князями та великим панством така проблема не стояла, в їхніх володіннях землі було більше, ніж власники могли освоїти, перед ними стояло зовсім інше завдання: йшлося про пошук робочої сили, тобто нових поселенців. Так, за інвентарем маєтків Острозьких 1620 р. в селах було багато «пусток», тобто вже освоєних, але покинутих селянських земельних ділянок: у с. Велика Боровиця на 28 осілих дворищ налічувалось 25 покинутих, у с. Глинники осілих дворищ було лише 23, а порожніми стояли 42¹⁰⁰.

На відміну від білоруських земель ВКЛ, де, на думку дослідників, уже наприкінці XVI ст. 60–80 % селянських господарств було переведено на волоки, в українських землях такого швидкого руйнування дворищного селянського землеволодіння не було. Джерела засвідчують, що волочна поміра запроваджувалася на Волині досить повільно. Найраніше, в 1563 р., на волоки було переведено села лише Кременецького староства. Достеменно невідомо, коли була проведена реформа в Ковельському старостві: у 1565 та 1570 роках тутешні селяни ще господарювали на дворищах¹⁰¹, а за інвентарем 1590 р. ми бачимо їх уже

95 Jabłonowski A. Pisma. – Warszawa, 1911. – Т. IV. – S. 18–25.

96 Єфименко О. Історія України та її народу. – К., 1992. – С. 77.

97 Менжинский В. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском // История СССР, 1987. – № 3. – С. 177.

98 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С. 18–19.

99 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. – С. 102–104.

100 Ossolineum. – Sygn. 3669/II. – S. 226–227, 236–237 zw.

101 АЮЗР. – К., 1886. – Ч. VII, т. I. – С. 64.

на волоках¹⁰². Про поміру у Володимирському і Луцькому староствах джерела взагалі не згадують, натомість, документально засвідчено, що 1590 р. в с. Гнідава Луцького староства селяни господарювали на дворищах¹⁰³.

Не тільки великі землевласники, а й середня волинська шляхта не поспішали з переведенням своїх селян з дворощ на волоки, і в приватних маєтках основна маса селянства до кінця XVI ст. вела традиційне дворощне господарство¹⁰⁴. На це свого часу звернув увагу М. С. Грушевський, який писав: «На Волині виразної вказівки на міряні двороща-волоки я собі взагалі не пригадую». На підставі інвентарів приватних маєтків Волині XVI – першої половини XVII ст. він констатував: «В приватних маєтностях волочна поміра в 2-ій половині [XVI ст. – I. B.] ще не всюди була переведена, особливо в Луцькім повіті – тут частійше стрічаємо двороща, ніж волоки»¹⁰⁵. Більше того, інвентарі володінь найбільших волинських магнатських родів – князів Острозьких і Заславських – переконують, що принаймні до середини XVII ст. на Волині переважала стара дворощна система. Так, за інвентарями маєтків князя Януша Острозького 1614 та 1615 рр., жодне зі 180 сіл не було перемиряне на волоки¹⁰⁶. Інвентар володінь спадкоємців князя Олександра Острозького 1620 р., де описано 300 сіл і 20 міст тогочасної Волині, показує, що з 300 сіл на дворощній системі господарювання перебувало 209 і тільки 89 – на волочній (відомості щодо системи селянського господарювання двох сіл в інвентарі відсутні)¹⁰⁷. Показово й те, що нові села: Ужацин, Котовська Воля, Киянка, Волиця Каленицька, Коморівка, осаджені в латифундіях Острозьких на початку XVII ст., були засновані на старій дворощній системі. Інвентарі та поборові реєстри маєтків князів Заславських 1610, 1612, 1616, 1617, 1623, 1624, 1625, 1637, 1642, 1643, 1647, 1662 років охоплюють ще 83 поселення, селяни яких не лише упродовж першої, а й другої половини XVII ст. господарювали на дворищах¹⁰⁸.

102 ЦДІАК України, ф. 1, оп. 1, спр. 4, арк. 52–73.

103 Там само, ф. 1, оп. 1, спр. 7, арк. 328–328 зв.

104 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 125–126 зв.; спр. 5, арк. 174–174 зв., 195–196; спр. 8, арк. 350–355, 423–430; спр. 9, арк. 449 зв.–451 зв.; спр. 14, арк. 387 зв.–388 зв.; спр. 30, арк. 124 зв.–132 зв., 796–797, 566 зв.–568 зв., 547–548, 661–662; спр. 42, арк. 515–516 зв., 519 зв.–529 зв., 527–529, 119 зв.–121 зв.; спр. 47, арк. 125 зв.–126 зв.; спр. 48, арк. 76–76 зв., 114 зв.–115, 189 зв.–189 зв., 203–204, 298–299 зв., 313 зв.–314, 398 зв.–399, 480 зв.–481 зв., 612–614 зв., 640–641 зв., 646 зв.–647; спр. 49, арк. 758–763 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 301 зв.–303; спр. 5, арк. 422–422 зв.; спр. 7, арк. 314–315, 328 зв.–330 зв., 547–548, 630–631 зв.

105 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. V. – С. 212–213.

106 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/І-1, арк. 1–164.

107 Ossolineum. – Sygn. 3669/II. – S. 82–484.

108 Arch. Sang. – Sygn. 64/3, 64/4, 64/5, 64/8, 64/9, 64/10, 64/10a, 64/12, 64/14, 64/16, 64/17, 64/19, 64/22.

Згадані документи містять доволі репрезентативні статистичні дані, охоплюючи 561 село, з яких на дворичній системі перебувало 472, тобто п'ята частина сільських поселень Волині. На цій підставі можна зробити висновок, що протягом першої половини XVII ст. переважною формою селянського господарства тут залишалося дворище. Як уже зазначалося, дворищне господарство потребувало значної робочої сили, тому на дворичі продовжувала мешкати велика нерозділена селянська родина, що складалася з кількох менших, але теж іще не індивідуальних сімей.

Відомо, що українські джерела містять обмаль демографічної інформації про сімейний склад окремих родин, тим більше селянських, однак деякі згадки все ж дають можливість розглянути родинні структури селянських господарств. Так, в інвентарі Заборольського маєтку 1566 р. перелічено 62 голів селянських дворичних господарств, причому на ці 62 родини згадується лише один син селянина Івана Хотиновича, Миць, і два зяті: «Андреєц, зять Кабатов» і «Петрик, Давидов зять»¹⁰⁹. Важко уявити, що в 62 селянських господарствах був тільки один жонатий син і дві заміжні дочки. Правомірно припустити, що, за тогочасним звичаєм, дорослі й уже одружені сини продовжували проживати разом з батьками, тобто в батьківській родині, а головою цієї великої родини навіть при дорослих і одружених синах залишався батько. Під цим кутом зору доволі показовим є інвентар с. Холпнів Луцького повіту 1583 р., де зазначаються ступені спорідненості мешканців дворич (див. Додатки, табл. IV.2). Лише на одному з 20 дворич цього села фіксується один господар (власне, не господар, а вдова-господарка Ганна), на 19 інших налічується 79 господарів-спільників. На одному з них хазяйнують разом дев'ятеро господарів роду Федчичів: Роман, Дашко, Борис, Костюк, Іван, Лук'ян, Васюта, Стецько, Єсько; ще на одному – семеро, з них шестеро – представники роду Лук'яновичів: Мисько, Петро, Федина, Куц, Радець, Іван, а сьомий – їхній потужник Веремій Бугай; на іншому – п'ять Хаєвичів: Іван, Івашко, Федець, Андрій, Дмитро; ще у двох дворичах налічувалося по чотири представники родів Мацьковичів та Ходорчичів¹¹⁰. Таким чином, майже на всіх дворичах живуть кровні родичі: батьки з синами або зятями, брати, дядьки з братаничами. Якщо вони фігурують в документі як співгосподарі, це означає, що всі вони вже були одружені та очолювали окремі родинні групи.

Показовим є також опис Чорногородського маєтку Луцького повіту 1578 р., за яким у с. Козиничах налічувалося три дворища: Грибо-

109 ПКК. – К, 1898. – Т. III. – С. 73–75.

110 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 412–414.

вицьке, Колохновицьке і Глебковицьке. На Колохновицькому дворищі хазяйнувало п'ятеро Колохновичів: Андрій, Матвій, Юсько, Тиміш, Федець. З-поміж 25 перерахованих господарів Глебковицького дворища шестеро (Юсько, Матяш, Вакула, Наум, Степан, Федець) названі Глебковичами, семеро (Пронько, Яцько, Омелян, Труш, Василь, Максим, Федець) – Биковичами, ще двоє (Савка і Євтух) – Свиридовичами¹¹¹. Цілком зрозуміло, що кожна з цих патримоніальних спільнот становила кровну групу родичів, оскільки вони мають одне родове найменування. Можливо також, що спорідненість була ширшою й охоплювала всі три родові групи, кожна з яких, проте, вже становила відокремлене від загальної лінії відгалуження й набула нового іменування. Навіть якщо вважати їх не родичами, а окремими родовими колективами, то й тоді чисельні параметри цих родинних спільнот мають бути значними. Адже на сімох дорослих Биковичів мало припадати сім дорослих жінок, а якщо на кожне подружжя додати бодай мінімальне число ще не одружених дітей – чотири, то одна родова група складатиметься щонайменше з 42 осіб. Отже, все Глебковицьке дворище, де перераховано 25 голів окремих родин Глебковичів, Биковичів і Свиридовичів та їхніх спільників, за найскромнішими підрахунками мало налічувати близько 150 осіб.

Зрозуміло, що такі великі родові колективи не могли складатися лише з двох поколінь, їх було щонайменше три-чотири. Логічно припустити, що принаймні кілька дітей були вже дорослими й одруженими і мали своїх дітей, а до кожної з окремих родових груп напевно входили діди, батьки, брати, братаничі, онуки, що істотно збільшувало число мешканців дворища.

Утім, переведення селянських господарств з дворищної системи на волочну теж ще не означало автоматичного розриву традиційних зв'язків, що склалися віками, та розпаду великих патріархальних родин. Звичайно, порівняно з дворищними площами волока була значно меншою, однак теж достатньою земельною одиницею, яка надавала можливість спільного господарювання на ній кільком малим сім'ям. Площа волоки становила 23,89 га, відповідно, половина волоки – 11,94, третина – 7,96, чверть – 5,97 га. Таким чином, повна волока обіймала 238900 кв. м, її половина – 119400 кв. м, третина – 79600 кв. м, а чверть – 59700 кв. м. Для обробітку таких площ потрібна була значна робоча сила, тож умовою ведення волочного господарства, як і дворищного, виступала велика родина у складі принаймні декількох дорослих чоловіків.

¹¹¹ ПКК. – Т. III. – С. 83–85.

Варто нагадати й низку економічних чинників, які сприяли консервації великої селянської родини. Оскільки право земельної власності належало шляхті, селяни за свої земельні наділи, на яких вони мешкали та вели господарство, розраховувались з панами натуральною, грошовою та відробітковою рентою. Зрозуміло, що всі види ренти, особливо відробіткова, були менш тяжкими для великої селянської родини, яка мала достатньо робочих рук як для виконання панщини, так і для обробітку власної землі. В цьому полягав один з найголовніших об'єктивних економічних чинників, що сприяв формуванню в селянському середовищі певного стереотипу демографічної поведінки, яка мала спонукати до багатодітності, а отже, й до порівняно великого числа членів селянської родини. Наші міркування підтверджуються численними орендними та заставними листами, де зазначено розмір відробіткової ренти підданих. Так, 1631 р. волочні селяни с. Шпакова Луцького повіту мали в жнива вислати на панське поле по два жінці двічі на тиждень, а три дні – по одному, тобто щотижня виставити сімох робітників; подібний обов'язок півволочних передбачав 6 працівників¹¹². Волочні селяни с. Буремль Луцького повіту повинні були відробляти «штоден по двоє, а два дні по троє, то на вден тыждень ѿ волочного чотырнадцать работников, ѿ полволочного половица»¹¹³. Волочні селяни с. Бобичі Володимирського повіту в 1640 р. мусили посилати до панського фільварку 14, а півволочні – 7 робітників на тиждень («łannicy powinni we zniwa codzien po dwoię ... , a w poniedziałek y w piątek po troię z łanu, a z pułanku połowica roboty») ¹¹⁴. У с. Свинарин цього самого повіту волочні селяни «в жнива по ѿдному штоден, а в середу и в пятек по двоугу виходить мають»¹¹⁵, тобто господар волочного господарства мав на тиждень посилати 8 робітників до панського фільварку. Такі вимоги були реальними лише стосовно багаточисленних селянських родин, які нараховували по кілька дорослих «робітників» чоловічої статі, оскільки панщину відробляли чоловіки.

Консервацію великої селянської родини засвідчує багато джерел. Так, інвентар Полонського маєтку 1598 р., який на той час уже було перемиряно на волоки, показує, що тільки в шести з 32 господарств с. Городища названо одного господаря, тоді як 26 вели господарство спільно, причому в дев'яти випадках ідеться про рідних братів, для ре-

112 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 177, арк. 927 зв.–929; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 479–481.

113 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 237, арк. 1056 зв. –1058.

114 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 36, арк. 1087–1088; Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: Зб. документів. – К., 1946. – С. 207–208.

115 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 1318–1322 зв.

шти характер споріднених зв'язків не розкривається¹¹⁶. Зі 117 домогосподарів с. Горки, Полонного, Оздова, Коршева тільки 20 вели волочне господарство самостійно, а 97 хазяйнували разом із синами, пасербрами, братами, зятями, шваграми та братаничами¹¹⁷. Варто додати, що в переліках синів фіксуються зазвичай тільки дорослі та одружені, які вже самі мали бути главами окремих сімей, тому їх названо поруч з батьком – главою цілого господарства.

Винятково цікавий у цьому плані опис с. Баїв Полонського маєтку, де окремо згадані «сыны малые», що наводить на думку про дітей, які вже досягли певного віку (див. Додатки, табл. IV.7). Інакше важко пояснити, чому у 12 з 48 названих тут голів окремих родин синів не зафіксовано. На 24 волочні господарства цього села налічувалося 44 господаря, причому в 22 випадках господарство ведеться спільно: у 12 – батьками разом з дорослими синами, у трьох – батьками із зятями, у семи разом господарюють брати¹¹⁸. У 1638 р. відбувся поділ підданих с. Воютина Луцького повіту поміж трьома братами Гулевичами Воютинськими. За цим поділом із 15 півволочних господарів і селян-третинників, тобто тих, що мали 1/3 волоки, 12 хазяйнували «з синами» або з рідними братами¹¹⁹. У 1642 р. кількох селян цього села було передано в заставу і серед них «Куцковичов брати чотирох ..., Омеляниху з синами»¹²⁰. Отже, в родині Куцковичів було щонайменше четверо дорослих чоловіків, а вдова Омеляниха вела господарство разом щонайменше з двома синами. У 1643 р. власник с. Новосілки Луцького повіту віддав у заставу «Макара з синами ... а другого Йоска Васченя з братем Костюкем», в с. Іваничі Володимирського повіту було передано в посесію селянина «Немиско з синами»¹²¹. У 1641 р. в с. Холонів Луцького повіту було заставлено 10 господарів, у тому числі: «Базючка влочного з синами; Левка Клишика молодшого пувлочного з дєтми; Івана Базницька пувлочного з синами; Пилипа пувлочного з синами; Шевчука четвертинника и Радка четвертинника з их синами, дєтьми и подсусєдками»¹²². Як бачимо, у п'яти випадках із десяти господарство ведеться разом з дорослими синами. На підставі цього запису можна переконатися, що тогочасні люди відрізняли поняття «сыны» від по-

116 ПКК. – Т. III. – С. 99–101.

117 Там само. – С. 106–123.

118 Там само. – С. 116–118; Ворончук І. Ранньомодерне суспільство України крізь призму джерел: соціальні та правові практики тогочасного соціуму. – С. 142–143.

119 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 213, арк. 455–457 зв.

120 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 230, арк. 314 зв.–316.

121 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 852–854 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 236, арк. 399–402 зв.

122 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 225, арк. 50–56 зв.

няття «дєти». На нашу думку, під «сынами» мали на увазі молодих, але вже дорослих чоловіки, що досягли певного соціального статусу.

Отже, у більшості випадків не лише дворищне або повне волочне господарство, але й менші – півволочні, третьволочні й навіть чвертьволочні господарства – надалі провадила розширена родина, частіше – батьківська, рідше – братова. Наші спостереження збігаються із зауваженнями Дмитра Похилевича, який на підставі матеріалів білоруського регіону писав, що аграрна реформа 1557 р. певною мірою підштовхнула розклад великих родин, проте не ліквідувала їх цілком, бо й після реформи 50–75 % волок займали складні родинні структури. Навіть у середині XVII ст., як зазначав науковець, нерідко бачимо, що на одній волоці 2–3 дими ведуть спільне господарство. На думку Д. Похилевича, одноволочне господарство налічувало в середньому 5–8 дорослих чоловіків, а отже, стільки й жінок¹²³. Тож навіть на території білоруських земель, де волочну поміру запроваджували значно інтенсивніше, процес індивідуалізації родини не завершився.

Стосовно Волині, можна констатувати, що тут станом на середину XVII ст., тобто майже через сто років від початку аграрної («волочної») реформи, панівною формою селянського землекористування залишалося дворище. Проте й запроваджувана подеколи нова земельна одиниця – волока, охоплюючи майже 24 га, потребувала значної робочої сили. Таким чином, тогочасні системи селянського господарювання вимагали великих родинних колективів, тож загалом селянська родина зберігала розширену і складну структуру.

3.1.3. Селянське домогосподарство

3.1.3.1. Селянська родина

Зазначимо, що дослідники населення середньовічної Європи не склали однастайної думки про пересічне число членів селянської родини. Існує чимало гіпотез і припущень. Так, Карл Юліус Белох (Karl Julius Beloch) рахував на родину 4,25 особи¹²⁴, Максим Ковалевський – 4,5¹²⁵, Фредерік Мейтленд (Frederick William Maitland) – 5 людей на сім'ю¹²⁶. М. Мессанс (M. Messance) шляхом ділення середнього числа

123 Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. – Л., 1957. – С. 15–16.

124 Beloch K. J. Die Bevölkerung Europas im Mittelalter in: Zeitschrift für Sozialwissenschaft. – 1900. – S. 405.

125 Див. Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. // Ист. зап. АН СССР. – М., 1950. – Т. 32. – С. 201.

126 Maitland F. W. Domesday book and beyond: Three essays in the early history of England. – University Press, 1897.

народжень на шлюби одержав на родину 5 1/6 осіб¹²⁷. За обчисленнями відомого дослідника, маршала Франції Себастьяна ле Претра де Вобана (Sebastien le Pretre de Vauban), пересічний склад заможної родини становив 19 осіб¹²⁸. Щоправда, Михайло Птуха вважав, що в даному випадку Вобан мав на увазі родину з усіма її домочадцями¹²⁹. Жан-Баттист Мохо (Jean-Baptiste Moheau) на одну житлову будівлю, яку він прирівнював до однієї родини, відводив в середньому 5 мешканців¹³⁰. Юрій Крижанич обраховував ранньомодерну родину у 6 осіб, підкреслюючи, що це мінімум, оскільки при числі дітей менше чотирьох зростання населення за тих умов було б неможливим¹³¹. Згідно з обрахунками Марі-Терези Лорсен (Marie-Thérèse Lorcin) родинний коефіцієнт французьких селян і міщан Фореза і Ліонне в середині XV ст. складав 6,5, а наприкінці XV ст. – 7,3¹³². До подібних висновків прийшла і Арлетт Ігуне-Надаль (Arlette Higounet-Nadal). За її спостереженнями, що ґрунтуються на генеалогічних матеріалах Періго, пересічний сімейний показник становив 6,86¹³³.

Доволі часто дослідники ототожнюють родину з житловим помешканням або навіть і двором. Так, Петро Миколайович Мілюков на підставі переписів населення 1678 та 1710 рр., визначаючи чисельність населення Росії наприкінці XVII ст., виходив з середньої заселеності одного двору у 3,78 душі чоловічої статі або у 6,98 душ обох статей¹³⁴. Використовуючи ті ж самі дані перепису 1678 р., Ярослав Євгенович Водарський вираховував середню заселеність селянського двору в Росії у 8 осіб, а посадського – в 6¹³⁵. Борис Урланіс вважав, що середній коефіцієнт двору в Росії цього ж періоду становив 7,56 осіб¹³⁶. У той же час на Слобідській Україні Водарський рахував тільки по 3 особи на козацьку родину. За переписом 1732 р. незакріпачених українців тут було 115 тисяч. Приймаючи цю чисельність і для 1719 р.,

127 *Recherches sur la population des généralités d'Auvergne, de Lyon, de Roien et quelques provinces et villes du royaume, avec des réflexions sur la valeur du bled tant en France qu'en Angleterre depuis 1674 jusq'en 1764* par M. Messance. – Paris, 1766. – P. 189.

128 *Projet d'une Dixme Royale. Le Maréchal de Vauban*. MDCC. – P. 73.

129 Птуха М. В. Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков. – М., 1945. – С. 141.

130 Moheau. *Recherches et considération sur la population de la France, 1778*, publié avec introduction et table analytique par René Gonnard. – Paris, 1912. – P. 87.

131 Крижанич Ю. Русское государство в половине XVII в. Рукопись времен Алексея Михайловича. – М., 1860. – Ч. II. – С. 88.

132 Lorcin M. Th. *Vivre et mourir en Lyonnais à la fin du Moyen Âge*. – Paris. 1981. – P. 13–19.

133 Higounet-Nadal A. *Périgueux aux XIV et XV siècle: Etudes de démographie historique*. – Bordeaux, 1978. – P. 159.

134 Милуков П. Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. – СПб., 1892. – С. 271–274.

135 Водарский Я. Е. *Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.)* – М., 1973. – С. 26.

136 Урланис Б. Ц. *Рост населения в Европе*. – М., 1941. – С. 181–194.

Водарський пояснював таке зростання населення (на 188 % !) простим переселенням¹³⁷.

Серед польських та українських дослідників історичної демографії також немає одностайності у вирішенні цього питання. Так, Адольф Павінський рахував на одну селянську родину 5,5 особи, на родини коморників і городників – по 4, а на сім'ї ремісників і промисловиків – по 5 осіб¹³⁸. До цих розрахунків критично поставився Владзімеж Черкавський, зауважуючи, що деякі дані потребують перевірки за джерельними матеріалами. Зокрема, це застереження стосувалося визначення пересічного числа коморницьких та городницьких родин. Сам він для цих категорій сільського люду визначав 5 осіб на родину. На його думку, потрібно було б підвищити і коефіцієнт ремісничих сімей, враховуючи їхніх помічників, які мешкали разом з майстром¹³⁹. Александр Яблоновський також обраховував пересічне число родини диференційовано для різних соціальних страт. Показник для городницьких та коморницьких родин він виводив, як і Павінський, у 4 особи. Але селянську родину обраховував на 6 осіб, зауважуючи про відому велико-родинність південного селянина¹⁴⁰. Стефан Інґлот на підставі інвентаря Влоцлавського біскупства виводив пересічний коефіцієнт для родини кметя в залежності від розміру наділу землі, зокрема для господарств, що мали менше лану землі – 6 осіб, для одноланових – 10, для господарств, що мали більше одного лану – 12. В середньому на селянське господарство у нього припадало 8,8 особи. Для родин городників, коморників та ремісників він припускав коефіцієнт 5¹⁴¹. За обчисленнями Яна–Станіслава Фіялека, в другій половині XVII–XVIII ст. на один дим припадало 6–8 осіб¹⁴². Ян Рутковський на дим кінця XV ст. приймав показник 5 осіб¹⁴³. Вивчаючи таблиці димів і людності деяких повітів Польщі за 1789 р., Владислав Русинський обчислював пересічний показник диму в 6 осіб¹⁴⁴. Мауріцій Горн без усяких застережень приймав

137 *Водарский Я. Е.* Население России в конце XVII – начале XVIII в. – М., 1977. – С. 108.

138 *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1883. – Т. XII. – С. 105.

139 *Czerkawski W.* Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w. Sprawozdania z czynności i posiadzeń Akademii Umiejętności. – Kraków, 1897. – Т. 2. – С. 8–12.

140 *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1889. – Т. XIX. – С. 33–34.

141 *Inglot St.* Stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVII w. // *Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie.* Dział II. – Lwów, 1927. – Т. III. – № 4. – С. 22–42.

142 *Fijalek J.* Pabianice i włość pabianicka drugiej połowy XVII w i XVIII w. // *Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego.* – Łódź, 1952. – № 4. – С. 56.

143 *Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – Warszawa, 1953. – С. 38.

144 *Rusiński W.* O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII w. // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* – 1955. – Т. XVI. – С. 120.

для сільських димів коефіцієнт 6¹⁴⁵. Вітольд Куля, навпаки, вважав цей коефіцієнт «дуже низьким», що змусило його замислитися щодо його відповідності тогочасним реаліям¹⁴⁶. Генрик Ловмянський, виводячи середній показник диму на підставі списків населення, що підлягало поголовному оподаткуванню в 1662 р., одержав коефіцієнт 6,89 осіб. З урахуванням дітей до 10 років цей показник, на його думку, міг становити 10, проте за мінімальний коефіцієнт диму Г. Ловмянський пропонував вважати 6,5 людей¹⁴⁷. Юзеф Можи на підставі низки інвентарів та подимних реєстрів білоруських земель визначав середню заселеність диму у 8 осіб¹⁴⁸.

М. Ф. Владимирський-Буданов, обчислюючи населення Правобережної України, виходив з коефіцієнта 5 осіб на дим¹⁴⁹. Олексій Баранович свого часу критично поставився до підрахунків Яблоновського, зазначаючи, що диференціація людності, навіть сільської, не виступала тоді так виразно¹⁵⁰. Сам О. І. Баранович за пересічну кількість членів родини приймав 6 осіб, неодноразово наголошуючи, що це число є мінімальним, оскільки при числі 4 або 5 важко було б сподіватися на зростання людності¹⁵¹. Більшість вітчизняних дослідників визнають прийнятним коефіцієнт 6 осіб на ранньомодерну українську родину. Зокрема Олена Станіславівна Компан, ототожнюючи родину з димом, виходила з пересічного показника у 6 осіб¹⁵². Петро Сіреджук, визначаючи кількість населення Північного Прикарпаття в третій чверті XVII ст., також проводив обчислення за коефіцієнтом родини у 6 осіб¹⁵³. Іван Петрович Крип'якевич припускав можливим застосування двох середніх показників на дим, тож він виводив дві кількісні оцінки населення воєводств Правобережної України, виходячи з розрахунків одного

145 Horn M. Zaludnienie województwa Bełskiego w 1630 roku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1960. – Т. XXI. – С. 80.

146 Kula W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 90.

147 Łowmiański H. Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia // Mediaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960. – С. 434.

148 Morzy J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – Poznań, 1965. – С. 71.

149 Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569) // АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII, т. II. – С. 33.

150 Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 16.

151 Баранович А. І. Населення предстепной Украины в XVI в. – С. 206.

152 Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 55.

153 Сіреджук П. С. Народонаселення Північного Прикарпаття третьої чверті XVII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 58.

диму в 5 і в 6 осіб¹⁵⁴. Подеколи населення селянського двору українських земель XVI ст. обчислюють у 4,7 (4,7–5,5) осіб, в даному разі звернімо увагу на нижній показник у 4,7¹⁵⁵.

Обчислення Миколи Крикуна повністю співпадають з обрахунками Генрика Ловмянського. Виводячи коефіцієнт залюдненості диму на підставі вірогідної частини списків поголовного оподаткування населення у 1662 р., він так само, як і Ловмянський, одержав 6,89 особи на дим, а з урахуванням дітей віком до 10 років підняв цей показник до 10. Проте, оскільки показник було виведено на матеріалах порівняно невеликого числа поселень, дослідник поставився до нього як до нетипового в масштабах цілого воєводства. Разом з тим, вважаючи залюдненість одного диму значно вищою від 6, Крикун погодився із запропонованим Ловмянським числом у 6,5 осіб. Цей коефіцієнт Крикун обґрунтовує також і власними обрахунками щодо залюдненості волинського диму наприкінці XVIII ст. При цьому він вважає, що в умовах відносної застигlosti суспільних відносин коефіцієнт 6,5, одержаний ним для кінця XVIII ст., можна без великого ризику віднести й до першої половини XVII ст.¹⁵⁶ Наші обрахунки селянської родини, проведені значно раніше на підставі документального матеріалу, дали можливість висловити припущення щодо коефіцієнта селянської родини у 8 осіб¹⁵⁷.

Як бачимо, існує доволі багато кількісних оцінок, що відрізняються підходами та методами вирішення даної проблеми. Але найголовнішим недоліком більшості з них залишається недостатня підкріпленість джерельним матеріалом, про що неодноразово наголошувалося в літературі¹⁵⁸. Зокрема, О. Баранович, проводячи обрахунки, зазначав, що в тогочасних джерелах він не знайшов підстав для визначення кількості людності одного житлового помешкання¹⁵⁹. Проте це не зовсім так. Справді, джерела не дають нам готових даних, чим і зумовлюється складність проблеми. Але матеріали, на підставі яких можна обчислити людність тогочасного диму, трапляються, і їх доволі багато.

154 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 16.

155 Гурбик А. Типологія української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV–XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – № 4 (2). – С. 428.

156 Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Вісник Львівського ун-ту. Сер. іст. – Львів, 1988. – Вип. 24. – С. 77.

157 Ворончук І. (Кіку І. О.) Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження. – К., 1985. – Вип. II. – С. 52.

158 Крикун М. Г. Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. у радянській історіографії // Вісник Львівського ун-ту. – Львів, 1980. – Вип. 16. – С. 81.

159 Баранович О. І. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 15.

Крім того, необхідну інформацію для відновлення тих чи тих кількісних показників часто можуть надавати найрізноманітніші якісні характеристики. Адже демографічну ситуацію будь-якої країни не можна розглядати окремо від певної історичної ситуації. Історико-демографічні дослідження повинні йти в руслі комплексного інтегративного вивчення того, яким чином здійснювалася в минулому взаємодія власне демографічних процесів з економічними, історико-культурними і соціально-психологічними явищами. Як зауважував Юрій Безсмертний, це передбачає з'ясування різних видів відтворення населення, що панують в той чи інший період, та стереотипів масової демографічної поведінки, що притаманні даному соціуму. Самі поведінкові стереотипи формувалися під впливом масових демографічних уявлень, що склалися на основі сприйняття людьми того чи того суспільства різноманітних умов їх матеріального і духовного життя¹⁶⁰.

Взаємопов'язаний аналіз об'єктивних демографічних процесів і стереотипів демографічної поведінки відкриває одну із можливостей для розуміння взаємозв'язку об'єктивної і суб'єктивної сторін історичного поступу. Такий комплексний підхід має особливо велике значення для демографічного дослідження «достатистичної ери». Ця епоха, що не залишила достатніх кількісних даних, може успішно досліджуватися в демографічному плані за допомогою якісних показників і методів і, в першу чергу, на основі з'ясування прийнятих норм масової демографічної поведінки, яка є сполучною ланкою між сферою ментальних уявлень і соціально-демографічними процесами¹⁶¹.

Демографічну поведінку людей XVI–XVII ст. визначали тогочасні погляди на шлюб, родину, дітей тощо, віддзеркалюючи традиції звичаєвого права: шлюб був категоричним імперативом для всіх страт населення, зокрема й селянства. Нежонаті чоловіки не сприймалися сільським середовищем серйозно: лише одружені могли брати участь у зборах сільської громади, яка вирішувала найважливіші проблеми сільського життя. Етичні норми корінилися у цілому комплексі соціально-економічних чинників, визначальним серед яких була неможливість функціонування селянського господарства поза родинними формами,

160 *Бессмертный Ю. Л.* Новые подходы к изучению демографической истории Западной Европы // Тезисы докладов и сообщений VII Всесоюз. конф. по истор. демографии. Донецк, 14–16 мая 1991 г. – М., 1991. – Часть I. – С. 12.

161 *Бессмертный Ю. Л.* Актуальные задачи исторической демографии западноевропейского средневековья и начала нового времени // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: Проблемы и исследования. – М., 1988. – С. 29–30; Его же. Женщина, брак, семья до начала нового времени. Демографические и социокультурные аспекты. – М., 1993. – С. 9.

оскільки самотня людина була не здатна вести трудомісткі сільсько-господарські роботи. Зрештою, до обов'язкової шлюбності підштовхували й висока тогочасна смертність, небезпечність самотнього проживання, незабезпечена старість тощо.

Вважають, що одруження прив'язувало селянина до землі, тому панський двір волів мати справу з одруженим чоловіком, якого вважали менш схильним до бунтів, втеч тощо, а отже, пани були зацікавлені в ранньому одруженні своїх селян-отчичів¹⁶². Щоправда, з цією думкою не погоджується Анна Ізидорчик, посилаючись на випадки втеч не лише поодиноких осіб, а й досить великих родин¹⁶³. На українських матеріалах також спостерігаємо переходи значних за чисельністю родин до інших маєтків.

Більшість селянських шлюбів, очевидно, відбувалася в межах одного села або розташованих поблизу. Дослідники відзначають поширену в селянському середовищі практику укладання шлюбів на засадах майнової рівності, що було характерним навіть для XIX та початку XX ст.¹⁶⁴ Гадаємо, такий самий підхід був звичним і для XVI–XVII ст.: логічно припустити, що заможний селянин намагався видати заміж дочку або оженити сина на рівноцінних своїй родині партнерах. Найімовірніше, селянські дочки отримували посаг рухомістю: худобою, домашнім начинням, одягом, постіллю тощо. Не відкидаючи винятків, які, вочевидь, теж траплялися, заможні селяни зазвичай укладали шлюби між собою, загородники – із загородниками, підсусідки – з підсусідками, а коморники – з коморниками. Особливо часто ендогамія спостерігається серед найзаможніших груп сільського населення: війтів, шинкарів, корчмарів, мельників. На думку А. Ізидорчик, ті групи сільського населення, які внаслідок економічних інтересів були пов'язані шлюбами, були доволі закритими для проникнення в них людей з інших, особливо менш заможних, соціальних груп. Дослідниця вважає, що засади майнової рівності подружніх пар забезпечували відносну рівність чоловіка й дружини в подружньому житті та в родині, а посвояченим родинам давали відчуття чесно укладеної угоди¹⁶⁵. Іншої думки дотримується Збігнев Кухович, який вважає, що в селянському середовищі почуття та емоції відігравали значно більшу роль, ніж у шляхетському

162 Baranowski B. Sprawy obyczajowe w sądownictwie wiejskim w Polsce wieku XVII–XVIII. – Łódź, 1955. – S. 85.

163 Izydorczyk A. Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku // Społeczeństwo staropolskie. – Warszawa, 1983. – T. III. – S. 10.

164 Markowska D. Rodzina wiejska na Podlasiu 1864–1964. – Wrocław, 1970. – S. 111.

165 Izydorczyk A. Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku. – S. 10.

соціумі¹⁶⁶. Вочевидь, обидва дослідники ідеалізують тогочасну дійсність. Реальність була жорстокішою, і окрема селянська особистість, швидше за все, поглиналася родиною як соціальною спільнотою, яка діяла в інтересах родинного колективу, а не в інтересах окремої особи. Молода людина мусила підкорятися родинним планам і потребам, оскільки саме родина була регулятором соціальної поведінки, в тому числі демографічної. Характерна для тогочасного життя публічність усіх міжособистісних стосунків на селі мала своїм наслідком підпорядкованість особи чітким нормам, що не давали альтернативи у виборі власної поведінкової стратегії, і демографічна поведінка не була винятком¹⁶⁷. Повноцінне селянське господарство могло нормально функціонувати лише за наявності значного числа робочих рук, ґрунтуючись на статеві-віковому розподілі праці. Робота по дому вважалася жіночою справою, польові роботи – чоловічою. Господарські потреби, моральні засади та епідеміологічна ситуація мали сприяти раннім шлюбам, адже добробут селянської родини великою мірою залежав від її кількісного складу, і в умовах високої смертності потрібно було, щоб кожне нове покоління встигло народити дітей. Тож одружували селянських дітей у досить молодому віці, що взагалі належало до елементів звичаєвого сімейного права. Як уже згадувалося, Статут 1529 р. визначав шлюбний вік для дівчат у 15, а для чоловіків – у 18 років. Проте соціальні практики були складнішими. Відомо багато випадків, коли шляхта видавала заміж дочок, які ще не досягли встановленого законом шлюбного віку. Якщо такі порушення траплялися у шляхетському соціумі, то цілком логічно припустити, що вони допускалися і в селянському середовищі, адже не випадково Статут 1588 р. понизив шлюбний вік для дівчат до 13 років. На нашу думку, серед селянства рання шлюбна модель мала практикуватися повсюдно, оскільки йшлося про можливість забезпечити необхідні числові параметри родини для її нормального існування як соціального організму та господарської одиниці. Про це опосередковано свідчить і документальний матеріал у тих випадках, коли більш-менш докладно зазначається склад селянської родини.

Наголошуючи на ранніх шлюбах заможних верств сільського населення, Цезарій Кукльо відносить до них повноланових селян («кметів»), а також загородників і халупників, протиставляючи їм убогіших

166 Kuchowicz Z. *Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI-XVIII wieku.* – S. 44.

167 Миронов Б. Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // *Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. Сб. статей.* – М., 1977. – С. 84; *Его же. Социальная история России (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства.* – СПб., 1999. – Т. I. – С. 160–164.

коморників¹⁶⁸. Крім хвороби і каліцтва, однією з причин, що перешкоджали укладенню шлюбів, він вважає нестатки, підкреслюючи, що на селі особливо важко було одружитися найманим робітникам та коморникам, проте навіть серед багатших селян рівень жіночої безшлюбності був значним, що дослідник пояснює виїздом чоловіків до міст¹⁶⁹. На українському документальному матеріалі думка щодо безшлюбності значного числа сільської людності не підтверджується. Навпаки, інвентарні описи, які містять переліки селянських домогосподарств, засвідчують протилежне, а саме – всезагальну шлюбність.

Обговорюючи структуру селянської родини на українських теренах, треба зазначити, що неповні родини – без батька й матері – попри високу смертність і майже щорічні татарські напади, жертвами яких насамперед ставало сільське населення, трапляються дуже рідко. Якщо вони й були, то найчастіше їх очолювали жінки-вдови старшого віку або, набагато рідше, – одинокі чоловіки-вдівці. Вочевидь, складність ведення господарства та необхідність догляду за дітьми сприяли швидким повторним шлюбом овдовілих людей. На думку Кукльо, мешканці сіл укладали повторні шлюби значно скоріше, ніж міщани, оскільки селянське домогосподарство потребувало щоденної як чоловічої, так і жіночої праці, причому вдівці одружувались подеколи, не чекаючи навіть одного місяця по смерті дружини, бо господарство не могло нормально функціонувати без взаємодоповнюючої праці обох членів подружжя. Брак чоловічої сили в родині був не меншою проблемою і для жінки, яка, залишившись удовою з кількома малолітніми дітьми, мала забезпечити виконання належних з господарства повинностей та вчасну сплату податків. Утім, польські дослідники вважають, що селянські вдови укладали повторні шлюби пізніше, ніж чоловіки, найчастіше через рік-півтора вдовства¹⁷⁰. За логікою речей, мало би бути навпаки, оскільки жінці важче було впоратися з господарством, та й документальні матеріали вдів згадують лише зрідка. Так, на 31 домогосподарство сіл Холпніва, Острова та Володківщини не згадано жодної вдови¹⁷¹. На 47 домогосподарств с. Баїв припадає лише одна Тиськова вдова, яка веде господарство із зятем. На 79 домогосподарств трьох маєтків покійного Матяса Зеньковича Остриївського бачимо дві вдови-господарки, одну з яких Лоповтчиху разом із двома дорослими синами й дочкою згадано серед підсусідків с. Остриїв, а друга, Ігнатчи-

168 *Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* – S. 281.

169 *Ibidem.* – S. 277.

170 *Ibidem.* – S. 284–286.

171 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 412–414.

ха із с. Симонів, мала дорослих сина та двох дочок¹⁷². Тож серед селян, як і в шляхетському середовищі, шлюб був не лише моральним імперативом, а й реальною життєвою необхідністю. Розлучення, очевидно, практикувалися дуже рідко, принаймні актовою документацією вони не фіксуються, хоча подеколи селяни-чоловіки покидали жінок, ідучи з села після його розорення внаслідок шляхетських наїздів.

На жаль, брак статистичних відомостей не дає змоги вичерпно проаналізувати співвідношення поколінь у масштабах цілої селянської страти. В інвентарях здебільшого перераховують лише дорослих чоловіків селянських родин, оскільки тяглову службу відробляли чоловіки, і саме вони становили для власників маєтків інтерес як робоча сила. Утім, зрідка документи містять більше інформації про кількісний склад і структуру поколінь селянських родин.

Наведімо кілька прикладів. Так, 1554 р. Томила Ворона Боратинський з дружиною Немилою Богданівною Джусянкою були «ув'язані» в с. Яшківці «в дворище, на которомъ вдова Кунашова с чотырма сынами, двум имена Васки, а Гацко а Иван; а на том же дворищи Мишко Герасимович з сынми Иваном, Лукьяномъ а Лучкою, а чоловѣка Якимца Герасимовича и дву сыновъ его, которымъ ѡбудвумъ имена Степаны»¹⁷³. Тут названо лише глав родин-домогосподарств та їхніх дорослих синів, проте коли до названих 11 дорослих чоловіків додати таку ж кількість жінок, то загальне число дорослої частини мешканців дворища разом із Кунашовою вдовою становитиме 23 особи. На три окремі селянські родини припадає 9 дорослих синів, тож на окрему родину – в середньому 3 сини; якщо додати стільки ж дорослих дочок та по двоє недорослих дітей, тоді середній коефіцієнт дітності становитиме 8, а показник пересічної родини складатиметься з 10 осіб. У 1561 р. дружина Романа Білостоцького, Любка, була введена у володіння одним з підданих с. Цевів: «у Ярмѡла Борщика на зуполномъ дворищу, в которого три сыны, а дочка, и маєтност его всю»¹⁷⁴.

У 1572 р. стольник ВКЛ Миколай Дорогостайський скаржився на володимирського підкоморія Олександра Богдановича Семашка за «викочене» з села Дорогостаї Луцького повіту його підданих: «Олешка Андреевича зъ жоною и съ тремя сынами: Грицкомъ а з Романцомъ, зъ жонами и зъ детьми, а съ третим сыном Микитою и зо всею маєтностію их; а Барната зъ жоною, зъ детьми»¹⁷⁵ (див. Додатки,

172 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292 зв.–307.

173 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 24, арк. 31–37; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 32–40.

174 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 158 зв.

175 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 226; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 89–90.

табл. IV.11). Отже, двоє одружених синів Олешка Андрійовича, які мали вже власних дітей, продовжували жити в батьківській родині. Навіть якщо рахувати число їхніх дітей по мінімуму, тобто по двоє, то родина кожного з братів складалася з чотирьох осіб, отже, кількісний склад сім'ї Олешка Андрійовича становив щонайменше 11 осіб, а за структурою охоплював три покоління. Перше з них – це сам глава родини з дружиною – дід і баба, друге – їхні дорослі одружені сини зі своїми жінками та неодружений син Микита, третє – онуки, діти їхніх синів. У 1575 р. Михайло Мишка Варковський подав скагу про «викочене» з маєтку Варковичі своїх підданих: «Бакуна зъ чотирма синами, зъ жоною, з невестками и зо всею семмею; Богдю з двома сынами, зъ жоною и зъ семъею; Дмитрика Коваля з двома сынъми, зъ жоною и з семъею; Лукяна зъ сыном и з жоною; Яцка Бакуновича з двома сынъми и зъ жоною; Карпа зъ жоною; Сенца Карасевича зъ жоною и з семъею; тыхъ всех подданыхъ ѡтчичовъ моихъ ѡ тридцъцат душ»¹⁷⁶. Він називає лише дорослих членів селянських родин, причому з дітей тільки синів; на сім родин не згадано жодної дочки. Не зрозуміло також, кого він мав на увазі під словом «семья» (не виключено, що йдеться про селянську службу) та скільки осіб за цим словом приховано. Підраховуючи втрати на 30 «душ», власник, очевидно, говорить лише про працездатних осіб, називаючи господарів, їхніх дружин та синів (усього 29 осіб). У 1575 р. з маєтності Федори Загоровської с. Ратнів вивезли двох підданих «ратновских Мордыша Наидена, а другого Богдана зъ жонами и з унуками их»¹⁷⁷. У 1576 р. Лев Перекладовський скаржився про «викочене» Михайлом Гуторовичем з с. Кривичі до с. Рогачова «вдовы Параски Зънъченя, еє самую зъ двома сынми а с трима дъвками»¹⁷⁸ (див. Додатки, табл. IV.12). У 1578 р. дружина королівського секретаря Василя Борзобагатого Красенського, княгиня Ганна Сокольська, заявила, що «властныи ѡтчич и дъдичъ с. Красного на име Федець з жоною, з дѣтми то ест: сынми пятма а дочками трема и зо всею маєтностю и статками своими втекъ проч»¹⁷⁹. 1598 р. луцький земський суд зобов'язав зем'янку Мотрону Порванецьку повернути Тихону Васильовичу Ржищовському підданого «у во именью Порванъчу ... подданого ... человека ѡного, на цоломъ (!) дворищу зуполномъ мешкаючого, на имя Ѡлексея з сема сынами его, въ него мешкаючими, з жоною, з детми и маєтностю его»¹⁸⁰. Отже, у цього подружжя було семеро дорослих

176 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 124–124 зв.

177 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 114–116.

178 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 24 зв.–25.

179 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 400 зв.–401.

180 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 766–770 зв.

синів та ще кілька недорослих дітей, тож, якщо вважати синів ще неодруженими, а число недорослих дітей прийняти за найменший відповідник – 2, то родина на той час складалася щонайменше з 11 осіб.

У 1602 р. йшлося про повернення «збегов» з с. Осьмиловичі Володимирського повіту: «Яцка Сугака, Романа Сугаковича, Левка Сугаковича, Гапона Сугаковича, Герасимику вдову, Євхима Герасимовича, Івана Герасимовича, Левка Герасимовича»¹⁸¹. Можна припустити, що троє Сугаковичів – це сини Яцка Сугака, а Герасимовичі, вочевидь, є дітьми вдови Герасимики. 1604 р. Овдотя Росоловська (з Людвиських), проводячи розподіл своєї частини с. Людвищі Кременецького повіту, відписала синові Климу Росоловському «Андрушику вдову з синами Пашькомъ, Иваном, Фєдкомъ, зъ жонами, з дєтми», а дочці (пані Шелеховській) – «Левка з синами Полєшкомъ, Герасимомъ, Процикомъ, Дмитром, зъ жонами, з дєтми», а внукам від ще однієї, очевидно, покійної дочки «пнеи Григоровское» було записано «Васка з синами Степаномъ, Васкомъ, Миском, Фєдкомъ з жонами, з дєтми»¹⁸². Тут йдеться про три складні селянські родини, в першій з яких главою є матір-удова, з якою проживають і спільно ведуть господарство троє дорослих одружених синів зі своїми дітьми, а дві інші нероздільні родини складаються кожна з п'яти подружніх пар, тобто п'яти окремих споріднених сімей з дітьми. Отже, лише доросла частина цих родин включає у першому випадку восьмеро, у другому і третьому – по десятиро осіб. У 1641 р. із села Демидова Луцького повіту вивезли селян «добре ѡсєльх чотырєх .., то єсть на имя Харка Гриценятя з синами трома и цоркою, Потапа Гриценятя з синами трома, Савку Гриценятя з сыном ѡдним, Яцыху вдову з синами двома и цорками теж двома»¹⁸³. Отже на чотири родини маємо 12 дітей дорослого віку обох статей, пересічно – по три на сім'ю. Цілком зрозуміло, що Гриценятя якимось чином споріднені між собою, швидше за все вони брати.

1606 р. до новоосадженого села Бережниці Степанської волості Луцького повіту самовільно переселились: «Тимохъ Быковичъ из сыномъ Юскомъ, изъ жоною Юсковою Просимъєю, а дочкою того Юска Кулиною, а другии сын того Бычкова Тимоха Макарь и жона того Макара Уляна, а сын Жданъ, а дочка ѡдна Просимья, а другая Марина; ... Дорофии Дєгтярь и жона его Ягнеша и сынъ Трохимъ и дочка его Палашка, а другая Раина; ... Семєн Шєнєвичъ, жона его Марина, а сыны его: ѡдин Себєстиян, а другии Иванъ, а третии Матфиц; Гриц

181 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 648 зв.–649.

182 Там само, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 710 зв.–712.

183 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 227, арк. 169 зв.

Веретенникович, жона его Устимя, а сынъ ѿдин Марко, другии Нестер, третии Трохимъ, четвертии Романъ, а дочка того ж Грица ѿдна Докимя, другая Наталя; ... Сава Карпович, жона его Ѡвдоця, а сынъ Трохим; ... Хведко Ѡлехнович и жона его Мелаша а сынъ Прокопъ, а дочка Мотруна; ... Якуб Янушевичъ и жона его Палагъя а сын Анътонъ»¹⁸⁴ (див. Додатки, табл. IV.16). Отже, на момент переселення в родині Тимофія Биковича, очевидно вдівця, було п'ятеро дітей: трое синів, дві дочки (можливо, їх було й більше, але могли бути вже видані заміж). Двоє синів одружені, в одного є дитина, проте вони продовжують жити в батьківській родині. Тож ця родина, складаючись із трьох малих сімей і трьох поколінь, налічувала на той момент 9 дорослих осіб. У родині Дорофія Дегтяра і Семена Шеневича було щонайменше по 5 осіб, у родині Гриця Веретенниковича – четверо синів і двоє дочок – 8 осіб. Три інші родини: Федка Олехновича з 4 осіб, Сави Карповича і Якуба Янушевича по 3 особи, видаються малочисельними, але можна припустити, що йшлося про молоді подружжя. До того ж, існує ймовірність наявності у них дочок, які могли бути вже видані заміж; можливо також, що були ще й недорослі діти, яких не згадано.

У жовтні 1595 р. шляхтич Семен Новоселицький мав судову справу з князем Василем-Костянтином Острозьким, який прийняв до свого маєтку родину його підданих-утікачів: «Федю Кондратовую, прозиваємую Кунаховою Шарковичовою, и сынов ее дорослых Михна и Микиту и дочку Ѡксюту и иншиє дети малые Карпа Ѡмельковича, Ѡмелька, Ивана, Клима Шарковичов и ожону Климову Ядвигу и дети»¹⁸⁵ (див. Додатки, табл. IV.14). Отже, Федя Кондратова від шлюбу з чоловіком Кунахом Шарковичем мала трьох синів (Омелька, Івана і Клима), причому один із них, Клим, уже був одружений та мав з дружиною Ядвігою принаймні двох дітей, оскільки у скарзі про них мовиться у множині. Від шлюбу з Карпом Омельковичем у Феді Кондратової було трое дорослих дітей: двоє синів (Михно і Микита) та дочка Оксюта, а крім того, принаймні двоє недорослих дітей, бо у тексті про них також говориться у множині: «иншиє дети малые». Таким чином, у двох шлюбах Федя Кондратова мала щонайменше вісьмох дітей, а можливо, й більше, якщо припустити, що у першому шлюбі вона могла мати вже виданих заміж дочок, які перейшли до родин чоловіків. В усякому разі, ця родина складалась не менше як з 12 осіб, які належали до трьох поколінь. Очевидно, сама Федя вже вдруте залишилась удовою, оскільки є главою своєї родини.

184 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 702 зв.–703; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 311–313.

185 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 477–478.

У 1595 р. Федір Шимкович Шклинський позивав Криштофа Монвида Дорогостайського «ω збеги подданые [...] меновите имены: Грицка Капусту, Матфея, Васка, Савку а Лучку Капустичов з жонами, детми и всею маетностью»¹⁸⁶. Монвид погодився повернути Шимковичу Шклинському лише «Грицкову Капустиную вдову на имя Євгу, бо мужъ ее Грицко Капуста давно умеръ, а з нею также выдати обецал двох синовъ ее Савку з жоною и Лучку Грицковичов Капустичов з детми, а што ся дотычетъ двох братии их старших рожоных Матфея и Васка Грицковичов Капустичов з жонами, з детьми», то їх Федір Шимкович Шклинський уступав Криштофу Монвидові¹⁸⁷ (див. Додатки, табл. IV.15). Як бачимо, всі чотири одружені сини продовжували жити разом з батьком, а після його смерті – з матір'ю однією нероздільною родиною, яка складалася з п'яти окремих сімей і мала трипоколінну структуру. Приймаючи вислів «дети» за його мінімальне значення 2, дістанемо щонайменше 18 осіб (17 після смерті батька), з яких як мінімум складалася ця родина. У 1595 р. князь Матуш Воронецький судився з троцьким каштеляном князем Олександром Пронським «ω збеги подданые з именя Есеневки ... Аньтона Фамевича, ω жону и трое сынов его Федка, Иванка, а Кузму, ω жоны, дети и маетности их ... ; ω Стася Грабара, ω жону и пасербы его Тимоша, Валка и Андрєя»¹⁸⁸ (див. Додатки, табл. IV.13). Тож родина Антона Фамевича складалася з вісьмох дорослих осіб та чотирьох окремих сімей, а в його одружених синів були власні діти, про яких говориться у множині. Якщо рахувати на кожного сина щонайменше по двоє дітей, то вся родина налічувала принаймні 14 осіб, які належали до трьох поколінь: від діда до онуків.

1625 р. Григорій Непокойчицький скаржився в луцькому гродському суді, що у с. Грузятині Луцького повіту осіли його піддані-втікачі: «Юлекси Шурковскии, боярин панцеровыи з малжонкою, з сынами двема, ... до того при себе вывел подданных его на име тестя своего Ивана Брика з жоною, з сынами двема, ωдным жонатым, а другим молодцем; Гермася з сыном Лецом, з жоною, з сынами двема Лецовыми, ... Стеца Тышевича з жоною, з сынами двема и з дочкою, Васка Гудевича з жоною, з сынами трома, з дочкою; Прокопа Пархоцевича, з жоною, з сынами двема и з братом его рожоным»¹⁸⁹. Як бачимо, вже одружений син Івана Брика залишається в батьківській родині, як і Гермасів син

186 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 503–504 зв.

187 Там само.

188 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 670 зв.–671 зв.

189 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 144, арк. 371–372; *Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.* – С. 186.

Лець, у котрого вже двоє своїх, очевидно, дорослих синів, господарює разом з батьком.

У скарзі шляхтича Яхима Горковського про побиття його самого та гостей, яких він 13 травня 1638 р. після церковної служби запросив на обід, названо серед нападників селян із с. Рачина Луцького повіту, а саме: Корецького з трьома синами, Абрама Жученята з чотирма синами, Хвеска Косинського з двома синами, Кліма Кгерницького з трьома синами, його брата Галивника з синами та зятем¹⁹⁰. Зрозуміло, що йдеться про дорослих синів. Отже, на п'ять селянських родин названо 14 дорослих синів та одного зятя. У 1647 р. з с. Козина, маєтності князя Івана Друцького Любецького, втік підданий Семен Приступа з трьома синами Лавріном, Охримом, Савкою та їхніми «жонами» і «детми»¹⁹¹. І в цьому випадку троє одружених синів Семена Приступи, у яких були власні діти, залишалися в батьковій родині, господарюючи спільно. Тож ця складна родина налічувала чотири подружні пари та складалася щонайменше з трьох поколінь і 11 осіб, якщо рахувати хоча б по одній дитині на кожне подружжя.

У 1648 р. до Осницької слободи з с. Сарни втекли: Бобровник із синами Дем'яном, Стефаном, Самійлом, Кузьмою та його дружиною та дочками Палажкою і Катюхою; Хвеско Пархомович з жоною Прускою, сином Петром і дочкою Гаскою; Стефан Болбошка з жоною Огапкою, синами Якимом та Данилом, з жоною Данила Анною та дочками Анною і Хведею; Охрим Нагорнич з жоною Мотруною, синами Андрієм та Іваном і дочками Гапкою та Зосею; Овтух Бартник з жоною Зофією, синами Трохимом, Микитою, Олексієм та дочками Ганною і Параскою; Савка Симунович з жоною Марушкою, синами Миколаєм, Іваном та дочками Євхимкою і Прускою; Стефан Гарневич з жоною Хвескою, синами Протасом, Семеном та дочками Марушою, Параскою; Ілля Кушнір з жоною Параскою, сином Максимом та дочкою Палажкою; Іван Жученята, дегтяр, з жоною Анною і сином Миском; Гаврило Козечич з жоною Євхимкою і дочкою Хвескою, «вихованицею дворною, котрая едвабом шила и злотом гафтовала»¹⁹² (див. Додатки, табл. IV.23). За цим списком, у родині Бобровника налічувалося восьмеро дорослих, а в родинях Стефана Болбошка, Овтуха Бартника та Івана Жученяти – по семеро. Всього на 10 подружніх пар припадає 33 дорослих синів і дочок, тобто по 3,3 дорослих дитини на родину.

190 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 214, арк. 117–121; *Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.* – С. 302–306.

191 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 257, арк. 406–407; *Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.* – С. 333.

192 *Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.* – С. 187–188.

На певний статистичний матеріал про селянські родини іноді можемо натрапити в інвентарях, актах поділу маєтків та шляхетських скаргах. Так, 1561 р. за період оренди Іваном Яцьковичем Борзобогатим сіл Полонного, Чарукова і Коршева Луцького повіту звідси розійшлося 25 господарів з 39 синами та 36 дочками, при цьому на 5 родин названо по одній дитині, на 4 – по дві, на 4 – по три, на 8 – по чотири і на 4 – по п'ять, а в середньому на одну родину припадає по 3 дорослих дитини, а разом з братаничами – 3,08¹⁹³ (див. Додатки, табл. IV.1). Якщо додамо щонайменше по двоє недорослих дітей на родину та врахуємо батьків, то чисельність родини становитиме 7,08 особи.

1584 р. відбувся «вѣчнми розделокъ» маєтків між братами Остафієм і Тимофієм Свищовськими. За інвентарем Тимофієвої частини йому дісталися 11 родин-домогосподарств у с. Свищові та 24 у с. Надчиці, перелік яких містить дорослих синів і дочок. На 11 родин с. Свищово припадало 70 дорослих членів родини або в середньому – 6,37 осіб на родину, в с. Надчиці на 24 родини – 145 людей, а пересічно на одну родину – 6,1 осіб. Проте у Свищові названо 29 дорослих синів, а дочок лише 18, тож, очевидно, частину дочок вже було видано заміж. Якщо привести число дітей жіночої статі у відповідність до чоловічої, тоді матимемо на 11 родин 58 дорослих дітей або 5,3 на родину. Додавши по двоє малолітніх дітей, отримаємо в середньому по 7,3 дітей на родину. У с. Надчиці на 24 родини перелічено 72 дорослих дітей, з них синів – 44, а дочок – 29. Тож тут не вистачає 15 дорослих дочок. Якщо взяти їх до обрахунків, то на 24 родини можна рахувати загалом щонайменше 88 дорослих дітей, що в середньому на родину становить 3,67 осіб, а з урахуванням недорослих дітей – щонайменше 5,67, а разом з батьками – 7,67 осіб.

На ці 35 родин налічувалося 10 родин зі складною структурою, чотири з них були братовими, а шість – батьківськими: у п'яти з яких продовжували залишатися одружені сини зі своїми родинами, ведучи разом з батьком спільне господарство, ще в одній – разом з родиною старшого сина доживала віку матір.

З 35 родин обох сіл лише в двох надчицьких родинах Івашка Полешка та Юрка дітей не згадано. Можна припустити, що це були або зовсім молоді подружні пари, або ж діти були ще занадто малими, оскільки, як уже йшлося, в документах подібного роду називалися лише дорослі діти, які для панського господарства мали значення робочої сили¹⁹⁴. (див. Додатки, табл. IV.3).

193 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 135–136 зв.

194 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 711–714 зв.

За інвентарем 1585 р., що був складений під час поділу маєтків між спадкоємцями Зенька Остриївського, в с. Остриїв на 40 родин припадало 56 синів та 43 дочки. Привівши у відповідність із правилами демографічних обчислень число чоловічих і жіночих народжень, отримаємо пересічно 4 дорослі дитини на родину. Із 40 названих господарів мешкали з родичами: шестеро мали при собі по одному братові, один – двох сестер, чотири – по два брати, а на одному господарстві сиділи разом п'ятеро братів Ячевичів. Селянин Куркос господарював зі своїм шурином («из шурею»), а вдова Денища – «з зятєм». Порахувавши їхніх родичів і малолітніх дітей, дістаємо коефіцієнт родини – щонайменше 8,5 осіб. У цьому самому селі мешкали ще чотири підсусідські родини, де налічувалося п'ятеро синів та дві дочки, тож загальне число підсусідків становило мінімум 15 осіб. У с. Симонів, відповідно до цього інвентаря, на 19 родин припадало 26 дорослих синів та 22 дочки, причому в трьох родинях проживало по одному, а в одній – по двоє братів. У родині Логина згадано ще й онука, а позаяк Логин господарював разом із трьома синами, то вірогідно, цей онук був сином котрогось із них. Тож у цій родині налічувалося п'ятеро чоловіків, а разом з ними проживали щонайменше чотири жінки, якщо вважати онука ще не одруженим. Навіть не враховуючи малолітніх дітей, яких не могло не бути в чотирьох подружніх парах, родина Логина складалася з трьох поколінь та 9 дорослих осіб. В родині Грицька Олекшича був один дорослий син і четверо дочок, разом із ними мешкала невістка (очевидно, синова), тож лише дорослих осіб налічувалося восьмеро. Загалом же, за нашими обрахунками, на пересічну родину цього села припадало щонайменше 7,1 особи. У с. Дуліби на 20 родин налічувалося 36 синів та 17 дочок: пропорція вказує, що частина дочок були вже заміжні. Разом із двома господарями проживали їхні брати, а один із них – Корній Жданчич мав «сини», число яких не зазначено, отже, рахуємо їх за мінімальним значенням множини як 2, тобто на родину в середньому припадало щонайменше 7,7 особи¹⁹⁵ (див. Додатки, табл. IV.5).

Звернімо увагу, що на всі 79 родин трьох зазначених вище сіл не названо жодного родича старшого віку – батьків тих господарів, що потрапили до переліку. Це ще раз підтверджує думку багатьох дослідників, що дітей до 10 років та непрацездатних людей похилого віку не брали до уваги в інвентарних описах. Утім, не викликає сумніву, що літні батьки мешкали разом з дітьми. Так, під час татарського нападу 1577 р. на с. Новосілки у двох глав домогосподарств, було забрано до полону

195 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292 зв.–307.

батьків: у «Михаленя ѡтца», а «Чиранови тому узято ѡтца и матку»¹⁹⁶. У 1578 р. в с. П'яне було забито тестя Петра, котрий жив разом зі своїм зятем Олексою, у Якіма Муленета захоплено в ясир тестя Гринчука, у корчмаря Сенка Юха – зятя Каленика¹⁹⁷ (див. Додатки, табл. VII.1).

За інвентарем 1646 р., на 258 родин восьми сіл Андріївської волості Луцького повіту (Березна, Бронне, Городище, Лізяна, Орля, Поляни, Тишиця, Хоцин) припадало 494 дорослих синів¹⁹⁸, а отже, мало бути щонайменше стільки ж дочок (див. Додатки, табл. IV.9). Різниця між числом дітей чоловічої й жіночої статі під час народження мірою їхнього зростання нівелювалася. Якщо синів народжувалося більше, то більшою була і їхня смертність в дитинстві, тож протягом дорослішання кількісна різниця між статями зменшувалася. Таким чином, мало припадати приблизно по четверо дітей на родину, а з урахуванням недорослих дітей та самої подружньої пари, навіть не беручи до уваги дідів, пересічна родина складалася щонайменше з 8 осіб.

За переліком 1587 р., на 24 селянські родини с. Колодежного Луцького повіту тільки дві були бездітними, на решту припадало 64 дорослих синів і 17 дочок, (вочевидь, інші дорослі дочки вже були віддані заміж)¹⁹⁹ (див. Додатки, табл. IV.5). Привівши до відповідності число недооблікованих дочок, отримаємо на 24 родини 128 дорослих дітей або в середньому на родину 5,3 особи. Додавши по двоє малолітніх дітей та інших, зазначених в описі, родичів, дістанемо, навіть не враховуючи дідів, коефіцієнт родини – 9,5 осіб.

За інвентарем Заславської волості 1625 р., у 53 селах налічувалося 853 родини-домогосподарства²⁰⁰, де мешкало 1272 дорослих синів, тобто 1,49 на родину²⁰¹ (див. Додатки, табл. IV.26). Додавши таку саму кількість дорослих дочок, матимемо 2,98, або близько трьох дорослих дітей на родину, а доповниши це число батьками та недорослими дітьми, отримаємо семеро осіб на пересічну родину.

Статистичний матеріал, придатний для виведення коефіцієнта селянської родини, можна знайти також у реєстрах людських втрат унаслідок татарських нападів. Такі переліки, зокрема, було складено в маєтках Кременецького повіту князя Януша Острозького після татарського нападу 1593 р. та у володіннях князів Заславських, які по-

196 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 660.

197 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.–62 зв.

198 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 903–918 зв.

199 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 227 зв.–229; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 170–174.

200 До обрахунків внесено «тяглі» господарства: дворищні, півдворищні та стрільці. Родини загородників, підсусідків і коморників, зафіксовані в інвентарі, розглядатимуться далі.

201 Arch. Sang. – Sygn. 64/9. – S. 1–103.

страждали під час двох великих татарських нападів на Волинь 1617 і 1618 рр. Зокрема, за реестром 1593 р., з Костянтинівської волості було виведено в ясир 9172 селян, з Красилівської – 3858, з Любартівської – 1472, з Остропільської – 9701, а всього – 24203 особи²⁰² (див. Додатки, табл. VII.4). Документи опосередковано засвідчують багатолюдність конкретних поселень. Так, із села Житин Костянтинівської волості татари вивели до Криму 597 мешканців, з Волиці – 600, з Лажевої і Новосілок – по 500, з Писарівки – 516, з Мотилівки Любартівської волості – 508, з села Волчин Другий – 190. У с. Лажева за подимним тарифом 1629 р. налічувалося 15 димів, тож якщо припустити, що станом на 1593 р. було приблизно стільки ж, то з диму забрано до ясиру по 33 особи, в Мотилівці – 27 димів, отже, на один дим мало припадати 18 людей, виведених у ясир. Найбільше постраждали села Сквородки, Хабне, Западинці та Черленківці, що, відповідно, втратили 1500, 1005, 1000 та 800 своїх мешканців. Подимний тариф 1629 р. не подає відомостей про Хабне і Черленківці, але Сквородки разом із Новосілками налічували 92 дими, а Западинці разом із Глюнками – 88 димів²⁰³. За поборовим реестром 1583 р., в с. Черленківці зафіксовано 24 дими та 10 городників, в с. Сквородки – 21 дим та 11 городників, а разом з Новосілками – 24 дими та 16 городників²⁰⁴. На підставі цих відомостей може скластися думка про значне перебільшення числа людських втрат, яких зазнали ці поселення. Проте, як уже неодноразово зазначалося, поборові реєстри не вповні відбивали реальну картину заселеності, і тогочасні поселення були значно багатолюднішими²⁰⁵. Звичайно, понад 35-річна відстань між нападом 1593 р. та фіскальним обліком 1629 р. не дає змоги зробити точніші обрахунки, проте певне уявлення про залюдненість волинських поселень і приблизні втрати окремих селянських господарств вони подають. Тож, якщо орієнтуватися на зазначені джерела, пересічне домогосподарство с. Сквородки втратило щонайменше по 15, а с. Западинці – як мінімум по 11,3 своїх мешканців. Значні розміри тогочасних поселень засвідчують також і інші джерела. Наприклад, інвентар с. Радомишль Луцького повіту

202 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II-3, арк. 37-39.

203 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 122, 136.

204 *Zródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 129-130.

205 Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиція, люди: Наук. зб. Вип. 26. Матеріали Волин. обл. наук. іст.-краєзнавчої конф., присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й річниці створення Луцького православно-го братства. (Луцьк, 9-10 листоп. 2007 р.) – Луцьк, 2007. – С. 49.*

1630 р. перелічує 17 волочних, 40 півволочних, 28 четвертинників, 30 загородників, 30 коморників – всього 145 господарств. Якщо вважати коморників належними до родин заможних господарів, то всього отримуємо 115 домогосподарств²⁰⁶, тобто заселеність села мала бути набагато більшою, ніж це відображено в подимному тарифі 1629 р., який зазначає в Радомишлі разом з Сухою Волею 126 димів²⁰⁷.

Під час татарського нападу 1617 р. в с. Сивки з 9 димів було забрано 90 бранців, тобто в середньому по 10 осіб з диму; в с. Семаках з 35 димів виведено 285 селян, або по 8 осіб з диму. У Вовківцях з 30 дворищних димів і 23 димів городників татари забрали 256 осіб – у середньому 4,8 особи з диму, одну людину було забито. За неповними даними реєстру ми підраховали, що після нападу в селі залишилося щонайменше 92 дорослі особи. Через рік, у 1618 р., з цього ж села татари вивели ще 79 осіб, а сімох забили (див. Додатки, табл. VII.5 і VII.6). Тож протягом півтора року внаслідок двох татарських нападів село втратило 343 мешканці, в середньому по 6,3 особи на дим. 44 селянські родини с. Пиляї в 1617 р. втратили 250 осіб, тобто по 5,7 особи з родини, проте реєстр засвідчує, що і це село не знелюдніло, число дорослих осіб, які врятувалися, становило щонайменше 80²⁰⁸.

Обґрунтовуючи показники залюдненості українських територій, дослідники вказують на тісний зв'язок між чисельністю населення та загосподаренням певної місцевості. Зокрема, О. І. Баранович зазначав, що «за тих часів кількість і якість робочої сили впливали, порівнюючи зі знаряддями праці, на суму виготовленого продукту далеко більшою мірою, ніж в другій половині XIX ст.»²⁰⁹ На цьому наголошував також Генрик Ловмянський, зауважуючи, що умови натурального господарства вимагали від населення створення великих родинних колективів, бо економічно вони були значно продуктивнішими і міцнішими, ніж мала родина²¹⁰. Ще одним показником величини селянської родини є

206 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 177, арк. 737-739; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 476-479.

207 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 134.

208 Arch. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 38-39; Sygn. 64/7. – S. 42-43; Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині // Осягнення історії. Зб. праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 233; Ї ж. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 100-101; Ї ж. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. // Наук.-інформ. зб. Луцького держ. іст.-культ. заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 138, 142.

209 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 3-4.

210 Łowmiański H. Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia // Midiaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960. – S. 432.

її матеріальне становище. В українській науці донині побутує погляд на селянство як злиденну верству населення, з-поміж якої на кінець XVI ст. 40 % було спауперизовано або повністю, або такою мірою, що не забезпечувала існування з власного господарства²¹¹. Натомість джерела засвідчують, що селяни були доволі заможними господарями: у документах їх так і називають – «добрыми», «заможистыми» або «багатыми». Так, пани Павловичі скаржилися 1623 р., що під час шляхетського наїзду «въ селе Коловерте дванадцать подданныхъ, што набогатшихъ, на влокахъ седячихъ, ... зо всею маетностю до кгрунту спалили»²¹². 23 травня 1640 р. під час постою військової короги ротмістра Романа Загоровського у с. Буремль сталася пожежа, під час якої «халуп сем што-наубагатших пулволочных, а с тым Бартичким волочным шсьмым зо всею маетностю, спрятом домовым так в пинезях, яко в збожу, конех, свинях, быдле, псчолах, швцах, гусех, курах, сукнях, болшеи десятка тысячей золотых у тых подданных, кгда были богатые, згорело»²¹³. Слід наголосити, що йдеться про півволочних селян, які в сприйнятті сучасників були не просто заможними, а багатими людьми.

Для ілюстрації заможності тогочасного селянства наведемо кілька прикладів. У 1575 р. під час наїзду слуг Федора Петровича Загоровського на с. Немирів Кременецького повіту було пограбовано п'ятеро селян, зокрема: «у Тимоша Куриловича взято две сукни жоноцких люнских з шксамитом а двѣ шдевалных, шубку шарую кгерунковую, кроликами подшита, кожух барании, шднорядок блакитныи каразеевыи, плахот девят, то ест чирвоных чотыри, а синихъ пят, ложников волоских шесть, чун волоских три, сермяг две, сокер пят, мотык три, желѣзь плуговых двои, подушок пять, перин две, шбрусов два по дванадцати локот, полотна кужелного локоть двадцат, полотна конопляного локот петдесят, колпак зеленныи, подшитыи лисами, кнафлеи сребрѣных дванадцат, шацует себе две копе грошеи, сыров коп пят, масла горщковѣ девят, кошул десят, святост сребреная, коштовала грошеи сто, рантухов пят, ножицы великие, которыми швцы стрыгут, косѣ три, кутас, ручница, мѣчъ, скура лося ушитая, пнзеи готовыхъ коп двадцат, коров доиных дванадцат, телят пятеро, волов робочих дванадцат, сверепу, хомут, возѣ, узда, быков неуков пят, яловиц девят а седло»²¹⁴. Навряд чи

211 Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 288; Історія Української РСР. – К., 1979. – Т. I, кн. II. – С. 158–160; Брайчевський М. Ю. Конспект історії України. – К., 1993. – С. 75–76.

212 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 134, арк. 888 зв.-889; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 443–445.

213 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 222, арк. 261–262 зв.

214 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 376–376 зв.

можна вважати бідним господаря, у якого було взято лише однієї худоби 44 голови. З переліченого одягу звернімо увагу на дві жіночі сукні «люнських», тобто з лондонського сукна та ще й з оксамитовою оторочкою, а також на наявність срібних гудзиків, італійських чунь, тобто шкіряного взуття з потовщеними бортами та підощвами, готових грошей 20 кіп, що дорівнювало 50 польським злотим, та срібної «святости», очевидно ікони в срібній оправі. Ще один приклад: у 1576 р., під час нападу Бориса Сови з іншими слугами князя Корецького на с. Плоску Луцького повіту було спустошено двори та пограбовано багатьох селян, зокрема: «у во *Ивашка ... напервеи пнзеи готовыхъ дванадцат копъ грошеи, сукманов люнскихъ два за пят копъ грошеи, кожухъ белинии, сукномъ люнскимъ крытыи, за пят копъ грошеи, жупанов люнскихъ два и убране люнское за полпеты копы грошеи, кожухов чобанскихъ два за три копы грошеи, сермягъ чотыри за полторы копы грошеи, сукна сермяжъного локоть сорокъ, кождыи локот по чотыри гроши, перинъ две, подушокъ две за две копе грошеи, шбрусов два за золотыхъ два, бодня з белымъ платемъ, в которои было полотна тонъкого локоть сто, кождыи локот по два гроши полских, кошул женскихъ сем по грошеи пятнадцати, плахоть черчатых добрых шесть, кождая по золотому полскому, рантуховъ пят, кождыи по шести грошеи, наметокъ тонкихъ новыхъ десет, кождая по чотыри гроши, ложниковъ два по золотому полскому, ряден новыхъ две, кождое по дванадцати грошеи, ряден подлеиших две, кождое по шми грошеи, прядива конопного кругов шест, прядива ильняного круговъ три, кросна с пряжею на локот тридъцать, пряжи тонкои клубковъ великих чтыри, сыра дежекъ чътыри, масла дѣжокъ две и горщков чтыри, того всего молочного за шесть копъ грошеи, муки житнои маць три, кождая по золотому полскому, муки пшеничнои маца за пятьдесят грошеи, маку полмацы за копу грошеи, сѣмени конопного полмацы за золотыи полскии и лняного сѣмени полмацы за полкопы грошеи, ... ботовъ чтыри пары, кождая пара по десети грошеи, черевиков три пари за деветь грошеи, ... поясъ шксамитныи женскии за двадцать грошеи, поясов женских тесомъ (!) три, кождая по пъяти грошеи, шапокъ две за дванадцать грошеи, рукавиц пар две за чтыри гроши, и инъших речеи [др]обныхъ домовых немало, быдла рогатого двадцатеро пъятеро, воловъ робочих осмъ, кождыи по полтърети копы грошеи, коровъ телныхъ семъ, кождая по две копе грошеи, яловиц три, кождая по сту грошеи, телиц третячокъ чтыри, кождая по копе грошеи, быковъ третяковъ три, кождыи по полторы копы грошеи, вепровъ коръмных чтыри, кождыи по копе*

грошеи, гусеи двадцатеро четверо, каждое по чтыри гроши»²¹⁵. Як бачимо, у селянина було пограбовано речей на 65 кіп, крім того, 29 голів робочої та продуктивної худоби і 20 гусей, які коштували 50,5 копи, тобто всього господар Івашко втратив майна щонайменше (бо не всі речі оцінені) на 115,5 копи. Для порівняння зазначимо: за Статутом 1566 р., в разі відмови повернути власникові селянина-втікача за нього належало сплатити відшкодування в сумі 20 кіп²¹⁶. Слід зазначити, що це не поодинокі описи, які свідчать про заможність лише найбагатших селян, а звичайний перелік загарбаного селянського майна, якими переповнені актові книги. Подеколи шляхта навіть позичала у селян гроші. Зокрема, шляхтич Мшальський позичив 260 злотих у підданого Богдана Бося з с. Галузин²¹⁷.

Вагомим показником заможності селянського господарства була його забезпеченість робочою худобою. Так, під час татарського нападу 1577 р. на с. Новосілки у селянина Бориса було забрано четверо коней та вісім волів, у Гацини – 20 овець, у Михалені – 17 овець, у Куца – 7 яловиць та 12 кіз, у Чирана – 6 волів, у Ониска – 4 коней, 3 вола, 5 яловиць. У «тивуна», тобто сільського урядника, с. Новий Став Каленика було взято коня, 7 овець, 3 яловиці, 4 вепра; у Федюка Курилченя – 3 вола, 6 яловиць; у Ходота Чирки – 4 коней, 2 яловиці, 10 кіз; у Богдана Пінчука – 3 коня і 3 яловиці; у Рудка – 2 кобили, 4 жеребця; у Сенця – 4 яловиці та 16 кіз; у Говора – кобилу з жеребцем, 8 овець, 10 кіз, а 12 свиней було спалено у хліві. Було пограбовано худобу і в селян с. Сухівці, зокрема: у Володка – 4 волів та 20 овець; у Матейченяти – 7 яловиць і коня; у Чопоняти – 4 волів та 2 коней; у Кононовича – 5 коней; у Омелька – 9 коней; у Сенюти – 10 коней; у Дмитра – 20 коней; у Омелька Чегленяти – 6 волів та 20 овець; у Федка Проновича – 8 коней; у Івана Короновича – 5 волів та 8 коней. В с. Старий Жуків у Сенюти Мелеховича було забрано 7 коней та 4 волів; у Федца Лисовича – 5 волів та 16 кіз; у Жданца Мазура – 8 коней та 20 овець; у Шадего – 4 коней, 3 волів, 7 яловиць; у Івана Зубченяти – коня, вола, двох яловиць та забито 12 свиней; у Антипа – вола, 3 яловиці, 14 кіз; у Кохна – 18 овець та забито 2 вепрів²¹⁸. Для порівняння наведемо реєстр худоби з переліку майна, описаного після смерті шляхтича Сави Гнівоша Рудецького: «Конь ежджалыи робочии ѿден, волов шест, яловица, ѿвецъ пятеро, свинеи пятеро, поросять десятеро, каплуновъ ѿсмь, петухи два, куриць ѿсмь»²¹⁹.

215 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 13–18 зв.

216 Статут 1566 р. – Розд. 12, арт. 1, 9. – С. 182, 184–185.

217 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 261, арк. 82–82 зв.

218 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 658 зв.–661.

219 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 353–353 зв.

У 1622 р. під час нападу мінського воєводича Казимира Паца на маєток Кукольську Волю (Окно) було спустошене практично все село, вбито кілька шляхтичів та селян і разграбовано селянське майно. Зокрема, у Антона Трача забрали 63 голови робочої та продуктивної худоби, у Труша Хилченяти – 45, у Васка Свищика – 43, у Васка Жигаровича – 39, у сільського вйта – 147, у Паценят – 65, у Ігната – 38, у Дроні – 24, у Павла – 56, у Ілка – 28, у Сенька Решотніка – 44²²⁰. За позовом шляхтянки Ставської луцький гродський суд притягнув у 1638 р. до відповідальності шляхтича Андрія Вещицького, який, грабуючи її підданих у с. Грозів Луцького повіту, забрав: «у Каленика волов три, коров с телятми чотыри; ... у Лаврина волов чотыри, коров с теляти чотыри, ѡвец шест; у Хведорыхи вдовы волов три ...; у Хвалка ѡвец ѡдиннадцать, свинеи старых три ..., жыта коп тридцать; у Грицка Хомчиного свинеи три ..., жыта коп тридцать, сена воев шест ...»²²¹. Зауважмо, йдеться про перелік лише пограбованого, але не всієї наявної в господарстві селянської худоби. В 1642 р. у підданій Желюбовській з с. Кунятків Луцького повіту налічувалось 8 волів, 4 коней, 4 корови з телятами, 19 свиней, 20 овець, тож усього 55 голів робочої та продуктивної худоби²²², а підданий Міщеня з с. Лізяна мав 7 волів, 5 коней, 7 корів, 5 телят, 11 свиней, або всього 35 голів худоби²²³.

Про значні розміри селянських господарств свідчать також зосереджені у них великі продовольчі припаси. Так, корогва ротмістра Адама Казановського, яка 1639 р. «становиско и ночлег свои себе учинивши, ... кгвалтом себе брали стацию» у селян Волбарова, зокрема: «у Радка ѡвса пулмацы, хлеба пятеро, каплунов два, кур пятнадцать, на пиво грошеи шест, горелки кварту; ... у Лукьяна ѡвса и гречки мац пултретя, кур двадцать чотыры, ѡвцу на ѡкоченю, масла кварт три, на пиво грошеи дванадцать; ... у Стецка с приписными гречки мац пулторы, кур двадцатеро, масла кварт две, сыров шест, ѡвцу на окоченю; ... у Бычка четверти ѡвса три, кур четверо, колбас чотыри, сыров два, масла кварт две; ... у Миколая гречки пулмацы, ягол доиница, хлеба шестеро, колбас, солонины карваш, кур двое ...»²²⁴.

Інколи найбагатші селяни орендували шинки та корчми або додаткові земельні ділянки. Так, Іван Сидорович із с. Малі Житинки тримав в оренді корчму²²⁵. Власник с. Свиначино дозволяв селянам

220 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 549–563 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 427–437.

221 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 218, арк. 127 зв.–128 зв.

222 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 231, арк. 744–749.

223 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 911 зв.–912 зв.

224 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 217, арк. 287 зв.–289 зв.

225 Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр. – С. 158–159.

купувати ґрунти, «которые пусты», та «десятину з тего дават»²²⁶. Селяни с. Болбол (Бобли?) Володимирського повіту Васюта Прокопович і Кузьма Максимович додатково до своїх наділів придбали «поля пустые и сеножати»²²⁷. Практику наймання селянами додатково до земельних наділів так званих «пусток», тобто освоєних, але покинутих земель, підтверджує також інвентар 1620 р. Так, піддані багатьох сіл, зокрема с. Тиранівки наймали пусті волоки на умовах сплати з них «dziesięciny»²²⁸.

Аналізуючи документальний матеріал, можна припустити, що до складу пересічної селянської родини з двопоколінною структурою належали батько, мати, двоє дорослих синів, дві дорослі дочки, а також, як мінімум, двоє недорослих дітей. Іноді до родини входили й старші родичі, діди та баби, тобто разом мешкало три-чотири покоління. Але, навіть якщо не брати до уваги літніх батьків (діда та бабу), число членів біологічної родини мало охоплювати не менше восьми осіб, що, власне, й дорівнює мінімальному коефіцієнтові пересічної селянської родини.

Проте її не можна розглядати як біологічну групу найближчих родичів, тобто нуклеарну родину. Документальні матеріали показують, що одружені сини разом зі своїми родинами здебільшого продовжували жити разом із батьками та вести з ними спільне господарство. Нерідко родинні структури ще більше розширювалися за рахунок бічних родичів: братів, братаничів, братанок, сестринців та сестринок тощо. Таким чином, селянська родина-домогосподарство становила доволі велику родинну спільноту, що об'єднувала кілька менших сімей (див. Додатки, табл. IV.5, IV.6, IV.7, IV.8). Беручи до уваги сім'ї одружених синів, які мешкали й господарювали разом з батьками, шляхом обчислень ми дійшли висновку, що пересічне селянське домогосподарство складалося не з однієї, а 1,3 родини, тобто 10,4 особи ($8 \times 1,3 = 10,4$)²²⁹.

Цей висновок і обрахунки підтверджуються історико-демографічними характеристиками селянської родини пізнішого періоду. Так, за обчисленнями Олександра Сакало, який на підставі значного документального матеріалу досліджував форми сімейної організації сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. на прикладі Лубенського полку, вивів коефіцієнт селянського домогосподарства – 8,4 особи. Причому деякі родини були настільки чисельними, що охо-

226 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1 спр. 77, арк. 1319–1322 зв.

227 Там само, ф. 27, оп. 1, спр. 36, арк. 106–108.

228 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 395.

229 Ворончук І. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // Укр. археограф. щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4, т. 6/7. – С. 225.

плювали по кілька десятків осіб. Це дало змогу автору стверджувати, що на той час населеність селянських домогосподарств була доволі високою, більшість з них мала складний характер, а за типологією він відносить їх до мультифокальних спільнот²³⁰.

Підсумовуючи викладене, констатуємо: українська селянська родина, засновуючись на широких кровних пов'язаннях, складалася передусім із батьків, їхніх малих і дорослих дітей (найчастіше одружених синів, рідше дочок із зятями) та інших близьких родичів. Для такої моделі характерними є розширені та складні родинні структури, які охоплювали кілька подружніх пар, споріднених між собою як у прямій, так і в бічній лініях. До їх складу могли входити й не споріднені з головним родинним ядром елементи – іноді самотні люди, іноді родини, підвладні главі господарства. Це забезпечувало наявність великого числа дорослих чоловіків, чим пояснюються значні розміри українських домогосподарських спільнот та їхня відмінність від західних родинних селянських структур.

3.1.3.2. Підсусідки й коморники

Для визначення типології селянського домогосподарства важливим є правильне розуміння його внутрішньої структури, з'ясування усіх інших, окрім власне біологічних родичів, мешканців господарської спільноти, які були підвладні його главі. Отже, розгляньмо склад селянського домогосподарства докладніше. В багатьох документах зазначено, що в селянському дворіщі або димі разом із родиною жили не лише споріднені з нею люди, а й сторонні – так звані підсусідки та коморники. Це явище було настільки поширеним, що виробилася певна усталена формула записів про передання маєтків в оренду чи заставу: «со всіми поддаными тяглыми и нетяглыми и подсуседками и коморниками, у них мешкающими». Зупинімося на термінологічних окресленнях цих груп населення.

Подеколи вважають, що поняття *коморник* (в інших регіонах – «кутник») і *підсусідок* ідентичні. Такої думки, зокрема, дотримувався Александр Яблоновський: «w kategorii ogrodników (zagrodników raczej) i komorników (podsusidków) liczymy, podobnież jak w Wielkiej i Małej Polsce, na 1 rozysuą głów 4»²³¹. Це не зовсім так, оскільки в описах багатьох волинських поселень коморники та підсусідки фігурують як окремі групи населення. Так, за поборовим реєстром Острозької во-

230 Сакало О. Є. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку. – С. 12-13.

231 *Źródła dziejowe*. – T. XIX. – S. 34.

лості 1604 р. в с. Нетішині значиться 9 підсусідків та 7 коморників, в с. Мощаниця – 20 підсусідків та 7 коморників, у с. Плужному – 40 підсусідків та 19 коморників²³² (див. Додатки, табл. IV.24). Так само за інвентарем 1615 р., в с. Лашки було шість підсусідків та одна «коморніса», а поблизу Костянтинівського замку налічувалося 79 фільварків, де «komorniku mieszkaја»²³³. За описом селянських господарських структур Заславської волості 1625 р., також згадуються як «podsusiedki», так і «komorniku». Зокрема, в с. Вербівці мешкали 34 підсусідки та 3 коморники, які припадали на 13 дворищних та 33 півдворищних господарства; те саме бачимо в селах Ріпки, Жуків, Ілчани (або Ілщани), Нічогівка, Перегонівка, Підлісці, Путринці, Чотирбоки²³⁴ (див. Додатки, табл. IV.26). Як бачимо, сучасники розрізняли їх, отже, між цими групами населення були відмінності.

У словнику Самуеля Лінде підсусідки не згадуються, але подається визначення коморників – «komornik, komora lub paumem u kogo mieszkaiają». Посилаючись на Якуба Казімежа Гаура, автор додає: «komornicy przy kmieciach i zagrodnikach osiadlych mieszkaiają»²³⁵. Міхал Копчинський ототожнює коморників із кутниками²³⁶. В «Радянській енциклопедії історії України» коморники не характеризуються, проте є стаття, присвячена підсусідкам: вони трактуються як «збірна назва різних категорій зубожілих селян ... на Україні 16-18 ст., які не мали власного господарства і жили в чужих дворах, «у сусідах». Стосунки між підсусідками та їхніми господарями ґрунтувалися на усних договірних умовах. За користування житлом підсусідки відробляли в господарствах своїх хазяїв»²³⁷. Із цим поясненням не в усьому можна погодитися, бо подеколи джерела повідомляють, що підсусідки мали земельні наділи. Зокрема, за поборовим реєстром Острозької волості 1604 р. в с. Глинському названо не лише підсусідків, «co pola nie maia», а й 15 підсусідків, «ktore pole maia»; у с. Мізоч фіксуються 32 підсусідки, «co pola maia»; в с. Дерев'янче таких було 11, а в с. Голче вони навіть «pole kuria»²³⁸. Аналогічні господарські позиції мали підсусідки с. Бродів, де вісім з-поміж них перелічено із позначкою: «podsusiedki

232 Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко; Ред. Л. Винар. – Київ; Острог; Нью Йорк, 2004. – С. 137, 140–141, 143–145.

233 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/І-1, арк. 13, 25.

234 Arch. Sang. – Sygn. 64/9. – S. 1–55.

235 Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde. – Warszawa, 1808. – Т. I. – Cz. II. G-L. – S. 1059.

236 Korpzyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – S. 63.

237 Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3. – С. 391.

238 Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 107, 111, 113, 115, 118.

brodowskie, со ogrody maią»²³⁹. В багатьох випадках підсусідки та коморники були сільськими ремісниками. Зокрема, серед підсусідків с. Глинського, що не мали ріллі, названо коваля, шинкаря, слюсаря, шевця, пастуха і мельника²⁴⁰. Серед коморників с. Борисова зазначений «uczen» Ілляш Кушнір²⁴¹; у с. Здолбиця серед підсусідків згаданий навіть «boiarzyn listowny» Омелян Васкович²⁴².

На нашу думку, підсусідки мешкали разом із господарями в житлових приміщеннях, можливо, – в окремих хатах-халупах (оскільки в селянських господарствах часто було кілька димів), тоді як коморники – у «коморах», тобто в приміщеннях для господарських потреб, що були не зовсім придатними для проживання. Подеколи на це вказують і джерела. Так, в описі с. Вельбовно зазначено, що коморник Семен Швець «komogoiu meskaie»²⁴³. Щоправда, в с. Глинському коморників подано під рубрикою «Komornicy со w sąsiadach mieszkaią»²⁴⁴. Проте, на наш погляд, ні коморників, ні підсусідків не можна плутати зі справжніми «sąsiadamy», оскільки сусіди, вочевидь, були повноцінними співвласниками житлового помешкання, а підсусідки, не говорячи вже про коморників, зазвичай такими співвласниками не були. Щоправда, джерельна інформація про ці групи сільського населення не є докладною, зокрема, не завжди зазначено місце їхнього проживання. Так, за реестром 1604 р., в описі с. Розваж названо 24 підсусідки, але тільки щодо 9 уточнюється місце проживання, наприклад: «Wasko u Kozlichy», «U Lewona Iakim», «Lewko u Kornia, Tomko u Petrychi ... , Petro u Waska, ...Ylasz u Kotlarowi chati» і т. ін.²⁴⁵

Про підсусідків і коморників ідеться в більшості інвентарних та заставних актів. Проте формалізований запис, за яким відбувалось передання цілого маєтку або окремих селян у заставу чи оренду, лише фіксує явище як таке, не даючи можливості побачити конкретних людей, їхню родинну структуру, чисельність, стосунок до глави селянського домогосподарства тощо. Так, 1643 р. в с. Синів Луцького повіту передавали в заставу серед інших «Czarnobriwa у Ieremiia podsusiedkow»²⁴⁶. У 1643 р. Олександр Закревський передав у посесію панам Дембицьким підданих с. Топольне – «Лизавку и Петра з комор-

239 Там само. – С. 115.

240 Там само. – С. 107.

241 Там само. – С. 149.

242 Там само. – С. 131.

243 Там само. – С. 136.

244 Там само. – С. 108.

245 Там само. – С. 124, 143–145.

246 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 233, арк. 247–250 зв.

ником новошсєлым»²⁴⁷. Тримаючи в заставі с. Бранів, Качанівський 1643 р. через «крьвды, шкоды, бите подданных ... шдогнал Гарасима и Ивана Кузнєнят братю рожоную подсусєдков ... , Корнила Микиту подсусєдка, Ивана Плугатора подсусєдка»²⁴⁸. В орендному листі на вісім селянських господарств с. Милятина Луцького повіту (п'ятьох півволочних і трьох чвертьволочних) названо 10 підсусідків²⁴⁹, а в селі Блудів цього ж повіту на 8 господарств припадало двоє підсусідків²⁵⁰. 1615 р. в с. Самчинці на 10 тяглих господарств налічувалося 10 підсусідків, тобто один підсусідок припадав на господарство, ще більше їх було в с. Жабче: 17 підсусідків на 12 тяглих господарів, тобто на одне господарство – 1,4 підсусідські родини²⁵¹.

Поширеність підсусідства на Волині в досліджуваний період засвідчують також інвентарі та поборові реєстри. Зокрема, в поборовому реєстрі Острозької волості 1604 р. на 41 село (до уваги взято села, які не повторюються в інвентарі 1620 р.) налічувалося 1128 тяглих господарств (селян, бояр, гайдуків²⁵², стрільців, шинкарів, корчмарів та мельників), на які припадало 528 підсусідків та коморників, тобто по одному підсусідку або коморнику на 2 тягли господарства. За інвентарем маєтків князя Януша Острозького 1615 р., на 129 сіл налічувалося 2408 тяглих селянських господарств та 865 родин підсусідків²⁵³, тобто по 0,3 підсусідські родини на господарство. За інвентарем Заславської волості 1625 р., який охоплює 53 поселення, на 853 тягли господарства налічувалося 358 підсусідків та 38 коморників. Таким чином, на 2,1 домогосподарство додатково припадав підсусідок чи коморник. За інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 р., на 287 сіл ми нарахували 5441 тягле господарство, 1854 підсусідських та 6 коморницьких родин, проте це неповне їх число, оскільки в селах Бодаки та Клепачі, де підсусідки також були, їх кількість не зазначено, а загалом на кожні 2,9 господарства припадав один підсусідок або коморник. Проте, як свідчить цей же інвентар, до татарських нападів їх було значно більше. Зокрема, в с. Новоселиці залишилося 17 підсусідських родин, а 13 було забрано в ясир; у с. Сягрів – 16, а двох узято. До нападів у с. Начпали було 32 під-

247 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 252, арк. 158 зв.–159 зв.

248 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 234, арк. 441–445.

249 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 219, арк. 344 зв.–347.

250 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 225, арк. 78–79 зв.

251 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/І–1, арк. 42, 45.

252 Під час перелічення гайдуків у с. Голче названо гайдука Яско, а нижче зазначено «Paweł, roddany jego». Див.: *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття*. – С. 118. Тож, гадаємо, в господарствах перелічених категорій сільського населення проживали також підсусідки та коморники.

253 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/І–1, арк. 1–164.

сусідки, а залишилось 25; у с. Березна з 35 підсусідків залишилось 25; у с. Свинна з 25 – 11; у с. Волиця з 32 – 22. Десять підсусідків покинули с. Яцківці під час оренди²⁵⁴. У с. Роговичі число підсусідків до татарського нападу не вказане, але зазначено, що четверо наявних – це «ostatok», бо інші розійшлися²⁵⁵. Як бачимо, число коморників та підсусідків у поселеннях не було сталим, вони становили досить мобільні групи, які легко переходили з місця на місце.

Виходячи з імперативу всезагальної шлюбності, характерної для тогочасного українського люду, природно припустити, що коморники та підсусідки не були одинаками. Це припущення знаходить документальне підтвердження. Так, серед 10 коморників с. Свинарина Володимирського повіту називаються: «Kusznierzycha wdowa z zienciem, Martin, Samkow zięc, ... Iwanicha wdowa z chlopczykiem»²⁵⁶, отже, ці родини складалися, відповідно, щонайменше з трьох, двох (бо якщо Мартин був зятем, то він мав і дружину) і двох осіб. У 1565 р. Антон Рудецький передав у заставу підданих свого с. Рудки «подсуседков своих Юрка Жупила з братею Стецком а Гапонцом, а Павлиху вдову з сынми, а Иваную Драченятиную з сыном»²⁵⁷. У першому випадку маємо трьох дорослих братів, які становлять одну родинну структуру, в другому – склад родини вдови Павлихи чітко не визначено, але щонайменше в ній мало бути три особи, бо сини згадуються у множині, а в третьому випадку – щонайменше дві особи. Якщо припустити, що брати та сини були вже одружені, то число дорослих осіб цих підсусідських родин істотно зросте.

Серед дослідників немає одностайності у визначенні середнього розміру селянської родини, зокрема підсусідків та коморників. Так, Адольф Павінський свого часу рахував на родину селянина 5,5 особи, а на родину коморників та загородників – по 4 особи²⁵⁸; цієї ж думки дотримувався Александр Яблоновський, обчислюючи пересічну родину загородника чи коморника (підсусідка) за коефіцієнтом 4²⁵⁹. До цих розрахунків ще 1897 р. критично поставився Влодзімеж Черкавський, наполягаючи на потребі ретельнішої перевірки за джерелами показника родин коморників та загородників. Сам він обраховував пересічну родину цих селянських категорій на 5 осіб²⁶⁰; пізніше такий самий

254 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 404 zw.–405, 386–387 zw.

255 *Ibidem*. – S. 407.

256 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 77, арк. 1319–1322 зв.

257 *Там само*, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 288.

258 *Źródła dziejowe*. – T. XII. – S. 105.

259 *Źródła dziejowe*. – T. XIX. – S. 34; *Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1902. – T. XVIII, cz. 2. – S. 162.

260 *Czerkawski W. Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w.* – S. 8-12.

коефіцієнт прийняв Стефан Інґлот²⁶¹. Натомість О. І. Баранович, зауважуючи, що «диференціація людности навіть сільської не виступає так зовсім виразно», у власних обчисленнях виходив із коефіцієнта 6 осіб на пересічну родину для будь-якої групи сільського населення²⁶². Анна Ізидорчик запропонувала обчислювати біологічну родину кметів, млинарів, корчмарів і загородників на 7–8 осіб, натомість коморницьку родину, на її думку – значно меншу, вона обраховує за коефіцієнтом 4²⁶³, цю саму думку прийняв і Цезарій Кукльо²⁶⁴.

Спробуймо перевірити ці коефіцієнти, обраховуючи підсусідську родину за відомостями інвентаря Заславської волості 1625 р. (див. Додатки, табл. IV.26). Зазначене тут число підсусідків та їхніх синів знімає всі питання щодо їхнього сімейного стану, доводячи, що вони мали власні родини²⁶⁵. На 358 згаданих тут підсусідських родин припадало 364 дорослих синів, тобто в середньому по 1,016 сина на родину. Додавши жіночу частину родин – дружин та дорослих дочок, отримуємо навіть без малолітніх дітей 4 особи на сім'ю. Суттєво меншою виглядає коморницька родина: на 38 коморників зазначено лише 17 синів, отже, в середньому на родину припадало 0,45 сина. За прийнятою методикою обрахунків, не беручи до уваги недорослих дітей та старих батьків, пересічна коморницька родина мала охоплювати щонайменше 2,9 особи.

Неоднозначним є й питання щодо класифікації коморників, яких дослідники Cambridge Group for History of Population and Social Structure не відносять до домогосподарських спільнот. На думку Міхала Копчинського, в центральноевропейських умовах ситуація, справді, видається складнішою, оскільки коморники часто є кровними родичами господарів²⁶⁶. На підставі генерального поголовного податку Поморського воєводства за 1662 р., Копчинський зробив висновок, що серед «komorników kątników», так він називає їх, переважали жінки, а серед них – удови. Здебільшого, це були самотні люди, а якщо й траплялися сімейні, то все ж найпоширенішим типом родини коморників, дослідник вважає бездітне подружжя, хоча вказує й на незнач-

261 *Inglot St.* Stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupstwa wrocławskiego w pierwszej połowie XVII w. – S. 22–42.

262 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 16.

263 *Izydorczyk A.* Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku // *Spółczeństwo staropolskie.* – T. III. – S. 21.

264 *Kuklo C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 359.

265 *Arch. Sang.* – Sygn. 64/9. – S. 1–55.

266 *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVI–XVIII wieku. – S. 9.

не число дітних родин²⁶⁷. За спостереженнями науковця, коморники становили дуже диференційовану у віковому плані групу: траплялися як люди похилого віку, так і молоді. Серед них було багато ремісників, але водночас чимало людей неокресленої професії. Зважаючи на невизначеність функціонального статусу коморників у селянських домогосподарствах, Міхал Копчинський ототожнює значну її частину з челяддю, вважаючи невід'ємним складником селянських родин-домогосподарств. Загалом же, за його підрахунком, коморники мешкали у 20,1 % усіх домогосподарств Поморського воєводства, причому в повноземельних господарствах їх було вдвічі більше, ніж у малоземельних²⁶⁸. Подібного погляду дотримуються Здзіслав Будзинський і Малгожата Сохацька, вважаючи коморників частиною сільського соціуму, яка перебувала на утриманні глави домогосподарства, а отже, мала спільний стіл з родиною, до якої належала²⁶⁹. Менш категоричним є Юліан Кароль Янчак, який деякі групи коморників, особливо тих, що мали власні родини, подеколи навіть з найманою службою, відносить до окремих господарських одиниць²⁷⁰. Цезарій Кукльо, з одного боку, підтримує міркування Янчака, вважаючи, що сімейні коморники створювали самостійні родинні структури, окремі від родини домовласника, у якого мешкали, проте, з другого боку, самотніх коморників та коморниць похилого віку, що жили та харчувалися з родиною господарів, він відносить до родинно-господарської структури домовласника²⁷¹.

Для обґрунтування нашої думки звернімо увагу на те, що в українських джерелах коморники і підсусідки, згадуються зазвичай при селянських господарствах, отже, сучасники прив'язували їх до певних домогосподарських структур. Наприклад, 1589 р. під час передання Криштофом Риминським 17 дворищних підданих села Верхова в заставу Петру Пересецькому було списано реєстр, у якому згадуються 12 городників, яких ототожнено з підсусідками: «А подсусєдки, то єсть огородники, ... при тыхъ людехъ»²⁷². Те саме спостерігаємо в записі Порванецького, який 1640 р. передав у суборенду в с. Печихвости, «двох

267 *Ibidem.* – S. 64.

268 *Ibidem.* – S. 63–64, 161.

269 Budzyński Z., Sochacka M. Ludność parafii Hyżne koła Rzeszowa w świetle spisów spowiedniczych z lat 1728–1747 // *Studia i materiały z dziejów społecznych Polski południowo-wschodniej* / Red. Z. Budzyński. – Rzeszów, 2003. – T. I. – S. 176.

270 Janczak J. K. Dom, gospodarstwo i rodzina wiejska w Wieluńskiem u schyłku XVIII wieku // *Celem nauki jest człowiek. Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej* / Red. P. Franaszek. – Kraków, 2000. – S. 126.

271 Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 155.

272 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 219 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 200–202.

брати (Шлешчиков, в еднѣи халупѣ мешкающих, ... и коморниками, у тых подданных мешкающими»²⁷³. 1641 р. в с. Холонів Луцького повіту було заставлено 10 тяглих селян «з их сынами, детьми и подсосудками»²⁷⁴). Наведені приклади, гадаємо, дають можливість відносити ці групи сільського населення до тієї селянської домогосподарської одиниці, з якою вони проживали, отже, їх можна й треба ввести до загального об'рахунку пересічного селянського домогосподарства.

У поборовому реєстрі 1604 р. та інвентарях 1615, 1620 та 1625 років описано 510 сіл Луцького та Кременецького повітів, що становить майже чверть тогочасних поселень Волинського воєводства, тобто цілком репрезентативну вибірку для виведення показників. Наявність підсусідків і коморників в усіх цих документах переконує, що такий порядок господарювання не був випадковим явищем. Загалом, як показують згадані джерела, на 9830 селянських домогосподарств припадало 3649 підсусідських та коморницьких родин, тобто на кожні 2,7 домогосподарства по підсусідській або коморницькій родині. Якщо рахувати підсусідську родину пересічно на 4 особи, а коморницьку на 2,9, то отримуємо на кожну родину-домогосподарство в середньому 1,5 неспоріднених з нею осіб.

3.1.3.3. Селянська служба: челядь і наймити

На підставі фронтального вивчення актових матеріалів вдалося встановити, що селянське домогосподарство мало власних слуг – челядь та сільську молодь-наймитів: «паробков», «молодцов», «хлопцов» тощо. Досі жоден з вітчизняних дослідників не звернув увагу на наявність найманої робочої сили у селянському господарстві XVI–XVII ст. – за винятком хіба що Михайла Брайчевського, який називав заможних селян дрібними власниками, які використовували працю спауперизованої частини сільського населення, зокрема наймитів²⁷⁵.

Згадки у джерелах про селянських найманих робітників і челядь, хоч і рідко, але трапляються. Так, 1567 р. селяни с. Колчина звернулися до луцького замкового суду, просячи надіслати вижа для фіксації пограбувань, заподіяних підданими луцького та острозького владика Марка Жоравницького. Зокрема, підданий Устим Кузьмич скаржився, що Миско Палчикович, наїхавши на «копан мою властную, сына моего Євхима збил и споличковаль, слуг моих чотирех наемных чотырох (!)

273 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 221, арк. 740–742.

274 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 225, арк. 50–56 зв.

275 Брайчевський М. Ю. Конспект історії України. – С. 75–76.

с тоє ж копани согнал»²⁷⁶. У цьому разі йдеться про підданого з «королівщини» – їх традиційно вважають заможнішими за селян приватних маєтків. Однак маємо подібну інформацію і про останніх. Наприклад, 1560 р. Прокіп Степанович Гуляльницький скаржився на наумита Івашину, котрий разом «з Пилипцом, наумитом Івашька Богдановича» обірвав вишні в його саду²⁷⁷. Про наймитів ідеться 1563 р. у скарзі Богумили Іванівни Патрикіївни, вдови Матвія Сенюти Ляховецького. Розповідаючи про селян, які забили на смерть її чоловіка, вона подає їхній перелік і серед них називає: «атаманъ Воинеговскии зъ сыномъ, а люди воинеговские: Клишко зъ сынми, Тишъ зъ сынми и съ пасынками, седелникъ зъ наумитами, Васечко зъ наумитомъ, Дмитръ изъ сынми, Прысь изъ сынми и зъ наумитами»²⁷⁸. У 1566 р. луцький земський писар Михайло Коритенський, звертаючись до судового уряду, оповідав, що двоє його підданих «стецко Сушко до ѡтца своего Ивана Черняка из суседомъ своимъ Маркомъ до села ѡстрозского Былчина по челяд и по статки свои, которые, деи, ѡни на перехованю до часу в того Ивана Черняка мели», були пограбовані, «кгды вже, деи, с щелядю и статки своими ѡни до домов своихъ до Корытна ехали»²⁷⁹. У 1570 р., під час розшуку підданих-утікачів Івана Кірдея Мнішинського, луцький возний Федір Фурсович Бронницький застав одного з них «Якимъца Бобровича з жоною, з сынми, с челядю и зо всею маєтностью ихъ» в маєтку луцького старости князя Богуша Федоровича Корецького в селі Сапожин²⁸⁰. Серед пограбованих селян с. Жабче під час повернення з ярмарку в 1575 р. називається «юнец, наумит Яцков Кушнеров»²⁸¹. У скарзі Михайла Козинського 1575 р. про пограбування його борисківських підданих на дорозі з с. Бужани до с. Борискович розповідається про «молодца подданого моего Дашкова Васка», у котрого відняли кобилу²⁸² (йдеться не про селянського сина, за тогочасною термінологією слово «молодець» означало парубка-наймита). У 1576 р., під час нападу сина Олехна Васильовича Ощовського зі своїми слугами та підданими на маєток Гнівоша Балтазара Олексовського та його дружини князівни Федори Федорівни Чорторійської с. Свинюхи, було пограбовано «Анътонового сына, боярина корытенского Анъдръя и двох наумитов его Курила а Устима ... ,

276 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 9, арк. 200–201 зв.

277 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 99 зв.

278 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 105–105 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 43–45.

279 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 430 зв.

280 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 226–227; Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр. – С. 37–38.

281 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 273–273 зв.

282 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 189 зв.

а Федковыхъ Оуришича наумитов Карпа а Романа ... , Анъдрѣевого Скибъчина наумита»²⁸³. У 1578 р. олицький боярин Опанас Сахнович звернувся до підданих с. Полжа Опанаса Кумейка, Лазюка і Лучка Пацьковичів та двох їхніх синів з проханням прислати йому «челяди ... жита жати на толоку»²⁸⁴. Серед підданих Михайла Васильовича Гулевича, які в січні 1606 р. побили урядника Ганни Іванівни Селецької Крата, згадуються «Миско, сын Сенєвиков, з наумитом своим Ярмолом»²⁸⁵. У 1606 р. бородчинські піддані «Федор Воробеи, Мартинъ, сын Воробъевъ, Янько, наумит Воробъювъ» пограбували шляхтича Якуба Островського²⁸⁶.

Як уже зазначалося, така інформація трапляється рідко, тож її можна було б тлумачити як випадкове застосування найманої праці лише в заможних селянських господарствах під час нагальних сільськогосподарських робіт: оранки, жнив тощо. Проте в реєстрах людських втрат, заподіяних під час татарських нападів, фіксуються челядь, наймити, «слуги», «молодци» та «паробки» у звичайних селянських господарствах, засвідчуючи, що йдеться не про винятки, а про звичне та масове явище²⁸⁷.

Так, під час татарського нападу 1577 р. у новоселецьких селян Савки Попчення та Левона Хилимоновича було забрано в ясир по «паробку», а в Олексі Мартиновича з с. Сухівці Луцького повіту – двох «паробков», тобто молодих служків²⁸⁸. Цінну інформацію щодо челяді селянських господарств залишив луцький возний Григорій Вербський, який, фіксуючи спустошення, заподіяні під час татарського нападу 1578 р. в маєтках володимирського підкоморія Олександра Семашка, називає поіменно 30 господарів села Коростятин Луцького повіту, забраних у ясир. З них 25 селян було виведено з родинами та усією челяддю, зокрема «Радна з жоною, з детми, с челядю ... ; Данила з жоною, детми, с челядю ... ; Парфєнову жону с челядю ... ; Павла Случанина стято и маєтность зъ челядю взято ...» і т. ін., а селянина «Василца з наумитом». Коли піддані з с. Волиця Пустомит, намагаючись сховатися за мурами замку, «бегъли до Тучина», татари захопили 10 підданих з жінками, дітьми, а трьох – ще й з челяддю. З с. Мощаниця до бранців потрапили троє господарів з родинами та челяддю, з 12 селян с. Бистричі, виведених у

283 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 456 зв.–457 зв.

284 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 436 зв.

285 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 386 зв.–388.

286 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 584 зв.–586 зв.

287 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.–66 зв., 125–128 зв., 174–175 зв., 191–191 зв., 194–196, 197 зв.–199 зв. та ін.

288 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 658 зв.–661.

ясир, шістьох було взято з челяддю, а селянина Якова – з «парубком». У Новому селі, «которое се ново на Щикичанъце поселило», захопили усіх підданих, у тому числі всіх їхніх челядників²⁸⁹ (див. Додатки, табл. VII.3). Під час цього ж нападу до ясиру потрапило багато підданих з маєтків княгині Ганни Кузьмівни Заславської, зокрема в селі Макотерти у «Ивана Лютка домъ, гумно и вьсю челяд побрали: двое мужчизнъ, шестеро белых головъ»²⁹⁰. Отже, у цьому селянському господарстві працювало восьмеро наймитів.

Показовим є також перелік виведеної до полону 1578 р. челяді з маєтків Федори Богушівни Дзялинської, розташованих у Луцькому повіті. Так, у селі Старому Жукові в підданого Федца Лисовича було взято трьох челядників, у Федца Олехновича – трьох, у Антипа Юси – двох, у Федца Плочі – двох, у Федца огородника – двох, а у Івана Зубченяти «слугу взяли», тобто з шести селянських господарств – 13 осіб, причому двоє челядників було навіть у городника. В с. Новосілки у Сави Попченяти було забрано в ясир двох челядників, у Кочана – трьох, у Чиранова – трьох, у Куніделі – одного, у Дашука – двох. В с. Новому Ставі у Зеньця вивели до ясиру трьох челядників, у Богдана Пінчука – чотирьох, у Стецини – двох, у Масюка Левоновича – двох, у Сави Олісимцовича – трьох, у Онанковича Холоденяти – шістьох, у Кривого – двох, у Гаврила – трьох, у Каленика – одного, у Гирца Матвійовича – трьох (див. Додатки, табл. VII.2). Як бачимо, в 10 селянських господарствах с. Нового Ставу було щонайменше 29 челядників, тобто в середньому по 2,9 на господарство. Другий рік поспіль від татарських нападників постраждало село Сухівці, де у селянина Тараса Онацьковича було взято трьох челядників, у Кононовича – двох, у Жука – двох²⁹¹. Про заповідяні татарами втрати в 1578 р. свідчили також селяни маєтку Дідичі Олицької волості, зокрема Сенько Зуй: «у мене, деи, молодца и маєтност побрали» та Іван Красевич: «у мене, деи, пятеро челяди и двое коней и маєтност побрали». В с. Дерн у Федця Ігнатовича було забрано чотирьох челядників, в Уласа Колбаски з с. Ставок – одного «хлопца», а з восьми домів с. Метельно «татарове усъхъ людеи зо всим на все» вивели до Криму²⁹².

Оскільки відомості щодо селянської служби є випадковими та спорадичними і стосуються здебільшого молодих людей, умовно вважатимемо їх неодруженими. На таку думку наштовхує термінологія доку-

289 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 125–128 зв.

290 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 174–175.

291 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 194–196.

292 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 198–198 зв.

ментів: «молодець», «хлопець», «паробок», «дівка». Це дає змогу зробити висновок, що, на відміну від шляхетської служби, де роль слуг виконували люди солідного віку, часто сімейні, а інколи, як уже зазначалося, вони служили цілими родинними групами впродовж усього життя, в селянських господарствах серед служби переважала молодь. Подібна ситуація спостерігається і в тогочасному польському суспільстві. Зокрема, за спостереженнями Цезарія Кукльо, в куявському селі кожна четверта дівчина у віці 10–14 років уже працювала, заробляючи на життя, а найбільше службених людей було у віці 15–24 роки²⁹³. Вочевидь, так само рано починала найману працю за винагороду і українська сільська молодь. На нашу думку, старшою за віком була частина селянської служби, яку джерела називають «челяддю». Сам термін показує, що серед них мало бути чимало полонеників, яких приводила з військових виправ і походів шляхта. Так, 1579 р. князі Василь-Костянтин та Януш Острозькі вивели з Сіверщини 4 тисячі полонених, яких, найімовірніше, роздавали селянам. Не виключено, що серед челяді були заміжні та одружені люди, які мали потомство. Так, під час татарського нападу 1578 р. на с. Озерне з господарства Олексія Гриневича було забрано наймита Микиту з дочкою, а у Івана Бабайка – наймичку з дитиною²⁹⁴.

3.1.3.4. Коефіцієнт, структура й типологія селянського домогосподарства

На думку Анни Ізидорчик, служба входила до структури селянської родини і була підвладна главі родини, а відтак, отримувала статус, який мали недорослі члени родини, але з більшим обсягом прав²⁹⁵. Зокрема, наймита не можна було затримувати та змушувати до праці, якщо вийшов термін його служби. Від членів селянської родини парубка-наймита відрізняло отримання платні за роботу та можливість залишити господаря. Глава господарства мав дбати, щоб служба була здоровою, а на випадок смерті наймита – поховати його власним коштом. Джерела не повідомляють про ставлення господаря до одруження/заміжжя наймитів, але швидше за все воно було несхвальним²⁹⁶. А. Ізидорчик вважає, що селянську службу належить розуміти як групу людей, що належить до конкретної селянської родини-домогосподарства²⁹⁷. При

293 Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 367.

294 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.–62 зв.

295 Izidorczyk A. Pozycja służby w rodzinie chłopskiej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej. – Lublin, 1987. – S. 162.

296 Ibidem. – S. 163–164.

297 Izidorczyk A. Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku. – S. 23.

цьому дослідниця розрізняє поняття «родина» та «селянський дім». Друге вона розуміє значно ширше, наголошуючи, що «дім» об'єднував не лише кровних родичів, а взагалі усіх, хто мешкав під одним дахом²⁹⁸. Усе це дає змогу вважати, що служба (челядь, наймити, паробки та дівки) була складовою частиною селянського домогосподарства, виконуючи в ньому важливі функції.

Станіслав Цацковський вираховував на двоволочне чиншове господарство 2–3, а на трьохволочне – 5 челядників²⁹⁹. Анджей Пьонтковський – 2 особи, щоправда вважаючи, що до них треба додати ще певну кількість городників³⁰⁰. Міхал Копчинський на повноземельне господарство відводить 1,95, на господарство невизначеного розміру, яке він приймає за середнє, – 0,64, а на малоземельне – 0,43 челядника, тож на пересічне селянське господарство у нього виходить один наймит³⁰¹. Натомість Анна Ізидорчик удвічі збільшує число челяді, обраховуючи на малопольських матеріалах на селянське господарство по 2 челядники³⁰². За обрахунками Богдана Ваховяка, в Білогардському окрузі челядь становила до 25,5 %, тобто чверть сільської людності, щоправда, йдеться, головним чином, про фільваркову челядь³⁰³.

Спробуймо обрахувати чисельність служби волинського селянського домогосподарства. У 1578 р. з 25 господарств чотирьох сіл Жуківської волості було виведено до полону 62 наймити, тобто близько 2,5 осіб з господарства³⁰⁴. Подібна ситуація простежується і в першій половині XVII ст. У 1621 р. лише з одного села Білогородки Заславської волості до полону потрапило 54 челядники, із с. Завадинці – 56, з с. Шельвів – 25³⁰⁵ (див. Додатки, табл. VII.7). За подимним тарифом 1629 р. у Білгородці налічувалося 48 димів, у Завадинцях – 21, а в Шельвові – 44³⁰⁶. Важко скорелювати число виведеної челяді відповідно до домогосподарства, оскільки не маємо відомостей щодо чисельності челяді, яка

298 *Izidorczyk A.* Pozycja służby w rodzinie chłopskiej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – S. 161.

299 *Sackowski St.* Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa chełmińskiego w XVII–XVIII wieku. Część I: Gospodarstwo chłopskie. – Toruń, 1961. – S. 134.

300 *Piątkowski A.* Posiadłości ziemskie miasta Elbląga w XVII–XVIII wieku. – Wrocław, 1972. – S. 125.

301 *Kopczyński M.* Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – S. 59–61.

302 *Izidorczyk-Kamler A.* Praca najemna na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Kwartalnik Historyczny.* – 1990. – Т. 97. – S. 30.

303 *Wachowiak B.* Ludność wiejska okręgu białogardzkiego w połowie XVII wieku // *Zapiski Historyczne.* – 1971. – Т. 36 (1). – S. 40.

304 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.-62 зв.

305 Там само, ф. 21, оп. 1, спр. 68, арк. 124 зв.-125 зв.

306 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 115, 121, 139.

залишилася після нападу. Проте навіть ці дані засвідчують: селянська служба становила доволі значну частину сільського населення. Навіть за цими далеко не повними даними, служба в українських селянських господарствах налічувала від 2,5 до 2,9 осіб. Проте, враховуючи, що поруч із заможними селянськими домогосподарськими структурами могли певний час існувати також родини, які внаслідок непередбачуваних причин (епідемій, неврожаїв, татарських нападів тощо) могли швидко втрачати членів своєї господарської спільноти, приймемо в середньому лише по одному челяднику (наймиту, молодцю, паробку) на селянське домогосподарство. Гадаємо, що за такого коефіцієнта ми жодним чином не перебільшимо число селянської служебної челяді.

Нагадаймо, що біологічну селянську родину з її близькими родичами, ми обрахували на 10,4 особи. Тож, якщо додамо до них лише по одному челяднику та коморнику або підсусідку, які також входили до домогосподарської структури, пересічне селянське домогосподарство складатиметься щонайменше з 11,5–12,5 осіб. На нашу думку, це достатньо обережна і виважена кількісна характеристика селянського домогосподарства, яке було головною ланкою в тодішній системі виробничих сил. За такої оцінки стають зрозумілими ті колосальні втрати, яких зазнавала волинська людність унаслідок постійних татарських нападів, що лише подеколи фіксувалися в конкретних реєстрах-переліках виведеного напасниками в ясир українського населення.

Таким чином, однією із визначальних рис, що характеризують соціологічно-етнологічну модель селянського господарства розглядуваного часу є тісний зв'язок між господарством і родиною, оскільки селянське домогосподарство становило водночас і виробничу, і споживчу спільність. Поєднання цих двох функцій у ранньомодерну добу є типовим явищем для селянських родин, що, як інколи вважають, утримується і по нині³⁰⁷. Тож попередні дослідження багатьох учених різних країн довели, що поняття *домогосподарство* не є вигадкою, навпаки, під ним розуміють важливе побутове явище, яке посідало значне місце у свідомості ранньомодерної людини³⁰⁸.

Значний масив волинських актових документів засвідчує, що аграрна реформа 1557 р. не зруйнувала традиційного дворищного зем-

307 Kochanowicz J. Chłoptwo – rozważania wokół definicji // «Historyka». – 1983. – Т. XIII. – С. 11; Koczyński M. Dwór a rodzina chłopska – przymus i koegzystencja // Dwór, plebania, rodzina chłopska / Red. M. Ślusarska. – Warszawa, 1998. – С. 13.

308 Herlihy D. Family solidarity in Medieval Italian History // Economy, Society and Government in medieval Italy, ed. D. Herlihy, R. S. Lopez, V. Slessarev. – Kent, 1969. – P. 181; Eiusdem. Family // «American Historical Review». – LXXXVI, 1991. – P. 15; Koczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – S. 8.

леволодіння на Волині: не лише в XVI ст., а й протягом усієї першої половини XVII ст. воно залишалось основною формою селянського господарювання. Дворища не ділилися між окремими малими сім'ями, на дворищі й надалі господарювала велика нерозділена селянська родина. Твердження про розпад української селянської родини наприкінці XVI ст. внаслідок аграрних перетворень неправомірне, в ньому недооцінюються не тільки господарські, а й психологічні аспекти міцності й тривалості родинних зв'язків. Навіть там, де відбувся помір на волоки, селяни приймали нові наділи разом із близькими родичами – звичай батьки з синами або брати з братами.

Звісно, за своєю структурою та чисельністю ці родини були меншими, ніж нероздільні патріархальні родинні спільноти, і найчастіше існували у двох формах: батьківській (яку подеколи можна кваліфікувати як дідівську) та братовій, а зв'язок між їхніми членами був як вертикальним, так і горизонтальним. У батьківських родинах переважала три- або й чотиріпоколінна структура з прямою низхідною лінією споріднення. Братові родини, що склалися з сім'ї старшого брата і неодружених або одружених молодших братів, за своєю структурою були дво- і трипоколінними. Тож простежується пряма залежність між формою селянського господарювання і типологією та структурою селянської родини.

Головною ознакою складного домогосподарства була наявність у середині домогосподарства осередка-сателіта, тобто ядра, яке не включало глави домогосподарства. Додатковий осередок-сателіт називається висхідним, якщо він стосувався попереднього щодо глави господарства покоління (наприклад, його батьки). Цей другий осередок може охоплювати і потомство батьків глави домогосподарства, тобто його неодружених братів та незаміжніх сестер. Якщо додатковим осередком є родина одруженого сина, який разом із дружиною та дітьми продовжує мешкати з батьком, котрий залишається главою господарства, цей осередок-сателіт називається низхідним.

Для характеристики будь-якого складного домогосподарства часто вживається також термін *спряжена родина (joint family)*. Якщо подружні групи складного домогосподарства є колатеральними, тобто складаються з родичів по бічній лінії, об'єднуючи подружжя братів та сестер, домогосподарство належить до типу «братчини» – («fraternal joint family»). Якщо в таких родинних спільнотах проживали вже овдовілі батько або матір, таке домогосподарство вважається одночасно і колатеральним, і висхідним.

За документальними матеріалами можна зробити висновок, що найпоширенішим типом селянської родини на Волині було складне

сімейне домогосподарство *multiple family household*. Саме серед цих домогосподарств бачимо значне число братових родинних структур типу («frégèche»), які об'єднували кілька сімей одружених братів.

* * *

Отже, можна констатувати: упродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. на Волині тільки розпочинається поступовий і дуже повільний перехід від класичної моделі широкої патріархальної селянської родини-домогосподарства старого зразка в розумінні «роду-племені» до менш складних форм, якими є батьківські та братові родини. Цього часу селянська родина лише починає свою еволюцію від традиційної патріархальної родини-домогосподарства до нуклеарної сім'ї, еволюцію, яка триватиме доволі довго, розтягнувшись на кілька століть. У розглядуваний період індивідуалізація селянської родини не простежується, ще й з огляду на те, що селянські родинні структури мали у своєму складі неспоріднені елементи: підсусідків, коморників, а також службу: челядь, наймитів, «паробків» тощо.

3.2. Структура й типологія міщанської родини

3.2.1. Джерела з історії міщанської родини

Структура й чисельність людної українських міст ще докладно не вивчена. Як зазначають дослідники, це однаковою мірою стосується польських і центрально- та східноєвропейських міст³⁰⁹. Традиційний поділ міської людної на патриціат, простолюди і плебс є дуже схематичним і не дає повного образу міського соціуму³¹⁰. Це пов'язано насамперед із недостатністю джерельної бази. Досліджуючи розвиток міських поселень ВКЛ, зокрема Литви та Білорусі, Станіслав Александрович саме цим пояснював складність проблеми й брак праць, присвячених залюдненню міст³¹¹. Справді, віднайти інформацію щодо структури міщанської родини та залюдненості міського «диму» дуже складно, осо-

309 Samsonowicz H. Struktura majątkowa mieszkańców Przemyśla w drugiej połowie XV w. // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*. – Lublin-Polonia, 1990. – Vol. XLV, sectio F. – S. 265–275; Wyrobisz A. Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII w. // *Przegląd Historyczny*. – 1974. – 65, z. 1. – S. 19–45. Wiesiowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania. – Warszawa, 1982; Ejusdem. Mieszkańcy Klodawy w początku XVI w. // *Rocznik Koniński*. – 1982. – T. 10; Szczygiel R. Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej poł. XVI w. – Warszawa, 1977; Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – Wrocław, 1986.

310 Samsonowicz H. Struktura majątkowa mieszkańców Przemyśla w drugiej połowie XV w. – S. 265–266.

311 Alexandrowicz St. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – R. 65. – T. XXVII. – S. 36.

бливо стосовно XVI ст., оскільки описи міст цього періоду трапляються дуже рідко³¹². Така ситуація значною мірою пояснюється тим, що магістратські та ратушні книги українських земель ранньомодерного часу як джерело такої інформації збереглися набагато гірше. Зокрема, за цей період по Волині маємо лише одну книгу Кременецького магістрату за 1563 р. (ЦДІАК України, ф. 20, оп. 1, спр. 1), одну книгу Луцького магістрату за 1638–1640 рр. (ф. 23, оп. 1, спр. 1), книгу Миляновицького магістрату за 1586–1735 рр. (ф. 1401, оп. 1, спр. 1), книгу Олицької ратуші (ф. 30, оп. 1, спр. 1), ратушну книгу м. Вижви (ф. 32, оп. 1, спр. 1). Фонд Ковельського магістрату містить 37 одиниць зберігання, проте за досліджуваний час маємо лише кілька актів у книзі за 1646–1770 рр. (ф. 35, оп. 1, спр. 1). Назвімо також дві ратушні книги м. Ратне: за 1599–1602 рр. і 1632–1633 рр. (ф. 31, оп. 1, спр. 1, 2), оскільки в першій половині XVI ст. Ратненське староство, межуючи з Ковельським, входило до складу Волинської землі, проте згодом відійшло до Холмщини³¹³. Тож, вважаємо, що територіальна близькість дозволяє скористатися вміщеними у ратненських книгах документальними матеріалами. Книга Дубенського магістрату (ф. 33, оп. 1, спр. 1) починається 1651 р., однак, на нашу думку, можна використати вміщені там матеріали, хронологічно близькі до досліджуваного періоду, для наведення окремих прикладів та порівнянь.

Певне число інвентарів волинських міст досліджуваного періоду міститься в зібранні князів Сангушків державного Краківського архіву (відділ на Вавелі). Це, зокрема, низка інвентарів міста Заслава* (1579, 1612, 1613, 1617, 1622, 1631, 1636, 1637, 1643, 1645, 1646, 1649 років)³¹⁴, міст Голятина, Колки (обидва за 1589 р.) та Птича (1640 р.) Луцького повіту, Локачі, Несухойжі, Турийська (усі за 1589 р.) Володимирського повіту³¹⁵, а також містечок Закриничче (1599 р.)³¹⁶, Білогородки (1600, 1602 та 1617 рр.)³¹⁷, Сульжина (1632 р.)³¹⁸, Шепетівки (1597, 1637, 1643, 1644 рр.) та

312 Кісь Я. П. Джерела до демографії українського феодального міста (XVI–XVIII ст.) // Архіви України. – 1973. – № 2. – С. 25.

313 Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Границы воеводств в свете источников. – К., 1992. – С. 42–43.

* Щоправда, у більшості інвентарів м. Заслава подається опис лише частини (половини) міської території та її мешканців, оскільки в 1579 р. місто було поділено між братами, князями Янушем і Михайлом Янушевичами Заславськими. Вочевидь, після смерті князя Михайла місто в повному складі остаточно перейшло до князя Януша і в подальшому поділялося навпіл вже між його синами – князями Олександром та Єжи (Юрієм). Див.: Arch. Sang. – Sygn. 31.

314 Arch. Sang. – Sygn. 31, 63, 64/9, 64/11a, 64/12, 64/24, 64/25, 64/26, 64/28, 64/29, 64/33, 64/34.

315 Ibidem. – Sygn. 37, 117.

316 Ibidem. – Sygn. 47.

317 Ibidem. – Sygn. 59, 64/26. – S. 21–25.

318 Ibidem. – Sygn. 99.

Фошкова, Славути, Красного Корця (останні за 1637 рр.) Кременецького повіту³¹⁹. Маємо також опис міщан м. Межиріччя, який є складовою частиною інвентаря ординатської частини Острозької волості 1621 р.³²⁰ та інвентарі цього ж міста за 1640 і 1643 рр. (неповний)³²¹, опис м. Острога 1603 р., зроблений під час поділу маєтків князя В.-К. Острозького між його синами князями Янушем і Олександром³²² та інвентар ординатської частини Острога 1621 р.³²³

Описи 8 міст: Сульжина, Костянтинівська, Кузьмина, Красилова, Базалії, Степані, Бережниць, Деражні містять інвентарі маєтків (Степанської та Старокостянтинівської волостей) 1614 і 1615 років князя Януша Острозького³²⁴. Інвентар маєтностей спадкоємців князя Олександра Острозького 1620 р. містить опис 19 міст: Александрії, Баранівки, Берездова, Дубрівки, Дорогобужа, Жорніва, Звяголя, Козлина, Лабуні, Любара, Несолоні, Острополя, Полонного, Рівного, Смолдиріва, Суража, Хлапотина (або Красностава), Черниці, половини Острога та кількох дворів у Луцьку³²⁵.

Щоправда, не всі зазначені інвентарі достатньо інформативні й подають однаково докладні відомості, проте в деяких із них є інформація про стан міста, його замкові укріплення та їх обороноздатність, число садиб-пляців або будинків, імена та прізвища голів домогосподарств, іноді із зазначенням їхньої професійної діяльності, подеколи число ремісників і купців подається окремо, визначаються також і повинності міщан тощо. Таким чином, маємо загальні, а іноді навіть й поіменні описи мешканців 42 міст, тобто третини міських поселень тогочасної Волині. Наявність зазначених інвентарів, особливо кількох описів одного міста за різні роки (наприклад, Заслава, Межиріччя, Шепетівки, Острога) дає можливість проаналізувати структуру міського населення та міщанського диму, уявити тогочасний спосіб міського життя та взагалі отримати уявлення про місто як соціально-культурний та економічний організм.

За змістом до інвентарів як описово-статистичних документальних джерел подібні люстрації або так звані «пописи». Термін «люстра-

319 *Ibidem.* – Sygn. 45, 127/1, 127/2; Sygn. 63. – S. 48–51, 53–58, 86–93.

320 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 469–470 зв.; *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття.* – С. 31–313.

321 *Arch. Sang.* – Sygn. 118.

322 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 181/VI–4, ч. 1а, арк. 3–9 зв.; ЦДІАК України, ф. 223, оп. 1, спр. 332. – С. 1–10; *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття.* – С. 74–102.

323 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 458–463 зв.; *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття.* – С. 292–300.

324 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/I–1, арк. 1–164.

325 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 82–484.

ція» походить від латинського слова «*lustrum*», що означає оглядати, вивчати. В офіційному вжитку термін уперше з'являється 1545 р. в значенні характеристики стану військової справи – «*Lustratio militum*»³²⁶. Починаючи з конституції Пйотрковського сейму 1562–1563 рр., де це слово вживається вже у значенні опису державних маєтностей, тобто королівщин, люстрації вводяться у Польщі як обов'язковий опис державних маєтків. Зокрема в постанові «*O lustracye*» зазначалося «*Lustracya wszystkich dochodów koronnych, w pięć a w pięć lat zawzdy ma być czupiona*»³²⁷. Проте вони проводилися несистематично, до того ж нерівномірно за територією й часом. Першу загальнодержавну (генеральну) люстрацію, зокрема і в українських землях, було проведено 1564–1565 рр. Вона охоплювала три українські воєводства: Руське, Белзьке та Подільське³²⁸. Друга люстрація, проведена в 1569–1570 рр., мала охопити територію українських земель, які згідно з Люблінською унією увійшли до складу Корони Польської, проте і цього разу люстрація не зачепила Волинське воєводство³²⁹. Протягом першої половини XVII ст. люстрації в українських землях були здійснені у 1615–1616, 1622, 1627–1629, 1636 рр.³³⁰ Люстрації проводили спеціальні комісари – люстратори, які оформляли люстраційні акти (протоколи) у трьох примірниках. Значна частина люстрацій українських земель була опублікована³³¹.

До групи документальних джерел описово-статистичного характеру, аналогічних до люстрацій, відносять також ревізії. В межах українських земель ВКЛ було проведено п'ять ревізій: в 1471, 1545, 1552, 1559–1560, 1563 рр.³³² На жаль, більшість із них не збереглась, зокрема в

326 *Volumina Legum*. – Petersburg, 1859. – Т. I. – S. 286–287.

327 *Ibidem*. – Т. II. – S. 18; Кравченко В. Передмова // Литовська метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року. – С. 7–8; Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. / Упоряд. Р. Майборода. – К., 1999. – С. 6, 11.

328 *Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego*. 1564–1566. // Wyd. K. Chłapowski, H. Żytkowicz. – Warszawa; Łódź, 1992.

329 Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. – С. 25.

330 *Там само*. – С. 31–37.

331 Жерела до історії України-Руси. – Т. I, II, III, VII. – Львів, 1898–1908; АЮЗР. – Ч. II, т. VI; Ч. V, т. III; Ч. III, т. VII; Ч. VIII, т. I; Опис королівщин Волині видав А. Яблоновський. Див.: *Lustracji królewskiej ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII w.* // *Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1877. – Т. V. – S. 142–170; Опис українських замків 1545 р. див.: АЮЗР. – Ч. VII, т. II. Акты о заселении Юго-Западной России. – К., 1890. – С. 128–363. (Характеристику цих публікацій див.: Ковальский Н. П. Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 27–32.; Перевидання опису волинських замків 1545 р. здійснив В. Кравченко. Див.: Литовська метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року / Підг. В. Кравченко. – К., 2005.

332 Кравченко В. Передмова // Литовська метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року. – С. 6.

часи Другої світової війни були втрачені матеріали ревізії 1559–1560 рр. До наших часів у повному варіанті дійшли лише матеріали ревізій 1545 і 1552 рр. та частково – ревізій 1471 і 1563 рр.³³³ Зокрема, книги переписів Литовської метрики № 561 та № 563 містять, відповідно, описи українських замків 1545 і 1552 рр. Перший із них описує замки: Луцький, Володимирський, Кременецький, Вінницький, Брацлавський та Житомирський³³⁴. Територіально значно повнішим був опис 1552 р., до якого увійшло 12 замків: Черкаський, Канівський, Остерський, Чорнобильський, Мозирський, Овруцький, Житомирський, Вінницький, Брацлавський, Кременецький, Луцький і Володимирський. Люстрації та ревізії передбачали насамперед зібрання якнай докладнішої інформації щодо загального стану державних маєтків для обрахунку їхньої прибутковості з метою подальшого визначення повинностей з підданих, але, на жаль, вони не містять конкретних і безпосередніх відомостей про населення та заселеність житлових помешкань. Вивчення відомих на сьогодні фіскальних джерел другої половини XVI – першої половини XVII ст., що стосуються «столичного» міста Волині Луцька, пересвідчують, що у жодному з них в усій повноті не відбилась структура його міського населення³³⁵. Про це свідчать і опубліковані Володимиром Кравченком інвентарі Луцького староства за 1576, 1598, 1600 та 1618 роки³³⁶. Один із найповніших переліків луцьких міщан-ремісників міститься в документі «Реєстръ бранья грошей з мѣста Луцкого водлугъ росказаня его кр. млсти и устав на подводы гсдрьские за рок шестдесят шостого», опублікованому Віктором Атаманенком як додаток до його статті.³³⁷

Подеколи документи, що стосуються міщанства, знаходимо в актових книгах гродських і земських судів Волині. Зокрема, тут трапляються відомості про окремі міщанські родини (щоправда, зазвичай лише її чоловічої частини), рід професійних занять і діяльності голів домогосподарств, їхню домашню службу, наявні в містах та містечках шляхетські двори тощо. Подібну інформацію містить і книга Заславського замку за 1572–1575 рр., яка має назву «Хієга справ sądowych Zamku

333 Там само. – С. 7.

334 Вперше ревізію замків 1545 р. видав А. Яблоновський. Див.: Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. VI. – С. 1–107.

335 Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиція, люди. Наук. зб. – Луцьк, 2007. – Вип 26. – С. 48.

336 Кравченко В. М. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. – 1986. – № 5. – С. 20–26.

337 Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – С. 50, 51–54.

Zasławskiego pp. ziemian, szlachty, tudziesz mieszczan y zydow niemniej ludzi całej włości Zasławskiej y innych przychodnich ...»³³⁸.

Цінним джерелом інформації про міщанство є документ, відомий під назвою «Akta kościoła farnego ostrogskiego», який зберігається в зібранні Сангушків Краківського державного архіву³³⁹. Вміщений тут список парафіян цього костьолу за 1622 р. був опублікований Якубом Гоффманом³⁴⁰. Наприкінці ХХ ст. повну публікацію цього документа (окремими частинами) під рубрикою «Зі старого волинського літопису» розпочав Микола Павлович Ковальський³⁴¹, а продовжили отець Вітольд-Йосиф Ковалів³⁴² і Тарас Вихованець³⁴³. Дуже важливими для нас є повідомлення цього джерела про татарські напади на волинські землі, а також фрагмент, видрукований Гоффманом³⁴⁴, оскільки в ньому вміщено інформацію про конкретні родини тогочасних острозьких міщан, що дає можливість дослідити склад родинних структур і заселеність міського диму.

3.2.2. Волинські міста та їх класифікація

Методика обрахунків міської людності полягає у встановленні трьох найважливіших показників: кількості міст, чисельності «димів», тобто житлових приміщень, у цих містах та коефіцієнта мешканців од-

338 Arch. Sang. – Sygn. 27.

339 Arch. Sang., sekcja 1. – Sygn. 1031; Ковальський М. П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського Державного Воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60.

340 Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. // Rocznik Wołyński. – Równie, 1934. – Т. III. – S. 192–214.

341 Ковальський М. П. До історії латинської школи в Острозі // Воляння з Волині. – Березень-Квітень, 1996. – № 2 (9). – С. 37–38; Його ж. Початок Острозької хроніки // Там само. – Листопад-грудень, 1997. – № 6 (19). – С. 45–47. Див також: Воляння з Волині. – 1998. – № 2 (21). – С. 44–45; 1998. – № 3 (22). – С. 46–47; Ковальський М. П., о. Ковалів В.-Й. // Там само. – 1998. – № 4 (23). – С. 45–47; 1998. – № 5 (24). – С. 45–46; 1999. – № 1 (26). – С. 45–47.

342 О. Ковалів В.-Й. Матеріали до історії католицької церкви на Волині // Воляння з Волині. – 1996. – № 6 (13). – С. 43–45; 1998. – № 6 (25). – С. 45–47.

343 Вихованець Т. Зі старого волинського літопису // Воляння з Волині. – 1999. – № 3 (28). – С. 46–47; № 4 (29). – С. 46–47; № 5 (30). – С. 45–46. Вивчаючи це джерело, Т. Вихованець дійшов висновку, що структура «Актив» є подібною до структури тогочасних діаріушів і хронік, оскільки текст розміщений у хронологічному порядку, що, на його думку, дає підстави називати документ не «актами», а «хронікою». Тож Т. Вихованець пропонує називати цей документ «Хронікою, що писалась при Острозькому фарному костьолі», оскільки інформація, яку він містить, стосується не лише історії самого костьолу, а є значно ширшою. Див.: Вихованець Т. Хроніка Острозького фарного костьолу як джерело до вивчення генеалогії острозьких міщан // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2002. – Вип. III. – С. 125.

344 Якуб Гоффман підготував свою публікацію з копії зазначеного документа, яку надав йому Казимир Кардашевич, син відомого свого часу острозького колекціонера рукописів з історії міста Острога – Станіслава Кардашевича.

ного диму. Таким чином, для обрахунку міського населення потрібно встановити кількість міських поселень Волині, кількість їх димів та середній коефіцієнт пересічного диму. Один із перших дослідників демографічних процесів в українських землях А. Яблоновський налічував на Волині наприкінці XVI ст. 68 міст та містечок, а в першій половині XVII ст. – 97. Іван Петрович Крип'якевич на території українських земель напередодні Хмельниччини нараховував до 1000 міст і містечок, у тому числі на Волині, як і Яблоновський, – 97³⁴⁵. Протягом минулого століття число волинських міських поселень було переглянуто: спочатку О. Баранович, а за ним і О. Компан на середину XVII ст. нараховували 114 міст³⁴⁶. Петро Сас налічує в українських землях Великого князівства Литовського наприкінці XVI ст. 148 міст, зокрема на Волині – 121 поселення міського типу³⁴⁷. Щоправда, в його переліку українських міст і містечок відсутні 8 волинських міських поселень, опис яких міститься в інвентарі Острозьких маєтків 1620 р., і які вже існували наприкінці XVI ст., а саме: Александрія, Баранівка, Козлин, Лабунь, Любар, Острополь, Смолдирів, Сураж³⁴⁸.

Досліджуючи тогочасні урбанізаційні процеси на Волині, Андрій Заяць встановив, що наприкінці XV ст. на Волині було лише 18 міст³⁴⁹. Тому якісно новим з погляду урбанізації Волині дослідник вважає XVI ст., особливо другу його половину, відколи починається значне зростання числа міських поселень на території ВКЛ, зокрема й в українських землях. На Волині міста часто виникали на місці досить великих і вже добре розбудованих сільських поселень унаслідок простого перейменування села на місто, а селянська людність в такому разі автоматично переходила до розряду міщан. Тож, як зазначає А. Є. Заяць, переважна більшість осаджуваних міст розпочала свою міську метрику не на голому місці, а продовжила попередню – сільську³⁵⁰. Саме так постанали міста Александрія, Сураж, Базалія, Стоход, Немиричів та багато інших. Почасти міста засновувались внаслідок надання королівських привілеїв на локацію нових міст, які осаджувала шляхта на неосвоєних землях. Так виникли міста Баранівка, Дубрівка, Черниці, які були зовсім новими осадами. Задля залучення до міст нових поселенців, їм

345 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 34.

346 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 114–140; Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – С. 62

347 Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XVI ст. – К., 1989. – С. 21, 212–215.

348 Ossolineum. – Sygn. 3669/II. – S. 82–484.

349 Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 34.

350 Там само. – С. 35.

надавали «волю», тобто звільнення від податків на певний строк, який іноді сягав 20–30 років. Зокрема, 20 років волі отримали осадники на заснування міста Смолдиріва³⁵¹. Нове містечко Баранівка, що виникло на новому місці, отримало 24 пільгові роки на найприбутковіший промисел – шинкування пива, меду й горілки без будь-яких податків³⁵². Місто Дубрівка, осаджене 1616 р. що називається «z kogzenia» на річці Черемі, де осадцям було визначено територію на «gozkoranie» ґрунтів, дістало звільнення від податків на 12 років³⁵³. Місто Черниця, засноване також 1616 р. за привілеєм молодих князів Януша і Костянтина Олександровичів Острозьких, отримало «волю» на 15 років³⁵⁴. Побутує думка: щойно закінчувався термін «волі», міщани мушили виконувати повинності на користь власників міста. Інвентар 1620 р. засвідчує, що цього порядку надто ретельно не дотримувалися. Виходячи з тогочасних реалій і дбаючи про розбудову своїх міст, власники часто йшли на поступки міщанам, неодноразово продовжуючи їм пільгові роки³⁵⁵. Це простежується на прикладі багатьох міст, зокрема Берездова, яке виступає як міське поселення вже в поборовому реєстрі 1570 р. Вочевидь, місто розвивалося дуже повільно: 1577 р. побор було сплачено з 37 димів, а через шість років, 1583 р., – лише з 65 димів³⁵⁶. Тож, піклуючись про розвиток та залюднення міста, князь В.-К. Острозький листом від 6 липня 1596 р. вдруге надав усім мешканцям «волю», тобто повторно звільнив їх від податків. Через 23 роки, 3 січня 1619 р., для приваблення до міста нових поселенців уже онук князя Василя-Костянтина, князь Януш Олександрович, знову надає 20 років «волі» «ludziom powoprzychodzącym»³⁵⁷. Звільнялися від податків і новосельці інших міст: в описі м. Несолонь зазначається, що Радко, який почав будуватися, звільнений від податків («Radko nowo się rozpoczął budować – lib.»³⁵⁸, «lib.» – скорочення від латинського *liber*, що означає *вільний*).

Протягом XVI – першої половини XVII ст. королівська адміністрація видала волинській шляхті 190 локаційних привілеїв на заснування міських поселень, у тому числі 101 привілей на осадження міст у Луцькому

351 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 306.

352 *Ibidem*. – S. 373.

353 *Ibidem*. – S. 322 zw.

354 *Ibidem*. – S. 321 zw.

355 Ворончук І. Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.). Матеріали Всеукр. наук. іст.-краєзнав. конф. «Велика Волинь», присвяч. 470-річчю від дня народж. князя В.-К. Острозького. 29–30 травня // Старокостянтинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 49; Ї ж. Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – С. 79.

356 *Źródła dziejowe*. – T. XIX. – S. 41, 84.

357 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 286.

358 *Ibidem*. – S. 319 zw.

повіті, 68 – у Кременецькому і 21 – у Володимирському. З різних причин не всі ініціативи щодо заснування міст виявились зреалізованими. Насправді, протягом XVI – першої половини XVII ст. в Луцькому повіті виникло 62 міста, у Кременецькому – 39, а у Володимирському – лише 12 нових міст. Проте, як дослідив А. Заяць, не всі з цих 113 новозаснованих міст змогли розбудувати належним чином міську структуру, тож, за його підрахунками, лише 105 із них утримали міський статус. Разом із існуючими раніше дослідник обраховує число міських поселень Волині на середину XVII ст. – 124³⁵⁹. Поступово, мірою зростання окремих міст відбувається масовий процес осідання в них підданих навколишніх сільських осад, здебільшого селян-утікачів. Поширеність цього явища засвідчують численні скарги власників маєтків. Вважається, що саме селяни-втікачі були одним із важливих джерел поповнення міської людності та важливим елементом, що сприяв розбудові міст³⁶⁰.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що в реєстрі поселень Волинського воєводства, складеному Барановичем на підставі подимного тарифу 1629 р., не названі міста Несолонь та Черниці, описані в інвентарі 1620 р. Цих міст немає також в інших покажчиках міських поселень³⁶¹, хоча на 1620 р. чисельність населення цих міст, зокрема Черниці, удвічі перевищувала число населення Дубрівки. Крім того, інвентар 1620 р. подає відомості ще про два міста, які взагалі залишилися невідомими дослідникам. Під час опису містечка Баранівка зазначені міста, між якими воно розташовувалось, зокрема: «Granica od miasteczka Zaboryce z xiążęciem panem Krakowskym, z drugą strone granica od Smołydrowa do rzeki Krzemionky, z trzecią od Rogaczowa do rzeki Orly, z czwartą od Rołonnego»³⁶². Тож ідеться про містечка Забориці (або Заборичі) та Рогачів, яких немає в жодному з відомих реєстрів волинських міст³⁶³. До того ж, крім міста Полонного, що належало князям Острозьким, було ще місто Полонное (очевидно, більшість дослідників їх ототожнювала), яке в середині XVI ст. перебувало у володінні князівського роду

359 Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 42, 69, 88.

360 Сас П. М. Феодальні міста України в кінці XVI ст. – С. 25-27, 56; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 115; Kulejewska-Topolska Z. Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w. – Poznań, 1964. – S. 54, 60, 120.

361 Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 202-205.

362 Ossolineum. – Sygn. 3669/II. – S. 373.

363 Місто Забориці (Заборичі) не згадується в жодному з вище зазначених списків міських поселень. Місто Рогачів відоме за тарифом подимного 1629 р., але в Луцькому повіті. Можливо, було ще одне місто з такою назвою, бо за інвентарем воно мало розташовуватись у Кременецькому повіті.

Радзивіллів³⁶⁴. Враховуючи це, вважаємо, що на середину XVII ст. на Волині реально існувало щонайменше 129 міст.

На означення міського поселення в тогочасних джерелах вживаються два терміни: *місто* і *містечко*. Очевидно, різні терміни відображали певні тогочасні реалії, що визначали різницю між ними, проте в жодному з тогочасних джерел не окреслені критерії, що відрізняли місто від містечка. Докладна класифікація міських поселень, що відповідає цій термінології, з'являється значно пізніше, лише у другій половині XVIII ст. Так, ухвала варшавського сейму 1775 р. щодо генерального подимного, класифікуючи міста Корони, визначала: «miasteczka, mają się rozumieć te, które samym rolnictwem się bawią i mniej jak trzysta kominów liczą»³⁶⁵. Це визначення підтверджувала і Конституція 1775 р. «Miasta rolnicze te są, które dymów 300 nie mają i rolnictwem się bawią»³⁶⁶. В обох дефініціях наявні два критерія: квалітативний і квантитативний. Перший характеризує рід занять міського населення, другий – чисельні параметри міста. Розглядаючи якісну класифікацію цих двох видів міських поселень, Станіслав Александрович зауважував, що містечко виконувало посередницькі функції між селом і містом. Вочевидь, цю різницю добре усвідомлювали тогочасні люди. В усякому разі на різниці між містом і селом свого часу наголосив король Зигмунт III, який писав 1589 р.: «Ярмарки и торги то само розницу межы месты и селы чиняють»³⁶⁷. Тож наявність торгів та ремісництва наближало містечко до міста, тоді як заняття рільництвом уподібнювало його до села³⁶⁸. Різниця між містом і містечком полягала у сфері товарних відносин та в розмірах охоплених ринковими відносинами навколишніх територій. Видатний дослідник економічної історії доіндустріальної Європи Фернан Бродель писав: «Кожне місто, хоч би яке воно було, це передусім ринок. Якщо ринку не було, то й місто було немислиме»³⁶⁹. Кожне міське поселення створювало навколо себе певну зональну організацію економічного простору. Але якщо містечко втягувало до своєї ринкової орбіти невелику територію найближчих околиць (кілька сіл), то

364 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 89.

365 *Volumina Legum*. – Petersburg, 1860. – Т. 8. – С. 88; *Alexandrowicz St.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI-XVII w. – S. 37.

366 *Biblioteka Czartoryzkich*. – Dział rękopisów. – Sygn. 806. – S. 669.

367 АЮЗР. – К., 1907. – Ч. 8, т. 5. – С. 247; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 57.

368 *Ochmański J.* W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI w. // *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego*. – Warszawa, 1958. – S. 224; *Alexandrowicz St.* Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII w. // *Rocznik Białostocki*. – Białystok, 1961. – Т. I. – S. 64–65.

369 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XVI–XVIII ст. – Т. I. – С. 432.

місто залучало до товарного обігу якнайширшу територію з кількома десятками локальних ринків навколишніх містечок та інших міст. Ринки найбільших міст мали характер регіональних торгів³⁷⁰.

Проте, оскільки практично дослідити структуру ринку міського поселення не видається можливим, на думку Александровича, найважливішого значення набуває критерій величини самого міста, чисельності населення, тобто його залюдненості³⁷¹. У зв'язку з цим він запропонував класифікацію міських поселень ВКЛ, що ґрунтується на чисельності населення. Зокрема, містечками він вважає поселення, які мали до 150 димів або населення яких, виходячи з коефіцієнта залюднення диму 7 осіб, становило 1050 людей; населені пункти, що налічували від 151 до 250 димів або 1750 мешканців, він вважав перехідною формою від містечка до міста, а містами пропонував визнати ті, котрі мали від 250 димів, тобто населення яких становило понад 1750 осіб. Розуміючи, що цей поділ є умовним, він водночас вважав, що запропоновані засади диференціації міських поселень відповідають еволюційному характеру перетворення містечок на міста³⁷². Від цієї класифікаційної схеми відрізняється кількісними параметрами класифікація, запропонована Петром Сасом, який до малих українських міст відносить поселення, які мали до 200 димів, до середніх – від 200 до 700, а до великих – що мали понад 700 димів³⁷³. Щоправда, обидва ці підходи суперечать погляду Броделя, який вважав, що інколи за кількістю населення деяким містам не поступалися великі села, які однак упродовж свого існування так ніколи й не перетворилися на міста. Водночас щойно народжені міста могли бути й меншими від великих сіл, котрі мали тривалу історичну долю. Найважливішим, на його думку, був інший чинник, а саме те, що місто як соціокультурний та економічний організм становить вищий спосіб життя порівняно із селом. Адже місто не лише зосереджувало в собі функції політичного, релігійного та економічного керівництва, воно само було центром ремісничого виробництва. Поставши внаслідок поділу праці, місто своєю чергою постійно його стимулювало. Не існувало міста без неодмінного поділу праці³⁷⁴.

О. І. Баранович, не пропонуючи власних чітких класифікаційних критеріїв волинських міст за їхньою величиною, разом з тим зазначав:

370 *Lowmiański H.* Handel Mohylewa w XVI w. // *Studia Historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. – Kraków, 1938. – Т. 2. – S. 517–547; *Alexandrowicz St.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI – XVII w. – S. 37.

371 *Alexandrowicz St.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. – S. 38.

372 *Ibidem.*

373 *Сас П. М.* Феодальные города Украины. – С. 18–22.

374 *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XVI–XVIII ст. – Т. I. – С. 414.

«...ряд міст дійшов значних розмірів: маємо 16 міст, що мали 300–400 хат, 9 міст, що мали 400–500 хат, 11 міст, що мали 500–1000 хат, маємо 4 міста, які мали більше, ніж 1000 хат»³⁷⁵. Називаючи ці міста великими, він, виходячи з числа людності, вважав, що для їхнього населення сільське господарство вже не було першорядним заняттям, тож, на нашу думку, як класифікаційні ознаки дослідник виокремлював економічні функції міста. На мапі «Волинське воєводство 1629 р.: поселення і володіння», яку він створив на підставі подимного тарифу 1629 р., О. Баранович дає кілька умовних позначок поселень, за якими він розрізняє міста відповідно до чисельності населення. Зокрема, він згрупував міста, що мали 101–200, 201–500, 500–1000 і понад 1000 димів, що можна вважати за певну класифікацію міських поселень на підставі їх залюдненості. Попри це, він одним знаком позначає і села, і міста, в яких було від 101 до 200 димів. Так, одним знаком позначено село Тиранивка, яке мало 111 димів, і містечко Сульжин, де налічувалося 168 димів за даними тарифу 1629 р.³⁷⁶

І. П. Крип'якевич зазначав, що за числом населення українські містечка були невеликими, налічували подеколи менше 100 дворів, ремісниче виробництво в них було нерозвинутим, а більшість населення становили землероби. Справжніми великими містами він вважав стародавні міста, які досягли свого розквіту ще в давньоруський період. Саме вони, на його думку, мали високорозвинене та диференційоване цехове ремесло, яке виробляло продукцію не тільки для місцевих потреб, а й на широкий ринок³⁷⁷. Проте він відзначав роль і невеликих містечок у розвитку місцевої торгівлі.

Кілька слів про панівні історіографічні стереотипи. Існує погляд, що через скупченість міських будівель санітарно-гігієнічні умови життя в містах були гіршими і внаслідок цього, смертність населення була вищою. Зокрема, такої думки дотримувалися Егон Вельрозе і Тадеуш Ладогурський, які, виводячи нижчий коефіцієнт залюдненості диму в місті, ніж на селі, пояснювали це гіршими гігієнічними умовами міст, а відтак і вищою смертністю³⁷⁸. Так само вважав і Ярослав Кісь, зазначаючи, що природний приріст населення в містах був меншим, а смертність більшою³⁷⁹. Цезарій Кукльо нібито не робить різниці між

375 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 21–22.

376 Там само. – С. 137.

377 Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – С. 34–35.

378 Vielroze E. Ludność Polski od X do XVIII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. 5. – Z. 1. – S. 15; Ładogórski T. Studia nad zaludnieniem Polski XIV w. – Wrocław, 1958. – S. 30–59. Докладніше про це див. S. 45–47.

379 Кісь Я. П. Джерела до демографії українського феодального міста (XVI–XVIII ст.). – С. 27.

санітарно-гігієнічними умовами села й міста, вважаючи, що ні там, ні там вони не відповідали нормам. Разом із тим дослідник зауважує, що більшість старопольських міст, зокрема й столиця Варшава, через брак санітарного та комунального обладнання не могла дати собі раду з міськими нечистотами, чим пояснюється швидке поширення епідемічних захворювань³⁸⁰.

На нашу думку, цей висновок є прийнятним для західноєвропейських міст, які немов «корсетом» були стиснуті кам'яною міською стіною, котра не давала змоги місту розширювати свою площу. Західноєвропейські міста зростали завдяки щільності забудови міських кварталів, де поступово внаслідок цього житлові будівлі стали впритул прилягати одна до одної. Тому в цьому плані слушним видається погляд Ст. Александровича, який вважав, що завдяки просторішій забудові міст санітарні умови в містах ВКЛ були не гіршими, ніж на селі, оскільки більшість міст і містечок мала відкритий характер³⁸¹.

Словник Антуана Фюрет'єра 1690 р. визначає місто як «місце проживання доволі великого числа людей, зазвичай замкнене мурами»³⁸². Як відомо, словники та енциклопедії подають загальноприйняте тлумачення того чи іншого поняття, котре стало вже звичним для сучасників. Українські міста не були винятком і навіть найменші з них мали оборонні укріплення, щоправда, більшість їх, на відміну від західноєвропейських, були не кам'яними, а дерев'яними. Але архітектурно-планувальні особливості українських міст принципово відрізнялися від західноєвропейських. Якщо західноєвропейське місто оточували фортечні мури, що становили своєрідне «камінне кільце», котре охоплювало все місто, то українські міста зберігали у своєму плануванні традиційні засади давньоруських міст. Вони склалися з двох частин: власне укріпленої частини міста – дитинця (замку) і посаду, розташованого поза межами дитинця. З часом, коли місто розросталось, його дерев'яні стіни легко розсувалися і, приймаючи нових мешканців, місто разом з ними зростало територіально. Коли нових поселенців прибувало дуже багато, поряд із так званим Старим містом поступово виникало Нове, котре водночас становило його складову частину, а подеколи існувало незалежно як його своєрідне місто-супутник. Довкола деяких міст виникало по кілька таких менших міських осередків-супутників, з яких складалася цілісна територія великого міста. В інвентарі 1620 р. одна з частин міста Острога називається «Miasto Zastawie

380 Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 248.

381 Alexandrowicz St. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI-XVII w. – S. 49–50.

382 Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XVI-XVIII ст. – Т. I. – С. 423.

za groblą przy Ostrogu»³⁸³. А на середину XVII ст., крім Старого та Нового міста і відомих острозьких передмість Зарванського, Загороддя, Завалля, Заріччя і Залужжя, виросло ще одне місто-супутник «Miasto Karolin przy Ostrogu»³⁸⁴. Тож прийняття нових городян відбувалося не внаслідок ущільнення внутрішньої міської забудови, а за рахунок нових земель, які поступово входили до міської території. Характерна для українських міст садибно-дворова забудова не відзначалася щільністю. Отже, завдяки просторій забудові, санітарно-гігієнічні умови життя в українських містах були кращими не тільки порівняно з західноєвропейськими, а й з багатьма польськими містами, котрі, стиснуті мурами на взірєць західноєвропейських, часто були забудовані дво- і триповерховими будинками.

Більш-менш детальні описи міських поселень, подані в інвентарях, дають можливість провести низку історико-демографічних досліджень. Зокрема, послуговуючись матеріалами інвентаря 1620 р. щодо чисельності житлових приміщень – «димів», а також відомими за публікацією А. Яблоновського даними поборових реєстрів 1570–1583 рр. та матеріали подимного тарифу 1629 р., що опубліковані О. Барановичем, можна простежити коливання числа «димів», а отже, дослідити кількісні зміни населення низки міст протягом 1570–1629 рр.³⁸⁵ На підставі зазначених джерел складено порівняльну таблицю* числа димів, яка відображає тогочасні демографічні процеси, а саме: динаміку зростання, а подеколи й зменшення чисельності їх мешканців протягом 50–60 років їхньої історії. Це відкриває перспективи для реальніших обрахунків чисельності населення цих міст та дає можливість проаналізувати причини їхнього піднесення або ж занепаду.

На підставі цієї таблиці підтверджуються висновки багатьох дослідників щодо недосконалості поборових реєстрів та неповноти

383 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 203; *Opisci* Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 193.

384 *Opisci* Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 366.

385 *Źródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 3–158; Баранович О. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. – С. 114–140; *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 140–143 zw., 373–376 zw., 286–289 zw., 322 zw.–323 zw., 182–183 zw., 108–109, 315–319, 175–180, 426–438, 319 zw.–320 zw., 448–462 zw., 475–477, 196–207, 361–370 zw., 127 zw.–131 zw., 305 zw.–307 zw., 270–275, 294–297, 321 zw. (в зв'язку з тим, що міста в таблиці подані в алфавітному порядку, сторінки також подаємо відповідно до цього порядку).

* Оскільки в інвентарі 1620 р. подано опис частини Острога, то в графі «за інвентарем 1620 р.» йдеться лише про половину міста, яка внаслідок поділу 1603 р. відійшла до кн. Олександра, а в подальшому до його спадкоємців. Дані щодо міста Луцька не внесено до таблиці, оскільки в інвентарі 1620 р. подаються лише окремі будинки з «пляцями»-садибами, що належали до Олександрової частини.

Таблиця 1
Число димів деяких волинських міст за даними поборових реєстрів
1570–1583 рр., інвентаря 1620 р. та подимного тарифу 1629 р.

№ п/п	Назва міста	Число димів				
		за побором 1570 р.	за побором 1577 р.	за побором 1583 р.	за інвентарем 1620 р.	за подимним тарифом 1629 р.
1	Александрія	–	–	–	321	357
2	Баранівка	–	–	–	302	282
3	Берездів	–	37	65	333	289
4	Дубрівка	–	–	–	118	112
5	Дорогобуж	139	76	47	83	122
6	Жорнів	–	–	–	131	150
7	Звягель	150	90	92	408, з них 55 підсусідків	451
8	Козлин	–	–	–	184, ще 24 садиби порожні	250
9	Лабунь	–	–	95	139	303
10	Любар	–	–	–	1079	445
11	Несолонь	–	–	–	167	–
12	Острог (Олександрава частина)	–	–	–	589, ще 14 садиб порожні	1655 (ціле місто)
13	Острополь	–	–	662	1250	1002
14	Полонне	–	130	71	823	970
15	Рівне	–	–	–	413	505
16	Смолдирів	–	–	–	172	226
17	Сураж	–	–	–	203	288
18	Хлапотин (Красностав)	–	–	14	399	383
19	Черниці	–	–	–	250	–

їхніх відомостей стосовно числа податкових одиниць³⁸⁶. Можемо пересвідчитися, що іноді в них відсутня інформація про наявні на час проведення поборів великі населені пункти. Відомо, наприклад, що місто Любар (Любартів), яке не фігурує в матеріалах жодного з поборів 1570–1583 рр., було засноване ще в XIV ст. великим литовським князем Любартом. Подеколи в поборових реєстрах подано разом відомості про цілу низку поселень, що не дає реального уявлення щодо

³⁸⁶ Баранович О. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. – С. 6–7; Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. – С. 62–63.

залюднення кожного з них. Зокрема, побор 1570 р. фіксує загальне число димів (892) десяти волинських міст (Острога, Берездова, Рівного, Жорніва, Полонного, Янушполя, Сульжина, Колодного, Красилова, Черняхова) узятих разом³⁸⁷, що не дає змоги використати ці відомості. Цілком очевидно, що це число не відображало справжньої картини, оскільки в такому разі на кожне з цих міст припадало в середньому лише 89,2 дими, тоді як побор 1577 р. тільки в Острозі фіксує 316 димів³⁸⁸.

Можна говорити також про недостатньо повні дані й подимного тарифу 1629 р. Зокрема, за тарифом у Любарі налічується лише 445 димів, а за інвентарем 1620 р. там було 1079 житлових будинків³⁸⁹, тож лише тут недораховано 634 дими або майже ціле доволі велике місто. За цим самим тарифом, у м. Заславі зафіксовано 875 димів, а за інвентарями 1631 і 1636 рр. в обох його частинах (Старому і Новому містах) налічувалося 1314 димів, отже, невраховано 439 димів³⁹⁰. Тож, цілком очевидно, що подимний податок 1629 р. було сплачено лише з частини цих міст. Не могло також протягом дев'яти років, що відділяють складення інвентаря 1620 р. від подимного тарифу 1629 р., зникнути два міста – Несолонь та Черниці, в яких у 1620 р. налічувалося, відповідно, по 167 та 250 житлових будинків³⁹¹.

Наведена вище таблиця дає можливість певною мірою простежити темпи зростання деяких міст. Як можна пересвідчитись, швидкими темпами зросло місто Острополь, засноване князем Василем-Костянтином Острозьким 1576 р.³⁹² Через сім років після заснування, за побором 1583 р., в місті налічувалося 662 житлові будівлі, а ще через 37 років, на 1620 рік, місто зросло майже удвічі, охоплюючи 1250 садиб. За кількістю будинків Острополь був найбільшим з описаних в інвентарі 20 міст та складався з двох частин: поряд зі Старим містом, яке, вочевидь, уже не могло вмістити всіх нових поселенців, виросло Нове місто, яке, з одного боку, було своєрідним супутником Старого міста, а з другого, маючи всі атрибути повноцінного міста аж до окремого міського уряду на чолі з бурмистром, функціонувало абсолютно автономно. На цей час Старе місто (разом з передмістям) налічувало 986,

387 *Źródła dziejowe.* – Т. XIX. – S. 14–15.

388 *Ibidem.* – S. 37.

389 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 430 zw.–438; Ворончук І. Місто Любарів (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.) // Житомирщина на зламі тисячоліть: Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 96.

390 *Arch. Sang.* – Sygn. 64/11a, 64/12.

391 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 319 zw.–321 zw.

392 *Острозький літописець.* – С. 129.

а Нове – 264 садиби³⁹³. Як бачимо, Нове місто було значно меншим від Старого Острополя, але водночас значно більшим від таких міст, як, наприклад, давній Дорогобуж, де на цей час було лише 83 житлові будівлі³⁹⁴, або Жорнів чи Лабунь, що нараховували, відповідно, по 131 та 139 пляци-садиби³⁹⁵.

Як засвідчують інвентарі, головним елементом будівної структури волинських міст залишалася садибно-дворова забудова, в якій простежуються традиції і засади, характерні для давньоруських міст³⁹⁶. За своїм плануванням та організацією волинські міста мали сотенно-десяткову систему, за якої населення оселялося десятками (на чолі з десятниками), котрі об'єднувались у сотні, очолювані сотниками. Сотники й десятники відповідали за порядок у своїх сотнях та десятках, сплату податків, виконання міських повинностей тощо. Так, у Старому Острополі налічувалося шість сотень, на чолі яких стояли сотники: Харко Соколик, Яромол, Петро, Кость, Кривошия, Копець. До кожної сотні входило від чотирьох до шести десятків, а всього їх було 26. Проте сотні й десятки не можна розуміти буквально, оскільки десятки зазвичай охоплювали значно більшу кількість садиб, ніж десять (подеколи від 17 до 40), а отже, щонайменше і таке ж число господарств. Так само й сотні включали значно більше ніж 100 пляців. Зокрема, Копцьова сотня складалася з шести десятків. А ці так звані десятки налічували таку кількість садиб-пляців: десяток Малого – 25 пляців, Гаврилів десяток – 7, Ясків – 23, десяток Івана Босого – 31, Петра Парканного – 27, десяток Йовця – 38. Таким чином, ця сотня об'єднувала 161 садибу. Ще більше садиб, а саме 176 було в Петровій сотні³⁹⁷. Нове місто взагалі складалося лише з однієї сотні, на чолі якої стояв сотник Кулий. До неї входило вісім десятків, які охоплювали разом щонайменше 264 дворові садиби.

Так само на сотенно-десятковій системі було засноване місто Любартів, де у Старому місті налічувалося 14 десятків, а в Новому – 16, а десятки Нового міста містили в собі від 17 до 56 садиб. Спостереження над текстовими описами міст інвентаря 1620 р. дає під-

393 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 448–462. Ворончук І. Середньовічний Острополь (за інвентарем володінь князів Острозьких) // Острогіана в Україні і Європі. – Старокостянтинів, 2001. – С. 249.

394 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 182–183 zw.

395 *Ibidem*. – Sygn. 3669/II. – S. 108–109, 474–477.

396 Куповой А. И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города // Древнерусский город: Материалы Всесоюзн. археол. конф., посвящ. 1500-летию г. Киева. – К., 1984. – С. 65–66.

397 Ворончук І. Середньовічний Острополь (за інвентарем володінь князів Острозьких). – С. 249–250.

стави сприймати десятки як своєрідні вулиці. Можна припустити навіть, що деякі з них мали вже й свої назви, але, за звичкою, а, можливо, й задля зручності, ревізори описували посілість міщан за сотнями й десятками. На цю думку наштовхує згадка ревізорів про вулицю Калік або Старців у Любарі («Ulyca Kaleczka albo Dziadow grzy Serkwi Przecystej»), де мешкали каліки і старці міста³⁹⁸.

Водночас у містах було дуже багато порожніх садиб. Так, в обох частинах міста Острополя налічувалося 257 пусток³⁹⁹. Причому це були не просто нові місця для майбутніх поселенців, а вже обжиті, але покинуті своїми колишніми мешканцями. У більшості випадків ревізори навіть зазначають імена та прізвища колишніх господарів покинутих пляців, а це є свідченням, що їхні мешканці залишили свої домівки не так уже й давно. Тож якщо в місті нараховувалось усього 1250 садиб, то 257 або трохи більше 20 % на час складання інвентаря стояли порожніми. У Любартові на 1079 садиб пустками стояли 91, отже 8,4 % сімей, навіть якщо рахувати по одній родині на порожню садибу, залишили місто⁴⁰⁰. Це дає можливість зробити висновок, що заселеність цих міст була значно більшою, ніж на час складання інвентаря.

Загалом мобільність тогочасного населення була доволі великою і майже в кожному поселенні стояли пусті садиби. Проте, щоб одразу п'ята частина міських житлових приміщень виявилася порожньою, як бачимо в Острополі, та більше восьмої частини у Любартові, повинні були відбутись якісь дуже серйозні події, що спричинили значне зменшення їхнього населення. На думку про велике спустошення міст наштовхує ще одне спостереження. В Острополі налічується 62 жінки (у Старому місті – 44, в Новому – 18), які через відсутність чоловіків у родині, фігурують в описі як господарки садиб. Подібна ситуація простежується в той час і в Острозі, де на 578 домогосподарств Олександрової частини міста (за винятком шляхетських дворів) налічувалося 29 жінок-удів та ще 12 самотніх жінок-голів домогосподарств, але при цьому не зазначалося, що вони вдови⁴⁰¹. Такого великого числа самотніх жінок немає в описах інших, навіть дуже значних, міст. Для тогочасної демографічної поведінки самотність як

398 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 437 zw.; Ворончук І. Місто Любартів (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.). – С. 96.

399 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 448–462; Ворончук І. Середньовічний Острополь (за інвентарем володінь князів Острозьких). – С. 250

400 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 426–438; Ворончук І. Місто Любартів (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.). – С. 96.

401 *Ibidem*. – Sygn. 3669/II. – S. 196–207.

чоловіків, так і жінок була рідкісним явищем. За тих часів несімейні господарі як на селі, так і в місті трапляються дуже рідко⁴⁰². Адже самотнє життя створювало для тогочасних людей додаткові труднощі, тому в разі смерті шлюбного партнера повторні шлюби уклалися доволі швидко. Вочевидь, ця ситуація стала наслідком якогось серйозного катаклізму – значної пожежі, пошесті або татарського нападу. Можна припустити, що в Острозі ця ситуація була пов'язана саме з пожежою, оскільки 38 домогосподарів називаються погорільцями, тож, вірогідно, що незадовго перед тим у місті сталася пожежа, під час якої могли загинути міські жителі. Можливо, ця ситуація була пов'язана з великими татарськими нападами на Волинь у 1616, 1617 і 1618 рр., під час яких частина населення цих міст могла загинути, інша частина – потрапити до ясиру, як це сталося з мешканцями цілої низки сіл, про що власне й повідомляє опис 1620 р. Крім того, внаслідок постійних татарських нападів міщани, шукаючи надійного захисту для себе і своїх родин, часто залишали насиджені місця для пошуків безпечніших місць проживання.

3.2.3. Структура міського диму та його заселеність

Більшість дослідників, зокрема й західноєвропейські, хоча й мають у своєму розпорядженні метричні книги, відзначають складність визначення чисельності міського населення ранньомодерного часу. Ще складніше зробити обрахунки людності українських міст, оскільки, як слушно зауважують вітчизняні дослідники, демографія українського міщанства ранньомодерного періоду може опиратися хіба що на неповні відомості щодо кількості жителів, які донесли до нас фіскальні реєстри⁴⁰³. При цьому «дим» зазвичай ототожнюється з однією родиною, коефіцієнт якої майже для всіх страт населення (селянства, шляхетства, міщанства, духівництва) обчислюється у 5–6,5 особи⁴⁰⁴. Помноженням кількості димів на його коефіцієнт було отримано число міських мешканців Волині в середині XVII ст. Саме так обраховували чисельність української людності, зокрема й міської, А. Яблоновський, М. Ф. Владимирський-Буданов, О. І. Баранович, О. С. Компан,

402 Баранович А. Население предстепной Украины в XVI в. – С. 205.

403 Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С. 247.

404 Ворончук І. До питання методології та методики обрахунку міської людності України XVI – першої половини XVII ст. (на матеріалах Волині) // Матеріали V конгр. Міжн. асоц. українців. Історія: Зб. наук. ст. – Чернівці, 2003. – Ч. I. – С. 176.

М. Г. Крикун та ін.⁴⁰⁵ Причому Александр Яблоновський вважав міщанські родини меншими від селянських («*przysiężone rodziny miejskie za mniej «siemieniste» (5–6 głów) od wieśniaczuch*»), тож обраховував міську людність з розрахунку п'ятеро осіб на сім'ю⁴⁰⁶. Олексій Баранович виходив з однотипності формування як селянських, так і міщанських родин, застосовуючи коефіцієнт 6 для родин усіх тогочасних страт волинського населення⁴⁰⁷. Цей самий показник для міщанської родини приймала і Олена Компан⁴⁰⁸. Однак аналіз джерел переконує, що в цих обчисленнях бралися до уваги лише квантитативні показники, а квалітативна інформація щодо структури родини та залюдненості диму певною мірою ігнорувалася.

Розглядаючи демографічні характеристики населення Львова своїми попередниками, Мирон Капраль демонструє їхню непевність, показуючи, що за даними Юзефа Бартоломея Зіморовича та обрахунками Корнелія Гека, Романа Зубика і Ярослава Кіся коливання чисельності мешканців цього міста в першій половині та середині XVII ст. становить подеколи 2–3 рази⁴⁰⁹. Зупиняючись на методиках демографічного обрахунку, дослідник вважає найпоширенішим загальноприйнятий метод, який полягає «у з'ясуванні кількості будинків або сімей на підставі числа платників податку та визначенні демографічного множника на один будинок або на одного платника податку з наступним обрахунком орієнтовної чисельності»⁴¹⁰. Як бачимо, М. Капраль також ототожнює такі поняття, як житлове приміщення – *дим* та *родина*, що взагалі є характерним для вітчизняних дослідників. Так, О. Компан, намагаючись з'ясувати чи збігалося поняття «дим» з поняттям *дім*, *родина*, підкреслювала заслугу Олексія Барановича саме в тому, що, на її думку, він встановив відповідність волинського *диму* поняттю *родина* для 1629 р.⁴¹¹ Попри те, що думка Барановича не була цілковито однозначною, він, насправді, обраховував чисельність населення Волині на середину XVII ст., виходячи з коефіцієнта 6 для диму, зокрема й місь-

405 *Źródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 57–61; *Ibidem*. – Warszawa, 1897. – Т. XXII. – S. 497; *Владимирский-Буданов М. Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской Унии (1569) // АЮЗР. – Ч. VII, т. II. – К., 1890. – С. 33; *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 16–17, 21–22; *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. – С. 62; *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // – С. 80.

406 *Źródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 58.

407 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 16–17.

408 *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. – С. 62.

409 *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – С. 248–249.

410 *Там само*. – С. 248.

411 *Компан О. С.* До питання про заселеність України в XVII ст. // УДЖ, 1960. – № 1. – С. 67.

кого, прирівнюючи його до родини⁴¹². Саме такою методикою послугуються всі вітчизняні дослідники понині: більшість із них ідентифікує дим з родиною, а величину диму – з величиною родини⁴¹³.

Водночас деякі дослідники заперечували тотожність термінів *дим* і *родина*, вважаючи, що термін *родина* не покриває поняття *дим*, яке є значно ширшим. Так, Митрофан Довнар-Запольський вказував на складність визначення числа мешканців диму, оскільки в одному димі могло проживати близько 7–10 осіб чоловічої статі. Такі великородинні дими він прирівнює до цілої родинної спільноти, називаючи її общиною⁴¹⁴. Юзеф Можи також зауважував, що сільський чи міський дим не завжди відповідав поняттю *родина*, через що ідентифікація міського диму з родиною може, з одного боку, призвести до завищеної цифри в обрахунку пересічної родини, з іншого, – до заниженого результату. Він зазначав, що нерідко дим був заселений двома і навіть трьома родинами. Свої міркування дослідник підкріплює джерелами. Зокрема, за документальними даними 1646 р., в маєтності Соколні Оршанського повіту на 169 димів налічувалося 210 родин, тож багатородинні дими становили 24 %. На його думку, у великих містах відсоток багатородинних димів був ще вищим. Він наводить приклади м. Вільна, де в 1676 р. в 76 будинках мешкало 186 родин, отже, на один дим припадало 2,4 родини, та м. Слуцька, де в 1689 р. на дим у середньому припадало 2 родини⁴¹⁵. Ст. Александрович також не отожднював дим із родиною, розуміючи міський дим як господарську цілість, яка об'єднувала не лише членів близької і далекої родини, що до неї належали, а й домашню службу, челядь, коморників та інших домочадців, тобто він абсолютно чітко прирівнював дим до домогосподарства⁴¹⁶. Василь Мелешко також вважав міський дим складною структурою, зауважуючи, що в багатьох міських домах проживало по кілька родин⁴¹⁷. Саме такої думки дотримувався і О. Баранович, який, на відміну від М. Ф. Владимирського-Буданова, вважав, що дими не «можуть бути за точні вказівки про склад людности»⁴¹⁸. Дослідник

412 Баранович А. Население предстепной Украины в XVI в. – С. 206

413 Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С. 85–88.

414 Довнар-Запольський М. Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI в. – С. 211; Доўнар-Запольскі М. Соцыяльна-эканомічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI–XVIII сталецьцях // Гістарычна-археалёгічны зборнік. – Менск, 1927. – С. 18–19.

415 Morzy J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – S. 124–126.

416 Alexandrowicz St. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. – S. 49.

417 Мелешко В. Й. О торговле и торговых связях Могилева в XVII в. // Труды Института Истории Академии Наук БССР. – Минск, 1958. – Выпуск 3. – С. 48.

418 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 6.

писав: «Важко сподиватися, щоб в поданих міських кам'яницях, принаймні у більшості їх, жила тільки одна родина. Та і не в кам'яницях, за аналогією з пізнішими часами в цім краї, XVIII ст., за аналогією з містами Західньої Європи XVII ст., можна сподиватися тут більше ніж одну родину»⁴¹⁹.

Попри це, більшість вітчизняних дослідників і сьогодні продовжує ототожнювати терміни *дим* і *родина*. Як бачимо, ця проблема в українській історіографії залишається невирішеною. Отже, спробуємо на волинському документальному матеріалі з'ясувати, що являли собою міщанська родина та міський дим у демографічному плані та чи збіглися ці поняття. З цією метою розглянемо спершу структуру та величину міщанської родини.

3.2.3.1. Міщанська родина та її коефіцієнт

Без з'ясування структури та коефіцієнта міщанської родини неможливо зробити обґрунтовані обрахунки загальної чисельності міського населення. Однак це завдання доволі складне, оскільки тогочасні інвентарі та інші документи здебільшого не містять безпосередньої інформації про склад міської родини, її чисельність та структуру. Фіскальні, або так звані описово-статистичні матеріали обмежуються зазначенням власників міських будинків або садиб-пляців, тобто голів родин, і лише подеколи вказано голів інших господарів-сусідів, які проживали там само, іноді названо підсусідків та коморників, проте склад окремих родинних структур не зазначається.

До усталених стереотипів належить поширене в літературі переконання, що на відміну від села, де панувала велика патріархальна родина (*extendend family*), у місті з самого початку утвердилася мала або нуклеарна сім'я (*nuclear family*), що складалася з батьків і дітей⁴²⁰. Це певною мірою механістичний підхід. Адже міщанами зазвичай ставали вчорашні сільські мешканці, котрі приносили з собою звичні для них психологічні стереотипи, зокрема звичку спільного проживання близьких родичів. Як відомо, усталені віками психологічні традиції та звички мають стійкий характер, вони не піддаються одномоментному руйнуванню, їхня трансформація та набуття людьми нових життєвих пріоритетів, особливо в сімейній сфері, відбуваються доволі складно і впродовж тривалого часу.

419 Там само. – С. 15.

420 Bogucka M. Rodzina mieszczańska XVI-XVII wieku // Rodzina w polskim mieście XVI-XVII wieku: wprowadzenie w problematykę // Przegląd Historyczny. – 1983. – Т. LXXIV, з. 3. – С. 496.

Вважається, що міське право відкрито протегувало одруженим людям. Одруження сприймалось як певна умова стабільності та виваженої людської поведінки, тому нерідко міські уряди вимагали укладення шлюбу протягом року після отримання чоловіком обивательських міських прав. Так само ремісничі цехи та купецькі гільдії часто вимагали одруження перед переведенням «товариша» (помічника) або челядника ремісника на майстра. Попри це, Марія Богуцька зауважує, що в кожному місті мешкало багато самотніх людей: удівців та вдів, членів подружніх пар, покинутих своїми партнерами, нарешті самотніх жінок та чоловіків, котрі ніколи не уклали шлюбів⁴²¹. Аналізуючи документальні матеріали XVI–XVII ст., польські дослідники спостерігають значний відсоток неповних міщанських родин, у яких не було батька або матері. Так, досліджуючи матеріали податного списку 1590 р., Станіслав Вашак підрахував, що в Познані число родин з обома родичами становило 78,3 %, вдови з дітьми – 16,7 %, а вдівці з дітьми – 5 %⁴²². На підставі списків поголовного податку 1659 р. у Старій Варшаві (без передмість) число повних родин з обома батьками дорівнювало майже 76 %, вдови з дітьми становили близько 15 %, а удівці з дітьми – 9 %⁴²³. Як бачимо, показники Познані й Варшави майже збігаються. Значний відсоток повних родин у цих містах Богуцька пояснює швидкими повторними шлюбами, тобто вступом удівців та вдів у нові подружні союзи⁴²⁴. Її гіпотезу підтверджує обрахований Вашаком коефіцієнт шлюбності в 11,5–14 %, що засвідчує значне число повторних шлюбів (других, третіх і навіть четвертих) тогочасних людей. Так, протягом 1610–1619 рр. у познанському костьолі Св. Войцеха на загальне число 295 шлюбів 179, тобто 60,6 %, було «вдовиних», тобто повторних, і лише 39,4 % припало на перші шлюби⁴²⁵.

Вважають, що до середини XVIII ст. тривалість подружнього життя на селі була значно довшою, ніж у місті: якщо на селі період шлюбного життя становив приблизно 15 років, то в Старій Варшаві та Познані XVII ст. він дорівнював в середньому 10 рокам⁴²⁶. Найдовше тривали шлюби представників найбагатших груп суспільства, зокрема патри-

421 *Ibidem.* – S. 497.

422 *Waszak St.* *Dzietność rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w. XVII wieku.* – S. 356.

423 *Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770 /* Wyd. A. Berdecka, J. Rutkowska, A. Sucheni-Grabowska, H. Szwanowska. – Warszawa, 1963. – S. 136–140.

424 *Bogucka M.* *Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku.* – S. 497.

425 *Waszak St.* *Dzietność rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku.* – S. 346–350.

426 *Kukło C.* *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej.* – S. 285.

ціату та заможного міщанства і ремісництва, і не лише через меншу смертність, а й з огляду на більшу міцність подружніх зв'язків, завдяки економічним чинникам. Водночас шлюби міської бідноти розпадалися доволі часто й легко, причому не стільки внаслідок смертності, скільки через те, що члени подружжя (частіше чоловіки), покидали шлюбного партнера нерідко з дітьми, йдучи з насиджених місць в пошуках кращої долі⁴²⁷. Можливо, саме цим пояснюється те, що в описах мешканців українських міст поряд з іменами жінок-удів, як-от: «*Woitowa stara wdowa*», «*Mielniczka wdowa*», називаються жінки за іменами своїх чоловіків, але без означувального слова «вдова», наприклад, «*Obuchowa*» або «*Oniskowa*». Це особливо впадає в око, коли ці різні означення жінок вживаються підряд, як-от в інвентарі м. Жорніва⁴²⁸. В описі острозьких міщан 1622 р. з парафії фарного костелу на 128 родин названо двох жінок, покинутих своїми чоловіками. Одна з них залишилася з дітьми: «*Katarzyna Ferensowa, mąż od niej poszedł za kucharkę, mieszka przez męża, ma dzieci*», а інша – Регіна, чоловік якої «*przez poszedł*» мешкала з родиною своєї сестри Аполонії, дружини Криштофа Римаря⁴²⁹.

Для встановлення родинного коефіцієнта дуже важливим є визначення середньої дітності пересічного міщанського подружжя. Більшість польських дослідників вважає, що за часів відносного демографічного спокою коефіцієнт народжень був доволі високим і становив близько 45 %, що відповідало більш менш природній плідності. Проте так само високим був і показник смертності, який становив 42–43 %. Це означало, що природний приріст, який розуміють як різницю між коефіцієнтом народжень і коефіцієнтом смертності, становив 2–3 % або 2–3 народження на 1000 осіб. Подеколи дослідники вбачають різницю демографічної поведінки міщан залежно від величини міста. Так, Цезарій Кукльо вважає, що у великих містах шлюби укладались у пізнішому віці, ніж у невеликих, а тривали коротший час, тому показник народжень у великих містах був нижчим і часто коливався в межах 35–40 %. Свою думку він обґрунтовує на прикладі міста Гданьська з населенням 50 тис., де рівень плідності в XVII–XVIII ст. сягав ледь 35 %, натомість у Познані, де 1793–1799 рр. було близько 10 тис. населення, коефіцієнт плідності був значно вищим і становив подібно до сільських показників 44,7 %, а коефіцієнт смертності, навпаки, був нижчим, близько 37,5 %⁴³⁰.

427 *Bogucka M. Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku. – S. 497; Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 286.*

428 *Ossolineum. – Sygn. 3669/II. – S. 109.*

429 *Akta kościoła farnego ostrogińskiego od 1622 r. – S. 196, 200.*

430 *Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 247.*

Доведено, що більшість міщанських родин були дітними⁴³¹. Згідно з дослідженням Станіслава Вашака в Познані на зламі XVI і XVII ст. дітні родин становили 70 %⁴³². Так само в Гданьську наприкінці XVI – початку XVII ст. картина була аналогічною, тут близько 65–68 % усіх родин були дітними⁴³³. Дослідники вважають, що в старопольських родинах перша дитина народжувалась не так швидко, як можна було б очікувати. Так, у середовищі багатого міщанства Старої Варшави в XVII ст. перша дитина народжувалась протягом першого року спільного життя подружжя (через 8–12 місяців) у 42,8 % родин, після 13–24 місяців – у 28,3 %, через два і більше років – у 16,8 %. У XVIII ст. у варшавських родинах Святохресної парафії перші пологи в середньому відбувалися через 14 місяців⁴³⁴.

На підставі метричних реєстрів Ірена Гейшторова обчислювала на один міський шлюб 5 народжень⁴³⁵. Проте з цим числом не погоджувався Тадеуш Ладогурський, вважаючи, що така норма радше відповідала сільській місцевості. За його обрахунками, в шльонських містах наприкінці XVIII ст. на шлюб припадало 4,6 народжень, тоді як у сільських повітах – 5,⁴³⁶ Кукльо на прикладах Варшави, Гданьська та Познані обраховує коефіцієнт плідності пересічної міської родини в 4,0 дитини, а сільських спільнот – понад 4,5⁴³⁷. Однак, обчислюючи на підставі документальних матеріалів за 1740–1769 рр. теоретичну плідність варшавських міщанок віком від 15 до 50 років, він збільшує цю цифру у 2,5 рази, визначаючи число народжених ними дітей у 10,87⁴³⁸.

Подколи коефіцієнт плідності міщанських родин обраховують залежно від заможності родини. Так, Вашак і Богуцька обумовлюють дітність родини її майновим станом. Вашак, обчислюючи пересічну дітність познанської родини у 3–3,5 дитини, на заможну родину рахував у середньому 4, а на біднішу – менше 2-х дітей. У Старій Варшаві в 1659 р.

431 *Bogucka M.* Rodzina mieszczańska XVI-XVII wieku. – S. 498.

432 *Waszak St.* Dzietność rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku. – S. 365.

433 *Bogucka M.* Rodzina mieszczańska XVI-XVII wieku. – S. 498.

434 *Gieysztorowa I.* Sprawozdanie z konferencji poświęconej zastosowaniu technik komputerowych w badaniach historyczno-demograficznych XVII i XVIII w. // *Przeszłość Demograficzna Polski.* – 1987. – T. 17. – S. 269; *Kukło C.* Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie. – Białystok, 1991. – S. 209; *Ejusdem.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 338.

435 *Gieysztorowa I.* Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII-XVIII wieku // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 1971. – T. 19. – S. 591.

436 *Ładogórski T.* Odpowiedź Pani Irenie Gieysztorowej // *Przeszłość Demograficzna Polski.* – 1975. – T. 7. – S. 305.

437 *Kukło C.* Próba sondażowego określenia wartości wybranych zespołów metrykalnych do badań nominatywnych // *Przeszłość Demograficzna Polski.* – 1981. – T. 13. – S. 89–116.

438 *Kukło C.* Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – S. 337–338.

середній показник дітності становив двоє дітей на родину, а в заможних сім'ях – троє⁴³⁹. Найчисельнішу групу становили родини з однією дитиною, яких було близько 50 %, водночас родини з чотирма або п'ятьма дітьми трапляються рідко. Богуцька простежує зменшення розмірів родини мірою просування вниз щаблями міської соціальної та майнової драбини. За її спостереженнями, в середовищі бідноти поширеною була родина з 3–4 осіб, а іноді вона складалася навіть з 2–3 членів⁴⁴⁰.

На українських матеріалах, зокрема на підставі раецьких актів 1460–1550 рр., М. Капраль визначає пересічний коефіцієнт біологічної львівської родини, що проживала в центрі міста, як 4,2 особи. Оскільки цей показник збігається із західноєвропейськими, дослідник вважає його цілком прийнятним. Проте, на нашу думку, порівняння із західноєвропейськими містами не зовсім виправдане, оскільки західноєвропейські родинні структури мали великі відмінності від східноєвропейських, зокрема українських, родинних спільнот. Беручи до уваги неповнолітніх дітей, службу та підмайстрів і учнів, М. Капраль отримує гіпотетичний показник родини – 8 осіб. Слід наголосити, що в його інтерпретації застосовується саме термін *родина*, хоча ідеться не про родину, а про домогосподарство⁴⁴¹. Дослідник застосовує диференційований підхід, обраховуючи окремо чисельність населення середмістя Львова та його передмість. Для середміських родин він встановлює коефіцієнт 8 осіб на родину, а для Татарського, Галицького та інших передмість – 6, не пояснюючи, як і чому різнилася демографічна поведінка львівських міщан різних районів міста. Так само коефіцієнт 6 він поширює на родини навколишніх сіл, що входили до міської території⁴⁴². Як бачимо, Капраль ототожнює такі поняття, як родина, дим й домогосподарство. Некоректність такого ототожнення підтверджують наведені самим же дослідником документальні відомості. Так, вказуючи число житлових будівель (287) та число їхніх мешканців (3 343) за поголовним податком 1662 р.,⁴⁴³ він не звернув увагу на те, що якраз ці відомості надають можливість визначити коефіцієнт мешканців пересічного будинку, що становить 11,64 особи на житловий будинок. Це набагато перевищує запропоновані ним коефіцієнти 8 та 6 осіб. Причому цей показник припадає на часи після страшних катаклізмів, що

439 Waszak St. *Dziennosc rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku.* – S. 343, 359.

440 Bogucka M. *Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku.* – S. 498.

441 Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – С. 250.

442 Там само. – С. 250–251.

443 Там само. – С. 256.

сталися в середині XVII ст. в українських землях, зачепивши майже кожну родину. Крім того, поголовним податком не обкладалися діти до 11 років та деякі інші категорії людності. Тож, можна припустити, що довоєнний показник мав би бути ще більшим.

Документальні свідчення щодо дітності волинських міщанських родин рідкісні, і все ж іноді вони трапляються. Щоправда, у магістратських та ратушних книгах на позначення дітей здебільшого вживаються терміни: «сыны», «дочки», «дети», «потомки» або «братья» і «сестры», що заважає визначенню їхнього реального числа. Наведімо кілька прикладів: 18 квітня 1618 р. виживські міщани Васко Кизевич і Самон здійснили продаж половини дворища «сами ѿд себе и ѿ потомков своих»⁴⁴⁴; 12 березня 1620 р. «Верка Охрѣмова из сынами своими зознали»⁴⁴⁵; «Трохим Гарасимович ... поспол з жоною своєю и дитми своими доброволне зозналъ»⁴⁴⁶; 25 квітня 1620 р. Ігнат Бакунович «из братею своєю рожоною» продали 2 морги власного ґрунту⁴⁴⁷; 21 січня 1621 р. виживський коваль Яцько Михневич «з братею своєю» визнали продаж «полпляцу»⁴⁴⁸. Тож на підставі цих документів можна зробити висновок лише про найменше число дітей у родині. Наприклад, 14 січня 1629 р. Раска Юскова з м. Вижви «веспул зь сынами своими, такъ тежъ и дочками зознали, иж єсми продала на вечность з дитми дом мои власныи»⁴⁴⁹, тож за цим записом можна припустити, що вона мала щонайменше чотирьох більш-менш дорослих дітей. Виживський міщанин Мисько Сендик разом із дружиною з січня 1631 р. визнав, що продав «част свою выдѣленую ѿт братѣ рожоных ѿтчизную ... шостая (!) част»⁴⁵⁰. Оскільки нерухомість розподілялась між нащадками чоловічої статі порівну, можна припустити, що всіх братів було шестеро.

З липня 1636 р. луцький міщанин Томаш Ясінський заповів 200 злотих двом сестрам та ще 200 злотих брату Юзефові⁴⁵¹. Серед шістьох свідків, які мали присягнути разом зі Стефаном Лихоїмовичем, засвідчуючи перед луцьким магістратським судом його невинуватість у смерті дівчини-служниці Федори, були його брат Прокіп та дві сестри⁴⁵².

444 ЦДІАК України, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 43–43 зв.

445 Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 59.

446 Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 132.

447 Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 58–58 зв.

448 Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 64 зв.

449 Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 104.

450 Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 132 зв.

451 Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 16 зв.; Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. // Старий Луцьк: Наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ. – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 198.

452 ЦДІАК України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 125 зв.–126 зв.

В одному з документів дубенського магістрату ідеться про чотирьох рідних братів-млинарів Тимоша, Леска, Івана і Потія, які працювали «nierozdzielnie»⁴⁵³. В червні 1658 р. дубенські міщани брати Юско і Гаврило Січкарі скаржилися на другу дружину покійного брата Павла, яка вижила з дому свого пасинка, їхнього небожа Васка, котрий тепер «po ludziach sie tula»⁴⁵⁴.

У 1625 р. чотири мешканці з містечка князя Михайла Воронєцького Райміста і серед них «Карпъ Кушнир з сынами само четверть» перейшли до нового містечка Брехова (або Янова), де «бытом осели и мешькают»⁴⁵⁵. 21 липня 1638 р. до луцького гродського суду було занесено скаргу шляхтича Яхима Горковського про напад, що стався 13 травня того ж року в м. Горохові під час обіду в домі Олександра Блендовського, куди він був запрошений господарем після недільної церковної служби. З-поміж міщан, які взяли участь у нападі, названо горохівських передміщан: Корецького з трьома синами, Абрама Жученяту з чотирма синами, Хвеска Косинського з двома синами, Клима Ґерницького з трьома синами, його брата Галивника з синами* та зятем із села Рачина⁴⁵⁶. Тож на п'ять міщанських родин (до обрахунків не беремо до уваги зятя Галивника, який мешкав на селі) припадало щонайменше 14 синів або 2,8 сина на родину, зрозуміло, що в нападі брали участь лише дорослі сини. Додавши таку саму кількість дорослих дочок, отримуємо 5,6 дорослих дітей на родину. Луцький райця Іона Михайлович із дружиною мали шістьох дочок, які всі в 1650 р. були заміжніми, тож досягли дорослого віку⁴⁵⁷. Інший луцький райця, на той час уже покійний, Самійло Кирилович мав з дружиною Катериною трьох синів Івана, Кирила, Захарія (останній під іменем Зосима був ченцем луцького братського монастиря) і двох дочок, одна з яких Парасковія була заміж за Семеном Соколяничем, а друга Марина – ще панною⁴⁵⁸. У 1650 р. діти торговицького війта Івана Завадського Юско, Стефан, Овдотя і Федя разом зі стриєм Тимошем Завадським позивали Яна Будзинського щодо забиття на смерть їхнього батька⁴⁵⁹. Отже, останні три родини відповідно склалися щонайменше з 8, 7

453 Там само, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 11 зв.–12.

454 Там само, ф. 33, оп. 1, спр. 1, арк. 46–46 зв.

455 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 145, арк. 79–81; *Селянський рух на Україні. 1569 – 1647 рр.* – С. 188–190.

* Оскільки число синів Галивника не зазначено, приймаємо його за найменше значення 2.

456 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 214, арк. 117–121; *Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.* – С. 302–306.

457 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 433–435.

458 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 435–437.

459 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 571–572 зв.

та 6 осіб. У 1622 р. родина острозького аптекаря Валентія складалася з нього, дружини Ядвіги та її дітей від першого шлюбу 18-річного сина та дочок, Софії, Анни й Катерини, а Миколай Пекар проживав з дружиною Софією та синами Григорієм, Бартоломеєм і Миколаєм⁴⁶⁰. У 1607 р. Василь Визгерд Бранський позивався з мінським воєводою Яном Пацом щодо своїх міських підданих «чоловеков трохъ в мѣсте Чарторыску на имѣ Ивана Счербача з сынами, Кондрата Кораба з братаю, Сахона Пытля з сынами»⁴⁶¹. Тож чоловіча частина кожної з названих родинних структур складалася щонайменше з трьох дорослих осіб, причому зберігалася розширена родинна структура, бо сини з батьками та рідні брати продовжували мешкати разом.

Наведемо кілька прикладів з ратушних книг м. Ратно. Так, 1599 р. ратненський міщанин Хома Тишевич заповів маєтність, зокрема «dom ten w kturimem mieszkał yz brathem swym» дружині та іншим родичам⁴⁶². Упродовж чотирьох місяців, з 12 лютого по травень 1600 р., у ратненському суді тягнулася справа про розподіл маєтності покійного Сидора Котовича між його синами, Яковом і Олифіром, та трьома зятями, Юском, Данилом і Зелюнкою⁴⁶³. У травні 1600 р. п'ятеро братів Салогубків з міста Ратнова ділили між собою материзну⁴⁶⁴. Тож ці приклади підтверджують, що доволі часто міщанські родини були багатодітними.

Певну частину населення великих волинських міст становили єврейські кагали в Луцьку, Острозі, Дубні, Олиці, Заславі, Збаражі, Кременці, Сатанові, Базилії, Полонному, Старокостянтиніві та інших містах, найбільшими з яких були луцький, володимирський, кременецький та острозький⁴⁶⁵. Наведемо кілька прикладів про дітність єврейських родин. Так, протягом кількох років син покійного луцького єврея Єфраїма Докторовича Гершон Єфраїмович виступав опікуном молодших братів Мошки, Михеля та Віктора у справі про повернення князем Юхимом Корецьким позиченого у їхнього батька боргу⁴⁶⁶. 1597 р. ще один луцький єврей Аврам Давидович Болоховець разом зі своїми синами Давидом, Мошкою та Йосифом продали свою садибу в м. Луцьку Григорію Юнковичу Колмовському⁴⁶⁷. Отже, лише чоловіча частина

460 Akta kościoła farnego ostrogi od 1622 r. – S. 198, 200.

461 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 546 зв.–548 зв.

462 Там само, ф. 31, оп. 1, спр. 1, арк. 2 зв.

463 Там само, ф. 31, оп. 1, спр. 1, арк. 13–13 зв., 23 зв.

464 Там само, ф. 31, оп. 1, спр. 1, арк. 20 зв.–21.

465 Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «Хмельниччины») / Исследование, пер. и коммент. С. Я. Борового. – Москва; Иерусалим, 1997. – С. 195–198.

466 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 356.

467 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 805–807.

родини Єфраїма Докторовича складалася з п'яти, а Аврама Болоховця – з чотирьох осіб. Якщо до чоловічої частини цих родин додамо жіночу, їх склад значно зросте. Вижівський єврей Шмойлович, який мав «матку свою и братю свою и сестры при собѣ и в ѡпецѣ своєи», 15 березня 1618 р. продав батьківський будинок «в мѣсте Вижве у ринку на рогу ... , ѡтдаляючи вже ѡд того инъших молодших братю и сестры своєи»⁴⁶⁸. Тож подружжя Шмойлів мало щонайменше п'ятьох дітей. 27 травня 1565 р. п'ятеро братів Левеєвичів: Яхно, Шлома, Сачко, Мошка і Шимха проводили поділ майна після смерті свого батька. Можна припустити, що в родині були не лише брати, а й сестри⁴⁶⁹. Єврейська великородинність спостерігається і за польськими матеріалами, що дослідники пов'язують із ранньою шлюбною моделлю⁴⁷⁰. Щоправда, наведені вище приклади, які загалом є дуже цікавими, оскільки розкривають життя конкретних тогочасних людей, справляють враження лише вибіркової ілюстрації, бо на них неможливо побудувати статистичні обрахунки.

Проте вдалося відшукати кілька міських інвентарів, що містять певну статистику, яка дає змогу, хай і приблизно, вирахувати коефіцієнт міщанської родини. Це інвентарі Заслава і Білогородки 1617 р. та інвентар Заславської волості 1625 р. Насправді унікальними є інвентарі міст Заслава і Білогородки 1617 р.⁴⁷¹, де число кожної родини зазначено в такий спосіб: «Piotr samorjät, pods[susiedok] samowtoг»⁴⁷². Щоправда, навіть і за цим описом важко зрозуміти, чи йдеться лише про чоловічу частину, чи про всю родину; незрозуміло також чи входять у це число недорослі діти. Як зазначалося вище, місто Заслав поділялося на дві частини. Тож інвентар 1617 р. описує лише половину міста, що належала князю Олександру Янушовичу Заславському, до якої входили частково як Стара, так і Нова частини міського поселення. На 505 родин цієї частини міста налічувалося 33 самотні особи, а також 40 родин, що склалися з двох осіб, 100 – з трьох, 115 – з чотирьох, 96 – з п'яти, 54 – з шести, 35 – з семи, 16 – з восьми, 9 – з дев'яти, 3 – з десяти, 2 – з 11,

468 Там само, ф. 32, оп. 1, спр. 1, арк. 47–48.

469 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 113; Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. I. Документы и регесты к истории литовских евреев (1550–1569) / Собрал и издал С. А. Бершадский. – СПб., 1882. – С. 141–142.

470 Польські дослідниці Анна Міхаловська і Божена Умінська зазначають, що для євреїв характерними були ранні шлюби. Середній вік заміжжя для жінок становив 16 років, для чоловіків – 17 р., що забезпечувало великородинність єврейських сімей. Див.: Michałowska A. Rodzina żydowska w Radoszkowicach w końcu XVIII wieku // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – Т. 110 (1). – С. 59–74; Umińska B. Pozycja kobiety w tradycyjnym prawie żydowskim // Studia z dziejów Żydów w Polsce. – 1995. – Т. 1. – С. 149–167.

471 Arch. Sang. – Sygn. 64/26.

472 Ibidem. – S. 4.

1 – з 14 і 1 – з 17 осіб. Тож одинаки становили 6,53 % родинних структур міста, сім'ї з двох осіб – 7,92 %, з трьох – 19,8 %, з чотирьох – 22,7 %, з п'яти – 19 %, з шести – 10,6 %, з семи – 6,9 %, з восьми – 3,1 %, з дев'яти – 1,7 %, родини, до яких входило від 10 до 17 осіб, становили разом 1,4 %⁴⁷³. Якщо до недітних родин відносимо не лише цілком самотніх, а й родини, що склалися з двох осіб (хоча серед них могли бути і вдови або удівці з однією дитиною), а дітними вважаємо родини від трьох осіб і більше, то недітні родини становитимуть 14,45 %, а дітні – 85,55 %. Якщо багатодітними вважати сім'ї з чотирма дітьми і більше, то на 505 родин таких було 121 або 23,96 %, тобто приблизно четверта частина родинних структур.

У Білогородці налічувалося 139 родин, з них самотнім був лише один мешканець, що становить 0,7 % усіх міщанських родин, 4 родини (2,87 %) склалися із двох осіб, 14 (10 %) – із трьох, 32 (23,02 %) – з чотирьох, 34 (24,4 %) – з п'ятьох, 20 (14,38 %) – з шістьох, 18 (12,94 %) – з сімох, 9 (6,47 %) – з вісьмох, 5 (3,59 %) – з дев'ятьох, одна родина (0,7 %) – з 11, і одна (0,7 %) – з 14 осіб⁴⁷⁴. Отже, тут недітних родин було 3,57 %, а переважна більшість або 96,43 % – дітними. Найбільший відсоток – більше третини міської популяції – становили родини, що склалися з п'ятьох осіб. Якщо вважати великородинними сім'ї від 6 осіб і більше (в даному разі ті, що мали від 4 до 14 дітей), то на 139 родинних структур таких припадало 54 або 38,78%.

Родини з однією дитиною у Заславі становили 19,8 %, а в Білогородці – 10 %, тож ці результати значно відрізняються від обрахунків Богуцької по Варшаві, де в 1659 р. найчисельнішу групу (близько 50%) становили родини з однією дитиною. Водночас не можна не помітити, що показники Заслава і Білогородки значною мірою різняться: у Білогородці спостерігається значно більший відсоток багатородинних сімей, що, можливо, було пов'язано з розмірами міст.

На підставі цих інвентарів спробуймо визначити коефіцієнт міської родини, але до обрахунків слід додати малолітніх дітей, яких не вносили до описів. Аналізуючи міські інвентарі XVI–XVII ст., Юзеф Можи звернув увагу на те, що в них не реєструвалися недорослі діти, люди похилого віку та непрацездатні. Зокрема, в інвентарі маєтності Деречина вказано, що списувати потрібно людей, «nie rachując do lat 10 dzieci i żebraków ubogich»⁴⁷⁵. На підставі інвентарів XVIII ст. Станіслав Александрович дійшов висновку, що дітей до десятирічного віку

473 *Ibidem.* – S. 1–20.

474 *Ibidem.* – S. 21–25.

475 *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – S. 128.

було 30 %. З такою цифрою погоджується і Можи, проте задля обережності він у власних обрахунках до цих 30 % зараховує не лише дітей, а й службу і коморників, людей похилого віку та не здатних до праці. Митрофан Довнар-Запольський вважав, що діти становили близько 50 % людності, щоправда, не зазначає при цьому до якого віку⁴⁷⁶. Борис Урланіс обраховував дітей до 14 років на 35 %⁴⁷⁷. Вітольд Куля і Егон Вельрозе відводили на дітей 38 % населення⁴⁷⁸. Такий самий відсоток приймав і Тадеуш Ладогурський⁴⁷⁹, а Адам Щипьорський обраховував дітей до 14 років на 20,7 %, а до 18 років – на 38 %⁴⁸⁰. Як бачимо, за обчисленнями різних дослідників відсоток недорослих дітей коливається в доволі широкому діапазоні від 20 до 50 %. Враховуючи це, ми застосуємо в обчисленнях середній і найвживаніший варіант – 32 %.

За інвентарем, у Білогіродці на 139 родин названо 737 осіб. Додамо тепер 32 % малолітніх дітей, що в числовому вираженні становитиме 235, тоді на 139 родин припадатиме 972 особи, а родинний коефіцієнт становитиме 7 осіб. За описом Заслава нараховуємо 2204 дорослі особи. Додавши до цього числа 704 особи недорослих дітей, отримаємо 2908 осіб на 505 родин, а на біологічну родину 5,75 осіб.

Інвентар Заславської волості 1625 р., крім голів родин, містить перелік синів у містах Краснокорці та Новому Заславі⁴⁸¹. Зокрема, у Краснокорці на 235 батьків – голів родин зазначено 305 синів⁴⁸². Як зазначалось вище, йдеться про дорослих синів. Число дорослих жінок – матерів (можливо, іноді мачух) дорівнюватиме кількості дорослих чоловіків – голів родин, тобто 235, а кількість дорослих дочок – числу дорослих синів. Незважаючи на різне число народжень дітей різної статі, демографи довели, що протягом їхнього дорослішання різниця між числом хлопців і дівчат нівелюється, і в зрілому віці чисельність чоловіків і жінок є майже однакова⁴⁸³. Отже, на 235 родин припадатиме 1080 дорослих осіб, а на родину – 4,5 дорослої особи, недорослих дітей – 380. Таким чином, на одну родину, навіть не враховуючи старих бать-

476 Доўнар-Запольскі М. Соцыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI-XVIII сталяццях. – С. 23.

477 Урланіс Б. Рост населення в Европе. – С. 87.

478 Kula W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 62; Wielrose E. Ludność Polski od X do XVIII w. – S. 10–13.

479 Ładogórski T. Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku. – С. 43.

480 Szczypiorski A. Na marginesie książki S. Szymkiewicz (o spisie ludności w roku 1792) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1960. – R. VIII. – № 4. – S. 588. Див. також: Szymkiewicz S. Warszawa na przełomie XVIII i XIX w. w świetle pomiarów i spisów. – Warszawa, 1959.

481 Arch. Sang. – Sygn. 64/9.

482 Ibidem. – S. 18–25.

483 Ковалевский М. М. Социология и конкретные науки об обществе. Исторический очерк развития социологии. – СПб., 1910. – С. 29.

ків, припадало щонайменше 6,21 особи. У Новому Заславі на 340 родин названо 434 синів⁴⁸⁴. Застосовуючи наведену вище методику обрахунку, отримуємо коефіцієнт біологічної міщанської родини 6,27 особи.

Якщо брати до уваги класифікаційну систему щодо величини міст, то маємо визнати, що ці міста істотно різнилися, оскільки Заслав належав до великих міст. У 1629 р. там налічувалося 875 димів⁴⁸⁵, а за інвентарями 1631 і 1637 років ще більше – 1314). Красний Корець належав до середніх міст (в 1629 р. у ньому налічувався 331 дим), тож це місто було вчетверо меншим, ніж Заслав⁴⁸⁶. Проте в цьому випадку величина міста не впливає на величину родини, оскільки родинні коефіцієнти цих міст майже збігаються. Маючи кілька отриманих на підставі документального матеріалу коефіцієнтів волинської міщанської родини: 5,75, 6,21, 6,27 та 7, обраховуємо середній показник волинської міщанської родини – 6,3 особи.

Потребує розв'язання також питання структури міщанської родини: чи була вона, як вважають деякі дослідники, нуклеарною, чи залишалася складною і розширеною. Джерела не дають чіткої відповіді, проте навіть за недосконалості інвентарних описів, натрапляємо на свідчення і згадки про спільне проживання рідних братів, батьків із синами, зятями та іншими родичами. Так, за інвентарем Заслава 1625 р. 12 родинних структур склалися з двох споріднених сімей, дві родини – з трьох, а можливо і більшого їх числа. Зокрема, міщанин Устян мешкав разом із трьома синами, а в його старшого сина було вже двоє своїх синів, себто ця родина складалася щонайменше із двох споріднених сімей⁴⁸⁷. Із 333 будинків м. Берездова у 1620 р. 83, тобто четверта частина, були заселені більше як однією родиною, причому в 67 випадках разом мешкали по дві родини, у 15 – по три, а в одному – п'ять. У 16 випадках це були родичі: у восьми – брати, в одному – син із батьком, у п'яти – батьки із зятями, у двох – свояки. Зокрема, Васько Глинницький проживав із батьком, Курило Сидореня – разом із братом Мартином, Карп Вахонченя – з братом Васьком, Дацько Верещака – теж із братом, Іван Жорновець – з двома братами Левком і Дмитром, Невдаш – із зятем Максимом, Андрій Швець – із зятем Дмитром, Васько Залин – із зятем Яцком, Тиміш Гаратимишин – із зятем Філцем Киренею, Марко Колачник – з невісткою⁴⁸⁸. У м. Острополі в 24 випадках в одному житловому

484 Arch. Sang. – Sygn. 64/9. – S. 53–70.

485 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 122.

486 Там само. – С. 125.

487 Arch. Sang. – Sygn. 64/9. – S. 69–70.

488 Ossolineum. – Sygn. 3669/II. – S. 286–297; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) – С. 208–217.

приміщенні налічувалося по 2 родини, у 13 з них це були родичі, а в 11 – сусіди. 9 господарів і з-поміж них Марко, Бакуринський, Трохим, Павло Бурмистр та інші проживали разом із рідними братами, три – із зятями, а Мартиниха – з родиною сина⁴⁸⁹.

Подібна ситуація простежується і в інших містах. В описі острозьких міщан 1620 р. жодного разу не зазначаються близькі родичі, сусіди, підсусідки чи коморники, котрі мешкали разом із родинами домогосподарів, імена яких називаються⁴⁹⁰. Однак серед небагатьох джерел внутрішню структуру міщанських родин і димів частково розкриває список парафіян острозького фарного костюлу. Саме цей документ засвідчує, що міщанська родина доволі часто була розширеною та складною, бо до неї нерідко входили близькі родичі. Всього в парафіяльному списку названо 145 димів і дворів, зокрема й 10 дворів та 22 шляхетські доми. Проте частину дворів лише названо за іменами їхніх власників, але детальних описів немає. Тож до уваги взято 86 міщанських домів, мешканців яких описано. На 86 домів припадало 128 родин, з яких 19, тобто майже сьома частина, мешкали зі своїми близькими родичами, три подружжя проживали разом із матерями дружин – тещами, чотири – із зятями, у дев'ятох проживало 11 братів і сестер подружньої пари, в одній – сестриниця господарки, в одній – тітка, а ще в одній – родичка, яка називається «rowinna ich»⁴⁹¹. Наприклад, з родиною пекаря Войцеха жив його брат Матяш. Разом із Криштофом Римарем та його дружиною Аполонією мешкали брат Криштофа Ян та дві сестри дружини – Ядвіга і Регіна, причому Регіна була заміжньою, але на час опису чоловік покинув її⁴⁹². Разом із родиною острозького вїйта Войцеха Медзвєцького водночас проживали три сестриниці його дружини Софії. Серед мешканців Острога інвентар 1620 р. називає аптекаря Луренса, будинок якого розташовувався в Ринку. Цей самий Луренс фігурує також у парафіяльному описі 1622 р., завдяки чому ми дізнаємось, що за цей час він одружився і, взявши за дружину «sógkę Spirendzyncę», мешкає в домі свого тестя Спіренди. Тож родина останнього складалася з двох малих сімей, сім'ї самого власника дому та сім'ї його зятя⁴⁹³. Як зазначалося, на 86 домів припадало 128 подружніх пар, тож на один дім – 1,4 родини.

За інвентарем 1620 р. в жодному з 20 міст число міських димів не збі-

489 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 446–462 zw.

490 *Ibidem*. – S. 196–207; *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.* – С. 188–199.

491 *Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r.* – S. 192–203.

492 *Ibidem*. – S. 198.

493 *Ibidem*. – S. 198–199.

галосся з числом родин, яких було значно більше. Про заселеність міських будинків більше, ніж однією родиною, свідчить і «Реєстръ бранья грошей з мѣста Луцкого», в якому зазначена частина домогосподарів та характер податку, який вони сплатили 1566 р. Насамперед звернімо увагу на складні родинні структури, що склалися з близьких родичів. Про це, наприклад, свідчить такий запис: «Снервитка Швеу – з ремесла, з перепечайства», а зразу під ним іде наступний запис: «Войтко Кушнер, зят его – з ремесла, диму»⁴⁹⁴. Як бачимо, ремісник Снервитка сплачує податок лише з ремесла, але не сплачує з диму, тому що з диму сплачує його зять Войтко Кушнір. Отже, ця родина складалася з двох сімей, але проживала разом в одному житловому приміщенні. Інший запис: «Якубец, Вачинчин сын – з кушнірства», тож син, мешкаючи разом із батьком, сплачував податок лише з ремесла, а податок із диму брали з батька. Так само запис: «Яковец, Микитин брат – з перепечайства» засвідчує, що брати Яковець і Микита мешкали разом, і якщо Яковець сплачував податок лише зі свого ремесла, то за дим сплачував Микита⁴⁹⁵. Проте подеколи сплачували навіть не з цілого дому, а лише з половини: зокрема, «Федко Голтяй, седелник – з півдому, ремесла», а «Кузьма, тесть його – «з торгу»⁴⁹⁶. Отже, Кузьма та його зять Федко Голтяй проживали разом однією родиною, ведучи спільне господарство, але податок з диму сплачував не Кузьма, а його зять Федко Голтяй. Причому ця складна родина займала не весь дім, а лише половину.

Підсумовуючи, зауважимо: частина міщанських сімей мала нуклеарний характер, складаючись з найближчих родичів: батьків і недорослих дітей, водночас багато родин зберігали ще складну структуру, складаючись подеколи з 2–3 і більше нуклеарних сімей, проживаючи в одному домі. Звісно, порівняно із селом, у містах розширені і складні родинні структури трапляються рідше. Проте на підставі аналізу інших волинських документальних матеріалів спостерігаємо, що в документах частіше фіксуються факти спільного проживання дорослих одружених уже синів із батьком, який продовжує очолювати спільну велику родину. І, навпаки, вкрай рідко простежуються випадки проживання похилого віку батьків в родинах дорослих дітей, коли господарство вже перейшло до рук дорослого сина (синів), оскільки, вочевидь, люди похилого віку, які втратили працездатність, не цікавили ревізорів. Тож припускаємо, що в тогочасному реально-

494 Реєстръ бранья грошей з мѣста Луцкого. // Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – С. 52.

495 Там само.

496 Там само.

му житті складних родинних структур, які об'єднували два-чотири покоління близьких родичів, було значно більше. Усе це дозволяє зробити висновок, що поняття *родина* не збігалось з поняттям *дим*, яке було значно ширшим, тож правильніше ідентифікувати його з поняттям *домогосподарство*.

3.2.3.2. Сусіди

У міських житлових будівлях часто на рівних правах проживали не споріднені родини, а просто сусіди. Про сусідство в міських будинках як звичне побутове явище свідчить і урядова документація. Так, у постанові Віленського сейму про сплату поголовного податку в 1566 р. чітко роз'яснювалися як суми внесків, так і конкретні платники: «И таковымъ ѡбычаємъ тотъ податокъ маеть быти даван: Напервей з мещан ... с каждого домового господара, братьи и суседовъ ... ѡт головы по шести грошей»⁴⁹⁷. Про це ж свідчать й інші документальні матеріали. Зокрема, 20 травня 1578 р. слуга луцького і берестейського біскупа Вікторина Вербицького Стефан Нешковський скаржився, що 18 травня було вчинено напад на дім біскупського підданого «мещанина торчинського на имя Конона, жону его Параску и жону сусѣда его Игната на имя Гасю»⁴⁹⁸. У Старому Любартові зафіксовано 431 дим, у 93 із яких мешкало по два господарі. В десятку Мартина Полуляха у 13 з 30 житлових помешкань проживало по дві родини, але якщо Никон Кравець мешкав разом із братом, то Лесько, Юнах Рибітв та Лаврін – із сусідами. Крім того, в Старому місті проживало ще вісім коморників, які також збільшували число мешканців одного житла. Таким чином, на 431 садибу-дим припадало щонайменше 532 родини або на одне помешкання – 1,23 родини. У Новому Любартові на 648 осілих димів припадало 672 родини. Крім того, на трьох пляцах було розташовано по два житлові приміщення, а також у місті проживало ще й 36 коморників. Тож на 988 осілих димів міста Любартова (Старого і Нового) припадало 1233 родини, а на один житловий будинок – 1,25 родини⁴⁹⁹.

Подібну картину спостерігаємо і в Луцьку за «Реєстром» 1566 р. Наприклад, Пархом Половкович платив податок «з півдому» та торгової комори. Отже, другу половину будинку займав інший власник, тобто сусід. Із названих у реєстрі 383 міщан налічується 38 домогосподарів,

497 *Archiwum ksiągąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie*. – Lwów, 1910. – Т. 7. – S. 88.

498 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 241 зв.

499 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 426–439; *Ворончук І.* Місто Любартів (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.). – С. 96.

котрі сплачували лише з півдому, тобто ділили будинок із сусідами⁵⁰⁰. Ще 87 міщан платили лише з ремісництва, не сплачуючи податок з диму. Тож загалом 125 міщанських сімей мешкали в домі з іншими родинами – спорідненими або сусідськими.

Так було і в інших містах. За інвентарем Заслава 1612 р. багато міщан мешкали із сусідами, маючи по півдому або й лише четверту частину будинку, наприклад: «*Стецко з Самооликомъ*», «*Матфџи Ступак гаудук а Гордџи с полдому*» або «*Гаврило Литвин полдому*»⁵⁰¹. У місті Козлині також були домогосподарі, які займали лише половину дому, сплачуючи податок зі своєї частини. Наприклад, міщани Зубар та Іван сплачували кожний «*z domu swego роџowy*»⁵⁰², отже, вони були рівноправними власниками-сусідами житлового приміщення – дому. У місті Полонному багато міщан займали половину пляцу, якому відповідала і половина дому: «*Dmitr Hurka puł пласу, а пуł пласу chata pusta*»⁵⁰³.

Про спільне проживання в одному житловому приміщенні неспоріднених між собою родин, а саме сусідів, чітко інформують самі джерела. Так, в описі берездівських міщан 1620 р. зазначено: «*Hryczko Burmistrzenia, u niego sąmsiadów dwa*» або «*Tyszczicha Hanczicha, u niey sąmsiadów dwa*»⁵⁰⁴. Очевидно, так само про сусідів йдеться в наступних записах: «*Jacko Krawiec y Fiedor Głuchy*» або «*Andrzej Rzeznik y Zakim*», або «*Onisko y Wasko z Bokszyrna*» чи «*Trochim y Hawryło z Równego*»⁵⁰⁵, бо коли йдеться не про рівноцінних співвласників-сусідів уживається запис іншого характеру, а саме: «*Semen Teresczenia u niego Tyszko*» або «*Stepan Krawiec u niego Wasko Jarmoszenia*»⁵⁰⁶. Так само в книзі луцького магістрату під 1639 р. зазначено, що вдова Палажка Юскова мешкала «*u Chomy w domu*»⁵⁰⁷. Тож за цими записами можна зрозуміти, що один із названих є власником дому. Очевидно, ці записи свідчать про винаймання у власника дому частини житлового приміщення. Конкретнішим є запис у книзі ковельського магістрату: міський писар Доменік

500 *Реєстръ* бранья грошей з мѣста Луцкого. // Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст.– С. 51–54.

501 *Arch. Sang.* – Sygn. 64/24. – S. 7, 9, 18.

502 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 178.

503 *Ibidem.* – S. 363.

504 *Ibidem.* – S. 286–286 zw.; *Володіння князів Острозьких на Східній Волині* (за інвентарем 1620 року) – С. 208–209.

505 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 286–289 zw.; *Володіння князів Острозьких на Східній Волині* (за інвентарем 1620 року)– С. 208–217.

506 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 287–287 zw.; *Володіння князів Острозьких на Східній Волині* (за інвентарем 1620 року) – С. 211–212.

507 ЦДІАК України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 119 зв.–121.

Стефанович протягом трьох років винаймав частину дому у Миколая Філіповича, не сплативши останньому за проживання⁵⁰⁸. При розгляді справи 1638 р. між луцькими міщанами, сином Петра Менького та Стефаном Собковичем, були «rozwnani mieszkaiące u powoda», тобто, очевидно, жильці, які винаймали частину дома⁵⁰⁹. Луцькі кушніри Стефан Лихоіванович і Левко мешкали в одному «domu za Gluscem»⁵¹⁰. Під час пожежі 7 червня 1637 р. в м. Тучині на Межиріцькій вулиці «домов также пять погорело, в которых тых домах мешкало на пляцах передних и затылковых господаров тридцет и пять»⁵¹¹.

Наведені приклади засвідчують спільне проживання неспоріднених родин, тобто сусідів, в одному житловому будинку. Тому число родин не збігається з числом міських домів. Наприклад, на 333 житлові будівлі міста Берездова припадало 433 родини, тобто на один дим – 1,3 родини. У м. Птича 1640 р. на 261 дим нараховувалася 291 родина, або на дим припадала 1,1 родини⁵¹². В Новому Заславі 1612 р. на 506 димів припадало 558 родин, або 1,1 родини – на будинок⁵¹³. В м. Межиріччі 1640 р. у 56 з 257 осілих домів мешкало по дві родини, тож на дим припадало 1,2 родини⁵¹⁴. Таким чином, за нашими обрахунками на міський дим припадало 1,4, 1,25, 1,3, 1,1, 1,1, 1,2 родини, або в середньому 1,2 родини, що в числовому вираженні становитиме 7,5 особи на дим.

Подібну ситуацію простежують дослідники і на польських матеріалах. Так, Марія Богуцька зазначає, що 1579 р. у Варшаві на дим припадало пересічно 1,4 родини, а 1620 р. – 1,7, зауважуючи при цьому, що останнє число є дуже скромним для того часу⁵¹⁵. Особливо великими розмірами вирізнялися будинки, розташовані в центральній частині міста – на Ринковій площі, де були зведені найбільші міські кам'яниці, в яких проживали найбагатші міські мешканці. В Ринку Старого міста Варшави лише в 10 кам'яницях мешкало по одній родині, у 8 – по 2, в 10 – по 3, в 9 – по 4, в 2 – по 5, в 2 – по 6, в 4 – понад 6 родин (точніше не встановлено). Виходячи з цих відомостей, М. Богуцька відводить на одну кам'яницю пересічно по 2,2 родини⁵¹⁶.

508 Там само, ф. 35, оп. 1, спр. 2, арк. 12 зв.

509 Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 23.

510 Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 119 зв.–121 зв.

511 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 324 зв.

512 Arch. Sang. – Sygn. 117.

513 Ibidem. – Sygn. 64/24. – S. 1–20.

514 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 469 зв.–470 зв.; *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.* – С. 311–313.

515 *Bogucka M. Mieszkaństwo Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII w. // Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym.* – Warszawa, 1977. – S. 395.

516 *Źródła do dziejów Warszawy.* – T. I. – S. 84, 136–154; *Bogucka M. Mieszkaństwo Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII w.* – S. 412.

Дослідники неодноразово зауважували, що значна частина міської людності ніколи не потрапляла до інвентарних описів. Так, Генрик Самсонович вважав зроблені його попередниками обрахунки населення Пшемишля заниженими, оскільки до них не потрапили такі групи міської людності, як світське і чернече духовенство, міські наймити, учні, замкова залага, шляхта разом з її службою, а також представники суспільного маргінезу⁵¹⁷.

Обраховуючи кількісні параметри міського населення достатистичної доби, деякі дослідники підходили диференційовано до різних його категорій. Наприклад, Іван Крип'якевич у соціальному плані поділяв міських мешканців на кілька великих груп: міський патриціат, заможних ремісників і купців та «поспільство» – плебеїв, до яких він відносив підмайстрів, селян-утікачів, найманих робітників⁵¹⁸. Обчислюючи тогочасну людність, Адольф Павінський, враховуючи різний соціальний стан міщанства, також застосовував диференційований підхід. Проте, на відміну від Крип'якевича, він не вважав ремісників заможною групою населення, обчислюючи будинки ремісників та корчмарів на 5 осіб⁵¹⁹. Владзімеж Черкавський, який загалом критично поставився до обрахунків Павінського, погоджувався з ним щодо ремісничого населення і, прирівнюючи ремісників до халупників, обраховував їхні родини на 5 осіб⁵²⁰. Так само Стефан Інлот вважав, що реміснича родина складалася в середньому з 5 осіб, прирівнюючи ремісників до коморників та загородників⁵²¹. Низькі коефіцієнти ремісничого диму, запропоновані Павінським, Черкавським та Інлотом, не приймав Юзеф Можи, оскільки, на його думку, ремісничий дим був залюднений не менше від селянського. Якщо ремісник у XVI–XVII ст. займався лише ремісничою справою, зазначає він, то обов'язково мав челядників та учнів, яких слід брати до уваги під час обчислення диму⁵²². Думка Ю. Можи видається цілком слушною, тим більше, що в цьому переконують і джерела.

Уже за середньовіччя процес поділу праці досяг високого рівня, технологія виготовлення ремісничої продукції передбачала кілька стадій ремісничого виробництва, таким чином, навіть за давньорусь-

517 *Samsonowicz H.* Struktura majątkowa mieszkańców Przemysła w drugiej połowie XV w. – S. 274–275.

518 *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. – С. 38.

519 *Pawiński A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym // *Źródła dziejowe.* – Warszawa, 1883. – T. XII. – S. 105.

520 *Czerkawski W.* Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w. – S. 12.

521 *Inglot S.* Stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupstwa włocławskiego w pierwszej połowie XVI w. – S. 40–42.

522 *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – S. 100, 289.

ких часів ремісництво не могло вестися однією людиною, одним майстром. Зазвичай майстер мав помічника або й кількох, а також учнів, які, беручи безпосередню участь у процесі виготовлення продукції, водночас проходили в такий спосіб курс навчання ремісничої професії. Помічник майстра називався *товаришом* і здебільшого проживав в будинку з родиною майстра. Так, у переліку ремісників Кременця 1563 р. вказано їхні повинності та податки, але при цьому обумовлено, що жоден із них «*od towarzyszow nie rowinien placic*»⁵²³. За поборовим реєстром Острозької волості 1576 р., острозькі ремісники сплачували по 4 гроші «*изъ ремесла кожного*», а «*шт товаришов ихъ по полгрошу*». Далі названо імена 27 товаришів ремісників⁵²⁴.

Про «товаришов» ремісників повідомляє також «Реєстръ бранья грошей з мѣста Луцкого», де поіменно називаються: «Кондрат Швець, товариш – з ремесла» або «Петръ Слесар, товариш – з ремесла»⁵²⁵. Щоправда, на 383 ремісників та промисловиків, яких зазначено в цьому документі, товаришів-помічників мало бути б набагато більше, ніж названо. Про товаришів ідеться також у переліку острозьких міщан, які належали до парафії фарного костюлу. Зокрема, в будинку ремісника Петра Римаря разом з його родиною мешкав «*towarzysz*», тобто помічник, Мартин Полак⁵²⁶. Тож наявність помічників у майстрів-ремісників була поширеною і звичною практикою.

Зрозуміло, що майстри-ремісники не могли працювати без учнів, які майже не фігурують у подібних документах. Це ще раз підтверджує думку щодо недосконалості з демографічної точки зору тогочасних описів міст. Так, в описах жодного з 20 міст інвентаря 1620 р., де інколи зазначаються міщани-ремісники, не згадано про їхніх помічників та учнів. Про недосконалість описів свідчать, зокрема, інвентарі Заслава. За наявності доволі великої кількості інвентарних описів і поборових реєстрів цього міста за першу половину XVII ст. тільки у двох, згадано учнів «*w rzemiosle*». Так, «Реєстръ браня побору з Нового мѣста Жаславля» 1609 р., називаючи майстрів, іноді перелічує учнів, що проживали разом ними: «Грицько Кушньр, в него кушньрчиков 4», «Васко Теля швец, в него шевчиков 2», «Ярема, Телятин братъ, в него шевчиков 2»⁵²⁷. За «Реєстром» мешканців Заслава 1662 р. називаються «Хведко Швець с Клименям, в него Васко шевчикъ», «Хведор Пашеня

523 ЦДІАК України, ф. 20, оп. 1, спр. 1, арк. 77.

524 *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.* – С. 47, 51, 52.

525 *Реєстръ бранья грошей з мѣста Луцкого.* // Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – С. 52.

526 *Akta kościoła farnego ostrogięskiego od 1622 r.* – S. 196.

527 *Arch. Sang.* – Sygn. 64/2. – S. 3, 9, 10.

швець, в него шевчиков три»⁵²⁸. Цікаво, що тут згадується відомий уже за «Реєстром» 1609 р. «Васко Теля швець». Важко припустити, що через 53 роки йдеться про того самого майстра. Швидше за все, відповідно до багатовікової традиції й тодішньої практики, коли набуті досвідом знання, навички, вміння та таємниці ремесла не розголошувались, а реміснича професія успадковувалася синами (серед наведених прикладів два брати Васко Теля і Ярема займаються шевським ремеслом), а в родині з покоління до покоління передавалось родинне ім'я, можна гадати, що це, вочевидь, був унук Васка, названого 1609 р. Учні ремісників зазначаються і в описі парафіян м. Острога 1622 р., що був значним ремісничим центром. Зокрема, крім товариша Мартина Полака, в будинку ремісника Петра Римаря разом з його родиною проживав ще й «uczeń w rzemiośle»⁵²⁹.

У реєстрі м. Нового Заслава 1609 р., лише за безпосередньою вказівкою його укладачів ми нарахували 112 ремісників і промисловиків, що, з огляду на величину міста не відображає повного числа ремісників у ньому та наявності допоміжного персоналу – товаришів, учнів, можливо, ще й ремісничої челяді, які брали безпосередню участь у виготовленні товарної продукції та в домашній роботі. Тож, цілком очевидно, що до обрахунку ремісничого господарства потрібно долучити певну кількість помічників та учнів, які проживали разом із майстрами, входячи до ремісничо-господарських структур.

3.2.3.3. Підсусідки й коморники

Чималу групу міського населення становили підсусідки і коморники, які, не маючи власного житла, винаймали його у домогосподарів-власників. Щодо термінів *підсусідок* і *коморник* слід зауважити, що підсусідків не можна плутати із «sąsiadamy», які, на нашу думку, були повноцінними господарями житлового приміщення, а підсусідки, тим більше коморники, ніколи не були власниками помешкання, в якому проживали. Чітку інформацію про коморництво як звичне побутове явище містить «Уставъ о волоках» 1557 р., де 12 параграф «О коморникахъ в местахъ» зазначав: «Коморники в местехъ быти могутъ, которые жадныхъ работъ на насъ ани на врьдъ нашъ делати не мають; одъно ижъ торговъ и вольностей местъскихъ уживають ... , мають давати кожъдый год до скарбу нашего по 2 грошы и прото врьдови мають господары, коморники приймаючи, оповедати»⁵³⁰. За

528 Arch. Sang. – Sygn. 64/19. – S. 12, 14, 16.

529 Akta kościoła farnego ostrogińskiego od 1622 r. – S. 196.

530 ПКК. – К., 1898. – Т. I-II. – Отдел II. – С. 511.

описом Луцька 1552 р. навіть не всі ремісники мали власні будинки, зокрема кілька теслярів винаймали житло, а дехто проживав у міщан на правах «коморнуков»⁵³¹. В люстрації м. Кременця 1563 р. зазначалося: «Komornicy w mieście tutesznem, który izbę albo komorę u gospodarza państwa»⁵³². Піп кременецької Воскресенської церкви Олифір сплатив у 1583 р. побор за 10 коморників⁵³³.

Спорадична інформація про підсусідків і коморників трапляється в актових книгах судових установ. Так, 1590 р., коли «громада мужовъ» суходольських звинуватила міщанина з м. Деражні Ювка у крадіжці коня, він, намагаючись спростувати звинувачення, пояснював: «я-мъ, деи, панове, того коня купилъ в дому месчанина володимерского, въ Нестера, у коморника его у Федка Венцка»⁵³⁴.

Кількість підсусідків і коморників не була сталою. Це були тимчасові мешканці, котрі часто переходили з місця на місце. У 1637 р. в м. Краснокорці на 311 димів налічувалося 19 коморників, але при цьому зазначалося, що «bywa ich czasem wiencey»⁵³⁵. Справді, 1624 р. у цьому самому місті на 231 дим було 45 коморників⁵³⁶. Іноді в інвентарних описах коморників та підсусідків навіть не називали поіменно, вказуючи лише загальне їх число. Так зроблено, наприклад, в описі Старого Полонного 1620 р., де зокрема, уточнено: «dla tego umion uch nie opisuje się, iż są nie pewni u pomykaia się z miejsca na miejsce»⁵³⁷. Проте в описі другої частини міста – Нового Полонного, коморники вписані поруч із господарями, в яких вони мешкали: «Kuzma Stary, puł włoky, tamże komornik w domu» або «Andrzej Jęmiec, włoka, ma komornika z koniem»⁵³⁸. Подеколи у господарів було і по два коморники, як у наступному прикладі: «Demianicha wdowa z Demiankiem, puł włoki, tamże dwa komorniki, ieden s koniem»⁵³⁹. В описі міщан Баранівки коморники взагалі не зазначаються, проте їх згадано при визначенні міщанських повинностей: «... od komornikow, co koni maia, a iest ich teraz № 5 po g[roszy] 15 polskich, od komornikow bez koni, których yest [число їх не вписане – I. B.] po g[roszy] 6 lytow[skich]»⁵⁴⁰. Отже, міська влада подеколи навіть не знала числа коморників, які проживали в місті, бо спеціально їх ніхто

531 АЮЗР. – Ч. VII, т. II. – С. 170.

532 АЮЗР. – Ч. VII, т. II. – С. 72

533 *Źródła dziejowe.* – Т. XIX. – С. 148.

534 АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 211–214.

535 *Arch. Sang. – Sygn.* 64/13. – С. 91.

536 *Ibidem.* – *Sygn.* 61/10. – С. 103–117.

537 *Ossolineum.* – *Sygn.* 3669/II. – С. 363 zw.

538 *Ibidem.* – С. 366 zw

539 *Ibidem.* – С. 368 zw.

540 *Ibidem.* – С. 373 zw.

не обраховував, тож пропущене місце для вписання їхнього числа так і залишилося незаповненим. В описах острозьки с міщан 1603, 1620, 1621 рр. ні підсусідки, ні коморники не згадуються, навіть під час визначення міщанських повинностей Старого міста в інвентарі 1620 р. їх не зазначено, хоча, як показує частковий опис міщан Острога 1622 р., їх тут було чимало: на 86 домів, де проживало 128 родин, названо іноді за іменами 19 коморників, з них 10 були сімейними, семеро мали жінок, двоє – дітей, а один був з дружиною і сином, тож разом з родинами коморників налічувалося 30. Так, у домі Миколая Пекаря, де він мешкав із дружиною Софією, синами Григорієм, Бартоломеєм, Миколаєм і слугою, проживав і коморник Єжи Пекар з дружиною Ядвігою. В домі Мартина Пивовара, який мешкав із дружиною Малгожатою та сином Войцехом, проживав також коморник Петро з дружиною Доротою і сином Урбаном та ще один коморник Станіслав⁵⁴¹. 2 березня 1562 р. органіст луцького костьолу св. Трійці Станіслав скаржився у гродському суді про побиття його коморника з дружиною⁵⁴².

Як бачимо, коморники і підсусідки не завжди були одинаками, як прийнято вважати, нерідко вони були сімейними людьми. Так, за інвентарем 1625 р., в Новому Заславі на 10 коморників налічувалося 10 синів, а на 31 підсусідка – 35 синів⁵⁴³. У 1620 р. на 405 будинків міста Старого Полонного налічувалось 107 коморників (не враховуючи коморників міських фільварків), тож коморник (коморницька родина) припадав на кожні 3,78 домогосподарства⁵⁴⁴. У другій половині міста, в Новому Полонному на 404 дими зазначено 68 коморників (також без фільварків), тож коморник чи коморницька родина припадала на кожні 6 димів⁵⁴⁵. Крім того, місто мало свої міські фільварки: на тих, що належали до Старого міста, мешкало 19 господарів, у яких, як сказано, в минулому році було 34 коморників, а у фільварках Нового міста – 15⁵⁴⁶. Отже, на 809 міщан-господарів разом було 224 коморників, або 1 коморник на 3,6 дима. В м. Дорогобужі на 83 міщанські господарства налічувалося 25 підсусідків або один підсусідок (підсусідська родина) припадав на кожні 3,3 домогосподарства⁵⁴⁷. У Звяголі на 334 господаря

541 *Akta kościoła farnego ostrogińskiego od 1622 r.* – S. 202.

542 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 48.

543 *Arch. Sang. – Sygn.* 64/9. – S. 53–70.

544 *Ossolineum.* – *Sygn.* 3669/II. – S. 361 zw.–365; *Ворончук І.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині. – С. 237–249.

545 *Ossolineum.* – *Sygn.* 3669/II. – S. 366–370 zw.; *Ворончук І.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині. – С. 250–259.

546 *Ossolineum.* – *Sygn.* 3669/II. – S. 365, 369 zw.–370; *Ворончук І.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині. – С. 248–249, 259–260.

547 *Ossolineum.* – *Sygn.* 3669/II. – S. 182 zw.–183 zw.;

було 57 підсусідків (причому зазначено, в яких господарів вони проживали), тож підсусідська родина припадала в середньому на кожні 5,8 господарства⁵⁴⁸. У Суражі на 200 міщан зафіксовано 35 коморників (з чіткою вказівкою, у кого вони мешкали), отже, тут коморницька родина припадала на 5,7 димів⁵⁴⁹. 1623 р. в Шепетівці на 112 димів налічувалося 26 коморників або додаткова родина на кожний четвертий дим. В інвентарі Шепетівки 1644 р. коморників взагалі не згадано, але в переліку міщанських повинностей зазначено: «Cisz mieszczanie powinni jeden wedle drugiego groble, mosty, waly wespół ys komornikamy parawowac»⁵⁵⁰. 1599 р. в місті Закриничче міщанських димів було 92, а підсусідків у них – 20⁵⁵¹. 1615 р. в Сульжині на 136 міських будинків було 15 підсусідків, в Кузьміні на 72 дими – 20, у Красилові на 160 – 31 підсусідок, у Базалії на 475 господарів – 148 коморників, у Костянтинові на 409 димів – 70 коморників (без коморників на фільварках)⁵⁵². Ці приклади, що стосуються окремих міст і різних років, підтверджують поширеність «підсусідства» та «коморництва» як явища, а простежити його побутовість і вивести кількісні характеристики дають можливість документальні описи міста Заслава за кілька років першої половини XVII ст., на підставі яких складено наведену нижче таблицю⁵⁵³.

Таблиця 2

**Співвідношення підсусідків і коморників до димів
міста Заслава у першій половині XVII ст.**

№ п/п	Дата опису міста	Кількість міщан-домогосподарів	Кількість підсусідків і коморників	Середня кількість підсусідків і коморників на 1 дим
1	Новий Заслав 1609 р.	370	68 підсусідків	1 на 5,4
2	Новий Заслав 1617 р.	362	65 підсусідків	1 на 5,5
3	Новий Заслав 1624 р.	335	42 підсусідки, 4 коморники	1 на 7,3
4	Новий Заслав 1625 р.	354	47 підсусідків, 5 коморників	1 на 6,8
5	Новий Заслав 1631 р.	1000	200 підсусідків (новоприйшли не зазначені)	1 на 5
6	Старий Заслав 1636 р.	314	62 підсусідки	1 на 5

548 *Ibidem.* – S. 315 zw.–319.549 *Ibidem.* – S. 270–275.

550 Arch. Sang. – Sygn. 64/8; Sygn. 127/2. – S. 17 zw.

551 *Ibidem.* – Sygn. 47.

552 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/І–1. – S. 1–164.

553 Arch. Sang. – Sygn. 64/2, 64/9, 64/10, 64/10a, 64/11a, 64/12.

Отже, в першій половині XVII ст. в Новому Заславі на кожні 5,8 домогосподарств припадав додатково один підсусідок/коморник або одна підсусідська/коморницька родина. Проте, як засвідчують подані вище відомості, співвідношення числа підсусідків і коморників, які належали до міських господарських структур, подеколи різко коливалось, як, наприклад, у Старому Полонному або Дорогобужі. Юзеф Можи обраховував коморників і челядь міст Литви й Білорусі середини XVII ст. на 12 % міського населення. На його думку, серед коморників переважали жінки, які, за його підрахунками, становили близько 60 %⁵⁵⁴. За нашими джерелами, коморниками були переважно чоловіки, причому часто одружені, які мали дружин і дітей.

3.2.3.4. Служба й челядь

Вивчення документальних матеріалів показує, що найчастіше в джерелах зазначається найзаможніша і, як вважається, найменш численна група міської людності, її повноправні обивателі (*civis, posesjonaci*), а цього недостатньо для відтворення цілісного образу міського суспільства. Як зазначалось, поділ міщан на багатих патриціїв, рядове міщанство та плебс в демографічному плані нічого не пояснює.⁵⁵⁵ Важливим моментом, який до цього часу не брали до уваги вітчизняні дослідники, є наявність значної кількості слуг та челяді не тільки в шляхетських дворах і будинках, а й у домах міських обивателів: ремісників, купців, промисловиків, дрібних торговців та ін. Більшість істориків-демографів зауважує, що, крім міщан-обивателів, у містах було багато людей, які, не маючи обивательських прав, будиши міськими мешканцями найнижчого рангу, практично не потрапляли до списків та переліків міщан, що їх містять інвентарі. Зокрема Мирон Капраль зазначає, що у львівських фінансових книгах майже не згадувались наймані робітники, прислуга, учні, підмайстри, тобто найбільш бідна частина міського суспільства (плебс), яка водночас становила більшість населення Львова⁵⁵⁶. Це можна віднести й до переважної більшості документальних матеріалів Волині фіскального характеру за XVI–XVII ст.

Проте тогочасне законодавство добре знало ці групи міського люду. Зокрема, Статут 1566 р., регламентуючи міський порядок, неодно-

554 *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – S. 127.

555 *Samsonowicz H.* Struktura majątkowa mieszkańców Przemyśla w drugiej połowie XV w. – S. 265.

556 *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – С. 248.

разово згадує міських слуг і челядь: «Уставуем, которие бы слуги ... або челядь невольная втекли от княжат, панов або от которого шляхтича» до міста, то в разі прийняття слугами міського права, вони переходили під міську юрисдикцію і вийти не мали віддавати їх колишнім панам, «а што дотычет челяди невольное, которые бы пришли до мест наших, тым ани права Майдеборского принятье, ани оселость, ани теж засе-дене десети лет ку помочи быти не маеть»⁵⁵⁷.

Наявність у містах значного числа служебної людності: слуг, челяді та наймитів добре ілюструє вже згадувана постанова Віленського вального сейму про сплату поголовного податку в 1566 р. Зокрема, в листі Зигмунта II Августа від 3 січня 1566 р. до житомирського старости Романа Сангушки при переліченні різних категорій міської людності, які повинні сплачувати поголовне, зазначено: «А з наймитовъ зъ их властного мыта, або найму, ѿт жон и детей ихъ, панове их с каждое головы мають дати по три гроши. ... А з жидовъ ... ѿт каждое головы по петнадцати грошей, а ѿт слугъ и чeledи их, не жидовъ, наймитовъ и наймичокъ, которых в домех своих для послугъ своих ховають, ѿт головы по два гроша»⁵⁵⁸.

На думку Марії Богуцької, домашня служба, яка з XVI ст. починає відігравати дедалі більшу роль, уже в XVII ст. налічувала десятки осіб не тільки в шляхетських і магнатських домах, а й у міщанських кам'яницях⁵⁵⁹. На підставі документального матеріалу дослідниця обрахувала, що в Старій Варшаві челядь використовувалась у 80 % міщанських родин і лише 20 % найубогіших родин обходилися без домашньої служби. Цезарій Кукльо вважає, що характерним явищем сіл, містечок і міст Польщі пізньофеодальної доби була наявність значного прошарку домашньої служби, число якої переважало подібні популяції Західної Європи⁵⁶⁰.

Найчисленнішу групу з-поміж промислово-ремісничої та торговельно-купецької челяді становила домашня служба: хлопці, парубки, дівки, служебниці, кухарки, візники, мамки, особливо в домах удівців з немовлятами. Вважають, що швидше за все функції більшості з них не були чітко визначеними, тож їх могли використовувати як для домашніх потреб, так і в ремісництві та торгівлі. Кількість челядників у міщанських родин була різною. Польські джерела фіксують доволі значні розбіжності: від однієї особи в незаможних родин до 7–8,

557 Статут 1566 р. – Розд. III, арт. 29. – С. 85.

558 Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Т. 7. – С. 88–89.

559 Bogucka M. Mieszczanstwo Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII w. – С. 404–405.

560 Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – С. 367.

а інколи й 10 осіб у найбагатших міщан. На підставі цього склалася думка, що на вищих щаблях міського соціуму була поширена велика родина-домогосподарство, водночас серед бідноти типовою моделлю була мала нуклеарна родина, іноді навіть неповна, особливо часто через відсутність батька⁵⁶¹.

Вітчизняні документальні відомості про міську службу й челядь дуже обмежені. Це поодинокі згадки, які вкрай рідко знаходимо в судових актах, магістратських і ратушних книгах. Передусім зазначимо, що челядь проживала в міських замках, обслуговуючи їх потреби. Так, за інвентарем Кременецького замку, складеним 1480 р. під час подання його в управління Олізара Шиловича зазначено: «А челяди дворное што в городѣ: три паробки а чотыри жонки, а двѣ дѣвѣцѣ. А у дворцы вѣ королевомѣ, миля отъ города: тамѣ вѣ томѣ дворцы жонка зѣ дѣтми сама четверта»⁵⁶². До Кременецького староства належала низка сіл, зокрема Кокорів, у «дворци» (очевидно, належному до староства) якого було 13 осіб невільної челяді, а в селі Воля – 6 челядників, які працювали на Кременецькій замок. 1563 р. у фільварку Кременецького замку названо шестеро осіб невільної челяді, а у Вілійському – 21, з них восьмеро були сімейними, в одному випадку чоловік Марцин мав дружину, а в сімох – жінки мали дітей (4 – по двоє, а 3 – по одній дитині)⁵⁶³.

За описом Луцького замку 1552 р., у дворах, що належали до Луцького староства, зокрема Гнідавському, налічувалося шестеро невільних челядників: Яцько з жоною Катериною та сином Івашком, Демко, Наталя та жінка Овдотя. У дворі села Красного серед невільної челяді названо трьох братів: Опанаса, Гарасима й Васка, їхню сестру Томилу, Мишка Станковича з синами Годаром та Мінчулом, Марка Пизовича та Андрія Ячинича – усього 9 осіб⁵⁶⁴. Тож разом у цих дворах на Луцький замок працювало щонайменше 16 невільних челядників.

Про слуг і челядь у рядових міщан згадок мало. Вони трапляються лише тоді, коли йдеться про незвичайні випадки або конфліктну ситуацію, в якій задіяні слуги та челядь. Наприклад, 25 серпня 1575 р. луцький міщанин Федір Маляр скаржився в луцькому гродському суді на Яна та Олександра Томиловичів Ворон Боратинських через пограбування ними в урочищі Рокитовий Лужок трьох його челядниць – Марушки,

561 *Bogucka M. Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku.* – S. 498–499.

562 *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далее – Акты ЮЗР).* – Т. II. 1599–1637. – СПб., 1865. – С. 110.

563 *ЦДІАК України, ф. 20, оп. 1, спр. 1, арк. 3-3 зв.; АЮЗР.* – Ч. VII, т. II. – С. 32.

564 *АЮЗР.* – Ч. VII, т. II. – С. 171.

Ганки і Огапки⁵⁶⁵. Матис Славогурський позивався з князем Яцьком Четвертенським, який 12 лютого 1575 р. напав на його дім в м. Яровиці і забрав його наймичку дівку Софію⁵⁶⁶. 9 червня 1576 р. «подворник» Луцького замку Терешко Сагайдачник скаржився на замкового воротного Офанаса Рупшу, який напав на дім луцького мостовничого Івана Борзобагатого Красенського, що був розташований на території замку, з наміром ув'язнити його «подворника» та «подворницю» луцького двору Федора Загоровського Грицькову Ганнуску, яка побила його дружину Настю⁵⁶⁷. Тут, по-перше, повідомляється про шляхетські будинки на території Луцького замку, а, по-друге – про наявність у шляхетських домах постійної домашньої прислуги, зокрема двірників. 12 січня 1594 р. володимирський міщанин Семен Єсифович вніс заяву до гродського суду про нещастя, яке сталося того дня з його челядничкою: «дівка недорослая Татьяна з дому моего, кгдам еше спал, в неведомости моеи вышла, ω которои кгда ми жона моя и челяд домовая дали знати», було вже пізно, бо вона втопилася⁵⁶⁸. Як бачимо, йдеться не про одну загиблу дівчинку-челядницю, а про наявність у Семена Єсифовича ще й іншої «домової» челяді. Луцький міщанин Томаш Ясінський⁵⁶⁹ у заповіті від 1636 р. згадує свого слугу хлопця Валка, якому заповідає коня з сідлом за умови, що хлопець буде при ньому під час смерті⁵⁷⁰. У тестаменті 1638 р. луцький міщанин Криштоф Немиський називає слугу Стаса та служницю Параску⁵⁷¹. Деякі категорії міського населення мали доволі значне коло служебної людності. Так, 1583 р. кременецький доктор Лейба сплатив побор за 15 єврейських слуг⁵⁷².

19 серпня 1638 р. дівчина-сирота з Луцька Галжбета Калинівна разом із опікуном Миколаєм Слонкевичем визнала, що, не маючи чим сплатити борг у 6 злотих і 9 грошів, погоджується відробити цю суму кредиторів («*za spólną zgodą rok cały służyć submitowała sie*»)⁵⁷³. 5 червня 1638 р. луцька міщанка Анна Васильова Цвілова присягнула перед луцьким магістратом, що нічого не винна Дороті Петровій за

565 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 392.

566 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 53 зв.

567 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 213.

568 Там само, ф. 28, оп. 1, спр. 27, арк. 8 зв.–9 зв.

569 Томаш Ясінський та Криштоф Немиський – колишні здрібнілі шляхтичі, прийнявши міське громадянство, перейшли під міську юрисдикцію. Див.: Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 191.

570 ЦДІАК України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 16 зв.; Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 198.

571 ЦДІАК України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 30 зв.–32; Білоус Н. Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 200.

572 *Źródła dziejowe*. – Т. XIX. – С. 148.

573 ЦДІАК України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 30.

«шинкування», «kromia tego, со czeladz iey napila»⁵⁷⁴. Коли у шляхтянки Настасі Калусовської під час перебування в Луцьку зник «kleinot sczygą złoty kosztuiący złotych tysięcy», вона позвала до суду не лише господиню дому, в якому заночувала, Настасю Олександрову Бендерманову, а й «czeladz iey»⁵⁷⁵. Луцький кушнір-«партач» Семен Самуйлович скаржився 1638 р. на кравецького цехмістра Станіслава Буковського, який викрав у нього кожухи і «na rozzytek swoi obrocil u czeladzi swey»⁵⁷⁶. Дочка Грицька Ізика Федора, «ieszcze lat niedorosly», служила у кушніра Стефана Лихоївановича в домі⁵⁷⁷. Коли 1638 р. в Луцьку сталася пожежа, Шимон Кравець разом зі служницею «pa ten czas mieszkał w tylic u paniey Nastazii Aleksandrowey Bendermanowey»⁵⁷⁸.

Про домашню службу згадується в окремих записах «Реєстру бранья грошей з мѣста Луцкого» 1566 р. Зокрема, серед міщан названо кілька «роботников», очевидно, найманих, а саме: «Пархомец с Красного, роботник», «Матьфиец Роботник»⁵⁷⁹. Про домашню службу свідчать і наступні записи: «Мацко, што в Полонки Яна служил», або «Волос, што в Посолейка служил» чи «Иванец, што был молодцем местцким»⁵⁸⁰. Щоправда, Мацко, який колись перебував на службі у Яна Полонки, котрий сплатив податок «з дому, меду, пива», фігурує в іншому статусі, бо за реєстром він уже сплачував податок «з ремесла»⁵⁸¹, тож можна припустити, що він навчився ремесла, перебуваючи на службі у свого колишнього господаря-майстра Яна Полонки.

Найкраще проблему міської служби розкривають два документи: згадуваний інвентар м. Заслава 1617 р., в якому вказується загальне число челяді в описаній частині міста, та опис міщанських домів в «Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r.», де разом із господарями перелічено їхніх слуг, челядників та коморників. Зокрема, серед домашньої служби згадуються: «sługa», «komornica», «komornik», «kucharka», «swaczka», «czeladnik w rzemiośle», «uczeń w rzemiośle», «diwka», «chłopiec». Так, чотирьох слуг мав удівець Давид Шуберт. У будинку кравця Миколая Румовського, крім дружини, пасерба, сина і чотирьох учнів-«krawczykow», мешкала кухарка⁵⁸². Шинкар Симон

574 Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 6 зв.

575 Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 50 зв.–51.

576 Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 122–123 зв.

577 Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 119 зв.–121 зв.

578 Там само, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 91–91 зв.

579 Реєстръ бранья грошей з мѣста Луцкого // Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – С. 53.

580 Там само. – С. 52–53.

581 Там само. – С. 53.

582 Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. – S. 197.

Хойновський з жоною, сином і трьома слугами проживав у будинку Яна Вробловського, родина якого складалася з п'ятьох осіб і слуги⁵⁸³. У Матиса Шевця з дружиною Марушею було троє челядників. У домі Станіслава Трускулацького служницею була 12-річна дівчина Ядвіга⁵⁸⁴. На 86 описаних будинків названо 46 слуг, 8 челядників, 4 кухарки, 5 учнів «w rzemiośle», одна дівка, один хлопець – або разом 65 слуг і челядників⁵⁸⁵.

Деякі будинки були доволі щільно заселеними. Так, у домі Петра Маляра, де він мешкав із дружиною Катериною та дітьми, число яких не зазначено, бо «dziatki u Rusi chrzcza», проживав Ян Шидловський із дружиною Катериною та її дітьми від першого шлюбу, сином Яном і дочкою Ядвігою. З ними проживала коморниця Катерина Симонова зі своїм сином Якубом. Тож у домі мешкало три родини, з яких коморницька була неповною, без чоловіка. Якщо прийmemo слово «dziatki» щодо дітей Петра Маляра за найменше його значення 2, то вийде, що в цьому домі проживало щонайменше 10 осіб⁵⁸⁶. В будинку Миколая Пекаря, де він мешкав разом з дружиною Софією, синами Григорієм, Бартоломеєм та Миколаєм, жили слуга Андрій та коморник Андрій Пекар з жоною Ядвігою. Тут же мешкав староста острозьких кальвіністів Хоментовський із дружиною Ядвігою й трьома слугами Яном Войцеховським, Катериною та Агнешкою. Тож у цьому домі водночас проживало 13 осіб⁵⁸⁷. У будинку Спіренди, разом з яким мешкав його зять аптекар Луренс, було двоє слуг Софія та Станіслав. Крім них, у цьому ж будинку мешкали дві коморницькі родини – Ян Кравець із жоною Анною та їхньою прислугою Анною, а також Ян Меховник із дружиною Софією⁵⁸⁸. Таким чином, навіть якщо Луренсові слуги Софія та Станіслав не були подружньою парою, то й тоді в цьому будинку мешкало чотири подружжя – разом 11 дорослих осіб.

За інвентарем міста Старого Заслава 1617 р., де вказано загальне число «czeliadzi wsech na Starim Mieszczie», на 169 міщанських родин зазначено 572 особи челяді, що становить 3,3 особи на родину⁵⁸⁹. Відомо, що Заслав і Острог належали до великих волинських міст, проте подібна ситуація спостерігається і в маленьких містах. Так, 1578 р. під час татарського нападу на містечко Жуків у 16 господарів було забрано в ясир

583 *Ibidem.* – S. 198.

584 *Ibidem.* – S. 202.

585 *Ibidem.* – S. 195–203.

586 *Ibidem.* – S. 199.

587 *Ibidem.* – S. 200.

588 *Ibidem.* – S. 198–199.

589 *Arch. Sang.* – Sygn. 64/24. – S. 1–15.

35 челядників, тобто в середньому по 2,2 особи з домогосподарства⁵⁹⁰. Іноді усереднені показники мало про що говорять, тож уточнімо: лише у міщанина Хилимона було забрано шістьох челядників, а в Устяна – чотирьох. Інформацію про домашню службу й челядь, як складову частину українських міщанських родин, містять документальні матеріали інших українських земель, зокрема тестаменти київських міщан⁵⁹¹.

Отже, наведені документальні матеріали засвідчують, що міщанська родина ще не перетворилася на нуклеарну, оскільки під одним дахом із нею нерідко проживали близькі родичі, часто підсусідки і коморники, а також підмайстри, учні, слуги й челядь, становлячи разом із родиною господарів єдину домогосподарську структуру. Основними типами міщанських родинних спільнот були просте, розширене та складне сімейне домогосподарство.

3.2.3.5. Шляхетські двори в містах. Коефіцієнт міського диму

Кількість міського населення зростала за рахунок шляхетських дворів, що були в містах. У невеликих містечках їх було небагато, у великих – значно більше. Так, у Берездові налічувалося лише два шляхетські двори, у Звяголі – три, у Рівному – чотири, у Хлапотині (Красноставі) – п'ять, у Старому Полонному – 14⁵⁹². Ще більше шляхетських дворів було в Острозі: за дільчим актом 1603 р. на 903 осілих дворів та будинків нараховувалося 30 шляхетських (28 дворів та 2 будинки)⁵⁹³. На 1620 р. тільки в Олександровій частині міста шляхетських дворів було 12, ще 8 дворів-домів були розміщені на вулицях поміж міщанськими будівлями⁵⁹⁴. Вочевидь, не менше було шляхетських дворів і в Янушевій частині Острога. Відповідно до «Akta kościoła farnego ostrogi od 1622 r.» до цієї парафії належало сім шляхетських дворів та 5 будинків. За інвентарем 1615 р. у Базалії налічувалося 13 шляхетських дворів, у Красилові – 10, у Костянтиніві – 27⁵⁹⁵. В описі 1631 р. у Новому Заславі зафіксовано 21 шляхетський двір⁵⁹⁶, у Шепетівці 1643 р. на 320 димів їх було 7⁵⁹⁷.

590 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 194–196.

591 *Biłous N. Testamenty mieszkańców Kijowa z XVI – pierwszej połowy XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 2010. – № 2. – S. 250.

592 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 127 zw.–131 zw., 286–289 zw., 294–297, 315–319, 361–365.

593 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 181/VI–4. Ч. 1а, арк. 3–9 зв.; ЦДІАК України, ф. 223, оп. 1, спр. 332, арк. 1–10; *Описи Острожчини другої половини XVI – першої роловини XVII ст.* – С. 74–100.

594 *Ossolineum.* – Sygn. 3669/II. – S. 196–207.

595 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, оп. 1, спр. 39/1–1, арк. 18–25, 50–61, 71–75.

596 *Arch. Sang.* – Sygn. 63. – S. 13–14.

597 *Ibidem.* – Sygn. 127/1.

20. План забудови Луцького окольного замку XVI ст.
Реконструкція Бориса Сайчука

Значно більше шляхетських дворів було в «столечному» Луцьку, де мати власний двір вважалося не лише діловою потребою, а й, вочевидь, справою шляхетського престижу. Тож значна частина волинської шляхти мала там свої окремі двори, або кілька споріднених сімей одного роду поділяли між собою частини великого спільного двору. Наприклад, дім Івана Козинського був розташований між дворами зем'ян Свищовських і Чарнецкого в Луцькому окольному замку⁵⁹⁸. 1619 р. Зигмунт Боратинський став на постій в «в дому его мл. пна Кендзерского шляхецком тут в Луцьку для приїзду и впокою свого збудованом»⁵⁹⁹.

За описом Луцького замку вже 1552 р. поблизу церкви св. Дмитрія розташовувалося 45 шляхетських дворів і пляців, зокрема: Петра Чаплича, пані Богушової, Василя Рудецького, Богдана Семашка, Петра Кадянова [Чаплича Шпановського – І. В.], Звіра Тишкевича, пані Романовоє Калиноє, Дмитра Сангушка, княгині Ілліної [Беати Костелецької – І. В.], Охримовичів, Петра Кірдея, Івана Шимковича, Михайла Свиноського, Данила Rogozинського, Михайла Єловича, Івана Гулевича,

598 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. III, арк. 460 зв.–461.
599 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. III, арк. 216 зв.–217.

Василя Дрозденського, Михайла Хрінницького, Івана N (підскарбія), Михайла Гулевича, Ярофія Гостського, Василя Литовського, Григорія Гулевича, хорунжого Михайла Сербина, Михайла Осовського, Гаврила Воютинського, Федора Мишчича, Петра Семашка, пані Дахновоє, Тихона Хом'яка, Романовських, Гештольда, Івана Вашкевича, Княгининських, Олехна Козинського, Андрія Свищовського, князів Матвія Четвертенського, N Кошерського, Федора Головні, Матвія Сокольського, Дмитра Буремльського, Якова Крокотки Єловицького, Олександра Чорторійського. Ще 39 дворів князівських та зем'янських волинських родів, «kotoryie ne sut rownowactwje żadnom z mestem», лежали в центрі міста⁶⁰⁰. Таким чином, вже на середину XVI ст. в Луцьку було щонайменше 84 шляхетські двори. Тож значна частина ґрунтів у Луцьку як головному місті воєводства зосереджувалася в шляхетських і магнатських руках. Шляхта, яка не мала власних будинків, часто наймала приміщення у міщан, подеколи тримаючи там своїх слуг і челядь.

Цілком зрозуміло, що ці двори і пляци вирізнялися числом задіяної там служби, тож були багатолюднішими, ніж міщанські, оскільки там мешкало багато дворових слуг і челяді, які мали забезпечувати їх функціонування й потреби господарів. Про їх заселеність довідуємося з опису острозького двору шляхтича Станіслава Закревського. У дворі проживали: Станіслав Закревський з дружиною Елжбетою та їхні «dziatki małe», число яких не зазначене; разом з ними жили сестри дружини, Анна й Катерина, а до своєї смерті – і матір дружини Софія Броневська. Цю відносно невелику шляхетську родину з п'яти дорослих та кількох малих дітей обслуговували 13 слуг, зокрема: дві служебниці Елжбети Закревської, п'ятеро особистих слуг господаря, а також візник Мацей, кухар Ян, дівчина Ганнушка, «mamka» Регіна, «Halska, mamka z Rusi» та коморниця⁶⁰¹ Катерина. Якщо приймемо вираз «dziatki małe» за найменше його значення – 2, то й тоді у цьому дворі на цей час проживало разом 19 осіб (до смерті Елжбетиної матері мешканців двору було 20, або й більше, оскільки й вона могла мати особистих слуг)⁶⁰². Проте, вочевидь, не всіх слуг, а особливо челядь, названо, бо за логікою у дворі мав би бути двірник, покоївки, пралі тощо. У дворі пана Валентія Моленди названо його дружину, рідного брата Петра з дружиною Оленою та їхню сестру Анну, чотирьох слуг господаря, а також Томаша Фурмана з дружиною і дочкою та ще двох жінок –

600 АЮЗР. – Ч VII, т. I. – С. 163–164.

601 У цьому випадку слово «коморниця» означає людину, яка завідувала панським господарством і мала ключі від комори, де зберігалися харчові припаси та інші речі.

602 Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. – S. 194–195.

разом 14 осіб, з яких – 13 дорослих⁶⁰³. У будинку шляхтича Войцеха Козерацького, де він мешкав разом із дружиною Анною, трьома синами Томашем, Юзефом, Степаном та дочкою Софією, проживали ще четверо коморників: Анна, Амбросина та Яшко з дружиною Анною, тобто щонайменше 10 осіб⁶⁰⁴. Щоправда, за описом, не всі двори були такими населеними, але й покладатися на ретельність переписувачів не можна, оскільки в кількох місцях копії трапляються недописані речення і залишені чистими місця, які свідчать про те, що або копіїст не розібрав написане, або, можливо, ці пропуски містяться в самому оригіналі. Так, у дворі пана Єловицького (ім'я якого не вказане) зазначено лише чотирьох челядників. В домі пана Кокорики мешкав Ян Копинський із дружиною Доротою та п'ятьма дітьми: трьома синами – Валентієм, Йозефом, Андрієм та двома дочками – Катериною і Софією, тож ця родина складалася з 7 осіб⁶⁰⁵. Цілком зрозуміло, що шляхетський двір не функціонував без служби, проте тут вона не згадується. На вісім шляхетських дворів, розташованих на вулицях Острога, названо 67 осіб, або пересічно – 8,5 на двір.

Відомо кілька чисельних характеристик міського населення та коефіцієнтів міського диму. Почнімо з найменших показників. Так, Софія Daszyńska-Golińska застосовувала коефіцієнт 5 осіб на дим⁶⁰⁶. Генрик Ловмянський, прирівнюючи дим до родини, обраховував міщанську сім'ю на 5 осіб⁶⁰⁷. Так само Самсонович визначав число людинності Пшемишля наприкінці XV ст. на підставі родинного коефіцієнта 5⁶⁰⁸. У Станіслава Пазири цей коефіцієнт становив 6⁶⁰⁹. Досліджуючи демографічні зміни міста Коцка Луковської землі Люблінського воєводства впродовж XV–XX ст., Станіслав Йоп обчислював його мешканців у XVI–XVIII ст., виходячи з коефіцієнта диму 6,5⁶¹⁰. Такий самий показник отримав і Богдан Пучинський⁶¹¹. Ірена Гейшторова пропону-

603 *Ibidem.* – S. 200–201.

604 *Ibidem.* – S. 200.

605 *Ibidem.* – S. 195.

606 *Daszyńska-Golińska Z. Uście Solne. Przyczynki historyczno-statystyczne do dziejów nadwiślańskiego miasteczka.* – Kraków, 1906. – S. 134.

607 *Łowmiański H. Wchody miast Litewskich // Ateneum Wileńskie.* – 1923. – R. I. – № 3–4. – S. 404 (nota 2).

608 *Samsonowicz H. Struktura majątkowa mieszkańców Przemyśla w drugiej połowie XV w.* – S. 275.

609 *Pazyra S. Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX w. // Badania Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* – Lwów, 1939. – T. 34. – S. 275–303.

610 *Jop S. Przemiany demograficzne w Kocku od XV do XX wieku // Studia z dziejów Kocka / Pod redakcją Ryszarda Szczygła.* – Lublin, 2003. – S. 53–54.

611 *Puczyński B. Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski.* – 1972. – T. 5. – Cz. II. – S. 11.

вала коефіцієнт: 6–7 осіб на міщанський будинок⁶¹². Ст. Александрович на підставі документальних матеріалів виводив показник: 7 людей на міський дим⁶¹³. За коефіцієтом 7 осіб на дом обраховував людність Браславського повіту Отто Гедеман⁶¹⁴. Проте пересічну залюдненість міського диму XVI–XVII ст. він обчислював на підставі сільських інвентарів другої половини XVIII ст. Тому його обрахунки не прийняв Леонід Житкович, який на підставі люстрацій 15 литовських містечок кінця XVIII ст. дійшов висновку, що залюдненість диму не перевищувала 6 осіб⁶¹⁵. Питання залюдненості міст досліджував також Єжи Охманський, який обраховував дим на 6–6,5 осіб⁶¹⁶. Владислав Чвік обчислював міську єврейську людність Люблінщини за коефіцієнтом диму 7, щоправда, для другої половини XVIII ст.⁶¹⁷ Юзеф Можи виходив з однакового показника для сільського й міського диму: 8 осіб, зауважуючи водночас, що залюдненість міського диму була вищою, а його диференціація залежала від величини самого міста⁶¹⁸. Тож найбільший коефіцієнт запропонував Ю. Можи. Додамо, що на підставі інвентарів XVIII ст. він виводить ще вищий коефіцієнт міського диму для Білорусі та Литви, а саме 8,4, пояснюючи це число докладнішою інформацією інвентарів XVIII ст.⁶¹⁹

На волинському документальному матеріалі ми визначили коефіцієнт біологічної міщанської родини – щонайменше 6,3 особи, але на міський дим припадала не одна сім'я, а в середньому – 1,2 родини або 7,5 осіб. До цього числа слід додати слуг, челядь, підмайстрів, учнів, коморників та підсусідків, які брали безпосередню участь в організації та функціонуванні внутрішнього життя міського домогосподарства. Проте, обчислюючи міську домогосподарську структуру, візьмімо до уваги й такі обставини. Міське населення складалося з різних соціальних шарів: багатого патриціату, заможних торговельно-купецьких та ремісничих груп і незаможного прошарку, між якими існувало значне

612 *Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii staropolskiej. – S. 184.

613 *Alexandrowicz St.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. – S. 54–55.

614 *Hedemann O.* Historia powiatu brasławskiego. – Wilno, 1930. – S. 99, 329; *Ejusdem.* Dzisiaj i Druja, magdeburskie miasta. – Wilno, 1934. – S. 46.

615 *Żytkowicz L.* Recenzja pracy Hedemanna, Dzisiaj i Druja // *Ateneum Wileńskie.* – 1935. – R. 10. – S. 438.

616 *Ochmański J.* W kwestii agrarnego charakteru miast W. Ks. Litewskiego. – S. 294; *Ejusdem.* Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.* Historia, z. 5. – Poznań, 1961. – S. 38–39.

617 *Ćwik W.* Ludność żydowska w miastach Lubelszczyzny w drugiej połowie XVIII w. // *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego.* – 1966. – T. 59. – S. 42 n.

618 *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – S. 129–132.

619 *Ibidem.* – S. 130.

майнове розшарування, що не могло не впливати на величину родинних структур кожної з цих груп. Крім того, слугами та учнями і підмайстрами могла виступати сусідська міська молодь і швидше за все так і було. Щоб не порахувати їх двічі (як дітей і як слуг, учнів, тощо) і не перевищити коефіцієнт міського диму, додамо лише 1–1,5 особи (в якості товаришів-помічників, слуг, челяді, учнів) на пересічне домогосподарство. Отже, коефіцієнт волинської міської домогосподарської структури становитиме 8,5–9 осіб, і, на нашу думку, він не є завищеним.

* * *

Підсумовуючи, слід зазначити: попри те, що міщанська біологічна родина видається більш індивідуалізованою, ніж селянська, в більшості випадків вона також являла собою ще розширену та складну структуру, оскільки під одним дахом подеколи мешкали близькі родичі. Тож за типологією міщанська родина була зрідка простою, а частіше розширеною та складною. Крім того, до її складу часто входили й неспоріднені з нею особи, серед яких були коморники, підсусідки, «товариши», учні, слуги, «мамки» й челядь, яка дуже вирізнялася за своїми функціями, але без якої жодна заможна міщанська родина не обходилася. Тож здебільшого міщанська родина не була ще нуклеарною сім'єю, за своєю структурою вона становила родину-домогосподарство, головними засадами якої були не лише біологічні, а й соціально-економічні чинники.

Крім того, міщанську родину не можна ототожнювати з димом, їхні параметри не збігалися. Дим був значно більшим за родину, оскільки охоплював не лише біологічну родину господаря, а й домашніх слуг, помічників та челядь, тобто ціле домогосподарство з усіма його домочадцями, які подеколи теж мали власні сім'ї. Більше того, інколи під одним дахом могли проживати і сусіди, тобто зовсім неспоріднені між собою домогосподарські структури, кожна зі своїми рідними і близькими, слугами, челяддю, коморниками, підсусідками, що значно збільшувало пересічний коефіцієнт диму.

Вплив природних та воєнно-політичних катаклізмів на структуру української родини

«Господи, спаси від пошесті, голоду, вогню та війни».

4.1. Кліматичні негоди, неврожаї, голод, пошесті й пожежі

4.1.1. Природні чинники й розвиток суспільства

Важко існуючих нині оцінок чисельності населення України XVI – першої половини XVII ст., зокрема й Волині, є статичність, оскільки вони не враховують вплив тогочасних катаклізмів та пов'язаних з ними демографічних спадів та піднесенень. Говорячи про демографічні ритми, Фернан Бродель зауважує: «демографічні припливи та відпливи були символом життя минулих часів: спади й піднесення, що змінювали одне одного, причому перші вперто зводили майже нанівець – але не до кінця! – другі. Порівняно з цими фундаментальними реальностями все (або майже все) може видатися другорядним»¹.

На щоденне людське життя впливали різні порушення його нормального плину, як глобальні: кліматичні негоди, неврожаї, голод, пошесті, пожежі, військові дії, так і локальні: жовнірські постої, сусідське свавілля та розбійні напади тощо, не брати до уваги які означало б створити неповний та однобічний образ тогочасної доби.

Клімат завжди впливав і продовжує впливати на історію людства². Розвиток і загибель деяких цивілізацій Африки та Близького Сходу були пов'язані зі змінами клімату, а зникнення поселень вікін-

¹ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. I. – С. 14.

² Черняков Т. Роль екологічних та кліматичних змін у розвитку стародавнього суспільства на Україні (X тис. до н. е. – I тис. н.е.) // Вісн. Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Т. 2–3. – С. 106.

гів у Гренландії в часи малого льодовикового періоду пояснюють на-самперед погіршенням природних умов³. У часи розбудованої науки і потужних технологій залежність людини від погоди та зміни клімату начебто повинна була б зменшитися, проте насправді так не сталося, хоча людство володіє значно більшими можливостями для подолання наслідків кліматичних негод⁴. Навіть сьогодні не лише непередбачувані, а й спрогнозовані кліматичні негоди серйозно впливають на життя населення різних країн і народів. Природа постійно демонструє свою силу і владу над людьми: лише 2010 р. під час великих злив, що охопили різні континенти, багато країн, зокрема Бразилія, Китай, Німеччина, Україна, Франція, Чехія, зазнали величезних матеріальних збитків і людських втрат. Наприклад, у Китаї тільки під час однієї з повеней загинуло понад 200 осіб, а про масштаби лісових пожеж у цій країні говорить уже те, що в їх гасінні одночасно брали участь 7,5 тис. пожежників. Під час липневих пожеж у Росії лише в одній місцевості загинуло понад 30 осіб, яких не встигли вивезти в безпечні місця. Повіні в Мексиці та Пакистані, знищивши фермерські господарства та врожаї, поставили мільйони людей перед загрозою голоду. Наслідки аналогічних природних катаклізмів попередніх епох були не менш руйнівними, а їхній вплив на людей – значно більшим.

Отже, говорячи про біологічний вимір історії, для повнішого розуміння людини необхідним є знання як суспільної, так і природної реальностей, зокрема природних чинників: біологічних структур, кліматичних ритмів, що впливали на соматичне і психічне здоров'я як окремої людини, так і соціуму загалом, та на зміни, які відбуваються в процесі життя окремої особи й цілої популяції⁵. Не можна зрозуміти мотивації та підсвідомість окремої особи й колективну свідомість певного соціуму, не беручи до уваги його природного оточення та умов повсякденного життя, адже з'ясовано, що між особливостями культури та біологічними й природними домінантами будь-якого середовища існує безпосередній зв'язок. Тож лише поєднання соціального і при-

3 *Борисенков Е. П.* Климат и деятельность человека. – М., 1982. – С. 4–5; *Борисенков Е. П., Пасецкий В. М.* Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – Л., 1983. – С. 6–7.

4 *Борисенков Е. П.* Климат и деятельность человека. – С. 5.

5 *Kuchowicz Z.* O biologiczny wymiar historii. – Warszawa, 1985. – S. 7–13; *Olszewski T.* Człowiek i jego środowisko. Ekologia społecznego bytu – zarys geograficzny. – Warszawa, 1971. – S. 7–8; *Dembińska M.* Materialne i biologiczne warunki bytu // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 1968. – T. 16, № 2. – S. 361–371; *Tyszkiewicz J.* Uwagi o historii medycyny w Polsce // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – 1975. – T. 23, № 2. – S. 245–254; *Ejusdem.* Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej. – Warszawa, 1981; *Ejusdem.* Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej. – Warszawa, 1983.

родного може забезпечити всебічне вивчення людини й людського суспільства. Відтак, в історико-демографічних дослідженнях слід брати до уваги різні природні чинники, особливо такі, як надзвичайні природні явища: буревії, повені, посухи, пожежі, пошесті, інфекційні хвороби, а також втоми, стреси, війни, які впливають на окрему особу і на суспільство загалом, формуючи систему уявлень, загальний та індивідуальний габітус, визначаючи життєві орієнтири, поведінкові стереотипи та загальну діяльність людей.

Попри величезну роль біологічної сфери в житті соціуму, вітчизняна історична наука ще не підійшла до з'ясування цих проблем. Зокрема, зовсім не вивчено питання про вплив різних природних катаклізмів та війн на демографічні процеси й масову демографічну поведінку населення України XVI–XVII ст.

Відомий кліматолог і географ Михайло Олександрович Боголепов присвятив низку праць проблемам коливання клімату в Європі, пов'язавши з погодними змінами високу або низьку врожайність сільськогосподарських культур та простежуючи появу внаслідок неврожаїв такого явища, як голод⁶. Значення і вплив клімату та погоди на сільське господарство досліджували також кліматолог Олександр Іванович Воейков⁷, метеоролог Петро Іванович Броунов⁸ та Анатолій Борисов⁹. На широкому європейському матеріалі кліматичні умови минулих часів розглянув у своїй праці «Klimat through the Ages» (London, 1950) Чарльз Брукс (Charles Ernest Pelham Brooks), перекладеній російською мовою¹⁰. Історії клімату в Європі присвячено також працю Еммануеля Ле Руа Ладюрі (Emmanuel Le Roy Ladurie)¹¹. Зміни клімату за історичний період вивчали Джон Гріббін (John Gribbin) та Губерт Лем (Hubert Horace Lamb)¹². Проблему неврожаїв та їх зв'язок із погодними умовами на історичному тлі Європи розглянув Семен Бараш¹³.

- 6 Боголепов М. А. О колебаниях климата Европейской России в историческую эпоху // *Землеведение*, 1907. – Т. I–II. – С. 58–162; Т. III–IV. – С. 1–58; *Его же*. Колебания климата в Западной Европе с 1000 по 1500 г. // *Землеведение*, 1908. – Т. 15, кн. II. – С. 42–58; *Его же*. Колебания климата и историческая жизнь. – М., 1911. – С. 1–22; *Его же*. Наступающие возмущения климата по историческим данным. – М., 1921. – С. 1–30; *Его же*. Причины неурожаев и голода в России в историческое время. – М., 1922. – С. 1–38.
- 7 Воейков А. И. Климаты земного шара, в особенности России. – СПб., 1884.
- 8 Броунов П. И. О климате и погоде, их значении для сельского хозяйства. – СПб., 1914.
- 9 Борисов А. А. Климаты СССР в прошлом, настоящем и будущем. – Л., 1975.
- 10 Брукс К. Климаты прошлого / Под ред. Б. П. Алисова и В. И. Громова; Пер. с англ. В. Г. Левинсона. – М., 1952. – С. 273–293.
- 11 Ладюри Руа Ле Э. История климата с 1000 года / Под ред. д-ра геогр. наук Т. В. Покровской; Пер. с фр. А. С. Чаплыгиной. – Л., 1971.
- 12 Гриббин Дж., Лэм Х. Изменение климата за исторический период // *Изменения климата* / Под ред. Дж Гриббина; Пер. с англ. – М., 1980. – С. 102–121.
- 13 Бараш С. И. История неурожаев и погоды в Европе. – Л., 1989.

На важливість природних кліматичних явищ для історії господарства звернув увагу польський дослідник Францишек Буяк, який 1918 р. сформулював завдання створення хроніки природних явищ, що, на його думку, мало стати допоміжним засобом саме з погляду вивчення економічної історії¹⁴. Це завдання виконав один із його учнів Антоній Валавендер, який, створюючи хронологію природних катаклізмів на території Польщі протягом 1450–1586 років, розкрив їх значення не тільки для розвитку господарства, а й для наук, пов'язаних із вивченням клімату в минулому¹⁵. Праця Валавендера спирається на опрацювання вченим кількасот опублікованих джерел, до яких він підходить з належною науковою критикою. Перший том присвячено метеорологічним чинникам та залежним від них явищам, як-от нападам сарани, оскільки вони впливали на результати сільськогосподарської праці, а відтак – на умови щоденного людського життя: подешевшання чи здорожчення продуктів харчування або навіть їх відсутність, що викликало голод. У цьому томі подано також хронологію епідемій та пошестей. Другий том містить хроніку пожеж та воєнних подій і втрат, до яких дослідник цілком доречно долучає шкоди, завдані не лише іноземними військами, але й власним військом. Він показує як жовніри, вдаючись до надмірних продовольчих реквізицій, знищували засоби виробництва, а іноді навіть і місцевих мешканців¹⁶. Цитуючи та порівнюючи повідомлення різних джерел, Валавендер супроводжує їх власними коментарями, встановлюючи їх достовірність та адекватність тогочасним реаліям. Праця містить також інформацію, що стосується і волинських теренів. Продовженням цього дослідження можна вважати виконану графічно хроніку природних явищ, що охоплює 1587–1648 рр., складену Станіславом Гошовським¹⁷. Взнявши за основу підходи й принципи Валавендера, Станіслава Намачинська опублікувала хроніку природних катаклізмів протягом 1648–1696 років в Речі Посполитій та сусідніх з нею країнах¹⁸.

- 14 *Bujak F.* Uwagi o potrzebach historii gospodarczej // *Nauka polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój*. – Warszawa, 1918. – Т. I. – S. 275–286.
- 15 *Walawender A.* Badania klęsk elementarnych (metoda i znaczenie) // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – 1931. – Т. I. – S. 79.
- 16 *Walawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586. I. Zjawiska meteorologiczne i pomorzy (z wykresami). – Lwów, 1932; *Ejusdem.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586. II. Zniszczenia wojenne i pożary (z wykresami). – Lwów, 1935.
- 17 *Hoszowski St.* Klęski elementarne w Polsce w latach 1587–1648 // *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckemu w 70 rocznicę urodzeń / Pod red. Z. Bunowej i in.* – Warszawa, 1960. – S. 453–465.
- 18 *Namaczyńska St.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. – Lwów, 1937.

Інформацію про кліматичні негоди в Польщі на підставі хроніки Яна Длугоша та інших наративів, виданих у серії «*Monumenta Poloniae historica*», зібрала Марія Полячкувна, зосередивши головну увагу на атмосферних явищах¹⁹. Хроніку природних катаклізмів на території Галичини протягом 1772–1848 років склав Ян Шевчук²⁰. Екстремальні природні явища за давньоруськими та російськими літописами XI–XVII ст. найповніше простежили Євген Борисенков та Василій Пасецький²¹, щоправда, першим таку вибірку з літописів зробив Іван Бучинський, проте його таблиці менш докладні і не мають посилянь на конкретні джерела²². Є. Борисенков тісно пов'язував з кліматом конкретну людську діяльність, зазначаючи, що її різновиди залежали саме від певних кліматичних умов регіону²³.

Значна література присвячена також проблемам голоду. Одним із перших цю проблему порушив професор історії Московського університету Василь Миколайович Лешков, який не лише характеризує неврожаї, а й висвітлює правові й медичні аспекти їх наслідків²⁴. Увага багатьох російських дослідників XIX–XX ст. до проблем голоду була пов'язана із серією великих неврожаїв у Росії 1833, 1839, 1840, 1850 та 1891 років, які спричинили голодні роки та велику смертність населення²⁵. Проблема сарани як природного явища, з яким часто пов'язували голод, досліджував у низці праць Микола Щербиновський²⁶.

Питанням мору (щоправда, з медичного погляду) присвячено працю доктора медицини Яна Лернета, в якій автор розглядає природу

- 19 Polackówna M. Wahania klimatyczne w Polsce w wiekach średnich // *Prace geograficzne, wydawane przez prof. Romera*. – 1925. – Т. 2, з. V. – С. 1–80.
- 20 Szewczuk J. Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1722–1848. – Lwów, 1939.
- 21 Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – Л., 1983; *Их же*. Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – Л., 1988.
- 22 Бучинский И. Е. Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1963.
- 23 Борисенков Е. П. Климат и деятельность человека. – С. 4–5, 72.
- 24 Лешков В. Н. О народном продовольствии в древней Руси // *Москвитянин*. – 1854. – № 5. – С. 1–62; *Его же*. Что и как делалось в древней России на пользу народного здоровья. – М., 1854.
- 25 Князьков С. А. Голод в древней России. – СПб., 1908; *Леонтович Ф. И.* Голодовки в России до конца прошлого века // *Северный вестник*. – 1892. – № 3. – С. 47–76; № 4. – С. 33–63; *Пашуто В. Т.* Голодные годы в древней Руси // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*, 1962. – Минск, 1964. – С. 61–94; *Станисловский Л. М.* Хронология голодных годов за 14 столетий в метеорологическом отношении // *Проблемы урожая*. – М., 1926. – С. 309–339; *Щепкин В. Н.* Очерк голодовок в Западной Европе и Ост-Индии // *Известия Моск. Гос. думы*. – 1881. – Вып. XVI. – С. 44–70; Вып. XVIII. – С. 14–40; *Его же*. Голода в России // *Ист. вест.* – 1886. – Т. XXIV, кн. VI. – С. 489–521.
- 26 Щербиновский М. С. Пустынная саранча шистоцерка. Проблемы защиты южных территорий СССР от вторжения стай шистоцерки. – М., 1952; *Его же*. Основные закономерности массовых размножений саранчи и миграций ее стай. – М., 1958; *Его же*. Сезонные явления в природе. – М., 1966.

мору як явища, його ознаки, симптоми проявів, засоби запобігання тощо. У зв'язку з цим дослідник подав у хронологічному порядку відомості про найбільші пошесті у Польщі, що стосуються досліджуваного періоду.²⁷ Окремі випадки епідемічних захворювань XVI–XVII ст. містить праця Людвіка Гонсьоровського, яка загалом присвячена життєписам лікарів та аналізу медичної літератури²⁸. Синтетичну працю про епідемії в Польщі написав професійний лікар Францишек Гедройц, який, використовуючи нагромаджений на той час документальний матеріал, з'ясував причини, перебіг та методи боротьби з епідеміями²⁹. Ці праці і понині зберігають велике пізнавальне значення.

Серед дослідників, які розглядали проблеми пошестей, потрібно згадати Людвіка Кубалю³⁰, Станіслава Тинца³¹, Зигмунта Ключовського³² та Яна Крачика (щоправда, праця останнього має науково-популярний характер)³³. Проблемаам заразних захворювань присвячено також дослідження Богдана Ткача та Моніки Шнайдерман, які з'явилися в другій половині минулого століття³⁴.

Питанням реального впливу пошестей на долю мешканців Речі Посполитої в XVI–XVII ст. присвячено ґрунтовну працю Анджея Карпінського, де автор на значному документальному матеріалі досліджує питання генези, типології, хронології, частотності та профілактики епідемічних захворювань у Речі Посполитій, а також з'ясовує їх демографічні, економічні, психологічні, релігійні, культурні та політичні наслідки³⁵. Попри бажання автора охопити якнайширшу територію не лише польських теренів, але й земель ВКЛ, стан джерельної бази не дав такої можливості, тож полем дослідницького спостереження стали переважно великі польські міста: Гданьськ, Варшава, Краків, Познань, Торунь, Ельблонг, Люблін, українське місто Львів, столиця ВКЛ Вільно

27 *Lernet J.* Rozprawa o morze // Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. – 1817. – T. XI. – S. 1–258.

28 *Gąsiorowski L.* Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do najnowszych. – T. I. – Poznań, 1839; T. II, 1853; T. III, 1854; T. IV, 1855.

29 *Giedroyc Fr.* Mór w Polsce. – Warszawa, 1899.

30 *Kubala L.* Czarna Śmierć // Szkice historyczne. Seria I-II. – Warszawa, 1923. – S. 327–335.

31 *Tync St.* Toruński «Ojciec zadżumionych». Obrazek z przeszłości. – Toruń, 1925.

32 *Klukowski Z.* Opis dżumy w Lublinie w r. 1625 // Archiwum Historii i Filozofii Medycyny. – 1927. – T. V, № 1. – S. 1–5.

33 *Kracik J.* Pokonać Czarną Śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy. – Kraków, 1991.

34 *Tkacz B.* Zarazy w Polsce do końca XVIII wieku. Próba ustalenia chorób zakaźnych, które panowały nagminnie na ziemiach polskich w świecie materiałów historycznych (машинопис докторської дисертації 1960 р. зберігається в Гłównей Bibliotece Lekarskiej w Warszawie); *Sznajderman M.* Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS. – Warszawa, 1994.

35 *Karpiński A.* W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne. – Warszawa, 2000.

і лише інколи провінційні міські осередки й села. Водночас джерельна база цієї праці заслуговує на увагу, оскільки, крім судових та метричних книг, Анджей Карпінський використав різні хроніки, сеймові конституції, королівські універсали, розпорядження, ухвали, інструкції місцевих сеймиків тощо.

В українській історіографії є лише кілька невеличких розвідок, у яких порушувалися ці питання. Одним із перших, хто зацікавився даними проблемами, зокрема кліматичними та метеорологічними явищами в Україні, був Іван Крип'якевич, який протягом 1926–1928 років опублікував низку розвідок. Вони були присвячені літописній хронології голодних років (охоплюють 1124–1673/1674 роки)³⁶, землетрусам, астрономічним явищам³⁷ та нападам сарани на українські землі³⁸. Щоправда, дослідник вважав ці явища важливими не так для історії, як для природничих наук, зокрема географії.

Проблему пошестей на львівських матеріалах розглянула Люція Хареви́чова. Збираючи матеріали з історії економічного розвитку Львова, вона звернула увагу на значний деструктивний вплив епідемій на господарське і культурне життя міста впродовж XVII–XVIII ст.³⁹ Дослідниця наголошує, що пошесті, які, поширюючись тривали по кілька років поспіль, мали набагато більший руйнівний вплив, ніж облоги, напади та пожежі, бо вогонь нищив речі, а пошесті забирали життя великої кількості населення. Тож, на її думку, найжорстокіші мушкетні та гарматні обстріли не мали таких смертоносних і жахливих наслідків, як заразні віруси та мікроби⁴⁰.

Гальмуючий вплив пожеж на розвиток волинських міст розглядає у низці розвідок дослідник урбанізаційних процесів на Волині в XVI–XVII ст. Андрій Заяць⁴¹.

36 Крип'якевич І. Голодівки на Україні XVII ст. // Вісн. природознавства. – Х., 1926. – № 3. – С. 34–37.

37 Крип'якевич І. Землетруси на Україні в XVII та XVIII в. // Вісн. природознавства. – Х., 1927. – № 3–4. – С. 206; Його ж. Астрономічні явища в українських літописах XI–XVIII вв. // 36. фізіогр. коміс. Наукового т-ва ім. Шевченка. – Л., 1930. – Вип. 3. – С. 45–58.

38 Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях // Вісн. природознавства. – Х., 1928. – № 3–4. – С. 183–191.

39 Charewiczowa L. Kłęski zaraz w dawnym Lwowie. – Lwów, 1930. – S. 6.

40 Ibidem. – S. 5.

41 Заяць А. Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами) // Шоста всеукр. наук. конф. з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 417; Його ж. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Л., 2002. – Вип 37/1. – С. 103–120.

4.1.2. Клімат Волині в XVI – першій половині XVII ст. Неврожаї та голод

Метеорологічні явища: буревії, великі зливи та повені, ранні морози, посухи й похідні від них – неврожаї, напади сарани, тощо не могли не впливати на життя людей, оскільки майже до кінця XVIII ст. світ становив величезну селянську країну, де від 80 до 90 % людей жили плодами землі, тож від урожаїв залежало подеколи все матеріальне життя. Одним із найважливіших чинників, що справляли істотний вплив на демографічні коливання населення світу, Фернан Бродель називає кліматичні умови: «Календар», хоч сприятливий, хоч ні, панує над людьми». Наводячи приклади безпосереднього впливу клімату на врожаї, він не лише відзначає слабкість тогочасної людини перед силами природи, а й доводить, що природа повсякчас демонструє свою силу та вплив на людське життя, і навіть сьогодні людина не звільнилася від цього жакливого тиску⁴². Тож цілком логічно, що історики пояснюють економічні ритми, особливо за старих часів, чергуванням високих, менш високих та низьких урожаїв.

Однією з причин, яка в доіндустріальні часи постійно викликала голод та спустошення в Європі, був низький рівень агрокультури. «Протягом століть голод приходив до людей з такою настійливістю, що стає елементом їхнього біологічного режиму, однією із структур їхнього повсякденного життя»⁴³. Так, за підрахунками Жана-Баттиста Мохо (Jean-Baptiste Moheau), впродовж X–XVIII ст. Франція зазнала 89 періодів голоду, зокрема: в X ст. їх було 10, у XI – 26, у XII – 2, у XIV – 4, у XV – 7, у XVI – 13, у XVII – 11, у XVIII – 16⁴⁴. Проте, зауважує Бродель, навіть цей перелік, складений у XVIII ст., може виявитися надто оптимістичним, оскільки не бере до уваги сотні й сотні періодів локального голоду, які не завжди збігаються із загальними. За його спостереженнями, Флоренція з 1371 по 1791 р., тобто протягом 420 років, пережила 11 голодних років, а врожайними за цей великий проміжок часу були лише 16⁴⁵.

Згадки про надзвичайні природні явища та пов'язані з ними катаклізми, зокрема несприятливі кліматичні умови, неврожаї, голод, пошесті в Україні, у тому числі на Волині, містять іноді документальні та

42 Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. I. – С. 29–30.

43 Там само. – С. 50.

44 Moheau J.-B. Recherches et Considérations sur la population de la France. – P. 264.

45 Braudel F. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. – Paris, 1966. – Т. I. – P. 301; Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. I. – С. 52.

нарративні джерела, що дає можливість певною мірою дослідити їх частотність і загрозу для тогочасного суспільства. З цією метою на підставі актових джерел, літописів і хронік було складено каталог природних катаклізмів на Волині за досліджуваній період (див. Додатки, табл. V).

Цей каталог наочно демонструє залежність тогочасного людського життя від клімату, підтверджуючи, що в період низької врожайності зернових культур «два поганих врожаї поспіль ведуть до катастрофи»⁴⁶. Сприятлива погода забезпечувала добрий урожай, а отже, нормальне харчування, яке зміцнювало людський організм, даючи йому достатні для відірності вірусам та хворобам життєві сили, і навпаки, – негоди призводили до неврожаїв, а далі – дорожнечі, голоду, епідемій, а все разом – до підвищеної смертності.

За кліматичними умовами в Європі XVI століття різко поділяється на два періоди: перший вирізнявся м'яким кліматом, але з 60-х років почався період похолодання, який тривав до кінця XVII ст. Зокрема, м'які та вологі зими спостерігалися в такі роки: 1501/1502, 1504/1505, 1509/1510, 1513, 1515, 1516, 1519, 1520–1523, 1526, 1527–1534, 1537–1542, 1550⁴⁷. У другій половині століття погодні умови різко погіршилися, що більшість дослідників пов'язує з так званою малою льодовиковою епохою, «малим оледенінням» (little ice age), яку хронологічно окреслюють 1430–1850 роками, а кульмінаційним періодом вважають 1550–1700 рр.⁴⁸ Вже 1554 р. в Європі встановилася сувора зима, такими ж холодними були 1556/57, 1561, 1564/65, 1567/68, 1570/71, 1572/1573, 1575, 1578, 1580, 1583/1584, 1586/87, 1589, 1590, 1591, 1593–1595, 1597–1599, 1600 роки. Особливо морозними і суворими були зими протягом 1583–1597 років⁴⁹.

Зима 1567/68 р. в Європі запам'яталася великими морозами та снігопадами, холодним і сніжним видався й наступний 1569 р. як у Європі, так і в Європейській частині Росії⁵⁰. Тож несприятливі погодні умови, що склалися в Україні 1568 р., коли сніг випав після Великодня, яке припадало на 18 квітня, відповідали загальноєвропейській кліматичній ситуації⁵¹. Ще гіршою спостерігається погода на Волині 1569 р., коли травневий сніг поморозив посіви зернових, що спричинило, як зазначає Острозький літописець, дорожнечу та великий голод. Подіб-

46 Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. I. – С. 50.

47 Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. – С. 176–197.

48 Гриббин Дж., Лэм Х. Изменение климата за исторический период. – С. 105–106, 118; Ладьюри Руа Ле Э. История климата с 1000 года. – С. 13–14; Колебания климата за последнее тысячелетие / Под ред. Е. П. Борисенкова. – Л., 1988. – С. 209.

49 Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. – С. 176, 197–224.

50 Там же. – С. 206.

51 Львівський літопис. – С. 101.

на ситуація склалась і в наступні роки: 1570 р. «мороз жито поморозил въ самое цвіты», а 1571 р. мороз вдарив улітку і впродовж трьох днів «все збоже озимое і ярину побиль»⁵².

Описані погодні умови призвели до неврожаїв, наслідком яких був великий голод, що тривав протягом кількох років і забрав життя багатьох людей: «быль такой голодъ великий, ажъ люди з голоду мерли, а звлада в Литве и на Полесю»⁵³. Саме через голод 1569 (або 1571) р.⁵⁴ з маєтків князя Романа Сангушка: сіл Буцин, Боровно, Березів, Воєгоща, Грибовиця, Дорогогище (Попівське), Кречевичі, Лапневичі, Ломачинська Воля, Старе село, Сереховичі, а також монастирських сіл: Комарів, Пісочне, Синів, Солов'їв Несухоїзької волості Володимирського повіту 117 родин «проч пошли ... для голоду кормитися», ще 15 господарів, до краю зубожівши, покинули земельні наділи, перетворившись на городників, інші стали жебраками, почавши «про Бог просит»⁵⁵. У Київському літопису зазначено, що голод тривав «6 літ посполь, скончився року 1576»⁵⁶, Острозький літописець говорить про голод 1569 р., а документально голод на Волині, зокрема у Кременці, фіксується уже 1568 р. Отже, на Волині голодними були не 6, а 8 років поспіль. Неврожаї та спричинений ними голод спостерігаються в 1570 р. і в більшості країн Європи. Історики-демографи вважають, що тоді рівень дитячої смертності європейських країн дорівнював сьгоднішній ситуації в країнах «третього світу»⁵⁷.

Як відомо, пошесті та голод завжди йдуть поряд. Так, вже 1568 р. внаслідок «повітря морового» «в Кремънцу сее ѡсени немало людеи зацныхъ, так хрестиян яко и жидов померло». Через припинення постачання продовольства («люди з волости до торгу Кремьянецкого мало ездят») в місті розпочався голод, тож міщани, як повідомляє джерело, самостійно «для живности на села ездят»⁵⁸.

52 Там само. – С. 127.

53 Киевская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 75.

54 Упорядники збірника «Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.» зазначають, що точна дата документа не вказана, проте В. Атаманенко, подаючи у своїй публікації додаток «Первинний поборовий реєстр Несухоїзької волості», датує його 1569 р. Див.: *Селянський рух на Україні*. – С. 44; *Атаманенко В.* Описи полських маєтностей кн. Романа Сангушка 1569 р. // *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся.* Наук. зб. – Луцьк, 2006. – Вип. 21. – С. 219.

55 ЦДІАК України, ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 67–93; *Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.* – С. 44–46; *Атаманенко В.* Описи полських маєтностей кн. Романа Сангушка 1569 р. – С. 219–229.

56 Киевская летопись. – С. 75.

57 Бараш С. И. История неурожаев и погоды в Европе. – С. 208.

58 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 137–137 зв.; *Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко.* – К., 1990. – С. 128.

21. Алгоритичне зображення:
смерть стинає дерево життя.
XVI ст.

Тепер уже голод, розпочавшись 1568 р., спровокував пошесть, яка 1570 р. поширилася на всю волинську територію: «... на другое літо по томъ голоді былъ моръ великій на Волині»⁵⁹. 1571 р. «морвое повітріє» охопило міста Клевань, Торчин, Заслав, а протягом 1571–1574 рр. – поселення усієї Острозької волості⁶⁰. Упродовж цих років пошесть вирувала і в самому Острозі, про що свідчить скарга острозьких міщан на

Миколая Олехновича Монвида Дорогостайського, який, будучи протягом 1571–1574 рр. державцею Острога, «спадки по умерлых в повітріє мимо потомков и близких ... безъ слушноє причини побрал»⁶¹.

Про пошесть у Кременці в 1571 р. повідомляють місцеві єврей-орендарі. Скаржачись кременецькому старості князю Миколаю Андрійовичу Збаразькому про понесені ними збитки внаслідок пошесті, вони зазначають час її тривання: «року тепер прошлого тисеча пятсотъ семъдесятъ первого ѿт початку повітрія ѿт мсца ѿктября третєгонадцатъ дня аж до мсца февраля», отже, пошесть косила людей щонайменше чотири місяці з жовтня 1571 до лютого 1572 р. Орендарі просили старосту надати «возного Василя Михаиловича Рытля для ѿгледаня мертвыхъ людей еще не погребеныхъ и новопохованыхъ, которые, деи, в тоє повітріє померли». Як бачимо, засвідчено факт значної смертності жителів міста від пошесті, проте розміри її встановити не вдалось, оскільки акт уривається на самому початку інформації возного,

59 Киевская летопись. – С. 76.

60 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 192–192 зв., 217–217 зв., 302; спр. 16, арк. 287 зв.; спр. 248, арк. 398–398 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 608 зв.; Arch. Sang. – Sygn. 27. – S. 132–133; Киевская летопись. – С. 76; Острозький літописець. – С. 128.

61 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 287 зв.

який за завданням уряду оглядав тіла жертв мору⁶². Про пошесть 1572 р. у Заславі йдеться у заяві міщанина Андрія Юхновича про смерть його товариша – свояка Івана Євхимовича, «коли тут у Жєславли з допущєнъя Божєго было поветрєє ... у тые часы, яко люди мерли»⁶³.

За цих часів, у 1570–1572 роках, значний неврожай та голод охопили Білорусь в районі Вітебська та Росію, особливо Тверську, Псковську й Новгородську землі, де спостерігалися навіть випадки канібалізму. За джерелами, у Твері та Новгороді від голоду померло втричі більше людей, ніж від погромів опричників Івана Грозного, які відбувались у цей самий період⁶⁴. Гадаємо, що великими були людські втрати і в українських землях.

Протягом цілої низки років повідомлень про погодні умови на Волині в українських джерелах немає. Наступна інформація про холодну і тривалу зиму та весняну посуху («великая зима и весна сухая») стосується 1585 р., який літописець характеризує як «літо не рожайное»⁶⁵. Вочевидь, погані врожаї наступних років призвели до нового спалаху морового «повітря», задокументованого 1588 р. в Луцькому та Володимирському повітах⁶⁶, яке тривало до 1590 р., через що в Луцькому повіті судові «роки ... для великих повѣтриєвъ с певных причин не доходили и сужоны не были»⁶⁷. Цього часу неврожаї, голод та епідемії, зокрема висипного тифу, спостерігаються в північно-західній Росії, зокрема в Новгородській та Псковській землях, Білорусі та столиці ВКЛ – Вільні⁶⁸. Дорожнечу та голод в українських землях відзначають літописи в 1591 р., що, швидше за все, було продовженням попередньої голодно-епідемічної ситуації, яка, вочевидь, тривала чотири роки (1588–1591) поспіль.

У 1598 р. літописи фіксують падіж худоби, пов'язаний, можливо, з зоонозами, спровокованими черговим неврожаем та загальною епідемічною ситуацією. Так, «Острозький літописець» під цим роком пові-

62 Там само, ф. 21, оп. 1, спр. 15, арк. 15 зв.

63 Arch. Sang. – Sygn. 27. – S. 132–133, 145.

64 Скрынников Р. Г. Иван Грозный. – М., 1975. – С. 143–144; Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. – С. 207; Борисенков Е. П., Пасецкий В. М. Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – С. 106.

65 Киевская летопись. – С. 75.

66 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 25 зв.–26 зв., 396; ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 514 зв., 796–796 зв.; Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку). – С. 118.

67 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 732 зв.

68 Словоцов Ф. И. Историческое и статистическое обозрение неурожая в России // Сб. стат. сведений о России: Изд. Русск. географ. об-ва. – М., 1858; Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. – С. 217.

домляє про «повітря неслиханое», яке «кілька літ було»⁶⁹. Не кращими були кліматичні умови і в наступні роки, зокрема 1599 р. «сніг великий випав на завтрее Покрови», яке припадало на 2 жовтня, через що люди не змогли вчасно посіяти озимину і змушені були сіяти вже пізньої осені після 21 листопада⁷⁰, а восени 1601 р. два місяці поспіль «дождь непрестанно ішол»⁷¹. Падіж худоби відбувся також упродовж 1599–1600 рр. Спалахнула нова пошесть, а можливо, панівна епідемія поширилася на нові місцевості. В усякому разі 1 жовтня 1601 р. у Луцькому повіті було відкладено сесію земського суду через: «небезпечности повітря морового в повіте тутошнемъ Луцкомъ на колко местцахъ понедалеко места тутошнего Луцкого, а што болшого, ижъ и тут в месте Луцкомъ вже дом ѡдинъ в рынку Малхера Балверовъ повітріемъ заражонны вымар и есть затворен»⁷².

Докладнішу інформацію про цю пошесть, яка вирувала і в інших волинських містах і селах, подав 7 грудня 1601 р. поборця Волинського воеводства Лаврентій Дривинський. Пояснюючи причину несплати побору, він заявив: «В року нинешнемъ шестъсот первомъ з допущенья Божого в месте его кр. млти Луцьком, почавъши ѡт дня двадцат шостого сеньтебра аж до сего часу и дня мсца декабра сьмого дня, повітреє пановало, ... такъже в месте его кр. млсти Володимѣрскомъ, в месте Ковелском, [...]», Миляновичах, такъже и в селах некоторых панов ѡбывателей воеводства Волынъского повітреє пановало еше ѡт дня второго сеньтебра и до сего часу еше пануесть»⁷³. Протягом 1602 р. мор фіксується в поселеннях Кременецького повіту⁷⁴, а 1604 р. – в одному з найбільших міст Волині – Острополі⁷⁵. Отже, можна припустити, що епідемія тривала на Волині протягом 1601–1604 рр.

Складність ситуації в сільському господарстві 1612 та 1615 рр. була пов'язана з нашестям сарани, яка «поїла гречки і проса»⁷⁶. Несприятливими були кліматичні умови і впродовж 1619 р., який спершу відзначився суворими морозами, а посеред зими після свята Богоявлення (6 січня), сталася така велика повінь, що «греблі порвало» та «млини позносило». Під час Великого посту, який того року починався 8

69 Острозький літописець. – С. 130.

70 Там само.

71 Там само.

72 ЦДІАК України, ф. 25 оп. 1, спр. 62, арк. 755 зв.

* Назву ще одного міста не вдалось відчитати.

73 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 62, арк. 793 зв.

74 Там само, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 168–172.

75 Острозький літописець. – С. 130.

76 Львівський літопис. – С. 103; Острозький літописець. – С. 133; Черниговская летопись // Ожнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. I. – С. 13.

лютого⁷⁷, «сніг випав так великий», що люди без сторонньої допомоги не могли вийти з хат, засипаних снігом по вікна і двері, й до того ж знову встановився «мороз лютий», що «хто по дрова поїхал, то змерз». Така погода тривала до кінця посту, а коли люди почали сподіватися на встановлення тепла, 5 травня «в самий цвіт» знову випав сніг⁷⁸.

Про суворі морози згадує французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який мешкав в Україні, перебуваючи на службі у Станіслава Конецпольського протягом 1630–1647 рр. Зокрема, він писав, що під час проживання в Україні переконався, що мороз не менш всесильний, ніж вогонь, протягом кількох років морози були такими суворими і різкими, «що неможливо було витримати не тільки людям ... , але й худобі». Він наводить приклад, коли 1646 р. від морозу польське військо втратило понад 2 тисячі вояків, з яких 1000 померла, а інші, відморозивши ноги, стали каліками⁷⁹.

Кліматичні умови 1619 р. спричинили поганий урожай, внаслідок чого в 1620–1621 рр. настала дорожнеча: жито коштувало по 12 злотих, ячмінь по 8, а овес по 6, через що «у крамах все поднялося дорого»⁸⁰. Тож «приморки», які фіксуються літописцями 1621–1622 рр.⁸¹, переросли в нову пошесть, що протягом 1623–1624 років охопила територію усієї Волині і з особливою силою проявилась у містечках Баранівці та Мирополі Кременецького повіту⁸².

30-ті роки XVII ст. в українських землях, зокрема й на Волині, позначилися новою пошестю: «морь барзо великий», розпочавшись навесні 1630 р., тривав до кінця грудня⁸³. Шерег нових голодних років відкрив 1637 р., коли стався «неврожай барзо великий», що призвело до стрімкого зростання цін на збіжжя та голоду «и їли люде листь и лободу, зілѣ rozmaитое»⁸⁴. Неврожайним виявився й наступний 1638 р., коли спершу навесні довго тривала посуха – «три місяцы не было дождю»⁸⁵, а пізніше навіть ті незначні посіви, що зійшли, знищили хробаки: «хто що посыяв, то рубакъ изъив, и мало що озимины было»⁸⁶. Становище помалу стабілізувалося лише 1641 р., коли нарешті в українських зем-

77 Острозький літописець. – С. 161.

78 Там само. – С. 134–135.

79 Боплан Г. Л. Опис України. Острозький літописець. – С. 93–95.

80 Острозький літописець. – С. 135.

81 Львівський літопис. – С. 105.

82 ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 71, арк. 412; Острозький літописець. – С. 136.

83 Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 226.

84 Хмельницкая летопись // Летопись самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 77–78.

85 Там же. – С. 78.

86 Там же.

лях, як повідомляють літописи, «врожай великий був» і добре вродило озиме та яре збіжжя⁸⁷.

Значну шкоду сільському господарству в досліджуваній період завдавали напади сарани, які документально фіксуються в 1534, 1541, 1542, 1603, 1612, 1615, 1645 та 1646 роках. Сарана є одним із найнебезпечніших і найпоширеніших шкідників сільськогосподарських культур, боротьба людини з яким почалася майже з самого початку виникнення землеробства. За даними зоолога-ентомолога Федора Петровича Кеппена, перша згадка про нашествя сарани відноситься до 1490 р. до н. е. Ф. Кеппен першим висловив думку про циклічність розмноження сарани, пов'язуючи це із сонячною активністю⁸⁸. Цю гіпотезу розвинув та обґрунтував на історичному матеріалі Микола Щербиновський, який за останні 150 років нарахував 13 сплесків значного розмноження та нашествя сарани із пересічним проміжком 11–12 років, що відповідає 11-річному циклу сонячної активності⁸⁹.

Зазвичай сарана прилітає в Україну зі сходу або південного сходу. Спостерігаючи її нашествя у 1645 і 1646 роках, вражений Боплан писав, що це видовище змусило його пригадати «кару, яку господь наслав колись на Єгипет з наміром упокорити фараона». Ці комахи прилітали «не просто полчищами, а цілими хмарами, розтягаючись на 5–6 льє в довжину і 2–3 в ширину. Її кількість – це те, що нелегко описати, бо все повітря буває заповнене нею, аж довколо темно. ... Вона все спустошує, поїдаючи посіви і траву навіть ще недозрілими. ... Менш як за годину, сарана пожирає усе до ґрунту, потім знімається і її несе туди, куди дме вітер». «Усі будинки були нею заповнені, ця нечисть заповзала в конюшні, хліви, кімнати, на горища і навіть у погребі ... , як тільки відчинялися двері, незліченна кількість сарани залітала всередину ... Дуже неприємно було виходити на вулицю, коли ці істоти ударялися об твоє обличчя, ніс, очі і щоки, так що неможливо було навіть відкрити рота, щоб туди не залетіло кілька з них»⁹⁰. На подібні записи натрапляємо в літописах, де говориться, що сарана «така густа, що облаки закривала» або «така велика саранча летіла ..., що сонця не було видно»⁹¹. Подеколи її описують так: «летіла полками», «летіла туманами», «хмарою грубою від землі на 50 ліктів»⁹².

87 Там же.

88 Кеппен Ф. П. О саранче. – СПб., 1870. – С. 17.

89 Щербиновский Н. С. Основные закономерности массовых размножений пустынной саранчи и миграций ее стай. – С. 11–12; Его же. Сезонные явления в природе. – С. 143–146.

90 Боплан Г. Л. Опис України. – С. 86–87.

91 Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись 1600–1700. – Л., 1874. – С. 180, 228.

92 Gloger Z. Encyklopedia staropolska. – Warszawa, 1903. – Т. IV. – S. 304.

У XVI ст. в Західній Європі зафіксовано 88 років з екстремальними кліматичними умовами, 73 недороди та 42 голодні роки⁹³. Протягом 1569–1648 рр. на Волині джерелами зафіксовано 28 років зі складними погодними умовами та 13 голодних років, зокрема 1569–1576, 1591, 1599, 1601, 1637, 1638. Гадаємо, що голод супроводжував також пошесть 1601–1604 рр. Несприятливою для доброго врожаю була кліматична ситуація 1619 р. Враховуючи ці роки, отримуємо 18 голодних років на Волині. Тож, порівняно із Західною Європою, ситуація на Волині начебто видається значно кращою. Проте дійсність, вочевидь, була значно ближчою до європейської, оскільки інформацією про кліматичні умови Волині ми оперуємо лише з кінця 60-х років XVI ст., але не маємо відомостей за першу половину століття. Можна також припустити, що безліч локальних випадків таких подій взагалі залишилися поза увагою літописів і хронік.

Звісно, неврожаї, голод та пошесті супроводжувались людськими жертвами. Проте подеколи метеорологічні катаклізми ставали безпосередньою причиною людських втрат. Так, 1614 р. «буря великая», охопивши територію між Острогом та Заславом, не лише завдала місцевому населенню значної матеріальної шкоди, «пущі крушила, сади ломила», порозкидала складене в копицях збіжжя, поруйнувала маківки церков та позносила церковні дзвони, а й спричинила загибель людей: «людей, котрії в полю того часу робили, носило поверх дерева, інших мертвих познаходили»⁹⁴.

Упродовж тисячоліть людство було абсолютно беззахисним перед природними силами, тож, покладаючись на Господа Бога, люди зверталися до нього з молитвами, просячи убезпечити їх від усіляких нещасть, виробивши певну вербальну формулу, яка донині залишається в людській пам'яті: «Від пошесті, голоду, вогню і війни спаси нас, Господь» («Od powietrza, głodu, ognia i wojny wybaw nas, Panie»). Отже, найбільше люди боялися пошестей, голоду, пожеж та воєн. Постійне очікування небезпеки відображалось і в щоденній життєвій практиці, зокрема в багатьох угодах на оренду та заставу маєтків зазвичай обумовлювалися надзвичайні події, які могли порушити нормальний хід життя. Наприклад, в угоді 1601 р. про передання в оренду маєтків князівським подружжям Григорієм Сангушком Кошерським та Софією Головчинською передбачені певні умови на випадок таких подій: «А кгда бы уховаи, пане Боже, на тые имена наши штъ неприятеля коронного якоє спустошенє припало, або зъ якоє колвекъ мѣры, съ припадку спаленя дворовъ або тежъ съ тыхъ именєи нашихъ подданые

93 Бараш С. И. История неурожаев и погоды в Европе. – С. 224.

94 Острозький літописець. – С. 132.

розвити бы ся мели, ... або тежъ уховаи, панє Боже, поветрия морового ...»⁹⁵.

4.1.3. Пошесті й хвороби

Тогочасні люди були переконані, що голод є наслідком війни, а пошесть починається з голоду («Głód z wojny, a powietrze bywać zwykło z głodu») ⁹⁶, проте часто бувало й навпаки – голод виникав внаслідок пошесті. Хоч би як там було, однією з причин тогочасної великої смертності населення були різні захворювання, передусім інфекційні. Пошесть не милувала нікого, встеляючи трупами палаци й монастирі так само, як і помешкання простолюду. Так, протягом 1605–1608 рр. померли троє малолітніх нащадків – онуків князя Василя-Костянтина Острозького. В 1634 р. від віспи помер королевич Олександр-Кароль, брат майбутнього короля Яна-Казимира⁹⁷.

Заразна хвороба може виявлятися спорадично, ендемічно чи пандемічно. Спорадично – це коли трапляються поодинокі випадки, не пов'язані між собою ні в часі, ні в просторі. Натомість про ендемічне захворювання свідчить частотність випадків, коли на конкретній території постійно відбуваються певні захворювання. Епідемія – це ситуація, під час якої в короткий термін з'являються численні захворювання на одну недугу. Територія епідемії може обмежуватись як одним селом або окремою дільницею міста, так і одночасно охоплювати багато районів і навіть цілу країну. Якщо епідемія поширюється на інші країни або навіть на континенти, говорять про пандемію⁹⁸.

За давніх часів будь-яку хворобу вважали наслідком чарів або виявом Божої волі. Теологи повчали: не було людини без гріха, тож кожний за погані вчинки мав очікувати на Божу кару, яка приходила у вигляді хвороб. Отже, причиною захворювань вважали «causa moralis», згідно з якою хвороба була справедливою Божою карою за гріхи. Саме таке сприйняття хвороби як Божої волі спостерігається в тогочасних тестаментях, наприклад: «будучи на тот час з воли Божеи хворобою ѡбложонъ ...» (Гаврило Бокій Печихвостський, 1573 р.), «будучи на сесь час ѡт Бога сотворителя ѡбложною хворобою навежона ...» (Олена Білостоцька, 1590 р.),

95 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 63, арк. 484–486; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 283–289. (В оренду передавалися містечка Горохів і Перемиль та села Горохів Старий, Озерці, Рачин, Марковичі, Конюхи, Кути, Біле Поле, Смолява, Вербень Луцького повіту).

96 Charewiczowa L. Kłęski zaraz w dawnym Lwowie. – S. 8–9.

97 Львівський літопис. – С. 113–114; Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – S. 278; Trzebiński St. Medycyna w Polsce w świetle niektórych pamiątek XVII wieku // Archiwum historii i filozofii Medycyny. – Poznań, 1924. – Т. I, з. I. – S. 37.

98 Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 20.

«будучи *ωт* пна Бга на теле хоробою навежоньи ...» (Ян Гесинський, 1592 р.), «будучи *ωт* Бога створителя хоробою *ωбложною* навежон ...» (Мартин Приборський, 1593 р.)⁹⁹. Але так само від Бога чекали й порятунку від хвороби. Так, покладаючись на Божу волю, Матвій Майко Мислинський в тестаменті від 22 листопада 1595 р. зазначає: «Иж есми в тои хоробѣ моєи панъ Богъ з воли своєи светое на мене смѣртъ допустит ...», про це ж говорить і Олена Білостоцька: «ижъ естли на мене пан Богъ сотворитель смѣртъ допустит ...»¹⁰⁰.

Поширеною була також астрологічна теорія, відповідно до якої від певного розташування небесних тіл – планет і зірок – залежали поява зіпсованого повітря, отруйних випарів, які провокували епідемії та згубно впливали на стан здоров'я людей. Подеколи пошесті пов'язували з появою комет, які начебто були безпосередніми провісниками великих епідемій¹⁰¹.

Тогочасні люди сприймали епідемії як страшний і незрозумілий Божий бич, оскільки хвороби часто забирали життя найневинніших немовлят, адже їхня відпірність вірусам була настільки слабкою, що новонароджені становили чи не найбільше число жертв¹⁰². Проте люди не відразу зрозуміли всю загрозу морів: віра в безперечну залежність людини від Божого провидіння виявилася сильнішою за людський інстинкт самозбереження. Тривалий час поширеною була думка, що лікування заразної людини суперечить Божій волі, оскільки рятувалися від смерті та мук лише ті, кого обирав особисто Господь. Тому тогочасні лікарі більше дискутували та писали про хвороби, ніж справді лікували хворих. За спостереженнями Харевічової, протягом XIV–XV ст. Львів переніс щонайменше десять великих епідемій, що сталися в 1348, 1362, 1365, 1439, 1441, 1464, 1467, 1479, 1480, 1484 роках. Лише у 1467 р. місто усвідомило потребу їх запобіганню та обов'язок піклуватися про здоров'я своїх мешканців і запросило на кошти міста краківського лікаря Зигмунта, який став першим міським лікарем Львова. Протягом XVII ст. Львів пережив 14 пошестей, тобто в середньому мор відбувався кожні 7 років¹⁰³.

Поступово турбота про здоров'я стає поширеною в суспільній психіці, люди намагаються запобігати захворюванням. В житті людей, за-

99 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 256–259 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 444–445; спр. 8, арк. 330–332; ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 4 зв.–7 зв.

100 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 27–28 зв.; спр. 7, арк. 444–445.

101 Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 32–44; Детальніше про це див.: Wrzesiński Sz. Oddech Śmierci. Życie codzienne podczas epidemii. – Kraków, 2008. – S. 9–15.

102 Charewiczowa L. Kłęski zaraz w dawnym Lwowie. – S. 7.

103 Ibidem. – S. 7–8.

уважає Фернан Бродель, триває нескінченна боротьба на два фронти: проти вбогості й браку харчування та проти підступної і багатоликої недуги, що чатує на них. «І в обох цих планах людина епохи Старого порядку постійно перебуває в нестійкому становищі. Хоч би де жила людина, до 19 ст. вона могла розраховувати лише на короткий відрізок життя, плюс декілька років додаткового для багатих»¹⁰⁴.

Серед тогочасних інфекційних хвороб найпоширенішими були: віспа, сухоти, інфекційна дизентерія, кір, малярія, ангіна, рожа, тиф, чума, від яких гинули люди протягом XVI–XVIII ст. На думку Анджея Карпінського, найгірнішою з них була чума¹⁰⁵. Бродель називає її «головною дійовою особою», що нагоняла страх на людей, «багатоголовою гідрою», «дивним хамелеоном», оскільки її прояви були настільки різними за своїми формами, що сучасники нерідко плутали її з іншими недугами¹⁰⁶. Після чуми найзагрозливішою та найпоширенішою хворобою була віспа, оскільки її лікування було малоефективним, до того ж вона була страшною своїми ускладненнями: сліпотою, глухотою та різними каліцтвами¹⁰⁷. Діти часто хворіли на кір. Так, у червні 1616 р. князь Олександр Заславський писав про своїх дітей Констанцію, Сузанну і Кароля: «Moich dziatek troje Pan Bog korom nawiedzył». Через кілька днів потому хворіло вже четверо дітей: «Mocną rękę Swoję znacznie Pan Bóg wściągnął nade mną, nawiedziwszy bowiem troje dziatek okrutnym korem, mnie czwartego gwałtowną złożył gorączką, co dalej z nami będzie czynił, u Samego to w wiadomości»¹⁰⁸. Наслідком низького рівня гігієни, вживання неочищеної води та заражених продуктів харчування були черевний тиф та інфекційна дизентерія¹⁰⁹.

Поширеною була подагра (відома під назвою «pańskieje choroby»), яка, провокуючи гострі больові атаки, нерідко призводила до смерті. Її причиною вважають нераціональне харчування та надмірне переїдання за відсутності фізичної праці. Обіди аристократії іноді тривали по декілька годин, прийнято було подавати до 10–20 страв. Тож серед тогочасної еліти було багато огрядних людей, зокрема дуже гладким був король Владислав IV, ще гладкішими – Ян III, підскарбій ВКЛ Тризна та ін. Багато можновладців страждали на подагру, ожиріння, каміння в нирках та жовчному міхурі. Зокрема, на подагру хворіли королі Зигмунт III, Ян Казимир, князь Ольбрахт Радзивілл, чоловік Катерини

104 Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. I. – С. 66.

105 Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 44–47.

106 Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. I. – С. 57.

107 Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 48–49.

108 Arch. Sang. – Sygn. 75. – T. I. – S. 2–7.

109 Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 49–50.

Острозької Томаш Замойський та ін. Чи не найбільше від подагри по-терпав Владислав IV, котрого часто на засідання сенату гайдуки вино-сили в ліжку, оскільки він не міг ходити¹¹⁰.

Поширеними були також нервові та психічні розлади: істерія, епі-лепсія, «melancholia», як тоді називали мігрень. Князь Олександр За-славський у своїх листах неодноразово згадує «gorączki», на яку хвори-ли його діти¹¹¹. Постійні стреси були причиною, через яку шляхтянки часто хворіли на істерію та ковтун. Вияви останньої, яку місцеве насе-лення називало гостець («goschest»), детально описав Г. Боплан¹¹².

В різні епохи одна з хвороб стає своєрідною «міс біологічного стра-ху», лише згадка про неї викликає серед людей паніку. Такою хворобою в XVI ст. є сифіліс, у XVII – чума, у XVIII – тиф та віспа, у XIX – сухоти й холера¹¹³. Харевічова вважала, що в XV ст. серед заразних хвороб в українських землях була відома також проказа, очевидно, занесена з Польщі, до якої потрапила з Німеччини. Найбільший вияв прокази в Європі, Польщі та, вірогідно, й в українських землях стався у XV ст., оскільки саме в першій чверті XV ст. для хворих на неї – прокажених – за мурами Львова, поблизу Краківської брами, було збудовано приту-лок – лепрозорій¹¹⁴.

Починаючи з урочистостей із нагоди повернення Колумба 1493 р. до Іспанії, поширюється сифіліс – епідемічна смертельна хвороба, яка за 4–5 років охопила всю Європу, переходячи з країни до країни під різними назвами: неополітанська хвороба, французька хвороба. На території ВКЛ вона була відома під назвою «двірцевої хвороби» або «східної прокази»¹¹⁵.

В актовій документації для позначення різних заразних хвороб вживаються наступні терміни: «*поветрие*», «*повѣтриє моровое*», «*фороба*», «*gorączka*», «*biegunka*», в наративних джерелах – «*мор*», «*приморок*», тобто терміни, які не розкривають характер та ознаки хвороби, її перебіг, отже, визначити, про яку саме хворобу йдеться і яка була поши-рена в той чи той час майже неможливо. Щоправда, деякі дослідники, зокрема Анджей Карпінський, вважають, що до кінця XVI ст. терміни

110 Trzebiński St. Medycyna w Polsce w świetle niektórych pamiętników XVII wieku. – S. 44–45.

111 29 квітня кн. О. Заславський посилав коней за лікарем Малхером, просячи його терміно-во прийти, бо «dzieciątko jedne chore ..., przypadła jej gorączka, a tej dziewczince niemasz lat więcej рієсі». Див.: Arch. Sang. – Sygn. 75. – Т. I. – S. 208.

112 Боплан Г. Л. Опис України. – С. 83–84.

113 Kuchowicz Z. O biologiczny wymiar historii. – S. 141.

114 Charewiczowa L. Kłęski zaraz w dawnym Lwowie. – S. 24–26.

115 Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т. I. – С. 59; Charewiczowa L. Kłęski zaraz w dawnym Lwowie. – S. 28; Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 66.

22. Транспортування
хворого на чуму
до шпиталю

«мор» та «повітріє моровое» стосувалися швидше за все до чуми¹¹⁶. Однак під цими назвами могли критися і такі захворювання, як віспа,

висипний (плямистий) та черевний тиф, дизентерія, грип, малярія тощо. Зокрема, від віспи 1634 р. у Львові помер 21-річний королевич Александр-Кароль Ваза, заразившись на неї від свого брата – майбутнього короля Яна-Казимира. Доволі небезпечною була також інфекційна дизентерія («biegunka», «szeregwonka»), яка атакувала усі страти людності, а найчастіше вражала військо. Саме від неї за три дні помер син Владислава IV королевич Зигмунт¹¹⁷. Ця хвороба і досі залишається дуже небезпечною, спричиняючи високу смертність, особливо серед немовлят.

Грип міг називатися «gogączka», «febra» (лихоманка), ці ж терміни позначали і малярію, яка також була доволі поширеним захворюванням¹¹⁸. Отже, без докладних уточнювальних відомостей неможливо зробити висновки щодо характеру епідемій, які протягом досліджуваного часу вражали населення Волині.

Документи донесли до нас інформацію, що 1564 р. в с. Рогізному Луцького повіту поширилася «фороба ѿгневая»¹¹⁹, цілком ймовірно, так називали висипний тиф, відомий у Росії під назвою «огневая болезнь»¹²⁰, а в Польщі – «багряна» або «гнильна» лихоманка¹²¹. Тогочасні люди подеколи просто не знали, від якої хвороби помирали їхні рідні та сусіди. Так, 16 червня 1566 р. Стефан Краєвський повідомив про загадкову хворобу, від якої на той час уже помер Ярош Прушинський та захворіли Балцер Нешавський з дружиною¹²².

116 Karpіński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 21.

117 Trzebiński St. Medycyna w Polsce w świetle niektórych pamiątek XVII wieku. – S. 38–39.

118 Karpіński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 23–24.

119 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 209 зв.

120 Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. – С. 207.

121 Kuchowicz Z. Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII wieku. – Łódź, 1972. – S. 21–22.

122 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 35 зв.

На підставі джерел встановлено 12 спалахів великих пошестей на Волині, які сталися в 1564, 1566, 1569–1576, 1588, 1590, 1598, 1601–1603, 1604, 1621, 1623, 1624, 1630 роках. Деякі з них, наприклад, епідемії 1569–1576 та 1601–1604 рр., тривали декілька років поспіль, охоплюючи територію цілого воєводства. Великим епідеміям заразних хвороб зазвичай передували неврожай та голод. Кореляція пошестей з неврожайними роками, дорожнечою і голодом спостерігається на Волині в 1569–1576, 1588–1590, 1598, 1601–1604 рр., про що ішлося раніше.

Поширенню заразних хвороб сприяло кілька чинників. Одним із них було військо, саме у військовому середовищі часто хворіли на дизентерію, черевний та плямистий тиф, чому сприяло зосередження значної кількості людей в одній місцевості, полегшуючи зараження через недоїдання у зв'язку з нестачею продовольства та ослабленням фізичних сил, низький рівень гігієни, брак якісної питної води, недостатньо швидку ізоляцію хворих, особливо під час військових переходів, та незадовільну організацію військової медичної служби. У такій ситуації військові дії та переходи теренами Речі Посполитої полегшували поширення заразних хвороб. Відомо, наприклад, що 1580 р. військо Стефана Баторія занесло плямистий тиф з Малопольщі до ВКЛ, військові формування, які повернулися з Ливонії, вважають відповідальними за епідемічну ситуацію 1599–1606 рр., апогей якої припав на 1601–1602 рр.¹²³ Цілком імовірно, що саме з цим була пов'язана пошесть 1602 р. в Кременецькому повіті, що тривала до 1604 р. Польське військо, яке брало участь у битві під Хотиним 1621 р., стало переносником збудників чуми, що завдала великих втрат населенню цілої Речі Посполитої впродовж 1623–1625 рр.¹²⁴ Можливо, що мор, який охопив у 1623–1624 рр. Кременецький повіт, особливо містечка Миропіль та Баранівці, був також виявом цієї страшної епідемії.

Військові підрозділи були не єдиним чинником поширення інфекційних захворювань. Епідемії могли переносити також купці та перекупники, приїжджаючи на ярмарки й торги з епідемічних районів. Поширенню хвороб та інфекцій сприяли також різні з'їзди (вальні сейми, повітові сеймики, судові та трибунальські рочки, церковні собори тощо) шляхти й духовенства, а крім того, низький рівень загальної та особистої гігієни і брак медичних знань.

Міські та сільські житлові будинки, переважно дерев'яні, часто не мали димарів – опалювалися по-чорному, погано провітрювались і, зберігаючи підвищену вологість, ставали місцем поширення парази-

123 *Giedroyc F. Mór w Polsce.* – S. 52; *Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem.* – S. 26, 70; *Tkacz B. Zarazy w Polsce.* – S. 57, 60.

124 *Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem.* – S. 27.

23. Лікар обстежує хворого на чуму.
XVI ст.

тів: бліх, вошей, клопів тощо, які є переносниками заразних хвороб. У коморах, де вікна взагалі не передбачалися, також жили люди, які перебували у домогосподаря на становищі коморників; там же розміщувалась і численна домашня служба. Взимку в коморах, де жили люди, часто тримали худобу та домашніх птахів: курей, гусей; нерідко домашню худобу та птахів заводили навіть у житлові приміщення. Подібна практика спостерігалась і в містах. Попри те, що в українських містах не було такої щільної забудови, як у західно-

європейських і навіть польських містах, проте нерідко в одному помешканні проживало по кілька родин (як наприклад, в Острозі, про що йшлося вище), де в одній кімнаті розміщувалась велика родина, а в одному ліжку могло спати по кілька осіб¹²⁵. Оскільки міщани були ще тісно пов'язані з сільським господарством, то худобу вони також часто тримали в міських житлових будівлях. Так, 1638 р. під час пожежі в Луцьку один з пожильців свідчив, що, коли його збудили, він «zaraz kopie swoje rowywodził s tego domu»¹²⁶. Все це сприяло перенесенню різних зооноз, тобто інфекційних захворювань тварин, що можуть вражати й людей.

В помешканні готувалась їжа, тут снідали й обідали, тут проходило щоденне сімейне життя в усіх його проявах. Узимку в хатах біля печей сушили білизну, взуття та одяг, їх випари без належного провітрювання приміщень призводили до антисанітарного стану й задухи, створюючи умови для виникнення різних інфекцій. Тому взимку в селах поширювалися віспа та гарячка (під якою могли виступати грип, запалення легенів, лихоманка тощо).

125 Karpinski A. Biedota miejska wobec zaraz i innych kłesk żywiołowych w Warszawie w latach 1526–1655 // Rocznik Warszawski. – R. XVI, 1981. – S. 82; Kuchowicz Z. Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województw łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII wieku. – Łódź, 1961. – S. 27–29.

126 ЦДІАК України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 91–91 зв.

Більшість міст, особливо невеликих, не мали бруківок, каналізаційної мережі та місць для відходів, нечистоти найчастіше виливали просто на вулиці або скидали десь поблизу подвір'я¹²⁷. Щоправда, волинські міста й містечка мали громадські лазні, проте сучасні епідеміологи вважають, що саме там можна було легко підхопити різні хвороби, адже ними могли користуватися міські жебраки та волоцюги¹²⁸. Ситуацію в містах погіршувала локалізація міських цвинтарів при церквах, розташованих зазвичай у центрі. У разі підвищеної смертності (під час голоду та пошестей) саме сюди звозили трупи, які не завжди встигали вчасно захоронювати, і вони ставали вогнищами нових заражень.

М'ясні ятки різників, шкіряні заклади, броварні, солодовні, а також обори та стайні, що розміщувалися в межах міських мурів та на селянських подвір'ях, ставали місцем зосередження мишей і щурів, які були носіями і головними збудниками бубонної чуми¹²⁹.

Стан щоденної особистої гігієни залишався низьким на усіх рівнях соціального життя, майже в усіх соціальних групах. Як засвідчують документи, не лише шляхта, а й більшість селян мала постіль: подушки, простирадла, ковдри, які взагалі на той час вважалися коштовними речами. Проте ліжко, якщо й було, то одне, в ньому зазвичай спало одночасно кілька осіб, але навіть велике ліжко не могло вмістити усіх домочадців. Більшість членів великої селянської родини, особливо діти, спали на печях та лавах, що стояли біля печей. Не всім вистачало простирадел та ковдр, навіть заможні люди накривалися відповідно до пори року кожухами і сукманами – тим, у чому ходили вдень. Ще складніше було з особистою білизною, яку прали дуже рідко.

Гігієну щоденного життя погіршувало багато інших чинників, наприклад такі, як примітивний спосіб прийняття їжі: уся родина їла з однієї загальної миски в найкращому разі дерев'яними ложками, а швидше за все руками. Шкідливою звичкою була також купівля одягу та постілі, що могли бути в користуванні хворих, а отже, й переносниками різних хвороб. Часто люди, помираючи від хвороб, передавали власний одяг у спадок або дарували його. Так, княгиня Марія Юрїївна Гольшанська, хворіючи 1576 р., заповідала: «плате мое белое, кошули и кошулки, рантушки, рубьки, также и шаты повсехненные ... тым ...

127 Karpinski A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 30.

128 Kuchowicz Z. Z badań nad stanem biologicznym społeczeństwa polskiego od schyłku XVI do końca XVIII wieku. – S. 76.

129 Kuchowicz Z. Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województw łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII wieku. – S. 32, 62; Karpinski A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 30.

роздати, которые у форобе моєи ѡколо меня служили, а постелю мою на шпитал ѡтдати»¹³⁰

На думку Збігнева Куховича, внаслідок зубожіння населення протягом XVI–XVII ст. спостерігається зниження загального рівня гігієни, про що свідчить зменшення числа лазень. На території цілої Речі Посполитої, зазначає дослідник, лазні утрималися лише на сході, тобто на руських теренах¹³¹. Справді, наявність лазень фіксується джерелами не лише в шляхетських маєтках, а й у селянських дворах, що говорить про певний рівень побутової культури українського населення.

До погіршення санітарно-гігієнічного стану призводили також корчемні заклади, які виконували різні функції. Головною функцією корчми був продаж або вживання в ній алкогольних напоїв. Тож насамперед вона була шинком, але і гостинним домом для ночівлі подорожніх, а крім того, якщо не щоденним, то щотижневим місцем забав і зібрань місцевого населення. Селяни, виконуючи підводну повинність, ночували саме в корчмах, санітарний стан яких був дуже поганим. Головним приміщенням у корчмі була гостинна ізба, яка слугувала подорожнім спальнею, вона була і їдальнею, і розважальним танцювальним залом. Менше приміщення – комора – служила для родини корчмаря та його слуг. Подорожні спали в гостинній ізбі зазвичай на підлозі. В корчмах часто зупинялися брудні та хворі жебраки, які були поширювачами багатьох хвороб. Тож подеколи шляхта навіть остерігалася зупинитись у корчмах, оскільки там «люди пьяные и гости rozmaitye, и люди люзные ночовать звыкли»¹³². За санітарним станом цих закладів ніхто не стежив. Тож паразитів там було так багато, що заможні люди воліли возити з собою гамаки, щоб не ночувати в переповнених незнайомими людьми та різними інсектами приміщеннях.

Низький стан гігієни не був українською особливістю. Низьким він був у більшості європейських країн. Воші й блохи, попри боротьбу з ними, були звичайним явищем. Зрештою, як зазначав Збігнев Кухович, навіть королівський двір вражав брудом та неохайністю¹³³.

Яскравим підтвердженням низького рівня тогочасної гігієни був ковтун, або гвоздець, який поширився саме наприкінці XVI ст. і тримався протягом цілого XVII ст. Причиною цієї хвороби була насамперед неохайність: волосся розчісували чи не один раз на тиждень, мили взагалі раз на півроку, іноді селяни натирали волосся жиром і навіть

130 *Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни.* – Т. I. – С. 77.

131 *Kuchowicz Z. Łęki i gusła dawnej wsi.* – Warszawa, 1954. – S. 44–46.

132 АЮЗР. – Ч. I, т. II. – С. 420; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С. 116.

133 *Kuchowicz Z. Łęki i gusła dawnej wsi.* – S. 42.

улітку носили хутрянні шапки. Немите і нечесане волосся, яке вже не піддавалося розчісуванню, збивалося в один суцільний клубок, закриваючи усю голову. Ковтун масово вражав селян, хоча іноді поширювався і в шляхетському середовищі.

Під час пошестей життя, особливо в містах, припинялося, посадкові особи виїздили, магістрат не збирався, відкладалися судові сесії, закривалися ярмарки і торги. Так, у жовтні 1566 р. під час пошесті в Луцьку міщани збиралися покинути місто, побоюючись голоду, оскільки припинився підвіз продовольства: «если, деу, так должеи трвати будет, мы сами з места для голоду выехать мусим»¹³⁴. 1588 р., коли епідемія охопила Луцький повіт, шляхта, з'їхавшись на земські роки, «домавялася, абы тые роки для небезъпеченства поветрия на тотъ часъ ѿтправованы и сужоны не были». Тож судовий уряд, «видечи ясьные и досконалые доводы ѿ такомъ поветрию моровомъ в повете Луцкомъ, на разных местъцахъ ѿказалого», відклав судові засідання, які «в том час за поветрием сужоны не были»¹³⁵.

Універсальним порятунком від смерті в періоди спалахів інфекційних захворювань вважалося виселення хворих за міські мури¹³⁶. Часто під час пошестей, як учив анонімний автор брошури «Наука przesciw tegowetu rowietrzu»¹³⁷, міщани, сподіваючись знайти безпечніші умови, самостійно виїздили з міст, оселяючись у фільварках, лісах чи полях, і в такий спосіб намагались уберегтися від зараження. Так, у 1572 р. заславський міщанин Андрій Юхнович після смерті свояка Івана Євхимовича «у тые часы, яко люди мерли .., боячисе того поветрия, з места на поле мешкати вышол»¹³⁸. Іноді міські брами зачиняли і нікого не впускали. Так сталося 1568 р. в Кременці, коли під час голоду «мещанъ, деу, кремянецъких, которые для живности на села ездять, тых и на господы не пуцают»¹³⁹.

Поступово на практиці вироблялися певні застережні заходи. Остерігаючись зараження внаслідок контактів із хворими, люди починали розуміти, що переносниками хвороб можуть бути не лише хворі, а й їхні речі, отже, намагались вберегти себе, відмовляючись від користування ними. Тож коли вже хворий заславський міщанин Іван Євхимович, «товариш» і свояк Андрія Юхновича, під час епідемії хотів відда-

134 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 125–126 зв., спр. 8, арк. 432, 487 зв.

135 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 25 зв.–26 зв., 396.

136 Charewiczowa L. Kłęski zaraz w dawnym Lwowie. – S. 20.

137 Wrzesiński Sz. Oddech Śmierci. Życie codzienne podczas epidemii. – S. 53–57.

138 Arch. Sang. – Sygn. 27. – S. 132–133, 145.

139 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 137–137 зв.; Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – С. 128.

24. Лікарі купують
цілющі трави

ти йому гроші («мне полчетвертацат коп грошеи до рукъ моих давал»), той їх не взяв, пояснюючи свою відмову так: «я ѿт него тых пнзеи для повитрия не брал»¹⁴⁰.

Не підлягає сумніву, що за середньовіччя і ранньомодерної доби епідемічні захворювання мали

великий вплив на залюднення країн і континентів, оскільки смертність від чуми, тифу та віспи досягала інколи 50–100 % усіх заражених. Менше жертв (від кількох відсотків до 1/5–1/4 хворих) забирали інші вірусні інфекції: дифтерит, скарлатина, дизентерія, коклюш, кір, грип¹⁴¹. Відповіді на підставі джерельної бази на питання, якими були демографічні втрати міст і сіл Волині внаслідок епідемій, які групи населення потерпали більше та як епідемічні захворювання впливали на приріст людності, неможливо через брак будь-яких статистичних відомостей. Складність цієї проблеми відмічають і польські дослідники, хоча загалом джерельна база історії Польщі є значно повнішою. Проте, якщо автори польських хронік XVI–XVII ст. часто перебільшують число жертв епідемій, яке, як вважають дослідники, подеколи перевищує загальне число мешканців поселень, то вітчизняні джерела обмежуються зауваженнями на зразок: «люди з голоду мерли», «моры были сильные» чи «того ж року мор был великий .., же большего не помнят», не вказуючи жодних чисельних показників смертності. Тож маємо констатувати, що стан вітчизняної джерельної бази не дає можливості створення статистики смертності від епідемічних захворювань.

Разом з тим цілком очевидно, що в досліджуваний період епідемії призводили до значної смертності волинського населення. Анджей Карпінський на підставі порівняння даних деяких польських міст вва-

140 Arch. Sang. – Sygn. 27. – S. 132–133.

141 Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 193.

INSTRVCTIA NAVKA, ^{zbo} IAK SIĘ SPRAWOWAC CZASV mogu.

W ktorey się zámyka:

1. Ochroná: Játo się vchraníát moczowego powie-
trza.
2. Leczenie wżytkých nímál psuzabłow wóim,
gdziby tego opránoválo.

Dla prostych nápišána, krom díscursow:

Doc. SEBASTYANA PETRYCZEGO MEDYKA.

W KRAKOWIE,
w Drukární Utholáá Lobá / Kofa Páń-
stego / 1613.

25. Титульна сторінка
порадника лікаря Себастьяна Петрица
«Інструкція або наука, як діяти
· під час мору». 1613 р.

жає, що подеколи смертність під час епідемії могла винищити від 1/3 до 1/2 усієї місцевої популяції¹⁴². Як свідчать польські дані, найбільше жертв забирала бубонна чума, особливо в літній період, а з настанням осінніх холодів смертність спадала. Так, під час краківської епідемії чуми 1543 р., яка тривала впродовж чотирьох місяців (липень–жовтень), померло 10436 осіб. У 1652–1653 рр. щотижневе число

жертв чуми у Кракові становило близько 2 тисяч. Аналогічна ситуація спостерігалась і в інших країнах: під час епідемії 1630–1631 рр. Венеція втратила 30–33 % свого населення, Мілан – 46–51 %, Верона – 57 %, а Неаполь у 1656 р. – майже 60 %¹⁴³. В одній із краківських кам'яниць на вул. Гродській під час епідемії чуми 1707–1708 рр. померло 25 осіб, а у дворі плоцького воєводи у Варшаві – 67 людей¹⁴⁴.

Проте існує думка про завищені оцінки епідемічної смертності міського населення у XVI–XVIII ст.¹⁴⁵ Зокрема, вважають значно перевищеними втрати волинських міст Дубна (8 тис. осіб) та Заслава (4 тис.) під час чуми 1769–1771¹⁴⁶. Такої думки дотримується, наприклад, Мауріцій Горн, який вважає, що епідемічні втрати міст Ярослава і Кросно впродовж 1602–1641 рр. становили лише 13 % загального числа їх населення¹⁴⁷.

Найбільш вразливими до епідемічних захворювань були малі діти. За соціально-професійною ознакою значних втрат під час епідемії зазнавали служителі церкви, адже вони мали виконувати різні відправи при заражених хворих, брали участь у поховальних обрядах тощо. На підставі польських джерел встановлено, що серед міського населен-

142 *Ibidem.* – S. 195.

143 *Ibidem.* – S. 196 (nota 11), 197.

144 *Ibidem.* – S. 200.

145 *Ibidem.* – S. 208–209.

146 Giedroyc F. Mór w Polsce. – S. 64; Gąsiorowski L. Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do najnowszych. – T. II. – S. 85; Kuchowicz Z. Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województw łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII wieku. – S. 132.

147 Horn M. Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600–1647 // *Studia Historyczne.* – 1968. – R. XI, z. 1 (40). – S. 13–31.

ня найвразливішу групу становила домашня служба та міська біднота. Зокрема, під час епідемії 1624–1625 рр. у Варшаві померла домашня прислуга склала 17,2 %, а міська біднота – 21 %¹⁴⁸, що разом становить 38,2 %, тобто понад третину усіх померлих.

Побутує думка, що заможні групи населення (шляхта, духовенство, патриціат) мали більше можливостей для самозбереження (виїзд до інших маєтків, ретельна ізоляція, поживне харчування), ніж представники рядового населення, тому серед жертв епідемій тогочасна еліта становила мінімальний відсоток¹⁴⁹. Водночас відомо багато випадків смертності в часи епідемій у шляхетському, зокрема й магнатському та князівському середовищах.

Цілком очевидно, що одним із демографічних наслідків пошестей було значне зменшення числа народжень у період найвищого вияву епідемії. Періоди епідемій були несприятливими для укладання шлюбів та прокреації, а народжені в цей час немовлята майже не мали шансів на виживання. Проте зробити бодай якісь висновки та обрахунки чисельних втрат волинської людності внаслідок епідемій на вітчизняних матеріалах не уявляється можливим.

4.1.4. Пожежі

Чинником, що негативно впливав на загальний демографічний тренд, зменшуючи людську популяцію, були також часті пожежі, оскільки більшість тогочасних волинських поселень, зокрема міста, були забудовані дерев'яними спорудами. Переважно дерев'яними були не лише магнатські резиденції, а й укріплені замки-фортеці. Говорячи про головні міста «Wołyńskiej kraupy», Йоахим Бельський відзначав їх дерев'яну забудову: «Luckie miasto prowincyalne drzewniane .., Włodzimierz miasto z drzewa .., Krzemieniec miasto z drzewa». Італієць Маласпіна називав їх «гарно складеною купою палива»¹⁵⁰. Часті пожежі завдавали значних матеріальних збитків, але ще відчутнішими були людські втрати. Проте скупі повідомлення джерел не дають змоги визначити загальне число пожеж та пов'язаних із ними людських втрат.

Подеколи горіли окремі будинки, проте часто вогонь швидко перекидався на сусідні будівлі, тож вигорали цілі вулиці й навіть значні частини міста. Так, у 1570 р. сталася пожежа в містечку Межиричі Луць-

148 Karpinski A. W walce z niewidzialnym wrogiem. – S. 206–207.

149 Ibidem. – S. 202.

150 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 113, арк. 186; Łozirski W. Życie polskie w dawnych wiekach. – Kraków, 1964. – S. 14; Заяць А. Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417.

кого повіту¹⁵¹. 1588 р. вигоріла половина міста Рівного, цього ж року значні пожежі відбулися в містах Базалії та Літовіж¹⁵². 19 вересня 1588 р. було надано «волност до чотырох лет мешаюном ровенскимъ ѿт плаченя побору для пожоги»¹⁵³. Наступного року знову горіли міста Рівне, Базалія та Дубно¹⁵⁴. 1596 р. велика пожежа сталася в м. Кременці¹⁵⁵, в 1635 р. у ньому згоріла 161 житлова будівля¹⁵⁶, тож вогнем було знищено сьому частину міста¹⁵⁷.

Часто горіло і «столичне» місто Луцьк: значні пожежі тут задокументовані у 1571, 1580, 1581, 1582, 1583, 1617, 1633, 1638 роках. У 1583 р. Луцьк горів двічі: перша пожежа охопила місто в липні, друга – в жовтні. Про значні матеріальні збитки міста свідчить звільнення королем луцьких міщан від сплати податків на чотири роки¹⁵⁸. Частими були також пожежі й у м. Володимирі, який горів у 1560, 1563, 1564, 1567, 1568, 1573, 1632, 1641 роках. Про масштаби завданих місту пожежою 1563 р. збитків говорить звільнення міщан від податків на десять років¹⁵⁹.

Двічі в 1624 р. горів Ковель, в 1629 р. – двічі Олика, пожежа в Олиці повторилась і наступного року. У 1637 р. «през ѿгон припадковыи в середномъ месте Шлыце згорело домовъ рыноковых ... двадцать чотыры, а уличных ... двадцать ѿден до счену погорели»¹⁶⁰. 1630 р. вогонь знищив 44 міщанські садиби двох вулиць та передмістя в м. Несухойжі¹⁶¹. 1637 р. сталися дві пожежі в м. Тучині, під час першої з них 7 червня згоріло 62 будинки, а також «ратуша с коморами и крамницами» та людьми, а через місяць, 8 липня, вогонь знищив ще 40 домів¹⁶². За тарифом 1629 р. Тучин налічував 452 будинки¹⁶³, тож під час цих пожеж,

151 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 357–358 зв.

152 AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn 31. – S. 9 zw.–11 zw., 146 zw.; ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 495–496; Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку). – С. 118.

153 Руська (Волинська) Метрика. – С. 432.

154 AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn 31. – S. 6 zw.

155 ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 800 зв.–803.

156 Заяць А. Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417.

157 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 125.

158 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 78; спр. 30, арк. 64–65; Заяць А. Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417.

159 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 157 зв.; спр. 3, арк. 166 зв.; Заяць А. Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417.

160 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 93–94.

161 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 1592–1592 зв.; Заяць А. Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417; Його ж. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку). – С. 118.

162 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 324–326, 558–558 зв.

163 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 138.

що сталися протягом одного місяця, вогонь знищив четверту частину міста. 1636 р. вигоріла третина міста Жорніва Луцького повіту¹⁶⁴.

Про велику пожежу в Острозі під 1604 р. повідомляє острозький літописець: «Того же року у Острозі пожога великая була, всі міста [йдеться про різні дільниці міста – *I. B.*] разом горіли»¹⁶⁵. 1634 р. вогонь знищив в Острозі 20 будинків, через рік згоріло ще 235 житлових приміщень¹⁶⁶. В інвентарних описах міст і сіл часто зазначаються погорільці або погорілі дими. Так, в інвентарі Краснокорця 1617 р. таких димів наведено 30¹⁶⁷.

Цілком очевидно, що численні пожежі завдавали значних втрат населенню, забираючи людські життя, про що повідомляє Львівський літопис. Говорячи про пожежу 1625 р. у Ярославі, літописець записав: «Шкода незлічоная і людей много погоріло»¹⁶⁸. Проте, це повідомлення чи не єдине, бо у джерелах, подеколи описуються матеріальні збитки, але не згадується про людські жертви. Так, Острозький літописець, оповідаючи про пожежу в Острозі 1604 р., говорить про небезпеку для людей, які, не дбаючи вже про нажите добро, змушені були рятували себе, а про людські жертви не згадує: «неможная рече[й] рятовати, аж сами мусили з міста убо утікати, а скрині і іное метали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини»¹⁶⁹.

Маємо лише два повідомлення про загибель людей від пожеж. Зокрема, 14 листопада 1570 р. під час пожежі Межирицького замку князя Богуша Федоровича Корецького «колконадцат служебников и служебниц его мл. народу шляхецкого ... *от* квалтовного пламени захвачоны и погорели. А сам, деи, его милост княз староста луцкии з малжонкою и з детми своими босо и без шапок, в чом на ложках лежали, с того квалтовного поломени через явную моц Божую толко в том выбавени»¹⁷⁰. В акті про пожежу в місті Тучині спершу зазначено, що «людеи двое згорело на смерть», а потім згадується ще про трьох загиблих від вогню¹⁷¹.

164 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 40, арк. 397–399.

165 Острозький літописець. – С. 130.

166 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 195, арк. 678 зв.; Заяць А. Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами). – С. 417; Його ж. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку). – С. 118.

167 Arch. Sang. – Sygn. 64/5. – S. 24–33.

168 Львівський літопис. – С. 105.

169 Острозький літописець. – С. 130.

170 ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 214 зв.–217; АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. IV. – С. 124–126.

171 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 248–248 зв., 324–326, 558–558 зв.

Спорадичні свідчення джерел не дають можливості скласти повну хронологію тогочасних пожеж, а тим більше обрахувати пов'язані з ними людські втрати. Проте не сказати про них означало б значно спростити тогочасну картину реального життя, адже вогонь нищив цілі міста та їх дільниці: в полум'ї згоряли не тільки будинки, а й людське майно, запаси продовольства, худоба, ремісничі вироби, тож люди мусили витратити фізичні зусилля та матеріальні ресурси на відбудову житла, вироблення нових знарядь та засобів праці. Проте, не можна погодитися з думкою Хоревічової, що вогонь нищив тільки речі та завдавав лише матеріальних збитків. Вогонь був і залишається найнебезпечнішою з природних стихій; тодішні пожежі забирали багато людських життів. Вочевидь, передусім, гинули люди похилого віку та малі діти, які самостійно не могли врятуватися.

Звичайно, складена на підставі документальних матеріалів таблиця «Природні катаклізми, пошесті та пожежі на Волині у XV – першій половині XVII ст.» (див. Додатки, табл. V) не дає вичерпної інформації щодо природних негараздів та пов'язаних із ними втрат волинського населення. Безсумнівно, різні природні катастрофи та епідемічні захворювання забирали життя значного числа населення, проте брак докладної інформації в джерелах не дає можливості створити статистику для визначення хоча б приблизно пов'язаного з ними числа людських жертв. Водночас відомості навіть про ті природні катаклізми та явища, що їх вдалося виявити, дають уявлення про складність тогочасного людського життя, яке нерідко залежало не стільки від самих людей, скільки від випадкового збігу обставин та переплетення багатьох незалежних від них чинників.

4.2. Руйнівний вплив татарських нападів на родинні структури

«Хто з істориків підраховував, скільки десятків тисяч узяли татари наших братів у цей чи інший час, хто склав до купи цілу суму і при цьому підраховував приплід, який могли дати ті захоплені, мешкаючи серед нас і збільшуючи кількість нашого народу? Хто може додати цю суму приплоду до суми захоплених і полонених? Хоча, кажуть, ця кількість безконечна, але я не знаю, чи вистачить цифр, щоб вирахувати таку велетенську кількість людей, яку втратив наш народ через татар і все ще втрачає».

Grabowski Piotr
Polska Nizna albo osada polska ...
– Kraków, 1859. – S. 7.

4.2.1. Кримський ханат і його політика

Це питання епіграфу, яке, замислившись над людськими втратами Речі Посполитої внаслідок татарських нападів, у 1596 р. поставив тогочасний публіцист Пьотр Грабовський, попри величезний проміжок часу (понад чотири століття), який відділяє від тієї доби, не вирішене й досі¹⁷².

Період з кінця XV і майже до кінця XVII ст. історики одноставно називають часом постійних спустошливих татарських і турецьких нападів, що «були справжнім лихом для південних земель Речі Посполитої»¹⁷³. Агатангел Кримський характеризує ці часи як еру «систематичних хронічних спустошливих забігів татар на українські краї»¹⁷⁴, внаслідок чого руські землі стали головним джерелом постачання рабів на східні невольницькі ринки. Вражений величезною кількістю руських бранців єврей-митник у Перекопі запитував: «Чи ще залишились люди у ваших землях, чи ні, і звідки їх там береться так багато?»¹⁷⁵. Тож не випадково Михайло Грушевський навіть попередні напади кочовиків вважав меншим злом: «З кінцем XV в. прийшло ся українським землям ... випити чашу, якої ще на пам'яті історії вони не знали. Ні печенізький погром, ні половецька гроза XI в., ані походи Бату не обіймали такої величезної території, ані дорівнювали інтензивністю своєю руїним наслідкам сеї нової грози...»¹⁷⁶.

Як держава Кримський ханат виник за сприяння і допомоги володарів ВКЛ, зокрема великих князів Вітовта і Казимира, тому історики вважають, що перші 50 років свого існування ханат не загрожував сусідам, дехто навіть стверджує, що кримський хан виконував роль вартового південно-східної колонізації, охороняючи спокій українських земель¹⁷⁷. Справді, засновник Перекопської орди, або Кримського ханату, Хаджі-Герей до своєї смерті у 1466 р. залишався вірним союзником ВКЛ¹⁷⁸. Але його син і наступник Менглі-Герей, уклавши союз із московським царем Іваном III, порушив традиційну політику добросусідства з ВКЛ. Однак, організовуючи напади на землі ВКЛ,

172 Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Укр. археограф. щорічник. – К., 1993. – Випуск 2. – Т. 5. – С. 40.

173 Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami. – Warszawa, 1982. – S. 4.

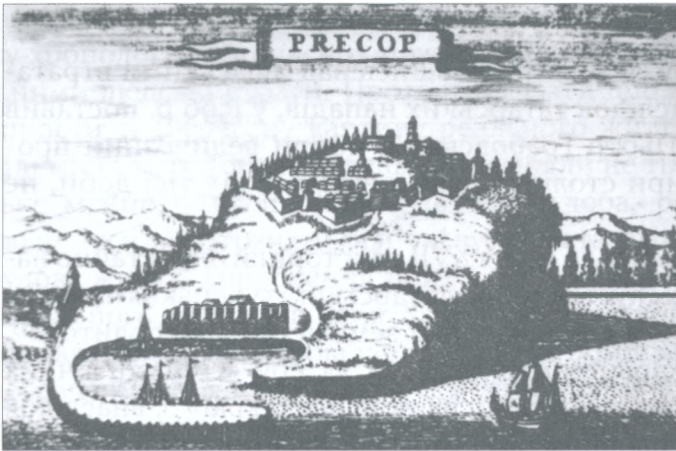
174 Кримський А. Історія Туреччини. – К.; Л., 1996. – С. 183.

175 Литвин М. Записки // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.). – К., 1890. – С. 19; Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид. – К., 2005. – С. 184.

176 Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV. – С. 334.

177 Jabłonowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – Kraków, 1912. – S. 127; Кримський А. Історія Туреччини. – С. 117, 183.

178 Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С. 141–142.

26. Укріплення
Перекопу. XVIII ст.

він упродовж багатьох років запевняв литовських володарів у дружбі. 1507 р., звертаючись до «брата нашого» короля Зигмунта, він присягався: якщо його люди «шкоду вчинят, сами прийдуть, скараємъ и сами инемъ выдадимъ вамъ, а приведеные побраные полоненики вернемъ»¹⁷⁹.

Всупереч запевненням приязні стосунки доволі швидко змінилися на агресію Криму проти ВКЛ. Причину цього більшість дослідників вбачає у геополітичних змінах: утвердженні турецького султана Мегмеда II Завойовника на півдні Кримського півострова, зокрема в генуезьких колоніях, та перетворенні кримських ханів на султанських васалів¹⁸⁰. Останнім часом думку щодо політичних та економічних причин татарських нападів піддає критиці Олександр Галенко на тій підставі, що напади татар на ВКЛ почалися до 1475 р., коли впливу Осман-

179 *Lietuvos Metrika*. Knyga № 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8. – Vilnius, 1995. – S. 85.

180 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 318–324; *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 117–119; *Смирнов В.* Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 273; *Pułaski K.* Stosunki Polski z Tatarszczyzną w połowie XV wieku // *Ateneum*, 1882. – Т. II; *Kolankowski L.* Dzieje chanatu krymskiego Girejów w XV i XVI wieku // *Sprawozdanie Akademii Umiejętności w Krakowie*. – 1918. – Т XXIII. – № 5. – S. 11; *Małowistem M.* Kaffa–kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. – Warszawa, 1947. – S. 339; *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku // *Studia i materiały do historii wojskowości*. – R. 5. – Warszawa, 1960. – S. 355–357; *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – К., 1960. – С. 4–7; *Панашенко В. В.* Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // *Феодалізм на Україні*. – К., 1990. – С. 114; *Іналджик Г.* Османська імперія. Класична доба. 1300–1600. – К., 1998. – С. 39; *Його ж.* Боротьба за східно-європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // *Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 13–14 трав. 1994 р.)*. – К., 1995. – С. 117; *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. – С. 143.

ської імперії ще не було¹⁸¹. Посилаючись на опубліковане Олексієм Машиновським листування Менглі-Герей з Іваном III, він стверджує, що походи кримчаків на Україну були наслідком московсько-кримського альянсу, спрямованого проти Золотої Орди та Великого князівства Литовського¹⁸², проте ця теза давно була обґрунтована дослідниками, зокрема Оленою Русиною¹⁸³. На його думку, нез'ясованими залишаються економічні мотивації татарських нападів (раццій), оскільки протягом тривалого часу дослідники ігнорували історичні традиції работоргівлі в Північному Причорномор'ї, започатковані генуезцями задовго до появи в Криму татар¹⁸⁴. Щоправда, економічні причини походів за невольниками пояснював умовами татарського життя сам хан Кримської орди Менглі-Герей. У відповідь на претензії великого литовського князя Казимира Ягелончика він, виправдовуючи агресію підданих, писав, що голодні люди годуються там, де можуть знайти поживу¹⁸⁵.

Невеликий за територією півострів Крим не міг прогодувати своїх мешканців. За умовами і способом життя Крим різко поділявся на дві частини: північну степову та південне узбережжя. На півдні були розташовані багаті міста, які процвітали завдяки торгівлі. Найбільшим містом Криму в XVI–XVII ст. була Кафа (сучасна Феодосія), де було близько 6 тис. домів, тобто більше, ніж у тогочасній Варшаві. Щоправда, південне узбережжя Кримського півострова не підпорядковувалося ханові, влада там належала турецькому султану в особі його намісника¹⁸⁶.

181 *Галенко О. І.* Про татарські набіги на українські землі // УІЖ, 2003. – № 6. – С. 53–54. Проте аргументи автора подеколи суперечливі. Так, заперечуючи агресивну сутність політики Османської держави, він водночас стверджує, що завоювання Угорщини було головною метою імперії. Говорячи про стосунки Порти з Річчю Посполитою та Московією, які, на його думку, до кінця XVII ст. контролювалися кримськими ханами, він зазначає, що відмова ханів брати участь у виправах Порти не одному з них коштувала не лише престолу, а й життя. Говорячи про мирну угоду Сулеймана із Зигмунтом Старим та домовленості про делімітацію кордонів з Польсько-Литовською державою, які супроводжувались обіцянками відпустити усіх захоплених татарами невольників, автор значною мірою ідеалізує ситуацію. Див. також: *Галенко О.* Крим у 1438 р. (подорожні нотатки Перо Тафура) // Україна в минулому. – К.; Л., 1996. – Вип. VIII. – С. 189–190.

182 *Малиновский О.* «Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими Князьями и бывшими в Крыму царями с 1462 по 1533 год» // Зап. Одесс. об-ва истории и древностей. – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 178–419; *Галенко О. І.* Про татарські набіги на українські землі. – С. 53.

183 *Русина О.* Україна під татарами і Литвою. – С. 143.

184 *Галенко О. І.* Про татарські набіги на українські землі. – С. 63–64; *Його ж.* Крим у 1438 р. (подорожні нотатки Перо Тафура). – С. 176, 189.

185 *Stosunki z Mendli-Girejem, chanem Tatarów perekopskich (1469–1515). Akta i listy* // Wydał i szkicem historycznym poprzedził K. Pułaski. – Kraków; Warszawa, 1881. – S. 290; *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 358.

186 *Podhorodecki L.* Tatarzy. – Warszawa, 1975. – S. 244.

27. Татарське житло

У степовій частині Криму проживала більшість татарського населення, яке складалося ще з родоплеми́нних кланів, вело напівкочовий спосіб життя і розводило худобу, головним чином, коней та овець. Землеробства, яке могло б забезпечити людей

продуктами харчування, татари майже не знали, тож достатньо було одного неврожайного року, щоб перед ними постала загроза голоду. Найкращим порятунком вважалася організація грабіжницьких нападів на сусідні землі, а військова здобич ставала головним засобом існування, особливо тоді, коли внаслідок посухи або епізоотії масово гинула худоба, і тисячні загони вирушали у воєнні виправи¹⁸⁷. Не випадково разом із людьми вони виводили величезну кількість худоби. Сучасники зазначали, що татари мали два промисли: скотарство і добування невільників для рабства. Як писав Г. Боплан, «ці розбійники (а саме так слід називати цих татар) приходять у Польщу зовсім не для того, щоб битися, а для того, щоб зненацька пограбувати і захопити здобич»¹⁸⁸. Отже, грабіж сусідніх держав був головним джерелом їхнього добробуту. Прибутки від продажу бранців на східних невільничих ринках або викупу багатих полонеників давали татарам змогу вижити, особливо в період голодних років, що часто повторювалися¹⁸⁹.

Кримський хан як васал турецького султана мав постачати в'язнів і для Туреччини. А. Кримський, визнаючи, що «невільниками-українцями Туреччина аж кишіла», наголошував, що основну масу ясиру приганяли «не самі османи, а васальний туркам Крим»¹⁹⁰. Турецький султан тримав «Кримську орду напоготові, як мисливець держить у своїх руках напоготові свору хортів»¹⁹¹. Тож татари нерідко чинили на-

187 Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – С. 536; Маркевич А. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества. – Симферополь, 1910. – С. 25; Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami. – S. 6.

188 Боплан Г. Л. Опис України. – С. 61.

189 Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 152–153.

190 Кримський А. Історія Туреччини. – С. 182.

191 Там само. – С. 183–184.

пади за наказом турків. Так було, наприклад, 1526 р., коли Сулейман Пишний, ідучи на завоювання Угорщини та намагаючись не допустити допомогу їй з боку Польщі, наказав татарському ханові напасти на Україну, внаслідок чого було спустошено Волинь¹⁹². Як стверджував В. Хензель, татарські напади завдавали величезної шкоди передусім східним окраїнам Речі Посполитої, отже, їх жертвами найчастіше ставало українське населення¹⁹³.

Походи на територію ВКЛ та Польського королівства влаштовувала не лише Перекопська орда, а й підпорядковані владі кримського хана інші орди, зокрема Ногайська або Очаківська (між гирлами Дніпра й Дністра), Мала Ногайська та Буджацька (між гирлами Дунаю й Дністра), Білгородська, що кочувала в Бесарабії поблизу Білгорода (Акермана) та Добруджська, що контролювала степ на південь від Дунаю в Добруджі¹⁹⁴. Подеколи орди об'єднувались для організації походів, які відбувались в будь-яку пору року, але часто влаштовували напади власними силами. Як зазначалося в інструкції київського сеймику на сейм 1586 р., татарин «николи погоды до шарпанья тых панствъ не ѡмешкивает»¹⁹⁵. У першій половині XVII ст. суперником Кримського ханату стала Буджацька орда, очільник якої Кантемир-мурза («Кривавий меч») уславився особливо жорстокими нападами¹⁹⁶.

4.2.2. Неспроможність литовського та польського урядів захистити південно-східні кордони

Дослідники твердять, що найбільше від татарських нападів потерпали українські землі, проте оборона південно-східного кордону не була належною, бо, як зауважували сучасники, «в малости людеи жолнѣрских ... на тамтом пограничю служат»¹⁹⁷. На відміну від Російської держави, яка протягом кількох століть побудувала захисні лінії на південних кордонах, уряд ВКЛ не дбав про укріплення власного прикордоння для стримування татарських нападів. На півдні Московської держави ще в XIV ст. було встановлено вістову службу, а постійні сторожові «застави» і «станіці», зведені вздовж річки Угри у 20-х рр. XVI ст., давали змогу

192 *Acta Tomiciana*. – Posnanie, 1871. – Т. IX. – С. 50.

193 Хензель В. Проблема ясиря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. – С. 153.

194 Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. / З рос. пер. Іван Сварник. – Л., 1990. – Т. I. – С. 237–238. На початок XVIII ст. Апполон Скальковський називає такі орди: Буджацьку, Єдичульську, Єдисанську, Джамбулуцьку, Кубанську. Див.: Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 45–47;

195 *Arch. Sang.* – *Sygn.* 32. – С. 58.

196 *Baranowski B.* *Chłop polski w walce z tatarami*. – С. 7.

197 *Arch. Sang.* – *Sygn.* 32. – С. 57.

успішно відбивати ординські напади¹⁹⁸. Протягом 30–40 рр. було створено ще дві потужні оборонні лінії: одна по р. Оці, друга на рубежі «городов от поля»: Пронськ – Михайлів – Зарайськ – Тула – Одоїв – Білів – Козельськ – Карачів – Мценськ. Так, завдяки планомірному оборонному будівництву, було створено суцільну систему фортифікацій, що складалась із «застав», засік, ровів, земляних валів з частоколами, жилих острожків зі сторожовими баштами та гарнізонами, які захищали центральні райони Московської держави від татарських вторгнень¹⁹⁹.

Натомість польсько-литовська держава не спромоглася створити оборонну лінію і майже не вживала заходів для захисту південно-східних кордонів²⁰⁰. Низка сеймових ухвал (1518, 1520, 1525 рр.) про кредити на утримання прикордонного війська та створення сторожової служби залишилися порожніми розмовами²⁰¹. Навіть Єжи Охманський, заперечуючи негативну оцінку А. Яблоновського, М. Владимирського-Буданова та М. Грушевського урядових заходів щодо створення системи оборони ВКЛ, врешті змушений був визнати, що ці заходи були недостатніми²⁰². Ярослав Дашкевич взагалі вважав, що польський уряд

- 198 *Беляев И.* О сторожевой, пограничной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М., 1846. – С. 1–2; *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 11–12; *Каргалов В. В.* На степной границе. Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – М., 1974. – С. 73–75.
- 199 *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 11–12; *Каргалов В. В.* На степной границе. Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – С. 80–86, 100–111.
- 200 *Рудницький С.* Руські землі польської корони при кінці XV в. // ЗНТШ. – Л., 1899. – Т. XXXI–XXXII, кн. V–VI. – С. 1–3; *Watawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–586. II. Zniszczenia wojenne i pożary (z wykresami). – S. 63; *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1994. – С. 92–93; *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 276; *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 7; *Панашенко В. В.* Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. – С. 125, 127; *Дашкевич Я.* Крим у геополітиці минулого і сучасного // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 82; *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С. 16, 19, 23, 29, 31–41; *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540 рр.). – К., 2006. – С. 87, 123; *Атаманенко В.* Князь К. І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів // Наук.-інформ. зб. Луцьк. держ. істор.-культ. запов. «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 92, 99; *Вихованець Т.* Костянтин-Василь Острозький і татарське питання (середина – 2 половина 70-х рр. XVI ст.): причинки до проблеми // Наук.-інформ. зб. Луцьк. держ. істор.-культ. запов. «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 105.
- 201 *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 27–32; *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540 рр.). – С. 118.
- 202 *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 397.

відверто не дбав про український люд, бо ясир з України створював своєрідний щит для польських земель²⁰³.

У першій половині XVII ст. вздовж кордону довжиною майже 2 тис. км були розташовані залоги, які налічували в сукупності 3–4, а подеколи – заледве 2 тис. жовнів²⁰⁴. Щоправда, південні староства повинні були виставляти уздовж татарських шляхів пости для оповіщення населення про появу ворога, проте цих сторожових роз'їздів було замало. Так, Барське староство мало виставляти на Чорному і Кучманському шляхах по 4 кінні сторожі²⁰⁵, але вони були малоефективними, тож барська шляхта, для якої це становило головну повинність, 1570 р. визнавала, що, навіть помітивши ворога, завчасно сповістити про напад неможливо²⁰⁶. Аналогічну заяву зробили 1552 р. і мешканці Житомира: «ижъ сторожа не велми великая потреба, бо николи сторожа не встережеть, а хотя тежъ и подстерегутъ татаръ, тогда до замку втичы передъ ними не могутъ²⁰⁷.

Нападам сприяло гео-топографічне, а особливо гідрографічне розташування південних українських територій. Вододілами річок Дніпра, Буга та Дністра нападники з легкістю досягали найвіддаленіших українських, а також литовських і коронних польських земель. Головних шляхів, які відповідали названим вододілам, було чотири: Чорний шлях (Джорна іслях), що пролягав у басейні Дніпра і Буга, Кучманський – між Бугом і Дністром, Волоський – за Дністром, Муравський – за Дніпром. Вихідним пунктом усіх цих шляхів був Перекоп²⁰⁸. Маршрути зазначених шляхів відомі за описом земель українського прикордоння, зробленим у 1576 р. під керівництвом королівського люстратора Яна Сененського і вміщеним Станіславом Сарніцьким до праці «*Descriptio veteris et novae Poloniae*» (Опис давньої та нової Польщі. – Краків, 1585)²⁰⁹. Опис цих шляхів, поданий казимирським райцею і

203 Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого і сучасного. – С. 82.

204 Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami. – S. 18; Podhorodecki L. Tatarzy. – S. 282; Про чисельність гарнізонів українських прикордонних замків початку XVI ст. див.: Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводства. – С. 34–38.

205 АЮЗР. – К., 1894. – Ч. VIII, т. II. – С. 156.

206 АЮЗР. – Ч. VII, т. II. – С. 267.

207 Грушевський М. Акты Барского староства XV–XVII в. // АЮЗР. – К., 1893. – Ч. VIII, т. I. – С. 68.

208 Jabłkowski A. Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. – S. 128–129; Rulikowski E. Dawne drogi i zslaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne // Ateneum. – Wilno, 1878. – Т. III. – S. 502–528; Т. IV. – S. 58–84; Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень. – Л., 1986. – № 4. – С. 135–136; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. I. – С. 35–36; Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.: границы воеводств у свете источников. – К., 1993. – С. 72–74.

209 Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – К., 2007. – Ч. 1. – С. 142–143; Ч. 2. Додатки. – К., 2007. – С. 34–35.

хроністом Марцином Голінським у 1649 р., повністю збігається з люстрацією Яна Сененського²¹⁰.

Найчастіше Чорним шляхом татари проривалися на східні околиці Кузьминської волості Волині. Саме тут Чорний шлях поділявся на два рукави: головний повертав на Стару Синяву, а далі через села Баглаї та Веснянку йшов повз Старокостянтинів на Григорівку та Кузьмин. Другий рукав, відділившись від головного поблизу с. Лажева, йшов через Ладиги, Самчики, Киселі, Огіївці, Кустівці, а далі на Гриців, Лабунь та Полонне. Звідси татарським чамбулам відкривалася дорога на Судилків, Шепетівку, Баранівку, Дубрівку, Острожок, Звягель, Берездів та Корець. Понині місце за селом Самчики, де татари переходили річку Случ, місцеві жителі називають «татарським бродом»²¹¹. Отже, Чорний шлях, пролягаючи вздовж річок Стир, Случ і Горинь, безпосередньо вів у центр Волинської землі, тому саме тут важливо було створити захисну лінію укріплень, яка зупиняла б татарські загони.

У вітчизняній літературі побутує думка, що найвагоміші заходи з укріплення кордонів та облаштування фортифікаційних споруд здійснювала держава, а замки в приватних містах були мало придатними для захисту від ворога й годилися хіба що для відбиття нападів свавільних сусідів²¹². Розглядаючи архітектурно-планувальні принципи міст ВКЛ, Петро Сас зазначає, що замки в приватних містах були значно меншими, ніж у державних²¹³. Не заперечуючи цього, зауважимо, що на території Волинського воєводства великі фортеці мали «столичне» місто Луцьк та центри повітів Володимир і Кременець, проте їхня обороноздатність не завжди підтримувалась на належному

210 «Slaki Tatarskie zwyczajne, ktoremi wpadają do ziem Ruskich y Wołoskich, są 3: jeden Kuczmenski, 2 Czarny slak, 3 Wołoski.

1. Slak Kuczmenski naprzod z Oczakowa 8 mil do Czapraki, od Czapraki do Szawranu mil 10, od Szawranu do Kodyny mil 40, od Kodyny do rzeki Brodu Kuczmenu 10 mil, od ktorey rzeki ten slak zowią Kuczmanski, od Kuczmeny do Szarawki 20 mil, od Szarawki do Lwowa droga wiadoma. Temi tez slakami y nasi do nich chodzą.
2. Slak Czarny ze Lwowa do Sokala 12 mil, z Sokala do Łucka nad Styr 12, z Łucka do rzeki Horenia 11 mil, od Horenia do brodu rzeki Słczcy (!), przez Zastaw y Połonną mil 10, od Połonny do Kijowa 40 mil, od Kiiowa do Kaniewa 16 mil, od Kaniewa do Czyrkas 15 mil, od Czyrkas do Dorochowa 12 mil, od Dorochowa do Tomakowki 11 mil, ztamtąd do Torkowiska 6 mil, tu iuz na czykach (!) do Oczakowa y gdzie chce zajachac moze.
3. Slak Wołoski przez Buczac, Skalę, Zynyow y przez rzeki Mszyca, Dzwon, Rusiawa a potym ztamtąd przez Wołochy brzegami rzeki Tyru, którą pospolicie Niestrzem nazywają». Див.: ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 32, с. 230–231.

211 Пажимський Б. Чорний дим над Случем // Старокостянтинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1996. – С. 151–152.

212 АЮЗР. – Ч. VII, т. III. – К., 1905. – С. XXXVI; Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М., 1959. – С. 55.

213 Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60 годах XVI в. – С. 48.

рівні, що неодноразово фіксували ревізії. Так, королівські ревізори Юрій Фальчевський та Лев Потійович Тишкевич, оглядаючи 1545 р. Володимирський, Луцький і Кременецький замки з їхніми арсеналами, констатували, що з 70 (насправді – 69) городень Володимирського замку «лихих двадцетъ», а чотири з п'яти веж «ωправенътя», тобто ремонту, потребували. В Луцькому окольному замку було зведено 69 городень та 8 башт, але, оскільки у верхньому замку усі 3 вежі були в поганому стані, то ревізори ризикнули піднятися лише на надворітну («Воротну»), а «на инши вежы за великим а небезпечным хоженъемъ не могли есмо взыти». Кременецький замок складався з 25 городень і трьох веж²¹⁴.

Потребувало поліпшення військового озброєння та забезпечення замкових цейхгаузів (арсеналів): мізерною була кількість артилерії (найбільше – 29 гармат було в Кременецькому замку, та й ця кількість була недостатньою), рушниць (гаківниць), запасів пороху тощо²¹⁵. Жалюгідний стан замкових укріплень засвідчили і люстрації 1552, 1570, 1618 років²¹⁶. Упродовж першої половини XVII ст. на місцевих волинських сеймиках шляхта постійно порушувала питання про необхідність забезпечення Луцького й Володимирського замків військовим спорядженням, зокрема гарматами, за кошти державного скарбу²¹⁷. Отже, занедбаність господарських замків свідчить про недостатню увагу держави до організації захисту українних територій.

Водночас на середину XVII ст. у 102 приватних містах Волині існували замки, збудовані за ініціативи та кошти волинської шляхти, насамперед князів і магнатів.²¹⁸ Найголовніша роль у будівництві волинських фортифікаційних споруд і створенні оборонної лінії

214 Ревізії українських замків 1545 року // Литовська метрика. Книга 561. – С. 110, 131, 143 200, 202; Кравченко В. М. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. – 1986. – С. 19–26; Його ж. Невідомі інвентарі Луцького замку 1598 і 1600 рр. // Минуле і сучасне Волині: тези доп. і повідомлень Волин. регіон. іст.-краєзнавчої конф. (26–28 верес. 1985 р.). – Луцьк, 1985. – С. 224–227; Його ж. Документи володимирських гродських книг до історії Володимирського замку останньої третини XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 92–99; Троневиц П. Луцький замок. – Луцьк, 2003; Атаманенко В. Описово-статистичні джерела до історії Володимира та староства // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України. – Луцьк, 2004. – С. 4–9.

215 Мальченко О. Арсенали українських замків XV–XVII ст. – К., 2004. – С. 90–101.

216 АЮЗР. – Ч. VII, т. I. – С. 152–184; Ч. VII, т. II. – С. 23–35, 128–363; Ч. VII, т. III. – С. XVIII; Żródła dziejowe. – Т. V. – S. 142–193.

217 АЮЗР. – К., 1861. – Ч. II, т. I. – С. 78; Кулаковський П. Міська проблематика на шляхетському сеймику Волинського воеводства (1-а половина XVII ст.) // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2009. – С. 16–17.

218 Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 129–134.

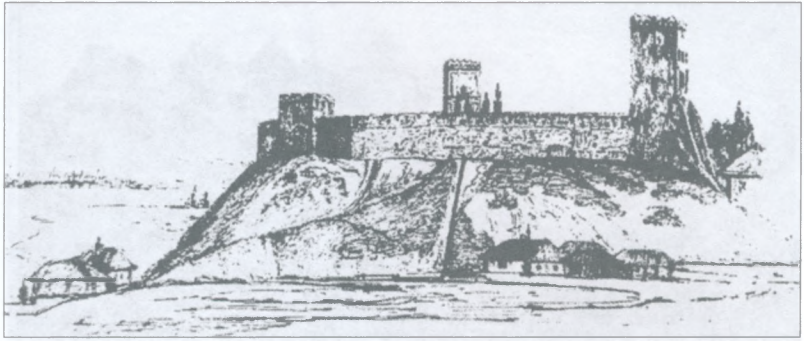
укріплень належить князям Острозьким, Заславським, Збараським, Вишневецьким, Корецьким та ін.²¹⁹ Зокрема, князь Костянтин Іванович Острозький, очолюючи боротьбу з татарськими нападами як великий гетьман ВКЛ, розпочав зведення укріпленої лінії, виносячи її оборонні пункти на рубіж річки Случ. Отримавши 1497 р. від великого литовського князя Олександра пожалування на с. Красилів та 8 селищ, він на початку XVI ст. заклав дерев'яний замок у с. Красиліві, яке лежало на Чорному шляху. Замок, вперше згаданий 1511 р., поклав початок перетворенню Красилова на адміністративний центр волості²²⁰.

Пізніше при злитті річок Случ та Ікопоть на місці с. Коліщинці Василь-Костянтин Острозький протягом 1561–1571 рр. збудував фортецю Костянтинів (Старокостянтинів), яка призначалася для стримання

219 *Jabłonowski A. Ziemia Wołyńska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. VI. – S. VII–XLIX; Стеллецкий Б. Клеванский замок: Историческая справка. – К., 1911; Грушевский М. С. Южнорусские господарские замки в половине XVI века; Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu. – Łuck, 1922; Грушевський О. С. Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в. // Іст.-геогр. зб. – К., 1928. – Т. 2. – С. 1–9; Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Л. 1995. – С. 40–58; Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Л., 1997; Його ж. Пам'ятки оборонного будівництва Острога та околиць (короткий історіографічний огляд) // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С. 361–369; Берковський В. Інвентарі Подольських та Степанських маєтностей князя Януша Острозького від 1614–1615 рр. // Матеріали VII–IX Острозької конф. «Остріг на порозі 900-річчя». 1996–1998 роки. – Остріг, 2000. – С. 17; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводства. – С. 57–60; Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 126–136; Собчук В. Мережа оборонних споруд південної Волині (серед. XIV – 1-а половина XVII ст.) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 17–56; Атаманенко В. Б. Південноволинські маєтності Я. Острозького у першій чверті XVII ст. // Наук. зап.: Зб. праць молодих вчених та аспірантів: Ін-т укр. археогр. та джерелознав. ім. М. Грушевського. – К., 2002. – С. 21–34; Його ж. Інвентарні описи Межиріччя XVII століття // Укр. археограф. щорічник. – Київ; Нью-Йорк, 2002. – С. 73–75; Його ж. Описи замків князів Острозьких першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 118–125; Заяць А. Обороноздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 57–63; Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Сер. «Видатні постаті Острог'яни». – Острог, 2009. – Вип. 2. – С. 38.*

220 Пізніше, 1517 р., К. Острозькому була пожалувана вся Кузьминська волость. Див.: *Ossolineum. – Sygn. 3669/II. – S. 12 zw., 22–22 zw.; Archiwum Sanguszków. – Lwów, 1887. – Т. I. – S. 144; Lwów, 1889. – Т. III. – S. 156–160; Ворончук І. Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – С. 117, 119; Байдиш О. Красилів Острозький // Старокостянтинів і край в просторі часу.– Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1996. – С. 34–35.*

28. Луцький
замок

29. Мурована
башта
Острозького
замку

татарських загонів і прикриття Острога²²¹. Лук з натягнутою тятивою на гербі міста мав символізувати готовність його мешканців до відсічі ворогові. Майже в цей самий час було зведено кілька міст з укріпленими замками-фортецями, зокрема Сульжин (вперше згаданий 1570 р.), Базалія (1574 р.), Остропіль (1576 р.)²²². На 1620 рік в маєтках князів Острозьких існувало щонайменше 25 замків, найпотужнішими з яких були

221 Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. (Заснування Старокостянтинова) // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд.: В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острого, 2009. – С. 58–93; Журко О. Старокостянтинів: штрихи до історії градогенези // Старокостянтинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1996. – С. 74.

222 Атаманенко В. Князь К. І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів. – С. 100; Атаманенко В., Рибачок І. Обороздатність міст південно-східної Волині в к. XVI – першій половині XVII ст. // Минуте і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 30. – С. 143.

30. Дубенський замок. XVI ст.

Острозький, Дубенський, Старокостянтинівський, Остропольський, Любарський, Полонський. При їх спорудженні було використано найновіші досягнення західноєвропейського фортифікаційного будівництва. Більшість замків прикривали міцні «пригородки» з вежами та комплексом укріплень, тобто вони мали подвійну систему захисту, а деякі, зокрема Острог, Любар, Полонне, Острополь, Лабунь – потрійну систему оборонних споруд, які склались не лише з дерев'яно-земляних, а й мурованих конструкцій²²³.

Другу укріплену лінію на території південно-східної Волині було створено над річкою Горинь завдяки князям Заславським (Старий та Новий Заслав, Білогородка, Краснокорець, Славута, Шепетівка, Ташків) та Збаразьким (Збараж, Гриців)²²⁴.

Важливим захисним елементом замків було військове спорядження їхніх арсеналів – цейхгаузів. На озброєнні усіх замків були гармати, гаківниці, готові кулі та форми для їх відливання, порох тощо. Найбільший арсенал мав Острозький замок, де 1620 р. налічувалося 22 гармати (разом з мортирами), 103 гаківниці, 14 алебард та 28 одиниць старої зброї, 18 залізних рогатин, 12,5 великих бочок та 14 барилوک пороху, 164 зарядів до великих гармат і 813 до малих, до них же 1333 залізних шротів, 1000 куль та 613 шротів до гаківниць, форми для відли-

223 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 82–484; ЛНБ ім. Стефаніка, Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/ I-1, арк. 1–164; Ворончук І. Інвентарі дворів та замочків Острожчини // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Л., 1995. – С. 125–138; II ж. Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.) // Старокостянтинів і край в просторі часу. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1996. – С. 50–53; II ж. Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року). – С. 126–136; Собчук В. Мережа оборонних споруд південної Волині (серед. XIV – 1-а половина XVII ст.). – С. 33–41; Войтюк О. Характеристика розвитку оборонних систем Волині на прикладі замків в Острозі і Олиці // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 30. – С. 11–112; Атаманенко В., Рибачок І. Обороздатність міст південно-східної Волині в к. XVI – першій половині XVII ст. – С. 141–152.

224 Атаманенко В. Князь К. І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів. – С. 101.

31. Вежа
Дубенського
замку. XVI ст.

вання куль, шишаки тощо²²⁵. У Рівненському замку було 52 гармати, 10 гаківниць, чотири з половиною копи зарядів до гармат, чотири копи ладунків з порохом до гаківниць та ін.²²⁶ У Старокостянтинівському кам'яному цейхгаузі 1615 р. було 10 гармат з 1800 зарядами до них, 25 гаківниць, 324 рушниці, 6 бочок з кулями, ще 840 куль для рушниць, 60 бочок пороху²²⁷. Арсенал Полонського замку у 1620 р. налічував п'ять гармат, 4 копи зарядів до них, 19 гаківниць, 650 десятків куль до них, 62 мішки пороху тощо²²⁸. Крім того, оскільки оборона міста була одним з обов'язків міщан, то зброю мали також різні цехові організації. Так, на озброєнні ремісничих цехів м. Базалії було 7 гаківниць, 2 мушкети та ще 259 рушниць і півгаків у міщан, а в Старокостянтиніві – дві гармати, 70 гаківниць і 7 мушкетів²²⁹.

Захисні укріплення у вигляді оборонних дворів або невеликих замків, які згадуються у джерелах під назвою «двор», «замок», «замочок», існували і в деяких селах. Так, замочки в с. Здолбиці та Глинську відомі вже наприкінці XV ст.²³⁰, у Хлапотині, Голятині та Тесові вони існували, відповідно, у 1539, 1545 та 1546 рр.²³¹. Укріплені двори були також у селах:

225 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 198–198 zw.

226 *Ibidem*. – S. 127.

227 ЛНБ ім. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/1–1, арк. 16; *Описи володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року* / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 119; *Пероговський В. із історії міста Старокостянтинів // Описи володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року.* – С. 17; *Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.* – С. 55.

228 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 360.

229 ЛНБ ім. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/1–1, арк. 25, 76 зв.

230 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 12 zw.; *Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków.* – Lwów, 1887. – T. I. – S. 144.

231 *Archiwum Sanguszków.* – Lwów, 1890. – T. IV. – S. 208, 488; *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року.* – С. 185.

32. Замок в селі
Біла Криниця
Кременецького
повіту

Борухів – (1565 р.), Мирківці – (1573 р.), Толмахів – (1583 р.), Гулівці – (1586 р.), Матвіївка – (1595 р.), Колмів – (1601 р.), Новий Двір – (1601 р.), Тихомль – (початок XVII ст.), Вербка – (1610 р.), Немирів – (1616 р.), Загайці – (1625 р.), Затурці – (1626 р.), Брани – (1630 р.), Звиняче – (1637 р.), Камінь – (1639 р.), Богурин – (1645 р.), Ярославичі – (1645 р.)²³². Оборонні замки (двори) існували також у селах: Біла Криниця, Бродів, Верхів, Городок, Грем'яче, Крупа, Зарічче, Здолбиця, Кураш, Милятин, Мізоч, Монастирок, Мощаниця, Оженін, Розваж, Точевики, Хорів, Хонцин, Хрінники²³³.

Створена система укріплень відіграла значну роль у захисті центральної Волині від татарських спустошень. Так, у 1524, 1573 і 1575 роках військові загони князів Острозьких, розгромивши ординців під мурами Красилівського замку, не пропустили їх далі²³⁴.

232 ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 24, арк. 380–380 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 65 зв.; спр. 14, арк. 103 зв., 459; спр. 30, арк. 154 зв., 693; спр. 66, арк. 85; спр. 62, арк. 228; спр. 64, арк. 63; спр. 145, арк. 27 зв.; спр. 151, арк. 23; спр. 153, арк. 101 зв.; спр. 173, арк. 1380; спр. 205, арк. 645 зв.; спр. 243, арк. 365 зв.–366; спр. 244, арк. 105 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 801–801 зв.; *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – С. 134, посилання 464; *Собчук В.* Мережа оборонних споруд південної Волині (серед. IV – 1-а половина XVII ст.). – С. 42, 48, 50.

233 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 3–5; *Stecki T. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki.* – Kraków, 1888. – S. 75, 86–88, 90, 94, 121, 191; *Ворончук І.* Інвентарі дворів та замочків Острожчини. – С. 125–138; *Годованюк Е. М.* Исследование бастионных замчищ Волини // Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 83–84; *Мацюк О.* Пам'ятки оборонного будівництва Острога та околиць. – С. 362–367.

234 *Байдич О.* Красилів Острозький. – С. 39; *Панашенко В. В.* Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. – С. 126.

4.2.3. Військові сили Кримського ханату й тактика грабіжницьких нападів

Грабіжницьким нападам на сусідні країни була підпорядкована уся організація татарського війська. Проте якщо тривалий час військові сили Кримського ханату та число захоплених ними невільників перебільшувались, то останнім часом вважається, що татарське військо не було настільки численним, щоб виводити до Криму такі значні маси людей, як це подають тогочасні джерела. Так, аналізуючи польські джерела, Єжи Охманський доводить, що вони мають тенденцію до перебільшення чисельності орди, обчислюючи її астрономічними цифрами, які іноді сягають кількох сот тисяч вояків. Винятком, на його думку, можуть бути лише відомості Яна Длугоша. Дослідник демонструє, як легко повідомлення про невеликі татарські загоны перетворювалися на збільшені в десятки разів військові формування. Так, він наводить зізнання полоненого 1512 р. татарина, що на Волинь наступало 10 тис. татар, в той час як, спираючись на це свідчення, король Зигмунт говорить один раз про 10 тис., а другий раз – вже про 20 тис. нападників²³⁵. Свого часу Г. Боплан лише Буджацьку орду обрахував на 20 тис. війська²³⁶.

На підставі згаданих джерел сформувався і аналогічна історіографічна традиція. Так, Людвік Коланковський доводив, що наприкінці XV ст. Перекопська орда налічувала 200 тис., а в середині XVI ст. – вже 500 тис. воїнів²³⁷. Трохи меншим, але однаково численним вважав татарське військо Джафар Сейдамет, обраховуючи його у 150–200 тис.²³⁸ Дмитро Яворницький вважав, що чисельність татарського війська залежала від очільника походу: під проводом хана могло виступати близько 80 тис., мурзи – до 40–50 тис. війська, водночас загальну чисельність усіх орд на 1625 р. він визначав на 560 тис.²³⁹ На думку Всеволода Коховського, для великих походів кримський хан збирав до 1/3 чоловічого населення країни²⁴⁰. Стефан Кучинський обчислював татарське військо у 60 тис.²⁴¹ Майже так само у 50–60 тис. оцінював військові сили Криму і Зигмунт Лясоцький²⁴². Значно перебільшували чисельність татар

235 *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 360.

236 *Боплан Г. Л.* Опис України. – С. 63.

237 *Kolankowski L.* Problem Krymu w dziejach jagiellońskich // *Kwartalnik Historyczny.* – R. XLIX. – Lwów, 1935. – S. 182.

238 *Sejdamet D.* Krym, przeszłość, teraźniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów krymskich. – Warszawa, 1930. – S. 25.

239 *Яворницький Д. І.* Історія запорізьких козаків. – Т. I. – С. 239, 242.

240 *Коховський В.* Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. – СПб., 1862. – С. 66.

241 *Kuczyński St. M.* Tatarzy pod Zbarażem // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* – T. VIII, z. 1. – S. 143.

242 *Lasocki Z.* O Tatarach d-ra Górk. – Kraków, 1935. – S. 9.

російські та українські дослідники²⁴³. Зокрема, Аполлон Олександрович Скальковський припускав, що на початку XVIII ст. Кримська орда становила близько 500 тис. осіб, а загальне число усіх інших орд (Буджацької, Єдисанської, Єдичкульської, Джамбулуцької та Кубанської) – бо тис. осіб, тож разом близько 560 тис.²⁴⁴ Володимир Голобуцький вважав, що в 1558 р. на московську державу наступало 100-тисячне татарське військо²⁴⁵.

У ході дискусії, яка розгорнулася в 30-х роках минулого століття, фантастичні оцінки було піддано критиці й переглянуто Ольгердом Гуркою²⁴⁶. Аналізуючи джерела та польську історіографію XVI–XVII ст., Гурка дійшов висновку, що тогочасні польські воєначальники переоцінювали військові сили Кримського ханату внаслідок помилок військового мислення. Аргументуючи свою думку, він спирається на оцінки гетьмана Яна Тарновського, який вважав, що навіть турецький султан, чие військо на той час було наймогутнішим у Європі, не виставляв до бою більше 60 тис. добірного війська, та на урядові донесення 1623 р., що обраховують загальне число яничар на 45 тис.²⁴⁷

Останнім часом дослідники дійшли думки, що населення Кримського ханату загалом не було таким численним, як вважалося раніше. Взято до уваги, що префект Кафи Еміддіо Дортеллі д'Асколі (Emiddio Dortelli d'Ascoli) в 1634 р. обчислював усю людність півострова на 60 тис. родин²⁴⁸. Це збігається і з гіпотезою О. Гурки, який на підставі документальних, зокрема російських матеріалів середини і другої половини XVIII ст., передусім списку кримської людності 1783 р., та кримських відомостей XVI–XVII ст., доводив, що все населення Кримського ханату в XVI–XVII ст. не перевищувало 200–250 тис. осіб, з яких лише 180–200 тис. становили власне татари. Чисельність інших татарських орд разом він визначив у 50 тисяч²⁴⁹. Його числові обрахунки підтри-

243 Маркевич А. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества. – С. 27–28.

244 Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – С. 45–47. Саме це обчислення Скальковського приймав і Дмитро Яворницький. Див.: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – Т. I. – С. 239.

245 Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – С. 82.

246 Górka O. «Ogniem i mieczem a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1933. – S. 136; *Ejusdem*. Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych // Rocznik Tatarski. – 1930. – Т. II. – S. 11; *Ejusdem*. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1938. – Т. VIII, z. 2. – S. 185.

247 Górka O. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – S. 76.

248 Podhorodecki L. Tatarzy. – S. 248.

249 Górka O. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Т. VIII, z. 2. – S. 61–77.

мали Єжи Охманський і Лешек Подгородецький²⁵⁰. Утім, Олександр Олександрович Русов станом на 1705 р. нараховував у чотирьох ордах, зокрема Буджацькій, Єдисанській, Джамбулуцькій та Кубанській, 60 тис. кочового населення²⁵¹.

Враховуючи загальне число мешканців Криму, Гурка розглядає мобілізаційні можливості кримських ханів і на підставі компаративного зіставлення їх з тогочасними та пізнішими військовими силами інших країн доводить, що в XVI–XVII ст. військо Кримської орди не могло перевищувати 8 % усієї людності Криму, себто становило 15–16 тис. На його думку, лише за великої потреби, виставивши синів поруч із батьками, цю цифру можна було збільшити до 18 тис., а залучивши буджацьких та ногайських татар – до 20–22 тис.²⁵² Саме ці 20 тис. виступали у виправах кримчаків під проводом хана, у менших походах, очолюваних калгами, нуреддінами, візирами та мурзами, сили були значно менші, становлячи 8–10, а подеколи 3–5 тис. війська. Лише в період 1640–1690 рр. дослідник припускав можливість численніших контингентів²⁵³.

Німецький історик Ніколаус Карл Ернст на підставі реляції московського посла Мамонова оцінював сили Менглі-Герєя на початку XVI ст. у 25 тис.²⁵⁴ Своє міркування дослідник підтверджував повідомленням Михалона Литвина, який писав, що кримські татари «настільки розплодилися ..., що можуть виставити на війну до 30 тис. війська»²⁵⁵. Підтримуючи аргументацію О. Гурки щодо чисельності татарського війська, Єжи Охманський зазначав, що Ернст не звернув уваги на подальший текст реляції, де Михалон Литвин додає, що число в 30 тис. досягалося лише завдяки призову вже не здатних до служби людей, які ледве можуть сісти на коня²⁵⁶. Підсумовуючи, наголосимо: на думку сучасних істориків, у розпорядженні кримських ханів було щонайбільше

250 Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 359–365; Podhorodecki L. Tatarzy. – S. 248.

251 Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. – К., 1876. – С. 62.

252 Górkа O. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – S. 99–102.

253 *Ibidem*. – S. 109. За реєстром татарських сил 1649 р., під титулом «Potęga z Krymu, z Nogaj, Białogrodzcow, Oczakowcow y Dobruczan», в якому зазначаються навіть імена начальників окремих підрозділів, їх разом обчислено на 61600. Див.: *Biblioteka Jagiełłowska. Dział rękopisów*. – Sygn. 90. Bbb. I. 30. – K. 15 zw.

254 Ernst N. Die ersten Einfälle der Krymtataren in Südrussland // *Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*. – Berlin, 1913. – T. III. – S. 19.

255 Литвин М. Записки. – С. 11; *Мемуари до історії Південної Русі*. Вип 1: XVI ст. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 21.

256 Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 358–359.

20–22 тис. війська²⁵⁷. Проте, зазначав О. Гурка, 20 тис. добірної, дисциплінованої, добре вишколеної татарської кінноти становили за тих часів значну ударну силу першорядної якості²⁵⁸.

У татарському війську служили усі чоловіки, починаючи з 14–15-річного віку. За Бопланом, їх залучали до війська ще раніше – з 12 років²⁵⁹. Татарська армія могла виступати і як платне професійне військо турецького султана, який використовував її для спустошення інших країн, за що вони отримували невелику винагороду. Найбільшою перевагою татарського війська була незвичайна швидкість і рухливість на полі битви, добра організація походів та жорстка дисципліна. М. Литвин зауважував, що татари «ніколи не зв'язують себе в поході ні обозами, ні якоюсь ношею, ні зброєю, ні харчами»²⁶⁰. Кожний воїн мав кілька невибагливих коней (т. зв. бахматів), які були дуже витривалими і могли без перепочинку робити швидкі переходи на значні відстані: «Коней вони завше беруть у похід дуже багато, кожний у їхньому війську веде по п'ятеро запасних коней»²⁶¹. Завдяки цьому орда могла протягом дня долати великі відстані, подеколи понад 100 км, що становило тоді своєрідний рекорд. Легко і швидко долали татари також водні перешкоди. На зворотному шляху один кінь призначався для здобичі. Кожний татарин мав кресало, шило, шкіряні ремені для зв'язування невільників, прив'язаний до сідла мішок з пряженим борошном, 8–10 фунтів проса, шкіряний мішок з брагою або молоком та шматок сушеного сиру²⁶². Їхнім озброєнням були кістяна або дерев'яна палиця та лук зі стрілами. «Заледве десятий чи двадцятий мав шаблю або сагайдак, панцирі стрічались ще рідше Зате ніхто не вирушає без кількох свіжих пасів, особливо коли прямують в наші краї, тоді вони більше дбають про засоби в'язання нас, аніж про зброю для власного захисту», – писав М. Литвин. Він підкреслював надзвичайну силу і витривалість татар, які «відзначаються вмінням переносити голод, спрагу, працю, безсоння, спеку, холод і загалом усі злигодні та негоду»²⁶³. На цих рисах татар наголошували також Зигмунт Герберштайн²⁶⁴ та Блез де Віженер, який писав: «Татари можуть не вставати з коня по чотири доби без їжі

257 *Podhorodecki L. Tatarzy.* – S. 262.

258 *Górka O. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk.* – S.103.

259 *Боплан Г. Л. Опис України.* – С. 53.

260 *Литвин М. Записки.* – С. 11; *Мемуари до історії Південної Русі.* – С. 21.

261 *Литвин М. Записки.* – С. 11; *Мемуари до історії Південної Русі.* – С. 22; *Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків.* – Т. I. – С. 240–244.

262 *Литвин М. Записки.* – С. 11; *Боплан Г. Л. Опис України.* – С. 55; *Podhorodecki L. Tatarzy.* – S. 265.

263 *Литвин М. Записки.* – С. 11; *Голобуцький В. Запорозьке козацтво.* – С. 93.

264 *Герберштейн С. Записки о Московии.* – М., 1988. – С. 167.

33. Битва з татарами

та питва»²⁶⁵. Слабкою стороною татарського війська була відсутність вогнепальної зброї, що ускладнювало для них боротьбу з піхотою.

Дослідники, зокрема О. Гурка та М. Горн, поділяли татарські виправи залежно від чисельності учасників на три види: генеральні, великі й невеликі²⁶⁶. Щоправда, аналогічний поділ був відомий ще у XVII ст.: за свідченням Челебі, у походах першого типу (*sefer*), очолюваних ханом або членами його родини, брало участь усе військо; в середніх експедиціях (*szarul*) – 8–10 тис. вояків, а менші напади невеликих 2–3-тисячних загонів проводились під керівництвом мурз. Найдрібніші виправи, відомі під назвою «*bez basz*», що дослівно означало «п'ять голів», переслідували економічну грабіжницьку мету і часто споряджались окремими військовими або багатими купцями²⁶⁷. Так, на початку XVII ст. одним із найвідоміших організаторів татарських походів був заможний купець з Очакова Кульгавий Гасан (*Kulawy Hassan*), який за власний кошт споряджав їх учасників зброєю та кіньми²⁶⁸. Посилаю-

265 *Виженер Блез де*. Описание польского королевства и порубежных с ним стран // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.). – К., 1890. – С. 80; *Мемуари до історії Південної Русі*. – С. 96–97.

266 *Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk. – S. 109; *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S. 91.

267 *Хензель В.* Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. – С. 155; *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 4.

268 *Podhorodecki L.* Tatarzy. – S. 278.

чись на Челебі, Богдан Барановський припускав, що у виправах «bez basz» брало участь не більше 2–3 тис. вояків, серед яких нерідко були приваблювані надією на багату здобич мешканці турецьких причорноморських земель, зокрема цигани, турки, болгары, румуни та ін.²⁶⁹

Унаслідок численних походів на сусідні землі татари виробили своєрідну тактику грабіжницьких нападів. По-перше, намагаючись обманути систему охорони південно-східних рубежів Речі Посполитої і вийти з Криму непоміченими, вони готувалися до походу таємно. По-друге, під час руху вони не виходили на відкриту місцевість, а пересувалися балками, зупинки робили рідко та й то лише для короткого перепочинку і випасання коней. Якщо перед кордоном робили кількадедний привал, то ставали у глибокій балці або біля лісу, щоб їх не помітили, не розпалювали вогнищ, а відпочивши, через кілька днів стрімко нападали. По-третє, якщо все-таки їх помічала сторожа, вони удавали, ніби переривають виправу і повертаються назад, а коли сторожа, повіривши, що небезпека минула, розпускала місцеве ополчення, – знову поверталися. Подеколи вони навіть висилали невеликі фальшиві чамбули одним шляхом, тоді як головні сили проривалися в іншому напрямку. Зазвичай татари оминали великі оборонні центри і швидко, не даючи місцевій владі можливості організувати відсіч, захоплювали здобич та поверталися назад²⁷⁰.

Якщо татарська виправа мала значні розміри, орда закладала кіш (татар. «кхош»)²⁷¹, тобто укріплену стоянку, табір, з якого в різні боки розходилися на грабунок великі загони, які своєю чергою поділялися на дрібніші чамбули. Ця тактика забезпечувала одночасно дії на великій території і захоплення значного числа бранців²⁷². Підібравшись непомітно до села, татари оточували його, виставивши сторожові пости довкола всіх виходів, щоб не випустити людей з оточення. Запалюючи скирти та стодоли, вони упродовж ночі підтримували великі вогнища, дим від яких був сигналом для інших чамбулів, що територія вже захоплена. Потім татари грабували майно, спалюючи не лише окремі будинки, а й цілі села та міста. Їхньою найголовнішою здобиччю були бранці – т. зв. ясир, тому вони намагалися захопити якомога більше молодих чоловіків, жінок, парубків та дівчат, проте забирали з собою

269 Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami. – S. 9.

270 Pisma Marcina Bielskiego. Sprawa Rycerska // Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej / Wyd. Kaz. Wł. Wojcicki. – Warszawa, 1856. – S. 329–331; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. I. – С. 242–245.

271 Про походження слова див.: Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. I. – С. 58–59.

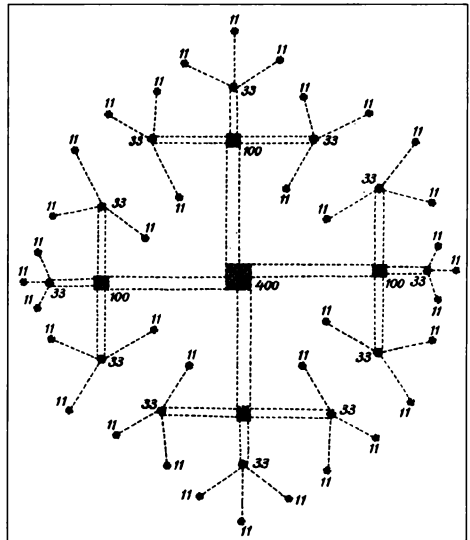
272 Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 69.

34. Схема руху татарських загонів

не лише людей, а й худобу: коней, волів, корів, баранів, кіз, а свиней, вважаючи нечистими тваринами, спалювали разом із хлівами²⁷³.

Спустошивши край, татари знімали кіш і разом з награвованою здобиччю та невільникми швидко повертались у степ. Намагаючись уникнути бою з регулярною армією, вони майже ніколи не повертались тією дорогою, якою увійшли. Проте, коли доходило до битви, билися мужньо і, намагаючись прикрити основне військо, яке відходило з награвованим майном і невільниками, робили щось на зразок кола, зберігаючи повний бойовий порядок²⁷⁴. При цьому татари застосовували стару практику, закидаючи противника хмарами стріл на повному ході настільки влучно, що не промахувалися з відстані 60–100 кроків. Нападаючи невеликими загонами, вони далеко не заглиблювалися і якнайшвидше повертались назад, не залишаючись довше, ніж два дні. Отже, тактика була розрахована на швидкий напад, грабунок і таку саму швидку втечу²⁷⁵.

Постійні напади ординців стримували колонізаційні процеси південних українських регіонів та їх загосподарення і завдавали величезних матеріальних та людських втрат. Добре залюднені та освоєні вже місцевості перетворювалися на справжні пустелі. На території Поділля, південно-східної Волині й південної Київщини час від часу припинялося утворення нових поселень, різко сповільнювалася урбанізація місцевостей, що перебували під постійною загрозою нападів. Так, 1620 р. жодної людини не було в селах Гавратин та Завистівка (Zawize?), у Гавратині вже почали западати хати, що залишилися без господарського догляду²⁷⁶. За підрахунками Едварда Руліковського, внаслідок нападів татарських орд у XVI–XVII ст. приблизно щодвадцять років кожне українське село щезало з лиця землі²⁷⁷.

273 Боплан Г. Л. Опис України. – С. 59–67; Podhorodecki L. Tatarzy. – S. 267–268.

274 Герберштейн С. Записки о Московии. – С. 168.

275 Боплан Г. Л. Опис України. – С. 61–62; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 1. – С. 242–245; Podhorodecki L. Tatarzy. – S. 267.

276 Ossolineum. – Sygn. 3669/II – S. 401 zw.

277 Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – С. 6.

4.2.4. Доля українських бранців

Тяжкою була доля невільників, яких пішки гнали сотні кілометрів у голоді та холоді до Криму, лише в разі переслідування татари садили невільників на коней, але це траплялося тільки тоді, коли бранців було небагато²⁷⁸. Блез де Віженер вважав полон незрівнянно гіршою долею за найлютішу смерть²⁷⁹. Тогочасні татарські письменники XVI ст., зокрема Ходжа Раммаль, описують, що татари-вершники, оточуючи бранців ланцюгом, підстьобували їх нагаями, а щоб не переплутати їх, нерідко, як худобу, позначали розпеченим тавром²⁸⁰. Багато невільників, не витримуючи тяжкої дороги до Криму, помирали, часто самі татари немилосердно знищували слабких, а молодих продавали потім на невільничих ринках²⁸¹.

Частину ясиру татари мали віддавати ханові як податок, інша розподілялася між учасниками походу. Михалон Литвин писав, що у перекопців «рабів ... набагато більше, ніж худоби, тому вони постачають їх в інші країни; ... їхні ринки й гавані славляться цим товаром, який у них завжди є і для себе, і на продаж, і для застави, і на подарунок. На продаж цих нещасних виводять на майдан, скувавши за шиї вервечкою по десятеро, ніби журавлів, що налагодилися до вирію; продають їх з аукціону десятками»²⁸². Невільникам визначалась ціна відповідно до статі, віку, краси та фізичної сили. Посилаючись на турецькі джерела, Кримський наголошує, що особливо цінувались українські невільники як дуже старанні й незрадливі²⁸³.

Центрами продажу невільників у Криму були Бахчисарай, Очаків, Білгород, Силістрія, Кілія, але головне місце тримала Кафа та залежні від неї порти в Азові, Керчі, Тамані, Копі. Зазвичай рабів з Тамані завозили до Кафи, де невільницький ринок завжди був відчинений для прийому рабів²⁸⁴. Саме сюди з'їжджалися купці для їх купівлі. При виїзді з Криму вони повинні були сплачувати мито в кафській митниці (нагадаймо, що в Кафі розташовувалась турецька адміністрація). Про

278 *Акты ЮЗР.* – СПб., 1869. – Т. VI. – С. 29; *Апанович О. М.* Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 70.

279 *Віженер Блез де.* Описание польского королевства и порубежных с ним стран. – С. 81; *Мемуари до історії Південної Русі.* – С. 98.

280 *Хартахай.* Историческая судьба Крымских татар // *Вестн. Европы.* – 1867. – Т. II, отд. III. – С. 152 (за Ходжа-Раммалем, пол. XVI ст.); *Литвин М.* Записки. – С. 19–20; *Мемуари до історії Південної Русі.* – С. 22–24; *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 190.

281 *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 195.

282 *Литвин М.* Записки. – С. 20; *Мемуари до історії Південної Русі.* – С. 30.

283 *Кримський А.* Історія Туреччини. – С. 192–193.

284 *Хартахай О.* Историческая судьба крымских татар // *Вестн. Европы.* – 1867. – Т. II, отдел III. – С. 174.

35. Татари
женуть
полонених

масштаби работоргівлі дають уявлення державні прибутки від цього промислу. Податок на кожного раба становив чотири золоті дукати. Тож про число невільників можна судити за сумою мита, яке збирала митниця і яке становило значну частину прибутків османської скарбниці. Так, наприкінці 1527 р. візир Сулеймана Пишного нахвалявся трансильванському послові, що за останні роки митниці Кафи та Кілії принесли прибутків на 30 тис. дукатів, тобто значно більше, ніж давали доти²⁸⁵. Але 1590 р. митні прибутки вже лише самої Кілії без Кафи та залежних від неї портів піднялися до 30 тис. золотих дукатів²⁸⁶. Подеколи татари продавали десятки тисяч ясиру щорічно. Б. Барановський припускав, що в XVII ст. з Криму до Туреччини щороку вивозилося на продаж до 20 тис. невільників²⁸⁷, що могло бути пов'язано з розмахом нападів, які того часу відбувалися практично щороку. Не випадково Михалон Литвин називав Кафу «безоднею, що поглинає нашу кров»²⁸⁸.

Багато бранців відправляли до Стамбула, де розташовувався один з найбільших невільничих ринків, «па którym ludzie sprzedają». Відвідавши цей ринок у 1640 р., королівський посол до Туреччини Войцех Мясковський, вражений побаченим, занотував, що подібного «nigdy nie widział» і зазначив, що найбільше невільників було з Речі Посполитої²⁸⁹. Нерідко українські бранці опинялися в Єгипті, Палестині, Сирії,

285 Кримський А. Історія Туреччини. – С. 195.

286 Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Пер. О. Галенко. – К., 1998. – С. 145.

287 Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami. – S. 56.

288 Литвин М. Записки. – С. 21; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 95.

289 Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. / Opracował A. Przyboś. – Warszawa, 1985. – S. 70.

36. Кафа

Ірані, Ефіопії та ще віддаленіших країнах, іноді їх вивозили навіть у Синоп та Інеболу²⁹⁰. Крім того, п'яту частину ясиру (так званий «rendzik») з кожного походу татари мусили поставляти Туреччині як своєрідний податок султанові²⁹¹. У 1578 р. венеціанський

посол Джованні Карреро повідомляв, що мешканці Стамбула: турки, євреї та християни не тримають найманої прислуги, використовуючи лише рабів і рабинь²⁹².

Проте, як свідчив боярський син Олексій Захаров, один із московських невольників, якому вдалося втекти з полону, коли один зі ставленників турецького султана на кримський престол зобов'язався подарувати йому за це 20 тис. бранців, татари «нового хана за полоняників», которыхъ учаль было собирать въ отдачу султану, взволновались и тотъ новыи ханъ побѣжалъ в Царьгородъ». Подібну заяву зробив і другий утікач з татарського полону Степан Яковлів, який проживав в іншому регіоні Криму²⁹³. Можливо, це число було настільки великим, що спричинило справжній бунт.

Здавалося б, татарська неволя мала стерти станову різницю поміж бранцями, адже перед страшною долею всі були рівними. Однак насправді походження та багатство навіть у неволі продовжували відігравати велику роль. На зворотному шляху до Криму ще в Дикому полі татари ділили здобич, намагаючись при цьому з'ясувати майновий та соціальний статус в'язнів, щоб дізнатися, з кого можна отримати викуп. Тож і в неволі бранців утримували по-різному залежно від подальшого їх призначення. Зокрема, шляхту, за яку сподівалися взяти викуп, не використовували на роботах. Проте й викуп невольника не був простою справою. Зібравши інформацію про достаток та статус невольника-шляхтича, його власник призначав суму викупу. Щоправда, якщо вона була надто високою і перевищувала можливості родини, можна було торгуватися. Інколи викупу доводилось чекати роками. Проте, якщо родина тягнула з викупом, в'язень наражався на небез-

290 Крижанич Ю. О промысле. – Москва, 1860. – С. 9-10; Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. – С. 143.

291 Хензель В. Проблема ясиру в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. – С. 149.

292 Бережков М. Н. Русские пленники и невольники в Крыму. – Одесса, 1888. – С. 15.

293 Акты ЮЗР. – Т. VI. – С. 150–151.

пеку: його могли примусити до тяжких робіт, морити голодом, надіти кайдани, кинути до в'язниці і навіть застосувати тортури. Якщо ж доходило до порозуміння і сума була погоджена, про невольника починали дбати, щоб він не помер, побоюючись втратити прибуток. Однак це робилося за додаткову оплату, яку потім додавали до суми викупу²⁹⁴. Суми викупу були різними. Так, брацлавський каштелян Василь Загоровський, потрапивши в ясир під час битви 1577 р. біля с. Ридків, просив князя А. М. Курбського позичити йому потрібну на викуп суму, домовляючись з татарами, «абы ѿ мене яко чловека убогого чотыриста золотыхъ чирвоныхъ взяли, а на ѿстаток и пятсот поступоваломъ»²⁹⁵. Щоправда, не дочекавшись грошей, він помер у Криму, але Федір Бокій Печихвостський та Непокойчицький, які були захоплені разом із ним, викупились²⁹⁶. 1578 р. у ясир потрапили й сини Михайла Джуси Ляховського та «дѣти» луцького возного Богдана Коптевицького, який ледве «сам из сыном своим втекъ»²⁹⁷. У 1591 р. до Криму було виведено Богдана Дедеркала²⁹⁸. Під час нападу 1593 р. було захоплено Петра Бучайського, у повному складі до ясиру потрапили родини Стефана Покощовського та Нестора Веселовського, окрім них самих²⁹⁹.

Про абсолютно різні суми викупу свідчать такі факти: шляхтича Подлуського князь О. Заславський викупив у 1617 р. за 300 злотих³⁰⁰, Олександра Будзієвська була викуплена 1621 р. за 2000 талерів³⁰¹, а Анна Поплавська – за 1300 червоних злотих³⁰². Подеколи у викупі невольників брали участь купці, які іноді могли навіть збивати ціни на них³⁰³. Так, 1579 р. купець з Кам'янця Подільського Іванис Богданович викупив остропільську міщанку Ледуху Ігнатівну Пантеліївну за 70 кіп грошів, що дорівнювало 175 польським злотим³⁰⁴. 1606 р. володимирський купець Івашко Кононович викупив Софію Флоріанову Зброжкову з її дочкою Анною, «które byli za naiechaniem gwałtownim tatarskiem w ziemie Wolinską ze wsi Rublowki przez ręce ich z wielią inszych ludzi w niewola

294 *Varanowski V. Chłop polski w walce z tatarami.* – S. 51–53.

295 *Жизнь князя Анрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни.* – Т. I. – С. 286–290; *Федотов-Чеховский А. А. Каштелян брацлавский, Василий Загоровский, в полоне у татар* // Киев. старина. – 1887. – № 2. – С. 360–365.

296 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 539–540.

297 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 31 зв.–32; ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 188–188 зв.

298 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 116, 315–316.

299 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 493 зв.–495; спр. 10, арк. 74 зв.–75.

300 *Arch. Sang. – Sygn. 75.* – Т. I. – S. 326.

301 ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 31, арк. 80 зв.–82.

302 *Там само*, ф. 22, оп. 1, спр. 31, арк. 160 зв.–162.

303 *Бережков М. Н. Русские пленники и невольники в Крыму.* – С. 23.

304 *Федотов-Чеховский А. А. Волынская полоненница XVI в. и ее «орменский» обожатель* // Киев. старина, 1887. – № 5. – С. 200–204.

zawzeta³⁰⁵. У 1622 р. вірменський купець з Кафи Аслан Вартересович на прохання Венцлава Калусовського викупив його брата Яна³⁰⁶. Щоправда, іноді викупу доводилось чекати доволі довго. Так, кілька років пробув у татарській неволі молодий Мирвинський, який у серпні 1605 р. «в пети летъ будучы в селе Сапогове под местечком Чарторыю пры деду своим пану Яне Счепановским мешкал и веспол з бабою своєю нектгды шляхетною панею Зофією Скрышевского Счепановскою в неволю татарскую был поиманыи и аж до Крыму завезеныи». Тоді ж в ясир потрапило багато шляхти, зокрема разом із Мирвинським у неволі перебував син Адама Фаща. Через певний час Софію Скришевську разом з онуком розшукав у Криму її син Ян Щепановський, але, оскільки не вистачило коштів для одночасного викупу їх обох, спочатку з неволі була викуплена Софія Скришевська, а Мирвинський – через кілька років на кошти діда та князя Януша Острозького³⁰⁷.

Більшість рядових невільників залишалась у татарських господарствах на становищі рабів, яких використовували не лише як звичайну робочу силу в хатніх роботах, на городах та в садах, але часто впрягали замість худоби, зорюючи ними поля³⁰⁸. Трохи легшою була доля ремісників, чия майстерність цінувалася настільки, що інколи їм також дозволяли викупитись.

Найгірша доля чекала найміцніших фізично чоловіків, на викуп яких не розраховували. Їх відбирали для робіт у каменоломнях та веслярами на галери – кадирги (українське – каторги). За повідомленням Юрія Крижанича, на турецьких військових галерах, окрім руських, не було інших гребців³⁰⁹. Про це 1640 р. писав і один із учасників посольства Речі Посполитої після відвідин турецької галери: «Widzieliśmy chrześcijaństwa, jako to Rusi mianowicie, kilkaset w łańcuchach za nogi spletanych, a u łopat siedzących po pięci u jednej i po pięci na jednej ławce siedzących»³¹⁰. Навіть в єгипетському флоті веслярами найчастіше були слов'янські невільники. Нерідко на галерах працювали і бранці-

305 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 38, арк. 263 зв.–264 зв.; *Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина.* – С. 239–240.

306 ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 54, арк. 1200 зв.–1201; *Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина.* – С. 267–268.

307 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 310 зв.

308 *Маркевич А. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества.* – С. 28–30; *Кримський А. Історія Туреччини.* – С. 196.

309 «На всѣхъ военныхъ корабляхъ Турокъ не видно почти никакихъ другихъ гребцовъ, кромѣ людей русскаго происхождения». Див.: *Крижанич Ю. О промысле.* – С. 9–10. «На самыхъ тяжелыхъ работахъ, например на галерахъ, в XVI и XVII вв. использовались главнымъ образомъ, пожалуй, славяне». Див.: *Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецкихъ отношениях XVI–XVII вв.* – С. 147.

310 *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r.* – S. 144.

шляхтичі. Так, під час перебування королівського посланика Войцеха Мясковського в Стамбулі, до нього прийшли галерні в'язні Лисаковський, Жамицький, Гурський, Сломка, Бжежанський, Кузьминський та інші з проханням допомогти їм у звільненні. (На той час Гурський працював на галерах уже 30, а Сломка – 40 років, але, оскільки вони були на «carskich» галерах, то не могли навіть самостійно викупитись, їх могли звільнити тільки за клопотанням посла). Мясковському вдалося умовити візира («uprosiłem więźniów z galer u wezuzta») та викупити декого, зокрема Миколая Лисаковського, Станіслава Яницького, Якуба Барановського та Мацея Вольштинського³¹¹. Крім того, великий візир під час аудієнції подарував йому ще кількох в'язнів з числа жовнірів, що потрапили до полону під час Цецорської битви і протягом 20 років працювали на галерах, які «ciężką niewolą zrobieni śmierci raczej, aniżeli wolności wyglądali»³¹².

Прикуті до лавок веслярі вдень і вночі залишалися на галерах. Про їхню чисельність говорить наступне: на галерах було по 24–26 лав, на кожній по 5–6 веслярів з обох боків³¹³, тож для обслуговування однієї галери потрібно було від 240 до 300 веслярів. Окрім того, для участі у битвах на галерах тримали ще до 300 осіб³¹⁴. Коли галера готувалася до бою, кожний галерник мусив вкладати собі у рот дерев'яну грушу, яка завжди висіла у нього на шиї. Це робилося для того, щоб у разі поранення він стогоном не відволікав інших від роботи. Коли галера тонула, вони не мали жодної можливості врятуватися, прикуті ланцюгами галерники тонули разом з нею³¹⁵. Тож не випадково від назви «кадирга» походить слово «каторга», яке набуло значення надзвичайно важкої праці та нестерпного життя.

Щоправда, Богдан Барановський вважає літературним перебільшенням описи про помираючих з голоду в'язнів, яких наглядачі батогами примушували працювати. Невільник коштував дорого, щоб заощаджувати на його харчуванні, тож галерників зазвичай годували відносно добре, оскільки вони мали бути фізично сильними³¹⁶. Водночас з-поміж інших невольників їхнє становище було чи не найтрагічнішим, адже праця на галерах вважалася довічним ув'язненням, з якого не було визволення. Якщо навіть під час битви галеру захоплювали

311 *Ibidem.* – S. 60–61, 134, 144.

312 *Ibidem.* – S. 84.

313 Кримський А. Історія Туреччини. – С. 196; Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. I. – С. 249; Голобуцький В. О. Гомін, гомін по діброві. – К., 1968. – С. 19.

314 *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r.* – S. 135–136.

315 Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво. – С. 263.

316 *Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami.* – S. 57–58.

християни, це ще не означало визволення веслярів. Вони й надалі залишалися прикутими і продовжували свою тяжку працю. Їхня доля не мінялась, мінялися лише їхні власники – з мусульман на християн, але тепер уже одновірці вважали галерників власними невільниками³¹⁷. На початку XVII ст. неаполітанський віце-король подарував Томашу Замойському, який подорожував, двох шляхтичів, колишніх турецьких невільників, які кілька років перебували в його володінні³¹⁸. Щоправда, інколи надія на звільнення справджувалася за допомогою козацьких чайок, але це траплялося вкрай рідко³¹⁹. Відомі також випадки, коли галерники, збунтувавшись проти турецької залози, захоплювали галери, звільняючись у такий спосіб, проте і це ставалося дуже рідко, зокрема, відомо про три такі випадки, що мали місце в 1627, 1640 і 1643 роках³²⁰.

Зовсім іншою була доля слов'янських невільниць, особливо українських бранок. Ординці зазвичай захоплювали зовсім маленьких дівчаток або молодих жінок, яких називали «білий ясир» або «біла челядь». Таких бранок високо цінували, бо вони давали власникам значні прибутки³²¹. Навіть під час утечі, коли інший ясир доводилося кидати, саме дівчат татари намагалися зберегти як найцінніший товар. При обміні бранцями за маленьку дівчинку можна було отримати кілька або й кількадесят інших здатних до фізичної праці невільників. Вродливих жінок і маленьких дівчат спершу віддавали до гаремних шкіл, а звідти продавали до гаремів турецьких і татарських вельмож. На бранок, які потрапляли до рядових татар, чекала тяжка праця та злигодні.

У великій ціні були також зовсім молоді невільники-хлопчаки, яких спершу приривчали до ісламу, а потім виховували та навчали військової справи, готуючи з них вояків для корпусу яничар³²².

Утім, дехто з істориків вважає, що татарська неволя зовсім не була такою тяжкою. Так, Олександр Галенко висловлює думку, що «рабство в Османській імперії та Кримському ханаті принципово відрізнялось від класичного рабства періоду античності». «Невільники не були по-

317 Kot S. Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu. – Kraków, 1919. – S. 111; Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami. – S. 58.

318 Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami. – S. 57–58.

319 Кулиш А. П. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. I. – С. 324–325.

320 Сказание о невольниках, освободившихся из турецкой каторги // Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I. – С. 392–397; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – С. 262; Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami. – S. 81; Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. – С. 63, 147.

321 Яворницький Д. I. Історія запорізьких козаків. – Т. I. – С. 247; Кримський А. Історія Туреччини. – С. 199.

322 Кримський А. Історія Туреччини. – С. 196–197; Антонович В. Исторические песни мало-российского народа. – К., 1874. – С. 223.

37. Яничари

вністю безправни-ми», а саме невіль-ництво «часто-густо бувало необхідним етапом, який давав можливість зроби-ти кар'єру». Вислов-люється міркування і про перспектив-ність служби в яни-чарах, яка нібито «надавала шанс для

одержання навіть багатства та влади». Крім того, зазначає Галенко, існувало багато можливостей позбутися рабства: обмін, викуп, втечі³²³. Іншої думки дотримувався В. Хензель, який зазначав, що такі перспективи і можливості були обмеженими³²⁴. Справді, обмін існував і викуп також, проте чи могли бути викупленими селяни, які становили най-більше число невільників (здобути село було значне легше, ніж місто). Адже навіть для шляхти було проблемою знайти кошти для викупу своїх рідних.

Активно проводився обмін невільниками та їх викуп на державно-му рівні між Московською державою та Кримом, що було започатко-вано ще Іваном Грозним. У складі Софійського II літопису збереглися великокнязівські грамоти, в яких оголошувалося збирання коштів на викуп невільників³²⁵. Так, викуп значного числа бранців відбув-ся в 1647 р., коли царський посланник Тимофій Хатунський викупив 878 «полоняників»³²⁶. Перемовини уряду Речі Посполитої з ханами та султанами про повернення підданих не давали таких масштабних результатів. Численні запевнення султанів, наприклад, Сулеймана в

323 Галенко О. Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського на-роду): Матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 13–14 трав. 1994 р.). – К., 1995. – С. 106–108.

324 Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. – С. 149–150.

325 Каргалов В. В. На степной границе. Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – С. 87.

326 Бережков М. Н. Крымские дела в старом царском архиве XVI-го века // Оттиск из «Извес-тий Таврической Ученой Архивной Комиссии». – Симферополь, 1894. – № 19. – С. 11.

1552, 1558, 1564 рр. про видачу невольників, так і залишилися обіцянками³²⁷. Викуп і визволення невольників Речі Посполитої мали випадковий характер і здійснювалися здебільшого приватними особами, переважно родичами, що за соціальним станом належали до верхівки суспільства³²⁸, чи послами. Михайло Бережков слушно зазначав, що навіть коли б хани, відповідно до державних інтересів, і хотіли обмінятися невольниками або відпустити їх без викупу, то рядові татари ніколи на це не погодилися б, оскільки в такому разі вони втрачали великі прибутки³²⁹. Про складність визволення невольників розповідає посол Войцех Мясковський, якому в 1640 р. вдалося вивезти з собою 260 бранців, деяких навіть з дружинами і дітьми, які народились у неволі. Попри це, він неодноразово описує, як протидіяли викупу та вивезенню невольників їхні власники³³⁰. У реляції згадується також про селянина Гаврила, забраного в ясир з-під Львова, який протягом 15 років перебування в неволі кілька разів намагався втекти, але його щоразу наздоганяли³³¹.

Про повернення додому рядових бранців відомо лише кілька випадків. Так, острозький бурграбій Войтех Карпинський, засвідчуючи спустошення 3–6 лютого 1617 р. маєтків князя Януша Острозького, зазначав, що кілька краєвських та новоселецьких «подданихъ ѿдъ татаръ южь зъ дороги килканадцать утекло»³³². Зате широковідомими є випадки масового вбивства невольників татарами в разі вдалого їх переслідування шляхетським військом³³³. Виведені до Криму селяни майже ніколи не поверталися на батьківщину. Нам трапився лише єдиний

327 Так, 1552 р. султан Сулейман дав наказ війтам поселень, розташованих уздовж волоського шляху віддавати польському послові невольників: «Gdzieby się trafią poddany krolewski Rusin albo Polak, aby byli wydani wedle przymierza naszego, dowiadując się pilnie, iezli własny poddany krolewski, okrom tych, ktorzy są pobisurmanieni». В листі з Константинополя від 20 травня 1558 р. султан Сулейман визнавав, що син татарського хана Девлет-Герей з чималим військом «do panstw i krolestw waszych wpadłszy, ze niektore zamki u osady u wsi wiele potupił y wniwecz obrocil y ... więzniow nie mało nabral». Дізнавшись про це, він дав наказ «aby więzniow z panstw waszych wyprowadzonych po stronach nie rozwozono». У жовтні 1564 р. Сулейман черговий раз запевняв польського короля Зигмунта Августа в тому, що татари роблять напади попри його заборони та суворі мандати, надіслані ним хану Девлет-Герей та білогородському бею Гасану. При цьому обіцяв відпустити лише тих в'язнів, які залишилися в християнській вірі. Див.: *Жерела до історії України-Руси*. – Львів, 1908. – Т. VIII. – С. 25, 32, 35–36.

328 Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 84.

329 Бережков М. Н. Русские пленники и невольники в Крыму. – С. 4.

330 *Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r.* – S. 84, 90, 91, 96–97, 100.

331 *Ibidem.* – S. 128.

332 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 346; *АЮЗР*. – Ч. VI, т. I. – С. 382.

333 *Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.* – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. – Т. I. – С. 227.

документ про викуп селянина. У 1583 р. кам'янецький міщанин Федір Хохулевич позивався до князя Андрія Головні Острожецького, який викрав у нього свого підданого «Федора Пацевича, перед тьм в полонь взятого и заведеного до землі Турецкоє в Царигороди», оскільки князь не хотів повернути кошти Хохулевичу, який, будши «при после его кролевскоє млсти пану Филиповском», викупив цього селянина «за немалую суму пнзеи»³³⁴.

4.2.5. Татарські напади на Волинь

Отже, однією з тогочасних реалій, що вкрай негативно позначалась на чисельності українського населення, був постійний відтік люду, пов'язаний із татарськими нападами, головною метою яких було захоплення ясиру. Формулюючи питання ясиру з України як історико-демографічну проблему, Ярослав Дашкевич назвав одним із найголовніших завдань вітчизняних істориків комплексне дослідження найрізноманітніших типів джерел задля створення якомога повнішого каталогу нападів з їх докладними хронологічними даними, відомостями про охоплену нападом територію, чисельність виведеного ясиру, нищення та руйнацію поселень тощо³³⁵.

Одним із перших українських дослідників хронологію татаро-турецьких нападів на українські землі за польськими хроніками Мартина та Іоахима Бельських і Мацея Стрийковського склав Ярослав Дзира, вказуючи при цьому на складність загальних статистичних підсумків, оскільки хроністи вкрай рідко наводять кількісні показники виведених невільників та сили ворога³³⁶. З відібраних ним відомостей про напади татар і турків на українські землі в XIII–XVI ст. тільки у 10 випадках із 80 подано дані про чисельність бранців, що, за його підрахунками, становила 564 070 осіб, а у двох випадках зазначено число відбитих невільників – разом 55 тис.

Вважаючи такі цифри перебільшеними, Дзира поставився до них скептично. Так само нереальним, на його думку, є загальне число нападників – 1 млн. 231 тис., що за цими джерелами нібито взяли участь

334 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 194–195 зб.

335 Дашкевич Я. Р. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези третьої Вінниць. обл. іст.-краєзнав. конф. (4 верес. 1985 р.). – Вінниця, 1985. – С. 56; Його ж. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. – С. 41.

336 Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Укр. іст.-геогр. зб. – К., 1961. – Вип. 1. – С. 102; Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині // Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 230.

Таблиця 3

**Чисельні показники захопленого в українських землях ясиру
протягом XV–XVI ст. за «Хроніками» Бельських і Стрийковського**

Рік нападу	Територія	Число невільників	
		захоплено	з них визволено
1453	Волинь	9 000	Не зазначено
1469	Волинь, Поділля	10 000	Не зазначено
1473	Київщина	70	Не зазначено
1479	Волинь, Галичина	100 000	Не зазначено
1489	Поділля, Галичина	100 000	Не зазначено
1503	Білорусь, Поділля	100 000	Не зазначено
1506	Поділля та інші землі	100 000	Не зазначено
1512	Волинь, Галичина	15 000	Не зазначено
1516	Галичина, Поділля	Не зазначено	1 000
1527	Белзька земля, Волинь	80 000 (за Бельськими - 40.000)	80 000
1534	Волинь	15 000	Не зазначено
1575	Поділля	55 340	15 000
Загалом:		624 410, за Бельськими 584 410	96 000

у 23 походах³³⁷. Проте думку Дзири щодо перебільшення в джерелах числа невільників не поділяв Ярослав Дашкевич, вважаючи, що Крим і Туреччина поглинули велетенську масу українського люду. За його гіпотетичними припущеннями, упродовж XV і до середини XVII ст. ясир з України становив щонайменше 2–2,5 млн. людей³³⁸.

За нашими підрахунками, протягом XV–XVI ст. згадані вище хроніки зафіксували 62 татаро-турецькі напади на українські землі, внаслідок чого за Стрийковським було захоплено 624410, а за М. та Й. Бельськими – 584410 бранців. Особливе значення для нас мають повідомлення про відбиття ясиру, що сталося в 1453, 1469, 1473, 1479, 1489, 1503, 1506, 1512, 1516, 1527, 1534, 1575 роках, проте у більшості випадків хроніки не зазначають їхньої чисельності, обмежуючись зауваженнями, що ясир визволено.

Досліджуючи проблему ясиру, Богдан Барановський виводив середнє число тогочасних щорічних втрат населення Речі Посполитої –

337 Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського. – С. 102.

338 Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. – С. 45; Його ж. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Дашкевич Я. Р. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 104.

20 тис., а загальні втрати за 1474–1694 рр., тобто за 220 років, – лише 1 млн. населення³³⁹, проте ці числа не узгоджуються між собою. Його обрахунки розкритикував Алан Фішер (Alan W. Fisher), який вважає будь-які загальні оцінки ясиру, допоки не створено повного каталогу нападів, передчасними. До того ж, на відміну від Дзири, він сприймав зазначені джерелами кількісні показники людських втрат меншими від дійсних³⁴⁰.

Отже, для з'ясування процесів демографічної динаміки, що відбувалися в українських землях протягом XVI–XVII ст. не можна проігнорувати повідомлення українських літописів XV–XVII ст. про ці події, особливо стосовно аналізу та зіставлення інформації українських літописів з польськими хроніками. З цією метою нами було проаналізовано 14 списків так званого Західноруського літопису, а також: «Лѣтописецъ или описание краткое знатнейших деиствъ и случаевъ, что в которомъ году деялося въ Украине малоросийской», Волинський короткий, Густинський, Київський, Львівський, Межигірський, Хмельницький, Чернігівський, Галицько-руський, Патріарший, Вітебський, Львівський літописи, Острозький літописець, «Хроніка» Феодосія Софоновича, літопис Грабянки³⁴¹. Використано також повідомлення Яна Длугоша, Олександра Гваньїні та Лукаша Гурницького, опис Йоста Людвіга Деція, «Kronika miasta Lwowa» Дениса Зубрицького, «Skarbiec diplomatów» Ігнатія Даниловича, «Listy i akta» Петра Мишковського, «Kroniki» Бернарда Ваповського, «Kronika» Острозького фарного костьола, «Akta Tomiciana», «Akta Aleksandra, króla polskiego, księcia litewskiego», документальні джерела ЦДІАК України, рукописного відділу ЛНБ ім. Стефаника, музею Чорторийських у Кракові, зібрання Сангушків Краківського архіву та матеріали багатотомних видань, зокрема «Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie», АЮЗР, Акты, относящиеся к истории Западной России, а також праці Т. Корзона, А. Валавендера, М. Горна, М. М. Карамзіна. На підставі цих джерел складено «Каталог татаро-турських нападів на українські землі в XV – першій половині XVII ст.» (див. Додатки, табл. VI).

У зазначених вітчизняних джерелах подано інформацію про 70 ворожі напади на українську територію протягом XV – першої поло-

339 Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami. – S. 49.

340 Fisher A. W. Muskoway and Black Sea Slave Trade // Canadian-American Slavic Studies, 1972. – Vol. 6, № 4. – P. 575–594; Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. – С. 44.

341 Ворончук І. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турської агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. // Житомирщина на злами тисячоліть: Наук. зб. «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 86–94.

вини XVII ст. Проте серед цих повідомлень немає даних про 19 нападів татарських і турецьких військ, що сталися 1442, 1448, 1450, 1452 (два напади), 1453, 1457, 1469, 1473, 1477, 1479, 1489 (два напади), 1520, 1541, 1546, 1566, 1573, 1574 роках, інформація про які міститься у хроніках Бельських, Стрийковського та Гваньїні. Натомість українські джерела повідомляють про вторгнення напасників, інформація про які відсутня у працях польських хроністів. Зокрема, Волинський короткий літопис подає інформацію про 13 невідомих за польськими хроніками нападів на українські землі, в тому числі на Волинь, що сталися у 1491, 1495, 1496, двічі 1497, 1500, 1501, тричі 1503, 1530, 1589 та 1590 роках. Густинський літопис та літопис Рачинського розповідають про похід 1505 р. перекопських татар під проводом Мегмет-Герєя. Ще про два походи у тому ж 1505 р. повідомляє Феодосій Софонович у «Хроніці з літописців стародавніх». Про невідомий татарський напад 1507 р. під проводом сина кримського хана Менглі-Герєя – Біті-Герєя, розповідається у хроніках Биховця та Софоновича. «Острозький літописець» містить відомості про похід турецького війська 1576 р. і татарський напад 1577 р. на Волинь, головний удар якого було спрямовано на Заслав. Ці ж літописи подають відомості про 15 нападів на українську територію, що відбулись упродовж першої половини XVII ст., зокрема п'ять нападів лише протягом 1605 р., а також спустошливі напади в 1606, 1607, 1608, 1611, 1616, 1617, 1618, 1619, 1633, 1640 роках.

Особливо цінні відомості про напади на українські землі містять Львівський літопис і Острозький літописець, які протягом 1498–1633 рр. зафіксували 29 спустошливих вторгнень. Дослідник цих пам'яток Олександр Бевзо зазначав, що «за кількістю і достовірністю звісток про напади татар і турків на Україну Львівський літопис і Острозький літописець, як документи, що склалися невдовзі після подій, мають значення першорядного джерела»³⁴². Зокрема, обидва літописи повідомляють про Сокальську битву з татарами 1519 р.³⁴³ Найціннішими є повідомлення Острозького літописця про напади, згадок про які немає в інших джерелах. Таким, зокрема, є свідчення про татарський напад 1607 р.³⁴⁴ Вочевидь, саме про нього йшлося в листі польського короля Зигмунта III до турецького султана Ахмета I від листопада 1607 р., в якому король говорить про великі збитки, заподіяні Речі Посполитій³⁴⁵. Таким є й повідомлення про напад 1618 р. на місто Острополь,

342 Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – С. 66.

343 Львівський літопис. – С. 100; Острозький літописець. – С. 125.

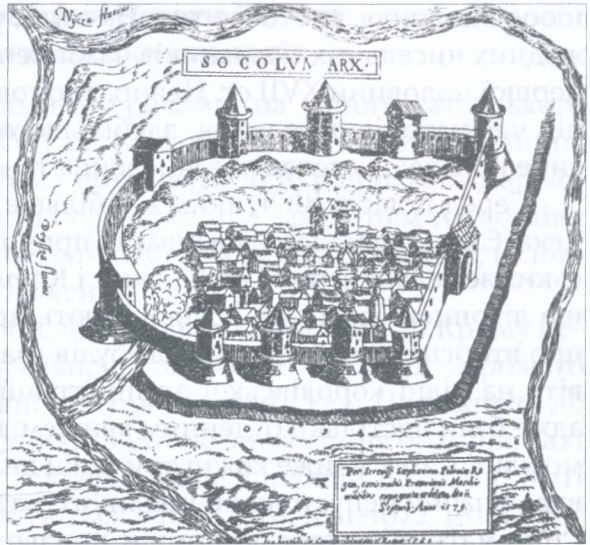
344 Острозький літописець. – С. 131.

345 Жерела до історії України – Руси. – Т. 8. – С. 119–120.

38. Сокальський замок

про що не знаходимо згадок в інших літописах³⁴⁶.

На жаль, українські літописи, як і польські хроніки, рідко вказують число захоплених невольників, обмежувачись зазвичай загальними зауваженнями на зразок «безчислено», «множество» тощо. Наприклад, Волинський короткий літопис, оповідаючи про вторгнення Перекопської орди під проводом синів хана Менглі-Геря 1496 р. на Волинь, зазначив, що вони «много зла сътвориша в Волинской земли ... полону безчислено взяше»³⁴⁷. «Острозький літописець» під 1605 р. повідомляє: «татарє пречиськіі одного року больше ніжлі п'ять крот були і много людей побрали около Звягля, Полонного, Острополя, Межибожа і Шаргорода»³⁴⁸. Так само Чернігівський літопис зазначає, що 1616 р. татарє «взяли Шульжинць і людей много набрали»³⁴⁹.

Лише в дев'яти із зазначених літописами ворожих нападів подано чисельні показники виведеного або відбитого ясиру, які стосуються XV–XVI ст., а саме: в 1497, 1498, 1505, 1506 (два походи), 1516, 1534, 1558, 1575 роках. Отже, на додаток до кількісних показників ясиру, зазначених польськими хроністами, українські літописи подають чисельні показники за 1497, 1505, 1506, 1538, 1558 роки.

Щоправда, розбіжності літописів і хронік щодо чисельності виведеного до Криму ясиру подеколи доволі істотні. Так, якщо Мацей Стрийковський число захопленого 1527 р. ясиру визначає у 80 тис., то Бельський – у 40 тис., а Децій включав до числа 40 тис. не тільки людей, а й заграбовану худобу³⁵⁰. Польські хроніки під 1575 р. подають 100 тис. виведеного ясиру, тоді як Острозький літописець – «полтора крот

346 Острозький літописець. – С. 134.

347 *Волинская краткая летопись* // *Поли. собр. рус. летописей*. – М., 1980. – Т. 35. – С. 123.

348 Острозький літописець. – С. 130.

349 *Черниговская летопись* // *Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским*. – К., 1856. – Т. 1. – С. 13.

350 Переклад твору Й. Л. Деція зробив Вирський Д. С. Див.: *Вирський Д. С. Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р.* Й. Л. Деція // *УІЖ*, 2008. – № 5. – С. 213.

100000 полону», тобто 150 тис. На жаль, українські літописи не містять жодних чисельних показників захопленого в Україні ясиру впродовж першої половини XVII ст. Невиразно говориться й про число забитого під час нападів населення, здебільшого констатується лише факт загибелі людей у словах «безчислено» та «множество»³⁵¹.

Серед повітів ВКЛ, яким найбільше загрозувала татарська небезпека, Єжи Охманський називає 11, причому всі вони стосуються українських земель, а в числі їх Луцький і Кременецький³⁵². Слід наголосити, що літописи зазвичай повідомляють про великі або середні напади, про вторгнення невеликих чамбулів взагалі не згадують, оскільки навіть на рівні королівської адміністрації ці напади не реєструвались, адже були настільки буденним явищем, що й перерахувати всі було неможливо. Тож майже кожен три роки внаслідок нападів Волинь зазнавала значних спустошень і великих матеріальних та людських втрат. Систематичні татарські походи призводили до глибоких змін: добре залюднені місцевості перетворювалися на справжні пустелі. На території Поділля, південно-східної Волині й південної Київщини час від часу припинялось утворення нових поселень, різко сповільнювалась урбанізація місцевостей, що перебували під постійною загрозою нападів, деякі поселення зникали назавжди. Так, за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 р., складеним після низки татарських нападів упродовж 1616–1618 рр., зовсім безлюдними стояли села Гавратин, Завистівка, Курниківці, Макаринці. У с. Макаринцях не залишилося жодного з 60 селянських дворів, доценту було спалене с. Курниківці, де раніше було 30 домогосподарств. У с. Мшанець, де налічувалося «rodymia 90», залишилася лише шляхетська родина Мшанецьких, а щодо селян ревізори зазначили: «teraz niemasz nic chłorow»³⁵³. Значна частина селянства через постійну татарську небезпеку покидала насліджені місця. Так, із с. Стецівці, де до нападу 1617 р. налічувалося 41 тягле господарство з 25 підсусідками, чотири домогосподарства у повному складі потрапили в неволю, ще п'ять – частково, а вже після нападу домочадці 21 заможної родини та 18 підсусідків розійшлися³⁵⁴.

351 Ворончук І. Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаро-турецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 93.

352 Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 354.

353 Ossolineum. – Sygn. 3669/II. – S. 471 zw.–472.

354 Ibidem. – S. 440 zw.–441 zw.

4.2.6. Демографічні втрати Волині внаслідок татарських нападів

За татарськими і польськими джерелами, на одного татарського вояка під час нападів у XVI–XVII ст. припадало від 10 до 25 бранців. Тільки під час великих військових походів, на думку Ярослава Дашкевича, захоплення людей не було першорядним завданням на відміну від середніх нападів та набігів невеликих і зовсім малих загонів, головною метою яких було вибирання ясиру³⁵⁵.

Маурицій Горн вважав, що число виведених татарами до Криму невольників залежало як від чисельності задіяного в нападі ворожого війська, так і від ступеня готовності збройних сил Речі Посполитої до відсічі та переслідування нападників з метою визволення бранців. Такі спроби були непоодинокими, зокрема, лише в першій половині XVII ст. намагання відбити ясир фіксуються в 1618, 1620, 1621, 1622, 1623, 1624, 1629 та інших роках. Це, на думку дослідника, мало змушувати татар до певного обмеження числа в'язнів, оскільки їх потрібно було забезпечити надійною охороною під час виведення до Криму. У зв'язку з цим повідомлення галицького гродського суду, що лише з частини села Жулин Стрийського повіту під час нападу 1622 р. «wielką liczbę poddanych, żon, dzieci i czeladzi ich na 600 wzięli i w niewolę pogańską ... zaprowadzili», видалося М. Горну великим перебільшенням. Він вважав, що до подібних відомостей слід ставитися критично, оскільки власники маєтків, зацікавлені у звільненні від податків, подавали завищені цифри про людські втрати. Тож, попри те, що Горн вважав загальні втрати людинності внаслідок татарських нападів доволі великими, він все-таки зазначав, що вони були значно меншими, ніж втрати матеріальні³⁵⁶.

Узявши до уваги зібрані Олексієм Новосельським відомості щодо чисельності виведених татарами московських невольників протягом 30–40-х років XVII ст.³⁵⁷, Горн обрахував число виведених бранців з Червоної Русі. Відповідно до класифікації нападів, він визначав і величину ясиру: на його думку, під час генеральних походів татари могли захопити до 5 тис. в'язнів, під час великих нападів – до 3 тис., а невеликих – до 250 осіб. Виходячи з цього, демографічні втрати Червоної Русі внаслідок татарських нападів протягом 1605–1633 рр. він обрахував на 100 тис. убитими

355 Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. – С. 43.

356 Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S. 68 (nota 41), 83–85.

357 Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – М.; Ленинград, 1948. – С. 434–436.

і виведеними до Криму, а з урахуванням числа загамування природного приросту людності – у 129 тис. Загальні втрати цілої Речі Посполитої за цей період, за підрахунками дослідника, становили 250 тис.³⁵⁸

На матеріалах Московської держави Єжи Охманський встановив співвідношення чисельності нападників до числа захоплених ними бранців як 1,7:1, однак висловив сумнів щодо їхньої адекватності стосовно території ВКЛ³⁵⁹. Припускаючи, що на теренах ВКЛ татари брали більший ясир, він схилявся до пропорції 1:1, запропонованої Ернстом, за якою нападники зазвичай приводили стільки ясиру, скільки нараховувало їхнє військо³⁶⁰. Проте документальні матеріали заперечують обидва припущення. Так, посол великого московського князя Іван Кубенський 1500 р. повідомляв з Криму, що три татарські мурзи, маючи війська «тысяча человекъ ... полону ... съ собою привели пять тысячъ головъ; а имали ... кажутъ, Острожского отчину да Луческъ Великой»³⁶¹. Як бачимо, співвідношення становить 1:5. Гадаємо, можна довіряти інформації посла, який, вочевидь, знав її від перших осіб.

Не можна погодитись і з деякими іншими застереженнями Горна, зокрема щодо його недовіри до інформації актових джерел та супроводу бранців. Так, Олена Апанович заперечувала думку Михайла Бережкова та Арсенія Маркевича про виведення невільників лише по закінченні походу. На підставі архівних документів вона стверджувала, що татари відправляли бранців до Криму, не чекаючи закінчення нападу. Вони захоплювали в'язнів одразу, щойно вступали на територію України, і, набравши певне число, відправляли до Криму окремими партіями, щоб вони не перешкождали просуванню головного війська. Ці групи бранців конвоювали спеціально створені для цього загони, які, виводячи людей, продовжували примножувати свій ясир³⁶².

Якщо ставитись, як це робить М. Горн, з недовірою до актових документів, то виникає питання, чому за одним і тим самим документом з одного поселення татари вивели 300 осіб, з другого – лише 17, а з іншого взагалі жодної людини. До того ж, спустошення маєтків засвідчувалося судовими виконавцями – возними, які несли кримінальну відповідальність за неправдиві свідчення. Та найважливішим, на нашу

358 Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – S. 91.

359 Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku. – S. 366.

360 Ernst N. Die ersten Einfälle der Krymtataren in Südrussland. – S. 49.

361 Сборник императорского русского общества. Т. 41: Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою ордами и с Турцией. Т. I (1474–1505). – СПб., 1884. – С. 323.

362 Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – С. 67.

думку, є той факт, що реєстри людських втрат були не абстрактними, а цілком конкретними. В них подавалися не тільки загальні цифри виведеного ясиру, а й імена конкретних домогосподарів із зазначенням їхнього сімейного стану, переліком, інколи поіменним, забраних у неволю членів родини, а інколи навіть наймитів та челяді. На важливості таких офіційних списків, які склалися в межах маєтків одного власника або окремих адміністративних одиниць, для обрахунків демографічних втрат наголошував Ярослав Дашкевич³⁶³. Очевидно, потім на їх підставі спеціально призначені для цього комісари складали в масштабах цілої Речі Посполитої реєстри по волостях, у яких зазначалася вже лише загальна кількість ясиру, виведеного з окремих поселень. Спроби таких підрахунків, на думку деяких дослідників, простежуються в п'ятьох випадках і стосуються втрат, заподіяних татарами у 1567, 1575, 1593, 1617, 1618 роках³⁶⁴. Нам вдалося віднайти фрагменти таких списків за 1577, 1578, 1593, 1617, 1618, 1621 роки. Про розмір спустошень свідчать також присяги («юраменти») в'їтів, урядників та реляції возних, у яких не наводяться чисельні втрати, проте за ними можна зрозуміти їх масштаби. Отже, розгляньмо проблему людських втрат Волині на підставі конкретних виявлених документальних матеріалів.

Вважається, що в другій половині XVI ст. сталося шість значних татарських вторгнень у межі польсько-литовської держави. Проте за нашими підрахунками, за цей час відбувся 31 напад на українські землі, зокрема 20 на Волинь, із них великими силами здійснено напади в 1566 (1567), 1575, 1577 (тричі), 1578 (двічі), 1589, 1593 роках.

За повідомленням Бжеського, 1567 року татари пограбували і зруйнували 351 українське поселення, забрали 250 тис. голів худоби, в тому числі 9353 коней, та вивели до Криму понад 9 тис. людей³⁶⁵.

1573 р. ротмістр надвornoї міліції князя В.-К. Острозького Ярмолинський за допомогою красилівських міщан розгромив татарські чамбули під с. Чернелівкою, що було розташоване за 12 км західніше Красилова. Під час нападу 1574 р. татари вивели з собою 3 тис. невільників, але цей напад Пантелеймон Куліш називав лише пробою сил. Справжній напад великими силами відбувся навесні 1575 р.³⁶⁶ Про приготування татар до походу дізналися заздалегідь, тож, готуючись до відсічі, жоден український магнат не прибув на конвокаційний сейм.

363 Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема. – С. 41.

364 Там само. – С. 42; Zajaczkowski A., Reychman J. Zarzys dyplomatyki osmansko-tureckiej. – Warszawa, 1955. – S. 115–118.

365 Байдич О. Красилів Острозький. – С. 39; Пажимський Б. Чорний дим над Случем. – С. 152.

366 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 423 зв.–424.

Коли татарське військо вступило на Волинь, його зустріло 4-тисячне шляхетське військо на чолі з князем В.-К. Острозьким. Діставши відсіч під Красиловом, татари змушені були втікати. Проте вже у вересні вони через територію Молдови увійшли спершу на Поділля, розбили кіш під Тернополем і розпустили загони аж до Львова, а потім стрімко рушили на Волинь. Раптове вторгнення дало їм можливість спустошити територію на 40 миль уздовж і 20 виширш, тобто щонайменше на 320 км уздовж та 160 км уширш. Про чисельність людських втрат можна судити за враженнями сучасників: після нападу волинські посли приїхали на сейм в жалобних убраннях³⁶⁷. Значну частину території Волині було повністю спустошено, вціліли тільки замки та панські двори великої шляхти, де була вогнепальна зброя. За відомостями Свентослава Ожельського, нападники вивели понад 35 тис. невільників, із яких десята частина (переважно діти) перепала турецькому султанові³⁶⁸. За хроніками Бельських і Стрийковського, бранців було 100 тис., а Острозький літописець збільшує їх число до 150 тис.

Про напад 1576 р. можемо робити висновки не лише за повідомленням Острозького літописця, а й на підставі акту про звільнення від податків на 4 роки міста Заслава та інших маєтностей князів Януша і Михайла Заславських, спустошених у зв'язку з «вторгненьєм воиска неприятеля нашого татарского в панство наше в землю Подолскую и Вольнскую»³⁶⁹.

У 1577 р., попри відправку урядом упоминків до Криму, татари здійснили три великі напади на Волинь: один навесні і два восени³⁷⁰. Деякі знайдені документи дають інформацію про перший, що стався «у пост великии». Так, про спустошення свого маєтку в цей час заявив гродському урядові Ян Бокій Зарецький: «... подданых моихъ поганъство татаре на весьни в року теперешънемъ семдесят семомъ побрали»³⁷¹. Докладніше про людські втрати інформував урядник маєтків Гесинських: «у дворѣ, деи, Дублянъскомъ взяли паробков дворныхъ двох, третего хълопца, в Илпибоках урядника и дѣвку»³⁷². Крім них, в Дублянах до ясиру потрапило «шестънадцат чоловіковъ», в с. Лішня – «пятнадцатъ чоловіковъ», а в селі Ілпибоки забрали «чоловека ѿдного»³⁷³. Ще

367 Кулиш П. А. История воссоединения Руси. – Т. I. – С. 84; Антонович В. Исторические песни малороссийского народа. – С. 167.

368 Orzelski S. Dzieje Polski 1572–1575 / Przełożył Wł. Spasowicz. – СПб., 1856. – Т. II. – С. 175–176, 180; Кримський А. Історія Туреччини. – С. 190.

369 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 286–286 зв.

370 Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – С. 29–30.

371 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 697 зв.–698.

372 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 760 зв.–761.

373 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 760 зв.–761; Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 133.

у трьох селах Луцького повіту Залав'є, Озерне, П'яне було зруйновано 36 родин-домогосподарств: 5 людей було забито, зокрема двох малих дітей, одного дорослого сина та двох голів родин, забрано до ясиру 35 членів родин, а ще 19 наймитів і челядників, разом 54 особи³⁷⁴ (див. Додатки, табл. VII.1).

Один з осінніх нападів відбувся у вересні. 1 вересня 1577 р. луцький староста Олександр Жоравницький відмінив судову сесію через оголошення волинським маршалком князем В.-К. Острозьким шляхетського рушення проти татар³⁷⁵. Проте нападникам вдалося прорватися вглиб Волині, спустошити значну її територію та захопити багато бранців.

На початку 1578 р. татари знову з'явилися під Острогом. Як зазначалось, успішність татарських походів залежала від несподіваності і швидкості, зокрема цей напад відбувся протягом трьох днів 7–9 лютого. Спустошивши місцевість та захопивши бранців, татари з'єдналися під Тернополем і в районі Кам'янця переправились через Дністер. Низка знайдених документів дає уявлення про масштаби спустошень. Так, під час нападу на містечко Жуків та села Жуківської волості: Старий Жуків, Новосілки, Новий Став та Сухівці постраждали 44 домогосподарства, 7 людей із них було забито, 12, до яких додаємо двох дочок, сестричну дружини та двох слуг-шляхтичів пана Гуменицького, взято в ясир. Крім того, із селянських господарств було забрано в неволю ще 95 челядників. Отже, 44 господарства втратили 114 осіб³⁷⁶ (див. Додатки, табл. VII.2). З 36 інших поселень Луцького повіту до Криму було виведено 85 родин-домогосподарств у повному складі з наймитами та челяддю, а з двох сіл Волосової Волі та Старого – всіх жителів «шт мала до велика»³⁷⁷. За побором 1577 р. Волосова Воля налічувала 4 домогосподарства, Старе село – 13³⁷⁸, тож число забраних до ясиру родин у повному складі становило щонайменше 102. З інших домогосподарських структур у неволю потрапила ще 491 особа (див. Додатки, табл. VII.3). Виходячи з того, що селянське домогосподарство складалося пересічно з 11,5–12,5 осіб, отримуємо щонайменше 1745 осіб, узятих у неволю;

374 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.-66 зв.; Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 133.

375 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 512.

376 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 194–196.

377 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 125–128 зв., 174–175 зв., 197 зв.–199 зв., 355 зв.–356 зв.

378 Село Старе приймаємо за Старе Березке, яке так називається за побором 1577 р. За подимним тарифом 1629 р., очевидно, назва втратила свою другу частину, оскільки на мапі Барановича поруч із Волосовою Волею розташоване село під назвою Старе. Див.: *Źródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 66; *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 136 та мапа «Волинське воєводство 1629 р.: поселення і володіння».

крім того, 52 людей було забито. Отже, загальне число забитих і виведених у неволю з 41 поселення становило щонайменше 1797 осіб або в середньому 43,8 особи на одне поселення.

Проте цим не обмежуються тогочасні втрати, оскільки спустошених маєтків було значно більше. За реляцією ревізора Івана Покотила, серед маєтків князя В.-К. Острозького протягом 1577 і 1578 рр. «*шт неприятеля поганцовъ татар*» були спустошені «*всѣ села так замковыє, яко и землянские, ни ѿдного не вымуючи*» в Острозькій, Дубенській, Сатіївській, Крупецькій, Здолбицькій, Глинській, Жорнівській, Дорогобузькій, Берездівській волостях Луцького повіту, а в Кременецькому – Красилівська, Костянтинівська, Колоденська, Чернехівська, Сульжинська, Полонська волості, тож разом 15 волостей. Було спустошено також міста Острог, Дорогобуж, Берездів, Колодно, Чернехів, Сульжин, Красилів та передмістя Дубна і Полонного, тобто щонайменше 300 маєтків одного власника³⁷⁹. Якщо застосувати визначений вище коефіцієнт втрат, то з них могло бути виведено щонайменше 14–15 тисяч людей³⁸⁰. Загальну картину спустошення Волині засвідчує поборовий реєстр 1578 р., за яким «*dla wielkiego zwojowania, popalenia i do gruntu spustoszenia od pogańców tatar, roboгу ... w roku 1578 nie oddali*» вся погоринська шляхта, а також шляхта цілого Кременецького, трьох частин Луцького та двох частин Володимирського повітів³⁸¹. Отже, спустошення Волині не обмежилось розоренням 300 маєтків, а було в кілька разів більшим, бо вцілило лише четверта частина маєтків Луцького та третина Володимирського повіту, який був значно меншим від Кременецького та Луцького.

Татарські напади на Волинь відбулися також у 1579, 1583, 1588, 1589, 1590 роках. 18 серпня 1589 р. татари, розбивши кіш під Тернополем, широко розійшлися по Волині. Про значне розорення волинських маєтностей свідчили возні Криштоф Щука і Станіслав Янковський, які, 1601 р. оглянувши вісім поселень: п'ять міст (Збараж, Купіль, Плебанівку, Чернехів, Колодне) і три села (Базаринці, Медин і Стриєвку), спустошені в 1589 р., зазначали: «*местечка и села и до того часу пусты єсть и людеи въ нихъ нимашь*»³⁸². На зворотному шляху татар погромили козаки, відібравши ясир, але на підмогу татарам прийшов ще один загін. Козаки були змушені відступити, а татари знову «*Pobrali ... bardzo wiele naszych ludzi slachetskich osob*». Серед бранців опинився і князь

379 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 558–559 зв.

380 Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 133–134.

381 *Źródła dziejowe*. – Т. XIX. – С. 78.

382 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 575 зв.–578; спр. 62, арк. 793 зв.–795 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 289–292.

Збаразький з дружиною, який помер у Криму, а його дружину було вкуплено³⁸³.

Один з найстрашніших нападів кримчаки вчинили 1593 р. Скориставшись відсутністю чоловіків, які в цей час перебували на сеймі й трибуналі, де якраз тоді розглядалися справи Волинського воєводства, татари розбили військо, яке намагалося їх затримати, прорвалися на Волинь і розташували свій кіш під Костянтинівом. Не зустрівши опору, вони «wybrali szlacheckich domow wiele, zwlaszcza białey rłci»³⁸⁴. В рукописному відділі ЛНБ ім. Стефаніка зберігається реєстр людських втрат Костянтинівської, Красилівської, Любартівської та Остропольської волостей Кременецького повіту, завданих внаслідок цього нападу³⁸⁵. Щоправда, цей список не поіменний, у ньому наведено загальні числа забраних до Криму невільників з окремих поселень. Однак, на нашу думку, цьому документу можна довіряти, бо поряд із числом 500 людей, забраних у ясир із Лажева, зазначено, що з Волиці виведено 24, з Баглайок – 22, з Городища – 12, а з сіл Іршики та Яворівці – по 10 осіб. Найбільше постраждали села Сквородка, звідки було забрано 1500 осіб, Губин – 1005, Западинці – 1000, Черленківці – 800.

Олексій Баранович поставився з недовірою до цього документа, хоча зазначав, що перелічені волості зазнали великого спустошення³⁸⁶. Тож постає питання, наскільки відповідає дійсності така велика кількість жителів для тогочасного села. За реєстром поселень, складеним О. Барановичем на підставі подимного тарифу 1629 р., переконаємось, що подеколи села були доволі багатолюдними, зокрема в 65 селах налічувалося від 100 до 150 домогосподарств. Наприклад, у Воєгощі подимне було сплачено зі 125 димів, у Ворокомлі – зі 132, у Дідичах – зі 135, в Довгошихах – зі 144, в Буці – зі 146. Сім сільських осад охоплювали від 150 до 200 димів, а ще сім – понад 200. Зокрема, в Блудові був 171 дим, у Залісцях – 174, в Борисові – 187, у Верхові – 202, у Вельбовно – 204, в Дорогостаях – 215³⁸⁷. За цим самим тарифом, Сквородки з Новосілками разом налічували 92 дими³⁸⁸. Зауважимо: йдеться про подимне, сплачене після цілої серії татарських нападів у 1617 (двічі), 1618 (двічі), 1619, 1621, 1624 роках, кожний з яких більшою

383 Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r. – Warszawa, 1851. – S. 103–105.

384 Ibidem. – S. 202.

385 ЛНБ ім. В. Стефаніка. Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II-3, арк. 37–39.

386 Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. – М., 1959. – С. 126–127.

387 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 114–140.

388 Там само. – С. 136.

чи меншою мірою призводив до зменшення жителів поселень, особливо південно-східних волинських волостей, які були розташовані на так званих татарських шляхах. Аналіз і зіставлення реєстрів мешканців деяких поселень за різні роки засвідчує, що людські втрати внаслідок нападів та пов'язані з цим міграційні процеси призводили до різкого коливання числа жителів. Можна припустити, що в 1593 р. Западинці, Сковородки та інші села були значно багатолюднішими. Очевидно, саме внаслідок величезних втрат цього та наступних татарських нападів у 10–20-х роках XVII ст. чисельність людей не відновилася до 1629 р.

За реєстром 1593 р. зі 107 поселень чотирьох волостей Кременецького повіту до Криму було виведено 24203 особи³⁸⁹, або пересічно 226 людей на одне поселення (див. Додатки, табл. VII.4). Проте цей реєстр не повний. Відомості про кількість спустошених 1593 р. маєтків доповнюють переліки волинських возних Кіндрата Пашковича 1596 р. та Криштофа Щуки і Станіслава Янковського 1601 р., які оглядали їх за дорученням волинського поборця Лаврентія Дривинського. Возні називають 37 поселень Полонської волості, 17 Сульжинської, 67 Костянтинівської, 15 Красної, 7 Любартівської, 27 (у тому числі 2 міста) Остропольської, 21 Базалійської, 42 Заславської, а також 17 (у тому числі 1 місто) в маєтностях Криштофа Лабунського та ще 10 сіл інших власників. Тож у переліках возних вказано на 27 поселень більше, ніж в реєстрі по Костянтинівській, та на 8 – по Остропольській волостях. Разом за реєстром та списками возних було спустошено 301 маєток. Якщо рахувати число бранців, виходячи з отриманого числа спустошених маєтків, то число ясиру слід збільшити майже у 2,5–3 рази, отже, воно могло становити щонайменше 50 тис. осіб³⁹⁰.

Новий великий напад татари вчинили 1594 р., через що у Волинському воеводстві були відмінені засідання земських судів, «и ж великие небезпеченства и трывоги ѿд татар пришли, также универсаль его кр. млсти и пна гетмана коронного, в которых пишет его кр. мл., абы-с мы вси вобец на воину ехали». У зв'язку з цим 20 жовтня володимирські земські урядники, «заседши местца свое, яко суд зуполныи ... ѿные роки ѿтволати казали»³⁹¹.

Перша половина XVII ст. була часом найвищої потужності Кримського ханату. За підрахунками дослідників, протягом 1612–1621 рр. та-

389 ЛНБ ім. В. Стефаника. – Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II–3, арк. 37–39.

390 АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 289–292; Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 134–135.

391 ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 169.

тари нападали на Річ Посполиту 31 раз, а протягом 1600–1647 рр. відбулося 76 походів³⁹², зокрема на Волинь було вчинено щонайменше 24 великі напади. Особливо складним для українських земель виявився 1605 р., коли татари «більше ніжлі п'ять крот були і много людей побрали около Звягля, Полонного, Острополя, Межибожа і Шаргорода»³⁹³. Це повідомлення «Острозького літописця» підтверджується документальними джерелами. Один із нападів того року стався у серпні, коли «неприятел татарын инкурсъ в землю Киевскую и Волинскую учынил и загоны аж под Звягел и Полонное ропустил»³⁹⁴. На жаль, ми не маємо конкретної інформації про тогорічні втрати, але красномовним є сам факт прориву напасників на лінію Заслав–Полонне, що може свідчити про спустошення та зруйнування значного числа сільських поселень.

Під 1611 роком Чернігівський літопис розповідає, що «татаре выбрали Острожокъ»³⁹⁵. Вочевидь, ідеться про містечко Кременецького повіту, що розташовувалось майже на самому східному кордоні Волині.

За хронологією татарських нападів 1600–1647 рр., складеною М. Горном, протягом лютого–вересня 1617 р. сталося п'ять нападів татар на українські землі³⁹⁶, два з них на Волинь. На підставі універсалів коронного гетьмана Станіслава Жулкевського від 4 лютого 1617 р. та руського воєводи Яна Даниловича від 23 лютого 1617 р., де вони повідомляли шляхту про вторгнення ворога, Горн зробив висновок, що ординці вдерлися на Волинь приблизно в останні дні січня або в перші дні лютого³⁹⁷. Дату вторгнення уточнює Острозький літописець та документальні джерела. Зокрема, в Острозькому літописці під 1617 р. зазначено: «Того ж року пред Стрїтеніем Господнім калга мурза з татари поважне в землю нашу вшедше мимо Любартов і Полонний, под Шульжинцами кошем стояли, Шульжинці спалили, аж сягнули за Острут миль 12, коло Ляховець, і Янполя, і Жаславля, і Полонного брали і попалили і індей много із великою здобиччю до землі своєї вернулись». За церковним календарем, Стрїтення відзначається на 40-й день після

392 Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – S. 12–13; Ejusdem. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa, 1962. – T. VIII, cz. 1. – S. 65–67; Podhorodecki L. Tatarzy. – S. 276.

393 Острозький літописець. – С. 130.

394 ЦДАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 309 зв.–311.

395 Черниговская летопись. – С. 13.

396 Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 – S. 66.

397 Ibidem. – S. 23.

Різдва, тобто 2 лютого³⁹⁸. Цю дату підтверджують тогочасні документи, зокрема волинський возний Іван Дешковський, оглядаючи зруйновані маєтки князя Януша Острозького, на підставі інформації острозького бурґрабія зазначив, що спустошення сталося 3–6 лютого 1617 р.³⁹⁹

Відомості щодо числа нападників суперечливі. С. Жулкевський, подібно до Яна Даниловича, в універсалі від 24 лютого 1617 р. вказує, що татарська орда налічувала кілька десятків тисяч. М. Горн вважав цю цифру перебільшеною на тій підставі, що рік потому, на початку 1618 р., сам гетьман у звіті Варшавському вальному сеймові говорив лише про «kilku tysięcy»⁴⁰⁰. На нашу думку, військо було достатньо великим, оскільки Жулкевський, який мав у розпорядженні 700 жовнів, не зміг протистояти татарам. Не змогли відбити цей напад і козаки. Татари прорвалися вглиб Волинської землі, спустошуючи села й міста. Конкретну картину завданих збитків розкриває віднайдений у Краківському архіві опис «Року тисяча шістьсотного семнадцатого списане маєтності его кнж. мл. по спустошеню ѿт татар ѿ громницях што ся ѿ[с]тало»⁴⁰¹. Реєстр фіксує втрати містечка Краснокорця та 47 сіл Краснокорецького, Жуківського, Мінківського, Судилківського, Вовківського та Дяківського ключів Кременецького повіту. В ньому не йдеться про міста Любар, Полонне, Сульжин, Острог, Ляхівці, Ямпіль, Заслав та їхні волості, які також були спустошені за свідченням «Острозького літописця». Тож це не повний перелік усіх шкод, завданих унаслідок цього татарського нападу, а лише їх невеликий фрагмент. На наш погляд, до цього документа можна ставитися з повною довірою, оскільки в ньому не просто подаються загальні оцінки на зразок «безчисленно» чи «мнозство», а називаються поселення й конкретні люди, зокрема голови домогосподарств, вказується стан їхніх житлових будівель (цілі чи спалені), число синів, а також кількість худоби, що залишилася після нападу, загальне число «dusz», які «s tego siola wzięto» як ясир та число забитих господарів (див. Додатки, табл. VII.5).

Отже, за «списанем» до нападу в 47 селах було 1207 димів, з яких 784, що становили 65 % від усіх житлових будівель, були спалені. Особливо страшну картину являли собою села Мінківці (69 димів), Ва-

398 Бевзо О. Львівський літопис та Острозький літописець. – С. 134, 160.

399 АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 382.

400 Цит. за Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647. – S. 23.

401 Arch. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 1–43; Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 229–239; Ї ж. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 136–139.

чова (33), Симонівка (26), Пузирки (10), Припутні (5), Гуска (9), де всі житла були спалені дощенту⁴⁰². У с. Мокіївцях з 55 димів згоріло 54, у Пиляях з 44 – 40, у Бачманівці з 37 – 35, у Семаках з 35 – 34, у Судилкові з 33 – 30, у Нічогівці з 20 – 18, у Коморівці Волі з 11 – 9, у Лучниках (Василевських) з 11 – 9, у Сивках з 9 – 7, у Лутавці Волі з 8 – 6, у Каменці з 4 – 3⁴⁰³. Тож, можна вважати, що 17 із 47 сіл були повністю зруйновані. До того ж, татари вивели до Криму величезну кількість робочої та великої рогатої худоби. На 1207 селянських господарств після нападу залишилися 651 кінь, 247 волів, 31 бик, 268 корів і 31 яловиця, 390 телят-«ωзимків», 1223 вівці та 1614 свиней, або в середньому на одне селянське господарство після татарського нападу припадало 0,53 коня, 0,22 вола (разом з биками), 0,24 корови, одна вівця та 1,3 свині. У селах Цвітоха (17 господарств), Мочуловка Воля (7) і Понорка (7) взагалі не лишилося жодної робочої худоби. У 13 селах, зокрема Мокіївцях (55 господарств), Нічогівці (20), Жилинцях (16), Гусці (9), Припутнях (5) та інших, де до нападу налічувалось 236 господарств, не лишилося жодного вола, у 13 із 47 сіл – жодної корови.

Ще жахливішими були людські втрати. За кількісними показниками реєстру, з міста Краснокорця та його передмістя Городища було забрано в полон «душъ триста сорок девятъ»⁴⁰⁴, а з 47 сіл – 4039 осіб⁴⁰⁵. Проте й це число не є повним, бо в реєстрі не зазначено загальні числа невільників, забраних з восьми сіл: Ягідного, Новоставців, Котечина, Пузирків, Жилинців, Зубового, Понорки, Зубовщини. Спробуймо за текстом документа хоча б мінімально їх підрахувати. Так, у селі Ягідному було забрано «ωтамана», а про підданого Пальчика говориться, що він «сам ωстал»⁴⁰⁶. Крім того, тільки в чотирьох із 34 димів залишилося п'ятеро синів, отже, з решти димів молодь була виведена до Криму. Звісно, серед цих 30 родин могли бути й молоді подружжя без дітей, але, безперечно, були і багатодітні сім'ї. Крім того, в трьох домогосподарствах мешкало більше, ніж одна селянська родина, зокрема Тиміш Дудка проживав разом із двома братами, Хвеско – з одним, а Трохим – з дорослим сином. Проте, аби не допустити похибки і не перебільшити втрат, вважатимемо, що на один дим припадало по два сина. Це означатиме, що з 30 димів було забрано щонайменше 60 хлопців (у документі про дочок взагалі не згадується). Домогосподарство селянина

402 Arch. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 10–12, 19, 26, 33.

403 Ibidem. – S. 40, 38–39, 13, 36–37, 20, 41–42, 8, 16, 28, 9, 14.

404 Ibidem. – S. 3.

405 Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 232.

406 Arch. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 17–18.

Пальчика, який залишився самотнім, обраховуємо як пересічне, разом із челяддю, на 12 осіб. Тоді можна вважати, що з с. Ягідного до Криму було виведено щонайменше 72 особи, хоча в селах з приблизно таким числом домогосподарств було забрано людей удвічі більше. Наприклад, з 33 господарств с. Вачова було виведено 170 підданих, з 30 димів с. Пліщин – 120, з 32 родин с. Шепетівки – 146, з 33 димів с. Перемишль – 176⁴⁰⁷.

З 12 господарів с. Новоставці татари забрали шістьох. Крім того, хати трьох з них – Лучки, Андрія і Дудки – залишилися порожніми⁴⁰⁸, тож разом із господарями до ясиру потрапили їхні родини та служебна челядь у повному складі. Отримуємо 33 особи. На інші дев'ять димів залишилося лише троє синів. Тож із цього села щонайменше було забрано: 6 господарів, 33 домочадця з трьох господарств та ще мінімум 15 синів з інших родин, тобто разом щонайменше 54 особи. Дев'ять господарів с. Котечин: Івашко Олісієня, Олешко Бородатий, Лукаш, Юхим, Дмитро, Бартко Мацкевич, Ісай, Голяк і Савка Пастух потрапили в полон. По двох із них, Голяку і Савці, «не встало ниц». Ще двоє, Шимко і Семен, залишилися самотніми, а 12 родин втратили своїх синів⁴⁰⁹. Застосовуючи аналогічну методичку, можна підрахувати, що з цього села щонайменше було забрано в неволю 77 осіб. Шість селян-господарів: Грицик, Андрій Лантух, Яцик, Богдан, Владичка і Строк потрапили до ясиру із с. Пузирки (Поліські). Підданий Кузьма втратив усю свою родину, а сім димів залишилися без синів⁴¹⁰. Крім того, було забрано і «самих бояров», які тримали це село на умовах служби. Якщо рахувати «бояров» лише за дві родини-домогосподарства, то це щонайменше 24 особи. Тож можна припустити, що з цього села було взято в ясир щонайменше 55 людей. У с. Жилинці в неволю потрапили селяни Маско Новак, Грицько, Трохим, Левко Новик, Федір Кушнір, а двоє – Ярош і Федір Гуска залишилися самотніми. Ще вісім родин втратили своїх синів⁴¹¹. Отже, із цього села було забрано не менше 32 осіб. У с. Зубові сім господарів: Лушпай, Харко, Васко Пікуленя, Росчиниха, Андрій Нетреба, Никон, Іван Гоголка та родини трьох підданих – Савки, Велендина та П'ятниці – були забрані в ясир. Ще дев'ять домогосподарств залишилися без синів⁴¹², тож село втратило щонайменше 61 людину. У с. Понорка на шість селянських господарств не зазначено жодного

407 *Ibidem.* – S. 12, 15, 21–22, 43.

408 *Ibidem.* – S. 23.

409 *Ibidem.* – S. 25.

410 *Ibidem.* – S. 26.

411 *Ibidem.* – S. 28–29.

412 *Ibidem.* – S. 31–32.

сина, тобто і тут було забрано не менше 12 осіб⁴¹³. З с. Зубовщина в ясир потрапив селянин Парфіло, а 11 димів залишилися без синів, тож із цього села у полон було взято щонайменше 23 особи. Таким чином, згідно з нашими підрахунками із 47 сіл у полон було забрано щонайменше 4425 людей, а разом з містом Краснокорець – 4774⁴¹⁴. Найбільше постраждали села: Мочуловка Воля, де з семи димів до ясиру «wzięto dusz» 62, тобто в середньому 8,9 людини з диму, Деражня Воля, з 24 димів якого було забрано 200 бранців або 8,3 особи з диму, Семаки, з 35 димів якого було виведено 285 людей, тобто 8,1 особи з диму⁴¹⁵. В середньому більше, ніж по п'ять осіб з диму, було взято в ясир із сіл: Пиляї (з 44 димів – 250 осіб), Вачова (з 33 димів – 170), Лучники (з 29 димів – 166), Ногачівка (з 17 димів – 86)⁴¹⁶.

Деякі родини потрапили до татарської неволі у повному складі. Так, у переліку півдворищних селян і городників с. Лучники зазначено, що їх забрано до полону, а щодо їхніх родин та майна говориться «не ѡстало ниц». Тож, не лише селяни Пашко, Михно, Роман, Гаврило Габа, Стецко Габа, Гриць, Смочиха, Ісай, Стас Зубко, Холодиха, Грициха вдова, Михно Солодовник, Лобко, Грицько Швець, Грицько Новак, Лучка, Млинар, а й усі домочадці їхніх 17 домогосподарств опинилися в неволі⁴¹⁷. В с. Лутавка Воля у пана Мончинського «подданных забрано, ѡстало пустоць три». Така ж доля спіткала багатьох підданих інших сіл⁴¹⁸. За нашими підрахунками, 170 родин-домогосподарств, що становить 14 % від загального числа домогосподарств цих поселень, у повному складі потрапили в ясир⁴¹⁹.

Крім того, ще 454 родини були зруйновані повністю або частково. Зовсім самотніми залишилися 104 чоловіки, ще 14 – з дітьми, але без жінок; стали самотніми також і 46 жінок, а ще 35 залишилися з дітьми без чоловіків. Так, у с. Бачманівка на 37 родин самотніми стало семеро домогосподарів: Хвеско Плютения, Іван Сверщик, Мартин Глух, Леско Соцький, Ярмач Кравець, Пашко, Михно, які втратили усіх рідних та близьких. Ще двоє, Першко та Аврам, втратили своїх жінок, залишившись з дітьми. До ясиру потрапили також отаман Філець та селянин

413 *Ibidem.* – S. 28.

414 Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 138.

415 Arch. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 18–19, 17, 36–37.

416 *Ibidem.* – S. 8–9, 12, 16, 37–39; Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 233.

417 Arch. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 16.

418 *Ibidem.* – S. 9.

419 Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 234.

Вакула, а їхні жінки, які мали по двоє синів, мусли тепер заступити в господарстві своїх чоловіків. У полоні опинилися ще п'ятеро підданих, причому по двох із них, Олешкові Гурчину і Стасисі, не залишилося нікого, тож їхні родини у повному складі також потрапили в неволю. По трьох підданих, Федору, Леску й Демку, залишилося, відповідно, по одному, двоє і троє синів. Отже, 17 родин було зруйновано, а дві у повному складі потрапили в ясир, тож з 37 родинних спільнот 19, або понад 50 % було зруйновано⁴²⁰. Якщо врахувати виведених до Криму дітей, то, очевидно, вийде значно більша цифра, бо всього із с. Бачманівки було забрано 117 невільників. Ще дві родини, Ігната Малезика та Максима вже після нападу, покинувши домівки, пішли геть⁴²¹.

Справжню трагедію мали пережити люди, які водночас втратили всю родину: чоловіки – жінок, жінки – чоловіків, і ті, і другі – своїх дітей. Так, самотніми залишилися жінки селян Захарки із с. Цвітохи, Павла Гури із с. Пліщина, Грицька із с. Деражні, Євтуха та Мартина Бречки із с. Симонівки, Конона, Левка та Говді з с. Судилкова, Янка, Степана Лашеня, Івана Рибак, Войцеха із с. Вовківці та інші, чоловіків і дітей яких було забрано до Криму⁴²². Крім того, 18 жінок стали вдовами, їхні чоловіки були забиті (16 під час сутичок із татарами, а двоє «змарли», очевидно, від ран)⁴²³.

Драматичною була також доля дітей, що втратили своїх батьків. Так, у с. Жукові без батьків залишилося троє синів Андрія Барана та двоє Михайла Путри⁴²⁴. У с. Семаках сиротами залишилися 11 синів⁴²⁵. Усього, за нашими підрахунками, щонайменше 122 дітей стали сиротами, але очевидно, дітей-сиріт було значно більше. Майже усі дівчата були виведені нападниками як найкоштовніший «товар», оскільки на весь документ діти жіночої статі згадуються лише у п'яти випадках, як-от: у с. Симонівці «Ярмашъ забран, дивка ѡстала», у с. Вовківцях з усієї родини Миска Шелеста залишилася лише дочка⁴²⁶.

Складно, але все-таки легше долалися матеріальні втрати: вже за півроку певна частина дворищних будівель була відбудована. За інвентарем Дяківського ключа, у жовтні 1617 р. у с. Дякові чотири «дворисчные дымы» були «по татарсчини побудованые», у с. Семаках

420 Там само.

421 Arch. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 13.

422 Ibidem. – S. 14–15, 17, 19, 20, 37–38.

423 Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 234.

424 Arch. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 3.

425 Ibidem. – S. 36–37.

426 Ibidem. – S. 19, 37–38; Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 138–139.

з 34 спалених димів 17 селян «новопобудовалися», а в с. Мірутині з 25 спалених димів було 17 новопоставлених⁴²⁷.

Територія володінь князя Олександра Заславського, спустошена татарами в 1617 р., була значно більшою, про що свідчать його листи, написані в березні до різних осіб, у яких він скаржиться на велике спустошення «ogniem i mieczem» маєтностей та виведення з них підданих «w niewolę rogańską»⁴²⁸. Тож, князь розпорядженням від 15 березня 1617 р. надав постраждалим від татарського нападу мислятинським підданим 5 років «woli od wszelakich powinności i podatkov ... i od robot ... ktoreście oddawali» з обіцянкою продовжити ці пільги⁴²⁹.

Демографічна ситуація на Волині ускладнювалася ще й тим, що напади на одну й ту саму місцевість відбувалися майже щорічно, а подеколи й кілька разів на рік. Так, ще не встигли забутися страхиття попереднього (1617 р.) нападу, як у 1618 р. сталися нові напади: перший у травні, другий наприкінці вересня. За повідомленням Острозького літописця, друге вторгнення відбулося «о святом Євстафії». О. Бевзо датував цей напад 20 вересня, коли об'єднані Кримська і Буджацька орди вступили на територію Речі Посполитої⁴³⁰. Цьому є і документальне підтвердження: «Року прошлого тисеча шестсот ѡснадцатого мсца сеньтебра двадцатого дня, кгда неприятел Кръжа Святого поганскии татарскии цар з немалым воискомъ татаровъ, турковъ, еничаровъ, волоховъ, цыгановъ и инших посторонных людѣи, вшедъши в зємлю господара кр. его млсти пана нашего»⁴³¹. Проте, зустрівши стійкий опір польсько-козацького війська, вони зненацька повернули від Дністра і з властивою їм швидкістю вступили на Волинь: «Року прошлого, тисеча шестсот ѡснадцатого, мсца сеньтебра двадцать дѣвятого и тридцатого днѣвъ, татаровъ великое воиско презъ Волохи до панъствъ короля его мл. до воеводствъ Подолского, Вольнъского, вторъгнувши»⁴³². Дійшовши до Ямполья, Острополя, Базалії, Старокостянтинова та Кременця, татари розбили кіш під Заславом і розпустили чамбули в різних напрямках. Оскільки ніхто не чекав такого раптового повороту подій, місцеве населення не встигло сховатися, а військо не змогло його захистити, тож татарам вдалося захопити значне число бранців: «тамъ же на ѡн час великое спустошенъе и знисчене и шкоды мечемъ, ѡгнемъ и забране многих людѣи у полон

427 Arch. Sang. – Sygn. 64/5. – S. 37–40.

428 Arch. Sang. – Sygn 75. – Т. I. – S. 144, 145, 154, 161, 166.

429 Ibidem. – S. 174.

430 Бевзо О. Львівський літопис та Острозький літописець. – С. 134, 160.

431 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. III, арк. 443 зв.–444.

432 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. III, арк. 456; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 417–418.

учинили, ... мужовъ, жонъ и детокъ их ... забравшы з собою, до Орды за-
гнали и запровадили»⁴³³. Під час цього вторгнення нападники захопили
не лише селян і міщан, а й «szlachty, szlachcianek sila»⁴³⁴. Набравши не-
вільників, татари, побоюючись нового зіткнення з польським військом,
перейшли на Чорний шлях і «z wielką nieoszacowaną szkodą i korzyscią»
повернулися до Криму. Лише за два дні, 29 і 30 вересня, вони так спус-
тошили Волинську землю, що з приводу цього розорення король писав:
«Poganin ... srogim wojewaniem i pladrowaniem, malo kiedy slychanym,
kraje tamte niemal wszystkie ... funditus zniosl i wniwecz obrocil»⁴³⁵.

Присяги вїтїв та отаманів багатьох волостей і маєтків князя Яну-
ша Острозького та Анни Острозької дають змогу встановити терито-
рію та розмір заповіданих спустошень. Так, базалійський вїт Дем'ян
Кокорика, красилівський і косянтинівський присяжні Ян і Мацько,
жеребівський отаман Яцько Балакир, отаман Дубенської волості Сах-
но та отаман Острозької волості Юско присягали у луцькому гродсько-
му суді, що «за прудкимъ вторгнєнемъ въ край тутошньє Волинские ...
волости часть Острозское и Дубенъское, а Базалииская, Красиловская и
Костанътиновъская з мєстами их през татарина в року тисєча шєстсот
шємнадцатомъ восєни в мцу сєнътєбру зъ кгрунту спалєны, выбраны
и спустошєны»⁴³⁶. Зазнали нового нападу і серйозно постраждали та-
кож Берездівська, Звягельська, Колодненська, Лабунська, Любартів-
ська, Остропольська, Полонська, Рівненська, Смолдирівська, Суразька,
Хлапотинська та Чернехівська волості князя Януша Острозького, які
навіть не встигли ще відновитися після вересневого спустошення 1617
р.⁴³⁷ Про руйнування своїх поселень «през татарина двукротного», ма-
ючи на увазі і попередній напад 1617 р., свідчили вїти сіл Вербівці,
Лище та Нового села⁴³⁸.

Присяги відтворюють загальну картину спустошень: «Што было
єсчє троха зостало хатъ, людеи, добытка шть перъшого вторгнєня
татарского, которє се въ року прошломъ, тисєча шєстсот сємънад-
цатомъ, стало, то въ остатънемъ в томъ вторгнєню попалили, люде и
добытокъ побрала и внивєчъ вси села обернули»⁴³⁹.

433 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. III, арк. 443 зв.–444.

434 Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647. – S. 30.

435 Цит. за Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647. – S. 30.

436 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. III, арк. 454–454 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 415–417.

437 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. III, арк. 408 зв.–409 зв., 456–456 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 413–414, 417–419.

438 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. III, арк. 273 зв.

439 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. III, арк. 456; АЮЗР. – Ч. VI. – Т. I. – С. 417–418.

Конкретну картину людських і матеріальних втрат, заподіяних татарами 1618 р., розкриває «Реєстръ списаня маєтностии его кнж. мл. по спустошню ѿм татар, што ся в котором селѣ ѿстало, такъ теж и пустизнѣ» Новоселецького, Тележинського, Волковицького, Вербо-вещького та Новозаславського ключів Кременецького повіту князя Олександра Заславського⁴⁴⁰.

За цим реєстром, на 54 села налічувалося 952 дима, з яких 352, що становить третину, або 33,5 %, було спалено дощенту. Так, селяни с. Нове втратили 37 будинків з 62, у с. Тарнавці було спалено 30 домів з 55, у с. Теліжинці (Другі) – 10 з 14, у Малих Топорах – 10 з 15, тобто більша частина жител. Особливо жахливу ситуацію зафіксовано у таких селах, як Орлинці, де з 29 будинків на попіл було обернено 26, Васківці Зелені – з 22 димів було спалено 21, Закриничче – з 54 домів уцілів лише один, Сахнівці – з 19 димів залишилося тільки 2 житлові будівлі, с. Пузирки, де вціліла лише одна оселя, та с. Голодьки, де взагалі не залишилось жодного дому⁴⁴¹.

Татари вивели до Криму велику кількість робочої та великої рогатої і дрібної худоби: після нападу залишилося лише 764 коней, 449 волів, 21 бик, 388 корів і 41 яловиця, 218 телят-озимків, 1180 вівців з козами та 2380 свиней. Найбільше налічувалось свиней, що доволі незвично, бо татари, які мали до них відразу, зазвичай заганяли їх до найбільших хлівів та спалювали. Вочевидь, цього разу вони просто не встигли це зробити, адже напад був дуже швидким і тривав лише протягом двох днів. Проте, як бачимо, навіть під час великих походів для нападників найважливішим було захоплення ясиру та худоби. Після їх відходу деякі села залишилися без робочої худоби, зокрема в селах Волиця Булаєвська, Даньківці, Жилинці, Красівка, Орлинці, Пилки, Підлісці Нові, Пузирки, Якимівці, Салиха, Свиридівка, Тележинці, Тишевичі, Юначка не залишилося жодного вола. В с. Закриничче, де налічувалося 54 господарства, та в с. Зубівці, де було 10 господарств, залишилося по одному волу, у с. Даньківці, де було 16 господарств, зосталось 6 коней, у с. Салиха (в частині пана Грішника) – 2 коня, а в селах Пузирки (в частині пана Брезинського) на 46 господарств та Підлісці Нові на 11 господарств залишилось по одному коню.

У деяких селах не було не тільки робочої, а й продуктивної худоби. Зокрема, в с. Якимівці не залишилось жодної корови, вівці та кози. По-

440 Arch. Sang. – Sygn. 64/7. – S. 1–52; Ворончук І. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. вип. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 92–103.

441 Ворончук І. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 96.

дібна ситуація склалася в селах Волиця Булаєвська, Орлинці, Тележинці. В частині с. Салиха сім домогосподарств, які належали панові Жарському, так само після нападу не мали жодної корови, вівці, кози, а на 13 селянських господарств пана Грішника налічувалося лише шість кіз та сім свиней. У с. Даньківці на 18 селянських і п'ять шляхетських дворів залишилося тільки 20 свиней, але не було жодної іншої худоби. У с. Малі Топори, де було 15 господарств, після нападу нарахували лише 4 вола, 6 корів та 20 свиней. У с. Плесна на 14 селянських і два панських господарства налічувалося 5 волів, 6 коней, 2 корови, 3 вівці, 5 свиней. Для порівняння зазначимо, що лише в господарстві одного селянина Романа з с. Гурки якимось чином залишилося 40 овець та 15 свиней, у городника цього ж села Пашка – 15 свиней, що свідчить про добру забезпеченість господарств худобою, причому й це могла бути лише частина тієї худоби, яку вони мали до нападу. Тож селянські господарства, що повністю забезпечували себе продовольством, залишилися без важливої для власного прохарчування продукції тваринництва⁴⁴².

Найстрашнішими були людські втрати: за реєстром, із цих сіл було виведено до Криму 2008 невольників, ще 213 людей, переважно голів домогосподарств, було забито (див. Додатки, табл. VII.6). Таким чином, за два дні було втрачено 2221 особу. Деякі з родин потрапили в ясир у повному складі, ця доля спіткала 124 родини. Від 182 родин-домогосподарств залишилося лише по одній особі. Зовсім самотніми без жінок та дітей залишилося 60 чоловіків, без чоловіків і дітей – 49 жінок, які до того мали повні родини, ще 37 жінок стали самотніми матерями, а 83 дітей – повними сиротами⁴⁴³. Отже, одним із трагічних наслідків нападів було руйнування родини як сімейної спільноти.

У Новому селі 8 родин у повному складі потрапили до полону. З усієї родини Федора Дубаника залишилася лише стара матір. Від родини Левка Бакая, який потрапив у полон, залишилося тільки двоє: дружина та син. До полону потрапив, очевидно, з іншими домочадцями Карп Іваниченя, бо з усієї родини названо лише одного сина. Так само один хлопець залишився від колишньої родини Ілляша Чубаря. «Сам толко ѡсталъ» Степан Москаль, «сама толко ѡстала» Федориха Беззуба. У Никона, який був головою великої родини і потрапив у ясир, залишились лише його мабуть молодші брати («братов ѡстало три»), очевидно, усі інші домочадці разом із ним також потрапили в неволю. З 62 селян-домогосподарів Нового села 19 загинуло, 18 було забрано

442 Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 140–141.

443 Ворончук І. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 98.

татарами, тобто 37 родин втратили голів своїх сімейств. Повними сиротами стало восьмеро дітей⁴⁴⁴.

Слід наголосити: адекватність даних реєстру тодішнім реаліям за-свідчують зафіксовані в ньому абсолютно різні числа захопленої в полон людності сусідніх поселень. Очевидно, деякі села, зокрема Нове, Тарнавка, Васьківці, Закриничче та інші були захоплені зненацька, тому тут руйнування і людські втрати були значно більшими. Так, якщо в Новому селі було спалено 37, у Тарнавці – 30, у Васьківцях – 21, у Закриниччі – 53 житлові будівлі, то в с. Зубівці, Чижівка, Чотирбоки, Зубове реєстр не зазначає жодного спаленого диму. Подібна ситуація простежується і щодо вбитих та забраних у ясир: з Нового села було виведено 124 невільники, з Тарнавки – 104, з Васьківців – 117, із Закриниччя – 300, а з сіл Припутні, Великих Топорів, Підлісців, Гурців, Чижівки в неволю не потрапила жодна людина. У деяких селах було забрано незначне число мешканців, зокрема з с. Тишевичі – одну людину, з с. Зубарі – шістьох, а з с. Білів – двох⁴⁴⁵.

Одинадцять сіл, названі в реєстрі 1618 р., зокрема: Білів, Вовківці, Гуска, Жилинці, Зубове, Мокіївці, Пиляї, Плесна, Припутні, Пузирки, Тишевичі фігурують також у списку спустошених 1617 р.⁴⁴⁶ Це дає можливість зіставити та зрозуміти, з одного боку, темпи відновлення економічного потенціалу селянських господарств, з другого – демографічні наслідки постійних татарських нападів. Якщо в селі Вовківці 1617 р. з 62 димів татари спалили 47, то на час нового нападу у 1618 р. бачимо тут 36 димів, отже, протягом півтора року вдалося відновити 21 житлове приміщення. У с. Гуска, де 1617 р. з дев'яти димів не залишилося жодного, у 1618 р. налічувалося тільки п'ять помешкань. В с. Мокіївці, де 1617 р. з 55 димів вцілів тільки один, на час нападу у 1618 р. було відбудовано 23 садиби. У с. Білів 1617 р. з 16 димів цілими залишилося 10, а 1618 р. тут налічувався вже 31 дим. У с. Жилинці під час попереднього нападу з 16 димів 10 було спалено, а 1618 р. бачимо лише 7 димів, тобто за цей час було відновлено тільки один. У с. Зубове 1617 р. було спалено 9 димів з 33, а 1618 р. налічувалося 28, тобто наново побудовано лише чотири. Значно більше постраждало під час нападу 1617 р. с. Пиляї, де із 44 селянських жител було зруйновано 40, а на час наступного нападу налічувалось 11 будівель, тобто за півтора року було відбудовано 7. У с. Плесна 1617 р. татари зруйнували 8 димів із 33,

444 Arch. Sang. – Sygn. 64/7. – S. 1–52; Ворончук І. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 98.

445 Arch. Sang. – Sygn. 64/7. – S. 1–52; Ворончук І. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 100.

446 Arch. Sang. – Sygn. 64/6. – S. 1–43.

а 1618 р. заселеними тут було лише 14 житлових приміщень, з яких три знову були спалені. У с. Припутні 1617 р. було зруйновано п'ять димів з п'яти, а в 1618 р. тут уже було 9 жител. Майже зовсім не відновилося село Тишевичі, де 1617 р. нараховувалось 43 димі, з яких 31 було спалено, а 1618 р. тут налічувалося лише 9 осілих димів⁴⁴⁷. Отже, загалом в 11 зруйнованих поселеннях, де 1617 р. було спалено 219 садиб, за півтора року було заново побудовано лише 90. Два села, Плесна й Тишевичі, не лише не відновили господарські структури, а й мали навіть від'ємне число порівняно з тим, що залишилися після нападу 1617 р. На 1618 р. число домогосподарств у с. Плесна зменшилося на 11, а в с. Тишевичі – на 3.

Щодо людності цих поселень, то картина виглядає такою: 1617 р. з Вовківців до Криму нападники вивели 256 осіб, ще одну людину забили, у 1618 р. в неволю потрапило 79, а семеро були забиті. Отже, протягом двох нападів село втратило 343 мешканці. З села Гуска 1617 р. було виведено 30, а 1618 р. – ще восьмеро бранців. У с. Мокіївцях до 132 невільників, узятих в 1617 р., через півтора року додалися ще дванадцятьоро, а одного господаря було забито, за два роки село втратило 145 мешканців. У с. Пиляї на додачу до 250 селян, забраних до ясиру в 1617 р., ще 15 було взято 1618 р. Із с. Білів 1617 р. татари вивели 43 особи, в 1618 р. – ще двох, а шляхтича Гурковського забили. Село Плесна впродовж двох років втратило 182 людей, виведених до Криму, ще два господаря було забито. З с. Тишевичі 1617 р. татари забрали 122 жителів, а 1618 р. – ще одного. Крім того, у реєстрі зазначено, що підданий Іванець залишився зовсім самотнім, тож родина цього селянина або загинула, або повністю була забрана в неволю⁴⁴⁸. Таким чином, внаслідок двох татарських нападів 1617 і 1618 рр. лише 7 сіл Волині втратили полоненими й забитими 1155 мешканців, тож пересічно на одне село людські втрати становили 165 осіб.

Вірогідно, що ці ж села могли зазнати спустошень і під час наступних татарських нападів на Волинь 1620, 1621, 1624 років. Наше припущення підтверджується невеликим фрагментом свідчення про людські втрати внаслідок нападу 1621 р., де в числі спустошених знову названо села Васківці, Підлісці (з якого в ясир було забрано 13 людей) та Со-

447 Ворончук І. Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині. – С. 237–238; Її ж. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 100; Її ж. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 141–142.

448 Arch. Sang. – Sygn. 64/7. – С. 42–43, 41, 44, 36–37; Ворончук І. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. – С. 100–101.

снівка⁴⁴⁹. За цим документом, із 29 сіл Заславської волості в ясир потрапило 424 особи, у тому числі понад 180 челядників (у двох випадках число селян-господарів подано разом із челяддю)⁴⁵⁰ (див. Додатки, табл. VII.7).

Крім маєтків, згаданих у реєстрах, актові джерела зафіксували зруйнування та спустошення 1618 р. містечка Судилків та сіл Біла Криниця, Березна, Лозична, Красносілка Кременецького повіту⁴⁵¹, а також маєтків Андрія Чолганського Березинці, Бісівка, Гулівці, Камінь, Вишній Камінь, Куца (Кунча?), Мискова Воля, Новоставці, Ридка в Кременецькому повіті⁴⁵². З маєтків князя Олександра Порицького Буглів, Коростова, Кутищі, Оришковичі, Печерна, Пліска «подданых всих, албо барзо мало што зоставивши, зо всіми добытками их выбрали»⁴⁵³. В маєтку київського хорунжого Гаврила Гостського Ридомель Кременецького повіту «людеи подлых его мл. мужовъ, жонъ и детокъ их .., забравшы з собою, до ѿрды загнали и запровадили»⁴⁵⁴. Постраждали також жителі поселень Боложівка, Борблин, Борушківці, Волиця, Горбівці, Горинка, Данилівка, Загайці, Залужже, Кошелівка, Мизюринці, Окніни, Переросле, Семенів, Темногайці, Тулин, Турівка, Човгузів, Шумбар, Юсківці, Яремичі та міста Корниця⁴⁵⁵.

Спустошення маєтків занотували й ревізори, які склали 1620 р. інвентар маєтків спадкоємців князя Олександра Острозького. Щоправда, іноді (і то зрідка) говориться про «dwulietnie», подеколи про трилітню «tatarczyznu», тож складно віднести описані руйнування та спустошення до якогось певного року. Проте підраховано, що за цим інвентарем упродовж 1617 та 1618 рр. було спустошено щонайменше (до уваги взято тільки безпосередні вказівки саме на татарське спустошення) 71 маєток, зокрема: Бакамівка (Попівці), Березівка, Березна, Білецьке, Вайки, Вилуски, Воля Дубровна, Воля Каленицька, Гавратин, Головлі, Голубче, Городище, Горошки [Друге – І. В.], Губин, Демківці, Довжок, Жолудки, Закриничче, Завишше, Здановичі, Іршики, Каленичі, Калинівка, Канони, Киселі, Клюбаче, Корпилівка, Котівка, Коханів-

449 ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 68, арк. 124 зв.–125 зв.

450 Там само; Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. – С. 142.

451 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 300–300 зв.

452 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 321–322.

453 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 375–375 зв.

454 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 444. Маєток Ридомель був досить великим. За подимним тарифом 1629 р. в ньому було 205 димів. Див.: Баранович О. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVII ст. – С. 134.

455 ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 422 зв.–423 зв., 439 зв.–440, 454 зв.–455, 458 зв.–459, 460–460 зв.

ка, Кричанівка, Курниківці, Кустівці, Ладиги, Ледава, Малишівка, Махаринці, Медведівка, Микулин, Мотовилівка, Мужиловка, Мшанець, Нараївка, Начпали, Новоселиця, Онацьківці, Попівці, Райки, Решнівка Друга, Решнівка Мала, Свинна, Скніт, Скніт Другий, Станіславівка, Стецьки, Стовби, Сушки, Сягрів, Татаринівка, Терешки, Тиранівка, Травулин, Убельці, Улашанівка, Хижники, Ходаки, Хоровець, Хоростів, Хролин, Черниця, Чорна, Яремичі⁴⁵⁶.

За підрахунками В. Пероговського, під час травневого татарсько-го нападу 1618 р. було спустошено 5 міст і 122 села⁴⁵⁷, а через півроку в жовтні – ще 110 сіл⁴⁵⁸. За неповними даними (без Колодненської та Чернехівської волостей), нами підраховано, що в 1618 р. було спустошено 268 поселень, зокрема 8 міст, а серед них такі значні, як Острог, Дубно, Базалія, Красилів та Старокостянтинів. Щоправда, не завжди можна конкретизувати під час якого нападу було спустошено те чи інше поселення, але в будь-якому разі безпомилково можна вважати, що ці відомості далеко не повні і не відображають усієї картини завданих спустошень, це лише ті відомості, які залишилися в документах, завдяки чому й дійшли до нас.

Дослідники вказують на складність та й взагалі неможливість створення вичерпної хронології усіх татарських нападів, оскільки не всі вони фіксувалися⁴⁵⁹. Антоній Ролле, який одним із перших склав хронологію татарських нападів на Поділля, налічував їх 35, зокрема протягом 1450–1550 рр. – 24, у 1566–1599 рр. – 6, у 1600–1633 – 5⁴⁶⁰. За дослідженням Антонія Валавендера, упродовж 136 років (1450–1586) було вчинено 90 нападів, з них виключно татарами – 84, разом із турками і волохами – 4, турецькими силами – 2⁴⁶¹. Серед територій, що найчастіше зазнавали нападів, він називає Поділля, Волинь і Червону Русь, нараховуючи при цьому 30 вторгнень на Волинську землю⁴⁶², тобто третину встановлених ним нападів. Єжи Охманський за період 1474–1569

456 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II.

457 *Пероговский В.* Из истории города Староконстантинова // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1881. – № 3. – С. 61–81; № 4. – С. 109–116; № 6. – С. 165–176; № 7. – С. 204–209; № 9. – С. 276–288. *Пероговський В.* Из історії міста Старокостянтинів // Опис володінь князя Януша Острозького у півднно-східній Волині 1615 р. – Острог, 2009. – С. 25.

458 *Пероговський В.* Из історії міста Старокостянтинів // Опис володінь князя Януша Острозького у півднно-східній Волині 1615 р. – С. 25–27.

459 *Baranowski B.* Chłop polski w walce z tatarami. – S. 9.

460 *Rolle A. J.* Zameczki podolskie na kresach multańskich. – Warszawa, 1880. – S. 13–17 (примітки), 37–38 (примітки).

461 *Walawender A.* Kronika klęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586. II. Zniszczenia wojenne i pożary (z wykresami). – S. 63.

462 *Ejusdem.* – S. 64.

рр. наводить 56 татарських нападів Кримської орди, але, оскільки він узяв до уваги напади лише кримчаків, оминаючи вторгнення інших орд, то загалом отримав за 95 років 75 нападів на польські та литовські землі⁴⁶³. За хронологією Мауріція Горна, протягом 1600–1647 рр. сталося 76 татарських нападів на Річ Посполиту, з них 6 – на Волинь⁴⁶⁴.

Певний час поширеною була думка про 300 нападів на польські й литовські землі, враховуючи й напади невеликих загонів. Проте Богдан Барановський зауважував, що не можна кваліфікувати як напад вторгнення кількох десятків ординців, які перетинали кордон задля пограбування невеликої череди худоби та захоплення кількох бранців, бо таких інцидентів було безліч. Тож Барановський пропонував прийняти число 140–150 більш-менш значних татарських нападів як таке, що відповідає тогочасним реаліям⁴⁶⁵. Однак, якщо до обрахунків, встановлених Валавендером (90) і Горном (76), додати 5 нападів, що сталися між 1586 і 1600 рр., то вийде щонайменше 171 великий напад на польсько-литовську державу. За складеним нами «Каталогом» татарських нападів, за період 1416–1647 рр., тобто протягом 231 року, сталося щонайменше 162 напади на українські землі, з них на Волинь – 79 (до уваги взято лише ті факти, коли джерело територією нападу чітко називає Волинь, випадки, коли називаються українські землі без чіткого їх окреслення, до обрахунку волинських нападів не враховано). 24 із 79 нападів припали на першу половину XVII ст. Тож протягом XV–XVI ст. пересічно кожні 2,9 року відбувався великий напад на волинську територію, а в першій половині XVII ст. навіть ще частіше – кожні 2 роки.

Описуючи українські землі, Блез де Віженер цілком слушно зауважував, що цей край був би значно багатолюднішим, якби не постійні вторгнення татар⁴⁶⁶.

Проте, якщо раніше дослідники перебільшували втрати мирного населення внаслідок татарських рацій, то останнім часом простежується легковаження проблемою понесених Україною втрат величезних людських ресурсів. Так, Дмитро Вирський, говорячи про відбитих у татар 1527 р. під Ольшаницею невільників, число яких, за Й. Л. Децієм, становило 40 тис. «голів», враховуючи як людей, так і худобу, зазначає:

463 Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV – XVI wieku. – S. 361–364.

464 Horn M. Chronologia i zasięg najazdów Tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647. 1. – S. 65–71.

465 Baranowski B. Chłop polski w walce z tatarami. – S. 9–10.

466 Віженер Блез де. Описание польского королевства и порубежных с ним стран. – С. 61; Хензель В. Проблема ясира в польско-турецких отношениях XVI–XVII вв. – С. 149.

«цей ретельний підрахунок дуже цікавий, оскільки сильно підважує популярні «величезні» обрахунки «невільницьких» втрат з-поміж української людності під час кримськотатарських нападів»⁴⁶⁷. Водночас Децій, на якого він посилається, повідомляє, що для вивезення лише звільнених бранців-діток гетьман та інші вельможі не лише віддали свої карети, для цього було пристосовано ще й 400 трофейних татарських юрт на гарбах⁴⁶⁸.

Припустімо, що на гарбу могли посадити 4–5 дітей, тоді їх гіпотетично можна обрахувати щонайменше на 2 тис. А якщо з 40 тис. захоплених «голів» на дорослих людей відвести половину або ж навіть і четверту частину, то хіба 20 або й 10 тис. виведеного до неволі люду це замало?

Постійні руйнування і спустошення одних і тих самих поселень призводили до зменшення їх потенційних можливостей щодо відновлення не лише людських, а й матеріальних втрат. Так, за інвентарем Заславської волості 1625 р., 26 спустошених у 1617 р. сіл ще не відновилися і, якщо до нападу 1617 р. тут налічувалося 788 димів, то в 1625 р. – лише 456, тобто 58 % попереднього числа, що свідчить про значне зменшення чисельності мешканців⁴⁶⁹. Утім, спостерігаються не лише кількісне зменшення населення, а й негативні якісні зміни. Якщо до спустошення 1617 р. у цих селах налічувалося 504 тяглі господарства та 254 городника, то в 1625 р. – лише 382 тяглі господарства, 24 городника та 99 підсусідків і коморників. Як бачимо, кількість повноцінних тяглих заможних (дворищних і півдворищних) господарств зменшилася на 24 %, натомість з'явилося багато підсусідків і коморників, тобто найбільш вразливих категорій селянського населення, які зазвичай не мали земельних наділів і найчастіше працювали наймитами в заможних господарствах. Отже, наслідком тяжких татарських спустошень стало зменшення числа заможних селянських господарств, бо не всі колишні міцні домогосподарства змогли відновитися повною мірою.

* * *

Отже, одним з важливих чинників українського життя, що негативно впливав на демографічний стан українських земель, зокрема й Волині, були безперервні татарські напади, наслідком яких був постійний відтік населення з України до Криму. З 79 нападів на Волинь значними за числом татарського війська та вдалими для напасників

467 *Вирський Д. С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція. – С. 213.

468 *Там само.*

469 *Arch. Sang. – Sygn. 64/9. – S. 1–52.*

за кількістю захопленого ясиру було щонайменше 36, що сталися 1474, 1490–91, 1495, 1496, 1498, 1499, 1500 (двічі), 1502 (1503), 1506, 1512, 1516, 1519, 1524, 1534, 1549, 1558, 1566 (1567), 1575, 1577 (двічі), 1578 (двічі), 1593, 1595, 1605 (щонайменше двічі), 1616, 1617 (двічі), 1618 (двічі), 1621, 1626, 1640, 1647 рр. Тож за нашими припущеннями, які мають під собою конкретні чисельні обчислення, Волинь втратила виведеними до Криму та вбитими щонайменше 500 тисяч люду. Зазвичай татари не брали в полон осіб похилого віку, бранці були молодими, здатними до репродуктивної функції людьми. Тож, очевидно, до людських втрат полоненими і загиблими варто зараховувати й потенційне потомство, яке могли дати полонені. М. Горн на 100 тис. невільників додавав 29 тис. приплоду. Якщо вважати, що кожна пара з 500 тис. невільників могла дати хоча б двоє дітей, отримаємо щонайменше 500 тис. приплоду. Звісно, ця кількість дітей не відповідала тодішньому стереотипу демографічної поведінки, але навіть якщо прийняти цей мінімум приплоду, отримаємо щонайменше 1 мільйон втраченого волинського люду. Щоправда, виникає питання, як обрахувати той приплід, що могли дати не лише бранці, а й їхні діти, онуки і дальші нащадки? Відновити ці людські втрати було неможливо: адже частина невільників гинула під час важких переходів, інша, потрапляючи в неволю, збільшувала чисельність Криму і Туреччини.

Затяженість Волині на середину XVII ст.

5.1. Методологічні засади обрахунків населення

Для того, щоб отримати загальне уявлення про населення, його роль і заселеність тієї чи тієї території, потрібно насамперед з'ясувати, чисельність окремих верств, зокрема селянства, міщанства, шляхетства, духовенства та визначити співвідношення між найголовнішими й найчисленнішими тогочасними стратами.

Нині число людності будь-якої країни визначають за переписами населення, які є найдавнішим виявом статистичної діяльності. За характеристикою перепис населення становить демографічну акцію, оскільки під час опитування людям ставлять демографічні запитання, відповіді на які дають змогу встановити різні параметри населення, як-от: вік, стать, плідність, родинний стан, соціальний статус тощо¹. Перший перепис населення в Польщі, а отже, й на Волині, було проведено 1789 р.

У зв'язку з цим постає проблема джерел для визначення залюдненості земель у XVI–XVII ст. Зважаючи на важливість демографічних знань, без яких не можна з'ясувати цілої низки проблем в інших галузях історичної науки, не лише економічної, а навіть і політичної, на господарській секції VI з'їзду польських істориків у вересні 1935 у Вільні було заслухано доповідь видатного польського історика Францишка Буяка, присвячену проблемі джерел з історії залюднення Польщі. Підкреслюючи значення демографії для історичних досліджень, учений наголошував, що кожний сумлінний історик має

¹ Pavlik Z. Demograficzne, geograficzne, ekonomiczne i społeczne problemy spisów ludności w rozwoju historycznym // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1967. – Т. XXVIII. – S. 11–20.

знати чисельність населення тієї території, яку він вивчає, якщо хоче зрозуміти загальні тенденції її розвитку. Число людності само по собі має дуже велике значення, оскільки свідчить про політичну силу держави, говорить про значення провінції або міста для держави, бо від чисельності населення залежать і розміри державного бюджету. Так само економічний розвиток краю, ступінь розвитку продуктивних сил та обміну залежить від числа його жителів. Географічне розселення, види господарської діяльності та спеціалізація регіону впливають на напрям і характер міграційних процесів в межах держави або навіть і поза її межі².

В дискусії, що безпосередньо торкалася джерел з історії людності Речі Посполитої взяли участь Ян Рутковський, Стефан Інглот, Казимир Тименецький, Кароль Бучек, Юзеф Орда та ін. Зокрема Рутковський зазначав, що давні відомості про людність здебільшого є недовкладними, фрагментарними й посередніми³. Бучек взагалі зауважив, що найповніші матеріали до історії людності Польщі відносяться вже до кінця XVIII ст., але навіть стосовно й цього часу списків населення є небагато, до того ж вони доволі різної вартості. Тож, навіть для обчислень населення XVIII ст. спиратися доведеться швидше за все на тарифи димів⁴.

З'ясувати, якою була чисельність населення будь-якої країни в XVI–XVII ст., тобто в так званий достатистичний період, коли демографічні акції ще не проводилися, дуже складно. Джерела не дають прямих свідчень про чисельність тогочасного люду, оскільки ні власники маєтків, ні загальнодержавні органи не робили підрахунків усієї людності (осіб різної статі, дорослих і дітей тощо)⁵. Тому дослідники змушені звертатися до вивчення об'єктів, які можуть дати лише непрямі відомості щодо чисельності населення. Такими є різні господарські одиниці, число й характер яких становили особливий інтерес для їхніх власників під час визначення прибутковості маєтків, і були важливими для загальнодержавних органів, що визначали певні об'єкти для обкладання їх державним податком. Тож відомості про господарські одиниці можна виявити в інвентарях маєтків та люстраціях (описах) королівщин. У цих документах називаються двори, фільварки, пасіки, млини, корчми, рудні тощо. Вони містять також перелік селянських господарств за їх категоріями (здебільшого відповідно до розмірів зе-

2 Bujak F. Źródła do historii zaludnienia Polski // Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. II. Protokoły. – Lwów, 1936. – S. 297–319.

3 Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie. – S. 109–110.

4 Ibidem. – S. 114.

5 Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. – С. 201.

мельних наділів), ремісників за їхньою спеціалізацією, міщан та ін. Ці джерела є найповнішими, а інвентарі, як вважають, ще й найдостовірнішими. Якщо землевласники, а також державці королівщин могли подеколи приховувати від представників державної влади дійсне число об'єктів обкладання податком і прибутковість маєтків, то в інвентарях, що їх складали для власних господарських потреб, самі власники намагались якнайповніше і найдокладніше з'ясувати усі складові господарства для правильного визначення економічного потенціалу маєтку⁶.

Слід зауважити, що інвентарі й люстрації як джерела обчислення населення мають недоліки: по-перше, їх збереглося небагато, по-друге, вони охоплюють незначну територію. До того, як уже зазначалося, на Волині королівщин загалом було мало. Тому на підставі цих документів можна зробити лише вибіркове спостереження, стосовно лише невеликої території. Недоліком цих документів, як зазначав О. Баранович, є також те, що вони не завжди є прозорими, зрозуміти й розтлумачити їх буває доволі складно. Так, в інвентарях і люстраціях нерідко йдеться про дворища, волоки, плуги, служби, пляци, а що на той час ці об'єкти являли собою та скільки людей в середньому припадало на кожен із них, виявити складно. Визначити на підставі скупих відомостей заселеність великих територій, наприклад, цілого воєводства не видається можливим⁷. Тож дослідники давно дійшли висновку, що загальне число населення країни чи регіону можна з'ясувати тільки на підставі документів про сплату державних податків, тобто податкових документів, якими для українських земель у XVI–XVII ст. були поборові, подимні реєстри та списки поголовних податків.

Поборові реєстри це списки помайнового податку, де предметом обкладання виступали різні об'єкти: земельні наділи (лани), рудні, млинові кола, ступи, фолюші, горілчані котли, ремісничі спеціальності тощо. Найдавніші поборові реєстри своїм походженням сягають XV ст. Дослідники вважають, що відносно повні поборові списки було складено в 1518, 1552, 1563, 1569, 1572, 1582 роках. З поборовими реєстрами тісно пов'язаний міський податок, який сплачувався від будинків, так званий шос. Він був запроваджений як окремий податок міщан у XIV ст. і поступово перетворився на податок від будинків, пляців, ґрунтів⁸.

6 Там же. – С. 201.

7 Там же. – С. 202.

8 Кісь Я. Джерела до демографії українського феодального міста (XVI–XVII ст.) – С. 25.

З метою збільшення прибутків державної скарбниці конституція Варшавського вального сейму від 20 лютого 1629 р. запровадила новий податок – подимний, що сплачувався з кожного диму і комину у великому будинку. Саме реєстри сплати подимного податку 1629 р. та наступних років використовуються дослідниками для з'ясування залюдненості земель Речі Посполитої в першій половині XVII ст.⁹

Ще одним податком було так зване поголовне, вперше запроваджене в Польщі в 1498 р. Спочатку поголовний податок стягували лише з євреїв, циган і татар в обмін на правову опіку з боку держави. Як податок, накладений на всі верстви населення, у тому числі й привілейовані, поголовне вводилося тільки у виключних випадках. Уперше його запровадили відповідно до сеймової ухвали в Бидгощі в 1520 р. у зв'язку з частими татарськими нападами, вдруге – у 1590 р. за конституцією Варшавського сейму у зв'язку з підготовкою Речі Посполитої до війни з Туреччиною. Тож обидва рази поголовний податок кваліфікувався як винятковий і накладався внаслідок надзвичайної загрози для держави¹⁰. Введення поголовного збору в 1662 р. було пов'язане з необхідністю врегулювати ситуацію, спричинену невдоволенням коронного війська. Через хронічну заборгованість держави перед військом у травні 1661 р. жовніри відмовилися виконувати накази, утворили конфедерацію і вислали депутацію на сейм з метою домогтися виплати боргу. У другій половині XVII ст. поголовне збиралося значно частіше – у 1672, 1674, 1676, 1677, 1683, 1686 роках. Його сплачувало все населення, крім дітей до 11 років, німеччин і жебраків, «*co sobie zaradzić nie mogą*»¹¹. Реєстри поголовного, щоправда, не так часто, як документи попередніх поборів (ланового і подимного), також використовуються дослідниками в історико-демографічних працях¹².

Дослідження проблем чисельного визначення народонаселення України XVI – першої половини XVII ст., започатковане наприкінці XIX ст. працями Александра Яблоновського та Михайла Флегонтовича Владимирського-Буданова і продовжене в 30-ті роки XX ст. Олексі-

9 *Guldon Z., Krikun N. Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775 // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, Poznań. – 1979. – T. XXIV. – S. 181.*

10 *Kleczyński J. Poglówne generalne w Polsce i oparte na niem popisy ludności // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Ser. II. – Kraków, 1894. – T. V. – S. 243; Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – S. 35; Senkowski J. Uniwersał poboru pogłównego z 1590 roku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1970. – T. XVIII. – S. 61–84.; Weymann St. Pierwsze ustawy pogłównego generalnego w Polsce (rok 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1956. – T. XVIII. – S. 11–74.*

11 *Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – S. 36.*

12 *Ibidem. – S. 38.*

ем Івановичем Барановичем¹³, пізніше не дістало широкого наукового зацікавлення. За радянських часів історико-демографічні проблеми українських земель XVI–XVII ст. вивчала доволі обмежена група істориків¹⁴. Певною мірою це зумовлено складністю самого процесу дослідження, пов'язаного з потребою копіткого опрацювання документальних джерел і проведення тривалих пошуків для створення певної статистики. Власне, цим і можна пояснити той факт, що за цей час майже не робилися спроби переглянути запропоновані попередніми дослідниками підходи, методи, характеристики та оцінки чисельності населення.

Отже, мусимо констатувати, що й сьогодні ми достеменно не знаємо числа української людності XVI–XVII ст. загалом та окремих регіонів України. Існуючі на сьогодні обрахунки українського населення достатистичного періоду не відповідають історичним реаліям. Як зазначалося, нині існує кілька квантитативних оцінок населення Волині XVI – середини XVII ст., які мають істотні розбіжності. Так, А. Яблонівський, обстоюючи теорію культурницької місії польської шляхти щодо українських земель, нараховував на Волині кінця XVI ст. лише 293780 жителів¹⁵. О. Баранович на підставі подимних списків 1629 р. довів значно більшу заселеність цього краю, і, обчислюючи її населення, отримав 655 тисяч мешканців.¹⁶ М. Г. Крикун, послуговуючись матеріалами того ж подимного тарифу, обрахувавши населення Волині середини XVII ст., дістав 770 тис.¹⁷ Отже, ми маємо три чисельні харак-

- 13 *Jabłonowski A. Ziemie ruskie. Wołyń i Podole // Źródła dziejowe. – Т. XIX. – S. 7–128; Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской Унии (1569) // АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII, т. II; Баранович О. І. Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930; Його ж. З історії заселення південної Волині. Спостереження над колонізацією і економічним життям волинського пограниччя XVI–XVII вв. // Зап. іст.-філолог. відділу ВУАН. – К., 1925. – Кн. VI. – С. 10–19; Баранович А. І. Новый город Западной Украины XVI в. (основание Старокопачин) // Уч. зап. Ин-та славяноведения АН СССР. – М., 1951. – Т. III. – С. 236–263; Его же. Население предстепной Украины в XVI в. // Ист. зап. – М., 1950. – Т. 32. – С. 198–232.*
- 14 *Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст.; Крикун Н. Г. Народонаселення Подільського воєводства в XVII–XVIII вв.: Автореф. дис. канд. іст. наук. – Л., 1965; Його ж. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Укр. іст.-геогр. зб. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 115–135; Його ж. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Там само. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 85–104; Його ж. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 71–82; Сіреджук П. С. Народонаселення Північного Прикарпаття третьої чверті XVII ст. – С. 57–61; Колпак С. І. Населення українського Прикарпаття у докапіталістичний період // Демографічні дослідження. – К., 1971. – Вип. 2. – С. 208–238.*
- 15 *Zrodła dziejowe. – Т. XIX. – S. 73.*
- 16 *Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 32–34.*
- 17 *Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 80.*

теристики людності Волині, причому результат А. Яблоновського менший за оцінку О. І. Барановича майже у 2,2 раза та у 2,6 раза – за оцінку М. Г. Крикуна, а оцінка О. Барановича більше, ніж у двічі перевищує цифру А. Яблоновського, але на 20 відсотків менша від оцінки М. Г. Крикуна.

Таку ситуацію можна пояснити застосуванням різних методологічних концепцій, методичних засад і підходів до обрахунків волинської людності. Вочевидь, не останню роль відіграло використання дослідниками різних документальних джерел.

При визначенні дослідниками чисельності населення певної території ступінь адекватності одержаних ними результатів реальному стану заселеності знаходиться у прямій залежності від розуміння ними призначення і змісту використовуваних джерел¹⁸. Наголошується також на неможливості отримати вірогідні демографічні показники на неякісних матеріалах. Так, співставляючи дані поборових реєстрів XVI ст. з даними інших джерел, М. Г. Крикун дійшов висновку, що внаслідок відсутності державного контролю за відомостями власників маєтків, які подавали занижені дані, відбулося зниження якості самих податкових документів, отже, поборові реєстри чим далі все більше розходились з дійсністю¹⁹.

Подібної думки дотримувалася і більшість польських істориків. Так, Зенон Гульдон узагалі підкреслював непридатність поборових реєстрів XVI ст. для простеження динаміки змін соціально-господарської структури села. Навіть попри значно більшу вірогідність реєстрів другої половини XVI ст., порівняно з реєстрами першої половини століття, зазначав він, і вони показували значне відхилення від інвентарних даних. Доведено, що між поборовими реєстрами і хронологічно співпадаючими з ними інвентарями спостерігається значна невідповідність між числом селянських ланів. На відміну від документів інвентарного характеру, в деяких селах і навіть цілих ключах реєстри подають лише близько 50 % ланів, що рахуються за інвентарями. На думку Гульдона, ця різниця є наслідком ухиляння платників від сплати побору з частини ланів, які підлягали оподаткуванню, у зв'язку з чим він і висував застереження щодо вірогідності поборових

18 Крикун М. Г. Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. у радянській історіографії // Вісн. Львів. ун-ту. Серія істор. – Л., 1980. – Вип. 16. – С. 74.

19 Крикун Н. Г. Документальные источники по истории населения Правобережной Украины кануна и периода освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепропетровск, 1979. – С. 130.

реєстрів²⁰. Зовсім по-іншому пояснював цю ситуацію Пьотр Шафран, який вважав, що причина розбіжностей між реєстрами і інвентарями полягала у тому, що реєстр подавав лани великі, а інвентарі – малі²¹. Ірена Гейшторова висунула гіпотезу, що лани, які фігурують у поборових реєстрах, становили однорідні землемірні одиниці, натомість лани, які виступають в інвентарях, були лише господарськими одиницями. Тож, оскільки навіть хронологічно близькі інвентарі (або люстрації) і реєстри подають неоднорідні, а отже й непорівнювальні дані, то одночасне їх використання є методичною помилкою²².

Цю думку підтримує більшість дослідників. Тим не менше спершу головною підставою досліджень для з'ясування залюдненості українських земель у XVI–XVII ст. були податкові реєстри²³. Саме до них у другій половині XIX ст. звернулися Адольф Павінський та Александр Яблоновський, які зробили спробу визначити чисельність населення Речі Посполитої, у тому числі й українських земель, на підставі поборових реєстрів XVI ст. Ці реєстри, як уже зазначалося, становлять списки помайнового податку, де предметом обкладання є найрізноманітніші об'єкти. Селяни, зокрема й загородники, підсусідки, коморники та інші категорії сільського населення, сплачували податок залежно від розміру земельного наділу, міщани, ремісники – від будинків, а власники млинів, гут, тартаків, броварень, горілчаних котлів тощо – від промислових об'єктів. Яблоновський зауважував, що визначити число людей, пов'язаних із такими різними об'єктами, дуже складно. Водночас, попри критику ним поборових реєстрів через неповноту їхніх відомостей та різноманітність об'єктів, обкладених податком, дослідник вважав їх придатними для обрахунку населення²⁴.

Тож А. Яблоновський, виводячи чисельність населення Волині за матеріалами поборових реєстрів, обчислював сільську людність, виходячи з кількості землі, обкладеної податком. При цьому в підходах і поглядах дослідника спостерігаються певні суперечності. З одного боку,

20 Z. Guldón. Zmiany arealu uprawnego i zaludnienia w badaniach nad osadnictwem nowożytnym (W związku z pracą P. Szafrana) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1962. – R. X. – № 3-4. – S. 653-661; *Ejusdem*. Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w. // Zapiski Historyczne. – R. 1966. – Toruń, 1966. – T. XXXI, z. 1. – S. 73-79; *Ejusdem*. Badania nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. 1963. – Warszawa, 1965. – R. XIII. – № 3. – S. 561-565.

21 Szafran P. Inwentarze czy rejestry poborowe? // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – Warszawa, 1962. – R. X. – № 3-4. – S. 68.

22 Gieysztorowa I. Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVIII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. X. – 1962. – № 3-4. – S. 583-584.

23 Guldón Z., Krikun N. Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775 // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa; Poznań, 1979. – T. XXIV. – S. 181.

24 Źródła dziejowe. – T. XIX. – S. 36.

він визнавав, що за попередньої доби в багатьох волостях Волині панував старий економічний лад, коли навіть у межах однієї волості селянські господарства значно відрізнялися між собою за розмірами, про що свідчили вже самі їхні назви: служба, дворище, волока. Дворищну систему учений вважав доволі складним господарством, що охоплювало значні земельні обшари і велося кількома спільниками, які, господарюючи разом, залежали від головного хазяїна дворища. Дослідник наводить приклад по Клеванській волості, де в 1570 р. у двох поліських селах на 16 дворищах розміщувалося 56 димів, тобто в середньому на дворище припадало 3,5 дима. Проте водночас він зауважував, що дворищна система утримувалася лише подекуди і тільки в половинній формі, тобто – півдворищній. Крім того, він вважав служби господарствами, значно більшими від дворищ, хоча за розмірами не рівнозначними. А. Яблоновський стверджував, що після запровадження за часів правління Зигмунта II Августа аграрної реформи 1557 р. волочна система існувала поряд із дворищною. Отже, визнаючи, що на Волині одночасно функціонували дві системи селянського господарювання – дворищна і волочна, дослідник проте наголошував, що економічний розвиток Волинського регіону вже наприкінці XVI ст. призвів до уніфікації селянських господарств, що стало підставою для введення єдиної форми оподаткування. Таким чином, констатуючи наявність на Волині дворищної форми, він за головну підставову норму селянського господарства визнавав лан, який, на наш погляд, абсолютно неправомірно отожднював із дворищем та службою²⁵. Отже, переважаючою нормою податку дослідник вважав лан, щоправда, не стільки як міру, скільки як загальний термін²⁶.

Беручи за одиницю обрахунку людності лан, Яблоновський усі селянські господарства зводить до ланів і на підставі загальної кількості наділів–ланів станом на 1569 р. визначає кількість сільського населення. Оскільки поборові відомості не містять вказівок на чисельність людей, які господарювали на ланах, він гіпотетично бере 12 осіб на лан, зазначаючи при цьому, що дослідники, обчислюючи населення в басейні річок Вісли і Варти, рахують на лан лише 11 осіб. Обґрунтовуючи запропоноване ним число – 12 осіб, він наголошує, що на Волині селяни переважно господарювали за старим звичаєм на дворищах, де здебільшого мешкало більше двох селянських родини, кожна з яких традиційно обраховували на п'ять осіб. Проте, враховуючи великі розміри господарств українського селянства, він вважав, що можна об-

25 *Ibidem.* – S. 27–28, 33.

26 *Ibidem.* – S. 29.

числювати людиність лану, виходячи з 12 осіб. Врешті-решт, збільшити чисельність людей на лан його спонукала, за висловом самого дослідника, відома великородинність південного [тобто українського – I. B.] селянина, який господарював на родючих ґрунтах. На півланове господарство, яке Яблоновський ототожнював з півдворищним, він вираховує шістьох осіб, включаючи до родини з п'ятох людей ще «parobka też czy dziewczę», а родину городника та коморника, якого він ідентифікував з підсусідком, обраховує на чотири особи. Так само на чотири особи Яблоновський обчислює родини сільських ремісників, зауважуючи, що поряд із багатодітними були й неодружені²⁷. По-іншому він розв'язує питання щодо категорій сільських промисловців: млинарів, корчмарів, пивоварів, рудників та інших, які, на його думку, мали численніші родинні структури, оскільки до них належали помічники, тому їхні родини він обраховує в середньому на шістьох осіб. Серед сільської людиності Яблоновський називає також пасічників, мисливців, пастухів, які не оподатковувалися, зазначаючи, що їх також потрібно враховувати під час загальних обчислень населення. Тож, додаючи на лан ще по шестеро осіб інших категорій сільської людиності (городників, коморників, винокурів, млинарів, пасічників та ін.), дослідник загалом вираховує на лан по 18 осіб сільської людиності.

Бояр, чії родини Яблоновський обчислював, як і ланових селян, на 12 осіб, він відносив до категорії дрібної загородової шляхти. До них він прирівнював і близьких, на його думку, за фактичним становищем отаманів і війтів.

Зрештою, для остаточних підрахунків сільської людиності, наголошує А. Яблоновський, до оподаткованого населення слід додати мешканців фільварків і дворів, про яких не містять жодних відомостей ні реєстри, ні інвентарі, оскільки ці категорії сільської людиності не підлягали оподаткуванню, а приватна землевласність не фігурує в поборових реєстрах²⁸. Не маючи інформації про число фільварків, А. Яблоновський на підставі окремих фактів припускав, що під фільварками незалежно від їх приналежності (панський, королівський чи церковний) перебувала третина оброблюваних селянами ланів. При цьому на кожні 5 сіл він рахував один фільварок²⁹. Але щодо самої фільваркової людиності дослідник пропонує кілька варіантів її обчислень. Спершу гіпотетично обраховує фільварок щонайменше на 15–20 осіб, потім на підставі опису челяді двох подільських фільварків Кам'янецького і Ле-

27 *Źródła dziejowe.* – Т. XIX. – S. 34.

28 *Ibidem.* – S. 36.

29 *Ibidem.* – S. 54.

тичівського староств станом на 1566 р. відносить на 15-лановий фільварок 50 осіб челяді, а на трилановий – 10. Тож, припускаючи існування одного фільварку на п'ять сіл, він вирахував на Волині 15950 осіб фільваркової служби³⁰.

Виходячи з оподаткованих на Волині в 1569 р. 12930 ланів, А. Яблоновський визначає ланову сільську людність на 232740 осіб. Щоправда, за побором 1576 р. податок було сплачено з 12884 ланів, що дає 231912 осіб, а разом із фільварковою челяддю дослідник отримав загальне число селянського населення – 248690 осіб³¹.

Міську людність А. Яблоновський обчислював, виходячи із суми шосу, сплаченого в 1578 р., рахуючи на 1 злотий 4–5 димів, або 25 осіб. У невеликих містечках, де з будинку сплачувалося менше, він прийняв на 1 злотий по 7 димів, або по 35 осіб, вважаючи, що міські сім'ї були не такими великими, як сільські³². Тож, за його підрахунками, у містах налічувалося всього 8673 дими, в яких проживало 43365 міщан.

Станом на 1583 р. А. Яблоновський налічував у волинських містах 122 священики, а рахуючи на одного священика 12 людей, отримав 1440 осіб (без монастирів). До міського населення, зауважував він, потрібно додати також і людність католицьких костьолів і монастирів, включаючи монастирську службу разом із її домочадцями. Проте, не маючи жодних відомостей про людність католицьких церков і монастирів, він обрахував її гіпотетично на 480 осіб³³.

Окремо А. Яблоновський обчислював населення міських і сільських замків та замочків, яке їх обслуговувало. Він припускав, що в них могло бути пересічно 50 людей обслуги, не враховуючи військової залози, яка, за його висловом, взагалі не піддається обчисленню («nie dających się ująć obrachunkiem»). Зафіксувавши на Волині 65 замків, він налічував там 3250 осіб замкової служби.

Додаючи чисельність обрахованого ним духовенства та замкову обслугу, дослідник визначав кількісний склад міського населення Волинського воеводства на 45090 осіб. Водночас він зауважував, що, вочевидь, це число не охоплює всієї міської людності, бо подеколи міські привілейовані будинки не сплачували шосу. Крім того, обчислюючи міську родину на 5 осіб, дослідник одночасно сам собі заперечує, стверджуючи, що швидше за все це пересічне число слід відносити лише до «chalup ubogich». Врешті-решт, обраховуючи загальну чисельність

30 *Ibidem.* – S. 54.

31 *Ibidem.* – S. 55–57.

32 *Ibidem.* – S. 57–61.

33 *Ibidem.* – S. 69–70.

населення Волинського воєводства як 293780 осіб, він зазначає, що це число, як і всі інші, виведені ним, є мінімальним³⁴.

Публікація А. Павінським і А. Яблоновським наприкінці XIX ст. поборових реєстрів та запропонована ними методика інтерпретації їхніх відомостей викликали тривалі дискусії стосовно придатності цих реєстрів як вірогідного джерела для демографічних досліджень³⁵. Після виходу друком перших томів видання «*Źródła dziejowe*», присвячених поборовим реєстрам Мазовії, Великопольщі та Малопольщі, одним із перших різкій критиці піддав як саме джерело, так і підходи названих дослідників В. Черкавський, який не сприйняв низької оцінки залюдненості лану, оскільки вважав, що на лан припадало не дві, а щонайменше 2,5 родини³⁶.

Нині більшість дослідників вважає поборові реєстри малоінформативним джерелом, придатним для обрахунку людності лише в поєднанні з іншими відомостями та джерелами³⁷. Нерідко поборові списки були неточними, а податок сплачували за старими «квитами», які вже не відповідали дійсному станові речей. Так, сеймові універсали 1626 і 1627 рр. наказували сплачувати побор відповідно до «квитів» 1578 р., а якщо хтось їх не мав, тоді згідно з «квитами» пізніших поборів³⁸. Тому деякі дослідники, як наприклад Ірена Гейшторова, до отриманого на підставі цих реєстрів числа населення додають подеколи від 10 до 33 відсотків³⁹.

Методологія, за якою обраховував чисельність волинського населення А. Яблоновський, викликала сумніви у Барановича, який не бачив підстав для прирівнювання селянських земельних наділів до ланів, адже на Волині селяни переважно господарювали на дворищах і лише в рідкісних випадках – на волоках. Не погоджувався він і з визначенням фільваркової служби в 50 осіб, оскільки сам же Яблоновський внаслідок обчислення населення Кам'янецького фільварку отримав 35, а Летичівського – 25 осіб⁴⁰.

О. Баранович вказував також на недосконалість самого джерела – поборових реєстрів, на підставі яких Яблоновський обрахував населення Волині. На думку Барановича, величезне число об'єктів було

34 *Źródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 39–40, 71–73.

35 *Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej*. – S. 163–164, 180.

36 *Czerkawski W. Metoda badania zaludnienia Polski w XVI wieku*. – S. 9.

37 *Кісь Я. Джерела до демографії українського феодального міста*. – С. 25.

38 *Volumina legum*. – Petersburg, 1859. – Т. III. – S. 252, 266; *Guldon Z., Krikun N. Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775*. – S. 181.

39 *Gieysztorowa I. Badania nad historią zaludnienia Polski // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – Warszawa. – 1963. R. XI. – № 3–4. – S. 522.

40 *Źródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 54; *Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в.* – С. 202.

виключено з оподаткування, про що свого часу зазначав і сам Яблонівський⁴¹. О. Баранович доводив, що, по-перше, насправді в багатьох тогочасних поселеннях було значно більше будинків, по-друге, кількість самих населених пунктів також була більшою. Річ у тім, що закон звільняв від сплати поборового податку не тільки окремі господарства, а й цілі поселення, зокрема новозасновані села й міста мали сплачувати податок лише через чотири роки після їх заснування. Так само звільнялися від побору погорілі та спустошені татарами поселення. До того ж кількість об'єктів для обкладання податком вказували самі власники, а правильність їхніх показань уряд не перевіряв. На підставі цього О. Баранович припускав, що власники могли зменшувати число об'єктів оподаткування, а отже, насправді як число поселень, так і їхніх мешканців було значно більшим⁴².

Тому О. Баранович одним із перших використав для обчислення населення Волині першої половини XVII ст. інше джерело – подимний тариф 1629 р. Конституція Варшавського вального сейму від 20 лютого 1629 р., запроваджуючи новий податок, чітко роз'яснювала, що саме є об'єктом обкладання. Новий податок мав сплачуватися від кожного диму і комину у великому будинку. Всі міста Речі Посполитої було поділено на чотири групи-класи і залежно від цього встановлено розмір податку. До того уставу XVII ст. виокремлювали три категорії міст, але Бидгоська, а потім і Варшавська конституції поділили міста на чотири категорії. До великих міст було віднесено Краків, Познань, Львів. У цих «miastach główniejszych mieszczanie od kamienic większych, od koźdey maią dawać po złotych trzy; od mniejszych po złotych dwa, a od domkow ktore przy mieście bywaią, po pułzłotego. Na przedmieściach także od większych domow szynkowych, po złotych dwa, a od domkow mniejszych po pułzłotego»⁴³.

До другої категорії увійшли великі торговельні центри, такі, як Казімеж під Краковом, у руських землях – Пшемишль, Сянок, Кросно, Ярослав.

Третю групу становили міста, в яких відбувалися щорічні ярмарки і тижневі торги, четверту – міста, де провадилися лише місцеві, вузьколокальні торги. Міщани третьої і четвертої груп сплачували подимного по півзлотого («od koźdego domu, tak wielkiego iako u malego, po pułzłotego dawać maią»)⁴⁴.

41 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 6–7.

42 Баранович А. И. Новый город Западной Украины XVI в. (основание Старокопостаново) – С. 237.

43 *Volumina legum.* – Т. III. – С. 290.

44 *Ibidem.*

Запровадження подимного податку відразу збільшило на 60 % надходження до державної скарбниці⁴⁵. Дехто з дослідників, зокрема Ян Рутковський, Зигмунт Глогер, Ярослав Кісь, вважали, що від подимного були звільнені міські броварні, кузні, солодовні, рудні та інші об'єкти⁴⁶. Однак це не відповідало дійсності, оскільки ці будівлі використовувалися не лише за виробничим призначенням, а й для проживання в них господарів-власників разом із родинами, слугами та челяддю. На підставі конституції, в якій проголошувалося: «Młyny, papiernie, kuźnie, huty, y unsze wszystkie domy, w których ludzie mieszkają, do tychże podatkov y rachunkow należeć y po pułzłotego płacić maia»⁴⁷, О. Баранович обґрунтовано довів, що об'єктом обкладання була кожна будівля, в якій проживали люди⁴⁸. Від сплати подимного звільнялися і тому не фігурували у реєстрах помісна шляхта, а також безпомісна шляхта, яка виконувала служебні функції управителів та урядників маєтків магнатів та інших великих землевласників, католицьке духовенство, фільваркова челядь та сільські євреї⁴⁹.

Цікавим і водночас важливим для нас фактом є те, що конституція 1629 р. відзначає таке демографічне явище, яке чітко простежується за документальними матеріалами Волині – багатородинність шляхетських родів, що розросталися у доволі великі родові спільноти. Зокрема у Варшавській конституції 1629 р. читаємо: «W niektórych Woiewodztwach stanu szlacheckiego ludzie, który się rozrodzili, na kmiecych rolach budynki maia, ... tedy z tych wszystkich domow, ktore na takich rolach, z których pobory dawali ... ci co na włokach siedzą, po złotemu, a ci co na puł włoczkach, po pułzłotego, a co na mniejszych, po groszy dziesięć od domu płacić powinni»⁵⁰.

Більшість дослідників вважає реєстри подимного придатнішим джерелом для обчислення населення Речі Посполитої XVI–XVII ст. Саме подимні тарифи 1629 р. та наступних років були підставою для обрахунків залюднення Волинського, Белзького, Подільського воєводств та інших земель Речі Посполитої⁵¹.

45 Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – S. 169; Кісь Я. Джерела до демографії українського феодального міста (XVI–XVII ст.). – С. 24.

46 Rutkowski J. Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – S. 169; Gloger Z. Encyklopedia Staropolska ilustrowana. – Warszawa, 1903. – Т. IV. – С. 52.

47 Volumina legum. – Т. III. – С. 290.

48 Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. – С. 203–204.

49 Крикун Г. Н. Народонаселение Подольского воеводства в XVII–XVIII вв. – С. 6.

50 Volumina legum. – Т. III. – С. 290.

51 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. С. 8–10; Horn M. Zaludnienie województwa Bełzkiego w 1630 r. // Roczniki Dziejów Społecznych i gospodarczych. 1959. – Poznań, 1960. – Т. XXI. – С. 67–97; Крикун М. Г. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 115–135.

Характеризуючи подимний тариф 1629 р. як джерело для обрахунку населення і протиставляючи його поборовим спискам, О. Баранович наголошував на його адекватності тогочасним реаліям: тоді як поборові реєстри вилучали з оподаткування новоосаджену людність, погорільців, спустошені татарськими нападами поселення, подимне мало братися «з сіл усіх, нових осад, слобід, воль»⁵². Оскільки подимне було новим податком, то під час його введення докладно описувався порядок його стягнення як у законодавчих актах, так і під час його проведення на практиці. Найголовніше, що в конституції було чітко визначено об'єкт обкладання – дим (дім), а точніше будь-яка будівля, в якій проживали люди, що підтверджується і джерельними матеріалами XVII ст.⁵³ О. Баранович на документальному матеріалі довів, що саме так об'єкт обкладання розуміли й тогочасні платники податку⁵⁴. Дослідник вважав, що списки подимного є найкращим з відомих історикам джерел для з'ясування чисельності населення Речі Посполитої першої половини XVII ст., оскільки його легко інтерпретувати, а сам об'єкт обкладання тісно пов'язаний з числом людей. У листі до Центрального архівного управління О. Баранович писав: «Джерела не дають можливості обрахувати залюднення України ні в який інший рік першої половини XVII ст. Обчислення людности 1629 р. є єдине можливе обчислення числа людности України перед Хмельниччиною, єдине можливе для всієї першої половини XVII ст.»⁵⁵

Розглядаючи порядок збирання податків у Речі Посполитій, О. Баранович встановив, що технічно цей процес складався з таких етапів: 1) з'ясування кількості податкових одиниць – димів у кожному маєтку, 2) власне збирання податкових сум. У часі ці два етапи могли бути віддаленими один від одного. Тож нові об'єкти оподаткування, що з'явилися пізніше, не бралися до уваги. Якщо до 1627 р. податки збирали за «квитами» 1578 р., тобто за відомостями 50-річної давнини, то це означало, що, незважаючи на виникнення нових поселень, поборові списки не відображали цих змін, не беручи на облік нові поселення, які з'явилися протягом цього часу.

Такий порядок і техніка збирання податків залишалися й після впровадження податкової реформи 1629 р. В конституції було записано, що відомості про число димів, тобто об'єктів обкладання, у формі атестації мали подавати самі власники маєтків: «A porachowanie domow

52 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 9.

53 Там само. – С. 8–9.

54 Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. – С. 203–204.

55 Баранович О. Лист до Центрального архівного управління УРСР // Центральний державний архів вищих органів влади та управління, ф. 14, оп. 1, спр. 1212, арк. 12.

wiele ich, attestacyą dzierżawca albo dziedzic napisawszy, sub poenis supra nominatis, do Grodu bliższego ma podać»⁵⁶. Власники маєтків могли це зробити особисто або через своїх слуг чи вїттів, які мали скласти присягу про правильність поданих відомостей. Проте державного контролю за поданою власниками інформацією не було. На підставі цього О. Баранович дійшов висновку, що вказане в атестаціях число димів у тарифах було набагато меншим за справжнє. Навіть якби поборці й захотіли перевірити правильність поданої інформації, то реально цього неможливо було виконати у визначений термін, бо збирання подимного у Волинському воєводстві в 1629 р. мало бути проведено упродовж трьох місяців – з 1 червня до 1 вересня. Навіть дуже сумлінний поборця фізично не був спроможний перевірити подані відомості щодо великої території в такий термін.

Водночас конституція передбачала відповідальність за неправдивість свідчень. Попри це, документальні матеріали засвідчують, що ухилення від сплати податку було масовим. До того самі поборці не відрізнялися великою чесністю, тож нерідко у сеймових конституціях зазначалося, що дехто з них подав неповну атестацію. Вже на наступному сеймі, що відбувся 27 листопада 1629 р. було прийнято постанову про ухилення від сплати подимного, де констатувалося, що деякі землевласники приховали цілі містечка, нові осади, села та «волі». Їм надавалася можливість протягом шести тижнів подати правдиві свідчення про кількість поселень і димів та сплатити податки за приховані ними об'єкти: «Wolno im tych attestacyj porprawić z oddawaniem Poborcy co przychodzi»⁵⁷.

Будь-який податок та порядок і спосіб його сплати в Речі Посполитій ухвалювали на вальних сеймах, а місцеві сеймики вирішували питання лише стосовно поборці. Тож, якщо на сеймі 1635 р. розглядалося питання про подимне, то його мали збирати на підставі попередньої практики, тобто попередніх атестаційних списків. Виходячи з цього, О. Баранович зробив висновок, що в 1635 р. дими визначалися і подимне збиралося на підставі ухвали про податок 1629 р. Більше того, проаналізувавши документальні матеріали, О. Баранович довів, що подимне наступних 1631, 1635, 1640, 1642, 1648, 1650 років сплачувалося на підставі даних за 1629 р.⁵⁸ На його переконання, відомості про оподатковані об'єкти не могли перевищувати реальної кількості самих об'єктів, бо ніхто не став би сплачувати з того, чого не існувало, тож показники про об'єкти могли бути тільки заниженими, отже, зауважував

56 *Volumina legum.* – Т. III. – S. 290.

57 *Ibidem.* – S. 311.

58 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 10.

дослідник, його обрахунки жодним чином не можуть перебільшити дійсне число тогочасної волинської людності⁵⁹.

Таким чином, О. Баранович встановив, що серед реєстрів першої половини XVII ст. найбільше потрібної інформації містить саме реєстр подимного тарифу Волинського воєводства 1629 р., який він виявив і опублікував у 1930 р. Щоправда, деякі відомості, яких не було в реєстрі 1629 р., він доповнив на підставі виправлених атестацій і присяг відповідно до листопадової конституції 1629 р., що зобов'язувала власників, які подали неповні відомості про свої маєтки, виправити ці дані. Проте О. Баранович відмічав, що в луцькій гродській книзі, яка містить дані, зокрема й виправлені, в кінці бракує аркушів, а встановити їхню кількість неможливо⁶⁰. Так само неповною виявилася і книга з присягами Володимирського гроду. Проте найгірше було з відомостями щодо Кременецького повіту, оскільки ця гродська книга взагалі виявилася розбитою. Тому О. Баранович змушений був скористатися інформацією про номенклатуру поселень і кількість димів у цьому повіті, яку містить подимний тариф 1631 р., а оскільки в ньому також бракувало даних про Костянтинівську волость, він використав список вибирання подимного 1635 р., який тоді зберігався в доступному для нього архіві Жевуських. Згодом картину залюдненості усіх трьох повітів Волинського воєводства дослідник доповнював, послуговуючись подимними матеріалами 1648 р.⁶¹ Крім того, О. Баранович звірив свій реєстр із поборовим списком поселень Волинського воєводства, опублікованим Яблоновським. Внаслідок багаторічної скрупульозної роботи зведення до купи поданих до актових книг атестацій і присяг дослідник обрахував число населених пунктів та загальну кількість димів Волині станом на 1629 р.: «На 2200 поселень маємо міст 114. На 108460 димів підданих маємо димів в містах більше як 32369». Разом із тим, наголошуючи на складності завдання, О. Баранович усвідомлював, що його реєстр не охоплював усіх тодішніх поселень, тому сам зауважував, що йому не вдалося встановити повне число димів⁶².

Роботу О. Барановича продовжив Микола Григорович Крикун, який вніс певні корективи до реєстру О. Барановича. За його підрахунками, у реєстрі волинських поселень О. Барановича названо 116 міст, 2146 сіл та 108750 димів. Ретельно проаналізувавши цей список,

59 Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. – С. 204

60 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 11–13.

61 Там само. – С. 13–14; Його ж. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Студії з вивчення історії України науково-дослідчої кафедри історії України. – К., 1926. – Т. I. – С. 5–6.

62 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 14–15, 21.

М. Крикун встановив, що з числа поселень слід вилучити 16, оскільки вони були розташовані за межами Волинського воєводства (йдеться про місто Губків і 14 сіл Київського воєводства, а також одне село, що належало до Подільського воєводства, в яких разом налічувалося 673 дими). Отже, в опублікованому Барановичем подимному реєстрі Волинського воєводства насправді значилося 115 міст, 2130 сіл та 108077 димів⁶³.

Досліджуючи подимні реєстри 1629, 1630, 1640, 1648, 1650 років, М. Крикун, як і О. Баранович, дійшов висновку, що наступні після 1629 р. подимні реєстри не були оригінальними, в найкращому разі вони повторювали відомості цього року, а чимдалі подавали менше число димів⁶⁴. Проте, зіставляючи ці реєстри з іншими джерелами, Микола Крикун уточнив кількість поселень і димів низки воєводств Правобережної України першої половини XVII ст., зокрема й Волині⁶⁵. На підставі подимного реєстру Волинського воєводства 1630 р., що зберігається у Львівському архіві, він встановив, наприклад, існування 610 димів у 27 селах, невідомих Барановичу, та додав 1152 дими до поданих Барановичем 9 міст і 103 сіл. На підставі багаторічного вивчення масиву інших документальних матеріалів М. Крикун склав картотеку населених пунктів Волині, завдяки якій збільшив їхню кількість ще на 100 поселень, не зазначених у жодному із подимних списків другої чверті XVII ст. Виходячи з того, що кожне із 27 сіл, названих в інвентарі 1630 р., мало пересічно 23 дими, Крикун застосував цей коефіцієнт і для 100 виявлених ним сіл і отримав додатково ще 2300 не охоплених подимними реєстрами димів. Таким чином, на підставі уточнень Крикун на 1629 р. налічує на Волині щонайменше 115 міст, 2260 сіл, тобто разом 2375 населених пунктів, в яких було 113296 димів. Застосувавши виведений ним коефіцієнт 6,5 особи на дим, він отримав 736424 людей. Додавши до цього числа 33265 осіб неоподаткованої людності дворів і фільварків та 288 осіб католицьких плебаній, М. Крикун визначив загальну чисельність волинського населення на 769978 людей, тож дослідник вважає, що на Волині налічувалося не менше 770 тис. осіб⁶⁶.

63 Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 72.

64 Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя респ. наук. конф. з архівознавства та інших спец. іст. дисциплін: Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 72–80; Його ж. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 77–80.

65 Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 71–82; Його ж. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 115–135.

66 Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 74–75, 80.

Водночас і М. Крикун, і О. Баранович неодноразово наголошують, що кількість димів є неповною, оскільки в багатьох випадках податок вносився лише з частини окремих поселень, а що становила ця частина – залишається невідомим. Проте інколи джерела показують, як і на скільки частин могли розподілятися шляхетські маєтки. Наведімо кілька прикладів. Так, 1589 р. Семен Іванович Козинський продав володимирському війському Василеві Гулевичу «*часту* свои, которые мне на делу *от* брата моего рожоного пана Павла и братанича моего пана Гневоша Козинскихъ ведле реєстровъ зостали, с половицы Борисовичъ третью часть, што *єст* усихъ Борисович шостая част, а у Цевове с пятоє части третью част, што *єст* усего Цєвова пятанадцат часть, а в Серхове тым же способом с половицы Серхова пятанадцат част»⁶⁷.

6 жовтня 1593 р. в луцькому земському суді було зареєстровано угоду про розподіл с. Княгинина, за якою одна частина його відходила братам Івану й Богдану Олехновичам Княгининським, друга – князю Юрію Пузині, Тимофію Ржищовському і Марку Збранному, третя – братам Кіндратові й Петру Хорошкам⁶⁸. Тож, навіть якщо це був перший поділ маєтку, то його розподілили на три частини, з яких одну поділили між собою брати Княгининські, другу – три спільники, а третю – два брати Хорошки, отже, село поділялося загалом на сім частин. Через 14 років, 6 жовтня 1607 р., Тимофій Ржищовський обмінявся з Григорієм і Гаврилом Богдановичами Княгининськими маєтками: він віддав їм свої частини, тобто також частки, в селах Любитові, Волі Любитовській та Клодниці, а вони віддали йому свою шосту частину в Княгинині⁶⁹. 1645 р. Єрий Бережницький протестував проти Якуба Подскарського, який чинив шкоди в с. Олізарові, де дружина Бережницького Полонія Станіславівна Олізаровська «*шестнадцатую част маєть*»⁷⁰. Отже, інколи поселення поділялися на 15–16 і навіть більше часток.

Як зазначалось, методологічні засади та методика обрахунку людності XVI–XVII ст. полягає у встановленні трьох найважливіших показників: кількості поселень, чисельності димів, тобто житлових приміщень у них, та пересічного числа мешканців одного диму, який вітчизняні дослідники ототожнюють з родиною. Спробуймо обрахувати волинську людність середини XVII ст. на підставі іншого підходу, головним засадничим принципом якого є обчислення найголовніших страт населення

67 ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр 61, арк. 275 зв.–277 зв.

68 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 188–190.

69 Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 154–155, 155 зв.–156 зв.

70 Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 101–102 зв.

на основі отриманих за документальними матеріалами нових показників – коефіцієнтів домогосподарських структур, які охоплювали не лише біологічну родину, а всіх домочадців. Отже, ми розглядаємо дим не як нуклеарну родину, а як домогосподарську структуру.

5.2. Обчислення волинської людності середини XVII ст.

5.2.1. Селянство

Найчисленнішою верствою тогочасної української людності було селянство, отже з нього і почнімо обраховувати волинську людність середини XVII ст. Першим чисельну оцінку селянства Волині на підставі поборового реєстру запропонував Александр Яблоновський. Виходячи з 1595 сільських осад та оподаткованих у Волинському воєводстві станом на 1569 р. 12930 селянських ланів і припущення, що на один лан припадає 18 осіб, А. Яблоновський обчислив усе волинське селянство кінця XVI ст., включаючи й фільваркову людність, на 248690 людей⁷¹.

Це число переглянув Олексій Баранович, який на підставі подимного реєстру 1629 р. встановив існування на Волині значно більшого числа сіл – 2130, у яких налічував 74791 дим. Обраховуючи селянську родину на 6 осіб, він обчислив селянське населення на 448746 осіб⁷².

На підставі опрацювання нових, невідомих О. Барановичу документальних джерел, Микола Крикун збільшив загальне число волинських сіл до 2260, а кількість димів в них – до 79392. Проте чисельність селянської людності М. Крикун обчислював, виходячи з виведеного ним збільшеного коефіцієнта. На підставі кількох списків населення, яке підлягало поголовному оподаткуванню у 1662 р., де на 782 дима припадало 5386 осіб, М. Крикун отримав пересічний показник диму – 6,89 особи, а з урахуванням дітей до 10 років, які не підлягали оподаткуванню (насправді за конституцією оподаткуванню не підлягали діти до 11 років), збільшив цей показник до 10 осіб. Дослідник звернув увагу на строкатість структури та якісний склад людності димів, що відображено в поголовних списках, оскільки разом із господарями, крім їхніх батьків та дітей, часто проживали брати, сестри, невістки, племінники, дядьки, тітки, онуки, а також не-

71 *Źródła dziejowe.* – Т. XIX. – S. 54–55.

72 *Баранович О.* Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 21; *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 74.

кровноспоріднені співгосподарі та слуги – челядь, коморники й підсусідки. Нагадаймо, що виведений ним показник цілковито збігається з обрахунками Генрика Ловмянського. Проте, оскільки показник було виведено на підставі відносно невеликого числа поселень (7 міст і 42 села), М. Крикун характеризує його як нетиповий. Водночас, усвідомлюючи, що коефіцієнт диму на Волині був вищим за 6 осіб, тим більше, що показник 6,89 стосується періоду значних соціальних потрясінь, що вкрай негативно вплинули на демографічний стан населення краю, він піднімає цей показник до 6,5 осіб⁷³. На користь запропонованого коефіцієнта він наводить свої ж обрахунки, за якими наприкінці XVIII ст. залюдненість диму на Волині була приблизно такою самою⁷⁴. Щоправда, це порівняння видається не зовсім коректним, оскільки політичні катаклізми середини XVII ст. (Хмельниччина, а потім Руїна) заподіяли страшні спустошення на території Волині. Наслідком цих подій стала справжня демографічна катастрофа, окреслена в загальних рисах на підставі документального матеріалу М. Ф. Владимирським-Будановим⁷⁵, і розкрита на прикладі міста Старокостянтинова О. Барановичем⁷⁶. Тож невідомо, як довго відбувалося і чи взагалі відбулося протягом XVIII ст. відтворення населення Волині до його передвоєнного стану, оскільки такі дослідження на українському матеріалі взагалі не проводилися. Використовуючи отриманий ним коефіцієнт – 6,5 особи на селянську родину та ототожнюючи її з димом, М. Крикун обрахував волинське селянство 1629 р. на 516049 осіб.

На жаль, Крикун не зазначив назви жодного зі 130 додатково виявлених ним сіл. Нами на підставі інвентарів 1614, 1615, 1620 років та інших документів, зокрема гродських і земських судів Волині, також встановлено понад 100 сіл, яких немає у реєстрі О. Барановича. Зокрема, там не зазначено поселень, опис яких містить інвентар Острозьких володінь 1620 р., тож цілком зрозуміло, що вони не могли не існувати у 1629 р. Йдеться про села: Бортники (Другі), Волиця Суха Княгининська, Деревичі Малі, Доросин, Кияш, Клинки, Котелянка (Друга), Кошатів (Другий), Макаринці, Молдрики, Мшенець, Новокроциця, Переми-

73 Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 76–77.

74 Крикун Н. Г. Население Правобережной Украины в 1789 г. // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 97–102.

75 Владимирский-Буданов М. Ф. Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого. – С. 79–116.

76 Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. Старий Костянтинів. – К., 1928. – С.1–63.

лівка (Друга), Підлужжя⁷⁷, Словенщизна, Хоняків, Хотичин, Шемів. Так само низку сіл, які відсутні в реєстрі О. Барановича, встановлено за інвентарями маєтків князів Заславських.

Проте, оскільки М. Г. Крикун посилається також на зазначені документальні матеріали, сподіваємося, що вони вже увійшли до числа встановлених ним 130 поселень. Тож у наших обрахунках виходитимемо з числа сіл і димів, встановлених М. Г. Крикуном (2260 сіл і 79392 димів). Проте не можемо погодитись із запропонованим ним коефіцієнтом 6,5 осіб на сім'ю, оскільки, як було вище доведено, селянська родина становила складну домогосподарську структуру, до якої, крім членів біологічної родини, входили неспоріднені члени: підсусідки, коморники, наймити, слуги, челядь та ін. Про це говорить і сам дослідник, наголошуючи на строкатості структури селянської родини. Отже, виходячи з отриманого пересічного числа селянського домогосподарства у 11,5–12,5 осіб, застосуємо найменший показник – 11,5 осіб. За нашими обрахунками, волинське селянство становило щонайменше 913000 осіб.

5.2.2. Міщанство

Другою за чисельністю верствою волинського населення була міська людність. Спробу першого обрахунку волинського міщанства здійснив А. Яблоновський на підставі загальної суми шосу за 1578 р. Зокрема, він встановив, що на цей час (кінець XVI ст.), на Волині існувало щонайменше 68 міських поселень, в яких сплачено податок з 8673 димів. Як зазначалося вище, А. Яблоновський також вважав, що кількісно міська родина була меншою за сільську. Тож, рахуючи 25 людей на 1 злотий сплаченого податку, ідентифікуючи дим із родиною та рахуючи на дим 5 осіб, він обчислив міський люд і отримав 43365 міщан⁷⁸. Проте незрозуміло, чому дослідник, приймаючи в невеликих містечках на 1 злотий податку 7 димів і 35 осіб, обраховував усю міську людність, виходячи із засади 25 осіб на злотий, адже, на його думку, більшість тогочасних волинських міст не відрізнялася значними розмірами. Великими міськими осадами були лише повітові міста Луцьк, Володимир і Кременець та ще декілька приватних князівських міст (Острого, Старокостянтинів, Заслав, Любартів, Острополь та ін.).

77 У реєстрі поселень О. Барановича є два села з цією назвою, але вони належать до Полонської волості. Див.: Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 132; Ворончук І. Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – С. 98.

78 *Zrodła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 58-61.

До міського населення Яблоновський відносив і духівництво, яке, на його думку, слід обраховувати окремо. Він гпотетично припускав наявність у містах 120-122 православних церков, на кожную церкву рахував по одному священику з дяком та їхніми родинами – всього 12 осіб, враховуючи і службу. Отже, за його обчисленнями, міське духовенство становило 1440 осіб, щоправда, без монастирів, оскільки він не міг встановити їх число (*których ani liczby, ani możliwej ilości przypadających na nie głów nie znamy*). Додавши чисельність вирахованого ним міського духовенства та 3250 осіб замкової обслуги (виходячи із числа 65 волинських замків), дослідник визначив загальну чисельність міського населення Волині у 45090 осіб⁷⁹.

Послугуючись подимним тарифом 1629 р., О. Баранович підняв число міських поселень до 115 і нарахував у них понад 32369 димів, заваживши однак, що насправді їх було більше, бо в це число не увійшли дими Мильська та Андріїва, оскільки число їхніх димів подано в реєстрі разом із димами цілої волості⁸⁰. Тож О. Баранович збільшив кількість міських димів, порівняно з відповідним результатом А. Яблоновського у 3,7 рази⁸¹. Баранович не обчислив міщан окремо, але знаючи, що він виходив із пересічного коефіцієнта диму у 6 осіб, ми легко вирахуємо, що, за О. Барановичем, у містах (без урахування жителів Андріїва і Мильська) мешкало щонайменше 194214 міщан.

М. Г. Крикун, збільшивши число міських димів 1629 р. до 33904, визначив чисельність усього міського населення Волині у 220376 мешканців⁸². Як бачимо, ні Баранович, ні Крикун не обчислюють окремо міське духівництво, адже, як зазначав Баранович, подеколи дими священиків вказуються в подимних тарифах⁸³. Спираючись на кількість міських димів, уточнених М. Крикуном, але, застосовуючи обчислений нами на підставі вивчення документального матеріалу, на нашу думку, дуже поміркований коефіцієнт – 8,5 людей на міський дим (наголошуємо не на родину, а на дим), дістаємо 288184 осіб міського люду, що майже на 68 тис. більше обрахунків М. Крикуна.

5.2.3. Шляхта

Підраховуючи чисельність населення Волині, А. Яблоновський навіть приблизно не визначає кількість людності, яка не сплачувала по-

79 *Ibidem.* – S. 69–71.

80 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 21.

81 Там само.

82 Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 73.

83 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 18.

бор, тож він зовсім не заторкає питання чисельності волинської шляхти. З'ясовуючи залюднення Волинського воєводства першої половини XVII ст., О. Баранович, застосувавши, за його висловом, статистичний метод масового спостереження, на підставі подимного тарифу 1629 р. встановив 448 дідичів-землевласників, хоча зауважував, що подеколи в цьому документі фігурує лише фамілія, а скільки родин вона охоплює невідомо. Попри понятійну невизначеність, яку допускає Баранович, вживаючи подеколи термін родина, а подеколи збірне поняття – фамілія, вважаємо, що в розважаннях дослідника все-таки йшлося не про родину, а про рід-фамілію. Пошлемося на його ж вислів: «Аджеж в цих самих списках дідичів маємо багато ще невиявлених дідичів, там бачимо подані тільки фамілії, а скільки в цій фамілії було родин, ми того не знаємо». Як приклади він наводить роди Батьківських, Вербських, Крупецьких, Ледухівських, Мокосіїв Баковецьких, князів Ружинських та інших, які, за документальними матеріалами, були доволі багатородинними, проте окремих дідичів цих фамілій він у подимному не виявив, отже, до обрахунку вони не увійшли⁸⁴. Ще складніше, зазначав Баранович, було виявити посесорів маєтків, число яких він встановив у 300. Тож усіх неоподаткованих шляхетських родин дослідник нараховує загалом 750, а усю шляхетську страту, виходячи з його коефіцієнта 6 осіб на родину, обчислює на 4400 осіб⁸⁵. Як бачимо, попри розуміння, що виявлені шляхетські прізвища становили фамілію, тобто цілий рід, в конкретних обрахунках шляхетської верстви Баранович виходив не з роду, а з родини.

Водночас О. Баранович наголошував, що, крім землевласницької, була ще й служебна шляхта, проте обчислювати її не взявся, бо, на його думку, уявити хоча б приблизно її кількість, не знаючи структури тодішнього великопанського двору, неможливо, оскільки невідомо, як широко використовувалася праця шляхтичів в управлінні ключів, окремих маєтків та у фільваркових господарствах великих землевласників. При цьому дослідник усвідомлював, що неврахування служебної шляхти є недоліком у підрахунку шляхетської людності, разом з тим вважав, що цей недооблік не такий уже й великий, «як це може здаватися на перший погляд»⁸⁶.

М. Крикун, обчислюючи волинську землевласницьку шляхту, отримав 860 родин, враховуючи як спадкових власників, так і тимчасових – посесорів⁸⁷.

84 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 4, 17.

85 Там само. – С. 18.

86 Там само.

87 Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 78.

Встановлюючи критерії співвідношення кількості шляхти, зазначеної у тарифі 1629 р., з тією, яка з різних причин до нього не потрапила, Наталя Яковенко за умовний показник бере кількість маєтків на одну шляхетську родину, яка в ролі дідича, посесора чи урядника мала стосунок до землеволодіння. Посилаючись на відомості подимного тарифу 1629 р. та виходячи з даних Крикуна, вона за усереднений показник бере 2,5 поселення, а з розрахунку 2260 поселень ($2260 : 2,5$) отримала щонайменше 900 родин шляхтичів-землевласників⁸⁸. Послугуючись відомостями М. Крикуна, який за власною картотекою налічує на Волині 634 маєтки-частки, Н. Яковенко обраховує щонайменше 250 родин шляхтичів-частинників, зафіксованих тарифом 1629 р., або 29 % землевласників, які володіли не цілими поселеннями, а їх частками. Водночас дослідниця висловлює сумнів щодо вичерпності даних подимного стосовно цієї шляхетської групи. На її думку, частинні володіння, особливо у князівських латифундіях, які на Волині становили 79,8 % земельного фонду, були доволі характерними для цього краю, проте це не знайшло документальної фіксації в подимному реєстрі. На підставі зіставлення відомостей про шляхту-частинників, що їх містили тарифи подимного Волинського, Київського і Брацлавського воєводств (де вони становили відповідно 29, 20,6 та 36,4 %) Н. Яковенко дійшла висновку, що кількість волинської шляхти на частках коливалася в межах 30–35 % шляхетського загалу, а отже, гіпотетично збільшила число шляхти, зафіксованої тарифом, на 5 % або 40 родин⁸⁹.

О. Баранович та Н. Яковенко зауважують, що тариф слабо відображає дроблення сіл малоземельних зем'ян, зокрема таких, як Гуляльницькі, Дедеркали, Гурки Омелянські та інші, на співвласницькі частки. О. Баранович зазначив у примітках 41 село, податок з яких сплачував один власник, тоді як ішлося про частинне землеволодіння⁹⁰. Справді, за подимним списком Баковецькі володіли 19 димами в с. Баківці, а їх там було щонайменше п'ятеро – Іван, Остап, Януш, Антон і Миколай⁹¹.

Наталя Яковенко обраховує на Волині 220 магнатських фільварків. Рахуючи фільварки заможної та середньої шляхти, вона припускає, що

88 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 286–287.

89 Там само. – С. 288–289.

90 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 44, 48, 52, 57, 62, 65 та ін. Н. Яковенко нарахувала у Барановича лише 24 села, що поділялися на частки. Див.: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 288–289.

91 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 67, примітка 1.

разом їх могло бути близько 600–700 таких, якими керувала наймана адміністрація. Обчислюючи так звану фільваркову шляхту, дослідниця звертає увагу на українську специфіку, що полягала у наявності значного прошарку бояр–слуг, які нерідко виконували урядницькі функції в маєтках своїх панів. Враховуючи тенденцію до «аристократизації» управлінського персоналу, вона припускає, що в магнатських і князівських фільварках шляхтичі були не лише урядниками, а й служебниками. У зв'язку з цим Н. Яковенко вважає, що усереднену чисельність управлінської шляхти на Волині можна прирівняти до числа фільварків, тобто 600–700 (усереднено 650) родин, або 75 % загального числа землевласницької шляхти, зафіксованої тарифом⁹². Аналізуючи стан магнатських латифундій, вона припускає, що частина цих земель могла перебувати в руках дрібної шляхти на умовах ленного володіння, а тому вони не фігурують у подимних списках. Орієнтовна чисельність шляхти показана в табл. 23, де подано наступні групи: шляхта, вирахована за кількістю поселень – 900 родин, зафіксовані у тарифах шляхтичі-частинники – 40 родин, урядницька шляхта фільварків – 650 родин, ленна шляхта – гіпотетично близько 400 родин. Служебна неосіла шляхта обраховується на підставі співвідношення, характерного для інших регіонів Речі Посполитої – в середньому на 20 % шляхетського загалу, або 490 родин. Тож Н. Яковенко вираховує 2480 родин усієї шляхти, а виходячи з показника 6 осіб на сім'ю, отримує 14880 осіб шляхетського походження, що, на її думку, становило 2,2 % волинського населення⁹³.

Однак 12-томна Польська шляхетська енциклопедія, в якій подано список шляхти Речі Посполитої за архівними джерелами, документальними публікаціями та працями відомих істориків і генеалогів, зокрема Яна Длугоша, Адама Бонецького, Єжи Борковського, Бенедикта Хмельовського, Станіслава Дунчевського, Войцеха Кояловича, Адама Косинського та інших, за нашими підрахунками, називає за прізвищами 625 волинських родів XVI–XVII ст.⁹⁴ Якщо це число порівнювати з числом шляхетських родин, то за обрахунками М. Крикуна на рід припадатиме 1,3, а за обчисленнями Наталі Яковенко – 3,9 родин. Проте, за генеалогічними схемами навіть на князівські родові структури припадало значно більше сімей. Так, на рід князів Острозьких у другій половині XVI ст. по чоловічій лінії припадало 3 родини, на рід князів Курцевичів – 8, на них же на початку XVII ст. – 6, на рід князів Зба-

92 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 290–291.

93 Там само. – С. 292–293.

94 Polska encyklopedia szlachecka. W 12 t. – Warszawa, 1936–1939. – Т. IV–XII.

разьких – 6, на рід князів Вишневецьких – 5, на одне покоління роду Воронєцьких – 9 родин⁹⁵.

У зв'язку з цим, на нашу думку, обраховуючи шляхту, потрібно виходити не лише з чисельності родин, а й з кількості родів. Тож наші обрахунки шляхетської верстви принципово відрізнятимуться іншим підходом, оскільки ми відштовхуємось не від родин, а від родів. Складений нами за документальними даними список землевласницької волинської шляхти включає щонайменше 1000 родових прізвищ. Наші спостереження та створені нами генеалогічні таблиці рядової шляхти (які власне і були складені для одержання певної статистики), засвідчують, що шляхетські роди охоплювали значне число споріднених сімей. Зокрема, дуже розгалуженими були роди Білецьких, Білостоцьких, Бранських, Гулевичів, Гуляльницьких, Дривинських, Козинських, Киселів та ін. У другій половині XVI ст. лише в одному поколінні роду Білостоцьких по мечу, тобто по чоловічій лінії, нараховується 14 родин⁹⁶. У роді Козинських одночасно було щонайменше 19 потомків чоловічої статі, з яких десятеро мали власні сім'ї з дітьми, а в роді Дривинських таких було 9⁹⁷. В одному з документів одночасно називається 27 представників різних родинних структур роду Гуляльницьких, які були співвласниками різних часток села Гуляльники. В одному поколінні князів Ружинських з 11 потомків чоловічої статі семеро мали власні родини з нащадками⁹⁸.

Для визначення кількості родин, що припадали на рід, було проаналізовано 63 шляхетські роди, зокрема Білостоцьких, Боговитинів, Бокіїв Печихвостських, Борзобогатих, Бранських, Ворон Боратинських, Гостських, Гулевичів, Гулевичів Воютинських, Гулевичів Дрозденських, Гулевичів Радошинських, Гуляльницьких, Гесинських, Долмат Ісайковських, Дривинських, Дубровських, Єловицьких, Єло Букоємських, Єло Малинських, Жабокрицьких, Жоравницьких, Загоровських, Калусовських, Киселів, Ключьських, Княгининських, Козинських, Колпитовських, Крокоток Єловицьких, Куневських, Ледуховських, Лешницьких, Линевських, Мишків Варковських, Мишків Холоневських, Мокосіїв Баковецьких, Мокренських, Монтовтів, Бережецьких, Несвіцьких, Олізаровських, Оранських, Мушат Охлоповських, Ощовських, Павловичів, Порванецьких, Радовицьких, Ржищовських, Rogozинських, Рудець-

95 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 306–307, 312–313, 334–339.

96 Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 182–185.

97 Там само. – С. 219–220, 239–241.

98 Там само. – С. 281–283; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 316–317.

ких, Семашків, Сербинів, Смиковських, Солоневських, Фальчевських, Хом'яків Смородовських, Хребтовичів Богуринських, Хрінницьких, Чапличів Шпановських, Чеконських, Шпаковських, Яковицьких, Ясениницьких⁹⁹. Унаслідок підрахунків було виявлено, що в середині і другій половині XVI ст. в одному поколінні по чоловічій лінії на 63 роди припадало щонайменше 332 родини, або 5,26 сім'ї на рід. Отже, виходячи з отриманого показника – 5,26 сім'ї на рід, вийде щонайменше 5260 родин землевласницької шляхти.

На нашу думку, потрібно підняти число й служебної неосілої шляхти. Наталя Яковенко слушно наголошує, що тенденція до «аристократизації» управлінського апарату всіх щаблів, знайшла вияв і на рівні управління магнатськими і князівськими маєтками, де шляхтичі були не лише урядниками, а й служебниками¹⁰⁰. До того ж служебна шляхта обслуговувала не лише потреби двору як господарсько-економічного комплексу, вона перебувала і на послугах окремих членів панської родини, виконуючи функції особистих слуг. Якщо в середньому припустити на князівські та магнатські родини (не роди, а родини) по 10–20 осіб двірської служби, це не буде перебільшенням. Згадаймо, що Анна-Алоїза Острозька називає в тестаменті 57 слуг чоловічої і жіночої статі, яким вона призначила доживоття на своїх маєтках, більшість з них була шляхетського стану. Тож, за нашими спостереженнями, число неосілої служебної шляхти, яка подеколи фігурує в актах, можна рахувати в межах 700–800 (усереднено 750) родин, які виступають в якості слуг багатшої землевласницької шляхти. Швидше за все шляхта саме цієї категорії виступала й управителями та урядниками фільварків. Вважаємо, що це число не вичерпує повного складу неосілої шляхти, але зауважимо, що служебниками та слугами в князівських і магнатських маєтках часто виступала й малоземельна та середньоземельна шляхта, яка вже порахована.

Що стосується ленної шляхти, наведемо такі дані: за описом маєтків спадкоємців князя Олександра Острозького 1620 р. із 300 сільських поселень 164 перебували в ленному держанні щонайменше 154 слуг (подеколи ленники–родичі називаються у множині, тож точніше обрахувати неможливо). За інвентарями 1614 і 1615 р. маєтків князя Януша Острозького зі 179 сіл більше половини (94) перебувало у володінні 97 ленних слуг¹⁰¹. При цьому осадження не завжди відповідало принципу «один слуга – одне село». Подеколи один слуга

99 Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. – С. 179–307.

100 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 291.

101 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/1–1, арк. 1–164.

мав у держанні кілька сіл, зокрема Миколай Глембоцький тримав на службі села Доросин, Кияш, і П'ятигорщину, а пан Кжечовський – Кургани, Яшківці, Могиляни і Волошківці¹⁰². Інколи, навпаки, одне село тримало кілька родичів, як наприклад, брати Григорій і Прокіп Стралки служили разом з одного села Кошутова, село Здановичі перебувало у держанні чотирьох братів Здановичів, Мала Решнівка – в держанні Івана, Онуфрія, Миколая і ще одного Івана Решнівських, а с. Мшанець – тримали шість панів Мшанецьких¹⁰³. Подеколи село поділялося на кілька частин, з яких окремо виконувалася військова служба. Так, одну частину с. Березівки тримав на службі пан Курниківський, дві частини – Белчинський, а ще одну – Березівський¹⁰⁴. Тож лише за цими документами на князів Острозьких припадало разом близько 240–250 слуг-ленників, а якщо врахувати інші їхні маєтки, то кількість залежної лише від них шляхти могла становити щонайменше 300–400 родин. На цій підставі гадаємо ленних держань в магнатських латифундіях було значно більше, а отже, й кількість оселеної в них залежної шляхти.

Якщо вважати, що магнатам належало 79,8 % поземельного фонду Волині, то на ці відсотки припадатиме щонайменше 1800 сільських поселень. Тоді, виходячи з пропорції 240–250 слуг-ленників на 479 сіл, одержимо на 1880 магнатських маєтків щонайменше 900 родин, а подеколи – родів. Отже, слуг-ленників обчислюємо на 900 родин. Таким чином, за нашими обрахунками різні категорії шляхетського стану разом налічували 6910 родин. Виходячи з обрахованого нами коефіцієнта шляхетської родини у 8 осіб, загальне число осіб шляхетської верстви становило щонайменше 55280 осіб.

Проте біологічна шляхетська родина ще не відокремилася від служби, вона доволі щільно була пов'язана зі своїм «двором», що складався зі слуг, челяді та інших домочадців. Тож розглядаємо шляхетську родину як складну домогосподарську структуру, в основі якої лежали не лише кровно-споріднені зв'язки, а передусім господарсько-функціональні засади. Тому шляхетську родину не можна обраховувати окремо від служби. До загальних обрахунків шляхетської страти відносимо і магнатську верхівку, яка в середині XVII ст. становила доволі обмежену групу. Нагадаємо, що коефіцієнт шляхетського двору нами обраховано пересічно на 19–20 людей, отже, помноживши 6910 родин на даний показник, отримаємо населення шляхетських дворів – 138200 осіб разом

102 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 83–84 zw., 250 zw.

103 *Ibidem*. – S. 159 zw., 353, 472, 472 zw.

104 *Ibidem*. – S. 473 zw.

зі шляхетською родиною та її службою. Отже, дворова служба становила щонайменше 82920 людей.

5.2.4. Духовенство

А. Яблоновський відносив до сільської людності й сільське православне духовенство, приймаючи для Волині одного священика на п'ять сіл. Застосувавши цю норму до цілого воєводства, станом на 1583 р. він отримав 320 церков, щоправда зазначав, що за поборовими списками 1589 р. їх було менше: у Луцькому повіті – 140, Володимирському – 81, Кременецькому лише – 21, тож разом – тільки 242¹⁰⁵. Незалежно від розміру земельних наділів він рахував, як уже зазначалося, на сільську церкву по одному священику з дяком, їхніми родинами й двома служками разом – 12 осіб. Проте в остаточних обрахунках А. Яблоновський виходив із числа 320 церков, обчислюючи, таким чином, щонайменше 3830 осіб православного сільського духовенства разом із родинами. На 122 міські церкви (без монастирів) він отримав 1440 осіб¹⁰⁶. Щодо католицького парафіяльного духовенства дослідник зауважував, що, оскільки їхні землі не оподатковувалися і в поборових реєстрах інформації про них немає, він не може їх обрахувати, тож гіпотетично обчислив їх на 480 осіб¹⁰⁷.

О. Баранович взагалі вважав, що обрахувати духовенство ще важче, ніж шляхту. При цьому він зауважував, що священики грецького обряду подеколи сплачували подимне, тож у цих випадках вони увійшли до числа порахованих димів. Якщо вони не сплачували податок, але про них була згадка в атестаціях, то Баранович сам вносив їх до числа димів. Проте, не знаючи точного числа монастирів і приблизної кількості ченців у них, він, як свого часу і Яблоновський, відмовився їх обчислювати¹⁰⁸. Що стосується духовенства латинського обряду, то він прийняв гіпотетичний обрахунок А. Яблоновського – близько 500 осіб¹⁰⁹.

Сучасні дослідники за документальними матеріалами фіксують на Волині досліджуваного періоду 315 церков і 52 монастирі східного об-

¹⁰⁵ *Zródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 50.

¹⁰⁶ *Ibidem*. – S. 69.

¹⁰⁷ *Ibidem*. – S. 70.

¹⁰⁸ Баранович О. Залюднення Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 18; *Zródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 69.

¹⁰⁹ Баранович О. Залюднення Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 19; *Zródła dziejowe*. – Т. XIX. – S. 70.

ряду¹¹⁰, а також 92 костьоли і 18 кляшторів латинського обряду¹¹¹. Отже, всього церков обох обрядів виходить 407, а монастирів – 70, разом – 477. В інвентарі Острозьких володінь 1620 р. названо ще 64 церкви, які не увійшли до зазначених обрахунків¹¹². Тож за далеко не повними відомостями маємо 471 церкву, хоча тривалий час вважали, що лише у володіннях князів Острозьких було близько 600 церков.

Церкви й монастирі були забезпечені церковним кліром зі своїми родинами та слугами. Так, у с. Крупі священик мав 9 городників (на 20 волоках), які працювали на нього. У Сатиеві до церкви належало п'ять підданих з наділами¹¹³, у Княгинині піп мав сім власних осілих підданих, які по одному дню на тиждень працювали на нього «о strawie»¹¹⁴. У м. Смолдирів при руській церкві було сім підданих¹¹⁵. Власних підданих мав також священик у с. Вельбовно¹¹⁶.

У монастирях та кляшторах проживали ченці, на утримання яких надходили пожертви. Так, 1640 р. Варвара Лозчанка заповіла 300 злотих, 1643 р. Потенція Патрикіївна – 50 злотих, Анастасія Зубцовська – 300 злотих на монастирських черниць, які проживали у Святопрео-

-
- 110 Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2008. – С. 617–749; Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). Львів, 2007. – С. 61–78, 80–113, 122, 140–241, 244–248; Пам'ятки. Архів Української Церкви. – Т. 3. – Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упоряд. М. В. Довбищенко. – К., 2001. – С. 101–103, 112–113, 119–121, 124, 141–142, 160–162, 168–169, 183, 189–190, 197, 236–237, 257, 270–271, 275–278, 392–394, 398–407; Троневиц П. О., Хілько М. В., Сайчук Б. Т. Втрачені християнські храми Луцька. – Луцьк, 2001. – С. 9–26, 29–31; Теодорович Н. И. Город Владимир Вольнской губернии в связи с историей Вольнской епархии. – Почаев, 1893; *Ego же*. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии. – Почаев, 1899. – Т. IV. – С. 14, 46–49; Т. V. – С. 44–45, 49, 57–60; Терський С. Храми середньовічного Володимира та його околиць: історія, локалізація, конфесія // Релігія і церква в історії Волині. – Кременець, 2007. – С. 10–11, 15; Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Ser. 2. – Lwów, 1871. – S. 431–435.
- 111 Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 750–811; Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XVI – перша половина XVII століть). – С. 251–273, 284–286; Троневиц П. О., Хілько М. В., Сайчук Б. Т. Втрачені християнські храми Луцька. – С. 47–49, 54–56; Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии. – Т. IV. – С. 47; Stecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. – S. 431–435; ks. Krolik L. Organizacja dekanalna diecezji Luckiej i Brzeskiej w XVII i XVIII wieku. – Lublin, 1981. – S. 15–16.
- 112 *Ossolineum*. – Sygn. 3669/II. – S. 83, 89–92 zw., 106, 121, 138, 158 zw., 169, 170, 183, 188 zw., 210 zw., 213 zw., 216, 218, 245, 284–289 zw., 295, 305 zw., 315–318, 319 zw., 322 zw., 336, 340, 353 zw., 361, 375 zw., 378, 380, 393 zw., 395, 398 zw., 404 zw., 407 zw., 412, 413 zw., 415, 416–416 zw., 421, 428 zw., 431–438, 442 zw., 469, 472, 480.
- 113 *Ibidem*. – S. 98–92 zw., 91, 95.
- 114 *Ibidem*. – S. 117
- 115 *Ibidem*. – S. 305 zw.
- 116 *Ibidem*. – S. 216.

браженському монастирі в Чернчицях¹¹⁷. Михайло Довбищенко зафіксував п'ять черниць у 1583 р. в Луцькому Пречистенському монастирі, 6 ченців у 1612 р. – у Пересопницькому, у 1625–1630 рр. там же – 8, у Дерманському монастирі Св. Трійці в 1634–1647 рр. – 11 ченців¹¹⁸. У Жидичинському Свято-Миколаївському монастирі чисельність монахів становила 15–20 осіб¹¹⁹. За документами у Загорівському монастирі в 1610–1624 рр. було 6 ченців, а між 1641–1660 роками – 14¹²⁰. У Затурецькому августинському монастирі латинського обряду протягом 1627–1661 років у джерелах занотовано 15 ченців¹²¹, у Милецькому монастирі Св. Миколая впродовж першої половини XVII ст. – 10¹²².

При багатьох церквах, наприклад, Пречистенській та Спаській у Любарі були шпиталі, де знаходили притулок і проживали старці, німічні та самотні люди похилого віку¹²³. Шпиталі існували при руській церкві та католицькому костьолі м. Рівного¹²⁴, у Четвертенському монастирі Св. Спаса¹²⁵, у Зимнівському монастирі Успіння Пресвятої Богородиці, в Локачах, у Милецькому монастирі Св. Миколая Чудотворця¹²⁶. Шпиталі згадуються майже в усіх містах за багатьма інвентарними описами. У шпиталі, заснованому Василем Загоровським при Іллінській церкві у Володимирі, утримувалося «на кождий год по дванадцяти особ убогих а здоровья неспособного»¹²⁷. За фундушевим записом 1567 р. Петра Загоровського на шпиталь при Загорівському чоловічому монастирі Різдва Пресвятої Богородиці щорічно мали давати 10 мац жита, 2 маці ячменю, 2 маці гречки та інші продовольчі припаси¹²⁸.

Рахуємо на церкву по одному священику і дяку. Проте не беремо до уваги їхніх підданих, оскільки, швидше за все, вони вносились до загального податного реєстру. Виходячи зі стереотипу демографічної

117 Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 731.

118 Там само. – С. 672, 679, 693, 717.

119 Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII ст.). – К., 2009. – С. 146.

120 Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – С. 138–139.

121 Там само. – С. 280–281.

122 Там само. – С. 184, 219.

123 *Ossolineum*. – Sygn 3669/II. – S. 437–438.

124 *Ibidem*. – S. 126–127.

125 Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – С. 732.

126 Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – С. 184, 219.

127 Там само. – С. 77.

128 Там само. – С. 133–134.

поведінки, притаманної усім тогочасним стратам населення, зокрема і священослужителям, що підтверджується і документальними матеріалами, та беручи до уваги, що за побутом сільські священники стояли дуже близько до селянської верстви, обчислюємо пересічну священницьку родину на 10 осіб, а домогосподарство разом з родиною та слугами – щонайменше на 12 осіб. Тоді духовенство становитиме 4710, а разом зі слугами – щонайменше 5652 особи.

Припустімо, що в монастирях (кляшторах) усіх насельників разом із настоятелями, церковним причтом, їхніми слугами та ченцями проживало пересічно близько 30 осіб, тоді населення 70 монастирів становитиме щонайменше 2100 людей. Отже, біле і чорне духовенство православного і римського обрядів разом могло становити 6810, а з усіма домочадцями – щонайменше 7752 особи.

5.2.5. Населення фільварків

Як форма ведення господарства фільварки на Волині були відомі вже у 1502 р. Обраховуючи їх число на Волині, А. Яблоновський вважав, що наприкінці XVI ст. під фільварки використовувалася третина оброблюваних або принаймні поданих до оподаткування селянських земель¹²⁹. Його припущення щодо їх населення були зроблені на підставі інформації про фільварки двох подільських староств, в одному з яких – Кам'янецькому – налічувалося від двірника до пасічника 10 робітників, а, оскільки не всі вони були сімейними, він обрахував їх на 35 осіб. У меншому Летичівському фільварку, де від урядника до пасічника названо шістьох робітників, Яблоновський разом із їхніми родинами обчислює 25 людей. Звернувши увагу, що в Кам'янецькому фільварку не названо жодного парубка, наймита, лісничого тощо, він на 15-лановий фільварок пропонував рахувати близько 50 осіб. Беручи один фільварок на п'ять волинських сіл, дослідник обчислює фільваркових робітників на 15950 осіб¹³⁰.

За підрахунками на підставі інвентаря Острозьких володінь 1620 р., на 320 поселень зафіксовано 109 фільварків, тож один фільварок припадав на 2,9 села¹³¹. Деякі фільварки були доволі великими. Так, за описом Звягельського фільварку 1620 р., серед його будівель названо новозбудований дім, дві пекарні (стара і нова), комора для молочних продуктів, курятник, велика нова стайня. В гумнах збері-

129 *Źródła dziejowe.* – Т. XIX. – S. 53.

130 *Ibidem.* – S. 54.

131 *Ворончук І.* Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – С. 91. Див. також табл. 2. – С. 102–109.

галосся 7 стирт і 522 копи жита, 58 кіп пшениці, 200 кіп ячменю, одна стирта гороху, 520 кіп вівса, 122 копи татарки (гречки). Тут було також робочих волів 15, коней – 20, великої рогатої худоби – 34, овець – 130, кіз із козенятами – 63, свиней з поросятами – 69, домашньої птиці (гусей, качок, курей) – 150¹³².

На подвір'ї Суслівського фільварку стояла ізба з коморою, пекарня, комора для молочних продуктів, курятник, «сирник», шопа з двома хлівами для волів і дрібної худоби. На 1620 р. тут налічувалося 23 голови великої рогатої худоби, 9 волів, 112 овець, 80 кіз, 96 свиней, 165 штук домашньої птиці¹³³.

За інвентарями 1614 і 1615 років князя Януша Острозького на 187 поселень названо 26 фільварків, проте деякі з них були значними господарствами. Так, у Лазучинському фільварку зберігалося 1560 кіп старого збіжжя, а також жита врожаїв 1613 і 1614 років – 10 стирт, 794,5 кіп, ячменю – одна стирта і 144 копи, вівса – 5 стирт і 443 копи, проса – 420 кіп. Там було також 46 голів великої рогатої худоби та 55 курей, каплунів і гусей. До цього фільварку були приписані піддані трьох сіл: Лазучина Великого, Лазучина Малого та Котюржинців, де разом налічувалося 103 господарства, з яких дворищних – 61, піддворищних – 42 та 48 підсусідків (у Лазучині Малому було ще 7 «wolanyukow») ¹³⁴. До деяких фільварків було приписано по 4–5 сіл. Так, на Бутовицькому (Бутинському?) фільварку відробляли селяни п'ятьох сіл, зокрема: Бутина, Волиці Бутовської, Мальків, Стецьків, Куцівців, на замковому Степанському фільварку працювали селяни Медзька Великого і Малого, Коростова та Любаши¹³⁵.

Існували також міські фільварки, зокрема 87 фільварків зазначено у Костянтиніві, щоправда, 6 з них стояли порожніми. У с. Старики, крім князівського фільварку, названо ще 22 фільварки, які належали старості та замковим слугам, зокрема міському писарю, старостинському кухарю, пушкарю Флоріану, пекарю Андрію, злотнику Михайлу та ін.¹³⁶ Вочевидь, такі фільварки, які, до речі, існували і в інших містах, потрібно розуміти як підсобні господарства, що надавалися для забезпечення та виживання окремим князівським або замковим слугам. Такі фільварки

132 *Ossolineum*. – Sygn 3669/II. – S. 312 zw.–313 zw.

133 *Ibidem*. – S. 314–314 zw.

134 ЛНБ ім. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/І–1, арк. 87–89 зв.; *Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 р.* – С. 217.

135 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/І–1, арк. 32–33; *Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 р.* – С. 144–146.

136 ЛНБ ім. В. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 39/І–1, арк. 23–24 зв., 27; *Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 р.* – С. 130–132, 134–135.

могли мати також і заможні мешканці міст, де швидше за все працювали коморники та наймана челядь. Отже, гадаємо, вони не були фільварками в повному розумінні слова, тобто господарствами, створеними для виробництва сільськогосподарської продукції на продаж.

За описами маєтків князя Януша Острозького у 94 селах, наданих, наданих слугам-шляхті на ленних умовах (за виконання воєнної служби), йдеться про врожаї озимини, хоча в документі термін фільварок щодо цих сіл не вживається. До того ж, здебільшого говориться про врожаї, які становили від 40–50 до 100–200 кіп озимини. Як бачимо, справжні потужні фільварки перебували в князівському управлінні, тож економічну спроможність великих землевласників, на нашу думку, не можна переносити на середню і малоземельну шляхту, перебільшуючи її економічні можливості. За нашими обрахунками, на 26 князівських фільварках в маєтках князя Януша Острозького в 1615 р. працювали селяни 60 сіл, тож на фільварок припадало приблизно 2,3 села. У зв'язку з цим припущення М. Крикуна, що на одне село дрібної шляхти припадало до двох або й більше фільварків, на підставі чого він отримує 1553 фільварки на 2260 сіл¹³⁷, важко прийняти, оскільки воно не знаходить документального підтвердження.

За названими інвентарями, на 507 маєтків князів Острозьких припадало 135 фільварків, або один фільварок – на 3,7 села. Застосовуючи цю пропорцію до загальної чисельності волинських поселень, отримуємо 641 фільварок, що практично збігається із гіпотетичним числом 600–700 (усереднене 650) фільварків, запропонованим Наталією Яковенко¹³⁸.

Вважають, що норму фільваркової служби свого часу обрахував Адольф Павінський, який для фільварків магнатів запропонував показник 25, а для заможної шляхти – 15 людей. Проте, розмірковуючи над числом фільваркової челяді загородової шляхти, дослідник вважав, що в XVI ст. воно не могло бути великим, оскільки основні панщизняні роботи виконували селяни, а необхідну додаткову працю робили коморники та городники (загородники)¹³⁹. Тож, на його думку, для робіт у фільварковому дворі достатньо було кількох людей, як-от: економа, двірника, дівчини для прибирання, хлопця для догляду за худобою тощо. До того ж він вважав, що нерідко власник сам виконував функції економа. На такий двір-фільварок разом з родиною шляхтичавласника з п'ятьох осіб він додавав 5–6 людей челяді, а разом – 11 осіб¹⁴⁰.

137 Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 78–79.

138 Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. – С. 290–291.

139 *Zrodła dziejowe*. – Warszawa, 1883. – Т. XII. – S. 105.

140 *Ibidem*. – S. 105–106.

Щоправда, В. Куля вважав ці числа надто низькими¹⁴¹. Мауріцій Горн, взявши за основу числа Павінського, обраховував фільваркову службу Белзького воєводства разом з населенням шляхетських дворів¹⁴². За прикладом Горна М. Крикун обраховує населення фільварків магнатів і багатії шляхти разом з населенням їхніх дворів, пояснюючи свій підхід тим, що «людність цих дворів виділити неможливо»¹⁴³. У зв'язку з цим він відносить на один маєтковий фільварок 25 осіб, а на фільварок у частині села – 15 людей. Як зазначено, аргументація автора щодо визначення числа фільварків видається непереконливою, проте обчисливши фільваркову челядь з розрахунку 1553 фільварків, він отримав 33265 осіб¹⁴⁴. Щоправда, обраховуючи населення Подільського воєводства станом на 1629 р., він на 540 фільварків нараховує 10,4 тис. фільваркової челяді, тож у цьому разі на один фільварок виходить 19 осіб¹⁴⁵.

На нашу думку, обслуга навіть невеликого фільваркового господарства мала складатися з урядника, двірника, пастуха, кількох парубків, наймитів, що працювали на гумні, у хлівах, оборах, пташниках, та обслуговували не лише саме господарство, а й родину урядника, яка проживала там же. Фільварковий двір не міг обійтися також без кухаря, праль, прибиральників та інших працівників. Тож припускаємо, що лише фільваркових робітників, з яких деякі могли бути одруженими, було щонайменше 20, а рахуючи 640 фільварків, отримаємо 12800 осіб. При цьому власників фільварків та їхніх шляхетних урядників з їхніми родинами не беремо до уваги, оскільки вони вже пораховані при обчисленні шляхетської верстви.

Склавши разом обраховану чисельність різних категорій волинського населення, отримаємо 1359936 особи, тож на середину XVII ст. на Волині проживало щонайменше 1 млн. 300 тис. люду. Виходячи з цього числа, відсоткове співвідношення різних страт волинського населення розподіляється наступним чином: на селянство припадало 67,14 %, а разом з фільварковою людністю – 68,08 %, на міщанство – 21,19 %, на шляхту – 4,06 %, а разом з дворовою службою 10,16 %, на духовенство – 0,57 %. Окремо служба шляхетських дворів становила 6,10 %, а фільваркова – 0,94.

141 Kula W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku). – S. 61.

142 Horn M. Zaludnienie województwa Belzkiego w 1630 roku. – S. 83–84.

143 Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 78.

144 Там само. – С. 79–80.

145 Крикун Н. Г. Народо́население Подольского воеводства в XVII–XVIII вв. – С. 10.

А. Яблоновський вважав, що заселеність території Волині в середині XVII ст. була більш-менш рівномірною. Різниця в заселеності, на його думку, настала пізніше, коли розвинулось орне господарство. При цьому він вважав доволі заселеним також і Полісся, чому сприяла більша безпечність від татар, велика кількість пасовиськ, звірів, пасік, риби; все це, на його думку, приваблювало людність більше, ніж родючі землі у відкритих для татарських нападів місцевостях¹⁴⁶.

О. Баранович навпаки доводив, що різниця в залюдненості різних частин Волині виступає дуже яскраво, а помилку А. Яблоновського пояснював недосконалістю джерельних матеріалів, зокрема тим, що дослідник користувався відомостями поборів 1577 і 1578 років, коли податок не брали з місцевостей, спустошених внаслідок великих татарських нападів. Крім того, зауважував він, Яблоновський неправомірно відносив до Полісся Олицьку, Клеванську, Рівненську, Дорогобузьку, Межирицьку, Корецьку волості, де знаходилися добре загосподарені і густо залюднені лесові ґрунти.

Розглядаючи заселеність різних географічних районів Волині, він зауважував, що великі природні відмінності, які існували між Волинським Поліссям і чорноземною частиною не могли не впливати на їхню загосподареність, а отже, і на залюдненість, особливо за давніх часів. Він виділяв у воєводстві чотири зони, однією з яких була північно-західна частина Володимирського повіту, яка на півдні йшла від Камени Коширського, на захід від Нуйна, на північ від Качина та Сушичного, залюдненість якої він встановлював у 17 осіб на кв. км. Друга зона лежала на південь від Пісочного Володимирського повіту, де він вивів 6,2 особи на кв. км. Третя зона розташовувалась на південь від Устилуґа, заселеність якої було визначено у 11,6 осіб на кв. км. Решта території, яка на його думку, була найбільш загосподареною, характеризується і більшою заселеністю – 20,4 людей на кв. км¹⁴⁷.

Для визначення залюдненості Волині в першій половині XVII ст. О. Баранович приймав площу воєводства за обрахунком А. Раткова – 41637,44 кв. км. На 1 кв. км у нього вийшло 15,7 осіб¹⁴⁸. Залюдненість повітів, він обчислив наступним чином: Володимирський – 14,6 осіб на кв. км, Луцький – 16, а Кременецький – 15,4¹⁴⁹. Тож Кременецький повіт, де найкращі землі, виглядає гірше залюдненим ніж Луцький, де було значно менше придатних для землеробства земель. Цю ситуацію Бара-

146 Jablonowski A. Pisma. – Warszawa, 1911. – Т. IV. – С. 180.

147 Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – С. 20.

148 Там само. – С. 19.

149 Там само. – С. 21.

нович пояснював небезпекою частих татарських нападів на південно-східну частину воєводства; на його думку, людність здебільшого зосереджувалася в північно-західній частині, яка була безпечнішою для проживання.

При цьому дослідник зазначав, що Волинське воєводство було залюднено менше ніж тогочасні Франція, Англія і Саксонія, але більше ніж тодішня Прусія (Курмарк), Данія, Шотландія та Померанія.

За вимірами М. Г. Крикуна площа повітів становила наступні розміри: Володимирський – 5265, Луцький – 21978, Кременецький – 12543 кв. км. Населення, яке обраховано ним на 770 тис., дослідник розподіляє між повітами у таких пропорціях: Володимирський – 12,39 %, Луцький – 55,80 %, Кременецький – 31,81 %, за густотою відповідно: 18,11, 19,55, 19,53, а по воєводству загалом – 19,35 осіб на кв. км¹⁵⁰.

При визначенні залюдненості Волинського воєводства будемо орієнтуватися на загальну його площу в 41637,44 кв.км. Виходячи із встановленого нами числа населення Волині на середину XVII ст. – 1300000¹⁵¹ осіб, отримуємо залюдненість воєводства – близько 31 особи на кв. км. Отже, за нашими обрахунками, Волинське воєводство на середину XVII ст. було залюднено значно менше ніж Франція (45 осіб на кв. км), Віртемберг (40) і Англія (36), проте мало майже однаково заселеність із Саксонією (30,8), і було набагато щільніше, а не менше залюдненим ніж Померанія, Прусія, Данія та Шотландія.

150 Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. – С. 80.

151 Навіть сьогодні підрахувати населення з точністю до однієї особи неможливо, бо щохвилини народжуються одні і помирають інші, тож тим більше для періоду XVI–XVII ст. Отже, гадаємо, можна округлити отримане число.

ЗАМІСТЬ ВИСНОВКІВ

Викладений в окремих розділах конкретний матеріал засвідчує, що протягом XVI – першої половини XVII ст., попри природні катаклізми та політичні складнощі, Волинь переживала справжній демографічний бум. Про це свідчить поява значного числа нових осад, спостерігається розширення доступних для людей просторів, відбувається внутрішня колонізація краю, йде заселення нових пустельних колись земель порожніх теренів. Протягом цієї доби на Волині було засновано щонайменше 100 міських поселень, що реально існували на середину XVII ст. Так само зростає число нових сільських поселень: якщо наприкінці XVI ст. їх нараховують 1595, то на середину XVII ст. число їх збільшилося щонайменше до 2260, тобто майже на третину. Саме це і є найбільшим показником демографічного тиску: зростаючи чисельно, сільське населення виходило за межі існуючих сіл на волость, переходячи до нових осад, у тому числі й до міст. Як відомо, міста виникають і живуть за рахунок припливів ззовні і, перш за все, завдяки сільському люду. Тож, стаючи постійними міськими мешканцями, колишні селяни в нових життєвих умовах набували нових професій, змінюючи свій соціальний статус, а водночас і співвідношення різних соціальних страт населення. Можна припустити, що саме за рахунок рядового волинського населення відбувалося також і зростання населення Київського воеводства, про що свідчить активне переселення в цей же час на територію Київщини волинської шляхти, яка за логікою речей мала залучати до цього і власних слуг та підданих.

Вивчаючи коливання населення світу, Фернан Бродель розвинув теорію припливів і відпливів, виходячи з якої, нараховував три великі періоди біологічного зростання населення Європи. Перший з них припадав на 1100–1350 рр., другий – на 1450–1650 рр., а третій починався

з 1750 р. Два великі спади населення він хронологічно окреслював з 1350 по 1450 рр. як вкрай різкий і менш різкий з 1650 по 1750 рр. Подеколи у швидкому зростанні населення Європи протягом так званого довгого XVI ст. (1451–1650 рр.) вбачають певне відновлення після попередніх спадів, коли відбувалася компенсація людських втрат, а відтак перевищення колишнього рівня чисельності людей.

Вочевидь, стосовно українських земель ця періодизація зростання і спадів населення вимагає певних коректив. Зокрема, перший період, який для Європи вважається періодом біологічного зростання, співпадає з татарською навалою на давньоруські землі, яка спричинила такі людські втрати, наслідки якої сучасники порівнювали з наслідками землетрусу. Протягом XVI – першої половини XVII ст. демографічна ситуація, що складається в українських землях, зокрема й на Волині, вповні відповідає процесам демографічного тренду цілої Європи, коли відбувається доволі швидке зростання населення, завдяки чому доба другого підйому дістала характеристику «феномену компенсації» попередніх втрат.

Проте характеристика періоду 1650–1750 рр. щодо України не відбиває того трагічного стану речей, що спостерігаються на її теренах. Якщо в масштабах Європи і світу спад 1650–1750 рр. характеризується як менш різкий, порівняно з першим, то для українських земель цей період, пов'язаний з політичними катаклізмами середини і другої половини XVII ст., був часом катастрофічного зменшення чисельності населення і має характеризуватися як період вкрай різкого демографічного спаду. Найскладніше переплетення подій Хмельниччини, російсько-польської війни 1654–1656 рр., Руїни, походів Туреччини і Кримського ханату на українські землі в 1672, 1674, 1675, 1678 роках, походів польського війська під проводом Яна Собеського та великого згону населення з території Правобережної України на Лівобережжя під проводом сина гетьмана Івана Самойловича – Семена Самойловича 1678 р. спричинило спустошення і обезлюднення значної території України, а найбільше постраждала саме Волинь, яка виявилася в епіцентрі військових дій. За згубністю впливу на демографічний стан тогочасних українських земель, особливо Волинського воєводства, М. Ф. Владимирський-Буданов порівнював період 1648–1654 рр. із наслідками татарської навали на давньоруські землі. Однак жоден із вітчизняних істориків досі не взявся підрахувати втрати українського населення внаслідок цих трагічних подій. Тож ця проблема ще чекає на свого дослідника.

ДОДАТКИ

Таблиця I

Номенклатура багатозлюбності волинських жінок (XVI – перша половина XVII ст.)

№ п/п	Прізвище та ім'я дружини	Прізвище та ім'я чоловіків	Джерело
1	Андрузька Марія Андріївна	1 шл. – Н Билчинський 2 шл. – Григорій Сосницький	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 554 зв.–556.
2	Андрузька Тетяна	1 шл. – Каспер Чеховський 2 шл. – Григорій Костюшкович Хоболтовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 315–317а-зв.
3	Бабинська Богдана Семенівна	1 шл. – Лев Полоз 2 шл. – Єсиф Немирич	Lietuvos Metrika (1567–1569). Литовская Метрика, книга публичных дел № 9. – Vilnius, 2001. – С. 183
4	Бабинська Катерина Андріївна	1 шл. – Іван Іванович Городиський 2 шл. – Семен Іванович Хреботович Богуринський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 166, 173 зв.–174.
5	Барсанівна Марія Василівна	1 шл. – Зенко Борсук 2 шл. – Семен Порванецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 179–218.
6	Барсанівна Фенна Василівна	1 шл. – Федір Мушатич 2 шл. – Федір Федорович Селецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 179–218.
7	Бедрицька Ядвіга	1 шл. – NN 2 шл. – Каспер Черневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 612 зв.–613.
8	Бережецька Раїна	1 шл. – Юхно Оранський 2 шл. – Матей Вольський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 7а, арк. 285–285 зв.; спр. 10, арк. 119 зв.
9	Березолупська Добрухна	1 шл. – NN 2 шл. – Мелешко Голубич	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 500 зв.–501.
10	Берестська Олександра Михайлівна	1 шл. – Іван Болобан Осекровський 2 шл. – Каспер Цатковський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 31–33; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 288–289.
11	Білецька Барбара	1 шл. – Яцько Андрійович Дедеркало 2 шл. – Стефан Витковський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 819–820.
12	Білецька Галшка	1 шл. – Єронім Єловицький 2 шл. – Фірлей Броневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 156–158.

Продовження таблиці I

13	Білецька Кристина Олександрівна	1 шл. – Станіслав Вілчинський 2 шл. – Ян Малиновський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 23 зв.
14	Білецька Настася Семенівна	1 шл. – Сава-Гнівош Васильо- вич Рудецький 2 шл. – Дахно Перекальський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 52 зв.
15	Білостоцька Ганна (Овдотя) Ванківна	1 шл. – Іван Іванович Ключь- кий 2 шл. – Михайло Іванович Гу- левич Дрозденський	ЦДІАК України, ф. 2228, оп. 1, спр. 720, арк. 1-4.
16	Білостоцька Ганна Іванівна	1 шл. – Яків Васильович Ощовський 2 шл. – Матвій Андрійович Кошка Жоравицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 3 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 433-436; спр. 15, арк. 455-456.
17	Білостоцька Ганна Олехнівна	1 шл. – Олехно Гніздицький 2 шл. – Іван Маськович Лося- тинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 139-140.
18	Білостоцька Марина Іванівна	1 шл. – Іван Михнович Гуле- вич Перекальський 2 шл. – кн. Януш зі Збаража Воронецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 830 зв.- 832 зв.
19	Білостоцька Марія Романівна	1 шл. – Федір Русин Бере- стецький 2 шл. – Станіслав Гожевський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 523 зв.-525; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 523-524 зв.
20	Білостоцька Софія	1 шл. – кн. Андрій Пузина 2 шл. – Шимон Жабокриць- кий	АЮЗР. – Ч. I, т. IV. – С. 127.
21	Білостоцька Уляна Романівна	1 шл. – Василь Вигура 2 шл. – Мартин Венжа	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 459 зв. – 460 зв.
22	Білостоцька Федора Олехнівна	1 шл. – Богдан Занкович Сми- ковський 2 шл. – Андрій Олехнович Олізаровський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 217 зв.-218
23	Боговитинівна Ко- зерадська Барбара Андріївна	1 шл. – Миколай Федорович Чаплич Шпановський 2 шл. – Криштоф Горайн	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 506 зв.-507; спр. 243, арк. 582 зв.-584 зв.; ПКК. – Т. I, отд. I. – С. 18-26.
24	Боговитинівна Ко- зерадська Маруша Адамівна	1 шл. – Адам Човганський 2 шл. – N Оборський	Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 189, 326.
25	Боговитинівна Ко- зерадська Маруша Федорівна	1 шл. – Криштоф Гуйський 2 шл. – Войцех Мнішек 3 шл. – Ян Лось	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 367-369, спр. 34, арк. 58 зв.-59 зв., 158 зв.-160 зв.
26	Боговитинівна Шумбарська Богда- на Богушівна	1 шл. – Ігнат Джуса 2 шл. – Олексій Зинкович	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 32; Собчук В. Боговитиновичі. – С. 501
27	Боговитинівна Шумбарська Ганна- Єва Михайлівна	1 шл. – Бартош Лащ 2 шл. – Станіслав Тимінський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 691 зв.-693.

Продовження таблиці I

28	Боговитинівна Шумбарська Маріна Стефанівна	1 шл. – Василь Павлович 2 шл. – Матвій Михайлович Єло Малинський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 41–43; ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 8–9 зв.
29	Боговитинівна Шумбарська Настася Стефанівна	1 шл. – Федір Вільгорський 2 шл. – Миколай Ярмолинський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 12, арк. 114–116 зв., спр. 29, арк. 117 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 424 зв.–425 зв.
30	Боговитинівна Шумбарська Федора Михайлівна	1 шл. – кн. Фрідріх Пронський 2 шл. – Миколай Трибуховський 3 шл. – Михайло Дзялинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 438–440 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 444–447.
31	Бокіївна Печихвостська Катерина Гаврилівна	1 шл. – Савка Новгородчич 2 шл. – кн. Мартин Васильович Велицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 19 зв.–20 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 570 зв. –571.
32	Бокіївна Печихвостська Магдалена Гаврилівна	1 шл. – NN 2 шл. – Григорій Абрамович Непокойчицький 3 шл. – Мартин Скотницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 531–531 зв.; спр. 9, арк. 723 зв.–726 зв.; спр. 16, арк. 65–69.
33	Болбасівна Ростоцька Ганна Григорівна	1 шл. – Михайло Федорович Сербин Хорогоринський 2 шл. – Іван Чаплич Шпановський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 171–171 зв.; спр. 8, арк. 232–234, спр. 18, арк. 413–414.
34	Болбасівна Ростоцька Марія	1 шл. – Іван Ошовський 2 шл. – Андрій Іванович Колпитовський 3 шл. – Іван Васильович Линевський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 149 зв.–151; спр. 5, арк. 19; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 140–143.
35	Болбасівна Ростоцька Настася	1 шл. – Ждан Боровицький 2 шл. – Іван Михайлович Хрінницький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 445 зв.–447; спр. 243, арк. 443 зв.–445 зв., 437–439.
36	Болбасівна Ростоцька Орина	1 шл. – Прокіп Матвійович Угриновський 2 шл. – Дмитро Іванович Рогозинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 251 зв.; спр. 13, арк. 51; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 254–255.
37	Болобанівна Осекровська Ганна Іванівна	1 шл. – Федір Шишка Ставецький 2 шл. – Михайло Халаїм 3 шл. – Олександр Федорович Владичко	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 31–33; АЮЗР, ч. VIII, т. III, с. 417–418; Волинські грамоти. – С. 40–42.
38	Борзобогатянка Красенська Ганна Іванівна	1 шл. – Януш Федорович Гулевич Долзький 2 шл. – Олександр Маркович Жоравницький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 430 зв.–431 зв.; спр. 7, арк. 11.
39	Борзобогатянка Красенська Магдалена Олексівна	1 шл. – Прокіп Григорович Шельвовський 2 шл. – Ян Завадський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 27 зв.–28 зв.
40	Борзобогатянка Красенська Марія Іванівна	1 шл. – Яцько Стецькович Добрилчицький 2 шл. – Василь Іванович Рогозинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 2; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 70–73.

Продовження таблиці 1

41	Борзобогатянка Красенська Марія Олехнівна	1 шл. – Іван Сенюта 2 шл. – Олександр Лясота	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 62–63; Волинські грамоти, с. 35–36.
42	Борзобогатянка Красенська Раїна Олехнівна	1 шл. – Миколай Рудгерд 2 шл. – Станіслав Держанов- ський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 1254–1255 зв.; спр. 16, арк. 428–429 зв.
43	Боровицька Марія Томилівна	1 шл. – Григорій Колимський 2 шл. – Олізар Єрлич Ти- ненський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 1–3 зв.
44	Брозовська Раїна	1 шл. – Андрій Рогуський 2 шл. – Миколай Ласинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 41–43, 232–233, 387–391.
45	Буремльська Марія (Марина) Дмитрівна, кн.	1 шл. – Григорій Єнкович Кол- мовський 2 шл. – Філон Лукашович Ко- тельницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 925–926 зв.; спр. 8, арк. 112 зв.–114 зв.
46	Буремльська Мари- на Олександрівна, кн.	1 шл. – Петро Мокосій Ши- бенський 2 шл. – Федір Хмара Ми- ловшський 3 шл. – Ждан Войсецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 223 зв.–224, 267 зв.; спр. 8, арк. 38; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 313.
47	Бутовичівна Марія Богушівна	1 шл. – Василь Валах 2 шл. – Каспер Залеський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 41–41 зв.
48	Бутовичівна Олена Семенівна	1 шл. – Криштоф Лац 2 шл. – кн. Юрій Юрійович Пузина	Jerlicz J. «Latopisiec». – S. 82.
49	Буховецька Маруша	1 шл. – Миколай Гапонович Новоселецький 2 шл. – Станіслав Миколайо- вич Дубровський 3 шл. – Станіслав Рембеський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 287–288 зв., 292–293; спр. 19, арк. 708– 710, 740–741.
50	Вагановська Марія Федорівна	1 шл. – кн. Януш Олександро- вич Порицький 2 шл. – Гаврило Васильович Бокій Печихвостський 3 шл. – Дахно Гулевич Перекальський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 409–410 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 277– 279 зв.; спр. 7, арк. 625; спр. 9, арк. 543 зв.–546; ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 348–349.
51	Веденецька Любець- ка Фенна Дмитрівна, кн.	1 шл. – Малхер Насиловський 2 шл. – Щасний Миколайович Харлинський	Wolff J. Kniazowie. – S. 207; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 322
52	Венгленська Катери- на Якубівна	1 шл. – Павло Черневський 2 шл. – Станіслав Рогульський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 331–338; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 191–194.
53	Вербентівна Катери- на Адамівна	1 шл. – Ян Васильович Красов- ський 2 шл. – N Алхимовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 227 зв.–228 зв.
54	Вербицька Євфимія Юрїївна	1 шл. – Ян Андрійович Вер- бицький 2 шл. – кн. Андрій Іванович Вишневецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 27–28; Wolff J. Kniazowie. – S. 568.

Продовження таблиці I

55	Верещака Ганна Щаснівна	1 шл. – Григорій Пашкевич Елець 2 шл. – Богдан Іванович Гуле- вич Дрозденський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 459.
56	Вечорина Ганна	1 шл. – Н Чагадаєвич 2 шл. – кн. Василь Михайло- вич Сокольський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 652; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 375–378.
57	Вигурянка Маруша	1 шл. – Остафій Дахнович Гу- левич Перекальський 2 шл. – Федір Іванович Білецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 195 зв.– 196 зв., 224 зв.–227; 855– 856, 952 зв.–956.
58	Визгердівна Брансь- ка Маруша	1 шл. – Яцько Семенович Минковський 2 шл. – Лукаш Минковський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 427–428 зв., 682 зв.–684.
59	Висоцька Катерина (Марина) Духівна	1 шл. – кн. Абрагам Федорович Ружинський 2 шл. – Ян Лимонт	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 270 зв.–271; спр. 52, арк. 56 зв.
60	Вишневецька Олек- сандра Андріївна, кн.	1 шл. – кн. Юрій Іванович Чорторийський 2 шл. – Ян Лагодовський	Wolff J. Kniazowie. – S. 568–569; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 325, 336.
61	Вишневецька Софія Андріївна, кн.	1 шл. – Ян Домінікович Пац 2 шл. – Криштоф Вацлав Ше- мет 3 шл. – Ян Остафійович Тиш- кевич	Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 336.
62	Вишневецька Корибутівна Кри- стина Адамівна, кн.	1 шл. – Миколай Остафійович Ело Малинський 2 шл. – Петро Данилович	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 235, арк. 1052 зв.–1055; спр. 243, арк. 49–50; Wolff J. Kniazowie. – S. 558.
63	Вільгорська Агнеш- ка	1 шл. – Василь Козаревський 2 шл. – Адам Лац Стримелецький	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 463–464 зв.
64	Вількочимська Софія	1 шл. – Станіслав Дунін Пши- меш 2 шл. – Миколай Тишка	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 582–589.
65	Вкринська Кристи- на	1 шл. – Вацлав Чаплич Шпа- новський 2 шл. – Мойзеш Сенюта	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 90–91.
66	Волчківна (Волчко- вичівна) Євфрузіна Олізарівна	1 шл. – Мартин Ходоровський 2 шл. – Олександр Замоєсь- кий	АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 538–545.
67	Вольська Агнешка	1 шл. – Василь Козаревський 2 шл. – Адам Лац Стреме- лецький	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 463–464 зв.
68	Вонсовичівна Кате- рина	1 шл. – Н Линевський 2 шл. – Вавринець Роговський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 406 зв.– 407 зв.
69	Ворищська Ганна Федорівна	1 шл. – Сидір Васильович Бар- сан 2 шл. – Марко Васильович Жоравницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 179–218.

Продовження таблиці I

70	Воронецька Маруша Станіславівна, кн.	1 шл. – Іван Матвійович Білостоцький 2 шл. – Станіслав Млодзяновський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 1374 зв.–1378 зв.
71	Воронецька Олександра Матясівна (Матушівна), кн.	1 шл. – Іван Григорович Болбас Ростоцький 2 шл. – Криштоф Савич Єловицький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 343–345 зв.; спр. 15, арк. 463–463 зв.
72	Воронянка Боратинська Овдотя Томилівна	1 шл. – Андрій Добринський 2 шл. – Онисій Лукаревський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 248–251 зв.
73	Воронянка Боратинська Федора Федорівна	1 шл. – Миколай Восгровський 2 шл. – Олександр Стан	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 44, арк. 290–291 зв.
74	Воцатинська Катерина	1 шл. – Іван Ключський 2 шл. – N Гулевич Дрозденський	ЦДІАК України, ф. 2228, оп. 1, спр. 720, арк. 1–4.
75	Врещівна Щасна	1 шл. – Марко Дмитрович Новоселицький 2 шл. – Богдан Кражинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 92 зв.–93 зв.
76	Гостська Анастасія Романівна	1 шл. – Іван Петрович Калусовський 2 шл. – Ян Гурко Омелянський 3 шл. – Валентій Вкринський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 680–682.
77	Гостська Марія Романівна	1 шл. – Андрій Федорович Єлець 2 шл. – Петро Іванович Хом'як Смордовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292 зв.–307; спр. 8, арк. 366 зв.–367.
78	Гостська Настася Василівна	1 шл. – Іван Олеша 2 шл. – Іван Лосятинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 389–390 зв.; спр. 61, арк. 279–279 зв.
79	Головинська Федора Яцьківна	1 шл. – Федір Черевчій 2 шл. – Ян Волицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 656 зв.–660 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 454–459.
80	Головчинська Софія, кн.	1 шл. – кн. Григорій Сангушко Кошерський 2 шл. – Станіслав Мнішек	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 110 зв.; спр. 19, арк. 12–14.
81	Гольшанська Марія Юрїївна, кн.	1 шл. – Андрій Якубович Монтотт Коблинський 2 шл. – Михайло Тихнович Козинський 3 шл. – кн. Андрій Михайлович Курбський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 28; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 361.
82	Горайнівна Катерина Федорівна	1 шл. – Петро Дениско Матвієвський 2 шл. – Мартин Якович Ясеницький 3 шл. – Валентій Пашинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 8 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 287 зв.–289.
83	Горловська Богдана Мойсеївна	1 шл. – Федір Горайн 2 шл. – Петро Олеша	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 429–430.
84	Грабянка Галжбета	1 шл. – Амброжій Чарнолоський 2 шл. – Валеріан Орховський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 66, арк. 5–6.

Продовження таблиці I

85	Грузевичівна Ганна	1 шл. – Бенедикт Гуляльницький 2 шл. – Ян Івановський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 257 зв.–259.
86	Гулевичівна Марія Василівна	1 шл. – кн. Іван Дмитрович Буремльський 2 шл. – Ян Федорович Бокій Печихвостський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 804–805; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 321–323.
87	Гулевичівна Воютинська Ганна Семенівна	1 шл. – Прокіп Микитич Білостоцький 2 шл. – Матис Комнацький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 116–117 зв.; спр. 14, арк. 1373–1374 зв.; спр. 19, арк. 648–651 зв.
88	Гулевичівна Воютинська Марина Семенівна	1 шл. – Матвій Романович Білостоцький 2 шл. – Ян Закревський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 329 зв.–330.
89	Гулевичівна Воютинська Маруша Яцьківна	1 шл. – Остафій Новоселицький 2 шл. – Ян Станський 3 шл. – Станіслав Нашчинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 43 зв.; спр. ш, арк. 346 зв.–347.
90	Гулевичівна Воютинська Раїна Гаврилівна	1 шл. – Фалалей Іванович Рогозинський 2 шл. – Миколай Михайлович Хрінницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 19–19 зв.; спр. 8, арк. 221 зв., 453 зв.–454.
91	Гулевичівна Долзька (Должецька) Федора Янушівна	1 шл. – Павло Васильович Бранський 2 шл. – Ян Напольський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 14–15 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 635 зв.
92	Гулевичівна Дрозденська Кристина	1 шл. – Миколай Пузовський 2 шл. – Станіслав Козицький	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 63, арк. 686 зв.–687.
93	Гулевичівна Дрозденська Овдотя Іванівна	1 шл. – Григорій Іванович Козинський 2 шл. – Станіслав Хмелевський 3 шл. – Петро Костюшкович Хоболтовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 374–375 зв.; спр. 13, арк. 77 зв.–78 зв.
94	Гулевичівна Перекальська Анастасія Дахнівна	1 шл. – Сава-Гнівош Васильович Рудецький 2 шл. – Іван Семенович Білецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 82 зв.; спр. 18, арк. 404 зв.–405; 772–772 зв.
95	Гулевичівна Перекальська Марина Іванівна	1 шл. – Томаш Могильницький 2 шл. – Андрій Зджитовецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 216, арк. 60 зв.–62 зв.
96	Гулевичівна Перекальська Овдотя Левківна	1 шл. – Федір Ласко 2 шл. – Якуб Медушевський 3 шл. – Ян Тимофійович Майковський ?	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 442зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 730 зв.–736.; спр. 8, арк. 13 зв.; спр. 11, арк. 2–2 зв.; спр. 12, арк. 104 зв.–105.
97	Гулевичівна Перекальська Раїна Дахнівна	1 шл. – Йона Якимович Мушата Охлоповський 2 шл. – Федір Панасович Лешницький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 883; ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 227–227 зв.

Продовження таблиці 1

98	Гулевичівна Піддубинська Богдана Григорівна	1 шл. – кн. Остафій Андрійович Четвертенський 2 шл. – Павло Вишинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 34–35.
99	Гулевичівна Піддубинська Софія Григорівна	1 шл. – Кіндрат Богданович Смиківський 2 шл. – Григорій Дахнович Жабокрицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 395 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 836 зв.–839 зв., 840–841 зв.
100	Гулевичівна Радощинська Констанція Дем'янівна	1 шл. – Адам Федорович Урсул Рудецький 2 шл. – Петро Яцимирський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 70; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 33 зв.
101	Гулевичівна Радощинська Марія Романівна	1 шл. – Федір Злоба Чернчицький 2 шл. – Ян Рогалина	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 546–546 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 220 зв.–221.
102	Гулевичівна Смолиговська Галшка Василівна	1 шл. – Криштоф Адамович Потій 2 шл. – Стефан Лозка	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 1360 зв.–1363; спр. 19, арк. 102 зв.–104 зв.
103	Гулевичівна Смолиговська Галшка Михайлівна	1 шл. – Петро Станішевський 2 шл. – Петро Підгороденський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 260, арк. 436 зв.–448; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 603–612.
104	Гулевичівна Смолиговська Ганна Василівна	1 шл. – кн. Федір Іванович Четвертенський 2 шл. – кн. Юрій Богданович Пузина	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 599 зв.; спр. 14, арк. 601–602 зв.
105	Гулевичівна Смолиговська Марина Іванівна	1 шл. – Себестіян Богушевич Приборовський 2 шл. – кн. Станіслав Войнич Воронецький 3 шл. – Павло Андрійович Баковецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 476–479 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 462–468.
106	Гуменицька Овдотя Наумівна	1 шл. – Григорій Дмитрович Мишка Холоневський 2 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 51.
107	Гурко Омелянська Барбара	1 шл. – Адам Свищовський 2 шл. – Мартин Матисовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 434.
108	Гесинська Ганна Щаснівна	1 шл. – N Смітковський 2 шл. – Гаврило Бронницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 37–38.
109	Джусянка Настася Богданівна	1 шл. – Олехно Михайлович Тесовський 2 шл. – Іван Горайн	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 367; АЮЗР. – Ч. I, т. I. – С. 95–116.
110	Дзиківна Марина Миколаївна	1 шл. – Андрій Важинський 2 шл. – Станіслав Бристам	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 60.
111	Диковицька Катерина Іванівна	1 шл. – Михайло Михайлович Ощовський 2 шл. – Станіслав Защинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 812–812 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 384 зв.–385 зв.
112	Добринська Єва Андріївна	1 шл. – Якуб Курош (Куровський) 2 шл. – Миколай Жаковський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 648 зв.–650 зв., 738 зв.–740.

Продовження таблиці I

113	Дривинська Люція-Тереза Лаврентіївна	1 шл. – Олександр Жабокрицький 2 шл. – Стефан-Костянтин Пісочинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 272–273 зв.; ПІКК. – Т. I, отд. I. – С. 81–88.
114	Дривинська Марина	1 шл. – Ян Залеський (Заленський?) 2 шл. – Ян Красовський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 42–42 зв.
115	Дривинська Настася Василівна	1 шл. – Н Федоровецький 2 шл. – Тиміш Васильович Дубницький 3 шл. – Федір Джус	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 220–221; Волинські грамоти. – С. 212–213.
116	Дривинська Овдотя Василівна	1 шл. – Прокіп Степанович Гуляльницький 2 шл. – Януш Андрійович Кошка Жоровицький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 376 зв.–377 зв., 377 зв.–380; ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 220–221, 223–223 зв.
117	Дрогичинська (з Дрогичин) Галшка	1 шл. – Миколай Мархоцький 2 шл. – Ян Васильович (Михайлович?) Жоравницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 645 зв.–647 зв.
118	Друцька Любецька Ганна Романівна кн.	1 шл. – Матвій Дубровський 2 шл. – М. Леварт 3 шл. – Андрій Непрецький 4 шл. – Миколай Юрійович Остик 5 шл. – кн. Павло Юрійович Соколинський	Wolff J. Kniazowie. – S. 204–206; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 323.
119	Друцька Соколинська Марина Андріївна, кн.	1 шл. – кн. Олександр Дмитрович Буремльський 2 шл. – Іван Михайлович Хрінницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 936 зв.–939; спр. 12, арк. 465–466 зв.
120	Дубровська Барбара Миколаївна	1 шл. – Ян Комнацький 2 шл. – Ян Гослицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 556 зв.–557; ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 943–945 зв.
121	Єловицька Анна	1 шл. – Єронім Хребтович 2 шл. – Миколай Бабинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 280, арк. 581–584 зв.
122	Єловицька Катерина Антонівна	1 шл. – Н Хом'як Смордовський 2 шл. – Гаврило Романович Гостський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 177.
123	Єловицька Настася Гнівошівна	1 шл. – Якуб Людвиський 2 шл. – Григорій Данилович	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 384 зв., 144 зв.; спр. 37, арк. 320 зв.–324 зв.
124	Єловицька Софія Антонівна	1 шл. – Вацлав Вільгорський 2 шл. – Станіслав Вілам	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 804.
125	Єловицька Федка	1 шл. – Іван Гринькович Козинський 2 шл. – Н Клевецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 3–4 зв., 14 зв.–15, 28.
126	Єло Куневська Марія Андріївна	1 шл. – Гнівош Пісочинський 2 шл. – Іван Сосницький 3 шл. – Петро Бучайський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 248 зв.–249, 521.

Продовження таблиці I

127	Ело Малинська Анастасія Михайлівна	1 шл. – кн. Андрій Федорович Головня Острожецький 2 шл. – Миколай Олександро- вич Семашко	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 28–31; спр. 18, арк. 33; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 94–95, 364–365.
128	Ело Малинська Олена Михайлівна	1 шл. – Григорій Васильович Чаплич Шпановський 2 шл. – Павло Пілавський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 3–4 зв., 14 зв.– 15, 28.
129	Езерська Барбара Левантівна	1 шл. – Остафій Львович Бухо- вецький 2 шл. – Ян Богуфал	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 991 зв.–993 зв.
130	Єничівна Огренка Остахнівна	1 шл. – Маско (Максим) Олех- нович Шпаковський 2 шл. – Матвій Росток 3 шл. – Семен N	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 636, 827 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 461–461 зв.; спр. 8, арк. 627–627 зв.
131	Єрличівна Феліціяна	1 шл. – Самуель Володкевич 2 шл. – Єремія Тиша Биковсь- кий	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 60.
132	Єсифовичівна Оле- на Карпівна	1 шл. – Василь Михайлович Семашко Риканський 2 шл. – Іван Кадянович Ча- плич Шпановський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 166; спр. 6, арк. 241 зв.–243.
133	Єсманівна Федора Гливовна (Глібівна?)	1 шл. – NN 2 шл. – Матвій Росток	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 724–725 зв.
134	Жабокрицька Маріанна	1 шл. – N Холоневський 2 шл. – Ярош Григорович Сосницький	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 80.
135	Жижемська Ганна Михайлівна, кн.	1 шл. – Немира Богданович Хрінницький 2 шл. – Богуш Боговитинович	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 438–440; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 442–447.
136	Житинська Полагія	1 шл. – NN 2 шл. – Андрій Богушевич	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 701 зв.–702 зв..
137	Жуківна Софія Стефанівна	1 шл. – Василь Микитич Ощовський 2 шл. – Федір Михнович Порванецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 470 зв.; спр. 13, арк. 601–603 зв.
138	Жуковецька Раїна Янівна	1 шл. – Кмита Посник Івачковський 2 шл. – Гаврило Єрлич Тиненський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 428 зв.–430; спр. 17, арк. 535–535 зв.
139	Жулинська Гелена	1 шл. – Геліаш Павлович Оранський 2 шл. – Петро Лащ	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 44, арк. 2-3, 167 зв.–168.
140	Заберезинська Ган- на Янівна	1 шл. – Фрідріх Іванович Сапега 2 шл. – кн. Стефан Андрійович Збараський	Wolff J. Kniazowie. – S. 613. Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 334.
141	Загоровська Раїна Янівна	1 шл. – N Шалевський 2 шл. – Станіслав Цуровський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 281–283.

Продовження таблиці I

142	Залеська (Медвідь Залеська?) Галжбета	1 шл. – N Яблонівський 2 шл. – Мар'ян Гродзинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 396 зв.–398 зв.
143	Залеська (Медвідь Залеська?) Гелена Станіславівна	1 шл. – кн. Матуш Олександрович Порицький 2 шл. – Фронц Круш	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 93 зв.–95; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 96–101.
144	Залеська (Медвідь Залеська?) Маруша	1 шл. – N Торчинський 2 шл. – N Милевський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 401–403.
145	Золотолинська (Злотолинська) Галшка Василівна	1 шл. – Петро Рогачевський 2 шл. – Олександр Рубецький Вигівський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 231–232, 291–293.
146	Зубцовська Анастасія Кирилівна	1 шл. – Филип Ванко 2 шл. – Лаврентій Васильович Дривинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 272–273 зв., 574; ПМК. – Т. I, отд. I. – С. 81–88.
147	Зубцовська Федора	1 шл. – Андрій Лаврентійович Дривинський 2 шл. – Самуель Солоневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 287–288 зв.
148	Іваницька Олександра	1 шл. – Ян Новоселицький 2 шл. – Ян Янович Боговитин Шумбарський 3 шл. – Іван Хребтович Богуринський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 670–670 зв., 679 зв.–680.
149	Іваницька Софія	1 шл. – Шимон Єло Малинський 2 шл. – Юрій Завиша	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 276–276 зв.
150	Івановська Маруша	1 шл. – Якуб Петриковський (Потриковський) 2 шл. – Богдан Шайтур	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 113 зв.–114, 252 зв.–254.
151	Кандибянка Прокшичівна Раїна Станіславівна	1 шл. – Федір Борейко Кнерутський 2 шл. – Михайло Линецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 293–296, 357 зв.–358; 705–707 зв.
152	Кимберівна Ядвіга	1 шл. – Миколай Лепесовицький 2 шл. – Лукаш Головинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 258, арк. 15–19.
153	Киселівна Ганна Гнівошівна	1 шл. – Іван Дахнович Жабокрицький 2 шл. – Філон Іванович Полоз 3 шл. – Фалалей Марковський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 132–133; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 203 зв.–206; спр. 13, арк. 45 зв.–46 зв.; Волинські грамоти. – С. 199–201.
154	Киселівна Марія	1 шл. – Андрій Новоселицький 2 шл. – Федір Федорович Ворона Боратинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 516.
155	Киселівна Олена Тимофіївна	1 шл. – Михайло Іванович Яковицький 2 шл. – Богдан Костюшкович Хоболтовський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 4 зв.–5 зв., 28–29; спр. 6, арк. 132–133; Волинські грамоти. – С. 218–219.
156	Киселівна Федора Гнівошівна	1 шл. – Ян Львович 2 шл. – Михайло Война Оранський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 202 зв.–203; Волинські грамоти, с. 199–201.

Продовження таблиці I

157	Кірдеївна Мильська Марія Петрівна	1 шл. – Ян Крупський 2 шл. – Роман Іванович Гостський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 37–39.
158	Клюська Ганна Іванівна	1 шл. – Оникій Бутетицький 2 шл. – Бартош Мешковський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 341 зв.–342; Волинські грамоти. – С. 23–26.
159	Клюська Ганна Матвіївна	1 шл. – N Мелешко 2 шл. – Стефан Михайлович Гулевич Дрозденський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 463–465 зв.
160	Козечанка Ганна Дмитрівна, кн.	1 шл. – Юнко Колмовський 2 шл. – Миколай Дубровський 3 шл. – Шимон Миколайович Харлинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 397–398; спр. 245, арк. 95 зв.–97 зв.
161	Козечанка Катери- на, кн.	1 шл. – Ян Іванович Сви- щовський 2 шл. – Стефан Коритенський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 110–111 зв., 165 зв.–167.
162	Козинська Барбара Михайлівна	1 шл. – кн. Миколай Ярославо- вич Раполовський 2 шл. – кн. Юрій Андрійович Збараський 3 шл. – Андрій Фірлей з Дубровиці	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 548 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 61 зв.–63; ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 96 зв.–100; Wolff J. Kniaziowie. – S. 61–612.
163	Козинська Настася Іванівна	1 шл. – Василь Вигура 2 шл. – Томаш Плонський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 1319 зв.–1321; спр. 15, арк. 136–137 зв.; спр. 16, арк. 139 зв.–140.
164	Козинська Олена Семенівна	1 шл. – Іван Іванович Білостоцький 2 шл. – Войтех Семко 3 шл. – Григорій Горайн	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 436–440; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 68 зв.; спр. 9, арк. 537–538; спр. 19, арк. 455–456.
165	Козинська Раїна Семенівна	1 шл. – NN 2 шл. – Олександр Львович Вільгорський 3 шл. – N Коленський (Голенський)	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 304–309, 314– 316 зв., 326–327.
166	Колпитовська Ма- рина Андріївна	1 шл. – Гаврило Семенович Козинський 2 шл. – Богдан Іванович Клюський 3 шл. – Іван Іванович Мишка Холоневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 55–57; спр. 243, арк. 351–352.
167	Колпитовська Пола- гя Яківна	1 шл. – Іван Яцькович Літинський 2 шл. – Марко Гаврилович Мишка Холоневський 3 шл. – Богуш Липленський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 47–49; ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 177–178.
168	Колпитовська Федо- ра Костянтинівна	1 шл. – Василь Михайлович Ощовський 2 шл. – Олександр Григоро- вич Сенюта Ляховецький 3 шл. – кн. Юрій Михайлович Чорторійський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 97–99; Пам'ятки. – С. 88–89.

Продовження таблиці I

169	Коляновська (з Колянова) Катерина	1 шл. – Михайло Малинський 2 шл. – Ян Войтановський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 56 зв.–58 зв.
170	Коптівна Овдотя	1 шл. – N Кропивницький 2 шл. – Михайло Кендзерський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 109–109 зв.
171	Кордишівна Раїна	1 шл. – Іван Олишвенський 2 шл. – Василь Олексійович Околов	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 122–123.
172	Коритенська Ганна Михайлівна	1 шл. – кн. Юрій Богданович Масальський 2 шл. – Михайло Янушович Гулевич Долзький (Должецький)	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 689–689 зв.; спр. 15, арк. 708–711.
173	Коритенська Опранка Федорівна	1 шл. – кн. Остафій Васильович Сокольський 2 шл. – Микита Михайлович Ощовський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 309–310 зв.
174	Костюшковичівна Хоболтовська Ганна Богданівна	1 шл. – Іван Романович Сенюта Ляховецький 2 шл. – Костянтин Якович Колпитовський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 156–160.
175	Костюшковичівна Хоболтовська Катерина	1 шл. – Богущ Заяць Зденіжський 2 шл. – Ярош Мошинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 461–462 зв., 464 зв.–466.
176	Костянка Макотерська Ганна Григорівна	1 шл. – Андрій Хмара 2 шл. – Богдан Сосницький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 16 зв.; спр. 17, арк. 721 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 696–698.
177	Краєвська Катерина Станіславівна	1 шл. – Михайло Мелешко 2 шл. – Гаврило Модринський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 26, арк. 361–362 зв.
178	Красносельська Богдана Романівна	1 шл. – Дмитро Олехнович Козинський 2 шл. – Ян N	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 154 зв.–155.
179	Красовська Овдотя Василівна	1 шл. – Федір Федорович Боговитин Козерадський 2 шл. – Олександр Вишинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 654–656.
180	Кратовичівна Ганна	1 шл. – Фабіян Глиницький 2 шл. – Федір Бруяка	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 840 зв.–845; ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 621–625.
181	Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Марія Яківна, кн.	1 шл. – Василь Красовський 2 шл. – Василь Григорович Привередовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 100–101; спр. 6, арк. 255–257; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 170–173 зв.
182	Куликовська Анна	1 шл. – Андрій Мшальський 2 шл. – Самійло Черневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 273, арк. 492–494.
183	Куровська Катерина	1 шл. – Станіслав Одинець 2 шл. – Григорій Бронницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 883–884.
184	Курцевичівна Булижанка Катерина Коріатовичівна, кн.	1 шл. – Михайло Вітонізький 2 шл. – Олександр Вонсович 3 шл. – Ян Прусиновський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 289 зв.–290, 556 зв.–557.

Продовження таблиці I

185	Лагодівська Ганна Ванківна	1 шл. – кн. Богдан Солтанович Сокольський 2 шл. – Федір Дубровський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 54 зв.–55 зв.
186	Лагодівська Томила Ванківна	1 шл. – Семен Тур 2 шл. – Богдан Туминський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 368–369.
187	Лашівна Марета Амброжівна	1 шл. – кн. Андрій Андрійович Буремльський 2 шл. – Матвій Лешнівський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 2 зв.–3 зв.; спр. 12, арк. 655–657 зв.
188	Ледуховська Полонія Гнівошівна	1 шл. – Троян Чернацький 2 шл. – Андрій Волчко	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 865–884.
189	Лепесовицька Настася Григорівна	1 шл. – Григорій Сахнович 2 шл. – Олександр Іванович Козинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 27–28; спр. 14, арк. 865–868 зв.
190	Лешнівська Катерина	1 шл. – Єронім Янович Харлинський 2 шл. – кн. Стефан Яцькович Святополк Четвертенський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 235, арк. 531–533; спр. 243, арк. 56–57 зв., 275 зв.–277 зв.; спр. 245, арк. 56 зв.–58 зв., 275 зв.–277 зв.
191	Лещинська Маріанна	1 шл. – Андрій Фірлей 2 шл. – кн. Януш Янушович Заславський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 334 зв.–335.
192	Линевська Анна	1 шл. – Іван Свищовський 2 шл. – Андрій Черневський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 214–215.
193	Линевська Маруша Войнівна	1 шл. – Федір Гулевич 2 шл. – Остап Михайлович Мокосій Баковецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 88–92, 334–335.
194	Линевська Настася Михайлівна	1 шл. – Ян Фалібовський 2 шл. – кн. Роман Велятицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 583–583 зв.
195	Лібішевська Люція	1 шл. – Григорій Дедеркало 2 шл. – Федір Войнич Боговигтин Козерадський 3 шл. – Щасний Галезький	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 88 зв.–90, 953–956 зв.
196	Лозчанка Софія Андріївна	1 шл. – Яків Петрович Боговигтин Шумбарський 2 шл. – кн. Василь Сангушко Ковельський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 71; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 27–30.
197	Лонцька Катерина Янівна	1 шл. – кн. Костянтин Одинець Сокольський 2 шл. – Самуель Пец	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 128–129, 372–372 зв., 396–397.
198	Лосятинська Катерина Іванівна	1 шл. – Станіслав Вросовський 2 шл. – Ждан Опанасович Лешницький	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 975 зв.
199	Людovicівна Настася	1 шл. – Ян Прокулей 2 шл. – Павло Посник	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 483–483 зв.
200	Масальська Марія Андріївна, кн.	1 шл. – Костянтин Михайлович Єло Малинський 2 шл. – Юрій Бокій Дениславський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 651–655 зв.

Продовження таблиці I

201	Мелешко Марина Іванівна	1 шл. – Прокіп Волчко Жасковський 2 шл. – Олександр Сидорович Бокій	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 677–678; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 134–137.
202	Мешковська Елжбета	1 шл. – Самуель Тулковський 2 шл. – Станіслав Смитковський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 85, арк. 4; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 552–558.
203	Микулинська Анна	1 шл. – Андрій Ярмолинський 2 шл. – кн. Стефан Яцькович Четвертенський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 223; спр. 213, арк. 109 зв.; ф. 26, оп. 1 спр. 41, арк. 276–278. Wolff J. Kniaziowie. – S. 43.
204	Микулинська Невида-на Олехнівна	1 шл. – N Шельвовський 2 шл. – Григорій Кайдаш	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 56.
205	Микулинська Олена	1 шл. – N Бутович 2 шл. – N Клембовський 3 шл. – Стефан Лев	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 71, арк. 397–397 зв.
206	Минківська Раїна	1 шл. – N Іляшновицький 2 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 267 зв.–270
207	Мировицька Настася Янівна	1 шл. – Павло Пшездецький 2 шл. – Петро Даменський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 64–66, 67–68 зв.
208	Мишчанка Холоневська Олена Іванівна	1 шл. – Іван Гаврилович Селецький 2 шл. – Іван Михнович Порванецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 27, арк. 789–790 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 669 зв.–671.
209	Монтовтівна Коблинська Ганна Якубівна	1 шл. – Щасний Гесинський 2 шл. – Миколай Палуцький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 127 зв.–132, 532–539 зв.
210	Монтовтівна Коблинська Ганна Янівна	1 шл. – кн. Богуш Дмитрович Любецький 2 шл. – кн. Василь Сокольський 3 шл. – Казимир Ледницький 4 шл. – Павло Згличинський	АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 44–45, 80–81, 179–81, 249, 469–472.
211	Мошинська Марина	1 шл. – Василь Богуцький 2 шл. – Гаврило Михайлович Коритенський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 205–205 зв.
212	Немценовичівна Дорота Петрівна	1 шл. – Григорій Вилковський 2 шл. – Григорій Гнівошович Кисіль	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 204 зв.–205; Волинські грамоти. – С. 165–166.
213	Несвіцька Олександра Адамівна	1 шл. – Петро Линецький 2 шл. – Миколай Бобовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 228–231, 311–312.
214	Новоселицька Опранка	1 шл. – Михайло Літинський 2 шл. – Яцько Гулевич Воютинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 334 зв.–335
215	Обремська Дорота	1 шл. – Фронц Свідерський 2 шл. – Станіслав Мошенський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 276 зв.–281.

Продовження таблиці I

216	Окорська Софія Олехнівна	1 шл. – Михайло Васильович Вітонизький 2 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 380–382.
217	Окорська Ядвіга Василівна	1 шл. – Іван Маркушевський 2 шл. – Федір Васильович Білостоцький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 472–474.
218	Олізаровська Кате- рина Григорівна	1 шл. – Корнило Ладський 2 шл. – Миколай Горловський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 82–84.
219	Олізаровська Полонія Станіславівна	1 шл. – Якуб Подскарбський 2 шл. – Юрій Бережецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 101–102 зв., 421 зв.–423 зв.
220	Оранська N Войнівна	1 шл. – N Глинський 2 шл. – Криштоф Резчин	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 79, арк. 1469 зв.– 1471 зв.; Пам'ятки. – С. 275–276.
221	Оранська Нерадка	1 шл. – Аврам Тимофійович 2 шл. – Михайло Грицькович Верховський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 76–78 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 55 зв.
222	Орловська Дорота	1 шл. – Генрик Венгнер 2 шл. – Петро Мончинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 227 зв.–229.
223	Охлоповська Магда- лена Якимівна	1 шл. – Ян Русальський 2 шл. – Миколай Васковський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 82–83.
224	Ошовська Настася Василівна	1 шл. – Ян Гапонович Новосе- лицький 2 шл. – Криштоф Васильович Семашко	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 605 зв.–607, 740–741 зв.
225	Ошовська Настася Микитівна	1 шл. – Ян Медведський з Ва- люв 2 шл. – Петро Богданович Со- лоневський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 750–753 зв.; спр. 13, арк. 225 зв.
226	Ошовська Настася Михайлівна	1 шл. – Борис Дахнович Охло- повський 2 шл. – Петро Білецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 480–480 зв.; спр. 20, арк. 194–194 зв.
227	Ошовська Софія Іванівна	1 шл. – Микита Романович Білостоцький 2 шл. – Іван Сенюта Ляховець- кий	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 768–769 зв.
228	Оханковська Анна Доброгостівна	1 шл. – Миколай Васильович Білостоцький 2 шл. – Федір Тихнович Леш- ницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 540–543 зв.; спр. 20, арк. 118–119 зв.
229	Павловська Ядвіга	1 шл. – Андрій Гурко 2 шл. – Ян Гродицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 375 зв.–376.
230	Пашинська Агнешка	1 шл. – NN 2 шл. – Войтех Станішевський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 538–539 зв.
231	Підберезька Федора	1 шл. – Ян Путошинський 2 шл. – Олександр Макарьсь- кий	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 214, арк. 774; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 595–597.
232	Підгороденська Марина Іванівна	1 шл. – Семен Богушович Пу- зовський 2 шл. – Ян Касперський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 389 зв., 391, 395 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 309.

Продовження таблиці I

233	Покотилівна Парахна	1 шл. – Станіслав Приборовський (Прибор Билденкович) 2 шл. – Миколай Нападковський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 96 зв. – 97 зв.
234	Полубенська Ганна Василівна, кн.	1 шл. – кн. Олександр Андрійович Сангушко Кошарський 2 шл. – Миколай Юрійович Завиша 3 шл. – Размус Богданович Довгирд	Wolff J. Kniaziowie. – S. 372; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 342.
235	Полубенська Маріна Андріївна, кн.	1 шл. – Кирило Зубцовський 2 шл. – Ян Вишне夫斯基й	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 841-841 зв.; спр. 12, арк. 28-29 зв.; спр. 14, арк. 937-939 зв.
236	Полубенська Маріна Львівна, кн.	1 шл. – Іван Васильович Копоть 2 шл. – Станіслав Нарушевич	Wolff J. Kniaziowie. – S. 373; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 342.
237	Понятовська Анна	1 шл. – Михайло Мелешко 2 шл. – Матвій Петрович Бродський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 563-564 зв., 744-745 зв.
238	Порванецька Галшка	1 шл. – Вацлав Рицевський 2 шл. – Ян Корчаківський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 373 зв. – 378 зв.
239	Порицька Барбара Олександрівна, кн.	1 шл. – Ян Якубович Монтовт Коблинський 2 шл. – Олександр Богданович Семашко на Хупкові	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 230; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 640-643 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 78-79.
240	Посяговецька Марія Томківна	1 шл. – Масько Іванович Хом'як Смордовський 2 шл. – Семен Іванович N	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 31-33 зв.; спр. 6, арк. 62 зв. – 63; спр. 5, арк. 75, 77-79, 214-216 зв.
241	Потоцька Анна	1 шл. – Станіслав Гольський 2 шл. – кн. Костянтин Янушович Заславський 3 шл. – кн. Кароль Корецький	Wolff J. Kniaziowie. – S. 602; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 310.
242	Привередовська Тетяна Григорівна	1 шл. – Гнівош Гурко Омелянський 2 шл. – Іван Петрович Калусовський 3 шл. – Ян Хрустицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 161 зв. – 163; спр. 14, арк. 221 зв. – 224 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 287-293 зв.
243	Прилепська Ядвіга	1 шл. – Павло Лаврентійович Оранський 2 шл. – Криштоф Заленський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 339 зв. – 341.
244	Пруська Марина Яцьківна	1 шл. – Патрикій Окорський 2 шл. – Лукаш Семенович Гулевич Воютинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 90-92.
245	Пузина Федора Юрївна, кн.	1 шл. – Філон Єлець 2 шл. – Адам Літинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 877-888.
246	Путятянка Ганна Богданівна, кн.	1 шл. – Богдан Михайлович Семашко 2 шл. – кн. Андрій Петрович Масальський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 388 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 728-732.

Продовження таблиці I

247	Раївна Євга Василівна	1 шл. – Іван Олізар 2 шл. – Матвій Немирич 2 шл. – Григорій Бутович	АЮЗР, ч. VIII, т. III, с. 443–446; Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. – С. 100, 105.
248	Рахальська Дорота	1 шл. – Андрій Вітвинський 2 шл. – Дмитро Гнівошович Єловицький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 314 зв.–321 зв.
249	Рикальська з Трещан Барбара	1 шл. – Вавринець Карпинський 2 шл. – Павло Желинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. III, арк. 254 зв.–255.
250	Рокошовна Анна	1 шл. – Абрам Межинський (Менжинський) 2 шл. – Олександр Вільгорський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. III, арк. 126–127, 133 зв.
251	Ружинська Василиса Василівна, кн.	1 шл. – Іван Дахнович Мушата Охлоповський 2 шл. – Дем'ян Мокренський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 174–175; ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 129 зв.–131.
252	Ружинська Гелена Кириківна, кн.	1 шл. – Ян Угровецький 2 шл. – Самуель Немста-Славський 3 шл. – Самуель Немста-Славський	Wolff J. Kniazizowie. – S. 419; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 317.
253	Ружинська Катерина Василівна, кн.	1 шл. – Ян Поковський (Панковський) 2 шл. – Василь Яско Васильович Яковицький 3 шл. – N Скотницький	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 10, арк. 483 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 84 зв., 119 зв.–122 зв.; спр. 8, арк. 213–214; спр. 12, арк. 115.
254	Ружинська Федора Михайлівна, кн.	1 шл. – Валентій Тинницький 2 шл. – Павло Шапоровський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 43, арк. 318–318 зв.; спр. 52, арк. 1354 зв.–1356.
255	Ружинська Ядвіга Кириківна, кн.	1 шл. – кн. Іван Ярошович Жижемський 2 шл. – Петро Свирський 3 шл. – Адам Тиравський 4 шл. – Ян Одривольський	Wolff J. Kniazizowie. – S. 419; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 317.
256	Русинівна Берестецька Марина	1 шл. – N Єло Букоємський 2 шл. – Андрій Тихнович Кисіль	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 26–26 зв.
257	Русинівна Берестецька Настася Іванівна	1 шл. – Федір Коритенський 2 шл. – Михайло Сваткович Хрінницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 429–430, 827 зв.
258	Сангушківна Олена Андріївна, кн.	1 шл. – кн. Петро Тимофійович Масальський 2 шл. – Станіслав Скоп	Wolff J. Kniazizowie. – S. 429; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 329.
259	Сангушківна Федора Романівна, кн.	1 шл. – Станіслав Мартинович Радзимінський 2 шл. – кн. Олександр Фрідріхович Пронський 3 шл. – Андрій Лещинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 52–55 зв.; спр. 12, арк. 624–629 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 30, арк. 88–89 зв.
260	Свищовська Катерина Іванівна	1 шл. – Яцько Рогачевський 2 шл. – Лев Богданович Перекладовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 58–60, 64–65; спр. 8, арк. 697–699 зв.

Продовження таблиці 1

261	Свідницька (з Свидна) Софія	1 шл. – Адам Григорович Букоємський 2 шл. – Адам Сопотко	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 580 зв.–583.
262	Селецька Богдана Федорівна	1 шл. – Іван Чаруківський 2 шл. – Матвій Сушко Навратинський 3 шл. – Левко Микитич Ржищовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 126; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 179–218.
263	Селецька Ганна Федорівна	1 шл. – Андрій Свищовський 2 шл. – Андрій Медведський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 31 зв.–36; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 123–126 зв.
264	Семашківна Богдана Василівна	1 шл. – кн. Януш Матвійович Четвертенський 2 шл. – Григорій Григорович Волович 3 шл. – Захаріаш Лагодовський 4 шл. – Станіслав Станіславович Каменецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 724–724 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 405 зв.–408; спр. 10, арк. 344–347 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 215–222.
265	Семашківна Катерина Миколаївна	1 шл. – Рафал Уханський зі Служова 2 шл. – Адам Прусиновський 3 шл. – Ян-Євстахій Тишкевич	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 507 зв.–508.
266	Сенютянка Ляховецька Галшка	1 шл. – Семен (Шимон) Дениско 2 шл. – Миколай Мишка Варковський	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 129–131.
267	Сенютянка Ляховецька Катерина	1 шл. – Федір Чаплич Шпановський 2 шл. – Ян Комнацький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 257 зв.–258.
268	Сербинівна Хорохоринська Марія Михайлівна	1 шл. – Федір Балабан 2 шл. – Григорій Желіборський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 354 зв.–355 зв.
269	Сербинівна Хорохоринська Опранка Федорівна	1 шл. – Василь Яцькович Жабокрицький 2 шл. – Іван Павлович 3 шл. – Гурін Дахнович Жабокрицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 115 зв.–116., 120 зв.–121; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 48–52 зв.
270	Сестривитенська Катерина	1 шл. – Стефан Линецький 2 шл. – Станіслав Волчко	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 93, арк. 318–319.
271	Сирнянка (Сернянка) Софія	1 шл. – Андрій Янович Цимінський 2 шл. – Андрій Жолкевський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 361 зв.–363.
272	Скниловська Гелена	1 шл. – Андрій Глючицький 2 шл. – Криштоф Вілчопольський 3 шл. – Василь Білецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 341 зв.–343 зв.
273	Смиківська Настася (Григорівна?)	1 шл. – Ян Медведський 2 шл. – Петро Бенедиктович Вавулич Солоневський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 225 зв.

Продовження таблиці I

274	Соколовська Катерина	1 шл. – Лукаш Хмелецький 2 шл. – Мартин N 3 шл. – Богуслав Горайн	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 286, арк. 569–572 зв. Jerlicz J. Latopisiec. – S. 83.
275	Сокольська Олександра Марківна, кн.	1 шл. – Криштоф Шимкович Шклинський 2 шл. – Криштоф Савич Єловицький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 26, арк. 871 зв.–872; Wolff J. Kniazowie. – S. 492.
276	Сокорівна Анна	1 шл. – Федір Обухович 2 шл. – Матвій Бердовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 777–780 зв.
277	Сосницька Катерина	1 шл. – Щасний Тимінський 2 шл. – Мартин Защинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 90 зв.–91 зв.
278	Сосницька Овдотя Ярошівна	1 шл. – Миколай Дзик 2 шл. – Бартош Важинський	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 83.
279	Сосницька Полонія Григорівна	1 шл. – Олександр Шашкевич 2 шл. – N Марковський	Jerlicz J. «Latopisiec». – S. 90–91.
280	Сосницька Софія Григорівна	1 шл. – Андрій Куневський 2 шл. – Іван Петрович Хом'як Смордовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 63–64 зв.; Jerlicz J. «Latopisiec». – S. 89–90.
281	Стахорська Раїна Федорівна	1 шл. – кн. Михайло Федорович Ружинський 2 шл. – Мартин Ребелінський 3 шл. – Іван Болобан Осекровський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 248; спр. 20, арк. 372–372 зв.; ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 467–469 зв.; Волинські грамоти. – С. 176–177.
282	Стемпковська Констанція Матвіївна	1 шл. – Вацлав Гулевич Воютинський 2 шл. – кн. Михайло Матушович Воронецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 767–768 зв.
283	Стрижевська Раїна Гнівошівна	1 шл. – Іван Григорович Гулевич Піддубинський 2 шл. – Якуб Страдомський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 1062–1062 зв.; спр. 15, арк. 214 зв.–217 зв.
284	Струсівна з Коморова Софія	1 шл. – Бенедикт Васильович Гулевич Смолиговський 2 шл. – Щасний Средзинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 185–185 зв., 466–466 зв.
285	Стужинська (з Стужина) Галшка Каспарівна	1 шл. – кн. Дмитро Васильович Курцевич Булига 2 шл. – Миколай Харлінський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 31, арк. 349–351; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 263–270.
286	Сулимовська Катерина	1 шл. – Юрій Вербицький 2 шл. – Ян Слонка	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 387 зв.–389.
287	Суруп'ятівна з Оздова Полагая Матясівна	1 шл. – Роман Федорович Гулевич 2 шл. – Іван Патрикій Курозвонський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 7, арк. 161 зв.–162; спр. 14, арк. 363–364; спр. 18, арк. 522; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 103–104, 281–282..
288	Суходольська (Суходолова) Дорота	1 шл. – Адам Мілевський 2 шл. – Ждан Миронович 3 шл. – Василь Михайлович Хрінницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 196–198; спр. 20, арк. 829 зв.–830 зв.

Продовження таблиці 1

289	Тенючанка Настася	1 шл. – Богдан Лук'янович Стичинський (Спичинський) 2 шл. – Килян Кисіль	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 73 зв., 392–394.
290	Трацевська (Тре- цевська) Марина	1 шл. – Лаврін Князьський 2 шл. – Федір Козинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 77 зв.–79.
291	Турівна Федора Ярошівна	1 шл. – Данило Костюшкович Хоболтовський 2 шл. – Мартин Войцеховсь- кий	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 12; ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 402–403 зв.
292	Тризнянка Марина	1 шл. – Гнівош Тихнович Кисіль 2 шл. – Ждан Колонтай	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 24 зв.–25, 202 зв.–203 зв., 226–227; Волинські грамоти. – С. 80–81, 189–190.
293	Угриновська Богдана Прокопівна	1 шл. – Ян Томилович Ворона Борагинський 2 шл. – Н Лисовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 670 зв.–671 зв.
294	Угриновська Олек- сандра Прокопівна	1 шл. – Левко Котович Несвіцький 2 шл. – Василь Федорович Гулевич Смолиговський (Затурецький)	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 194; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 652–656 зв.
295	Фальчевська Галшка (Ганна) Францишківна	1 шл. – Андрій Єсифович Халецький 2 шл. – Вавринець Бережець- кий 3 шл. – Станіслав Милошевсь- кий	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 547–547 зв., 746 зв.–749; спр. 19, арк. 236 зв.–238 зв.
296	Фальчевська Катери- на Францишківна	1 шл. – кн. Дмитро Андрійович Козека 2 шл. – Вацлав Подорецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 295–295 зв.; спр. 14, арк. 417–419.
297	Фальчевська Ма- рина (Маруша) Францишківна	1 шл. – Ян Закревський 2 шл. – Ян Котлинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 23–23 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 295–295 зв.
298	Фальчевська Ядвіга Францишківна	1 шл. – кн. Кирик Остафійович Ружинський 2 шл. – кн. Юрій Михайлович Чорторійський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 356 зв.– 360 зв.; спр. 12, арк. 151 зв.–152 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 485–490.
299	Фірлеївна Барбара Андріївна	1 шл. – Ян Комнацький 2 шл. – Ян Гослицький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 556 зв.–557.
300	Харлинська Барбара Миколаївна	1 шл. – Григорій Колмовський 2 шл. – Ян Боговитин Шумбарський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 617–617 зв.
301	Хмарянка Миловшська Ганна Федорівна	1 шл. – Мойсей Оздовський 2 шл. – Федір Гаврилович Гулевич Воютинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 660–661 зв.
302	Хмарянка Миловшська Любка Федорівна	1 шл. – Федір Оздовський 2 шл. – Тимофій Обух Воцатинський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 425; спр. 10, арк. 5–5 зв.

Продовження таблиці I

303	Хом'яківна Смордовська Марія Петрівна	1 шл. – Семен Гутор 2 шл. – кн. Дмитро Іванович Ружинський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 756; ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 287а–287а зв.
304	Хом'яківна Смордовська Наста- ся Петрівна	1 шл. – Семен Захарович Симо- новський 2 шл. – Семен Богданович Круневич	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 402; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 19–20, арк. 389 зв.–370.
305	Хом'яківна Смор- довська Федора Петрівна	1 шл. – Василь Яковович Прусський 2 шл. – Петро Гулевич Вою- тинський 3 шл. – Патрикій Окорський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 42, арк. 125–125 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 90–92; спр. ш, арк. 517 зв.–518 зв.
306	Хребтовичівна Тео- дора Любанця	1 шл. – Єреміяш Болбас Ростоцький 2 шл. – Олександр Хом'як Смордовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 151–152, 504 зв.–506
307	Хребтовичівна Бо- гуринська Анастасія Іванівна	1 шл. – Остафій Свищовський 2 шл. – Вацлав Вільгорський 3 шл. – Борис Іванович Сова Саварський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 365 зв.–367; АЮЗР. – Ч. I, т. I. – С. 360–364.
308	Хребтовичівна Бо- гуринська Гелена Іванівна	1 шл. – N Савин 2 шл. – Роман Вільгорський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 462 зв.; АЮЗР. – Ч. I, т. I. – С. 360–364.
309	Хребтовичівна Богур- инська Марина	1 шл. – Даніель Палуцький 2 шл. – Станіслав Шашевсь- кий	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 504 зв.–506.
310	Хребтовичівна Бо- гуринська Маруша Іванівна	1 шл. – Іван Петрович Кірдей Мнішинський 2 шл. – Якуб Здитовицький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 493–497; спр. 19, арк. 392.
311	Хрінницька Ганна Михайлівна	1 шл. – Ждан Коїленський 2 шл. – Яцько Дмитрович Бутович	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 177 зв.–179; ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 127–130; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 40.
312	Хрінницька Полагя Богданівна	1 шл. – Киндин Тихнович Хом'як Смордовський 2 шл. – Гаврило Романович Гостський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 604–606.
313	Хрінницька Федора Іванівна	1 шл. – кн. Юрій Юрійович Пузина 2 шл. – Павло Монвид Дорогостайський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 79–79 зв.; спр. 19, арк. 812–812 зв.
314	Чапличівна Шпановська Федора Іванівна	1 шл. – Юрій Олізарович Кірдей Мильський 2 шл. – Ян Федорович Бокій Печихвостський 3 шл. – кн. Юрій Михайлович Корибут Вишневецький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 382 зв.–385, 513–518; спр. 15, арк. 696 зв.–698 зв.; спр. 16, арк. 238–242, 271–273.
315	Чаруківська Огренка Іванівна	1 шл. – Петро Посник Івачковський 2 шл. – Андрій Кузьминський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 485–485 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 540–541 зв.

Продовження таблиці I

316	Чеконська Галшка	1 шл. – Юрій Гулевич Воютинський 2 шл. – Филип Окорський 3 шл. – Ян Олшамовський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 402 зв.–403.
317	Чеконська (Даниловичівна) Раїна Григорівна	1 шл. – Ян Васильович Несвіцький 2 шл. – Ян Венглінський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 51–52 зв.
318	Четвертенська Ганна Яцьківна, кн.	1 шл. – Якуб Страдомський 2 шл. – Іван Радовицький 3 шл. – Криштоф Козловський	Wolff J. Kniazowie, s. 40; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 353.
319	Четвертенська Гелена Григорівна, кн.	1 шл. – Миколай Олександро- вич Семашко 2 шл. – Зигмунт Вилежинсь- кий	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 225–226 зв., 339 зв.–340 зв.
320	Четвертенська Софія Якубівна, кн.	1 шл. – Н Лонцький 2 шл. – Н Яновський 3 шл. – Адам Прошицький	Wolff J. Kniazowie. – S. 40; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 353.
321	Чорторійська Федора Федорівна, кн.	1 шл. – Михайло Михайлович Свинюський 2 шл. – Балтазар Гнівош Олек- совський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 157–158 зв., 454 зв.–455.
322	Шацька (Чацька) Катерина Балтроеівна	1 шл. – кн. Ян Михайлович Ружинський 2 шл. – Ян Павлович	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 305–307 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 531–533.
323	Шкадянка Томила Павлівна	1 шл. – Федір Сонце Князький 2 шл. – Роман Марковський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 689–691 зв.
324	Шпаковська Марія Гаврилівна	1 шл. – Н Лешницький 2 шл. – кн. Юрій Богданович Пузина	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.–773.
325	Шпаковська Марія Масківна	1 шл. – Іван Кошка Жоравиць- кий 2 шл. – кн. Іван Одинець Соколовський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 408 зв.–412; спр. 7, арк. 609–610 зв., 702–702 зв.; спр. 9, арк. 721–723 зв.
326	Шпаковська Марія Павлівна	1 шл. – Іван Кукольський 2 шл. – Станіслав Богушевич	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 177 зв.–178 зв.
327	Яковицька Ганна Гаврилівна	1 шл. – Кирик Єнкович Дри- винський 2 шл. – Сергій Черкаський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 76 зв.–79; спр. 7, арк. 402–403 зв; спр. 9, арк. 51–56.
328	Яковицька Марія Гаврилівна	1 шл. – кн. Стефан Федорович Ружинський 2 шл. – Станіслав Молинський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 173 зв.–177 зв.; спр. 28, арк. 662–662 зв.
329	Яковицька Олена Семашківна	1 шл. – Василь Барсан Жорав- ницький 2 шл. – Богдан Мишка Холоневський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 179–218.
330	Янішевська Анна	1 шл. – Ян Грибовський 2 шл. – Станіслав Раковецький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 321 зв.–323 зв.
331	Янчинська Олексан- дра Богданівна	1 шл. – Михайло Остроухов 2 шл. – Павло Плонський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 188–190 зв.

Продовження таблиці I

332	N Галжбета Юрківна	1 шл. – N Якубовський 2 шл. – Криштоф Оленський Чурило	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 176, арк. 153; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 583–587.
333	N Ганна	1 шл. – N Мроковський 2 шл. – Михайло Проскура Суцанський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 208–209 зв.
334	N Магдалена	1 шл. – Ян Русальський 2 шл. – Миколай Васьковський	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 8, арк. 135–135 зв.
335	N Марія	1 шл. – Андрій Круш 2 шл. – Семен Розанович	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 14, арк. 225 зв.–226 зв.
336	N Овдотя	1 шл. – Іван Жуковецький 2 шл. – Грицько Холоневський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 287; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 16.
337	N Овдотя	1 шл. – Насон Перекладовсь- кий 2 шл. – Федір Бодачевський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 80 зв.–82 зв.
338	N Овдотя	1 шл. – Семен Федорович Хмара 2 шл. – Павло Ставський	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 453 зв.
339	N Овдотя	1 шл. – Ждан Хоревський 2 шл. – Остахно Єнич	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 431 зв.–432.
340	N Овдотя Петрівна	1 шл. – Григорій Обух Воца- тинський 2 шл. – Войтех Паєвський	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 261 зв.–264; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 305–310.
341	N Ографена Федорівна	1 шл. – Василь Михайлович Брам (Бранський) 2 шл. – Андрій Гришкович 3 шл. – Ян Хоревський	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 647; спр. 7, арк. 196 зв.; Lietuvos Metrika. Knuga 531 (1567–1569. – S. 163.
342	N Раїна Кирилівна	1 шл. – Левко Верховський 2 шл. – Парфен Богушович Копач	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 340 зв.
343	N Софія	1 шл. – Григорій Урвенський 2 шл. – Станіслав Криницький	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 181–182.
344	N Софія Томашівна	1 шл. – Ян Котимовський 2 шл. – Станіслав Гасан	АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 263–265.
345	N Федора Ігнатівна	1 шл. – Іван Михайлович Останко Гуляльницький 2 шл. – Олехно Михайлович Гуляльницький	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 30; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 278–280.

Таблиця II

**Номенклатура багатощлюбності волинських чоловіків
(XVI – перша половина XVII ст.)**

№ п/п	Прізвище та ім'я чоловіка	Прізвище та ім'я дружини	Джерело
1	Бережецький Аврам	1 шл. – NN 2 шл. – Галшка Хмелецька	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 430 зв.–432.
2	Бережецький Некрашевич Іван	1 шл. – Федора Лосятинська 2 шл. – Гелена Бранська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 699 зв.–702.
3	Бистриковський Ян	1 шл. – Ганна Андріївна Стрептовська (з Стрептова) 2 шл. – Катерина Станіславівна Менкицька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 198–202.
4	Білецький Іван Семенович	1 шл. – Настася Дахнівна Гулевичівна Перекальська 2 шл. – Марія Климівна Лешницька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 404 зв.–405; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 717 зв.; спр. 20, арк. 61–62 зв., 576–577 зв.
5	Білостоцький Прокіп Микитич	1 шл. – Агнешка Серафимівна Гостирадовська 2 шл. – Ганна Семенівна Гулевичівна Воютинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 648–651 зв.; спр. 61, арк. 126–128 зв.
6	Боговитин Козерадський Адам Климентович	1 шл. – Барбара Олександрівна Семашківна 2 шл. – кн. Маруша Дмитрівна Козечанка	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 9 зв.–10 зв., спр. 8, арк. 282–286 зв.
7	Боговитин Козерадський Федір Войнич	1 шл. – NN 2 шл. – кн. Марфа (Марія) Василівна Ружинська 3 шл. – Люція Лібішевська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 119 зв.–122 зв.; ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 953–956 зв.
8	Боговитин Шумбарський Іван Богушович	1 шл. – NN 2 шл. – Ганна Коптівна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 757 зв.; АЮЗР. – Ч. I, т. I. – С. 36.
9	Боговитин Шумбарський Михайло Богушович	1 шл. – кн. Софія Рогатинська 2 шл. – кн. Федора Андріївна Сангушківна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 164–165 зв.
10	Боговитин Шумбарський Михайло-Миколай Михайлович	1 шл. – Єва Павловичівна 2 шл. – Ганна Ближинська 3 шл. – Марія Єрцовна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 181–187.
11	Бокій Печихвостський Гаврило Васильович	1 шл. – Марія Федорівна Гулевичівна 2 шл. – Марія Федорівна Вагановська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 407–410 зв.
12	Бокій Печихвостський Ян Федорович	1 шл. – Марія Василівна Гулевичівна 2 шл. – Марія Яківна Колпитовська 3 шл. – Федора Іванівна Чапличівна Шпановська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 323 зв.–325 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 378, спр. 10, арк. 120–122 зв.; спр. 11, арк. 241–243.

Продовження таблиці II

13	Борзобогатий Кра-сенський Іван	1 шл. – Ганна Василівна Семашківна Риканська 2 шл. – Раїна Михайлівна Єло Малинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 171–172.
14	Бранський Семен Михайлович	1 шл. – Катерина Троянівна 2 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 648–651 зв.
15	Бруйка Федір	1 шл. – Ганна Мартинівна Ясениницька 2 шл. – Ганна Кратовичівна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 413 зв. –415; ф. 22, спр. 14, арк. 840 зв. –845.
16	Важинський Бартош	1 шл. – NN 2 шл. – Марина Ярошівна Сосницька	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 91.
17	Виговський Олек-сандр	1 шл. – N Єничівна 2 шл. – Маруша Левківна Корницька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 835–838.
18	Вигура Микита	1 шл. – Настася Ботейчанка Чаруківська 2 шл. – N Посяговецька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 569 зв. –574 зв.
19	Висоцький Тимофій	1 шл. – Софія Привередовська 2 шл. – Марина Василівна N	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 430 зв.; спр. 19, арк. 349–353 зв.
20	Вишневецький Кос-тянтин Костянтино-вич кн.	1 шл. – Ганна Василівна Загоровська 2 шл. – Урсула Мнішківна 3 шл. – Катерина Корняктівна 4 шл. – Гелена Струсівна	Wolff J. Kniazowie. – S. 570–571; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 336.
21	Вкринський Вален-тій	1 шл. – N Миколаївна Збаразька 2 шл. – Настася Романівна Гостська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 2, арк. 24; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 6 зв.
22	Ворищський Стерло Іван	1 шл. – NN 2 шл. – кн. Овдотя Михайлівна Ружинська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 182.
23	Ворищський Стерло Станіслав Іванович	1 шл. – Раїна Романівна Гулевичівна 2 шл. – Ганна Василівна Гулевичівна	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 560 зв.; ф. 27, оп. 1, спр. 11, арк. 564–565 зв.; Старченко Н. Шлюбна стратегія. – С. 32.
24	Ворона Боратинсь-кий Андрій Яцько-вич	1 шл. – Ганна Григорівна Миш-чанка Холоневська 2 шл. – Настася Яківна Русинівна Берестецька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 431; спр. 14, арк. 726 зв. –728 зв.
25	Ворона Боратинсь-кий Олехно Томи-лович	1 шл. – Овдотя Іванівна Лося-тинська 2 шл. – Поляга Богданівна Хорошківна Колмовицька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 303–304 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 43 зв. –45; спр. 9, арк. 549–550.
26	Ворона Боратинсь-кий Томило Юхнович	1 шл. – Раїна Смоківна Угро-вецька 2 шл. – Софія Олехнівна Козинська 3 шл. – Немила Богданівна Джусянка 4 шл. – Маруша Ілляшівна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 588 зв. –589; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 57–58 зв.; спр. 7, арк. 355–359; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 44–45, 633–634.

Продовження таблиці II

27	Ворона Боратинський Федір Яцькович	1 шл. – Марія Ласківна 2 шл. – Марія Киселівна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 516; спр. 17, арк. 41.
28	Ворона Боратинський Яцько Юхнович	1 шл. – Світохна Дашківна Єло Малинська 2 шл. – Тетяна (Добріяна) Васи- лівна Біликовичівна Сви- щовська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 252; спр. 7, арк. 375 зв.–378 зв.; спр. 9, арк. 316 зв.–317.
29	Воронецький Лев Войнич, кн.	1 шл. – Марина Андріївна Ку- невська (Єло Куневська) 2 шл. – Кристина Андріївна Боговитинівна Козерадська	ПКК. – Т. I, отд. I. – С. 18– 26; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 569–572.
30	Воронецький Станіс- лав Войнич, кн.	1 шл. – Ганна Тихнівна Хом'яківна Смордовська 2 шл. – Марина Гулевичівна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 39 зв.
31	Гостський Гаврило Романович	1 шл. – Катерина Антонівна Єловицька 2 шл. – Полонія (Полагя) Бог- данівна Хрінницька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 729–729 зв.; спр. 5, арк. 503 зв.; ф. 22, оп. 1, спр. 22, арк. 3–5 зв.
32	Гостський Роман Іва- нович	1 шл. – кн. Софія Козечанка 2 шл. – Марія Романівна Ца- тянка 3 шл. – Марина Петрівна Кір- дєївна Мильська 4 шл. – Дорота Корчмінська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 302; спр. 5, арк. 656 зв.–658; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 356–359.
33	Гостський Ярофій Романович	1 шл. – NN 2 шл. – кн. Катерина Олексан- дрівна Порицька 3 шл. – Кристина Іванівна Кір- дєївна Мильська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 68 зв.–70; 26, оп. 1, спр. 8, арк. 54 зв.
34	Гольшанський Дубровицький Юрій Іванович, кн.	1 шл. – кн. Юліана Іванівна Ярославичівна 2 шл. – кн. Марія Андріївна Сангушківна	Wolff J. Kniazowie. – S. 107–109; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 361
35	Гошевський Рафал	1 шл. – Маруша Хорацька 2 шл. – Люція N	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 638–639.
36	Гулевич Іван Михай- лович	1 шл. – NN 2 шл. – Марина Іванівна Біло- стоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 270–271 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 294–296.
37	Гулевич Михайло Федорович	1 шл. – NN 2 шл. – Настася Федорівна Мишчанка Варковська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 746–746 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 298 зв., 344 зв.–346 зв.
38	Гулевич Воютин- ський Гаврило Збро- хович	1 шл. – NN 2 шл. – Марія Петрівна Калу- совська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 188–189; спр. 10, арк. 405–407.
39	Гулевич Воютин- ський Михайло Фе- дорович	1 шл. – N Павлівна Шпаковська 2 шл. – N Григорівна Береж- ницька	Ворончук І. Родоводи во- линської шляхти. – С. 202.

Продовження таблиці II

40	Гулевич Воютинський Михно Збрович	1 шл. – NN 2 шл. – кн. Ганна Іванівна Корецька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 41 зв.; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 318.
41	Гулевич Воютинський Федір Гаврилович	1 шл. – Олена Григорівна Промчейківна Дерев'яницька 2 шл. – Ганна Федорівна Хмарянка Миловшська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 466; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 166 зв. –167; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 24–27.
42	Гулевич Долзький (Должецький) Януш Федорович	1 шл. – Маруша Федорівна Дривинська 2 шл. – Ганна Іванівна Борзобагатянка Красенська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 821–822.
43	Гулевич Дрозденський Стефан Михайлович	1 шл. – Анна Матвіївна Клюська 2 шл. – кн. Марина Ружинська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 43; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 205.
44	Гулевич Затурецький (Смолиговський) Василь Федорович	1 шл. – Олена Волчківна Жасковська 2 шл. – Олександра Прокопівна Угриновська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 142–143; спр. 8, арк. 652–656 зв.
45	Гулевич Перекальський Дахно Михнович	1 шл. – Настася Білецька 2 шл. – Марія Федорівна Вагановська 3 шл. – Овдотя Матвіївна Білостоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 752 зв.–753 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 543 зв.–546.
46	Гулевич Перекальський Іван Михнович	1 шл. – NN 2 шл. – Марина Іванівна Білостоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 270–270 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 294–296.
47	Гулевич Піддубинський Роман Григорович	1 шл. – Катерина Городиська 2 шл. – Кристина Линевська	Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 210.
48	Гулевич Піддубинський Федір Григорович	1 шл. – Федора Іванівна Патрікіївна Курозвонська 2 шл. – Маруша Михайлівна Линевська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 443–444 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 210.
49	Гулевич Смолиговський Андрій Васильович	1 шл. – Раїна Олександрівна Семашківна 2 шл. – Галшка Добронизька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 709 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 212.
50	Гуляльницький Ілля	1 шл. – Федора Василівна N 2 шл. – N Михайлівна Зиківна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 142, арк. 91–94.
51	Гуляльницький Ян Ярмошович	1 шл. – NN 2 шл. – Олена Підберезька Водирадська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 328 зв.–330 зв.
52	Гутор Рогачевський Петро	1 шл. – Ганна Федорівна Гуляльницька 2 шл. – Галшка Василівна Золотолінська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 125 зв.–127 зв.; спр. 16, арк. 208–210.

Продовження таблиці II

53	Галенський Щасний	1 шл. – кн. Анна зе Збаража Во- ронєцька 2 шл. – Люція (Лукра) Лібше- вська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 56, арк. 347 зв.–352 зв.
54	Гелот Шпиколось- кий Олександр Андрійович	1 шл. – Марія Олексіївна Волч- ківна Жасковська 2 шл. – Марія Щаснівна Волч- ківна Жасковська	АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 146–149.
55	Грибовський Ян	1 шл. – Анна Сулковська 2 шл. – Анна Янішевська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 321 зв.–323 зв.
56	Гродзицький N	1 шл. – NN 2 шл. – Ганна Глиницька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 306–307.
57	Даменський Станіс- лав	1 шл. – кн. Огафія (Ганна) Фе- дорівна Ружинська 2 шл. – Барбара N	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 380–380 зв.; спр. 17, арк. 146–147.
58	Дедеркало Григорій	1 шл. – NN 2 шл. – Люція Лібшевська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 88 зв.–90.
59	Дениско Матвієв- ський Григорій	1 шл. – N Речицька 2 шл. – Галжбета Жабокрицька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 105 зв.–106; ф. 22, оп. 1, спр. 26, арк. 27 зв.–28.
60	Добринський Андрій	1 шл. – Ганна Богданівна Джу- сянка 2 шл. – Овдотя Яцьківна Воро- нянка Боратинська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 68 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 632 зв.; спр. 9, арк. 298–299 зв.
61	Долмат Ісайковсь- кий Дмитро Іванович	1 шл. – Федора Матвіївна Єло Букоємська 2 шл. – кн. Маска Яківна Кро- котчанка Єловицька 3 шл. – Маруша Гнівошівна Киселівна 4 шл. – Ганна Миколаївна Ро- мановська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 317 зв.–323; ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 26–26 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 361 зв.–362 зв., спр. 8, арк. 741– 742 зв.; спр. 11, арк. 103–105.
62	Добрилчицький Яцько Стецькович	1 шл. – Марія Іванівна Борзо- багатянка Красенська 2 шл. – Ганна Малинська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 94; ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 734.
63	Долмат Ісайковсь- кий Ян Дмитрович	1 шл. – Олена Андріївна Теля- тицька 2 шл. – Марія Шостаківська	Boniecki A. Herbarz Polski. – S. 58–59.
64	Долмат Ісайковсь- кий Ян Янович	1 шл. – кн. Євдоксія Друцька Горська 2 шл. – N Матушівна Воро- нецька	Boniecki A. Herbarz Polski. – S. 59.
65	Дривинський Василь Федорович	1 шл. – N Григорівна Моще- ницька 2 шл. – Милка Богданівна Ле- духовська 3 шл. – Тетяна Олександрівна Кейстутівна 4 шл. – Ганна Григорівна Яко- вицька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 172 зв.–173 зв; спр. 16, арк. 178 зв.–181; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 677– 680 зв., 858–859 зв.; Ворон- чук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 219.

Продовження таблиці II

66	Дривинський Лаврентій Васильович	1 шл. – Овдотя Данилівна Рогозинська 2 шл. – Діана Янівна Боговитинівна Козерадська 3 шл. – Анастасія Кирилівна Зубцовська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 89, арк. 35–36; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 109 зв.; спр. 11, арк. 375–376 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 529–531; ПМК. – Т. I, отд. I. – С. 181–184.
67	Душа Подорецький Амброжій Янович	1 шл. – Харитина Матясівна Остриївська 2 шл. – Софія Щаснівна Фурсівна	ЦДІАК України, ф. 26, спр. 13, арк. 98–99.
68	Ело Букоємський Іван	1 шл. – NN 2 шл. – Софія Янівна Плисковська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 639–641; спр. 20, арк. 538–540.
69	Ело Малинський Миколай Остафійович	1 шл. – Ганна Янівна Загорівська 2 шл. – кн. Кристина Адамівна Вишнівецька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 42 зв.–44.
70	Ело Малинський Остафій Михайлович	1 шл. – кн. Богдана Іванівна Любецька 2 шл. – Софія Григорівна Чапличівна Шпановська 3 шл. – кн. Олександра Іванівна Одинцовна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 419 зв.–421; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 370–371; спр. 11, арк. 830–832 зв.
71	Єрлич Йоахим	1 шл. – NN 2 шл. – Марина Рогуська	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 37–38.
72	Єрлич Олізар	1 шл. – Томила Боровицька 2 шл. – Катерина Сосницька	Jerlicz J. Latopisiec. – S. 116.
73	Жабокрицький Дахно	1 шл. – NN 2 шл. – Ганна Черневська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 77–77 зв.
74	Жоравницький Іван (Ян) Васильович	1 шл. – Дорота Шистовська 2 шл. – Катерина N 2 шл. – Галшка Дрогичинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 32 зв.–36; спр. 11, арк. 645 зв.–647 зв.; спр. 20, арк. 778–780.
75	Загорівський Василь Петрович	1 шл. – кн. Марина Миколаївна Збаразька 2 шл. – кн. Катерина Іванівна Чорторийська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 537–539; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 147–168, 205–211, 296–298 та ін.
76	Загорівський Петро Богданович	1 шл. – кн. Олена Головчинська 2 шл. – кн. Федора Федорівна Сангушківна	Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 230.
77	Заславський Владислав Домінік, кн.	1 шл. – Софія-Пуденціана Лігензянка 2 шл. – Катерина Собеська	Wolff J. Kniazizowie. – S. 603–604; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 310.
78	Заславський Януш Янушович, кн.	1 шл. – кн. Олександра Романівна Сангушківна 2 шл. – Мар'яна Лещинська	Wolff J. Kniazizowie. – S. 601–602; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 309.
79	Зяць Богуш Луковський (Зденіжський)	1 шл. – Настася Болобанівна Осекровська 2 шл. – Катерина Петрівна Костюшковичівна Хоболтовська	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 4, арк. 195 зв.–196; спр. 6, арк. 282–283; Старченко Н. Шлюбна стратегія. – С. 33.

Продовження таблиці II

80	Збараський Миколай Андрійович, кн.	1 шл. – кн. N Андріївна Козечанка 2 шл. – Ганна Деспотівна	Wolff J. Kniazowie. – S. 616; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 334.
81	Збараський Стефан Андрійович, кн.	1 шл. – Ганна Янівна Заберезинська 2 шл. – кн. Настася Михайлівна Мстиславська 3 шл. – Дорота Андріївна Фірлеївна	Wolff J. – Kniazowie. S. 613–615; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 334.
82	Збараський Юрій Андрійович, кн.	1 шл. – Щасна Юріївна Насиловська 2 шл. – Барбара Михайлівна Козинська	Wolff J. – Kniazowie. – S. 611–613; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 335.
83	Злоба Чернчицький (Чернський) Федір	1 шл. – Магдалена Оличанка 2 шл. – Марина Романівна Гулевичівна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 673 зв. –674.
84	Золотинський (Злотолинський) Юрій	1 шл. – Анна Гнівошівна N (Михайлівна Кропивницька?) 2 шл. – Катерина N	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 411–413; 458–459 зв.
85	Кендзерський Михайло	1 шл. – NN 2 шл. – Овдотя Коптівна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 879 зв. –881 зв.
86	Кисіль Андрій Тихнович	1 шл. – NN 2 шл. – Марина Русинівна Берестецька	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 26–26 зв.; Волинські грамоти. – С. 21.
87	Кисіль Низкиницький Григорій Гнівошович	1 шл. – Дорота Петрівна Німценовичівна 2 шл. – Марина Гаврилівна Яковицька 3 шл. – Федора Лазарівна Іваницька	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 7а, арк. 18 зв. –23; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 235.
88	Клюський (Клюсовський) Войтех	1 шл. – Анна Пашинська 2 шл. – Анна N	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 490–493 зв.
89	Козинський Дмитро Олехнович	1 шл. – кн. Софія Іванівна Масьська 2 шл. – Богдана Романівна Красносельська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 88 зв.–86 (неправильна нумерація в оригіналі).
90	Козинський Тихно Гринькович	1 шл. – кн. Овдотя Капустянка 2 шл. – кн. Ганна Михайлівна Козечанка	Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 240.
91	Козинський Януш	1 шл. – Анна Ободенська 2 шл. – Анна Станіславівна (?) Олдаковська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 272–272 зв.
92	Колпитовський Андрій Іванович	1 шл. – Катерина Романівна Білостоцька 2 шл. – Марія Болбасівна Росстоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 113–113 зв.
93	Колпитовський Остафій Якович	1 шл. – Уляна Микитівна Кутровська 2 шл. – Марія Семенівна Костюшковицька Хоболтовська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 16 зв.–17; спр. 9, арк. 388–389 зв.; Старченко Н. Шлюбна стратегія. – С. 34.

Продовження таблиці II

94	Котовський Миколай	1 шл. – Оршуля Коленська 2 шл. – Федора Станіславівна Прокуліївна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 306–307, 434–435 зв.
95	Кошка Жоровицький Іван Юхнович	1 шл. – Ганна Гурківна Омелянська 2 шл. – Марія Маськівна Шпаківська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 13 зв.–15; спр. 7, арк. 115 зв.–117 зв.
96	Краєвський Станіслав	1 шл. – Н Францишківна Фальчевська 2 шл. – Галшка Клодинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 372–374; АЮЗР. – Ч. VIII, т. VI. – С. 91–92.
97	Курбський Андрій Михайлович, кн.	1 шл. – Марія Тучковна (в Росії) 2 шл. – кн. Марія Юріївна Гольшанська Дубровицька 3 шл. – Олександра Петрівна Семашківна	Wolf J. Kniazowie. – S. 194–195; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 361.
98	Курозвонський Патрикій Іван Васильович	1 шл. – Олена Романівна Цятянка 2 шл. – Полонія (Полагя) Матясівна Суроп'ятівна з Оздова	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 463–463 зв.
99	Курцевич Булига Дмитро Васильович	1 шл. – Ядвіга Станіславівна Краєвська 2 шл. – Стужинська Галшка Каспарівна	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 31, арк. 349–354; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 263–270.
100	Линевський Іван Васильович	1 шл. – NN 2 шл. – Марія Болбасівна Ростоцька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 115–117 зв.
101	Линевський Михайло Васильович	1 шл. – Любка Шелвовська 2 шл. – Раїна Павлівна Черневська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 115–117 зв.
102	Линевський Яким Тихнович	1 шл. – Раїна (Орина) Андріївна Колпитовська 2 шл. – Катерина Богданівна Сенютянка Радогощська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 218 зв.–221.
103	Лисаковський Миколай	1 шл. – Ядвіга з Сархова 2 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 30, арк. 84 зв.–85 зв.; Руська метрика. – С. 402.
104	Літинський Іван Васильович	1 шл. – NN 2 шл. – Агнешка Янівна Тарновська	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 177–178; Волинські грамоти. – С. 121–122.
105	Ляховський Іван	1 шл. – Гелена Краєвська 2 шл. – Софія Модринська	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 5, арк. 185–186 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 18, арк. 167 зв.–168; Старченко Н. Шлюбна стратегія. – С. 33.
106	Марковський Роман Васильович	1 шл. – Анастасія N 2 шл. – Марія Підгороденська	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 37 зв.–39 зв.; ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 18 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 220–224.

Продовження таблиці II

107	Мишка Холоневський Василь Андрійович	1 шл. – Федора Романівна Гулевичівна Радошинська 2 шл. – Любка Олехнівна Білостоцька 3 шл. – Ганна Станіславівна Кошовська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 830–831 зв.; спр. 14, арк. 363, 764–767; АЮЗР. – Ч. VIII, т. IV. – С. 280–282.
108	Мишка Холоневський Олехно Гаврилович	1 шл. – NN 2 шл. – Ганна Михайлівна Козинська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 258; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 605–608.
109	Монтовт Коблинський Ян Якубович	1 шл. – Олена Мацківна 2 шл. – кн. Барбара Олександрівна Порицька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 462–467 зв., 544–546.
110	Некрашевич Бережецький Іван	1 шл. – Федора Лосятинська 2 шл. – Гелена Бранська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 699 зв.–702.
111	Несвіцький Адам Ілляшович	1 шл. – Настася Янівна Загоровська 2 шл. – Анна Констанція Костянка	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 18, арк. 420–420 зв.
112	Обух Воцатинський Григорій	1 шл. – Овдотя Петрівна N 1 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 223–224.
113	Острозький Костянтин Іванович, кн.	1 шл. – кн. Тетяна Семенівна Гольшанська 2 шл. – кн. Олександра Семенівна Слуцька	Wolff J. Kniazowie. – S. 347–351; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 307.
114	Острозький Януш Васильович, кн.	1 шл. – Сузанна Середі 2 шл. – Катерина Любомирська 3 шл. – Теофіла Тарлувна	Wolff J. – Kniazowie. – S. 357–358; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 308.
115	Ощовський Микита Михайлович	1 шл. – N Хрінницька 2 шл. – Ганна Федорівна Коритенська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 684–684 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 274.
116	Павлович Василь	1 шл. – Настася Семашківна 2 шл. – Марина Боговитинівна Шумбарська 3 шл. – Ганна Лукашівна Гулевичівна Воютинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 173 зв.–176 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 275.
117	Панько Порфирій	1 шл. – Федора Павлівна Яковицька 2 шл. – Тетяна Тенючанка	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 159–161; ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 230–231.
118	Пашинський Юзеф	1 шл. – Софія Держановська 2 шл. – Катерина Ключька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 135–135 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 10–10 зв.
119	Полоз Філон Іванович	1 шл. – Овдотя Фурсівна 2 шл. – Ганна Андріївна Киселівна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 203 зв.–206.
120	Порванецький Кузьма Немирич	1 шл. – Овдотя Якимівна Охлоповська 2 шл. – Галшка Іванівна Калусовська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 753–759; ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 330–331 зв.

Продовження таблиці II

121	Пузина Юрій Богданович, кн.	1 шл. – Марія Гаврилівна Лешницька 2 шл. – Ганна Василівна Гулевичівна Смолиговська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 771 зв.–773; спр. 5, арк. 432 зв.
122	Пузина Юрій Юрійович, кн.	1 шл. – Федора Іванівна Хрінницька 2 шл. – Олена Семенівна Бутовичівна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 812–812 зв.; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 348.
123	Путятя Федір	1 шл. – Маруша Мединська 2 шл. – Барбара Слабківська	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 97 зв.–99, 99 зв.–102.
124	Рогозинський Василь Іванович	1 шл. – Марія Іванівна Борзобагатянка Красенська 2 шл. – Н Русинівна Берестецька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 324 зв.–325; ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 798–800 зв., 806–808.
125	Рогульський Станіслав	1 шл. – Катерина Венгленська 2 шл. – Софія Грабовська	ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 7, арк. 193–197 зв., 331–338, 359 зв.–364 зв.; Старченко Н. Шлюбна стратегія. – С. 35–36.
126	Рудецький Адам Федорович	1 шл. – Ганна Дем'янівна Павловичівна 2 шл. – Констанція Гулевичівна Радошинська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 49, арк. 758–763; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 280.
127	Ружинський Абрагам Федорович, кн.	1 шл. – NN 2 шл. – Катерина Духівна Висоцька	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 270 зв.–271; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 281.
128	Ружинський Кирик Остафійович, кн.	1 шл. – Овдотя Андріївна Куневська 2 шл. – Ядвіга Францишківна Фальчевська	Wolff J. Kniazowie. – S. 417–419; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 317.
129	Ружинський Михайло Федорович кн.	1 шл. – NN 2 шл. – Раїна Федорівна Стахорська	Wolff. Kniazowie. – S. 417–419; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 281.
130	Ружинський Стефан Федорович, кн.	1 шл. – Настася Богушівна з Олесного 2 шл. – Марина Гаврилівна Яковицька	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 12, арк. 52–53 зв.; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти. – С. 281.
131	Русин Берестецький Федір Іванович	1 шл. – NN 2 шл. – Марія Романівна Білостоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 1 зв.; спр. 17, арк. 695 зв.–697 зв.
132	Сангушко Кошарський Андрій Михайлович, кн.	1 шл. – Ганна Василівна Хребтовичівна 2 шл. – кн. Богдана Михайлівна Мстиславська	Wolff J. Kniazowie. – S. 437–442; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 326.
133	Сангушко Кошарський Олександр Андрійович, кн.	1 шл. – кн. Ганна Василівна Полубенська 2 шл. – Анастасія Василівна Жилинська	Wolff J. Kniazowie. – S. 442–444; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 326.

Продовження таблиці II

134	Свищовський Андрій	1 шл. – NN 2 шл. – Ганна Федорівна Селецька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 31 зв.–36.
135	Свищовський Остафій Андрійович	1 шл. – Ганна Михайлівна Вільгорська 2 шл. – Федора Федорівна Урсулівна Рудецька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 490–491 зв.; спр. 61, арк. 11 зв.–113.
136	Семашко Миколай Олександрович	1 шл. – Настася Михайлівна Ело Малинська 2 шл. – кн. Гелена Григорівна Четвергенська 3 шл. – Ізабелла зі Служова	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 225–226 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 197–197 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 468.
137	Семашко Олександр Богданович	1 шл. – Настася N 2 шл. – Ганна Григорівна Воловичівна 3 шл. – Барбара Олександрівна Порицька кн.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 404–405; ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 136–137; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 90.
138	Сенюта Іван Романович	1 шл. – Марія Олехнівна Борзобагатянка Красенська 2 шл. – Ганна Богданівна Костюшковичівна Хоболтовська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 259 зв.–260; ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 156–160; Волинські грамоти. – С. 35–36, 150–151.
139	Сенюта Ляховецький Федір	1 шл. – Катерина Михайлівна Малинська 2 шл. – Катерина Фірлеївна	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 246 зв.–250.
140	Сербин Кобецький Михайло Федорович	1 шл. – NN 2 шл. – Богдана Андріївна Ківерецька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 817–819.
141	Станішевський Войцех	1 шл. – NN 2 шл. – Ягнешка Бронницька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 2–3, 3–4 зв.
142	Трецевський (Трацевський) Станіслав-Богуш	1 шл. – Ганна Павлівна Бранська 2 шл. – Анна Мелецька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 701–705; ф. 25, оп. 1, спр. 206, арк. 675–677 зв.
143	Угриновський Прокіп Матвійович	1 шл. – Софія Ванківна Яковицька 2 шл. – Орина Болбасівна Ростоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 23 зв.–24 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 31–33, 229–234.
144	Угриновський Януш Прокопович	1 шл. – Оксимія Михайлівна Хрінницька 2 шл. – Ядвіга Троянівна Холоєвська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 298 зв.–300; спр. 42, арк. 519 зв.–520 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 862 зв.
145	Уездецький Григорій Гнівшович	1 шл. – Олена Долотецька 2 шл. – Дорота Мруновська (Мроковська)	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 208–209 зв., 210–213.
146	Харлинський Ян Миколайович	1 шл. – Ганна Петрівна Чорна з Витович 2 шл. – Єва Олександрівна Семашківна	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 524–524 зв.; спр. 9, арк. 811–814 зв., спр. 11, арк. 51 зв.–53 зв.

Продовження таблиці II

147	Харлінський Щасний Миколайо- вич	1 шл. – кн. Фенна Дмитрівна Друцька Любецька 2 шл. – кн. Катерина Владисла- вівна Збаразька 3 шл. – Олена Монвидівна Дорогостайська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 411; ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 787–789 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 494–502; Ч. VIII, т. VI. – С. 224–227.
148	Холоневський Ва- силь Андрійович	1 шл. – Федора Романівна Гулевичівна 2 шл. – Білостоцька Любка Олехнівна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 363; ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 830–831 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 280–282.
149	Хом'як Смордов- ський Іван Петрович	1 шл. – Ганна Болбасівна Ростоцька 2 шл. – Софія Григорівна Сосницька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 63–64 зв.
150	Хом'як Смордов- ський Киндин Тихнович	1 шл. – Олена Богуфалівна Лабунська 2 шл. – Полагя Богданівна Хрінницька	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 480–483; ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 417.
151	Хом'як Смордов- ський Петро Івано- вич	1 шл. – Орина N 2 шл. – Марія Романівна Гостська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 14 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 295 зв.–299.
152	Хорошко Колмо- вицький Богдан	1 шл. – Полагя Іванівна Княгининська 2 шл. – Марія Воронянка Боратинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 340–342 зв.; спр. 12, арк. 559 зв.–560 зв.; спр. 14, арк. 960–961 зв.; спр. 19, арк. 255–256.
153	Хребтович Богури- нський Іван Іванович	1 шл. – NN 2 шл. – Полонія Олександрівна Сасинівна Количинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 226–227 зв.
154	Хребтович Богури- нський Семен Івано- вич	1 шл. – Раїна Андріївна Русинівна Берестецька 2 шл. – Катерина Андріївна Бабинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 214 зв.; спр. 5, арк. 672 зв.–673 зв.; спр. 7, арк. 12–12 зв.
155	Хрінницький Василь Михайлович	1 шл. – Дорота Щаснівна Гесинська 2 шл. – Дорота Суходоловна	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 829 зв.–830 зв.; спр. 11, арк. 64 зв.–65.
156	Хрінницький Іван Михайлович	1 шл. – NN 2 шл. – кн. Марина Андріївна Друцька Соколинська 3 шл. – Настася Болбасівна Ростоцька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 47 зв.–48 зв.; спр. 11, арк. 445 зв.–447; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 424–426; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 284.
157	Хрінницький Михайло Сваткович	1 шл. – N Василівна Семашків- на Риканська 2 шл. – Настася Іванівна Русинівна Берестецька	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 497 зв.–498; ф. 26, оп. 1, спр. 3, арк. 429–430.
158	Хрустицький Ян	1 шл. – NN 2 шл. – Тетяна Григорівна Привередовська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 287–293 зв.

Продовження таблиці II

159	Чаплич Шпановський Григорій Васильович	1 шл. – Дорота Миколаївна Реївна з Нагловиць 2 шл. – Олена Михайлівна Єло Малинська	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 597 зв.–600 зв.; спр. 7, арк. 398 зв.–400 зв.; спр. 8, арк. 735–735 зв.
160	Чаплич Шпановський Іван Кадянович	1 шл. – Олена Карпівна Єсифовичівна 2 шл. – Ганна Григорівна Болбасівна Ростоцька 3 шл. – кн. Ганна Четвертенська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 361 зв.–362; ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 222–223 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. III. – С. 125–130.
161	Чаплич Шпановський Федір Кадянович	1 шл. – Катерина Семенівна Звіровна Тишкевичівна 2 шл. – Катерина Олізарівна Кірдеївна Мильська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 298 зв.–305; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 589–590 зв.; спр. 8, арк. 717 зв.–721.
162	Четвертенський Стефан Яцькович, кн.	1 шл. – Ганна Гаврилівна Бокіївна 2 шл. – Анна Микулинська 3 шл. – Катерина Лешнівська	Wolff J. Kniaziewie. – S. 43–44; Яковенко Н. Українська шляхта. – С. 353.
163	Четвертенський Матвій Васильович, кн.	1 шл. – Марія Ванківна Лагодовська 2 шл. – Овдотя Федорівна Вагановська	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 372–374; Wolff. Kniaziewie. – S. 37.
164	Шибенський Яків	1 шл. – Марія Микитянка Кутровська 2 шл. – Софія Кнеранка 3 шл. – NN	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 126–127 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 108–109.
165	Яковицький Юрій Яковович	1 шл. – N Підгороденська 2 шл. – Марта Мойславська	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 18–18 зв.

Таблиця III

Дітність волинських шляхетських родин
XVI – першої половини XVII ст.*

№ п/п	Подружжя	За- галом дітей	У тому числі	
			синів	дочок
1	Андрузький Іван ~ Ледуховська Томила Гнівошівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 27–28.	5	2	3
2	Бабинський Андрій Семенович ~ NN ~ Томила Лозчанка ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 626 зв.; спр. 30, арк. 196 зв.–197 зв; ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 185 зв.–189.	6	4	2
3	Балабан Дмитро ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 416 зв.–418.	6	4	2
4	Барсан Жоравницький Василь ~ Яковицька Олена Семенівна	3	1	2
5	Бережецький N ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 50.	6	4	2
6	Бережницький Григорій ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 14–17 зв.	5	1	4
7	Бережницький Прокіп Григорович ~ Шпаковська Катерина Павлівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 14–17 зв.	5	2	3
8	Білецький Богуш Павлович ~ NN	3	–	3
9	Білецький Іван Семенович ~ Гулевичівна Перекальська Настася Дахнівна	8	5	3
10	Білецький Олександр (Олекса) ~ Лосятинська Елжбета	9	7	2
11	Білецький Семен Прокопович ~ NN	6	5	1
12	Білінський Федір Онікійович ~ Ганна з Парцова ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 212 зв.	6	4	2
13	Білостоцький Ванко Іванович ~ NN	10	4	6
14	Білостоцький Василь Григорович ~ Защитовська Ографена Порядничівна	4	3	1
15	Білостоцький Григорій Романович ~ N Катерина	4	2	2
16	Білостоцький Іван ~ NN	6	4	2
17	Білостоцький Іван Іванович ~ Козинська Олена Семенівна	5	–	5

* Таблиця складена на підставі праці: Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). – К., 2009. Включені до таблиці нові дані мають посилання на джерело.

Продовження таблиці III

18	Білостоцький Іван Лецькович ~ Новоселицька Олена Федорівна	3	1	2
19	Білостоцький Лецько ~ NN	2	2	-
20	Білостоцький Матвій Романович ~ Гулевичівна Воютинська Марина Семенівна	2	1	1
21	Білостоцький Микита Ванкович ~ Ощовська Софія Ванківна	4	1	3
22	Білостоцький Олехно Лецькович ~ NN	5	-	5
23	Білостоцький Роман Іванович ~ N Любка	11	7	4
24	Боговитин Богуш ~ Мушата N	6	5	1
25	Білостоцький Яцько Ванкович ~ NN	6	1	5
26	Боговитин Козерадський Адам Климентович ~ Семашківна Барбара Олександрівна ~ Козечанка Маруша Дмитрівна, кн.	2	-	2
27	Боговитин Козерадський Андрій Климентович ~ Болбасівна Росточка Марія Григорівна	6	2	4
28	Боговитин Козерадський Климент Войнич ~ N Катерина Дахнівна	2	2	-
29	Боговитин Козерадський Федір Войнич ~ NN ~ Ружинська Марфа Василівна, кн.	5	3	2
30	Боговитин Козерадський Федір Федорович ~ Красовська Овдотя Василівна	2	-	2
31	Боговитин Козерадський Ян Война ~ N Євдокія	5	4	1
32	Боговитин Шумбарський Іван Богушович ~ NN ~ Коптівна Ганна	10	5	5
33	Боговитин Шумбарський Іван Петрович ~ Лозчанка Софія Андріївна	5	2	3
34	Боговитин Шумбарський Михайло Іванович ~ Русецька Барбара Єронімівна	6	3	3
35	Боговитин Шумбарський Михайло Якович ~ Борзобагатянка Красенська Ганна Олехнівна	2	1	1
36	Боговитин Шумбарський Михайло Миколай Михайлович ~ Павловичівна Євга Михайлівна ~ Ближинська Ганна	3	-	3
37	Боговитин Шумбарський Павло Памфіло Якович ~ Конарська Зоя	2	2	-
38	Боговитин Шумбарський Стефан Іванович ~ Сенютянка Ляховецька Настася Григорівна	5	2	3
39	Боговитин Шумбарський Ян Павлович ~ NN	2	1	1
40	Бокій Дениславський Юрій ~ кн. Масальська Марія Андріївна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 651-655 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 84-85, 85-86 зв.	5	1	4

Продовження таблиці III

41	Бокій Печихвостський Василь Іванович ~ NN	5	3	2
42	Бокій Печихвостський Гаврило Васильович ~ Гулевичівна Марія Федорівна ~ Вагановська Марія Федорівна	5 2	3	2 2
43	Бокій Печихвостський Федір Васильович ~ Чешейківна Полагя Григорівна	3	3	-
44	Бокій Печихвостський Филип Гаврилович ~ Ружинська Ганна Остафіївна, кн.	3	2	1
45	Болбас Ростоцький Григорій ~ Цатянка Катерина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 61, арк. 63–64.	4	2	2
46	Болбас Ростоцький Олександр ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 443 зв.–445 зв.	4	2	2
47	Болбас Ростоцький Федір ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 443 зв.–445 зв.	4	4	-
48	Борейко Кнерутський Остафій ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 839–840.	4	3	1
49	Борзобагатий Красенський Василь Іванович ~ Сокольська Ганна Солтанівна, кн.	4	4	-
50	Борзобагатий Красенський Іван Олехнович ~ Семашківна Риканська Ганна Василівна ~ Єло Малинська Раїна Михайлівна	9	4	5
51	Борзобагатий Красенський Іван Яцькович ~ Н Настася Лукашевичівна	4	2	2
52	Борзобагатий Красенський Олехно Яцькович ~ Н Марина Федорівна	8	4	4
53	Борзобагатий Красенський Яцько ~ NN	3	2	1
54	Бранський Андрій Михайлович ~ Хом'яківна Смордовська Федора Федорівна ~ Бережецька Горайнівна Любка	3	3	-
55	Бранський Григорій Михайлович ~ NN	3	3	-
56	Бранський Іван Семенович ~ NN	4	3	1
57	Бранський Михайло Іванович ~ Н Уляна	6	4	2
58	Бранський Павло Васильович ~ Гулевичівна Долзька (Должецька) Федора Янушівна	3	1	2
59	Бранський Семен Михайлович ~ Троянівна Катерина ~ NN	8	3	5
60	Бранський Юрій ~ NN	2	-	2
61	Бранський Ян (Іван) Григорович ~ Кордишівна Регіна	3	1	2
62	Буркацький Адам ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 536 зв.–537.	6	4	2

Продовження таблиці III

63	Бутович Дмитро ~ Золотолінська N Олехнівна	5	2	3
64	Бутович Михайло ~ NN	4	1	3
65	Бутович Олександр Яцькович ~ Бережецька Емілія	1	-	1
66	Бутович Яцько Дмитрович ~ Реївна Ографена	6	5	1
67	Вербента Адам ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 227 зв.-228 зв., 230-230 зв.	5	2	3
68	Верховський Грицько ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 341-342 зв.	4	4	-
69	Вигура Микита ~ Чаруківська Настася Ботейчанка ~ Посяговецька N ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 569 зв.-574 зв.	5	5	-
70	Висоцький Тимофій ~ Привередовська Софія ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 349-353 зв.; спр. 20, арк. 225-227.	5	2	3
71	Вишинський Павло ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 125 зв.-127.	4	1	3
72	Вільгорський Лев ~ Марія Бабинська ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 568-569 зв.	4	3	1
73	Вільгорський Роман Львович ~ Гелена Іванівна Хребтовичівна Богуринська ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 248-251 зв.	3	3	-
74	Вітвинський Бартош ~ Муховецька Катерина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 577-577 зв.; ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 118 зв.-119; ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 64.	9	6	3
75	Вітонізький Михайло ~ Окорська Софія Олехнівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 894-897 зв.	5	3	2
76	Волинець Черчицький Ян (Іван) ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 883-884 зв.	5	3	2
77	Волковський Петро ~ NN ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 354-355.	5	3	2
78	Волчко Жасковський Яким ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 47, арк. 90-91 зв., 135-135 зв.	4	4	-
79	Вольський Миколай ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 493-493 зв.	5	3	2

Продовження таблиці III

80	Ворищський (Стерло) Іван ~ NN ~ Ружинська Овдотя Михайлівна, кн. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 182.	6	4	2
81	Ворищський Федір ~ NN ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 32 зв.–33 зв.	5	1	4
82	Ворона Боратинський Олехно Томилович ~ Лосятинська Овдотя Іванівна ~ Хорошківна Колмовицька Полагя	3	2	1
83	Ворона Боротинський Томило Юхнович ~ Угровецька Раїна Смоківна ~ Козинська Софія Олехнівна ~ Джусянка Немила Богданівна ~ N Маруша Ілляшівна	5	3	2
84	Ворона Боротинський Юхно Стецкович ~ NN	6	4	2
85	Ворона Боратинський Ян Томилович ~ Угриновська Богдана Прокопівна	4	1	3
86	Ворона Боротинський Яцько Юхнович ~ Єло Малинська Світохна Дашківна ~ Біликовичівна Свищовська Тетяна (Добріяна) Василівна	13	10	3
87	Воронецький Миколай Михайлович, кн. ~ Гіжанка Барбара ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 81–82.	5	4	1
88	Воронецький Станіслав Войнич, кн. ~ Хом'яківна Смордовська Ганна Тихнівна ~ Гулевичівна Смолиговська Марина Янушівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 460 зв.–462 зв.	12	5	7
89	Воронецький Станіслав Станіславович, кн. ~ Богушевичівна Галшка ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 387, 622–623 зв.	2	2	–
90	Воронецький Стефан Матушович, кн. ~ Сокольська Варвара, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 557–558.	3	2	1
91	Гостський Богдан Сенькович ~ NN	4	3	1
92	Гостський Василь Богданович ~ NN	3	2	1
93	Гостський Гаврило Романович ~ Єловицька Катерина Антонівна Хрінницька Полагя Богданівна	3	2	1
94	Гостський Івашко Богданович ~ Биківна N Олександрівна	2	2	–
95	Гостський Роман Іванович ~ Козечанка Софія, кн. ~ Цатянка Марія Романівна ~ Кірдеївна Мильська Марія Петрівна ~ Корчмінська Дорота	6	2	4
96	Гостський Ярофій Романович ~ NN ~ Порицька Катерина Олександрівна, кн. ~ Кірдеївна Мильська Кристина Іванівна	3	2	1

Продовження таблиці III

97	Горайн Богуш Федорович ~ Олешанка Бережецька Олена	4	2	2
98	Горайн Федір ~ Орловська Богдана Мойсеївна	6	3	3
99	Головинський Яцько ~ Бутовичівна Марія Дмитрівна	4	2	2
100	Грабовецький Миколай ~ Манківська Маруша ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 386–386 зв.	6	5	1
101	Грушевський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 623 зв.–624.	4	4	–
102	Гулевич Михайло Федорович ~ NN ~ Мишчанка Варковська Настася Федорівна	5	–	5
103	Гулевич Федір ~ NN	6	5	1
104	Гулевич Воютинський Богуш Федорович ~ Майківна Мартинелла Матвіївна	7	4	3
105	Гулевич Воютинський Василь Семенович ~ Окорська Федора Іванівна	9	5	4
106	Гулевич Воютинський Гаврило Богушович ~ з Бондкова Елжбета	3	3	–
107	Гулевич Воютинський Гаврило Зброхович ~ Калусовська Марина Петрівна	5	2	3
108	Гулевич Воютинський Зброх ~ NN	4	4	–
109	Гулевич Воютинський Лукаш Семенович ~ Пруська Марина Яцьківна	3	1	2
110	Гулевич Воютинський Михайло Федорович ~ Холоневська Овдотя Марківна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 310–310 зв.	5	5	–
111	Гулевич Воютинський Михно Зброхович ~ NN ~ Корецька Ганна Іванівна, кн.	7	6	1
112	Гулевич Воютинський Семен Зброхович ~ NN	5	2	3
113	Гулевич Воютинський Федір Гаврилович ~ Промчейківна Деревяницька Олена Григорівна ~ Хмарянка Миловшська Анна Федорівна	5	4	1
114	Гулевич Воютинський Федір Зброхович ~ NN	2	2	–
115	Гулевич Долзький (Должецький) Януш Федорович ~ Дривинська Маруша Федорівна ~ Борзобагатянка Красенська Ганна Іванівна	6	3	3
116	Гулевич Дрозденський Андріян Федорович ~ NN	2	1	1
117	Гулевич Дрозденський Гнівош Семенович ~ Вітонізька Анна Михайлівна	9	4	5
118	Гулевич Дрозденський Іван Дмитрович ~ Угриновська Опрахна	5	4	1
119	Гулевич Дрозденський Кіндрат Федорович ~ Дахновичівна Євфросинія	5	2	3

Продовження таблиці III

120	Гулевич Дрозденський Михайло Іванович ~ Білостоцька Ганна Ванківна	8	6	2
121	Гулевич Дрозденський Михайло Михайлович ~ Полубенська Ганна Федорівна, кн.	2	1	1
122	Гулевич Дрозденський Семен Іванович ~ NN	3	2	1
123	Гулевич Дрозденський Федір Михайлович ~ Павловичівна Галшка (Олена) Василівна	3	2	1
124	Гулевич Перекальський Дахно Михнович ~ Білецька Настася ~ Вагановська Марія Федорівна ~ Білостоцька Овдотя Матвіївна	8	5	3
125	Гулевич Перекальський Іван Дахнович ~ Бранська (Збранська) Раїна Марківна	4	2	2
126	Гулевич Перекальський Іван Михнович ~ Білостоцька Марина Іванівна	3	-	3
127	Гулевич Перекальський Остафій Дахнович ~ Вигурянка Маруша	2	-	2
128	Гулевич Піддубинський Григорій Григорович ~ Дольська Олександра Романівна, кн.	5	4	1
129	Гулевич Піддубинський Григорій Федорович ~ Дахновичівна Магдалена	10	4	6
130	Гулевич Піддубинський Іван Григорович ~ Друцька Любецька Олександра Григорівна, кн.	4	2	2
131	Гулевич Піддубинський Петро Григорович ~ Дривинська Марина Лаврентіївна	3	2	1
132	Гулевич Піддубинський Роман Григорович ~ Городиська Катерина ~ Линецька Кристина	6	5	1
133	Гулевич Радошинський Дем'ян Романович ~ Курозвонська Патрікіївна Настася Іванівна	9	4	5
134	Гулевич Радошинський Роман Федорович ~ Суроп'ятівна з Оздова Полагя Матясівна	7	3	4
135	Гулевич Радошинський Федір Романович ~ Дривинська Марія Василівна	3	-	3
136	Гулевич Радошинський Юрій Дем'янович ~ NN	4	2	2
137	Гулевич Серницький Гаврило Михнович ~ Кутровська Настася Микитівна	3	1	2
138	Гулевич Смолиговський Андрій Васильович ~ Семашківна Раїна Олександрівна ~ Добронизька Галшка	7	3	4
139	Гулевич Смолиговський Бенедикт Васильович ~ Струсівна з Коморова Софія	1	1	2
140	Гулевич Смолиговський Василь Федорович ~ Волчківна Жасковська Олена ~ Угриновська Олександра Прокопівна	7	3	4
141	Гуляльницький Богатко ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 543.	3	3	-
142	Гуляльницький Борис Семенович ~ NN	6	6	-

Продовження таблиці III

143	Гуляльницький Іван Микитич ~ NN	4	4	-
144	Гуляльницький Іван Тимошович ~ NN	3	3	-
145	Гуляльницький Кирило ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 543.	3	3	-
146	Гуляльницький Ленко ~ NN	4	4	-
147	Гуляльницький Микита ~ NN	3	3	-
148	Гуляльницький Панас Іванович ~ NN	3	3	-
149	Гуляльницький Тимоха ~ NN	3	3	-
150	Гуляницький Федір Ярмошович ~ NN	2	2	-
151	Гуляльницький Филімон Борисович ~ Гуляльницька Орина Дашківна	4	4	-
152	Гуляльницький Юско Ленчич ~ NN	4	4	-
153	Гуляницький Ян Ярмошович ~ NN ~ Водирадська Підберезька Олена Анцухівна	5	5	-
154	Гуляницький Юнко Ярмошович NN	6	6	-
155	Гуляницький Ярмош (Ярмола) ~ NN	6	6	-
156	Гуляльницький Яцько Тимошович ~ NN	4	4	-
157	Гуляльницький Брулкович Мартин Яцькович ~ Яроцька Марія Семенівна	2		2
158	Гуляльницький Брулкович Яцько ~ NN	6	5	1
159	Гуляльницький Мостицький Василь Борисович ~ Гуляльницька Марія Яцьківна	6	4	2
160	Гурко Омелянський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 446 зв.	5	4	1
161	Гуртор Рогачевський Ярош ~ Кривицька Тетяна ЦДІАУК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 231–232, 234– 234 зв.	6	3	3
162	Гесинський Щасний ~ Монтовтівна Коблинська Ганна Якубівна	8	5	3
163	Гесинський Ян Щаснович ~ Хом'яківна Смордовська Овдотя Петрівна	7	3	4
164	Глазовський Лаврін ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 650–651.	4	3	1
165	Данилевич N ~ NN	3	3	-

Продовження таблиці III

166	Данилевич (Данилович) Григорій ~ Крокотка (Кропотка) Єловицька Настася Яківна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 408–413.	5	3	2
167	Дедеркало Григорій ~ NN ~ Лібішевська Люція ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 671–672 зв.	3	1	2
168	Дедеркало Яцько Андрійович ~ Барбара Білецька ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 819–820	4	4	–
169	Джуса Богдан Олехнович ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 257 зв.–261.	7	2	5
170	Джуса Ігнат Олехнович ~ NN	2	2	–
171	Джуса Олехно ~ NN ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 13, арк. 430.	3	3	–
172	Джуса Кірдеєвич Стефан ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 226 зв.–227 зв.	7	4	3
173	Джуса Ляховецький Михайло Гнатович ~ NN ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 47 зв.–48.	3	3	–
174	Дідковський Семен ~ Останкова Мілохна (Окимія) Іванівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 734–735 зв.	6	–	6
175	Добрилчицький Яцько Стецькович ~ Борзобагатянка Красенська Марія Іванівна ~ Малинська Ганна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 94; спр. 7, арк. 251 зв., 253 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 734.	8	4	4
176	Добринський Андрій ~ NN ~ Овдотя Воронянка Боратинська ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 298–299 зв.	6	2	4
177	Долмат Ісайковський Дмитро Іванович ~ Єло Букоємська Федора ~ Крокотка (Кропотка) Єловицька Маселка (Маска) Яківна, кн. ~ Киселівна Маруша Гнівошівна ~ Романовська Ганна Миколаївна	9	7	2
178	Долмат Ісайковський Ян Дмитрович ~ Телятицька Олена Андріївна ~ Шостаківська Марія	7	6	1
179	Дривинський Василь Федорович ~ Мощеницька N Григорівна ~ Ледухівська Милка Богданівна ~ Кейстутівна Тетяна Олександрівна ~ Яковицька Ганна Гаврилівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 31, арк. 37.	14	6	8
180	Дривинський Кирик (Кирило) Федорович ~ Яковицька Ганна Гаврилівна	4	3	1

Продовження таблиці III

181	Дривинський Кудин Єнкович ~ NN	2	-	2
182	Дривинський Лаврентій Васильович ~ Рогозинська Овдотя Данилівна ~ Боговитинівна Козерадська Діана Янівна ~ Зубцовська Анастасія Кирилівна	7	4	3
183	Дривинський Федір Єнкович ~ NN	7	5	2
184	Дубницький Абрам Михайлович ~ Обухівна Воцятинська Маруша	3	3	-
185	Дубницький Василь ~ NN ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 81-81 зв.; спр. 3, арк. 220-220 зв.	4	3	1
186	Дубницький Михайло Васильович ~ Попелівна Томила Данилівна	3	3	-
187	Дубровський Миколай ~ Козечанка Ганна Іванівна, кн.	8	6	2
188	Дьоготь Кузьма ~ NN АЮЗР. - Ч. VIII, т. IV. - С. 392.	3	3	-
189	Дьоготь Мацко Кузьмич ~ NN АЮЗР. - Ч. VIII, т. IV. - С. 394	3	3	-
190	Єзловецький Миколай ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 522 зв.-523.	5	5	-
191	Єло Букоємський Григорій Федорович ~ NN	4	1	3
192	Єло Букоємський Іван Федорович ~ Гулевичівна Ганна Михайлівна	4	4	-
193	Єло Букоємський Матвій Федорович ~ NN	3	1	2
194	Єло Букоємський Федір ~ NN	6	5	1
195	Єло Малинський Данило (Дашко) ~ Полжецька Мотрона Курилівна	5	3	2
196	Єло Малинський Казимир Матвійович ~ Биковська Єва	4	4	-
197	Єло Малинський Матвій Михайлович ~ Коїленська Богдана Жданівна ~ Збараська Н Владиславівна, кн. ~ Боговитинівна Шумбарська Марина Стефанівна	5	3	2
198	Єло Малинський Миколай Остафійович ~ Вишнівецька Кристина Адамівна, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 42 зв.-44.	4	1	3
199	Єло Малинський Михайло Данилович (Дашкович) ~ Єловицька Богдана ґнівошівна	12	7	5
200	Єло Малинський Остафій Михайлович ~ Друцька Любецька Богдана Іванівна, кн. ~ Чапличівна Шпановська Софія Григорівна ~ Одинцевичівна Олександра Іванівна, кн.	3	2	1

Продовження таблиці III

201	Єловицький Антон Гнівошович ~ N Євдоксія ~ Лагодівська Раїна Ванківна	7	3	4
202	Єловицький Гнівош Іванович ~ N Овдотя Іванівна	10	5	5
203	Єловицький Захаріаш Савич ~ Ледушовська Софія	4	3	1
204	Єловицький Івашко (Іван) Пашкович ~ N Дахнівна	4	4	-
205	Єловицький Миколай Антонович ~ Чорторійська Олександра Іванівна, кн.	6	6	-
206	Єловицький Сава Гнівошович ~ Скашевська (Скаршевська) Дорота	5	5	-
207	Єловицький Яцько Пашкович ~ NN	3	3	-
208	Єрлич Василь ~ Бутовичівна Ганна Jerlicz J. Latoписіс. – S. 91.	3	2	1
209	Єрлич Йоахим Олізарович ~ NN ~ Рогуська Марина Jerlicz J. Latoписіс. – S. 60.	9	4	5
210	Єрлич Іван Олізарович ~ Шашкевичівна Кристина Jerlicz J. Latoписіс. – S. 91.	4	4	-
211	Єрлич Олізар Васильович ~ Сосницька Катерина Jerlicz J. Latoписіс. – S. 91.	17	7	10
212	Жабокрицький Дахно Ісаєвич ~ NN ~ Чернівська Ганна	8	6	2
213	Жабокрицький Іван Ісайович ~ Промчейківна Катерина	6	4	2
214	Жабокрицький Ісайя ~ NN	3	3	-
215	Жабокрицький Януш Іванович ~ Лосятинська Катерина	5	4	1
216	Жабокрицький Яцько ~ Мордвинівна Зиновія	7	1	6
217	Жоравницький Василь Маркович ~ Бокіївна Печихвостська Ганна Янівна	1	1	-
218	Жоравницький Марко Васильович ~ Ворищська Ганна Федорівна	6	4	2
219	Жоравницький Михайло Маркович ~ NN	3	2	1
220	Жоравницький Олександр Маркович ~ Борзобагатянка Красенська Ганна Іванівна	4	2	2
221	Жоравницький Ян Маркович ~ Коптівна Олена Федорівна	1	1	-
222	Жуковський Юрій ~ Окорська Раїна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 517 зв.–518 зв.	3	2	1

Продовження таблиці III

223	Загоровський Богдан Олександрович ~ Бранська Уляна Юріївна	4	3	1
224	Загоровський Василь Петрович ~ Збаразька Маруша Миколаївна, кн. ~ Чорторійська Катерина Іванівна, кн.	1 2	2	1
225	Загоровський Михайло Янович ~ Левицька Агнешка	3	3	-
226	Загоровський Петро Богданович ~ Головчинська Олена, кн. ~ Сангушківна Федора Федорівна, кн.	8	6	2
227	Загоровський Ян Богданович ~ Боговитинівна Шумбарська Федора Яківна	6	2	4
228	Закревський Войтех ~ Воронецька Раїна Юріївна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 81-82.	5	4	1
229	Заяць Марк Богданович ~ N Опранка ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 859 зв.; спр. 12, арк. 842 зв.-845 зв.	5	3	2
230	Заяць Зденіжський Богуш Богданович ~ Костюшковичівна Хоболтовська Катерина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 60 зв.-61 зв.; спр. 16, арк. 108 зв.-109 зв.	5	3	2
231	Звір Тишкович Семен Львович ~ Посяговецька Огрєнка Федорівна	7	2	5
232	Золотолінський (Злотолинський) Юрій ~ N (Кропивницька?) Анна Гнівошівна ~ N Катерина ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 411-413, 458- 459 зв.	8	5	3
233	Зубцовський Кирило ~ Полубенська Марина Андріївна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 28-29 зв.	6	3	3
234	Кайсар Гаврило ~ Велицька Марина Дмитрівна, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 261 зв.-263.	3	3	-
235	Калусовський Василь ~ NN	4	4	-
236	Калусовський Василь Васильович ~ NN	5	4	1
237	Калусовський Василь Романович ~ Славська Софія	2	2	-
238	Калусовський Гнівош Петрович ~ Несвіцька Богдана Ілляшівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 31, арк. 58-58 зв.	8	7	1
239	Калусовський Іван Петрович Старший ~ Гостська Настася Романівна	2	1	1
240	Калусовський Петро Васильович ~ NN	6	3	3
241	Калусовський Роман Васильович ~ NN	2	2	-

Продовження таблиці III

242	Карпинський Вавринець ~ Рикальська з Трещан Барбара ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 354 зв.–355.	4	1	3
243	Кисіль Андрій Тихнович ~ NN ~ Русинівна Берестецька Марина	4	2	2
244	Кисіль Василь Петрович ~ Старосельська Барбара	3	2	1
245	Кисіль Гнівош Тихнович ~ Тризнянка Марина	7	4	3
246	Кисіль Матвій Янович ~ NN	5	5	–
247	Кисіль Микола Григорович ~ з Заленжа Гелена	2	1	1
248	Кисіль Олександр Андрійович ~ Свищовська Анна Остафіївна	5	3	2
249	Кисіль Олександр Янович ~ NN	7	4	3
250	Кисіль Петро Тихнович ~ Совянка Марія	2	2	–
251	Кисіль Тихно (Тимофій) Микитович ~ NN	5	3	2
252	Кисіль Дорогиницький Ян Гнівошович ~ NN	2	2	–
253	Кисіль Низкиницький Григорій Гнівошович ~ Немценовичівна Дорота Петрівна ~ Яковицька Марина Гаврилівна ~ Іваницька Федора Лазарівна	2	2	–
254	Кірдей Мильський Олізар Петрович ~ Гольшанська Ганна Юрївна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 28–33, 33–37.	3	1	2
255	Кірдей Мильський Петро ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 180–181 зв.	3	2	1
256	Кірдей Мнішинський Іван Іванович ~ Хребтовичівна Богуринська Маруша Іванівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 340 зв.–344.	3	2	1
257	Кірдей Мнішинський Іван Петрович Тишкевичівна Магдалена Скуминівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 640–642 зв.	2	1	1
258	Клавша Михайло ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 671–671 зв.	5	2	3
259	Клюський Войтех Матвійович ~ Пашинська Анна ~ N Анна	5	3	2
260	Клюський Іван ~ N Богдана	6	3	3
261	Клюський Іван Іванович ~ Обухівна Воцатинська Катерина	6	2	4
262	Клюський Матвій Іванович ~ NN	6	5	1

Продовження таблиці III

263	Клюський N ~ NN	3	3	-
264	Княгининський Богдан Олехнович ~ N Полага	5	4	1
265	Княгининський Богдан Олехнович ~ NN	2	2	-
266	Княгининський Іван Олехнович ~ NN	2	1	1
267	Княгининський Олехно Богданович ~ NN	3	2	1
268	Козинський Богдан Михайлович ~ Гурківна Омелянська Єва	4	3	1
269	Козинський Гаврило Гринькович ~ NN	2	2	-
270	Козинський Григорій Іванович ~ Гулевичівна Дрозденська Овдотя Іванівна	2	1	1
271	Козинський Гринько ~ N	7	7	-
272	Козинський Демид Олехнович ~ Масальська Софія Василівна, кн.	5	3	2
273	Козинський Дмитро Олехнович ~ Масальська Софія Іванівна, кн. ~ Красносельська Богдана Романівна	8	4	4
274	Козинський Іван Гринькович ~ Єловицька Федора Федорівна	6	6	-
275	Козинський Іван Дмитрович ~ Бабинська Софія Андріївна	4	4	-
276	Козинський Іван Іванович ~ Мишчанка Холоневська Марія Гаврилівна ~ Ружинська Тетяна, кн.	6	3	3
277	Козинський Ісайя Олехнович ~ NN	4	3	1
278	Козинський Михайло Іванович ~ Юражанка Ганна Михайлівна	5	2	3
279	Козинський Михайло Тихнович ~ Гольшанська Марія Юрївна, кн.	3	1	2
280	Козинський Олехно Гринькович ~ Головнянка Острожецька Софія Петрівна, кн.	12	9	3
281	Козинський Олехно Дмитрович ~ Гулевичівна Катерина	2	2	-
282	Козинський Павло Іванович ~ Бронницька Марія	2	2	-
283	Козинський Роман Іванович ~ N Уляна Андріївна	4	1	3
284	Козинський Роман Олехнович ~ Гостирадовська Магдалена Серафимівна	3	1	2
285	Козинський Семен Іванович ~ NN	8	5	3
286	Козинський Тихно Гринькович ~ Капустянка Овдотя, кн. ~ Козечанка Ганна Михайлівна, кн.	5	4	1

Продовження таблиці III

287	Козинський Януш ~ Ободенська Анна ~ Олдаковська Анна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 272–272 зв.	5	4	1
288	Колпитовський Андрій Іванович ~ Білостоцька Катерина Романівна ~ Болбасівна Росточька Марина	4	-	4
289	Колпитовський Іван ~ NN	3	2	1
290	Колпитовський Костянтин Якович ~ Хоболтовська Костюшковичівна Анна Богданівна	5	3	2
291	Колпитовський Яків Іванович ~ N Анна	5	2	3
292	Коритенський Іван Михайлович ~ Жоравницька Олександра Михайлівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 326–327 зв.	5	4	1
293	Коритенський Михайло ~ Жоравницька Федора Марківна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 326–327 зв.	4	3	1
294	Корчевський Василь ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 453–453 зв.	7	2	5
295	Костюшкович Хоболтовський Іван ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 69, арк. 999–1000 зв.	3	1	2
296	Костюшкович Хоболтовський Петро ~ Гулевичівна Дрозденська Овдотя Іванівна? ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 25, арк. 425.	5	5	-
297	Костюшкович Хоболтовський Семен ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 1327 зв.–1328 зв.	4	4	-
298	Кошка Жоровицький Андрій Юхнович ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 46 зв.–51.	5	5	-
299	Краевський N ~ NN	7	4	3
300	Крижицький Левко ~ Селецька Богдана Федорівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 781–810.	6	5	1
301	Криницький Самуель ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 573–573 зв.	6	3	3
302	Крокотка (Кропотка) Єловицький Василь Іванович ~ NN	2	2	-
303	Крокотка (Кропотка) Єловицький Яків Васильович ~ Козинська Овдотя Олехнівна	6	-	6
304	Куневський Андрій Юхнович ~ N Богдана Денисківна	10	3	7
305	Куневський Юхно (Вохно) ~ NN	3	3	-
306	Курозвонський Патрикій Іван Васильович ~ Цатянка Олена ~ Суруп'ятівна Полага Матясівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 261 зв.–263.	5	1	4

Продовження таблиці III

307	Кухмистрович Дорогостайський Миколай ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 261 зв.–263.	5	4	1
308	Кушник Василь ~ Новоселицька Анна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 261 зв.–263.	3	3	–
309	Ледуховський Богдан Васкович ~ Баєвська Марія Лецьківна	7	3	4
310	Ледуховський Богуш Юхнович ~ N Маруша	6	4	2
311	Ледуховський Гнівош Іванович ~ NN	10	4	6
312	Ледуховський Данило Богушович ~ NN	4	–	4
313	Ледуховський Дениско ~ NN	6	6	–
314	Ледуховський Іван Григорович ~ Длугошівна Ганна ~ Висоцька Катерина	3	1	2
315	Ледуховський Левко Денискович ~ NN	2	2	–
316	Ледуховський Макар Гнівошович ~ NN	4	2	2
317	Ледуховський Олександр Макарович ~ Юревичівна Маріанна	4	–	4
318	Ледуховський Самійло Макарович ~ Шпаковська Раїна Масківна ~ Линевська Олександра Михайлівна ~ Станішевська Елжбета Войцехівна	5	4	1
319	Лепесовицький Сушко Григорій ~ з Валиск Оршуля ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 74–75 зв.	7	5	2
320	Лепесовицький Андрій Григорович ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 184–185.	3	3	–
321	Лешницький Клим Опанасович ~ NN	2	1	1
322	Лешницький Опанас Микитович ~ Бережецька Параска Іванівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 618–624.	10	10	–
323	Лешницький Федір Микитович ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 618–624.	3	3	–
324	Лешинський Андрій ~ Сангушківна Федора Романівна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 339 зв.–340 зв.	5	4	1
325	Линевський Василь Федорович ~ NN	3	3	–
326	Линевський Война Васильович ~ Чернівська Томила Павлівна	4	3	1
327	Линевський Михайло Васильович ~ Шелвовська Любка ~ Чернівська Раїна Павлівна	14	7	7

Продовження таблиці III

328	Линевський Михайло Петрович ~ Черниківська Гелена	5	1	4
329	Линевський Петро ~ NN	7	7	-
330	Линевський Тихно Олехнович ~ NN	2	2	-
331	Линевський Яким Тихнович ~ Колпитовська Орина Андріївна ~ Сенютянка Радогощська Катерина Богданівна	2	1	1
332	Лисаковський Миколай ~ Сарховська Ядвіга ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 89 зв.-90; спр. 30, арк. 84 зв.-85 зв.	4	4	-
333	Лисаковський Якуб ~ Жулинська Катерина ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 62, арк. 294-295 зв.	6	3	3
334	Людвиський Павло ~ NN ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 15, арк. 127.	3	3	-
335	Майковський Тимофій ~ Ласківна Полагя	7	1	6
336	Марковський Василь ~ Олізаровська Марія Федорівна ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 37 зв.-39 зв.	1	1	-
337	Марковський Марко ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 10, арк. 4.	3	3	-
338	Марковський Михайло Яцькович ~ Добронизька Єва ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 1335 зв.-1336 зв.	4	1	3
339	Марковський Роман Васильович ~ N Анастасія ~ Подгороденська Марія ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 1, арк. 37 зв.-39 зв.	3	2	1
340	Марковський Фалалей Левкович ~ Киселівна Ганна Гнівошівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 1335 зв.-1336 зв.	6	4	2
341	Марковський Яцько Фалалеевич ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 52, арк. 312-315.	3	3	-
342	Масальський Богдан (Богуш) Васильович, кн. ~ Четвертенська N Іванівна, кн. ~ Кошанка Настася	2	2	-
343	Масальський Мунча Василь Федорович, кн. ~ NN	3	2	1
344	Масальський Іван Богданович, кн. ~ NN	1	1	-
345	Масальський Юрій Богданович, кн. ~ Коритенська Ганна Михайлівна	5	3	2
346	Медведський з Валюв Ян ~ Ошовська Настася Микитівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 127-131 зв.	3	1	2

Продовження таблиці III

347	Медвідь Залеський Станіслав ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 3-4.	4	-	4
348	Межинський (Менжинський) Вацлав ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 267 зв.	9	4	5
349	Микулинський Мелешко N ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 350-350 зв.	3	3	-
350	Микулинський Мелешко N ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 350-350 зв.	4	2	2
351	Микулинський Мелешко Михайло ~ Краєвська Катерина Станіславівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 350-350 зв.	6	4	2
352	Мировицький Ян ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 53, арк. 64-66, 67-68 зв.	5	2	3
353	Миронович Ждан ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 64 зв.-65.	7	3	4
354	Мишка Варковський Абрам Михайлович ~ NN	4	1	3
355	Мишка Варковський Михайло Федорович ~ Збонзька з Курова Ядвіга	4	3	1
356	Мишка Варковський Федір Богданович ~ NN	2	1	1
357	Мишка Холоневський Андрій Григорович ~ NN	4	1	3
358	Мишка Холоневський Андрій Дмитрович ~ NN	2	2	-
359	Мишка Холоневський Богдан Петрович ~ Хидеревичівна N	3	3	-
360	Мишка Холоневський Василь Андрійович ~ Білостоцька Любка Олехнівна ~ Гулевичівна Радошинська Федора Романівна ~ Кошовська Ганна Станіславівна	4	3	1
361	Мишка Холоневський Гаврило Богданович ~ NN	7	5	2
362	Мишка Холоневський Григорій Дмитрович ~ Гуменицька Овдотя Наумівна	4	3	1
363	Мишка Холоневський Дмитро Петрович ~ Сокольська Огафія Солтанівна, кн.	5	5	-
364	Мишка Холоневський Іван Гаврилович ~ Білостоцька Анастасія Романівна	6	3	3
365	Мишка Холоневський Марко Гаврилович ~ NN	1	-	1
366	Мишка Холоневський Митько Андрійович ~ NN	2	1	1
367	Мишка Холоневський Олехно Гаврилович ~ Козинська Ганна Михайлівна	6	3	3
368	Мишка Холоневський Петро ~ NN	3	3	-

Продовження таблиці III

369	Мишка Холоневський Прокіп Григорович ~ Князька Настася Микитівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 340 зв.–341 зв.	5	5	–
370	Мокосій Баковецький Андрій ~ Ласківна Марія	5	5	–
371	Мокосій Баковецький Дмитро Михайлович ~ NN	2	2	–
372	Мокосій Баковецький Михайло Андрійович ~ NN	9	7	2
373	Мокосій Баковецький Олександр Михайлович ~ NN	2	2	–
374	Мокренський Андрій ~ NN	2	2	–
375	Мокренський Кіндрат Хомич ~ NN	4	2	2
376	Мокренський Хома ~ NN	4	2	2
377	Мокренський N ~ NN	2	2	–
378	Монтовт Коблинський Андрій Якубович ~ Гольшанська Марія Юрївна, кн.	2	2	–
379	Монтовт Коблинський Якуб ~ NN	5	2	3
380	Монтовт Коблинський Ян Якубович ~ Мацківна Олена ~ Порицька Барбара Олександрівна, кн.	3	2	1
381	Мордвин Ян ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 184–185.	3	1	2
382	Мутикальський Онікій ~ Єленська Ганна Гаврилівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 34, арк. 492–493.	11	6	5
383	Некрашевич Бережецький Іван ~ Лосятинська Федора ~ Бранська Гелена ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 692 зв.–702.	6	4	2
384	Некрашевич Бережецький Михно ~ N Федора ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 36 зв.–38 зв.	5	2	3
385	Непитущий Григорій ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 382–383; ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 1317–1319 зв.	4	3	1
386	Несвіцький Адам Ілляшович ~ Загоровська Настася Янівна ~ Костянка Анна Констанція	6	3	3
387	Несвіцький Андрій ~ NN	3	3	–
388	Несвіцький Богуш ~ NN	4	4	–
389	Несвіцький Василь Андрійович ~ NN	2	1	1

Продовження таблиці III

390	Несвіцький Ілляш Богушович ~ N Олена Федорівна	4	3	1
391	Несвіцький Петро Андрійович ~ NN	4	4	-
392	Несвіцький Ян Васильович ~ Данилевичівна Чеконська Раїна Григорівна	2	2	-
393	Новоселицький (Гапон Новоселицький) Миколай (Михайло ?) ~ Буховецька Марина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 287-288 зв., 312-314 зв.	4	2	2
394	Ободенський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 248-251 зв.	5	5	-
395	Обух Вошатинський Григорій ~ N Овдотя Петрівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 261 зв.-264.	4	4	-
396	Овлучимський Юрій ~ N Ганна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 63, арк. 1272 зв.-1274 зв.	5	3	2
397	Одинець Соколовський Іван, кн. ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 10, арк. 198-199 зв.	6	6	-
398	Одинець Соколовський Костянтин-Юзеф, кн. ~ Лонцька Катерина ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 396-397.	3	1	2
399	Олізаровський Василь Олехнович ~ Охлоповська Маруша Якимівна	6	4	2
400	Олізаровський Григорій ~ NN	3	-	3
401	Олізаровський Левко Олехнович ~ Смиківська Раїна Миколаївна	4	1	3
402	Олізаровський Олехно Федорович ~ Білостоцька N Ванківна	5	5	-
403	Олізаровський Федір Олехнович ~ Кривицька Ядвіга Станіславівна	4	2	2
404	Олтаревський Станіслав ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 5 зв.-6.	7	5	2
405	Опралко Бартоломей ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 97-97 зв.	4	-	4
406	Оранський Андрій ~ Орина N	3	3	-
407	Оранський Григорій ~ NN	7	4	3
408	Оранський Лаврін Война Семенович ~ Ласко Чернчицька Марина Семенівна	4	2	2
409	Оранський Михайло Войнич (Лаврінович) ~ Киселівна Федора Гнівошівна	8	4	4
410	Оранський Павло Григорович ~ N Марина ~ N Овдотя	5	4	1

Продовження таблиці III

411	Оранський Семен Григорович ~ NN	2	2	-
412	Оранський N ~ NN	3	3	-
413	Остриївський Матяс Зенкович ~ NN	6	-	6
414	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Борис Дахнович ~ Ощовська Настася Михнівна	5	5	-
415	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Дахно Олександрович ~ NN	5	3	2
416	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Іван ~ Ружинська Василиса Василівна, кн.	2	1	1
417	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Іона Якимович ~ Гулевичівна Перекальська Раїна Дахнівна	2	1	1
418	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Олександр ~ NN	4	4	-
419	Охлоповський (Мушата Охлоповський) Яким Олександрович ~ Чаруківська Марія Микитянка	8	3	5
420	Охлоповський (Мушата Охлоповський) N ~ NN	2	2	-
421	Ощовський Василь Микитич ~ Жуківна Софія Стефанівна	4	2	2
422	Ощовський Іван Іванович ~ Волчківна Ганна	2	1	1
423	Ощовський Микита Михайлович ~ Коритенська Ганна Федорівна	7	2	5
424	Ощовський Михайло Іванович ~ Посяговецька Марія Томківна	8	5	3
425	Ощовський Михайло Михайлович ~ Диковицька Катерина Іванівна	2	1	1
426	Ощовський Томко Михайлович ~ Холоєвська Галшка Станіславівна	2	1	1
427	Ощовський Федір ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 487 зв.-489.	6	1	5
428	Ощовський Яків Васильович ~ Білостоцька Ганна Іванівна	4	2	2
429	Ощовський Ріпа Василь Михайлович ~ Колпитовська Катерина Яківна	6	2	4
430	Павлович Василь ~ Семашківна Настася ~ Боговитинівна Шумбарська Марина Стефанівна ~ Гулевичівна Воютинська Ганна Лукашівна	3	1	2
431	Павлович Михайло ~ Тесовська Борисовичівна Марина Василівна	4	3	1
432	Павлович Прокіп Михайлович ~ Вітонізька Маруша	6	6	-

Продовження таблиці III

433	Павлович Шимон Михайлович ~ NN	2	1	1
434	Павлович N ~ NN	5	5	-
435	Палуцький Миколай ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 30, арк. 230 зв.-231 зв.	4	4	-
436	Панько Порфирій ~ Яковицька Федора ~ Тенючанка Тетяна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 159-161.	8	2	6
437	Пац Ян Домінікович ~ Вишневецька Софія Андріївна, кн. ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 800-802 зв.	6	5	1
438	Пашинський Юзеф ~ Держановська Софія ~ Клюська Катерина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 135-137 зв.	9	5	4
439	Перекладовський Іван ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 120-121.	4	4	-
440	Печаровський Андрій ~ N Галшка ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 339 зв.-340 зв.	4	3	1
441	Пісочинський Гнівош ~ Куневська Марія Андріївна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 209-211 зв.	7	5	2
442	Пісочинський Лаврін ~ Дубицька Магдалена ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 209-211 зв.	5	2	3
443	Плисковський Ян ~ Копанська Софія ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 19, арк. 274-276.	4	-	4
444	Подгаєцький Гаврило Івашкович ~ Верховська Анна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 415-417 зв.	3	3	-
445	Подгаєцький Івашко ~ N Зенківна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 747.	3	3	-
446	Подгаєцький Матвій ~ N Настася Зенківна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 8, арк. 576 зв.-579.	4	2	2
447	Подгаєцький Мойсей ~ Гуляльницька Полага Тарасівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 122, арк. 17-18.	5	3	2
448	Подгороденський Андрій ~ Желборська Олександра ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 487 зв.-490 зв.	3	3	-
449	Подгороденський Петро ~ Павловичівна Маруша ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 487 зв.-490 зв.	6	4	2

Продовження таблиці III

450	Подгороденський Фрідрих ~ Потівна Олександра ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 130, арк. 77–78.	4	4	-
451	Покотило П'ятигорський Богдан ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 96 зв.–97 зв.	4	2	2
452	Порванецький Іван Тихнович ~ Олізаровська Мотруна Олехнівна	7	4	3
453	Порванецький Клим Немирич ~ NN	3	2	1
454	Порванецький Михно Немирич ~ Охлоповська Опрахна Дахнівна	6	6	-
455	Порванецький Немира Носонович ~ NN	3	3	-
456	Порванецький Семен ~ Барсанівна Марія Василівна	2	2	-
457	Порванецький Тихно Семенович ~ N Овдотя Зенківна	3	2	1
458	Порванецький N ~ NN	4	4	-
459	Посник Семен ~ Єловицька Людмила Занківна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 158–159 зв.	7	3	4
460	Посяговецький Томко ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 727 зв.–731 зв.	6	-	6
461	Потій Адам ~ Головніанка Острожецька Ганна Федорівна, кн. ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 72, арк. 152–153 зв.	5	5	-
462	Потій Ян Адамович ~ Хмелевська Катерина ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 72, арк. 152–153 зв.	4	2	2
463	Привередовський Григорій ~ Баєвська Любка ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 186 зв.–187.	5	2	3
464	Привередовський Михайло Григорович ~ NN	2	-	2
465	Промчейко Дядковський Богуш ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 48–50.	5	2	3
466	Пузина Юрій Богданович ~ Гулевичівна Смолиговська Ганна Василівна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 601–602 зв.	6	4	2
467	Пузина Юрій Юрійович ~ Хрінницька Федора Іванівна ~ Бутовичівна Олена Семенівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 262, арк. 542–543.	6	3	3
468	Пузовський Богуш ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 9–10.	6	6	-

Продовження таблиці III

469	Пузовський Тиміш Богушович ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 26, арк. 198–201.	4	4	–
470	Пузовський Семен Богушович ~ Подгороденська Марія Іванівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 13, арк. 65–65 зв.	3	2	1
471	Путошинський Тихно ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 4, арк. 48 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 584 зв.–585.	4	4	–
472	Радовицький Василь Денисович ~ Порванецька Марина	6	4	2
473	Радовицький Денис Дементійович ~ NN	5	4	1
474	Радовицький N ~ NN	2	2	–
475	Раецький Станіслав ~ Хмелевська Галшка ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 20, арк. 780–781 зв.	9	4	5
476	Рачинський Мартин ~ Лонцька Анна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 397–397 зв.	3	2	1
477	Ржищовський Василь Микитич ~ Чаруківська Євросимія Зенківна	4	3	1
478	Ржищовський Левко Микитич ~ Селецька Богдана Федорівна	6	5	1
479	Ржищовський Микита ~ NN	2	2	–
480	Ржищовський Тихон Васильович ~ Ощовська Федора Микитівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 367–367 зв.	5	5	–
481	Римінський Миколай ~ Вербицька Софія ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 151 зв.–152 зв.; ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 285 зв.–286.	4	4	–
482	Рогозинський Василь Іванович ~ NN ~ Борзобагатянка Красенська Марія Іванівна	4	3	1
483	Рогозинський Данило Іванович ~ NN	4	3	1
484	Рогозинський Іван ~ NN	5	4	1
485	Рогозинський Фалалей Іванович ~ Гулевичівна Воютинська Раїна Гаврилівна	4	3	1
486	Рогуський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 365 зв.–366.	4	3	1
487	Росоловський Юско ~ Людвиська Овдотя ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 710 зв.–712.	4	1	3

Продовження таблиці III

488	Рудецький Адам Федорович ~ Павловичівна Ганна Дем'янівна ~ Гулевичівна Радошинська Констанція Дем'янівна	1	1	-
489	Рудецький Андрій Васильович ~ Стрибилівна Марія	1	-	1
490	Рудецький Василь ~ NN	5	4	1
491	Рудецький Сава-Гнівош Васильович ~ Гулевичівна Перекальська Настася Дахнівна	2	1	1
492	Рудецький Федір Васильович ~ Жабокрицька Любка Іванівна	2	1	1
493	Ружинський Абрагам (Абрам) Федорович, кн. ~ NN ~ Висоцька Катерина Духівна	2	2	-
494	Ружинський Василь Михайлович, кн. ~ Єсманівна Анастасія Львівна	6	2	4
495	Ружинський Григорій Іванович, кн. ~ Шелловська Богдана Іванівна	6	2	4
496	Ружинський Дмитро Іванович, кн. ~ Хом'яківна Смородовська Марія Петрівна	5	1	4
497	Ружинський Михайло Іванович, кн. ~ Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Ганна Яківна, кн.	6	3	3
498	Ружинський Михайло Федорович, кн. ~ NN ~ Стахорська Раїна Федорівна	6	4	2
499	Ружинський Стефан Федорович, кн. ~ з Олесного Настася Богушівна ~ Яковицька Марина Гаврилівна	4	3	1
500	Ружинський Федір Михайлович, кн. ~ Угровецька Марія Яцьківна	5	4	1
501	Русин Берестецький Андрій Іванович ~ N Анастасія	2	-	2
502	Русин Берестецький Іван ~ NN	6	3	3
503	Русин Берестецький Петро Федорович ~ Охлоповська Богдана Якимівна	6	2	4
504	Русин Берестецький Станіслав Якович ~ NN	2	-	2
505	Русин Берестецький Степан Федорович ~ Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Полагна Яківна, кн.	6	2	4
506	Русин Берестецький Федір Іванович ~ NN ~ Білостоцька Марія Романівна	9	6	3
507	Русин Берестецький Яків Іванович ~ Привередовська Марія Григорівна	6	2	4
508	Рутський Ремігіян ~ Ошовська Катерина Яківна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 351–352.	5	2	3

Продовження таблиці III

509	Свищовський Адам ~ Гурківна Омелянська Барбара ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 265, арк. 434.	6	2	4
510	Свищовський Василь ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 353 зв.-354.	10	5	5
511	Свищовський Остафій ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 301-303.	3	1	2
512	Свідерський Фронц ~ Обремська Дорота ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 276 зв.-281.	4	1	3
513	Селецький Гаврило Федорович ~ N	4	1	3
514	Селецький Іван Федорович ~ Білостоцька Ганна Ванківна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 11, арк. 635 зв.-638.	6	1	5
515	Селецький Федір ~ NN	2	2	-
516	Селецький Федір Федорович ~ Барсанівна Фенна Василівна	4	2	2
517	Семашко Богдан Михайлович ~ Путятянка Ганна Богданівна, кн.	4	1	3
518	Семашко Василь ~ N Федора	5	3	2
519	Семашко Василь Петрович ~ Сапезанка Ганна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 145-145 зв., 407 зв.-408.	7	6	1
520	Семашко Гринько ~ NN	2	2	-
521	Семашко Михайло ~ Сигнаторівна Марія	4	4	-
522	Семашко Миколай Олександрович ~ Єло Малинська Настася Михайлівна ~ Четвертенська Гелена Григорівна, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 225-226 зв., 613 зв.-615.	4	3	1
523	Семашко Олександр Богданович ~ N Настася ~ Воловичівна Ганна Григорівна ~ Порицька Барбара Олександрівна, кн.	8	3	5
524	Семашко Петро Михайлович ~ Боговитинівна Шумбарська Софія Яківна	7	4	3
525	Семашко Шимон Васильович ~ Харлинська Софія Шимонівна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 91-91 зв.; спр. 243, арк. 613 зв.-615.	5	4	1
526	Семашко Якуб Петрович ~ NN	2	2	-
527	Семашко Ярош Петрович ~ NN	3	3	-

Продовження таблиці III

528	Семашко N ~ NN	4	4	-
529	Семашко Риканський Василь Михайлович ~ Єсифовичівна Олена Карпівна	3	2	1
530	Сенюта Ляховецький Григорій ~ Патрикіївна Євфимія-Милка Василівна	5	2	3
531	Сербин Богдан ~ NN	3	3	-
532	Сербин Стефан ~ NN	2	1	1
533	Сербин Кобецький Михайло Федорович ~ Рудецька N ~ Болбасівна Ростоцька Ганна Григорівна	4	1	3
534	Сербин Хорохоринський Федір Федорович ~ N Полагя Богданівна	6	2	4
535	Смиківський Гнівош (Михно) ~ NN	4	4	-
536	Смиківський Богдан Занкович ~ Білостоцька Федора Олехнівна	9	6	3
537	Солоневський Бенедикт Богданович ~ NN	6	3	3
538	Солоневський Богдан ~ NN	4	1	3
539	Солтан Бутетицький Богдан Стецькович ~ NN ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 208–210 зв.	2	2	-
540	Солтан Бутетицький Григорій Стецькович ~ NN ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 208–210 зв.	3	3	-
541	Солтан Бутетицький Стецько ~ NN ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 208–210 зв.	3	3	-
542	Солтан Бутетицький Федір Стецькович ~ Суринівна Богдана ЦДІАК України, ф. 27, оп. 1, спр. 3, арк. 208–210 зв.	6	6	-
543	Сосницький Андрій Григорович ~ Байбузівна Анастасія	6	6	-
544	Сосницький Григорій ~ Боровицька Богдана	7	2	5
545	Спраський Костянтин ~ Моралевська Катерина ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 824 зв.–828 зв.	5	3	2
546	Суходольський Матвій ~ Трембицька Дорота ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 719–720 зв.	5	1	4
547	Тележинський Філон ~ Головинська Магдалена Олехнівна	4	2	2
548	Ушак Куликовський Омелян ~ NN ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 442–446.	4	4	-

Продовження таблиці III

549	Фальчевський Францишк ~ Анна з Сobotки	9	2	7
550	Формуз Яцько ~ Ждановичівна Федора ЦДІАК України, ф. 2070, оп. 1, спр. 20, арк. 41-42.	4	4	-
551	Халецький Андрій Єсифович ~ Фалчевська Галшка Францишківна ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 560-570 зв.; спр. 19, арк. 236 зв.-238 зв.	5	3	2
552	Халецький Єсиф ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 223 зв.-224 зв.	4	3	1
553	Харлинський Єронім Янович ~ Лешнівська Катерина ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 56-57 зв.	5	2	3
554	Харлинський Миколай ~ Друцька Любецька Ганна Богданівна, кн.	7	4	3
555	Харлинський Щасний Миколайович ~ Друцька Любецька Фенна Дмитрівна, кн.	3	2	1
556	Харлинський Ян Миколайович ~ Чорна (з Витович) Ганна Петрівна ~ Семашківна Єва Олександрівна	3	1	2
557	Хмара Федір ~ Буремльська Марина Олександрівна, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 38-38 зв.	4	2	2
558	Хом'як Смордовський Іван ~ NN	4	3	1
559	Хом'як Смордовський Максим Петрович ~ Клиньська Маруша ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 487-487 зв; спр. 243, арк. 136 зв.-138.	5	3	2
560	Хом'як Смордовський Маско Іванович ~ Посяговецька Марія Томківна	4	4	-
561	Хом'як Смордовський Петро Іванович ~ N Орина ~ Гостська Марія Романівна	9	4	5
562	Хом'як Смордовський Тихно Іванович ~ Стрибилівна Настася	3	2	1
563	Хорковський Матис ~ N Марухна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 65, арк. 154-155 зв.	7	3	4
564	Хорошко Колмовицький Богдан ~ Княгининська Полага Іванівна ~ Воронянка Боратинська Марія Яцьківна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 20, арк. 303-304 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 22 зв.	7	3	4
565	Хребтович Богуринський Богдан Мартинович ~ Олізаровська N Сеньківна	4	3	1
566	Хребтович Богуринський Василь Богданович ~ NN	1	1	-
567	Хребтович Богуринський Іван Богданович ~ Джусянка Любка	10	6	4

Продовження таблиці III

568	Хребтович Богуринський Іван Іванович ~ NN ~ Сасинівна Количинська Полонія Олександрівна	8	5	3
569	Хребтович Богуринський Кіндрат Іванович ~ NN	4	3	1
570	Хребтович Богуринський Семен Іванович ~ Русинівна Берестецька Раїна Андріївна ~ Бабинська Катерина Андріївна	2	-	2
571	Хрінницький Богдан Михайлович ~ Козечанка Олена Андріївна, кн.	2	-	2
572	Хрінницький Василь Михайлович ~ Гесинська Дорота Щаснівна	4	2	2
573	Хрінницький Волчко Онаній ~ NN	2	1	1
574	Хрінницький Іван Михайлович ~ NN ~ Друцька Соколинська Марина Андріївна, кн. ~ Болбас Ростоцька Настася	6	5	1
575	Хрінницький Микола Михайлович ~ Гулевичівна Воютинська Раїна Гаврилівна	2	1	1
576	Хрінницький Михайло Іванович ~ Маруша Михайлівна Боговигинівна Шумбарська ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1., спр. 243, арк. 443 зв.-445 зв.	2	-	2
577	Хрінницький Михайло Сваткович ~ Семашківна Риканська N Василівна ~ Русинівна Берестецька Настася Іванівна	7	5	2
578	Хрінницький Олександр Іванович ~ Пузина Катерина Юріївна, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 437-439.	5	2	3
579	Хрінницький Прокіп Михайлович ~ Гулевичівна Воютинська Раїна Григорівна	3	1	2
580	Цимінський Ян ~ Харлинська Галшка Миколаївна ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 257-257 зв.	3	3	-
581	Чаплич Шпановський Адам ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 266-269.	3	2	1
582	Чаплич Шпановський Василь Іванович ~ NN	2	1	1
583	Чаплич Шпановський Григорій Васильович ~ Реївна з Нагловиць Дорота Миколаївна ~ Єло Малинська Олена Миколаївна	4	2	2
584	Чаплич Шпановський Івашко Іванович ~ NN	4	4	-
585	Чаплич Шпановський Кадян Іванович ~ Глупонинська Марина Іванівна	3	2	1
586	Чаплич Шпановський Миколай Федорович ~ Боговигинівна Козерадська Барбара Андріївна	3	3	-
587	Чаплич Шпановський Петро Іванович ~ Козечанка Марія, кн.	3	2	1

Продовження таблиці III

588	Чаплич Шпановський Федір Кадянович ~ Звіровна Тишкевичівна Катерина Семенівна ~ Кірдеївна Мильська Катерина Олізарівна	5	5	-
589	Чаруківський Zenko ~ Княгининська Федка Богданівна	5	1	4
590	Чепковський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 554 зв.-555.	7	7	-
591	Черкаський Іван ~ Туровицька Богумила ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 78, арк. 881-883.	6	3	3
592	Черневський Павло Яцькович ~ Венгленська Катерина Якубівна ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 81 зв.-83.	7	4	3
593	Семен Чернчицький (Ласко Чернчицький) ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 31, арк. 61-62.	7	6	1
594	Чечель Новоселицький Яцько ~ Лисичанська Марина ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 78 зв.-79.	3	3	-
595	Шибенський Петро ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 452 зв.-453 зв.	3	1	2
596	Шибенський Яків ~ Кнеранка Софія ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 12, арк. 807-811; спр. 15, арк. 651-653.	6	4	2
597	Шимкович Шклинський Криштоф ~ Сокольська Олександра Марківна, кн. ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 353 зв.-354 зв.	3	3	-
598	Шимкович Шклинський Федір Іванович ~ Гелена Францишківна Фальчевська ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 515-515 зв.; ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 50 зв.-51.	4	4	-
599	Шолуха Дороготийський ~ N Огафія ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 581-591.	3	3	-
600	Шпак Ленко ~ NN	2	2	-
601	Шпаковський Іван Олехнович ~ NN	1	-	1
602	Шпаковський Маско Олехнович ~ Велицька Настася Василівна, кн. ~ Єничівна Огренка Остахнівна	9	5	4
603	Шпаковський Олехно Ленкович ~ NN	4	3	1
604	Шпаковський Павло Олехнович ~ Ворищська Любка Федорівна	8	4	4
605	Яковицький Гаврило Іванович ~ Янчинська Марина Василівна	6	2	4

Продовження таблиці III

606	Яковицький Давид Михайлович ~ Сосновська Полонія ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 54, арк. 454-455 зв.	4	-	4
607	Яковицький Івашко ~ NN	7	7	-
608	Яковицький Михайло Іванович ~ Киселівна Олена Тимофіївна	1	1	-
609	Яковицький Семен ~ N Олена	3	2	1
610	Яковицький Тихно Щаснович ~ NN	5	3	2
611	Яковицький Юрій Яковович ~ Підгороденська N ~ Мойславська Марта ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 11, арк. 18-18 зв.	5	3	2
612	Яковицький Яків Іванович ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 6, арк. 346 зв.-348.	5	4	1
613	Яковицький Шолуха Василь Семенович ~ N Марія Андріївна	4	1	3
614	Янковський Ян ~ Анна Бронницька ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 268-269 зв.	3	1	2
615	Янчинський Іван ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 4, арк. 569 зв.-574.	3	3	-
616	Янчинський Тихно ~ NN ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 17, арк. 139 зв.-144 зв.	4	4	-
617	Ярмолинський N ~ NN ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 15, арк. 355-356.	5	4	1
618	Яроцький Григорій ~ Ганна Іванівна N ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 20, арк. 193-193 зв.	6	5	1
619	Ясениницький Гермоген Якович ~ Костянка Євфимія-Богдана Григорівна	2	1	1
620	Ясениницький Мартин Якович ~ Горайнівна Катерина Федорівна	5	4	1
		За- галом дітей	У тому числі синів	У тому числі дочок
За- галом родин	620	2884	1794	1090

**IV. Реконструкція селянських домогосподарських
та родинних структур
XVI – першої половини XVII ст.**

Таблиця IV.1

**Склад селянських родин, які під час оренди 1561 р.
покинули села Полонне, Чаруків та Коршів Луцького повіту
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 3, арк. 135–138)**

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родинних структур		
		синів	дочок	братаничів
Село Полонне				
1	Владичка Гринець	3	1	–
2	Панко	1	–	–
3	Ярошина	3	1	–
4	Конаш	2	2	–
5	Сенько	1	2	–
6	Сачко Тишко	1	–	–
7	Савостянець	1	1	–
8	Хведець	2	–	–
9	Киселевич Ярмолець	3	2	–
10	Корнець	1	–	2
11	Малко	2	2	–
12	Степанець	2	3	–
13	Савка Слюсар	3	1	–
14	Стецко	–	4	–
15	Федець	1	–	–
16	Жук	1	–	–
17	Пасюк	2	1	–
Загалом голів родин 17		29	20	2
Село Чаруків				
1	Купріян	3	1	–
2	Каленик	1	4	–
3	Костюк	–	2	–
4	Івашко Лашко	–	4	–
Загалом голів родин 4		4	11	–
Село Коршів				
1	Мордишова вдова	3	–	–
2	Нестер	1	4	–
3	Юшко	1	–	–
4	Тит	1	1	–
Загалом голів родин 4		6	5	–

Таблиця IV.2

Склад дорослої чоловічої частини дворичних селянських домогосподарств села Холпнів та присілків Острів і Володківщина Луцького повіту (1583 р.)

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 412–414)

№ п/п	Перелік дорослої чоловічої частини селянських домогосподарств
Село Холпнів	
1	Олекса Куневич із братом Іваном і сином Тишком
2	Єско з сином Грицьком; Гордій з братом Яцьком
3	Васко та Іван Романчичі
4	Радко, Юско, Федець Манчичі
5	Андрій, Юско, Кузьма, Васко Мацьковичі
6	Макар Ходорчич з трьома братами Іванами
7	Федець Третяк; Іван Жилка із зятями Матяшем і Минцем
8	Миско, Петро, Федина, Куц, Радець, Іван Лук'яновичі; Веремій Бугай
9	Іван, Івашко, Федець, Андрій, Дмитро Хаєвичі
10	Радко, Демид, Олісій
11	Роман, Дашко, Борис, Костюк, Іван, Лук'ян, Васюта, Стецко, Єско Федчичі
12	Сенко Тихнович; Федець Радчич із сином Михном
13	Хаско з сином Матвієм
14	Іван Грибовець з сином Тимошем
15	Зосим, Пронець Олешкович, Мартин, Васко
16	Гарасим і Никон Гацковичі
17	Данило Смединець із сином Максимом
18	Омелян Рокитник із двома братаничами Стецками
19	Маско з братами Тимошем та Мартином Римаровичами
20	Удова Анна з синами
Загалом домогосподарств 20, в них дорослих чоловіків щонайменше 70	
Присілок Острів	
1	Федець Четко з синами Лук'яном і Сеньком
2	Петро Островерхий з сином і зятем
3	Демид з пасинком Сеньком
4	Янко з сином
5	Петраш з братами Янком та Іваном
6	Сенко Занкович
7	Петро Пінчук
8	Іван Сторко з зятем Нестором та Іваном Волошиним
Загалом домогосподарств 8, в них дорослих чоловіків 18	
Присілок Володківщина	
1	Остап, Курило, Данило
2	Прокіп Мельник, Тихон
3	Омелько і Мартин Васковичі
Загалом домогосподарств 3, в них дорослих чоловіків 7	

Таблиця IV.3

Склад селянських родин сіл Надчиці та Свищово Луцького повіту
за інвентарем 1584 р.

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 9, арк. 71–714 зв.)

Село Надчиці

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родини								
		дружин	синів	дочок	братів	сестер	невісток	онуків	онучок	загалом
1	Бартош	1	4	2	-	-	2	2	3	15
2	Барташевич Кіндрат	1	1	2	-	-	-	-	-	5
3	Демко	1	1	1	-	-	-	-	-	4
4	Климкович Кіндрат	1	3	3	1	-	1	-	-	10
5	Козакевич Мартин	1	3	2	-	-	-	-	-	7
6	Колбаска Васко	1	4	1	-	-	-	-	-	7
7	Комарець Грицко	1	2	-	-	-	-	-	-	4
8	Мак Лец	1	1	-	-	-	1	-	-	4
9	Макович Івашко	1	1	-	-	-	-	-	-	3
10	Макович Полуян	1	1	3	-	-	-	-	-	6
11	Масюк	1	4	1	-	-	-	-	-	7
12	Мойсеєвичі (брати)	1	-	2	3	-	1	-	-	8
13	Лубенич Олекса	1	-	3	-	-	-	-	-	5
14	Литвинович Єрмак	1	1	2	-	-	-	-	-	5
15	Полешко Івашко	1	-	-	-	-	-	-	-	2
16	Прокіп	1	4	1	-	-	2	1	1	11
17	Сац	1	-	2	-	-	-	-	-	4
18	Суховія Радко	1	1	1	1	2	-	-	-	7
19	Трохимович Масюта	1	1	-	1	-	1	-	-	5
20	Федко	1	3	-	-	-	-	-	-	5
21	Шик Максим з матір'ю	1	3	1	-	-	-	-	-	7
22	Шулган Васко	1	4	1	-	-	-	-	-	7
23	Юрко	1	-	-	-	-	-	-	-	2
24	Яцко	1	2	1	-	-	-	-	-	5
Загалом голів родин 24		24	44	29	6	2	8	3	4	145

Село Свищово

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родини						загалом
		дружин	синів	дочок	невісток	онуків	онучок	
1	Івашкова вдова		2	-	-	-	-	3
2	Костюк	1	3	3	-	-	-	8
3	Левко Андрійович	1	2	1	-	-	-	5
4	Мелешкович Михайло	1	1	2	-	-	-	5
5	Попаддя	1	3	-	1	-	1	7
6	Чернік Іван	1	3	2	-	-	-	7

Продовження таблиці IV.3

7	Чорнобаєвич Гаврило	1	3	2	–	–	–	7
8	Чорнобаєвич Сава	1	5	2	–	–	–	9
9	Щасная удова		2	2	–	–	–	5
10	Яковчая вдова		2	2	–	–	–	5
11	Ярмакович Сенюта	1	3	2	1	1	–	9
Загалом голів родин 11		8	29	18	2	1	1	70

Таблиця IV.4

**Склад селянських родин сіл Остриїв, Дуліби і Симонів
Луцького повіту за інвентарем 1585 р.**
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 5, арк. 292 зв.–307)

Село Остриїв

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родинних структур					
		братів	сестер	синів	дочок	зятів	шуринів
1	Боярин Савка	–	–	3	–	–	–
2	Гаврилцевич Терешко	1	2	–	–	–	–
3	Гриц Яцко	–	–	2	1	–	–
4	Денища вдова	–	–	–	–	1	–
5	Дурак Васко	–	–	3	2	–	–
6	Жогло Федір	–	–	–	2	–	–
7	Зичко Сас	–	–	1	1	–	–
8	Іван	–	–	1	3	–	–
9	Калешка Іван	–	–	2	1	–	–
10	Козуля Андрієць	–	–	1	3	–	–
11	Козуля Богданець	–	–	3	1	–	–
12	Комар Лук'ян	2	–	–	5	–	–
13	Конон	–	–	–	–	–	–
14	Корнепелевич Васко	1	–	4	3	–	–
15	Корнепелевич Марко	–	–	1	3	–	–
16	Корній	–	–	1	–	–	–
17	Короманцевич Гриц	–	–	–	–	–	–
18	Костючина	–	–	1	1	–	–
19	Котел Андрій	–	–	5	1	–	–
20	Купчич	2	–	–	–	–	–
21	Куркос	–	–	1	1	–	1
22	Лонцевич	1	–	–	–	–	–
23	Малишко Гапон	–	–	1	1	–	–
24	Мартишевич Самійло	2	–	–	–	–	–
25	Миневич	1	–	–	–	–	–
26	Мойсар	–	–	2	2	–	–
27	Овсяник Савка	1	–	2	1	–	–
28	Романчевич Тиміш	–	–	2	2	–	–
29	Сенецькевич Іван	–	–	2	1	–	–
30	Сенко	–	–	1	3	–	–
31	Сивошич Давидець	2	–	1	–	–	–

Продовження таблиці IV.4

32	Суботич Пац	-	-	1	1	-	-
33	Суботич Остап	1	-	2	1	-	-
34	Триzub Ігнат	-	-	2	-	-	-
35	Федевич Демко	-	-	-	-	-	-
36	Фединич Яцина	-	-	1	2	-	-
37	Якимович Іговець	-	-	2	-	-	-
38	Ярмола	-	-	4	1	-	-
39	Ярош	-	-	4	1	-	-
40	Ячевич	4	-	-	-	-	-
Загалом голів родин 40		18	2	56	43	1	1
Підсусідки домогосподарських структур							
1	Безушко Савка	-	-	-	-	-	-
2	Васкович Дмитро	-	-	2	1	-	-
3	Лоповтчиха	-	-	2	1	-	-
4	Ониско	-	-	1	-	-	-
Загалом голів родин 4				5	2		

Село Дуліби

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родин	Число дорослих членів родинних структур					
		братів	сестер	синів	дочок	зятів	шуринів
1	Гордій	-	-	2	4	-	-
2	Демко	-	-	2	1	-	-
3	Жданчич Корній*	1	-	2	1	-	-
4	Жданчич Сидір	-	-	2	-	-	-
5	Іванець	-	-	3	-	-	-
6	Карп	-	-	1	-	-	-
7	Купка Єско	-	-	3	1	-	-
8	Купчич Левко	-	-	1	-	-	-
9	Купчич Петро	-	-	2	-	-	-
10	Марко	-	-	4	1	-	-
11	Овощик Васко	-	-	-	1	-	-
12	Пильчич Богдан	-	-	3	2	-	-
13	Сенець	1	-	-	-	-	-
14	Степан	-	-	2	2	-	-
15	Тимко Іван	-	-	2	-	-	-
16	Тимошеня Івашко	-	-	-	1	-	-
17	Хилко	-	-	1	-	-	1
18	Якимович Івашко	-	-	2	-	-	-
19	Якимович Улець	-	-	4	3	-	-
20	Якимович Федір	-	-	-	-	-	-
Загалом голів родин 20		2	0	36	17	0	1

* В документі говориться, що у Корнія Жданчича були «сини», але їх число не зазначено, тож приймаємо мінімальне значення, рівне 2.

Продовження таблиці IV.4

Село Симонів

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родинних структур					
		братів	сестер	синів	дочок	невісток	онуків
1	Логвин	–	–	3	–	–	1
2	Олекшич Грицко	–	–	1	4	1	–
3	Логвинович Савка	–	–	2	2	–	–
4	Логвинович Антон	–	–	3	1	–	–
5	Логвинович Гринець	–	–	–	2	–	–
6	Опанас	1	–	2	–	–	–
7	Прийма Савка	–	–	2	–	–	–
8	Кублович Ярош	2	–	–	1	–	–
9	Бубон Федір	–	–	1	1	–	–
10	Юхнович Трохим	1	–	–	–	–	–
11	Ігнатчиха вдова	–	–	1	2	–	–
12	Потап	1	–	–	–	–	–
13	Федець	–	–	1	3	–	–
14	Данилович Єско	–	–	1	2	–	–
15	Кузьмич Савка	–	–	2	1	–	–
16	Павлюк	–	–	3	1	–	–
17	Комариць Гриц	–	–	2	1	–	–
18	Виргейченя Пилип	–	–	–	–	–	–
19	Ва[...] Степан	–	–	2	1	–	–
Загалом родин 19		5	–	26	22	1	1

Таблиця IV.5

Склад селянських родин, вивезених 1587 р.
з с. Колодежного до с. Сапогів Луцького повіту

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 227 зв.–229; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 170–174)

№ п/п	Прізвище та ім'я голови родини	Число дорослих членів родинних структур				
		дружин	синів	дочок	невісток	онуків*
1	Дашко	1	4	–	4	«ДІТИ»
2	Поколович Сенко	1	2	–	2	–
3	Дашкович Іван	1	4	2	–	–
4	Пиляй Федір	1	3	–	–	–
5	Гребенник Іван	1	2	–	–	–
6	Глиза Степан	1	3	2	–	–
7	Кіт Демко	1	5	–	–	–
8	Гнилиця Іван	1	2	1	–	–
9	Гнилиця Яцко	–	1	1	–	–
10	Дашкович Денис	1	2	–	–	–
11	Федір і Семен	2	4	–	–	–
12	Медвідь Лаврін	1	3	1	–	–
13	Каличич Ждан	1	1	2	–	–
14	Личич Іван	1	3	2	–	–

* Онуки виступають під терміном «діти» без зазначення їхнього числа.

Продовження таблиці IV.5

15	Десятник Першко	1	3	2	-	-
16	Шойкола Павло	1	2	-	-	-
17	Серкович Роман	1	2	3	-	-
18	Серкович Тишко	1	-	-	-	-
19	Дудка Гаврило	1	-	-	-	-
20	Пиляй Степан	1	3	-	-	-
21	Дупля Опанас	1	6	-	-	-
22	Валентій Левко	1	2	-	-	-
23	Кривопляс Яцко	1	5	-	-	-
24	Якубович Мартин	1	2	1	-	-
Загалом родинних структур 24		24	64	17	6	«дети»

Таблиця IV.6

**Реєстр дорослих чоловіків селянських домогосподарських структур
с. Привередів Луцького повіту за інвентарем 1590 р.
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 646–647 зв.)**

№ п/п	Склад чоловічої частини селянських домогосподарських структур
1	Труш Мискович із синами
2	Артим Олексійович із синами
3	Михно, Аероцький Зінчичі з сином
4	Масина з сином
5	Васко Вацевич із сином
6	Гасюха вдова із сином Іваном
7	Савостян із сином
8	Труш із синами
9	Ігнат Бортник із синами
10	Дмитро Чоботар, «члвкь волни»
11	Ігнат і Фурс Матвійовичі з синами
12	Матвій з синами
13	Грицко Трусейко з синами
14	Васко Мартинчич із синами
15	Сенко – вільний
16	Микита – вільний
17	Антон – вільний
Загалом домогосподарів 17, з них 5 господарюють з одним сином, 8 – із «синами»	

Таблиця IV.7

**Склад чоловічої частини селянських волочних домогосподарств
с. Баїв Луцького повіту за описом 1598 р.
(Джерело: ПКК. – К., 1898. – Т. III. – С. 116–117)**

№ п/п	Голови домогосподарств, що разом господарували на волоках	Число синів	
		дорослих	недорослих («малых»)
1	Кунець Тюршинович	1	2
2	Грицко Любецький	2	3
3	Ярмол і Зинко Кривосії	–	–
4	Клим і Тишко Половинчичі	–	4
5	Тискова вдова із зятем	–	2
6	Давид Млинар; Микита Родко	–	–
7	Павло Бубен із сестрою	1	3
8	Яско Михнович; Тома з братом	–	–
9	Герасим Олескович; Улас	4	–
10	Іван Половинчич	3	–
11	Грицко Дубовик	3	–
12	Карп Половинчич з братами*	–	–
13	Андрій Чаба; Федко і Занко Кушнеровичі	1	–
14	Андрій Гунчич з братом Юхимом	–	–
15	Пархом Гунчич	4	–
16	Сазон Гораєвич; Мартин Шепель	–	–
17	Каско Гринчич з братами**, Якуб Німець	2	–
18	Панас Боярин; Олешко Кухар	–	–
19	Степан Швець; Марко із зятем	2	–
20	Пилип Швець із зятем; Антон Гуленя	1	–
21	Гаврило; Карп; Івашко Дубровенич	–	–
22	Грицко Жукович; Сенко	2	–
23	Микола Дем'янович; Демко; Потужник	–	–
24	Яско; Іван Лойкович; Андрій Гораєвич	–	–
Загалом волочних домогосподарств 24, родин 51		26	4

* Кількість братів не зазначена.

** В документі говориться «z sinami» без зазначення їхньої кількості, у зв'язку з цим приймаємо мінімальне значення виразу, рівне 2.

Таблиця IV.8

**Реєстр дорослих чоловіків селянських домогосподарських структур села
Цевів Луцького повіту за інвентарем 1608 р.
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 80, арк. 350–352)**

№ п/п	Голова домогосподарства	Число синів
1	Тинець	2
2	Харко	1
3	Демид	5
4	Іван	3
5	Семен, Тиміш, Кузьма Солниковичі	–
6	Євхим Яцкович	–
7	Гринчич Олекса	5
8	Мойсей	–
9	Іван	3
10	Вончич Павло	1
11	Попович Ілляш	–
12	Кузьмич Васко	4
13	Остапець	3
14	Денис Борисович	1
15	Миц	1
16	Кузьма	1
17	Павло Хилькович	1
18	Трохим Іванович	1
19	Карп Ількович	2
20	Ісай Іванович	–
21	Опанас Антонович	2
22	Харкович Куц	–
Загалом тяглих домогосподарств 22, в них голів окремих сімей 24		36
Городники		
1	Іванець	–
2	Курило	–
3	Семен	2
Загалом родин городників 3		2
Загалом домогосподарств 25, в них голів родин 27		Загалом дорослих синів 38

Таблиця IV.9

**Склад чоловічої частини селянських домогосподарств
Андріївської волості за інвентарем 1646 р.
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 245, арк. 903–918)**

№ п/п	Голова домогосподарства	Система господарювання	Число синів
с. Поляни			
1	Іван Пащєня	1/2 волоки	1
2	Самійло Пащєня	1/2 волоки	4
3	Миско Пащєня	1/2 волоки	1
4	Ілля Пащєня	1/2 волоки	2
5	Левон Мищєня	1/2 волоки	2
6	Гуцко Ярошєня	1/2 волоки	2
7	Каско Замчєня	1/2 волоки	3
8	Данило Занчєня	1/2 волоки	4
9	Марко Петчєня	1 волока	4
10	Терешко Тарасєня	1/2 волоки	2
11	Яско Прийма	1/2 волоки	1
12	Мартин Рудика	1/2 волоки	2
13	Павло Хромий	1/2 волоки	2
14	Ігнат Тарасєня	1/2 волоки	4
15	Андрій Воронич	1/2 волоки	1
16	Грицко Сенюта	1/2 волоки	1
17	Тиміш Андрушєня	1/2 волоки	1
18	Малюций Хоменя	1 волока	
19	Яцко Кратєня	1/4 волоки	2
20	Хилимон Кратєня	1/4 волоки	1
21	Павло Міщєня	1/3 волоки	2
22	Іван Міщєня	1/2 волоки	
23	Сидор Семенович	1/2 волоки	2
24	Онопрій Коваль	1/2 волоки	1
25	Борис Онопрій	1/2 волоки	
26	Ярмола, Расков син,	1/2 волоки	2
27	Гарасим	1/2 волоки	2
с. Бронне			
28	Іван Малчєня	1/2 волоки	2
29	Антон Малчєня	1/2 волоки	2
30	Юрко Кравець	1 волока	1
31	Тиміш Бучин	1/2 волоки	2
32	Улас Кишуля	1/2 волоки	1
33	Левон Василєня	1 волока	3
34	Гаврило Зупчєня	1/2 волоки	2
35	Миско Зупчєня	1/2 волоки	1
36	Самійло Саливонєня	1/2 волоки	1
37	Опанас Залозєня	1/2 волоки	3
38	Хома Залозєня	1 волока	3
39	Лук'ян Улізєня	1/2 волоки	2

Продовження таблиці IV.9

40	Олеско Коваленя	1/2 вол оки	1
41	Іван Лулченя	1/2 волоки	3
42	Лазор Залозеня	1/2 волоки	2
43	Оверко Малченя	1/2 волоки	1
44	Гаврило Прийма	1/2 волоки	2
45	Мокей Залозеня	1/2 волоки	1
46	Степан Зубченя	1/2 волоки	1
47	Хведор Зубченя	1/2 волоки	2
48	Харипон Василеня	1/2 волоки	1
49	Максим Маченя	1/2 волоки	1
50	Васко Малезеня	1/2 волоки	9
51	Іван Охрименя	1/2 волоки	1
52	Макар Дудченя	1/2 волоки	2
53	Семен Охрименя	1/2 волоки	2
54	Потій Зиченя	1/3 волоки	2
55	Іван Степаненя	1/3 волоки	2
56	Грицко Степаненя	1/3 волоки	1
57	Артименя (3 брати)	1 волока	
58	Кінан Малченя	1/2 волоки	1
59	Ярмола Улченя	1/2 волоки	1
60	Хведор Улченя	1/2 волоки	4
61	Устьян Лазарів	1/2 волоки	1
62	Андрій Хведків	1/2 волоки	1
63	Павло Трухонович	1,5 волоки	4
64	Данило Селівонович	1 волока	3
65	Степан Селівонович	1/2 волоки	2
66	Мирон Степаненя	1/2 волоки	3
67	Конон Сидореня	1/2 волоки	2
с. Орля			
68	Хома Тарасеня	не зазначено	2
69	Павло Арбаченя	не зазначено	
70	Нестор Козелченя	не зазначено	
71	Павлиха вдова	не зазначено	2
72	Северин Коваленя	не зазначено	1
73	Охрим Коваленя	не зазначено	1
74	Андрій Кононеня	не зазначено	
75	Ничипор Кононеня	не зазначено	2
76	Грицко Кононеня	не зазначено	1
77	Матфій Тарасеня	не зазначено	
78	Остап Міщеня	не зазначено	1
79	Миско Прийма	не зазначено	
80	Васко Кущеня	не зазначено	
81	Іван Черначеня	не зазначено	
с. Тишиця			
82	Хилимон Кулак	1/2 волоки	3
83	Мартин Токало	1/2 волоки	1

Продовження таблиці IV.9

84	Трохим Сацький	1/2 волоки	2
85	Іван Клизич	1/2 волоки	1
86	Хома Копитчєня	1/4 волоки	1
87	Семен Селчєня		3
88	Микита Селко	1/3 волоки	3
89	Наум Селко	1/3 волоки	2
90	Іван Селко	1 волока	3
91	Хома Радишєня	1/3 волоки	3
92	Сидор Радишєня	1/3 волоки	2
93	Іванова вдова	1/3 волоки	2
94	Іван Бондарович	1/2 волоки	3
95	Грицко Бондарович	1/2 волоки	3
96	Тарас Клизич	1/4 волоки	2
97	Романова вдова	1/4 волоки	2
98	Яцко Бондарєня	1/2 волоки	2
99	Микита Улашєня	1/2 волоки	2
100	Васко Колчєня	1/2 волоки	3
101	Роман Сидолєня	1/2 волоки	
102	Опанас Хвалчєня	1/2 волоки	1
103	Тиміш Зелчєня	1/4 волоки	3
104	Олексій Зелчєня	1/4 волоки	3
105	Грицко Зелчєня	1/4 волоки	4
106	Сєнюта Клизич	1/2 волоки	2
107	Данило Клизич	1/2 волоки	1
с. Березна			
108	Омєлян	1/4 волоки	1
109	Павло Корнїїв	1/4 волоки	3
110	Хилимон Грицєня	1/3 волоки	1
111	Ярмола	1 волока	1
112	Хведір Пашчєня	1/2 волоки	2
113	Мартиниха вдова	1/2 волоки	3
114	Яцко Зносицький	1/2 волоки	1
115	Прокїп Буйко	1 волока	1
116	Конон Гачєня	1 волока	1
117	Трохим Музичук	1/2 волоки	1
118	Семен Боганїк	1/2 волоки	2
119	Токалиха вдова	1/2 волоки	2
120	Дмитро Шарїїв	1 волока	2
121	Трохим Кононєня	1/2 волоки	2
122	Войтко Прийма	1/2 волоки	3
123	Логвин Тєтяник	1/2 волоки	1
124	Тиміш Старинчик	1 волока	3
125	Йоско Ващєня	1 волока	1
126	Грицко Ващєня	1 волока	5
127	Семен Грицєня	1/2 волоки	4
128	Федїр Грицєня	1/3 волоки	2

Продовження таблиці IV.9

129	Семен Клизич	1/2 волоки	4
130	Йовтух, Старинчин зять,	1/2 волоки	3
131	Онопрій Яченя	1/2 волоки	3
132	Дмитро Паличик	1 волока	3
133	Васко Бубич	1 волока	3
134	Андрій Ключник	1/2 волоки	4
135	Йовхим Жук	1/2 волоки	
136	Степан Зубеня	1/2 волоки	
с. Городище			
137	Йовхим Новак	1/2 волоки	2
138	Іван Порекисло	3/4 волоки	1
139	Васко Романович	1/4 волоки	1
140	Борис Хилименя	1/2 волоки	2
141	Семен Хилименя	1/2 волоки	
142	Опанасиха вдова	1 волока	3
143	Йовхим Кисіль	1/2 волоки	1
144	Грицко Міщеня	1 волока	
145	Микита Тесяник	1/2 волоки	2
146	Іван Балваня	1 волока	3
147	Яцків зять	1 волока	
148	Мартин Йолтушеня	1 волока	4
149	Данило Жук	1 волока	2
150	Йовхим Жученя	1/2 волоки	
151	Ярош	1/2 волоки	
152	Грицко Левоненя	1/2 волоки	1
153	Іван Пархоменя	1/4 волоки	1
154	Марко Пархомович	1/4 волоки	1
155	Васко Зданеня	1/2 волоки	1
156	Іван Зданеня	1/2 волоки	2
157	Каленік Зданеня	1 волока	2
158	Курило Зданеня	1 волока	3
159	Конон Тесяник	1/2 волоки	1
160	Ігнат Тесяників	1 волока	2
161	Андрій Тесяників	1 волока	3
162	Хведір Черевко	1/2 волоки	3
163	Грицко Ломака	1/2 волоки	1
164	Марко Рухленя	1/2 волоки	2
165	Ярмола Ломака	1 волока	1
166	Степан Зубеня	1 волока	2
167	Грицко Зубеня	1 волока	1
168	Іван Калитич	1/2 волоки	3
169	Ілля Прийма	1/4 волоки	2
170	Йовхим Зубеня	1/4 волоки	3
171	Іван Засеня	1/4 волоки	1
172	Семен Клименя	1/4 волоки	1
173	Корній Петрович	1 волока	4

Продовження таблиці IV.9

174	Омелян Ярмоленя	1 волока	1
175	Семен Лазученя	1/3 волоки	
176	Лазучина вдова	2/3 волоки	2
177	Самійло Тесяник	1/2 волоки	3
с. Лізяна			
178	Петро з братом Хведором	1 волока	4
179	Грицько Мищеня	1 волока	2
180	Андрій Остапеня	1/2 волоки	1
181	Іван Тесяник	1/2 волоки	2
182	Мартин Мосеня	1/2 волоки	2
183	Давид Клищеня	1/2 волоки	1
184	Васко Кононеня	1/2 волоки	2
185	Давидів зять	1/2 волоки	3
186	Андрій Трохименя	1/2 волоки	1
187	Жук Трохименя	1/2 волоки	4
188	Гриц Тесяник	1 волока	3
189	Матфій Дудченя	1/2 волоки	
190	Андрій Клименя	1/2 волоки	3
191	Йолгух Черевко	1/3 волоки	3
192	Микита Черевко	1/2 волоки	2
193	Мойсей Хоменя	1/2 волоки	
194	Дмитро Лашеня	1 волока	
195	Полуян Жученя	1/2 волоки	4
196	Савка Сортало	1/2 волоки	2
197	Степан Ярмоленя	1/2 волоки	2
с. Хотинь			
198	Микита Нагорний	1/2 волоки	4
199	Максим Йовхимів	1/2 волоки	1
200	Миско Жданеня	1/3 волоки	3
201	Хотин Жданеня	1/3 волоки	
202	Микита Мельник	1/3 волоки	1
203	Красей Павлюченя	1/4 волоки	3
204	Микита Йовхимів	1/2 волоки	2
205	Грицько Жданів	1/2 волоки	3
206	Ничипір Мазан	1/3 волоки	6
207	Ігнат Павлюченя	1/4 волоки	1
208	Іван Бученя	1/2 волоки	2
209	Іван Красеня	1/4 волоки	2
210	Оляч Ченяк	1/4 волоки	
211	Трохим Тимошеня	1/2 волоки	2
212	Павло Тимошеня	1/4 волоки	1
213	Максим Чернік	1/2 волоки	1
214	Степан Кроль	1/2 волоки	3
215	Васко Васюк	1/2 волоки	4
216	Душай Йовхимів	1/2 волоки	1
217	Яків Тимошеня	1/2 волоки	4

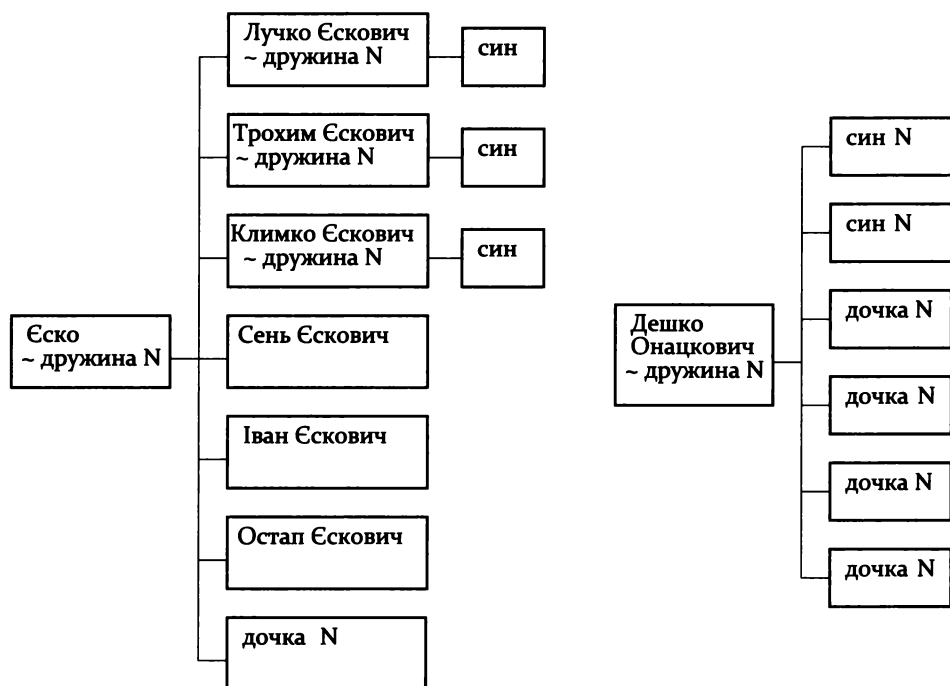
Продовження таблиці IV.9

218	Гричко Тимошеня	1/2 волоки	4
219	Федір Десюта	1/2 волоки	5
220	Арост Йовхимів	1/2 волоки	2
221	Красей Четвертинник	нічого не має	
222	Павлюк Буйко	1/4 волоки	1
223	Охрим Кратенік	1/4 волоки	1
224	Микита Кратеня	1/4 волоки	1
225	Тиміш Мартиненя	1/2 волоки	3
226	Хведір Боровець	1/2 волоки	
227	Давид Боровець	1/2 волоки	2
228	Титко Боровець	1/2 волоки	1
229	Филип Мартинів	1/2 волоки	1
230	Кіндрат Мартинів	1/2 волоки	3
231	Сенко Ігнатів	1 волока	4
232	Мирко	1/3 волоки	2
233	Іван Лук'янів	1/3 волоки	2
234	Лаврін Степанович	1 волока	6
235	Пархом Степанів	1/2 волоки	1
236	Тимко Тимошович	1/2 волоки	2
237	Іван Малка	1/2 волоки	4
238	Сидір Узеня	1/3 волоки	1
239	Гричко Узеня	1/3 волоки	
240	Гричко Песко	1 волока	3
241	Іван, Жданів син	1/3 волоки	2
242	Ждан Старий	1 волока	3
243	Ярмола Нотеня	1 волока	3
244	Роман Селченя	1/2 волоки	
245	Павло Ринович	1 волока	
246	Прокіп Сендушеня	1/2 волоки	1
247	Сидор Сендушеня	1/2 волоки	3
248	Семен Мосеня	1/2 волоки	1
249	Тиміш Мосеня	1/2 волоки	2
250	Гарасим Олесійович	1 волока	4
251	Гаврило Пута	1/2 волоки	2
252	Гричко Узик	1/2 волоки	2
253	Савка Жданів	1 волока	3
254	Мартин Корж	1/2 волоки	2
255	Юрко Коржиєня	1/2 волоки	
256	Іван Коржиєня	1/3 волоки	3
257	Наум Коржиєня	1/3 волоки	1
258	Ничипор Коржиєня	1/3 волоки	3
Всього голів домогосподарств 258			У них синів 494

Таблиця IV.10

Склад та структура селянських родин села Брани Луцького повіту
(1568 р.)

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 155–161 зв.)

Таблиця IV.11

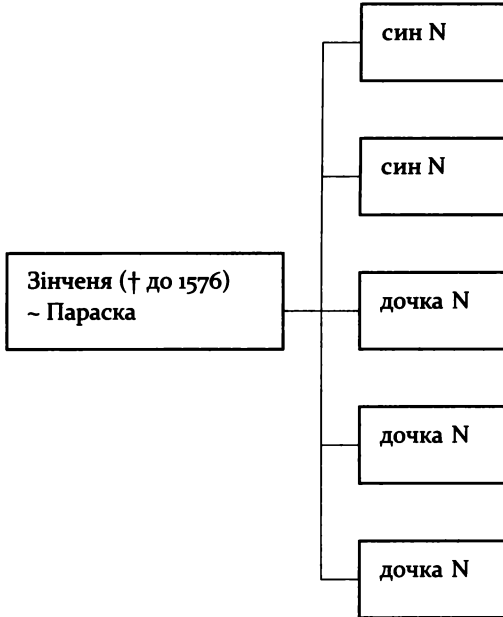
Склад та структура селянської родини Олешка Андрійовича
із с. Дорогостаї Луцького повіту (1572 р.)

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 13, арк. 226; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 89–90)

Таблиця IV.12

**Склад селянської родини вдови Параски
із с. Кривичі Луцького повіту (1576 р.)**
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 16, арк. 24 зв.–25)

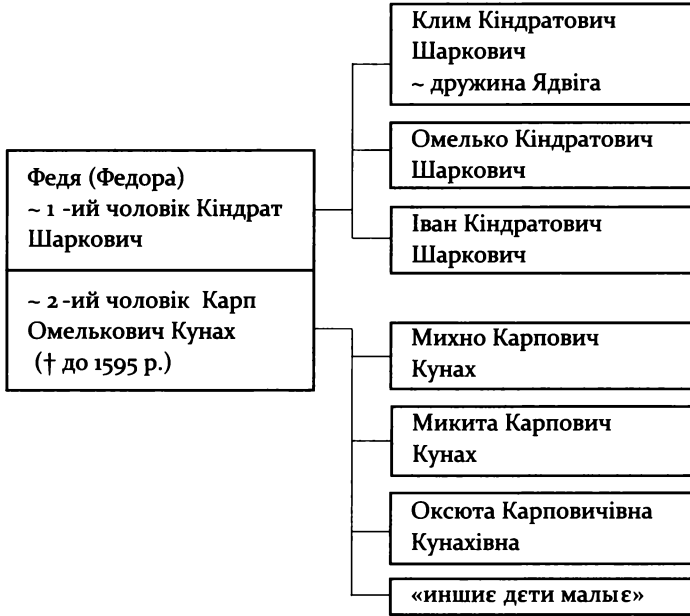
Таблиця IV.13

**Склад та структура селянської родини Антона Фамевича
з с. Ясенівка Луцького повіту (1595 р.)**
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 670 зв.–671 зв.)

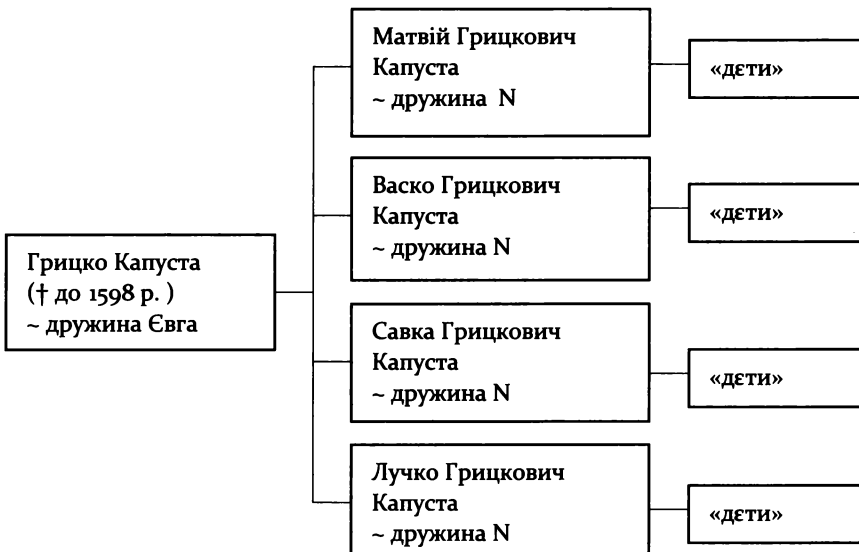
Таблиця IV.14

**Склад селянської родини вдови Феді (Федори) Кіндратової Шарковичової
Кунахової з села Новосілки Луцького повіту (1595 р.)**
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 477–478)

Таблиця IV.15

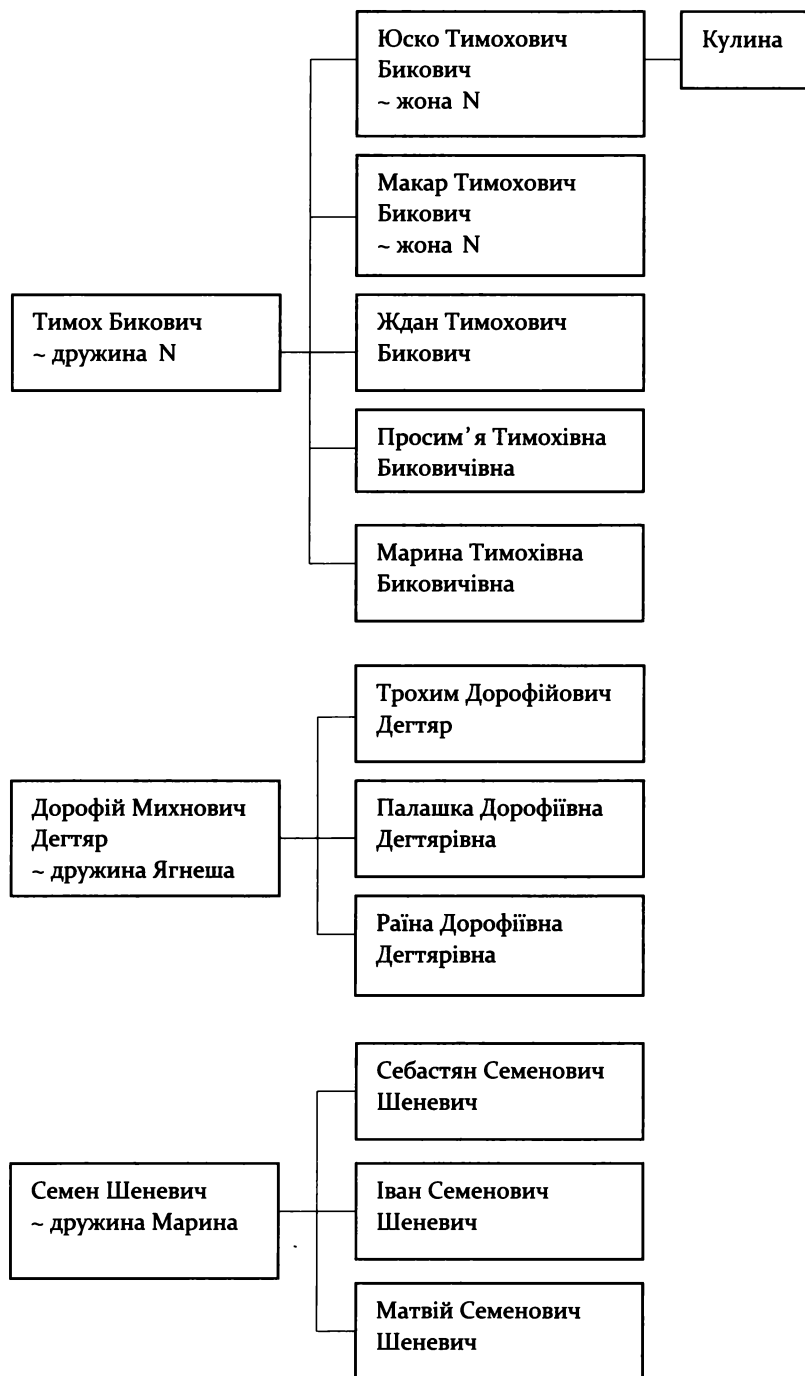
**Склад та структура селянської родини Грицька Капусти
с. Шклин Луцького повіту (1595 р.)**
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 48, арк. 503–504 зв.)

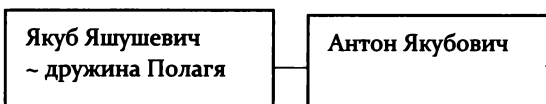
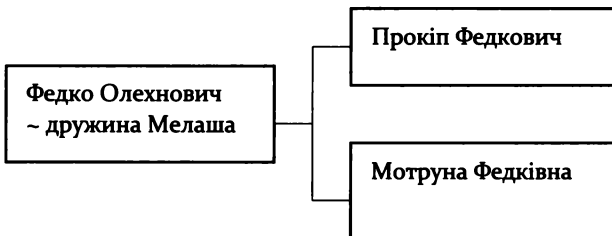
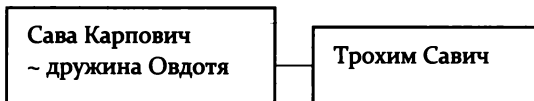
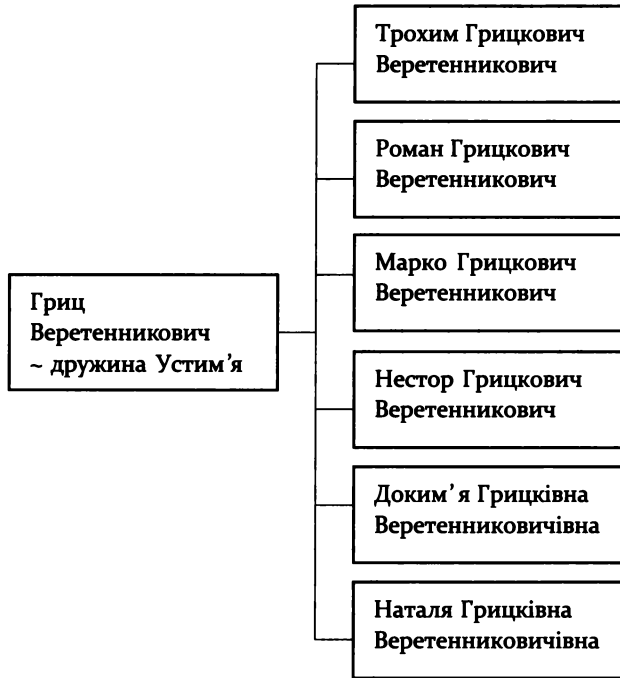
Таблиця IV.16

Склад селянських родин с. Березниця Степанської волости Луцького повіту (1606 р.)

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 76, арк. 702 зв.-703 зв.)

Продовження таблиці IV.16

Таблиця IV.17

**Структура селянських родин с. Демидів Луцького повіту
(1641 р.)**

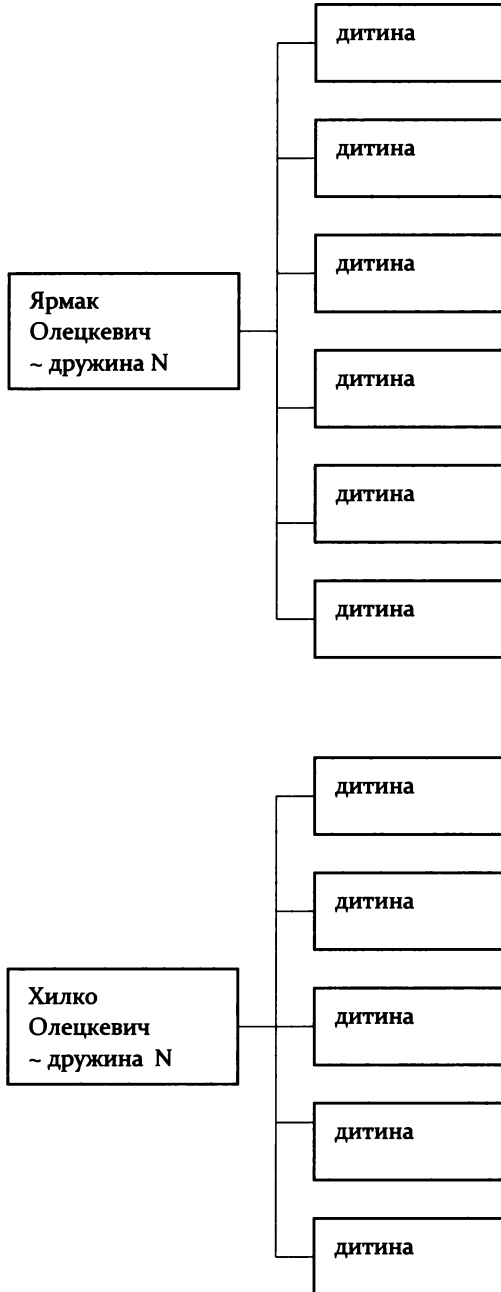
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 227, арк. 169 зв.)

Таблиця IV.18

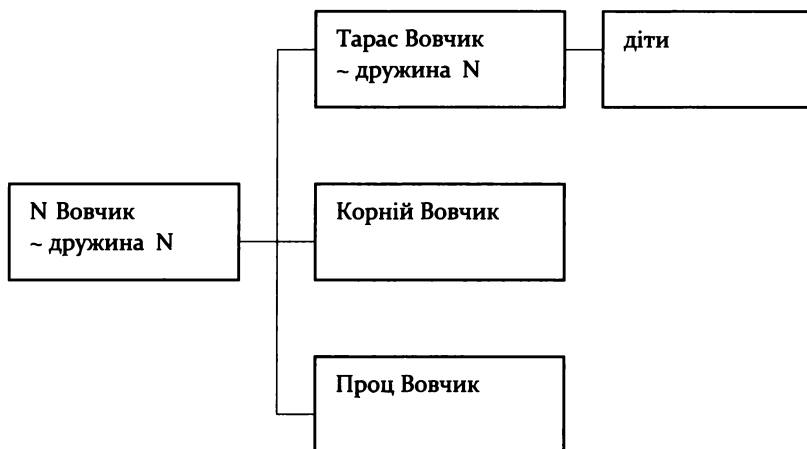
Структура селянських родин с. Богурин Луцького повіту
(1642 р.)

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 231, арк. 744–749)

Таблиця IV.19

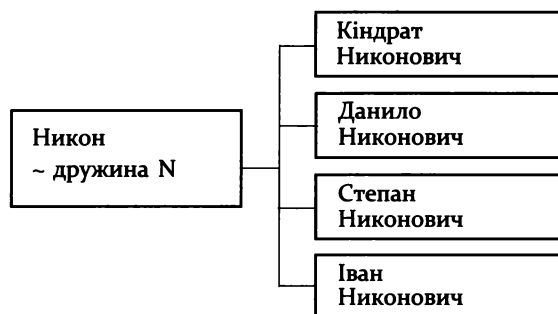
**Склад та структура родини селянина N Вовчика
з с. Киверці Луцького повіту (1643 р.)**
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 235, арк. 703–704 зв.)

Таблиця IV.20

**Склад родини селянина Никона з с. Вітоніж Луцького повіту
(1646 р.)**

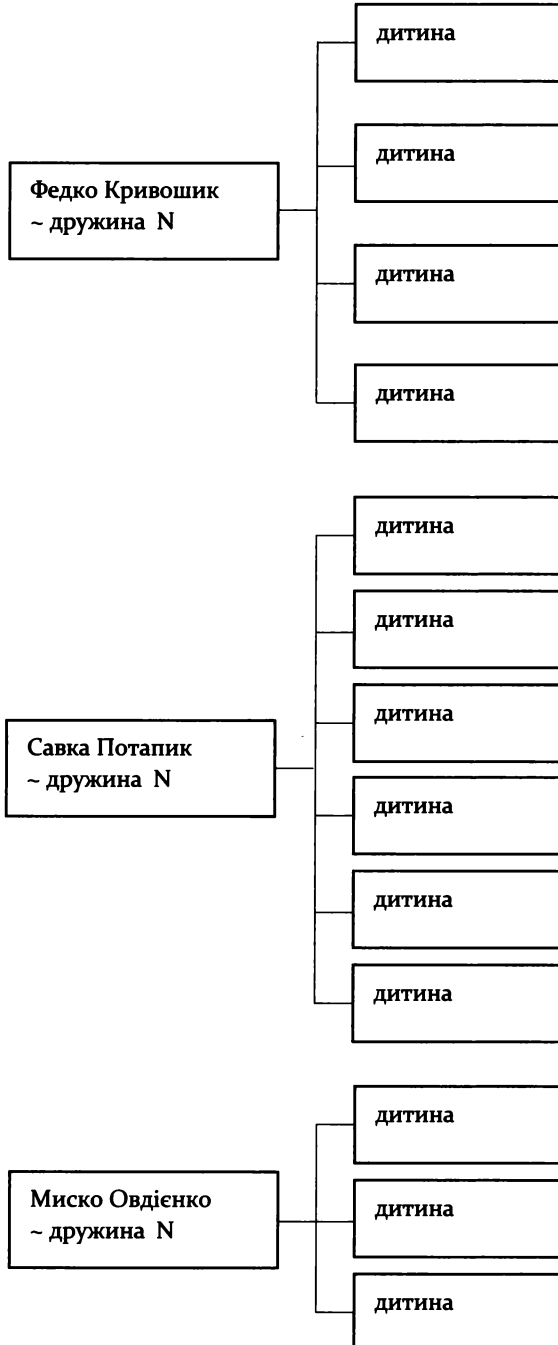
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 253, арк. 99–100 зв.)

Таблиця IV.21

Структура селянських родин с. Лемешів Луцького повіту
(1646 р.)

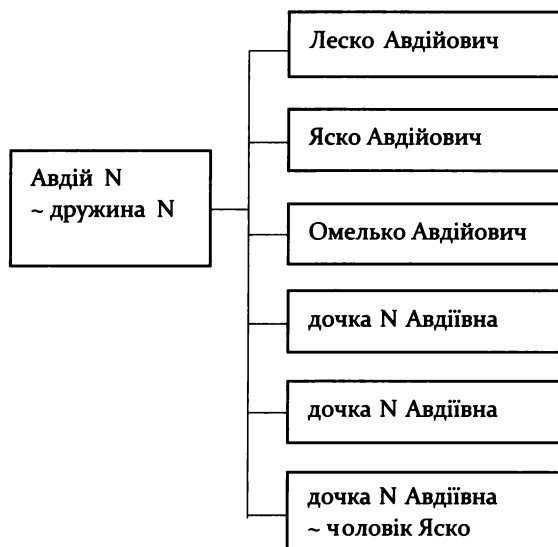
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 252, арк. 77 зв.–82)

Таблиця IV.22

**Склад родини селянина Авдій N з села Козин Луцького повіту
(1647 р.)**

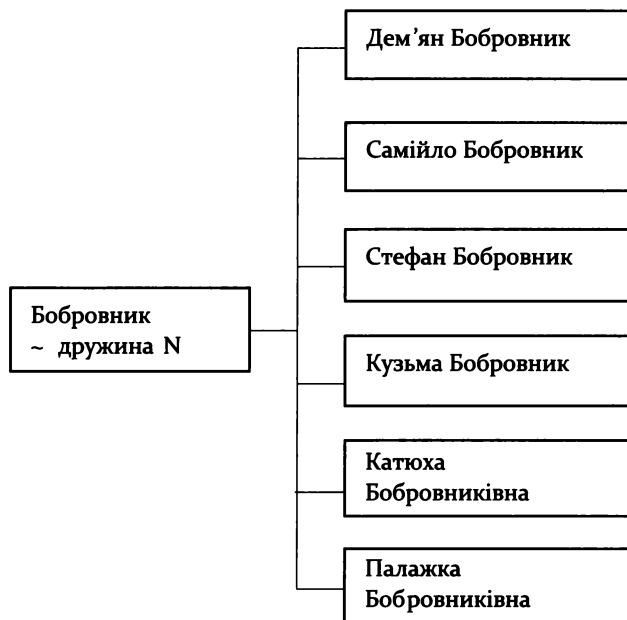
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 254, арк. 547–547 зв.)

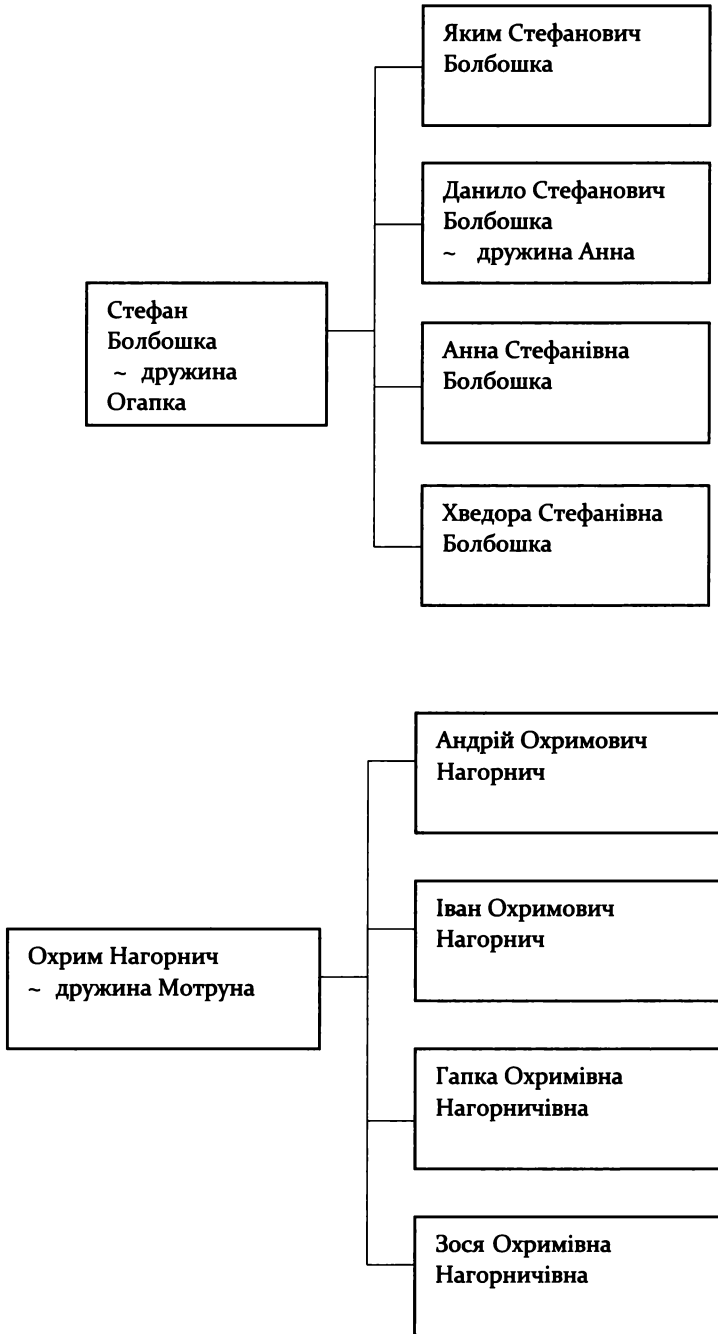
Таблиця IV.23

**Склад селянських родин з с. Сарни Луцького повіту
(1648 р.)**

(Джерело: Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.
Зб. документів. – К., 1941. – С. 187–188)

Продовження таблиці IV.23

Продовження таблиці IV.23

Продовження таблиці IV.23

Таблиця IV.24

**Співвідношення підсусідків і коморників до тяглих домогосподарств
за поборовим реєстром Острозької волості 1604 року**

(Джерело: Archiwum państwowe m. Krakowa. Archiwum Sanguszków. – Sygn. 65. – S. 1–122;
Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – Київ; Острог;
Нью Йорк, 2004. – С. 105–181)

№ п/п	Назва поселення	Число домогосподарств				Кількість підсусідків і коморників в тяглих домогосподарствах	
		дворищних	волочних	інших*	городників	підсусідків	коморників
1	Білашів	35	–	5	–	11	1
2	Білотин	–	–	32	–	25	8
3	Більчин	21	–	–	–	22	–
4	Борисів	–	–	–	–	–	–
5	Боровиця Мала	10	–	–	–	4	–
6	Бродів	1	30	2	–	10	1
7	Будераж	33	–	–	–	15	–
8	Буца	91	–	3	18	14	–
9	Вельбовно	125	–	5	–	17	12
10	Вілія	18	–	1	–	7	–
11	Вовківці	14	–	–	–	7	–
12	Волбарів	16	–	–	–	8	–
13	Волошківці	6	–	–	4	2	–
14	Глинки	40	–	–	–	10	–
15	Глинське	56	–	26	–	29	21
16	Гнойниця	21	–	–	9	10	–
17	Головлі	24	–	–	–	8	–
18	Голче	53	–	6	–	34	9
19	Грем'яче	15	–	–	–	3	–
20	Грозів	10	–	–	–	15	–
21	Дебрин	6	–	–	–	4	–
22	Дерев'янче	19	–	2	–	11	–
23	Дермань	63	–	13	24	16	9
24	Довжок	15	–	–	4	8	–
25	Долоче	12	–	–	–	8	–
26	Завідів	7	–	–	–	7	–
27	Загірці Попівські	20	–	4	–	21	–

* В цій графі об'єднано такі категорії сільського населення: бояри, стрільці, гайдуки, шинкари, корчмарі, мельники, попи тощо.

Продовження таблиці IV.24

28	Здолбиця	63	-	29	-	39	7
29	Здолбуново	-	9	1	-	4	3
30	Зозулинці	-	8	-	-	1	-
31	Ігрище	5	-	-	-	-	-
32	Калитинці	8	-	1	-	2	-
33	Капустин	6	-	-	4	2	-
34	Карпилівка	14	-	2	-	14	-
35-36	Коломля і Крупа	13	-	-	5	14	-
37	Конюхи	8	-	-	-	3	-
38	Корост Хоровського	6	-	-	-	-	-
39	Коршів	12	-	-	4	-	-
40	Країв	15	-	-	5	8	-
41	Кривін	73	-	11	-	37	22
42	Кунін	34	-	6	3	39	-
43	Кургани	4	-	-	-	-	-
44	Лебеди	8	-	1	3	6	-
45	Лисиця	12	-	-	-	6	-
46	Лідава	4	-	-	4	3	-
47	Лідавка	4	-	-	-	5	-
48	Люсківці	32	-	1	-	23	-
49	Люхче	23	-	1	7	-	-
50	Мищківці	6	-	-	-	-	-
51	Мізоч	-	65	12	23	32	7
52	Мізоч Малий	11	-	-	3	3	-
53	Могиляни	19	-	-	-	2	-
54	Мощаниця	69	-	10	-	20	7
55	Мякоти	28	-	3	-	17	-
56	Нетішин	39	-	-	-	9	6
57	Новосілки	56	-	-	-	9	12
58	Новосілки Войтовичові	10	-	-	3	4	-
59	Омеляна	18	-	-	-	6	-
60	Переволока	10	-	-	-	3	-
61	Плоска	7	-	-	-	12	4
62	Плоска (Малащинського)	10	-	-	-	10	-
63	Плужне	73	-	17	-	40	19
64	Понора	4	-	-	-	6	-
65	Попівці	-	1	-	-	-	-
66	Радогоща	13	-	-	-	10	-
67	Рівки	8	-	-	-	2	-
68	Розваж	52	-	4	-	24	-

Продовження таблиці IV.24

69	Скніт	18		-	-	11	-
70	Суша Воля (Дубровних)	4	-	-	-	6	-
71	Точивикі	13	-	2	-	-	-
72	Убельці	6	-	-	-	8	-
73	Уездці	8	-	-	2	8	-
74	Урвена	25	-	-	-	4	-
75	Хом'яків	10	-	-	-	6	-
76	Хорів	43	-	-	-	13	-
77	Хотичин	4	-	-	-	2	-
78	Цурків	19	-	2	-	19	-
79	Чесний Хрест	-	-	3	-	3	-
80	Шатерники	4	-	-	-	3	-
81	Шекеринці	8	-	-	6	4	-
82	Назва не зазначена	20	-	-	10	12	-
Загалом		1690	113	205	141	840	148
		Тяглих господарств 2008		Городників 141		Підсусідків і коморників 988	

Таблиця IV.25

**Співвідношення підсусідків і коморників до тяглих домогосподарств у
маєтках князів Острозьких за інвентарем 1620 року**
(Джерело: Ossolineum. – Sygn. 3669/II. – S. 82–484.)

№ п/п	Назва поселення	Число господарств			Кількість підсусідків та коморників		Загалом
		тяглих го- сподарств	городників	халупників	підсусідків	коморників	
1	Арестів	16	–	–	15	–	31
2	Бакамівка (Попівка)	4	–	–	–	–	4
3	Баранівка	24	–	–	1	–	25
4	Баранне	33	–	–	–	–	33
5	Бармаки	20	–	–	–	–	20
6	Басів Кут	30	–	–	31	–	61
7	Берездівка	5	–	–	2	–	7
8	Березівка	10	–	–	6	–	16
9	Березна	47	–	–	25*	–	72
10	Білецьке	7	–	–	3	–	10
11	Білобережжє	28	–	–	10	–	38
12	Білотин	37	–	–	–	–	37
13	Більчин	34	17	–	–	–	51
14	Богдашів	18	–	–	4	2	24
15	Бодаки**	–	–	–	–	–	–
16	Борисів	79	–	–	31	–	110
17	Борисковичі	37	–	–	18	–	55
18	Боровиця Велика	31	13	–	–	–	44
19	Боровиця Мала	10	–	–	11	–	21
20	Бортники	34	–	–	15	–	49
21	Бортники (Другі – I. В.)	13	–	–	15	–	28
22	Бражинці	26	22	–	–	–	48
23	Брухів	5	–	–	–	–	5
24	Вайки	12	–	–	–	–	12
25	Вельбовно	123	–	–	36	–	159
26	Вишне Поле (Вишнопіль)	13	–	–	3	–	16
27	Вілія	25	–	–	11	–	36
28	Віршики	12	–	–	–	–	12

* До татарського нападу було 35 підсусідків.

** В селі Бодаки є підсусідки, але число не зазначене.

Продовження таблиці IV.25

29	Волгошів	13	-	-	7	-	20
30	Волиця Новоселиця	7	-	-	3	-	10
31	Вилуски	16	-	-	15	-	31
32	Волохи	10	-	-	-	-	10
33	Воля Андрушова	17	1	-	-	-	18
34	Воля Дубровна	Спустошена внаслідок татарського нападу; залишилося лише четверо підданих					4
35	Воля Івашківська	13	-	-	4	-	17
36	Воля Каленицька	15	-	-	-	-	15
37	Воля Котовська	16	-	-	-	-	16
38	Воля Потоцького	13	-	-	1	-	14
39	Воробіївка	32	-	-	-	-	32
40	Гавратин	Повністю спустошене внаслідок татарського нападу					
41	Гали	6	-	-	4	-	10
42	Глазів	7	-	-	3	-	10
43	Глезна	13	-	-	6	-	19
44	Глинки	18	-	-	-	-	18
45	Глинники	32	-	-	19	-	51
46	Глинники (Другі - I. B.)	10	-	-	12	-	22
47	Глумча	47	-	-	-	-	47
48	Гнойниця	32	-	-	16	-	48
49	Головлі	21	-	-	8	-	29
50	Голське	24	-	-	14	-	38
51	Голубче	22	-	-	20	-	42
52	Горбаків	22	-	-	6	-	28
53	Горбів	10	-	-	4	-	14
54	Гориці	34	4	-	-	-	38
55	Горки	10	-	-	13	-	23
56	Городище	11	-	-	1	-	12
57	Городниця	23	16	-	5	-	44
58	Горошки	31	-	-	8	-	39
59	Грицівці	2	-	-	-	-	2
60	Гробузна	10	-	-	4	-	14
61	Губин	13	-	-	3	-	16
62	Гуляники	4	-	-	3	-	7
63	Гурщина	4	-	-	3	-	7
64	Двірець	9	-	-	3	-	12
65	Двірець	13	-	-	4	-	17
66	Демківці	12	-	-	5	-	17
67	Деревичі Великі	23	-	-	26	-	49

Продовження таблиці IV.25

68	Деревичі Малі	9	–	–	–	–	9
69	Дертка Велика	25	10	–	–	–	35
70	Дертка Мала	–	5	–	–	–	5
71	Добрин	8	–	–	9	–	17
72	Довжок	27	–	–	–	–	27
73	Долоче	21	–	–	5	–	26
74	Доросин	28	6	–	25	–	59
75	Дроздів	28	–	–	9	–	37
76	Дубрівка Мала	Повністю спустошена внаслідок татарського нападу					
77	Дубровиця	4	–	–	4	–	8
78	Дядковичі	42	3	–	–	–	45
79	Дятелівка	6	–	–	–	–	6
80	Жадківка	40	–	–	49	–	89
81	Жданчин	4	–	–	–	–	4
82	Житин Великий	42	–	–	28	–	70
83	Житин Малий	28	–	–	6	–	34
84	Житинці	3	18	–	–	–	21
85	Жолудське	5	–	–	5	–	10
86	Забороль	41	–	–	11	–	52
87	Завистівка	–	–	4	–	–	4
88	Завиче	Повністю спустошене внаслідок татарського нападу					
89	Загірці	16	–	–	7	–	23
90	Закриничче	18	–	–	–	–	18
91	Залав'є	46	7	–	–	–	53
92	Замлинне	5	–	–	–	–	5
93	Зарічче	46	11	–	–	–	57
94	Зарудде	27	–	–	2	–	29
95	Зеньки	8	–	–	1	–	9
96	Зеньки Другі	16	–	–	4	–	20
97	Золотіїв	39	–	1	3	1	44
98	Іванківці	23	–	–	14	–	37
99	Іллін	19	–	3	6	–	28
100	Ісерна*	19	–	–	7	–	26
101	Каленичі	18	–	–	2	–	20
102	Калинівка	13	–	–	–	–	13
103	Калитинці	8	–	–	6	–	14
104	Каноничі	11	–	–	7	–	18

* До татарського нападу було 35 підсусідків.

Продовження таблиці IV.25

105	Капустин	6	-	-	-	-	6
106	Караєвичі	18	-	-	6	-	24
107	Карпилівка	11	-	-	4	-	15
108	Карпилівка (Друга – I. В.)	8	-	-	5	-	13
109	Карпівці	5	-	-	5	-	10
110	Квасилів	23	1	-	5	-	29
111	Кикова	25	8	-	-	-	33
112	Киселі	20	-	-	-	-	20
113	Киянка	91	-	-	25	-	116
114	Кияш	5	3	-	3	-	11
115	Клепачі*	44	2	-	-	-	46
116	Клюбачі	5	-	-	2	-	7
117	Княгинін	78	-	-	27	-	105
118	Княже	16	-	-	6	-	22
119	Кожушки	14	-	-	11	-	25
120	Колоденка	6	-	-	4	-	10
121	Колоденка (Друга – I. В.)	41	-	6	16	-	63
122	Коломля	7	-	-	13	-	20
123	Комарівка	12	-	-	-	-	12
124	Коптевичі	10	-	-	-	-	10
125	Коритна Воля	29	-	-	10	-	39
126	Корито	29	2	-	1	-	32
127	Корнін	38	4	-	12	-	54
128	Корнін (Другий – I. В.)	27	-	-	28	-	55
129- 130	Котелянка, Котелянка Друга	38	20	-	-	-	58
131	Котечин	15	-	-	8	-	23
132	Котів	64	-	2	-	-	66
133- 134	Котівка і Скніт	14	-	-	5	-	19
135	Коханівка	14	-	-	11	-	25
136	Кошатів	4	-	-	1	-	5
137	Кошатів Друге	2	-	-	1	-	3
138	Кошки	6	-	-	2	-	8
139	Країв	Повністю спустошене внаслідок татарського нападу					
140	Красносілка	3	-	-	-	-	3
141	Крачанівка	12	-	-	7	-	19
142	Кривін	60	-	-	46	-	106
143	Крупа	51	16	3	20	-	90

* В селі Клепачі є підсусідки, але число не зазначене.

Продовження таблиці IV.25

144	Кропивна (Дятилівка)	11	–	–	4	–	15
145	Крупець	12	–	–	7*	–	19
146	Купчинці	39	–	–	32	–	71
147	Курганки,	20	–	–	4	–	24
148	Волоське,						
149	Мишківці,						
150	Могиляни						
151	Курники	Повністю спустошені внаслідок татарського нападу					
152	Кустівці	28	–	–	24	–	52
153	Ладиги	10	–	–	3	–	13
154	Ленківці	8	19	–	–	–	27
155	Липки	39	5	–	9	–	53
156	Липне	8	–	–	2	–	10
157	Лисиця	15	–	–	13	–	28
158	Лідавка	4	–	–	–	–	4
159	Лучиці	28	–	–	18	–	46
160	Макаринці	1	–	–	–	–	1
161	Малдрики	1	–	–	–	–	1
162	Малишівка	5	–	–	–	–	5
163	Манастирське	16	–	–	6	–	22
164	Манятин	5	–	–	4	–	9
165	Медведівка	17	–	–	5	–	22
166	Микулин	14	–	–	–	–	14
167	Могильне	13	–	–	5	–	18
168	Можків	19	–	–	–	–	19
169	Мокрець	15	–	–	12	–	27
170	Москалівка	11	–	–	3	–	14
171	Мотовилівка (Мотилівка?)	27	1	–	5	–	33
172	Мощаниця	58	–	–	20	–	78
173	Мужиловичі	16	–	–	5	–	21
174	Мшанець	Повністю спустошене внаслідок татарського нападу					
175	Мякоти	31	–	–	10	–	41
176	Нараївка**	6	–	–	4	–	10
177	Нараївка	14	–	–	17	–	31
178	Начпали	18	–	–	25***	–	43
179	Нова Крочиця	17	–	–	–	–	17

* Шість підсусідків напередодні перепису покинули село.

** Вже після татарського спустошення в Нараївці було тяжких підданих 16, а підсусідків 11, але на час списання інвентаря залишилося відповідно 6 і 4.

*** До татарського нападу було 32 підсусідки.

Продовження таблиці IV.25

180	Новий Двір	51	-	-	20	-	71
181	Невірків	18	-	-	14	-	32
182	Нетішин	29	4	-	7	-	40
183	Новичі	22	-	-	10	-	32
184	Новоселиця	33	-	-	17*	-	50
185	Новоселиця	24	-	-	2	-	26
186	Новосілки	23	10	-	-	-	33
187	Озеряни	15	2	-	-	-	17
188	Олибів	34	8	-	-	-	42
189	Онацківці	16	-	-	10	-	26
190	Онисимовичі	11	-	-	5	-	16
191	Онишківці	17	-	-	2	-	19
192	Орепи	8	-	-	8	-	16
193	Острів	18	1	-	1	-	20
194	Переволока	12	3	-	-	-	15
195	Перемилівка	17	-	-	-	-	17
196	Перемилівка Друга (Лукашівка)	Даних немає					
197	Підлужжя	27	11	-	2	-	40
198	Плоска	23	-	-	7	-	30
199	Плоска (Попівська – І. В.)	14	-	-	3	-	17
200	Плужне	114	-	-	41	-	155
201	Подояни	26	-	-	12	-	38
202	Понора	2	-	-	2	-	4
203	Попівці	2	-	-	-	-	2
204	Правутин	13	-	-	3	-	16
205	Привалівка	19	-	-	10	-	29
206	П'яне	74	19	-	-	-	93
207	П'ятерцизна	30	-	-	5	-	35
208	Радогоща	7	-	-	7	-	14
209	Райки	3	-	-	1	-	4
210	Ремель	6	-	-	1	-	7
211	Решнівка	13	-	-	3	-	16
212	Решнівка Велика	6	-	-	4	-	10
213	Решнівка Мала	7	-	-	-	-	7
214	Ржищів	32	-	3	-	-	35
215- 216	Рівки і Скніт	32	-	-	-	-	32
217	Рогачів	41	-	-	15	-	56
218	Роговичі	9	-	-	4	-	13

* Ще тринадцять підсусідків було забрано татарами в ясир.

Продовження таблиці IV.25

219	Рожична	21	-	-	-	-	21
220	Романів	23	-	-	9	-	32
221	Сасанівка	5	-	-	3	-	8
222	Сагиїв	59	-	-	14	-	73
223	Свинна	48	-	-	-	-	48
224	Свяче	4	-	-	4	-	8
225	Скашів	13	-	-	2	-	15
226	Солонско (Солонів?)	10	-	-	10	-	20
227	Спасів	37	-	-	14	-	51
228	Ставок	22	1	-	-	-	23
229	Ставки	26	-	-	13	-	39
230	Станіславівка	4	-	-	-	-	4
231	Старики	29	-	-	4	-	33
232	Стецьки	17	-	-	6	-	23
233	Стовби	8	-	-	2	-	10
234	Стрижавка	3	-	-	-	3	6
235	Стриївка	12	-	-	5	-	17
236	Студянка	1	-	-	4	-	5
237	Суемці	26	1	15	1	-	43
238	Сураж Старий	17	-	-	1	-	18
239	Сусли	27	-	-	19	-	46
240	Суха Воля	14	-	-	-	-	14
241	Сушки*	14	-	-	14	-	28
242	Сягрів	20	-	-	16**	-	36
243	Талки	6	-	-	3	-	9
244	Татаринівка	9	-	-	5	-	14
245	Терешки	7	-	-	-	-	7
246	Тетерів	7	-	-	11	-	18
247	Тинне	35	12	-	6	-	53
248	Тиранівка	42	-	-	81	-	123
249	Титьків	38	-	-	10	-	48
250	Титьків (Суха Воля)	23	-	-	8	-	31
251	Травулин	19	-	-	4	-	23
252	Тшинець ? [Trzciniec]	2	-	-	-	-	2
253	Тупали	18	-	-	5	-	23
254	Турова	17	-	-	3	-	20
255	Убельці	7	-	-	-	-	7
256	Уездці	40	-	-	7	-	47
257	Ужацин	17	-	-	-	-	17

* Багато мешканців села Сушки було виведено татарами до Криму.

** Ще трьох підсусідків татари забрали в ясир.

Продовження таблиці IV.25

258	Улашанівка	2	4	-	7	-	13
259	Улашинівці	9	-	-	-	-	9
260	Филиповичі	26	-	-	21	-	47
261	Хижівка	10	-	-	6	-	16
262	Хижники	2	-	-	-	-	2
263	Ходаки	17	-	-	1	-	18
264	Ходаки (Другі - I. В.)	35	-	-	9	-	44
265	Ходоси	5	-	-	-	-	5
266	Хоняків	14	-	-	6	-	20
267	Хоровець	16	1	-	8	-	25
268	Хоростів	4	2	-	2	-	8
269- 270	Хотин і Савчиці	29	9	-	-	-	38
271	Хотянка	14	-	-	-	-	14
272	Хотячів	6	-	-	2	-	8
273	Хролин	25	-	-	16	-	41
274	Цвіла	13	-	-	2	-	15
275	Черниця	12	-	-	4	-	16
276	Черчиці	14	5	-	-	-	19
277	Чорна	13	-	-	13	-	26
278	Шарварки	10	-	-	-	-	10
279	Шатерники	5	-	-	2	-	7
280	Шекеринці	38	-	-	12	-	50
281	Шенів	21	-	-	-	-	21
282	Шерби (Волошовщизна)	8	-	-	5	-	13
283	Юрківщина	13	-	-	6	-	19
284	Юськівці	15	-	-	4	-	19
285	Яремичі	7	-	-	8	-	15
286	Яцківці	26	-	-	10	-	36
287	Яцківці (Другі - I. В.)	19	-	-	22*	-	41
Загалом		544 ¹	307	37	1854	6	7649 ^{**}

* Десять підсусідків покинули село під час оренди.

** В загальне число включені чотири піддані с. Дубровна Воля, які відсутні в підрахунках по окремих господарствах, оскільки в інвентарі їхня категорія не визначена.

Таблиця IV.26

Склад чоловічої частини родинних структур сіл Заславської волості
Кременецького повіту за інвентарем 1625 року

(Джерело: Archiwum państwowe m. Krakowa. Archiwum Sanguszków. – Sygn. 64/9. – S. 1–55.)

№ п/п	Назва поселення	Число господарів та дорослих синів домогосподарств											
		дворичних	у них синів	півдворичних	у них синів	городників	у них синів	підсудків	у них синів	коморників	у них синів	стрільців	у них синів
1	Бачманівка	22	32	4	4	-	-	5	10	-	-	3	10
2	Васківці	3	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	Вачів	4	6	5	10	-	-	10	7	-	-	3	3
4	Вербівці	13	33	17	25	-	-	34	28	3	2	11	13
5	Вовківці	16	26	7	7	-	-	22	27	-	-	-	-
6	Гринівці	17	25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
7	Деражня	27	40	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
8	Дяків	3	3	3	3	-	-	7	9	-	-	-	-
9	Дятелівка	5	5	-	-	-	-	11	5	-	-	7	11
10	Жуків	14	23	23	16	-	-	12	9	9	1	-	-
11	Зубовці	5	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12	Зубовщина	21	42	8	20	4	2	5	5	-	-	-	-
13	Ілчани	6	12	11	12	-	-	6	6	2	1	-	-
14	Каменка	9	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15	Кіндратівка	2	3	8	15	-	-	2	3	-	-	2	4
16	Клопотівка	2	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17	Комарівка	15	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
18	Корчик	11	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
19	Кречківці	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	Кучманівка	5	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21	Лотівка	15	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22	Меречівка	9	17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
23	Миньківці	6	11	15	21	5	6	22	26	-	-	4	12
24	Мірутин	7	13	8	12	-	-	18	27	-	-	-	-
25	Мокіївці	17	31	-	-	-	-	18	10	-	-	5	4
26	Нічоگیвка	5	5	-	-	-	-	7	12	3	-	-	-

Продовження таблиці IV.26

27	Новосілки	12	13	8	12	-	-	12	2	-	-	2	8
28	Ногачівка	33	51	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
29	Пашинці	5	5	14	6	-	-	-	-	2	-	-	-
30	Перегонівка	5	14	-	-	-	-	8	6	4	-	-	-
31	Перемишль	23	30	13	20	-	-	-	-	-	-	-	-
32	Пиляї	12	16	-	-	-	-	11	5	-	-	-	-
33	Підлісці	16	22	-	-	-	-	14	20	3	-	1	1
34	Піски	21	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
35	Пліщин	15	18	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
36	Прилуки	6	12	15	31	-	-	-	-	-	-	7	5
37	Путринці	2	2	-	-	-	-	12	16	1	1	-	-
38	Радосілка	3	8	20	22	-	-	43	40			13	22
39	Ріпки	18	31	-	-	-	-	6	9	8	9	11	17
40	Салиха	8	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
41	Сахнівці	5	12	4	4	-	-	10	8	-	-	-	-
42	Семаки	4	7	-	-	-	-	6	8	-	-	-	-
43	Симонівка	12	9	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
44	Судилків	9	16	-	-	-	-	14	14	-	-	-	-
45	Сухожинці	11	24	-	-	-	-	5	8	-	-	-	-
46	Теліжинці	7	13	11	20	-	-	4	7	-	-	1	2
47	Тернівка	15	29	3	2	-	-	12	16	-	-	2	4
48	Топори	9	15	3	2	-	-	3	6	-	-	-	-
49	Цвітоха	10	17	-	-	-	-	3	1	-	-	-	-
50	Чижівка	7	12	12	15	-	-	11	12	-	-	1	1
51	Чотирбоки	7	14	-	-	-	-	5	2	3	3	1	1
52	Щурівці	9	12	5	6	-	-	-	-	-	-	2	3
53	Ягідна	12	17	11	15	20	23	-	-	-	-	-	-
Загалом		549	851	228	300	29	31	358	364	38	17	76	121

Таблиця V

**Природні катаклізми, пошесті та пожежі на Волині
в XV – першій половині XVII ст.**

Дата події (явища)	Територія	Характер події (явища)	Джерело
1434	ВКЛ	«Был голод великий, по селам и по городом зверь людей ядал И много лиха того літа учинилося по всей земли Литовской, и много пролития крови сталося, брат брата рожоного своего убивал и моры были сильные».	Євреїновская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 232.
1486	ВКЛ	«Того ж літа місяця мая 2 дня выпал снег так великі, яко можна было санями їздити; того ж місяця мая 21 дня выпал снег в полголени человека і была студен великая велми».	Список Быховца // ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 551.
1497	Волинь	Пошесть у м. Володимирі.	Акты Литовской метрики. – Спб., 1896. – Т. I. – Вып. I. – С. 142–143.
1541	ВКЛ	«Саранча була велика».	Острозький літописець // Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 127.
1542	ВКЛ	«Того ж літа пришла саранча на Литовскую землю». (Львівський літопис уточнює, що саранча прийшла «о матці Божой», тож, очевидно, це сталося 8 серпня, у день свята Різдва Діви Марії).	Євреїновская летопись. – С. 237; Киевская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 75; Львівський літопис // Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С. 100.
1560, 1563, 1564	Волинь	Пожежі в м. Володимирі Володимирського повіту.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 2, арк. 157 зв.; спр. 3, арк. 166 зв.; спр. 7а, арк. 347 зв.; Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37/1. – С. 118.
1564	Волинь	В селі Рогізне Луцького повіту «фороба огневая».	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 6, арк. 209 зв.
1566	Волинь	Пошесть у м. Луцьку.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 1, арк. 125–126 зв.; спр. 8, арк. 432, 487.

Продовження таблиці V

1566	Волинь	Пошесть, від якої помирали люди, у Володимирському повіті.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 1, арк. 18, 35 зв.-37.
1567, 1568		Пожежі в м. Володимирі.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 67, арк. 466-466 зв.; спр. 76, арк. 291; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1568	ВКЛ	«Сніг упав по воскресеніі» (тобто після Великодня, яке в 1568 р. припало на 18 квітня).	Львівський літопис. – С. 101.
1569	Волинь	«У дні маєвії сніг великий спал і до 3 дней трвал. Голод великий бул, аж селедявка [оселедець – I. В.] по три копи було».	Острозький літописець. – С. 127.
1569-1576	Литва, Полісся	«За короля Августа былъ такой голодъ великий, ажъ люди з голоду мерли, а звлаща в Литве и на Полесю. Былъ тотъ голодъ 6 літ посполъ, скончился року 1576».	Киевская летопись. – С. 75.
1570	Волинь, Поділля	«Мороз поморозил жито мая подполня». «Мороз жито поморозиль въ самое цвіты и былъ голод великий».	Львівський літопис. – С. 101. Киевская летопись. – С. 76.
1570	Волинь	Пожежа в м. Межиричі Луцького повіту	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 5, арк. 357-358 зв.
1571	Волинь	Пожежа в м. Луцьку.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 106 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1571-1572	Волинь, Поділля, Литва	«В літі былъ такой мороз три дни, же все збоже озимое и ярину побиль. На другое літо по томъ голоді былъ моръ великій на Волині, на Подоли и в Литві, и мало не всюды».	Киевская летопись. – С. 76.
1571	Волинь	«Місяця лютого згриміло з блисканням великим. Рок тот бул неврожайний, люди з голоду умирали».	Острозький літописець. – С. 128.
1571	Волинь Луцький повіт	Пошесть у селі Садів Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 2, арк. 608 зв.
1571	Волинь	«Моровое поветрие» в м. Торчині Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 248, арк. 398-398 зв.
1572	Волинь	Пошесть у м. Клевані Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 302; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.

Продовження таблиці V

1572	Річ Посполита	«Того ж року мор бул великий в Польщі, же большего не помнять».	Острозький літописець. – С. 128.
1572-1573	Волинь	Пошесть у місті Заславі Кременецького повіту.	Archiwum państwowe miasta Krakowa. Archiwum Sanguszków. – Sygn. 27. – S. 132–133, 145.
1573	Волинь	Пожежа в м. Володимирі Володимирського повіту.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 76, арк. 291; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1571-1574	Волинь	Пошесть в Острозькій волості.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 192–192 зв., 217–217 зв.; спр. 16, арк. 287 зв.
1577	Волинь	«Трясеніє землі було».	Острозький літописець. – С. 129.
1578	Українські землі	«Того ж року земля тряслася».	Львівський літопис. – С. 101.
1578	Волинь	Пошесть у м. Кременці.	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 1480 (ст. N), арк. 354.
1579	Волинь	«Того ж року саранча була».	Острозький літописець. – С. 129.
1579	Волинь	Пожежа в м. Базалії Кременецького повіту.	AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn. 31, k. 146; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1580, 1581, 1583	Волинь	Пожежі в м. Луцьку Луцького повіту «с пятници на суботу мсца июля двадцать третьего дня ... мѣсто Луцкое згорѣло» (1583).	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 29, арк. 78; спр. 30, арк. 64–65; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1585	Українські землі	«Великая зима и весна сухая, літо не рожайное».	Киевская летопись. – С. 76.
1585	Волинь	Пожежа в м. Дорогостаї Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 439 зв.; Умови функціонування. – С. 118.
1587	Волинь	Пожежа в м. Серкизові Володимирського повіту.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 23, арк. 61; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1588	Волинь	«(U) таковомъ поветриу моровомъ в повете Луцкомъ на розных мѣстьцахъ ѡказалого».	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 61, арк. 25 зв.–26 зв., 396.
1588	Волинь	Пошесть в м. Володимирі Володимирського повіту та «краи».	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 514 зв., 796–796 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.

Продовження таблиці V

1588	Волинь	Пожежа в м. Рівному Луцького повіту, під час якої вигоріла половина міста.	AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn. 31, k. 9 zw., 11 zw.
1588	Волинь	Пожежа в місті Базалії Кременецького повіту.	AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn. 31, k. 146 zw.
1588	Волинь	Пожежа в м. Літовіжжю Володимирського повіту.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 21, арк. 495–496; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1589	Волинь Луцький повіт	Пожежі в містах Дубному, Рівному Луцького повіту та місті Базалії Кременецького повіту. «... половина міста Дубенського погоріла».	AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. Dział I. – Sygn. 31, k. 6 zw.
1590	Волинь	Пошесть у Луцькому повіті: «роки ...для великих повѣтриевъ с певных причин не доходили и сужоны не были»	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 732 зв.
1591	Поділля, українські землі	«Голод великий былъ на Подоли и въ Руси: по шесть золотыхъ былъ корецъ жита». «Дорожиня була, жито було по золотих 9 колода».	Киевская летопись. – С. 77. Львівський літопис. – С. 102.
1591	Волинь	Пожежа в м. Степані Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 39, арк.
1596	Волинь	Пожежа в м. Кременці Кременецького повіту.	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 800 зв.–803.
1596	Волинь	Пожежа в м. Новий Вишнівець Кременецького повіту.	ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 33, арк. 106–108 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1598	Поділля, українські землі	«Того ж року быдло здыхало по Подолу и по Руси». «По дахах на домах щось писало і падовало на землю, що і люде слихали, як о землю чим ударив, а по тому скот здихал барзо. Того ж року І-ої неділі поста гриміло і блискало».	Киевская летопись. – С. 77. Львівський літопис. – С. 102.
1598	Волинь	«Повітря неслиханое кільки літ було».	Острозький літописець. – С. 130.
1599	Волинь	Пожежа в м. Старокостянтинові Кременецького повіту.	ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 35, арк. 180 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.

Продовження таблиці V

1599	Волинь	Пожежа в м. Володимирець Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 55, арк. 246, 486 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1599	Волинь	«Сніг великий випав на завтреє Покрови, а потом згінул. Люди сіяли на завтреє уведенія». [Сніг випав 2 жовтня, а сіяли після 21 листопада – I. В.].	Острозький літописець. – С. 130.
1599, 1600	Українські землі	«Быдло на голову здыхало».	Киевская летопись. – С. 77
1601	Волинь	«Осінь була мокрая, два місяця дождь непрестанно ішол». «Był gład y mrozobicie wielkie».	Острозький літописець. – С. 130. Витебская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 229.
1602	Волинь	Пошесть в с. Лещана Кременецького повіту: «повітриє в селє Лешной з допущєня Божого пановало».	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 168–172.
1603	Українські землі	«Ишла саранча місяца августа 16».	Киевская летопись. – С. 78.
1603	Річ Посполита	«Powietrze było wielkie».	Витебская летопись – С. 229.
1604	Волинь	«Того же року у Острозі пожога великая була, всі міста разом горіли, неможная речей рятовати, аж сами мусили з міста убо утікати, а скрині і інє метали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини».	Острозький літописець. – С. 130.
1604	Волинь	«Мор ув Острополю бул» (Кременецький повіт).	Острозький літописець. – С. 130.
1605	Волинь	«Того ж року декабря 4 трясєніє землі було»	Острозький літописець. – С. 131.
1612	Річ Посполита	«Того ж року шаранча великая вишла була до Польськи».	Львівський літопис. – С. 103.
1613		Пожежа в м. Луцьку Луцького повіту.	Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.

Продовження таблиці V

1614	Волинь	«Буря була великая, йшла мимо Острог от Жаславля о полудні, яко ноч, в жнива: пущі крушила, сади ломила по селах – в Борисові, в Плужном і по інших селах. В тих краях, куди йшла буря тая, пашня в копах княжая кілька сот коп рознесло не знати где, так теже і людська; навіть і людей, котрії в полю того часу робили, носило поверх дерева, інших мертвих познаходили, а інші за дерево ухватившись, і держалися mocno і так живими позоставалися. А інші на полі за стернь mocno взявшись і держалися, еслі не пустили вітру под себе, а котрії пустили вітр под себе, то не сдержався, понесло, не знати где. І церкви ломило. В селі Борисові церков була з трима верхи; знесло верхи всі, стелею займаючи зруб і позаношувало не знати где; так теже і звони, аж не борзо пастухи познаходили в полі розно звони; так теже і маковиці, котрії були обиті білим желізом, познаходили на чотири часті поколото; і іное все покрушило».	Острозький літописець. – С. 132.
1615	Річ Посполита, Волинь	«Саранча была всюды великая: въ Полци, въ Литви, на Украини». «Того ж року саранча великая була, іже поїла гречки і проса».	Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. – К., 1856. – Т. I. – С. 13; Острозький літописець. – С. 133.
1616	Волинь	«Суша була великая».	Острозький літописець. – С. 133.
1616, серпень	Волинь	Напад сарани: «strasływa szarańca wszystkie zboża y trawy do namnieyszego zdzoła zjadła».	Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. – Sygn. 1031 Kronika Kościoła Farnego Ostrogskiego. S. 113–114.
1617	Волинь	Грамота короля Зигмунта III місту Луцьку на дозвіл магістрату отримувати прибутки від продажу сина, смоли і дьогтю для відновлення міста після пожежі.	АЮЗР. – К., 1869. – Ч. V, т. I. – С. 133.
1617	Волинь	Саранча в с. Городищі Луцького повіту: «въ селе Городищу ... видель на обшарах дворныхъ гречку и просо презъ шаранчу все до щенту зъедено».	ЦДІАК Ураїни, ф. 25, оп. 1, спр. 59, арк. 10 зв.; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 387–389.

Продовження таблиці V

1617	Волинь	В с. Зборишові Луцького повіту «неурожай».	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 255 зв.-256.
1618	Волинь	В с. Олізарові Луцького повіту «за навеженемъ пана Бога всемогучого в року недавно прошлом тисеча шестсот ѡснадцатомъ ... град увес ѡсиковъ такъ ѡзимыи яко и ярьи побил».	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. ш, арк. 308 зв.-309 зв.
1618	Волинь	«Того ж року в Бересті гусеница була, цвіт і лист об'їла».	Острозький літописець. – С. 134.
1619 травень	Волинь	«Місяця мая дня 5 бул сніг в самий цвіт і не могла животина ходити на поле для снігу і морозу. А сіно було дорого».	Острозький літописець. – С. 134.
1619 вересень	Волинь	«Того ж року септемврія 11 буря була барзо великая, іже все дерево по садах поломила і вежу замковую в Бересті з годинником у воду вкинула і двур Сопіжин стерла. В том же року зима була лихая, бо по рождестві Христові пустила була зима, на завтрее Богоявлення вода була великая, греблі порвало, млини позносило і всі м'ясниці тії тепло було, юж ніхто не сподівався, жеби зима міла бути. Аж на масниці приморозки, а, запустивши на великий пост, сніг випал так великий, же ніхто не мог с хором, сиріч з дому, вийти, не прокидавши лопатою, окна і двері завіяло, і мороз лютий бул, хто по дрова поїхал, то змерз. І так було увесь пост, а на Воскресеніе Христово болото великое було, аж по коліна. Того ж року звїзда з хвостом указовалася на небі през всю зиму».	Острозький літописець. – С. 134-135.
1620	Волинь	«Того ж року ноєврія дня 1 трясеніє землі було».	Острозький літописець. – С. 135.
1621	Волинь	«Того ж року дорожина була: жито по 12 злот., ячмінъ по 8, а овес по 6. І того ради і у крамах все поднялося дорого».	Острозький літописець. – С. 135.
1621	Українські землі	«Приморки були всюди і дорожня».	Львівський літопис. – С. 105.
1622	Українські землі	«Дорожня, жита колода по золотих 24».	Львівський літопис. – С. 105.

Продовження таблиці V

1623	Волинь	Пошесть у Кременецькому повіті.	ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 71, арк. 412; Заяць А. Умови функціонування. – С. 119.
1624	Волинь	Пожежі (двічі) в м. Ковелі Володимирського повіту.	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 61, арк. 173; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1624	Волинь	«Мор бул в Миропольї і в Барановці. Того ж року мор великий бул в Бересті і в Слуцьку».	Острозький літописець. – С. 136.
1626	Волинь	Пожежа в м. Вишгородку Кременецького повіту.	ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 73, арк. 128–128 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1628	Волинь	Пожежа в м. Олиці Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 165, арк. 72 зв.–73; Заяць А. Умови функціонування. С. 118
1629	Волинь	Пожежа в м. Степані Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 170, арк. 156; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1629, 1630	Волинь	Пожежа в м. Олиці Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 172, арк. 220–220 зв; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1630	Волинь	Пожежа в містечку Несухойжі Володимирського повіту, під час якої згоріло 44 міщанські садиби.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 173, арк. 1592–1592 зв.
1630	Українські землі	«Того ж року восени морь барзо великий был по всей Украине, начался мсца июля, а скончился на концу мсца декаврия».	Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С. 226.
1632	Волинь	Пожежа в м. Володимирі Володимирського повіту.	Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1633	Волинь	Пожежа в м. Луцьку Луцького повіту.	Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1634 квітень	Волинь	Пожежа в с. Желинові Володимирського повіту: «в мсцу априлю село Желиновъ загорелосе».	ЦДІАК України, ф. 28, оп. 1, спр. 69, арк. 988–988 зв.
1634	Волинь	Пожежі в містах Рівному, Тайкурі, Соколі, Острозі Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 195, арк. 332 зв., 628, 639, 641, 668, 678 зв., 731; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.

Продовження таблиці V

1635	Волинь	Пожежа в м. Острозі Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 195, арк. 678 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118
1635	Волинь	Пожежі в містах Дорогобужі, Мильську, Острозі, Клевані Луцького повіту та Маначині Кременецького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 196, арк. 606 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1636	Волинь	Пожежа в містечку Жорнів Луцького повіту, під час якої згоріло 40 будинків [майже 1/3 міста – І. В.].	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 40, арк. 397–399.
1637	Українські землі	«Того ж року неврожай барзо великий, же рвали збоже вь новину. По десять золотыхъ было жито и всякая пашня не таней. Того ж року о Рождестве Христове было жито по 16 золотыхъ, а о масницы по десять золотыхъ стало. Вь Петровщину по двадцать золотыхъ было жито и по 4, просо по 12 и гречка, а овесь по осмъ золотыхъ; и їли люде листь и лободу, зїлѣ розмаитое. Трудно ся убогому человеку поживыти, поки до нового. А вь новое тежъ малая была утіха: жита рвали и за диво единъ щобъ обачивъ хто снопь жатый: бо той весны три місяцы не было дождю».	Хмельницкая летопись // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. – К., 1878. – С. 77–78.
1637	Волинь	Пожежа в м. Олиці Луцького повіту: «през ѿгон припадковыи в середномъ мѣсте Ѡльце згорело домовъ рыноковых ... двадцать чотыры а уличных ... двадцать ѿден до сченту погорели».	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 93–94.
1637 7 червня, 8 липня	Волинь	Велика пожежа в м. Тучині Луцького повіту, під час якої згоріло 62 будинків, а також «ратуша с коморами и крамницами» та людьми. Друга пожежа в м. Тучині, під час якої згоріло ще 40 домів.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 205, арк. 324–326, 558–558 зв.
1638	Волинь	«Хто що посыяв, то рубакъ изъвь, и мало що озимины было. И то рокъ былъ тугый. Еслибъ не ярина, гречки и проса, то люде бъ зъ голоду помирали».	Хмельницкая летопись. – С. 78.
1639	Волинь	Пожежа в м. Луцьку.	ЦДІАК України, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 91–91 зв.

Продовження таблиці V

1641	Волинь	Пожежа в м. Володимирі Володимирського повіту.	Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1641	Волинь	«Того ж року врожай великий былъ, и озимина, и ярина».	Хмельницкая летопись. – С. 78.
1644	Волинь	Неврожай озимини в с. Сенів Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 204–204 зв.
1645	Волинь	Пожежа в м. Хлапотині (Красноставі) Луцького повіту.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 196 зв.–197 зв.; Заяць А. Умови функціонування. – С. 118.
1645 червень	Волинь	Падіж худоби в с. Симонові Луцького повіту	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 243, арк. 136–136 зв.
1645	Волинь	«Року 1645 месеца ыюля 28 дня саранча великая ишла мимо Переяславль и очереть поила, и береза, и овесъ на нивахъ, и иныхъ шкод много въ полю починила».	Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 96; Боплан Г. Л. де. Описание Украины. – К., 1990. – С. 86–87.

Каталог татаро-турецьких нападів на

Дата нападу	Нападники	Територія, охоплена нападом	Кількість нападників	Кількість загиблих нападників	Кількість людей, захоплених у ясири
1416	Заволзькі татари	Київ та околиці			«Много ясиру»
1430	Заволзькі татари	Поділля			«Wielkie łupy i połon wzięli»
1432	Татари	Київщина, Чернігівщина			«Зі здобиччю пішли»
1435	Татари	Галичина, Поділля			
1436	Татари	Галичина, Поділля			
1438	Заволзькі татари				
1442	Татари	Галичина та інші руські землі			«Забрано багатьох людей»
1445	Заволзькі татари	ВКЛ			
1448	Заволзькі татари	Поділля			«Ludzi liczbę ogromną popędził w wieczną niewolę»
1450	Татари	Українські землі			«Plon niemały wygnali»
1452	Заволзькі татари	Галичина, Поділля, Волинь			«Ludzie wiele nieopatrnie pobrał»
1452 кілька нападів	Татари	Галичина, Поділля			
1453 взимку	Татари	Поділля, Волинь			9.000

Таблиця VI

українські землі в XV – першій половині XVII ст.

Кількість звільненого ясиру	Кількість розорених міст і сіл	Джерело
000.0	Спустошено територію навколо Володимира, Кременця, Житомира	Bielski M. Kronika. – Sanok, 1856. – Т. I. – С. 564; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – Warszawa, 1846. – С. 154; Ejudem. O początkach, wywodach, dzielnościach sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego. – Warszawa, 1978. – С. 371; Супрасльська летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 58; Слуцкая летопись // Там же. – С. 73; Академическая летопись // Там же. – С. 106.
000.0	Спустошено околиці міст Володимира,	Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – С. 416.
000.0	Кременця, Чуднова,	Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. – К., 2009. – Кн. II. – С. 335.
000.0	Житомира	Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. – Т. I. – С. 224.
000.0		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – С. 224.
000.0		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – С. 225.
Частину ясиру відбито	Спустошено велику територію до Львова	Bielski M. Kronika. – Т. I. – С. 673–674; Гваньїні О. Хроніка. – Кн. II. – С. 337.
000.0	Спустошено	Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – С. 225.
Частину ясиру відбито	Львова, Дунаїв, Каменця	Bielski M. Kronika. – Т. I. – С. 691; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – С. 225.
000.0	Львова	Bielski M. Kronika. – Т. II. – С. 711; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – С. 224.
000.0	Спустошено на Поділлі Рів (Бар), на Волині Луцьк і Острог	Bielski M. Kronika. – Т. II. – С. 718; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – С. 230; Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków. – Sygn. 1031. Kronika Kościoła Farnego Ostrońskiego. – С. 12–14. Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis. – Cracoviae, 1863. – Т. I. – С. 112–113, 118.
000.0	Спустошено Київ	Bielski M. Kronika. – Т. II. – С. 720; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – С. 231.
000.0	Спустошено територію навколо Луцька та Олеська	Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis. – Т. I. – С. 130–134; Bielski M. Kronika. – Т. II. – С. 721; Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – С. 477; Zubrycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844. – С. 108; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – С. 225.

1453 (на Великдень)	Татари	Поділля, Волинь. Кіш між м. Острог і Зеньками		Розбито	
1457	Татари	Поділля			
1458	Перекопські татари	Руські землі (Поділля?)			
1462	Заволзькі татари	Поділля, Волинь			10.000
1468	Заволзькі татари	ВКЛ, Поділля, Волинь		Нападників розгромлено	10.000
1469	Заволзькі татари	Поділля, Волинь			10.000
1471	Татари	Руські землі			
1473		Руські землі			700
1474* влітку	Татари	Галичина, Поділля, Волинь	7.000		40.000 (за Бельським) 100.000 (за Гваньїні)
1479	Кримські татари	Поділля			«Z plonem wielkim w cale uszli»
1482** 1 IX.	Татари	Київ та Київщина			

* Валавендер подає цей напад під 1473 р.

** В рукописі Єврейновського літопису ця подія датується 1452 р., *І. Данилович* (Skarbiec

Продовження таблиці VI

		Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 721; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 235. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 226.
		Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 754.
		Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 338.
	Спустошено територію навколо Володимира, Кременця, Житомира	Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 338.
	Спустошено територію навколо Кам'янця, Житомира, Володимира	Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 516.
	Спустошені околиці міст Володимира, Кременця, Чуднова, Кузьмина, Житомира	Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 830; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 271; Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis. – Т. I. – S. 530–531. Walawender A. Kronika kłesk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1450–1586. – Т. II. – Lwów, 1935. – S. 42.
		Walawender A. Kronika kłesk elementarnych. – Т. II. – S. 44.
	Київ	Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis. – S. 590; Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 847; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 343.
	Спустошено Галич, Глиняни, Дунаїв, Кам'янець, Збараж	Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis. – Т. I. – S. 608–609; Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 855–856; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 271; Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 522–523; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 344; Archiwum Państwowe w Krakowie. Archiwum Sanguszków, – Sygn. 1031. Kronika Kościoła Farnego Ostrogi. – S. 16; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 226; Walawender A. Kronika kłesk elementarnych. – Т. II. – S. 52–53.
	Спалено Брацлав	Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 875; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 345.
	Спалено Київ	Skarbiec diplomatów. – Wilno, 1862. – Т. II. – S. 221; Вольнская краткая летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 122; Летопись Рачинского // Там же. – С. 166; Евреиновская летопись // Там же. – С. 253; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 228.

diplomatów) та Волинський короткий літопис датують її під 1483 р.

1486	Татари	Поділля			Вивели «чимало людей і худоби»
1487 восени	Заволзькі татари	Поділля, Руське воєводство		Татари розгромлені	
1488	Татари	Поділля		.	
1489	Татари	Поділля, Галичина	10.000	25.000 загинуло	
1489 взимку	Татари	Поділля		9.000	
1490-91 взимку	Заволзькі татари	Волинь	10.000	9.000 загинуло	
1494 вересень	Перекопські татари	Поділля, Волинь			
1495	Перекопські татари	Волинь. Кіш біля м. Корець			
1496	Перекопські татари	Волинь	Уся Перекопська орда		«Полону безчислено взяше»
1496 28. XI.	Перекопські татари	Волинь, Брацлавщина			«Множество безчислено християн плениша, а иных различными смертми умориша»
1497 20. III.	Татари і турки	Волинь			400

Продовження таблиці VI

		Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 360; Гваньїні О. Хроніка. – Кн. II. – С. 346; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 65.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 228.
		Густынская летопись. – С. 360; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 346; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 65.
«Plon niemały odbili»		Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 882–883; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 288; Ibidem. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 535–536; Густынская летопись. – С. 360; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 346; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 65.
		Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 883; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 288.
Звільнено ясир (1.000)	Спустошено м. Володимир та багато інших міст і сіл	Skarbiec diplomatów. – Т. II. – S. 225; Волынская краткая летопись. – С. 122; Сурасльська летопись. – С. 139. Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 347; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 229; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – Т. II. – S. 66.
	Спустошено Вишнівець	Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 894; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 297; Ejustdem. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 545; Густынская летопись. – С. 360; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 65; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 229; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – Т. II. – S. 69–70.
	Спустошено Володимир та околиці Корця	Skarbiec diplomatów. – Т. II. – S. 244; Волынская краткая летопись. – С. 123; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – Т. II. – S. 70–71.
	Спустошено м. Рівне та взято викуп	Skarbiec diplomatów. – Т. II. – S. 244–245; Волынская краткая летопись. – С. 123; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – Т. II. – S. 71.
	Спустошено Брацлав та околиці	Волынская краткая летопись. – С. 123; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 349; Źródła dziejowe. – Т. X. – S. 64.
400 Звільнено осіб	Спустошено околиці Кременця	Skarbiec diplomatów. – Т. II. – S. 247; Волынская краткая летопись. – С. 124; Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – Т. II. – S. 72.

1497 квітень (?)	Перекопські татари	ВКЛ	340	340	
1498 квітень- травень	Турки, татари, волохи	Галичина, Поділля			100.000 «людей безчислено пленивши». «Wielkość ludzi obojej płci w niewolę ... wywiedli»
1498 липень	Перекопські татари	Галичина, Поділля, Волинь			Виведено великий ясир
1498 листопад	Турки	Галичина, Поділля	70.000	40.000 за- гинуло від морозів	
1499 влітку	Перекопські татари	Волинь			
1499 вересень	Перекопські татари	Волинь, Підляшшя			«З великим добит- ком повернули»
1500 (один з яких на- весні, другий у вересні)*	Перекопські татари під прово- дом Мухамет Геря та турки	Галичина, Волинь, Поділля	15.000 (за Карамзі- ним)		Під час першого нападу виведено 5.000, під час другого 50.000 (за Карамзінім)

* Подеколи один з цих нападів датують 1501 р. Див.: Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego Poloniae illustrantia. – Kraków, 1927. – Т. XIX. – S. 125, 153.

Продовження таблиці VI

Ясир звільнено	Спустошено Олевську і Мозирську волості	Skarbiec dyplomatów. – Т. II. – S. 247; Вольнская краткая летопись. – С. 124. Walawender A. Kronika kłesk elementarnych. – Т. II. – S. 72.
	Спустошено Перемишль, Родимно, Преворськ	Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 903; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 305; Ejusdem. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 555; Listy i akta Piotra Myszkowskiego ... zebrane przez Adolfa Pawińskiego // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków. – 1898. – Т. VIII. – S. 318, 319, 321; Вольнская краткая летопись. – С. 124; Софонович Ф. Хроніка з літописців старо- давніх. – К., 1992. – С. 214; Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозь- кий літописець. – К., 1971. – С. 99, 142; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 65.
		Bielski M. Kronika – Т. II. – S. 904; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 306; Ejusdem. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 555; Густынская летопись. – С. 361; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 349–350; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 230.
	Спустошено Галич, Жидачів, Дрогобич, Самбір	Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 555; Густынская лето- пись. – С. 361; Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec część ostatnia (1480–1535). // Scriptores rerum Polonicarum. – Kraków, 1874. – S. 33–34; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 350; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 230.
	Спустошено околиці міст Красного Ставу, Туропина, Володими- ра, Берестя, Урендова	Bielski M. Kronika – Т. II. – S. 909; Густынская летопись. – С. 362; Listy i akta Piotra Myszkowskiego. – S. 321.
	Спустошено Володимир, Берестя, Острог, Чуднів	Bielski M. Kronika – Т. II. – S. 909; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 310–311; Густынская летопись. – С. 362; Список Быховца // ПСРЛ. – СПб., 1907. – Т. 17. – С. 561; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 352. Listy i akta Piotra Myszkowskiego. – S. 348, 357–358.
	Спустошено Ярослав, Белз, Львів, Холм, Рогатин, Сокаль, Вишнівець, Кременець, Володи- мир, Луцьк, Березна, Володимирець	Львівський літопис. – С. 99; Список Быховца. – С. 561; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 37; Карамзин М. История государства российского. – М., 1826. – Т. VI – С. 88, 276; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 231; Walawender A. Kronika kłesk elementarnych. – Т. II. – S. 81–83; Сборник императорского русского общества. – СПб., 1884. – Т. 41. – С. 323, 359–360.

1502*	Перекопські татари	ВКЛ, у тому числі Волинь	30.000		
1503 серпень	Перекопські татари	Поділля, Білорусь. Кіш під м. Слуцьк	3.000 (за М. Стрийковським 6.000)		
1503 восени	Перекопські татари	Поділля		Нападників розбито	
1504	Татари	Галичина, Поділля		Нападники загинули	
1505 серпень	Перекопські татари	ВКЛ. Кіш під м. Мінськ			100.000
1505	Татари	ВКЛ	40.000		
1506 травень	Перекопські татари	ВКЛ, Поділля	5.000		100.000
1506 серпень (Спасів піст)	Перекопські татари	ВКЛ, Поділля, Волинь. Кіш під м.Клецьк	30.000	В битві під Клецьком розбито 20.000 татар, взято в полон 3.000	100.000 30.000 (за Гваньїні)
1506	Перекопські татари	Волинь		Розбиті	

* Стрийковський подає цей напад під 1503 р. Див.: Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 318.

Продовження таблиці VI

	Спустошено Ярослав, Кунів, Лагів. Через велике спустошення волинських зем'ян звільнено на 12-14 років від сплати податків.	Bielski M. Kronika – Т. II. – С. 917; Список Быховца. – С. 563; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 354-355; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической Комиссиею. – СПб., 1846. – Т. I. – С. 350.
Ясир відбито	Спустошено околиці Клецька, Несвіжа, Слуцька, Новогрудка	Bielski M. Kronika – Т. II. – С. 919; Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 570-571; Список Быховца. – С. 563; Густынская летопись. – С. 364; Летопись Рачинского. – С. 167; Гваньїні О. Хроніка. – Кн. II. – С. 355; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – С. 232. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – Т. II. – С. 91.
Ясир відбито		Bielski M. Kronika – Т. II. – С. 919-920; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – С. 319-320; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – С. 232-233.
Ясир відбито		Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 355. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – Т. II. – С. 98-100.
		Густынская летопись. – С. 364; Летопись Рачинского. – С. 167; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 215; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – С. 233.
		Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 215.
		Strykowski M. Kronika. – Т. II. – С. 330; Ejusdem. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 585; Густынская летопись. – С. 364.
Ясир відбито		Bielski M. Kronika – Т. II. – С. 930-932; Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach. – S. 586-587; Летопись Рачинского. – С. 167; Ольшевская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 192; Румянцевская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 213; Евреиновская летопись. – С. 234; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 355-357; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – С. 233-234.
Ясир відбито		Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 362.

1507 липень	Перекопські татари під проводом сина хана Менглі-Герєя – Біті Герєя	ВКЛ, Поділля		2.000	
1508	Перекопські татари	Волинь		Розбиті	
1509	Татари	Галичина, Поділля			
1510	Перекопські татари	ВКЛ	15.000		Виведено 70.000 ясиру
1511	Татари	Київщина, Поділля, Волинь		8.000	
1512*	Перекопські татари	Галичина, Поділля, Волинь. Кіш між Буськом та Олеськом.	20.000 **	12.000 (за літописом Рачинського 24.000) (за Гваньїні 25.000)	
1515 березень	Татари	Поділля	2.000		

* Гваньїні датує цей напад 1511 р., а під 1512 р. подає ще один напад перекопських татар на ВКЛ.

** За Бельським, Гваньїні та «Хронікою з літописців стародавніх» Ф. Софоновича татарське військо становило 25 тисяч.

Продовження таблиці VI

Ясир відбито	Спустошено територію навколо Меджибожа	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 105 зв.-106; Bielski M. Kronika – Т. II. – S. 940–941; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 345; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1852. – Т. I. – S. 22; Список Быховца. – С. 569–572; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 185–186; Густынская летопись. – С. 365; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 235.
		Bielski M. Kronika – Т. II. – S. 949–950; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 351–352.
	Спустошено околиці Кам'янця	Acta Tomiciana. – Т. I. – S. 39–40; Walawender A. Kronika kłesk elementarnych. – Т. II. – S. 110–112.
		Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 958; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 352; Летопись Рачинского. – С. 168; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 363; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 235.
		Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 362; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 186; Acta Tomiciana. – Т. I. – S. 158, 171, 197; Walawender A. Kronika kłesk elementarnych. – Т. II. – S. 113–114. Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 235.
Звільнено 16.000 полонених, (за Густинським літописом – 60.000)	Спустошено Галичину, Поділля, Волинь. Битва під м. Вишнівець***	Bielski M. Kronika – Т. II. – S. 963–966; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 365–371; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 363–364; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1853. – Т. II. – S. 44, 68–72; Львівський літопис. – С. 125; Густынская летопись. – С. 366; Летопись Рачинского. – С. 168; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – С. 186; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 235–236.
		Bielski M. Kronika – Т. II. – S. 986; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 388; Густынская летопись. – С. 367.

*** Київський літопис та літопис Рачинського говорять про битву «на Лопушне».

1516 червень	Перекопські татари	Галичина, Поділля, Волинь. Кіш під м. Буськ	40.000		50.000–80.000
1516 грудень	Перекопські татари	Поділля та інші руські землі	30.000	Татар розбито	
1517 листопад	Татари	Галичина, Поділля, Волинь			
1518 жовтень	Перекопські татари	Волинь		1100	
1519 липень-серпень	Татари	Галичина, Волинь	80.000 (за Томіцьким 40.000)		
1520	Татари	Поділля	2.000		
1523	Турки	Галичина, Поділля, Волинь			
1524 кілька нападів, у тому числі один навесні	Білгородські татари і турки	Перемиська, Сяноцька, Белзька землі, Поділля, Волинь	12.000, з них 4.000 становили білгородські татари. В іншому поході 40.000	Кілька загонів розгромлено	Виведено багато людей в яsir

Продовження таблиці VI

	Спустошено волості навколо м. Вишнівець	Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 989; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 388; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 157; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1855. – Т. IV. – S. 69–70; Острозький літописець. – С. 125; Густынская летопись. – С. 367; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 236–237.
	Спустошено Кам'янець, Меджибіж, Зиньків, Летичів	Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 991–992; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 389–390; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 367–369; Острозький літописець. – С. 125; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 237.
		Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 999; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 157; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 237.
		Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 1004; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 157; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 370; Acta Tomiciana. – Т. IV. – S. 76–77; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 233.
	Битва під м. Сокаль	Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 1007–1009; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 392; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 370–371; Львівський літопис. – С. 100; Острозький літописець. – С. 125; Летопись Рачинского. – С. 169; Киевская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 75; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1855. – Т. V. – S. 73–77; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 159–160; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 237.
		Bielski M. Kronika. – S. 1013; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 372.
		Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 191; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1857. – Т. VI. – S. 308; Ibidem. – Posnaniae, 1857. – Т. VII. – S. 24.
Відбито 40.000, за деякими даними - 80.000	Спустошено Зиньків, Красилів	Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 1026–1027; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 373; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 66; Львівський літопис. – С. 100; Острозький літописець. – С. 126; Летопись Рачинского. – С. 169; Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1857. – Т. VII. – S. 30, 37–47, 112; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 238.

1524 червень	Татари	Українські землі	40.000		
1525	Турки				
1526	Татари	Галичина, Волинь	9.000		
1527*	Перекопські татари	Галичина, Волинь, Київ- щина (битва на Ольшани- ці)	26.000 (за Бельським) 34.000 (за Стрийков- ським)	Загинуло 24.000 (за М. Стрий- ковським), захоплено 700 (за М. Бельсь- ким)	
1528	Татари	Галичина, Поділля,		1.000	
1529	Перекопські татари	Галичина			Багато людей виведено в ясир
1530	Татари	Українські землі			
1531	Татари	Українські землі			
1532	Перекопські татари і тур- ки	Київщина			
1533	Татари	Поділля			
1534 навесні	Перекопські татари	Волинь			15.000
1534 жовтень	Татари	Поділля, Волинь	10.000		15.000 (за М. Бельським)
1538	Татари під проводом Белек-мурзи	Поділля	600.000 (?)		

* Київський літопис датує цей напад 1526 р. Див.: Киевская летопись. – С. 75.

Продовження таблиці VI

	Спалено передмістя Львова	Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 1027–1028.
	Облога турками Рогатина**	Львівський літопис. – С. 100.
		Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 207.
40.000 (за Бельським) 80.000 (за Стрийковським)		Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1876. – Т. IX. – S. 45, 211; Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 1040; Strykowski M. Kronika. Т. II. – S. 394; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 376–377; Летопись Рачинского. – С. 170; Ольшевская летопись. – С. 192; Евреиновская летопись. – С. 235; Острозький літописець. – С. 126; Румянцевская летопись. – С. 213; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 218.
	Битва під м. Кам'янець-Подільський	Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 377; Acta Tomiciana. – Т. XI. – S. 241.
		ЦДІАК України, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 7, арк. 31 зв.
	Битва на р. Голтві	Летопись Рачинского. – С. 170; Ольшевская летопись. – С. 192; Евреиновская летопись. – С. 235; Румянцевская летопись. – С. 213.
		Acta Tomiciana. – Posnaniae, 1901. – Т. XI. – S. 249.
	Здобували Черкаси, але не взяли	ЦДІАК України, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 10, арк. 78 зв.; Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 1055–1056; Острозький літописець. – С. 126.
	Спустошено околиці Зинькова	Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 246; Walawender A. Kronika kłęsk elementarnych. – Т. II. – S. 174.
	Спустошено околиці м. Вишнівець	Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 1065; ЦДІАК України, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 8, арк. 57.
	Спустошено Заслав та інші міста і села	Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 1065; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 397; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 379; Острозький літописець. – С. 126; Летописець или описание краткое // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С. 1; Kroniki Bernarda Wapowskiego. – S. 255; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 239.
		Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 398–399; Евреиновская летопись. – С. 237.

** М. Бельський відносить облогу турками м. Рогатина до 1524 р. Див.: Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 1027.

1541 восени	Татари	Поділля та інші українські землі			
1545	Перекопські та білгородські татари	Київщина			Виведено великий ясир
1546	Білгородські та очаківські татари	ВКЛ, Київщина, Волинь			Багато людей виведено в ясир
1549 вересень	Татари	Галичина, Поділля, Волинь			«У неволю побрали та багато люду вимордовали»
1550* восени	Татари	Галичина, Поділля	20.000		«Z wielkim łupem odeszli»
1558 7 січня	Перекопські татари	Поділля, Підляшшя, Волинь	20.000		40.000
1559 вересень	Татари	Брацлавщина			«Немало братъи в полонъ побравшы до Орды повели»
1561	Татари	Поділля	6.000		
1562	Татари	Поділля та інші українські землі			
1563	Татари	Волинь			
1564 (двічі)	Татари	Поділля та ін. укр. землі			

* М. Бельський подає цей напад під 1551 р. Див.: Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 107-108.

Продовження таблиці VI

	Спустошено територію навколо м. Вінниці	Bielski M. Kronika. – Т. II. – С. 1085; ЦДІАК України, ф. КМФ 15, оп. 1, спр. 9, арк. 57; Гваньїні О. Хроніка. Кн. II. – С. 380; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – С. 239.
	Спустошено околиці міст Києва, Канева, Черкас	Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственование короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 год) / Изд. М. Оболенским и И. Даниловичем. – М., 1845. – Т. I. – С. 21.
	Спустошено багато поселень	Archiwum Czartoryzkich. – Sygn. 285 (Zwód Karnkowskiego). – S. 93, 139, 149; Walawender A. Kronika kłesk elementarnych. – Т. II. – S. 184–186; Acta Tomicianae. – Posnaniae, 1915. – Т. XIII. – S. 93, 149.
	Спалено Перемирський замок, зруйновано Єлтушків	Bielski M. Kronika. – Т. II. – С. 110–111; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – С. 403; Киевская летопись. – С. 75; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 103; Górnicki Ł. Dzieie w Koronie Polskiej. – Kraków, 1637. – S. 34; Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – S. 171; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – С. 239.
	Спалено Брацлав	Киевская летопись. – С. 75; Острозький літописець. – С. 127.
		Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków. – Lwów, 1910. – Т. VII. – S. 21–22; АЮЗР. – Ч. VIII, т. II. – С. 237, 241, 265; Львівський літопис. – С. 101; Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Спб., 1904. – Т. 13, первая половина. – С. 289; Walawender A. Kronika kłesk elementarnych. – Т. II. – S. 188–190.
	Спустошено Брацлав. Звільнення міщан від сплати мита на 5 років	Акты ЮЗР. – Спб., 1863. – Т. I. – С. 146; Акты ЮЗР. – Спб., 1865. – Т. II. – С. 152.
		Lietuvos Metrika. Кнуга № 564. 1553–1567. Книга публичных дел 7. – Vilnius, 1996. – S. 48–49.
		АЮЗР. – К., 1894. – Ч. VIII, т. II. – С. 260. Bielski M. Kronika. – Т. II. – С. 1141–1142.
		ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 5, арк. 74 зв.
	Спустошено територію навколо Меджибожа	Острозький літописець. – С. 127; АЮЗР. – Ч. VIII, т. II. – С. 218, 220, 230, 264; АЮЗР. – К., 1893. – Ч. VIII, т. I. – С. 233.

1566	Татари	Волинь			
1567*	Татари	Поділля, Волинь			
1568	Татари				
1569 (1570)	Татари	Поділля, Волинь			
1573	Татари	Поділля	1800	Татари роз- громлені	
1573	Татари	Волинь		Напасників розгром- лено під с. Чернелівка	
1574	Татари	Галичина, Поділля			
1575 вересень- жовтень	Татари	Галичина, Поділля, Волинь. Кіш під м. Тернопіль	80.000 (за М. Бель- ським)		55.000 (за М. Бель- ським і М. Стрий- ковським) 150.000 (за Острозьким літо- писцем)
1576	Турки	Поділля, Волинь			
1577 березень, «у пост великий»	Перекопські татари	Волинь. Кіш під м. Дубно			
1577 серпень	Татари	Волинь			
1577 листопад	Перекопські татари	Волинь. Кіш під м. Заслав			

* М. Бельський описав цей напад під 1566 р. Див.: Bielski M. Kronika. – Т. II. – S. 163.

Продовження таблиці VI

		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. I. – S. 239.
	Спустошено 351 поселення Волині	АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 116, 246–247; Львівський літопис. – С. 101.
		АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 233, 247.
	Спустошено місто Рівне	АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 233, 247; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1890. – S. 818, 820.
		Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 420.
	Спустошено маетки князя В.-К. Острозького	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 14, арк. 86, 100 зв. Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – Т. II. – S. 224.
	Спалено Кам'янець	Walawender A. Kronika klęsk elementarnych. – Т. II. – S. 224–225.
15.000	«Подоле и Волинь по самый Илвовъ и Сокаль велми звоевали». Спустошено м. Буремль та навколишні села Волиця, Збитин, Золочівка, Кути, Корито, Озерці, Хрінники, Юшківці	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 423 зв.–424, 425 зв.–426, 431–431 зв., 435–453 зв.; 435 зв.–440 зв.; спр. 16, арк. 181 зв.–182, 204–204 зв.; спр. 17, арк. 383, арк. 694 зв.; Bielski M. Kronika. – Т. III. – S. 1366–1368; Львівський літопис. – С. 101; Острозький літописець. – С. 128; Киевская летопись. – С. 76; Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – S. 197–198.
	Зруйновано м. Будзик. Спустошено Заслав та села Заславської волості	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 172–172 зв., 286–286 зв.; Острозький літописець. – С. 129; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 29.
	Спустошено Малин, Уездці, Горохів, Перемиль, П'яне, Залав'є, Озерне, Шпаків, Збитин, Озерці, Волиця, Золочівка, Корито, Кути, Дубляни, Лішня, Ілпобоки, Зарічче	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 280 зв.–281, 286–286 зв., 365; 467, 512, 515, 661 зв.; 694 зв.; 697 зв.–698; 760 зв.–761; спр. 18, арк. 61 зв.–66 зв., 236 зв.; спр. 41, арк. 558–559 зв.; Bielski M. Kronika. – Т. III. – S. 1405–1407; Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 426; Острозький літописець. – С. 128; Киевская летопись. – С. 76; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 29–30.
		ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 849 зв.–853.
	Спустошено м. Буремль та села Волиця, Збитин, Золочівка, Корито, Кути, Озерці	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 13, арк. 849 зв.–853; спр. 17, арк. 435–435 зв., 661 зв., 694 зв., 760 зв.–761, спр. 18, арк. 236 зв.; АЮЗР. – Ч. VIII, т. I. – С. 295–296. Strykowski M. Kronika. – Т. II. – S. 429; Острозький літописець. – С. 129.

1578* лютий	Перекопські татари	Волинь. Кіш під м. Острог			
1578	Татари	Волинь			
1579	Татари	Волинь			
1583		Волинь			
1588 березень	Татари	Волинь			
1588 серпень	Татари	Українські землі			
1589 серпень	Татари	Поділля, Волинь. Кіш під м. Тернопіль	20.000		
1590	Татари	Галичина			
1593	Татари	Волинь Кіш під м. Костянти- нів			«Wybrali szlacheckich domow wiele zwłaszcza białey płci» За неповними дани- ми захоплено в ясир 24.203

* Острозький літописець датує цей напад 1577 р., а Київський літопис – 1578 р.

Продовження таблиці VI

	Спустошено 56 поселень, у тому числі міста Білів, Жуків, Хорлупа та передмістя Клевани – Застава.	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61–66 зв., 70 зв.–71, 72–73, 75–75 зв., 76–76 зв., 78–78 зв., 83–84, 84–86, 86–86 зв., 95 зв.–96 зв., 125–128 зв., 174–175 зв., 188–188 зв., 191–191 зв., 194–196; 197–197 зв., 215–215 зв., 234–236, 316–316 зв., 355–356 зв., 424 зв., 521 зв.–523, 569–569 зв.; спр. 31, арк. 1216–1216 зв.; Bielski M. Kronika. – Т. III. – S. 1435–1436; Острозький літописець. – С. 129; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 30.
	Спустошено Берездівська, Дорогобузька, Дубенська, Жорнівська, Острозька, Полонська волості Луцького повіту та Колодненська, Костянтинівська, Кузьминська, Сульжинська, Чернихівська волості та м. Красилів Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 6, арк. 31 зв.–32; спр. 7, арк. 15 зв.–16. ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 558–559 зв.; Киевская летопись. – С. 76
		ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 31, арк. 1216–1216 зв.
	Спалено місто Рожичі Луцького повіту та 20 поселень Кременецького повіту	Źródła dziejowe. – Т. XIX. – S. 92, 132.
		ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 33, арк. 105 зв.–106, 106–106 зв.
		Львівський літопис. – С. 102.
	Спустошено міста Збараж, Колодне, Чернехів та села: Бадаринці, Купель, Медин, Плебанівка, Стриївка	Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej. – Warszawa, 1851. – S. 103–104; Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – S. 216; ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 62, арк. 793–793 зв.; АЮЗР, ч. VI, т. I. – С. 292; Киевская летопись. – С. 77.
	Спалено Галич	Львівський літопис. – С. 102.
	Спустошено м. Кузьмин, Краснопіль, Судилків та щонайменше 260 сіл Базалійської, Заславської, Костянтинівської, Любартівської, Остропольської, Полонської, Сульжинської волостей	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 8, арк. 315–316, 522 зв.–523, 547; спр. 9, арк. 110–111; ф. 25, оп. 1, спр. 62, арк. 793–793 зв. ЛНБ ім. В. Стефаніка. Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II–3, арк. 37–39; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 289–292. Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej. – S. 202;

1594	Татари	Галичина			
1595	Татари	Волинь, Підгір'я, Покуття			
1603 серпень		Волинь			
1605 («п'ять разів були»).	Татари	Поділля, Волинь. «Над Тараски кошем стояли»			«Людей забрали около Звягля, Полонного, Острополя, Меджибожа Шаргорода»
1605 серпень	Татари	Волинь. Кіш під м. Звягель			
1606 січень	Татари	Брацлавщина			
1607	Татари	Брацлавщина			
1608 листопад	Татари	Поділля. Кіш під м. Гайсин			
1610 квітень- травень	Татари	Київщина, Брацлавщина			
1611	Татари	Волинь			
1612 лютий	Татари	Поділля			
1612 серпень	Татари	Поділля, Брацлавщина			
1613 вересень	Татари	Галичина			
1613 листо- пад	Татари	Поділля			
1614	Татари	Поділля, Брацлавщина			
1615 серпень	Татари	Волинь			

Продовження таблиці VI

Спалено міста Галич, Снятин, Жуків, Тлумач, Тисмениця та інші	Bielski M. Kronika. - Т. III. - S. 1712-1714; Львівський літопис. - С. 102.
Спустошені Костянтинівська, Красилівська, Кузьминська, Любартівська, Остропільська волості	Киевская летопись. - С. 77.
Спустошені поселення Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 14, арк. 228-229.
Спустошені околиці Звягеля, Полонного, Острополя, Меджибожа, Шаргорода	Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1908. - Т. VIII. - С. 11-112; Острозький літописець. - С. 130; Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. - К., 1856. - Т. 1. - С. 12.
Спустошено Звягельську волость	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 309 зв.-311; ф. 26, оп. 1, спр. 14, арк. 453.
Спустошено с. Щеніїв	АЮЗР. - Ч. VI, т. I. - С. 310-311; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej polskiej w latach 1600-1647. - S. 65.
Спустошені Вінниця, Гайсин, Шаргород	Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1908. - Т. VIII. - С. 119-120; Острозький літописець. - С. 131.
Спустошені Прилуки, Немирів, Вінниця	Острозький літописець. - С. 132; Петрушевич А. Дополнения к Сводной Галицко-русской летописи. - Львов, 1874. - С. 40-41.
	Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. - S. 65.
«Татаре выбрали Острожокъ»	Черниговская летопись. - С. 13.
	Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. - S. 66.
	Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. - S. 66.
	Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. - S. 66.
	Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. - S. 66.
	Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. - S. 66.
Спустошені м. Козин Луцького повіту та с. Доманінка Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 23, арк. 179-180; спр. 24, арк. 20-21; Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1908. - Т. VIII. - С. 166-167; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. - S. 66.

1616 восени	Татари	Поділля, Волинь			«Людей много набрали»
1617 лютий	Перекопські татари під проводом Девлет Герея та турецьке військо	Київщина, Поділля, Волинь	20.000 татар та 30.000 турків		
1617 восени	Перекопські татари	Волинь			
1618 травень	Перекопські татари під проводом хана Девлет Герея	Волинь	20.000		30.000
1618 вересень- жовтень	Перекопські татари під прово- дом Арка-мурзи	Волинь			
1619 жовтень	Татари	Волинь			
1620 жовтень	Татари	Поділля, Волинь			
1621 січень	Татари	Волинь			
1621 червень	Татари	Поділля			

Продовження таблиці VI

	Спустошені Берездівська, Звягельська, Лабунська, Любарська, Острозька, Рівненська, Смолдирівська, Суразька, Сульжинська, Хлапотинська волості	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 458 зв.-459, 459 зв.; Острозький літописець. – С. 133; Черниговская летопись. – С. 13
	Спустошені Заславська, Любарська, Ляховецька, Полонська, Сульжинська, Ямпільська волості	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 108, арк. 346; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 380–383; Острозький літописець. – С. 134; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
	Спустошено 47 поселень Жуківського, Мінківського, Судилківського, Вовківського, Дяківського ключів Красноко-рецької волості	Archiwum Sanguszków. – Sygn. 64/6. – S. 1–43.
	Спустошено поселення Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 28, арк. 55 зв.-56, 74, 74 зв.-75; Львівський літопис. – С. 104.
	Спустошені Берездівська, Дубенська, Звягельська, Лабунська, Любартівська, Острозька, Остропольська, Полонська, Рівненська, Смолдирівська, Суразька, Хлапотинська волості Луцького повіту та Базалійська, Красилівська, Костянтинівська, Колодненська, Черняхівська Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 30, арк. 9а, 48 зв.-50, 118–119; спр. 31, арк. 80 зв.-82, 160 зв.-162; ф. 25, оп. 1, спр. 11, арк. 273 зв., 300–300 зв., 321–322, 375, 408, 422 зв.-423, 439 зв.-440, 443 зв.-444, 454–455, 456–456 зв.; 458 зв.-459., 460–461; АЮЗР. – Ч. VI, т. I. – С. 412–413, 417–419; Archiwum Sanguszków. – Sygn. 64/7. – S. 1–52; Острозький літописець. – С. 134.
		ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 30, арк. 5, 6, 9а, 48 зв.-50; Львівський літопис. – С. 104.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
	Спустошено щонайменше 30 поселень Кременецького повіту	ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 68, арк. 124 зв.-125 зв.; ф. 22, оп. 1, спр. 32, арк. 39 зв.-40, 58 зв.-60, 227; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.

1621 вересень- жовтень	Татари	Галичина, Поділля, Волинь			
1622 червень	Татари	Поділля			
1623	Татари	Галичина			Виведено значний ясир
1624 січень	Ногайські і буджацькі татари	Поділля, Волинь	60.000	Татар розбито	
1624	Татари	Волинь			
1626 лютий	Татари	Галичина, Волинь			
1626 вересень- жовтень	Татари	Київщина, Поділля. Кіш під м. Біла Церква	30.000	Татар розби- то, взято в полон 1200, у тому числі 50 мурз	
1628 січень	Татари	Поділля			
1629 травень	Татари	Київщина, Брацлавщина			
1629 вересень- жовтень	Перекопські і буджацькі татари	Галичина		Взято в по- лон 2.000	
1630	Татари	Волинь			
1632 лютий- березень	Татари	Київщина			
1633	Турки 30.000, татари 15.000, волохи 10.000	Поділля, битва під Кам'янцем		Нападників розбито	
1636 липень	Татари	Поділля, Брацлавщина			
1640 лютий	Татари	Київщина, Волинь			Виведено 30.000 ясиру
1641 восени		Київщина, Брацлавщина			
1644 січень	Татари	Київщина		Татар роз- бито, з них 5000 забито	
1647	Татари	Волинь			Багато людей виведено в ясир

Продовження таблиці VI

		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 66.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 218.
Ясир звільнено		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 219–222.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 219–222.
	Спустошено Луцьк, Володимир, Збараж, Олика, Тернопіль, Львів	Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 222–223.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 222–223.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 223.
	Спустошено с. Букой-ма Луцького повіту	ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 175, арк. 443 зв.–445 зв.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
	Спустошено м. Студениця	Грабянка Г. Летопись. – К., 1854. – С. 41; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 224.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
	Спустошені Рівненська та Александрівська волості з містами	ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 43, арк. 1220–1221; Межигорская летопись. – С. 96; Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 225.
		Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
		Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т. II. – S. 225; Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.
	Спустошено м. Мельниця та волость	Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich. – S. 67.

**VII. Людські втрати Волині внаслідок татарських нападів
протягом XVI – першої половини XVII ст.**

Таблиця VII.1

**Людські втрати поселень Луцького повіту
внаслідок татарського нападу навесні 1577 р.
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 61 зв.–66 зв.)**

№ п/п	Назва поселення	Глава домогосподарства	Забрано у ясир		Забито
			члени родин	челядь	
1	П'яне	Панський двір	–	двірник Каленик	–
		Сенко Юха, корчмит	зять Каленик	пастух Лазорець	–
		Горайн Човлович	глава домогоспо- дарства	–	–
		Степан Метелиця	жона з трьома дітьми	–	замордовано одне дитя
		Васко Шум	–	молодець Федець Ничипо- рович	–
		Опанас Лопушко	–	пастух Іванець	–
		Яким Муленет	тесть Гринчук	пастух Федець	–
		Хома Єскович	жона з дитиною	–	главу домо- господарства
		Радко Яцкович	жона з трьома дітьми	–	забито одне дитя
		Олекса	–	–	тестя Петра
		Остапко Селезень	глава домогоспо- дарства	–	–
Корнило Баран	–	наймит Іван Приходько	–		
Всього з с. П'яне		3 12 домогоспо- дарств	14 членів родин	6 челяді	4 членів родин
2	с. Озерне	Іван Плешкан	син Сава	наймит Федко	–
		Олешко Кулик	син Лаврін	–	–
		Олексій Гриневич	–	наймит Микита з дочкою	–
		Грицько Ювжич	два сини Ігнат і Мартин	–	–
		Микита Баранович	два сини Гриц і Ярош	–	–
		Степан Гук	син Гаврило	–	–
		Максим Новик	брат Денис	–	–
		Денис Баранович	син Кузьма	–	–
		Грицко Ранович	брат Гаврило Кушнір	–	–
		Лазутко Савчич	глава домогоспо- дарства	молодець Івашко	–

Продовження таблиці VII.1

		Ювко Савчич	дочка Федя	молодець Степанець	-
		Іван Гриневич	-	молодець Трохим	-
		Федина Томилович	-	два молодці Ігнат і Степан	-
		Мишко Плесканович	син Ювко, дочка Євга	-	-
		Сидір Квачевич	жона Аннушка	-	-
		Роман Климкович	глава домогосподарства	-	-
		Роман Жукович	-	пастух Гринько Сенькович	-
		Гриц Кулик	син Федець	-	-
		Федко Гукович	син Хома	-	син Данило
Всього з с. Озерне		3 19 домогосподарств	Забрано у ясир 18 членів родин	9 наймитів	1 член родини
3	с. Залав'є	Кіндрат Рилцевич	-	молодець Андрій Литвин	-
		Іван Бабайко	син Давид	наймичка з дитиною	-
		Радко Шатиленята	-	молодець Панфило	-
		Курило Бородинич	син Матвій	-	-
		Грицько Боярин	син Єрмола	-	-
Всього з с. Залав'є		3 п'яти домогосподарств	3 сина	4 наймита	-
Загалом з 3 сіл		3 36 домогосподарств	Забрано в ясир 35 членів родин	19 наймитів	5 забито

Таблиця VII.2

**Людські втрати населення Жуківської волості Луцького повіту
внаслідок татарського нападу в лютому 1578 р.
(Джерело: ЦДІАК країни, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 194-196)**

№ п/п	Назва поселення	Глава домогосподарства	Забрано в ясир		Забито
			члени родин	челядь	
1	Жуків містечко	Устьян, орендар	-	4	-
		Хилимон	-	6	-
		Трохим	-	2	-
		Мойсей Скочка	-	2	-
		Сподарець	-	1	-
		Яцко	-	2	-
		Клим Хилимонович	син	-	-
		Охрім	2 сина	-	главу домогосподарства
		Борис	-	-	главу домогосподарства
		Сенко	-	2	-
Яцко Коваль	-	1	-		

Продовження таблиці VII.2

		Мишко Ігнатович	-	1	-
		Федір Косовський	-	2	-
		Филип Хрещенята	-	1	-
		Кардаш	-	3	-
		Клим Сухий	-	2	-
		Павлюк Карпенята	-	2	-
		Миколай Литвин	-	2	-
Всього з містечка Жуків		3 18 домогосподарств	3 синів	33 челяді	2 забито
2	Старий Жуків	Федко Лисович	-	3	-
		Федко Олехнович	-	3	-
		Іван Зубченята	-	«слугу взяли»	-
		Антип Юс	-	2	-
		Федко Плоча	-	2	-
		Федець Огородник	-	2	-
Всього з с. Старий Жуків		3 6 домогосподарств	-	13 челяді	-
3	Новосілки	Сава Попченята	-	2	-
		Качан	-	3	-
		Чиранов	-	3	-
		Кунидель	-	1	-
		Дашук	-	2	-
Всього з с. Новосілки		5 домогосподарств	-	11 челяді	4 забито
4	Новий Став	Генц	-	3	-
		Богдан Пінчук	-	4	-
		Стецина	-	2	-
		Масюк Леонович	-	2	-
		Сава Онисимцович	-	3	-
		Онанкович Холоденята	-	6	-
		Кривий	-	2	-
		Гаврило	-	3	-
		Каленик	-	1	-
		Гирко Матвійович	-	3	-
Івашко Говоров	-	-	брата		
Всього з с. Новий Став		3 11 домогосподарств	-	29 челяді	1 забито
5	Сухівці	Пан Гуменицький	2-і дочки, сестрична дружини	2 слуги шляхтичі	-
		Тарас Онацкович	-	3	-
		Кононович	-	2	-
		Жук	-	2	-
Всього з с. Сухівці		3 4 домогосподарств	3 членів родин	9 челяді	-
Загальні втрати 5 поселень Жуківської волості		3 44 домогосподарств	12 членів родин забрано в ясир	95 слуг та челяді забрано в ясир	7 членів родин забито

Таблиця VII.3

**Таблиця людських втрат поселень Луцького повіту
внаслідок татарського нападу 1578 р.**
(Джерело: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 18, арк. 125–128 зв., 174–175 зв.,
191–191 зв., 197 зв.–199 зв., 355 зв.–356 зв.)

№ п/п	Назва поселення	Число забраних у ясир родин-домогосподарств у повному складі разом з дітьми та челяддю	Число людей, забраних у ясир з інших родин	Число забитих	Число людей, що залишилися після нападу
1	Коростятин	23	5	1	Не зазначено
2	Волиця Пустомит	10	–	–	Не зазначено
3	Мощаниця	3	–	–	Не зазначено
4	Волиця Воронів	9	4	1	Не зазначено
5	Бистричі	12	–	1	Не зазначено
6	Щекичанка	1	6	–	Не зазначено
7	Старий Хупків	15	–	–	Не зазначено
8	Шостаків	2 подружжя	–	2	Не зазначено
9	Макотерти	2	18	–	Не зазначено
10	Білів, містечко	–	20	–	Не зазначено
11	Новий Став	–	2	–	Не зазначено
12	Колдирів	–	12	2	Не зазначено
13	Дерев'яне	1	–	1	Не зазначено
14	Ярославичі	–	7	–	Не зазначено
15	Княгинін	–	13	–	Не зазначено
16	Городниця	–	4	–	Не зазначено
17	Воротнів	3	5	–	Не зазначено
18	Довгошиї	–	1	1	Не зазначено
19	Летчана	–	11	–	Не зазначено
20	Дідич	–	19	–	Не зазначено
21	Дерн	–	5	–	Не зазначено
22	Пітушки	–	1	–	Не зазначено
23	Мительно	8	–	–	Не зазначено
24	Хорлупа, місто	–	28	2	Не зазначено
25	Пелжа	–	8	1	Не зазначено
26	Покощів	–	5	2	Не зазначено
27	Посників	–	–	8	Не зазначено
28	Жорнищі	–	1	–	Не зазначено
29	Носовичі	–	9	1	Не зазначено
30	Солибери	–	–	4	Не зазначено
31	Берестечко, місто	–	98	12	Не зазначено
32	Вічини	–	50	–	Не зазначено
33	Зубільне	–	120	1	12
34	Стидень	–	44	12	16
35	Волосова Воля	всіх «от мала до велика»	–	–	–
36	Старе	всіх забрали	–	–	8
Загалом з 36 поселень		Забрано до полону повністю 92 родини-домогосподарства з челяддю та ще всі родини з 2 сіл	Окремо з інших родин 491 особу	Забито 52	

Таблиця VII.4

**Втрати поселень Кременецького повіту
внаслідок татарського нападу 1593 р.
(Джерело: ЛНБ ім. Стефаника. Від. рукописів, ф. 91, спр. 27/II-3, арк. 37-39)**

№ п/п	Назва поселення	Число виведеного ясиру
Костянтинівська волость		
1	Баглаї	170
2	Волиця	120
3	Волиця	250
4	Волиця (біля Алтина)	24
5	Волчин	134
6	Волчин Другий	190
7	Грибова	102
8	Грижинці	146
9	Демківці	160
10	Деречівка	20
11	Жабче	130
12	Жеребки	112
13	Житинці	160
14	Костянтинів, місто (Старокостянтинів)	537
15	Красносілка	60
16	Лажева	500
17	Мазепинці	50
18	Мацевичі	180
19	Новосілки	500
20	Огіївці	108
21	Остриківці	150
22	Паверехбородинці ?	50
23	Пашківці	34
24	Печиски	200
25	Писарівка	516
26	Погоріла	150
27	Погоріла Друга	200
28	Растовка (Ростоки?)	112
29	Самчинці	190
30	Самчинці Другі	312
31	Сахнівці	244
32	Свинна	200
33	Семеренки Старі	154
34	Семеренки Другі	120
35	Семеренки Треті	160
36	Сковородки	1500
37	Сорокодуби	104
38	Черленівці (Черниківці ?)	800
39	Чернятин Нижній	208
40	Яцківці	55
Всього з Костянтинівської волості		9172

Красилівська волость		
1	Баглайки	22
2	Булаївка	54
3	Бутин	70
4	Вакулинці	40
5	Волиця	26
6	Волиця	80
7	Волиця Друга	150
8	Воробіївка	280
9	Воронківці	100
10	Голики	70
11	Гребенинка	30
12	Григорівка	112
13	Дубищі	70
14	Єреміївці	66
15	Жураволінці	36
16	Западинці	1000
17	Іршики	10
18	Кобилле	200
19	Котюржинці	60
20	Красилів, місто	100
21	Марківці	86
22	Мацевичі Старі	180
23	Мацевичі Нові	30
24	Митинці	92
25	Михалківці	80
26	Мовчани	23
27	Мончинці Другі	50
28	Москалівка	130
29	Мокре	70
30	Пашутинці	90
31	Писарівка	22
32	Попівці	84
33	Росолівці	200
34	Сошки	40
35	Сужелники ?	10
36	Хижники (Хижки?)	100
37	Цеценівці	45
38	Чернява (Чорна ?, Черниківці?)	120
39	Яворівці	10
Всього з Красилівської волості		3858
Любартівська волость		
1	Березівка	120
2	Волиця	600

Продовження таблиці VII.4

3	Гавратин	34
4	Демківці	10
5	Коськів	14
6	Любар, місто	112
7	Мотоволів (Мотилівка?)	508
8	Стиховці?	74
Всього з Любартівської волості		1472
Остропольська волость		
1	Веселе (Віселе?)	106
2	Городище	12
3	Краснопіль, місто	2000
4	Кузьмин, місто	5080
5	Курники	34
6	Ладиги	105
7	Малинки	400
8	Махаринці	260

Продовження таблиці VII.4

9	Мшанець	20
10	Носовиця	30
11	Острополь, місто	107
12	Попівці	20
13	Райки	12
14	Решнівка	10
15	Станіславівка	70
16	Татаринівка	80
17	Терешки	30
18	Троянівка	40
19	Хабин (Хабне?)	1005
20	Яремичі	80
21	Ярчики (Єрчики?)	200
Всього з Остропольської волості		9701
Загалом забрано в ясир		24203

Таблиця VII.5

Людські втрати поселень Волині внаслідок татарського нападу 1617 р.
(Джерело: Archiwum państwowe m. Krakowa. Arch. Sang. – Syng. 64/6. – S. 1-49)

№ п/п	Назва поселення	Число димів		Кількість		Залишилося					Кількість людей виведених у ясир
		всього	спалених	зруйнованих родин	повністю зруйнованих родин	одиноких жінок	одиноких чоловіків	дітей сиріт	димів з синами	в них синів	
1	Бачманівка	37	35	16	3	2	9	6	15	28	117
2	Білів	16	6	5	3	-	1	6	5	12	43
3	Вачова	33	33	10	5	1	2	-	7	13	170
4	Вовківці	62	47	32	6	9	3	17	18	37	256
5	Гринківці (Воля)	33	3	5	-	3	2	-	-	-	80
6	Гуска	9	9	4	2	2	1	-	1	2	30
7	Деражня (Воля)	24	13	9	5	1	1	2	2	2	200
8	Дяків	20	6	2	1	-	1	-	4	10	36
9	Дятелівка	21	9	4	-	1	2	1	2	4	34
10	Жилинці	16	10	7	3	1	2	3	6	9	не зазначено
11	Жуків	67	49	25	8	6	4	6	26	56	175
12	Зубове	33	9	11	2	1	3	6	15	25	не зазначено
13	Зубовщина	32	-	1	-	1	-	-	19	50	не зазначено
14	Каменка	4	3	1	4	-	1	-	2	4	60

Продовження таблиці VII.5

15	Клопотівка	20	16	15	7	-	3	6	4	6	92
16	Комарівка	11	9	10	6	1	2	-	2	3	56
17	Корчик	13	10	-	-	-	-	-	11	24	-
18	Котечин	30	4	13	4	4	2	2	12	17	не вказано
19	Кречківці	5	-	2	-	-	-	3	3	5	23
20	Лутавка (Воля)	8	6	-	6	-	-	-	-	-	36
21	Лучники (Василевські)	29	11	21	16	-	4	-	6	8	166
22	Лучники (Поліські)	11	9	3	2	2	1	-	3	3	62
23	Меречівка	19	7	9	1	2	3	-	6	9	57
24	Міньківці	69	69	12	1	4	3	9	12	32	218
25	Мірутин	42	25	2	-	1	-	-	18	41	16
26	Мокіївці	55	54	33	14	5	11	7	17	33	132
27	Мочуловка (Воля)	7	-	-	-	1	-	-	1	1	62
28	Нічогівка	20	18	15	5	-	5	8	7	12	106
29	Новоставці (Воля)	12	2	6	4	-	-	-	3	3	не вказано
30	Ногачівка (Воля)	17	7	3	-	-	1	2	1	2	86
31	Пашутинці	20	3	5	-	1	3	-	10	22	65
32	Перемишль	33	27	19	7	3	4	5	9	16	176
33	Пиляї	44	40	19	7	3	5	4	14	20	250
34	Плесна	33	8	24	14	3	6	1	6	6	167
35	Плещин	30	26	7	2	1	3	2	7	14	120
36	Понорка	7	5	-	-	-	-	-	-	-	не вказано
37	Припутні	5	5	-	-	-	1	-	2	6	19
38	Пузирки (Поліські)	10	10	7	6	1	1	-	1	2	не вказано
39	Семаки	35	34	24	4	-	10	15	14	23	285
40	Сивки	9	7	3	3	-	-	-	1	1	90
41	Симонівка (Воля)	26	26	9	-	4	2	3	5	6	73
42	Скалин	22	11	10	4	3	2	-	1	2	72
43	Судилків	32	30	14	-	7	4	3	11	22	64
44	Тишевичі	43	31	16	6	2	5	1	11	16	122
45	Цвітоха	17	7	7	2	1	3	2	8	16	77
46	Шепетівка	32	26	14	7	4	1	2	9	12	146
47	Ягідне (Воля)	34	9	-	-	-	1	-	2	4	не вказано
Всього по селам		1207	784	454	170	81	118	122	339	639	4039
Місто Краснокорець											349
Загалом з Краснокорецької волості забрано в ясир											4388

Таблиця VII.6

**Людські втрати поселень Кременецького повіту
внаслідок татарського нападу 1618 р.
(Джерело: Archiwum państwowe m. Krakowa. Arch. Sang. – Sygn. 64/7. – S. 1–52)**

№ п/п	Назва поселення	Число димів		Кількість		Залишилося					Втрати	
		всього	спалених	число родин, повністю виведених до полуночі	число родин, повністю зруйнованих	одиноких чоловіків	одиноких жінок	одиноких матерів	димів з синами	дітей-сиріт	забито	кількість людей виведених у ясір
1	Білів	31	8	-	-	-	-	3	3	1	2	
2	Булаївка	7	5	-	1	-	1	-	4	-	6	
3	Васьківці	22	21	7	1	-	1	-	-	4	11	
4	Вербівці	45	-	-	9	2	4	3	30	2	7	
5	Вовківці	36	-	3	11	5	4	-	3	-	7	
6	Волиця Булаївська	14	9	3	5	-	-	1	6	1	2	
7	Голодьки	10	10	3	3	-	3	2	12	2	3	
8	Гурці	7	2	-	-	-	-	-	1	-	-	
9	Гуска	5	-	-	3	1	-	-	-	-	-	
10	Даньківці	16	12	7	6	6	-	3	-	-	9	
11	Жилинці	7	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
12	Закриничче	54	53	15	27	12	4	-	26	15	26	
13	Залучче	9	-	7	1	1	1	-	-	1	7	
14	Зубарі	18	8	-	2	-	-	-	9	3	2	
15	Зубівці	10	-	-	-	-	-	1	-	-	1	
16	Зубове	28	-	-	-	-	-	-	7	-	1	
17	Калинівка	5 пус-ток	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
18	Красівка	8	3	5	1	1	-	-	-	1	5	
19	Кропивна	14	-	2	3	-	1	-	5	-	3	
20	Мокіївці	23	-	-	3	1	-	-	19	4	1	
21	Мщане	25	5	3	10	1	1	-	12	6	8	
22	Нове	62	37	8	6	2	1	7	-	8	19	
23	Орлинці	29	26	1	14	1	8	4	14	-	10	
24	Пашки	7	3	-	-	-	-	-	-	-	-	
25	Пилки	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
26	Пилки (Другі)	6	-	-	1	-	1	-	5	-	1	

Продовження таблиці VII.6

27	Пиляї	11	-	-	3	3	-	-	2	-	-	15
28	Підлісці Великі	35	-	-	-	-	-	-	11	-	-	23
29	Підлісці Нові	11	2	8	-	-	-	-	-	3	8	60
30	Плесна	14	3	-	2	-	-	1	-	4	2	15
31	Припутні	9	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-
32	Пузирки	10	9	5	3	1	-	-	21	-	4	79
33	Пузирки	18	3	5	4	-	-	2	5	2	7	60
34	Ріпки	22	7	-	4	-	-	-	18	-	2	7
35	Рублянка	15	7	2	4	3	-	2	4	-	3	55
36	Салиха	7	6	1	3	1	2	1	11	2	4	30
37	Салиха Друга	12	3	6	6	2	3	-	1	2	7	47
38	Сахнівці	19	17	1	5	2	-	1	21	-	4	40
39	Свиридівка	5	2	1	3	2	1	-	-	1	2	34
40	Соснівка	8	-	2	-	-	-	-	1	3	-	5
41	Сухожилці	17	4	-	2	1	-	1	12	1	1	11
42	Тарнавка	55	30	7	-	-	-	-	-	-	7	104
43	Теліжинці	29	-	2	3	-	3	-	-	-	3	13
44	Теліжинці (Другі)	14	10	5	10	-	-	2	12	3	8	58
45	Тишевичі	9	-	-	-	1	-	-	1	-	-	1
46	Топори Великі	12	4	-	-	-	-	-	10	-	-	не зазн.
47	Топори Малі	15	10	-	4	1	1	1	6	4	2	18
48	Чепці	7	5	4	-	-	2	1	1	-	5	17
49	Чижівка	30	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
50	Чотирбоки	20	-	6	11	4	1	1	2	5	8	84
51	Щурівці Великі	24	10	4	2	2	3	2	14	2	5	23
52	Щурівці Малі	3	-	1	-	-	-	-	-	-	1	9
53	Юначка	13	10	-	4	3	2	1	7	-	1	14
54	Якимівці	11	8	2	1	-	1	-	1	1	4	80
Загалом з 54 поселень		952	352	124	182	60	49	37	329	83	213	2008

Таблиця VII.7

**Втрати населення Заславської волості Кременецького повіту
внаслідок татарського нападу 1621 р.**

(Джерело: ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 68, арк. 124 зв.-125 зв.)

№ п/п	Назва поселення	Число забраних в ясир		Число	
		підданих	окремо челяді	спалених домів	реквізованих коней
1	Бесівка	20 з челяддю	-	-	9
2,3	Бибчинці і Шираївка	12	-	6	-
4	Білогородка	-	54	-	108
5	Булижинці	2	-	-	-
6	Васьківці	1	-	-	-
7	Волиця Хаецького	10	-	-	11
8	Двірець	47	15	-	-
9	Завадинці	15	56	-	-
10	Кузьминці	-	5	-	-
11	Ледянка	12	-	-	-
12	Лиса гора	-	-	-	3
13	Лютерівка	1	-	-	-
14	Митківці	4	-	-	-
15	Михля	1	-	-	-
16	Михнівка	-	8	-	10
17,18	Мислятин і Лопушна	6	-	-	-
19	Мокрець Великий	5	-	-	3
20	Мокрець Малий	2	-	-	-
21	Підлісці	-	13	-	6
22	Покощів	1	-	-	5
23	Поляхова	70 з челяддю	-	15 з гумнами і корчма	28
24	Радосілки	6	-	-	10
25	Сморшки	-	4	-	5
26	Соснівка	2	-	1 двір і гумно	11
27	Сошне	1	-	-	-
28	Христівка	-	-	6	11
29	Шельвів	38	25	-	-
Загалом з 29 поселень		Забрано в ясир 244 селян	Забрано в ясир 180 осіб челяді	Спалено домів 28	Реквізовано коней 220

Список використаних джерел та літератури

ДЖЕРЕЛА 1. АРХІВНІ

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

- Ф. 1: Скарб коронний, оп. 1, спр. 4, 7.
Ф. 11: Житомирський гродський суд, оп. 1, спр. 1.
Ф. 20: Кременецький магістрат, оп. 1, спр. 1.
Ф. 21: Кременецький гродський суд, оп. 1, спр. 15, 33, 35, 68, 71, 73.
Ф. 22: Кременецький земський суд, оп. 1, спр. 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 22, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 34, 68.
Ф. 23: Луцький магістрат, оп. 1, спр. 1.
Ф. 24: Луцький підкоморський суд, оп. 1, спр. 1.
Ф. 25: Луцький гродський суд, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 24, 26, 27, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 41, 42, 47, 48, 49, 53, 61, 62, 63, 64, 65, 76, 108, 111, 130, 131, 134, 144, 145, 151, 153, 173, 175, 177, 195, 205, 213, 214, 217, 218, 219, 221, 222, 223, 225, 227, 230, 231, 233, 234, 235, 236, 237, 243, 244, 245, 252, 253, 254, 257, 261, 265, 458, 460, 693.
Ф. 26: Луцький земський суд, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 26, 40, 41, 43, 61, 65, 70, 111.
Ф. 27: Володимирський земський суд, оп. 1, спр. 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 26, 36.
Ф. 28: Володимирський гродський суд, оп. 1, спр. 1, 2, 3, 5, 6, 7, 7а, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17, 20, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 43, 44, 52, 53, 54, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 69, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 85, 93.
Ф. 31: Ратушна книга м. Ратно, оп. 1, спр. 1.
Ф. 32: Ратуша м. Вижви Волинського воєводства, оп. 1, спр. 1, 32.
Ф. 33: Дубенський магістрат, оп. 1, спр. 1.
Ф. 35: Ковельський магістрат, оп. 1, спр. 2.
Ф. 44: Вінницький гродський суд, оп. 1, спр. 1.
Ф. 221: Колекція документів «Нова серія», оп. 1.
Ф. 223: Колекція документів «Серія Б», оп. 1, спр. 332.
Ф. 2070: Загорський монастир, оп. 1, спр. 20.
Ф. 2228: Документи на право власності, оп. 1, спр. 720.
Колекція мікрофотокопій ЦДІАК України з Петербурзького відділення Інституту історії.
Мікрофотокопія КМФ-15: Документи архівів і рукописних відділів бібліотек Республіки Польща з історії України, оп. 1, спр. 7, 8, 9, 10.

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАНУ Інститут Рукопису

- Ф. 83: Каманіч Іван Михайлович, № 54.

Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України

Відділ Рукописів

- Ф. 5: Оссолінські, оп. 1, спр. 32, 113, 647/І, 1388/ІІ, 1904/ІІ.
Ф. 91: Радзімінські, оп. 1, спр. 24/ІІ-4, 27/ІІ-3, 39/І-1, 181/VI-4.-Ч.1а. 647/1.

**Центральний державний архів вищих органів влади
та управління України**

Ф. 14: Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, оп. 1, спр. 1212.

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)

Головний архів давніх актів у Варшаві

Archiwum Skarbu Koronnego, dział I, sygn. 31.

Archiwum Zamoyskich, sygn. 924, 936.

Archiwum Państwowe w Krakowie

Державний архів у Кракові

Archiwum Sanguszków. Rękopisy: sygn. 27, 31, 32, 37, 45, 47, 59, 63, 64/a, 64/2, 64/3, 64/4, 64/5, 64/6, 64/7, 64/8, 64/9, 64/10, 64/10a, 64/11a, 64/12, 64/13, 64/14, 64/16, 64/17, 64/19, 64/22, 64/24, 64/25, 64/26, 64/28, 64/29, 64/33, 64/34, 65, 75, т. I, 99, 117, 118, 127/1, 127/2, 1031.

Biblioteka Czartoryzkich w Krakowie. Dział rękopisów

Бібліотека Чарторийських в Кракові. Відділ рукописів

Rękopisy: sygn. 285, 806 (Zwód Karnkowskiego), 1881/IV.

Biblioteka Jagellońska w Krakowie. Dział Rękopisów

Ягеллонська бібліотека у Кракові. Відділ рукописів

Rękopisy: sygn. 3254, 3756, № 193, 90 Bbb I 30.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Wrocław)

Дział rękopisów

Бібліотека Національного закладу ім. Оссолінських (Вроцлав).

Відділ рукописів

Rękopisy: sygn. 1904/II, 3669/II.

2. ОПУБЛІКОВАНІ

Академическая летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35.

Акты Литовской метрики. – СПб., 1896. – Т. I. – Вып. I.

Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – СПб., 1846. – Т. I. (1340–1506).

Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1863. – Т. I. (1366–1598); СПб., 1865. – Т. II (1599–1637); СПб., 1867. – Т. V (1659–1665); СПб., 1869. – Т. VI (1665–1668).

Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588). – К., 1965.

Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859. – Ч. I, т. I; К., 1864. – Ч. I, т. II; К., 1871. – Ч. I, т. IV; К., 1861. – Ч. II, т. I; К., 1876. – Ч. III, т. III; К., 1867. – Ч. IV, т. I; К., 1869. – Ч. V, т. I; К., 1890. – Ч. V, т. II; К., 1876. – Ч. VI, т. I; К., 1886. – Ч. VII, т. I; К., 1890. – Ч. VII, т. II; К., 1905. – Ч. VII, т. III; К., 1893. – Ч. VIII, т. I; К., 1894. – Ч. VIII, т. II; К., 1909. – Ч. VIII, т. III; К., 1907. – Ч. VIII, т. IV; К., 1907. – Ч. VIII, т. V; К., 1911. Ч. – VIII, т. VI.

Атаманенко В. Описи поліських маєтностей кн. Романа Сангушка 1569 р. // *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся.* Науковий збірник. – Луцьк, 2006. – Вип. 21. – С. 217–229.

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелозавче дослідження. – К., 1971. – Вид. 2.

Берында П. Лексіконъ славеноросскій й именъ талькованіе. – К., 1627.

Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Пер. з франц. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К., 1990.

Витебская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888.

- Волинські грамоти XVI ст.* / Упоряд. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко. – К., 1995.
- Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року)* / Пер., упоряд. та передмова І. Ворончук. – Київ; Старокосянтинів, 2001.
- Волинская краткая летопись // Полное собрание русских летописей.* – М., 1980. – Т. 35.
- Ворончук І. Інвентарі дворів та замочків Острожчини // *Острозька давнина: Дослідження і матеріали.* І. – Л., 1995. – С. 125–138.
- Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / Упоряд. та пер. о. Ю. Мищика. – К., 2007.
- Грабянка Г. Летопись. – К., 1854.
- Густынская летопись // Полное собрание русских летописей.* – Спб., 1843. – Т. 2.
- Евреиновская летопись // Полное собрание русских летописей.* – Москва, 1980. – Т. 35.
- Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха «Хмельниччины») / Исследование, пер. и коммент.* С. Я. Борового. – Москва; Иерусалим, 1997.
- Жерела до історії України-Руси.* – Львів, 1898–1908. – Т. I, II, III, VII, VIII.
- Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни.* – К., 1849. – Т. I.
- Киевская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.* – К., 1888.
- Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государственование короля Сигизмунда Августа (с 1545 по 1572 год)* / Изд. М. Оболенским и И. Даниловичем. – М., 1845. – Т. I.
- Летопись Рачинского // Полное собрание русских летописей.* – М., 1980. – Т. 35.
- Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року* / Підг. В. Кравченко. – К., 2005.
- Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.* – К., 1888.
- Малиновский О. «Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими Князьями и бывшими в Крыму царями с 1462 по 1533 год» // Записки Одесского общества истории и древностей.* – Одесса, 1863. – Т. V. – С. 178–419.
- Мемуари до історії Південної Русі. Вип. 1: XVI ст.* – Дніпропетровськ, 2005.
- Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. I (XVI ст.)* / Пер. К. Мельник; под ред. В. Антоновича – К., 1890.
- Національна визвольна війна в Україні. 1648–1657. Збірник за документами актових книг* / Упоряд. Л. А. Сухих, В. В. Страшко. – К., 2008.
- Ольшевская летопись // Полное собрание русских летописей.* – М., 1980. – Т. 35.
- Опис володіння князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року* / Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009.
- Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.* / Упоряд. В. Атаманенко; Ред. Л. Винар (Серія «Історичні джерела»). – Острог, 2004. – Т. I.
- Пам'ятки. Архів Української церкви. Т. 3: Вип. 1. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст.* / Упоряд. М. В. Довбищенко. – К., 2001.
- Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.* – К., 1898. – 2-е издание. – Т. I-II, III.
- Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей.* – Т. 13, первая половина. – СПб., 1904.
- Петрушевич А. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год.* – Львов, 1874.
- Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743* / Упоряд. та автор нарису К. Вислобоков. – К., 1997.
- Румянцевская летопись // Полное собрание русских летописей.* – М., 1980. – Т. 35.
- Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. I. Документы и регесты к истории литовских евреев (1550–1569)* / Собрал и издал С. А. Бершадский. – СПб., 1882.
- Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства). 1569–1673.* / Упоряд.: Г. Борьяк, Г. Вайс, К. Віслобоков, Л. Демченко, П. Кеннеді Грімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. – К., 2002.

- Селянський рух на Україні. 1569–1647 рр.* Збірник документів і матеріалів / Упоряд.: Г. В. Бор-
ряк, К. А. Віслобоков, Т. Ю. Гирич, Є. М. Гуменюк, Л. Я. Демченко, У. Я. Єдлиньська,
В. М. Кравченко, М. Г. Крикун, О. А. Купчинський, Р. І. Луців, Г. С. Сергійчук, В. В. Страшко,
Н. М. Яковенко. – К., 1993.
- Слуцкая летопись // Полное собрание русских летописей.* – М., 1980. – Т. 35.
- Софонович Ф. Хроніка з летописців стародавніх.* – К., 1992.
- Список Быховца // Полное собрание русских летописей.* – СПб., 1907. – Т. 17.
- Статуты Великого князівства Литовського у 3-х томах:* Т. I. Статут Великого князівства Литов-
ського 1529 року. – Одеса, 2002; Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року. –
Одеса, 2003; Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року. – Одеса, 2004.
- Супрасльская летопись // Полное собрание русских летописей.* – М., 1980. – Т. 35.
- Торгіваля на Україні. XIV – середина XVII ст.* Волинь і Наддніпрянина / Упоряд. В. М. Кравчен-
ко, Н. М. Яковенко. – К., 1990.
- Україна перед визвольною війною 1648–1654 рр.: Збірник документів (1639–1648 рр.).* – К.,
1946.
- Хмельницкая летопись // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам.* – К., 1878.
- Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским.* –
К., 1856. – Т. I.
- Akta Aleksandra, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego (1501-1506) // Monumenta mediæævi
historica res gestas Poloniae illustrantia.* / Wyd. Fryderyk Papée – Kraków, 1927. – Т. XIX.
- Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 r. // Rocznik Wołyński.* – Т. III. – Równe, 1934. Також під
назвою «Острозька хроніка» // Волянна з Волині. 1996, № 2 (9), № 6 (13); 1997, № 6 (19);
1998, № 2 (21), № 3 (22), № 4 (23), № 5 (24), № 6 (25); 1999, № 1 (26), № 3 (28), № 4 (29); № 5
(30).
- Acta Tomiciana.* – Posnaniae, 1852. – Т. II (1512–1513); . Posnaniae, 1855. – Т. IV (1516–1518); Posnaniae,
1855. – Т. V (1519–1521); Posnaniae, 1857. – Т. VI (1522–1523); Posnaniae, 1857. – Т. VII (1524–1525);
Posnaniae, 1876. – Т. IX (1527); . Posnaniae, 1901. – Т. XI (1529); Posnaniae, 1915. – Т. XIII (1531).
- Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków / Pod kier. Z. L. Radziwińskiego przy współdziale
P. Skobelskiego i B. Gorczaka.* – Т. I (1366–1506). – Lwów, 1887; Т. VII (1554–1557). – Lwów, 1910.
- Bielski J. Dalszy ciąg kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598 r.* – Warszawa, 1851.
- Bielski M. Kronika.* – Т. I-III. – Sanok, 1856.
- Chrzęszczewski A. Pamiętniki oficjalisty Potockich z Tulczyna / Wydał, wstępem i komentarzem
opatrzył Jerzy Piechowski.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1976.
- Górnicki Ł. Dzieje w Koronie Polskiej.* – Kraków, 1637.
- Haur J. K. Skład albo skarbiec znakomitych sekretów oekonomiej ziemiańskiej.* – Kraków, 1693.
- Ioannis Długosz senioris canonici Cracoviensis Liber Beneficiorum dioecesis Cracoviensis.* – Cra-
covie, 1863. – Т. I.
- Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów.* – Pe-
tersburg, 1853. – Т. I.
- Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III / Opracował R. Pollak.* – Wrocław, 1970.
- Kroniki Bernarda Wapowskiego z Radochoniec. Część ostatnia (1480–1535). // Scriptorum rerum Po-
lonicarum.* – Kraków, 1874.
- Lietuvos Metrika. Knyga № 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8.* – Vilnius, 1995.
- Lietuvos Metrika. Knyga № 564. 1553–1567. Книга публичных дел 7.* – Vilnius, 1996.
- Lietuvos Metrika. Knyga № 531. 1567–1569. Книга публичных дел 9.* – Vilnius, 2001.
- Listy i akta Piotra Myszkowskiego ... zebrane przez Adolfa Pawińskiego // Archiwum Komisji Histo-
rycznej.* – Kraków. – 1898. – Т. VIII.
- Lustracja województw ruskiego, podolskiego i bełskiego. 1564–1566. // Wydali K. Chłapowski,
H. Żytkowicz.* – Warszawa; Łódź, 1992.
- Orzelski S. Dzieje Polski 1572–1575 / Przełożył Wł. Spasowicz.* – Т. II. – СПб., 1856.
- Pamiętniki Jana Dukłana Ochockiego, z pozostałych po nim rękopisów przepisane i wydane przez
J. I. Kraszewskiego (Wilno, 1857).* – Warszawa 1910. – Т. I.
- Pamiętniki o Konięcpolskich / Wydał St. Przyłeki.* – Lwów, 1842.
- Pisma Marcina Bielskiego. Sprawa Rycerska // Archiwum domowe do dziejów i literatury krajowej /
Wydał K. Wł. Wojcicki.* – Warszawa, 1856. – S. 183–348.

- Poradnik Józefa Legowicza o pożyciu małżeńskim z XVII wieku // Acta Universitatis Wratislaviensis. 2054 // Wydał B. Rok. «Prace Pedagogiczne». – 1998. – № 126. – S. 75–131.*
- Skarbiec diplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych, uchwał narodowych, postanowień różnych wład i urzędów, posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litewskich i ościennych im krajów / Zebrał i w treść opisał I. Daniłowicz. – Wilno, 1862.*
- Stosunki z Mendli-Girejem, chanem Tatarów perekopskich (1469–1515). Akta i listy / Wydał i szkicem historycznym poprzedził K. Pułaski. – Kraków; Warszawa, 1881.*
- Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – T. I-II.*
- Strykowski M. O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach rycerskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemojdzkiego i ruskiego. – Warszawa, 1978.*
- Swada Polska. – Lublin, 1745. – T. I.*
- Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. / Opracował Adam Przyboś. – Warszawa, 1985.*
- Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa. – Lwów, 1844.*
- Źródła do dziejów Warszawy. Rejestry podatkowe i taryfy nieruchomości 1510–1770 // Wydaly A. Berdecka, J. Rutkowska, A. Sucheni-Grabowska, H. Szwankowska. – Warszawa, 1963.*
- Źródła dziejowe. T. V: Lustracje królewsczyzn ziem polskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1877. – S. 142–170.*
- Źródła dziejowe. T. VI: Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1877.*
- Źródła dziejowe. T. X: Sprawy Wołoskie za Jagiellonów: akta i listy / Wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1878.*
- Źródła dziejowe. T. XII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym / Wydał A. Pawiński. – Warszawa, 1883.*
- Źródła dziejowe. T. XVIII, cz. 2: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VII, cz. 2. Ziemie Ruskie. Rus Czerwona / Wydał A. Jabłonowski. – Warszawa, 1903.*
- Źródła dziejowe. T. XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VIII: Ziemie Ruskie Wołyni i Podole / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1889.*
- Źródła dziejowe. T. XXII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijów–Braclaw) / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – Warszawa, 1897.*
- Volumina Legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab anno 1347 ad annum 1780 / Wydał J. Ohryzko. – Petersburg, 1859. Vol. 2: ab anno 1550 ad annum 1609; Vol. 3: ab anno 1609 ad annum 1640; 1860. Vol. 8: ab anno 1775 ad annum 1780.*

ЛІТЕРАТУРА

- Актуальные задачи исторической демографии западно-европейского средневековья и начала нового времени // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: проблемы и исследования. – М., 1988.*
- Андріяшев О. Актові книги Київського Центрального Архіву Давніх Актів // Центральний архів стародавніх актів у Києві. – К., 1929. – Вип. 1. – С. 33–119.*
- Антонов А. И. Эволюция норм детности и типов демографического поведения // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – М., 1986. – С. 10–25.*
- Антонович В. Исторические песни малороссийского народа. – К., 1874.*
- Апанович О. М. Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії. 50–70-і роки XVII ст. – К., 1960.*
- Атаманенко В. Описово-статистичні джерела до історії Володимира та староства // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України. Науковий збірник. – Луцьк, 2004. – С. 4–9.*
- Атаманенко В. Свідчення описово-статистичних джерел про населення Луцька в другій половині XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиція, люди: Науковий збірник. Вип. 26. Матеріали Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 510-й річниці надання м. Луцьку Магдебурзького права і 390-й*

- річниці створення Луцького православного братства (Луцьк, 9–10 листопада 2007 р.) – Луцьк, 2007. – С. 48–55.
- Атаманенко В. Князь К. І. Острозький та оборона Волині від татарських нападів // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. 7. – С. 92–103.
- Атаманенко В. Б. Південноволинські маєтності Я. Острозького у першій чверті XVII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – К., 2002. – С. 21–34.
- Атаманенко В. Б. Інвентарні описи Межиріччя XVII століття // Український археографічний щорічник. – Київ; Нью-Йорк, 2002. – С. 73–75.
- Атаманенко В. Б. Описи замків князів Острозьких першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць / Ред. В. Собчук. – Кременець, 2006. – С. 118–125.
- Атаманенко В., Рибачок І. Обороноздатність міст південно-східної Волині в к. XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Науковий збірник – Луцьк, 2009. – Випуск. 30. – С. 141–152.
- Байдич О. Красилів Острозький // Старокостянтинів і край в просторі часу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвяченої 470-річчю від дня народження князя В.-К. Острозького. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 34–44.
- Баранович А. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.
- Баранович А. И. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки АН СССР. – 1950. – Т. 32. – С. 198–232.
- Баранович А. И. Новый город Западной Украины XVI в. (основание Константинова) // Ученые записки Института славяноведения. – М., 1951. – Т. III. – С. 236–263.
- Баранович О. Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII ст. // Студії з вивчення історії України науково-дослідчої кафедри історії України. – К., 1926. – Т. I. – С. 1–90.
- Баранович О. Панське місто за часів Польської держави. Старий Костянтинів. – К., 1928.
- Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. I. Волинське воєводство. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К, 1930.
- Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. (Заснування Старокостянтинова) // Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року / Упоряд.: В. Атаманенко, І. Рибачок. – Острог, 2009. – С. 58–93.
- Бараш С. И. История неурожая и погоды в Европе. – Л., 1989.
- Беляев И. О сторожевой, пограничной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М., 1846.
- Бережков М. Н. Русские пленники и невольники в Крыму. – Одесса, 1888.
- Бережков М. Н. Крымские дела в старом царском архиве XVI-го века // Оттиск из «Известий Таврической Ученой Архивной Комиссии». – № 19. – Симферополь, 1894.
- Берковський В. Інвентарі Подольських та Степанських маєтностей князя Януша Острозького від 1614–1615 рр. // Матеріали VII–IX Острозької конференції «Остріг на порозі 900-річчя». 1996–1998 роки. – Остріг, 2000. – С. 17–18.
- Берковський В. Відомості про татарський напад 1593 р. у документальній колекції Радзимінського // Болохівщина: земля і люди. – Хмельницький; Стара Синява; Любар, 2000. – С. 101–102.
- Бессмертный Ю. Л. Историко-культурные аспекты демографических исследований // Культура и общество в средние века: методология и методика зарубежных исследований. – М., ИНИОН, 1987. – Вип. I. – С. 199–222.
- Бессмертный Ю. Л. Актуальные задачи исторической демографии западно-европейского средневековья и начала нового времени // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: проблемы и исследования. – М., 1988. – С. 7–35.
- Бессмертный Ю. Л. К изучению матримониального поведения во Франции // Одиссей. Человек в истории: Исследования по социальной истории и истории культуры. – М., 1989. – С. 98–113.

- Бессмертный Ю. Л.* Новые подходы к изучению демографической истории Западной Европы // Тезисы докладов и сообщений Всесоюзной конференции по исторической демографии. – Часть I. – М., 1991.
- Бессмертный Ю. Л.* Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции. – М., 1991.
- Бессмертный Ю. Л.* Женщина, брак, семья до начала нового времени. Демографические и социокультурные аспекты. – М., 1993.
- Білоус Н.* Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – К., 2008.
- Білоус Н.* Заповіти луцьких міщан кінця XVI – першої половини XVII ст. // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. 7. – С. 191–203.
- Блюм А., Генри Л.* Методика анализа в исторической демографии. – М., 1997.
- Боголепов М. А.* О колебаниях климата Европейской России в историческую эпоху // Землеведение, 1907. – Т. I–II. – С. 58–162; Т. III–IV. – С. 1–58.
- Боголепов М. А.* Колебания климата в Западной Европе с 1000 по 1500 г. // Землеведение, 1908. – Т. 15, кн. II. – С. 42–58.
- Боголепов М. А.* Колебания климата и историческая жизнь. – М., 1911.
- Боголепов М. А.* Наступающие возмущения климата по историческим данным. – М., 1921.
- Боголепов М. А.* Причины неурожая и голода в России в историческое время. – М., 1922.
- Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
- Борисенков Е. П.* Климат и деятельность человека. – М., 1982.
- Борисенков Е. П., Пасецкий В. М.* Экстремальные природные явления в русских летописях XI–XVII вв. – Л., 1983.
- Борисенков Е. П., Пасецкий В. М.* Тысячелетняя летопись необычайных явлений природы. – Л., 1988.
- Борисов А. А.* Климаты СССР в прошлом, настоящем и будущем. – Л., 1975.
- Боярский А. Я., Валентей Д. И., Кваша А. Я.* Основы демографии. – М., 1980.
- Брайчевський М. Ю.* Міфологія в українській історіографії // Тези доповідей I наукової конференції Київського осередку Українського історичного товариства. – К., 1993. – С. 4–7.
- Брайчевський М. Ю.* Конспект історії України. – К., 1993.
- Брачность, рождаемость, семья за три века / Сборник статей под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона.* – М., 1979.
- Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995. – Т. I.
- Броунов П. И.* О климате и погоде, их значении для сельского хозяйства. – СПб., 1914.
- Брукс К.* Климаты прошлого / Под ред. Б. П. Алисова и В. И. Громова; Пер. с англ. В. Г. Левинсона. – М., 1952.
- Бучинский И. Е.* Климат Украины в прошлом, настоящем и будущем. – К., 1963.
- Вирський Д.* Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – Ч. 1, 2 (Додатки). – К., 2007.
- Вирський Д. С.* Татарська війна взимку: опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й. Л. Деція // УІДЖ, 2008. – № 5. – С. 210–216.
- Вихованець Т.* Зі старого волинського літопису // Воля з Волині. – 1999. – № 3 (28). – С. 46–47; № 4 (29). – С. 46–47; № 5 (30). – С. 45–46.
- Вихованець Т.* Хроніка Острозького фарного костюлу як джерело до вивчення генеалогії острозьких міщан // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2002. – Вип. III. – С. 125–135.
- Вихованець Т.* Костянтин-Василь Острозький і татарське питання (середина – 2 половина 70-х рр. XVI ст.): причинки до проблеми // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 104–127.
- Владимирский-Буданов М. Ф.* Передвижение южно-русского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII, июль. – С. 79–116.

- Владимирский-Буданов М. Ф.* Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // АЮЗР. – К., 1886. – Ч. VII, т. I. – С. 1–85.
- Владимирский-Буданов М. Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской Унии (1569) // АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII, т. II. – С. 1–160.
- Владимирский-Буданов М. Ф.* Формы крестьянского землевладения в литовско-русском государстве XVI в. – К., 1892.
- Водарский Я. Е.* Население России за 400 лет (XVI – начало XX вв.). – М., 1973.
- Водарский Я. Е.* Население России в конце XVII – начале XVIII в. – М., 1977.
- Воейков А. И.* Климаты земного шара, в особенности России. – СПб., 1884.
- Войтюк О.* Характеристика розвитку оборонних систем Волині на прикладі замків в Острозі і Олиці // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – Випуск 30. – С. 11–113.
- Володимирський гродський суд.* Подокументні описи актових книг. – К., 2002.
- Волошин Ю.* Населення домогосподарств «государевых малороссийских описных раскольничих слобод» (За матеріалами «Генерального опису Лівобережної України 1767–1769 рр.») // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2. – С. 117–134.
- Волошин Ю.* Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 4. – С. 39–51.
- Волошин Ю.* Міграційні потоки росіян-старовірів на територію Гетьманщини у XVIII ст.: Географія походження та соціальний склад // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. – Л., 2004. – Кн. 1. – С. 144–149.
- Волошин Ю.* Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII ст. – Полтава, 2005.
- Ворончук І.* Селянський двір на Волині в другій половині XVI ст. (спроба ретроспективного відтворення) // Третя Академія пам'яті Володимира Антоновича. – Київ, 1996. – С. 342–347.
- Ворончук (Кіку) І. О.* Значення актових книг як джерела з історії України // УДЖ. – 1983. – № 11. – С. 140–145.
- Ворончук І.* Архівні матеріали як джерело до вивчення української демографії XVI–XVII ст. // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції (Київ, 19–20 листопада 1996). – К., 1997. – с. 147–154.
- Ворончук І.* Роль князів Острозьких у розбудові волинських міст (на матеріалах інвентаря 1620 р.) // Старокосянтинів і край в просторі часу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвяченої 470-річчю від дня народження князя В.-К. Острозького. – Хмельницький; Старокосянтинів; Самчики, 1997. – С. 46–58.
- Ворончук І.* Археографічна діяльність та історичні погляди І. П. Новицького // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–25 жовтня 1993). – К., 1997. – С. 144–161.
- Ворончук І.* Кому належить сору-right? // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – С. 165–177.
- Ворончук І.* Демографічні наслідки татарського нападу 1617 року на Краснокорецьку волость Волині // Осягнення історії. Збірник праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 229–239.
- Ворончук І.* Правовий статус українського пізньосередньовічного селянства. Історіографічний аспект // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. CCXXXVIII. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1999. – С. 149–184.
- Ворончук І.* Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4, т. 6/7. – С. 212–229.
- Ворончук І.* Фільварок на Хмельниччині в першій половині XVII ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Матеріали наукової конференції (Хмельницький, 29–30 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 87–99.
- Ворончук І.* Українські літописи про втрати українського населення в результаті татаротурецької агресії протягом XVI – першої половини XVII ст. // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 86–94.
- Ворончук І.* Місто Любартив (за інвентарем маєтностей князів Острозьких 1620 р.) // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник «Велика Волинь». – Житомир, 2000. – Т. 21. – С. 95–97.

- Ворончук І. Передмова // Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – Київ; Староколястинів. – 2001. – С. 3–137.
- Ворончук І. Середньовічний Острополь (за інвентарем володінь князів Острозьких 1620 р.) // Острогіана в Україні і Європі. – Староколястинів, 2001. – С. 246–257.
- Ворончук І. Dobra żona godna mężowi kogoпа (До історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замойського) // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 120–134.
- Ворончук І. Типологія і структура української селянської родини у XVI–XVII ст. (на матеріалах Волині) // ЗНТШ. – Т. ССXLIII. – Л., 2002. – С. 85–99.
- Ворончук І. Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI–XVII ст. (на прикладі волинських актових книг) // Студії з архівної справи та документознавства. – Київ, 2003. – Т. 9. – С. 17–22.
- Ворончук І. О. До питання методології і методики обрахунку міської людності України XVI – першої половини XVII ст. (на матеріалах Волині) // Матеріали V конгресу міжнародної асоціації українців. Історія. – Чернівці, 2003. – С. 176–180.
- Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 117–133.
- Ворончук І. Історична демографія України XVI – першої половини XVII ст.: стан і проблеми // Українознавство, 2005. – С. 220–224.
- Ворончук І. Демографічна ментальність волинської шляхти в XVI–XVII ст.: шлюбна модель та її чинники // Шостий міжнародний конгрес українців. Етнологія. Фольклористика. Культурологія. – Донецьк; Київ, 2005. – Кн. 1. – С. 30–44.
- Ворончук І. Родинна термінологія актових документів гродських і земських судів XVI–XVII ст. // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2006. – Т. XI. – С. 308–327.
- Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острозчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць / Ред. В. Собчук. – Кременець, 2006. – С. 126–136.
- Ворончук І. Акты гродских и земских судов как источник генеалогических исследований (на примере Вольны XVI–XVII вв.) // Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына» Гальшаны-Навагрудак, 8–10 вересня 2006. – Мінск, 2007. – С. 51–73.
- Ворончук І. «Волочна поміра» 1557 року у Великому князівстві Литовському (до питання української метрології) // Збірник наукових праць НДІУ. – К., 2007. – Т. XIV. – С. 362–379.
- Ворончук І. Дітність волинської шляхетської родини XVI – першої половини XVII ст. (до питання структури і типології родини) // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – № 22. – С. 139–147.
- Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). – К., 2009.
- Ворончук І. Ранньомодерне суспільство України крізь призму джерел: соціальні та правові практики тогочасного соціуму // Українознавство 2007–2009. – К., 2009. – С. 85–150.
- Ворончук І. Демографічні втрати Кременеччини внаслідок нападу татар 1618 р. // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 92–103.
- Ворончук І. Домінуюча влада чоловіка над жінкою в українській родині XVI–XVII ст. (на матеріалах Волині) // Mężczyzna w rodzinie i społeczeństwie – ewolucja ról w kulturze polskiej i europejskiej. T. I. Od średniowiecza do początku XX wieku / Pod red. Katarzyny Kabaczyńskiej i Krzysztofa Ratajczaka. – Poznań, 2010. – S. 77–87.
- Ворончук І. До проблеми чисельності людських втрат Волині внаслідок татарських нападів протягом XVI – першої половини XVII ст. // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 2011. – Вип. VII. – С. 128–146.
- Галенко О. Про етнічну спорідненість українців та кримських татар раніше і тепер // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 трав. 1994 р.). – К., 1995. – С. 101–109.
- Галенко О. Крим у 1438 р. (подорожні нотатки Перо Тафура) // Україна в минулому. – К.; Л., 1996. – Вип. VIII. – С. 176–190.

- Галенко О. І. Про татарські набіги на українські землі // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 52–68.
- Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988. – С. 167.
- Годованюк Е. М. Исследование бастионных замчиц Вольны // Исследования и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 83–84.
- Годованюк О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Л. 1995. – С. 40–58.
- Голубуцький В. О. Запорозьке козацтво. – Дніпропетровськ, 1994.
- Горелик В. П. Деякі методичні питання вивчення сім'ї та сімейної структури населення // Демографічні дослідження. – К., 1971. – Вип. 2. – С. 117–129.
- Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). – Львів, 2007.
- Горін С. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII ст.). – К., 2009.
- Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV–XVIII ст.: Заселення. Міграції. Побут. – К., 1976.
- Гошко Ю. Г. Сім'я в Карпатах та Прикарпатті в XVI–XIX ст. // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику. – Пряшів, 1994. – С. 234–242.
- Гриббин Дж., Лэм Х. Изменение климата за исторический период // Изменения климата / Под ред. Дж. Гриббина; Пер. с англ. – М., 1980.
- Гримич М. В. Методологічні засади вивчення систем спорідненості // Етнічна історія народів Європи. – К., 2000. – № 6. – С. 35–39.
- Гримич М. Соціоантропологічні чинники успадкування власності в традиційному українському суспільстві // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2002. – Випуск 2. – С. 135–146.
- Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк. – К., 1890.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. V.
- Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII.
- Грушевський О. С. Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в. // Историко-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 1–9.
- Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волець, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998.
- Гурбик А. Типологія української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV–XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – № 4 (2). – С. 415–431.
- Гуревич А. Я. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы философии. – 1988. – № 1. – С. 56–70.
- Гуревич А. Я. Смерть как проблема исторической антропологии: о новом направлении в зарубежной историографии // Одиссей. Человек в истории: Исследования по социальной истории и истории культуры. – М., 1989. – Вип. I. – С. 114–134.
- Гуслистий К. Г. Нариси з історії України. Вип. II: Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). – К., 1939.
- Дашкевич Я. Р. Ясир з Поділля в другій половині XVI ст. // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції (4 вересня 1985 р.). – Вінниця, 1985.
- Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Випуск 2. – Т. 5. – С. 40–47.
- Дашкевич Я. Р. Українці в Криму (XV – початок XX ст.) // Дашкевич Я. Р. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993.
- Дашкевич Я. Крим у геополітиці минулого і сучасного // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 77–84.
- Дзєрбіна Г. Права і сям'я ў Беларусі эпохі Рэнесансу. – Мінск, 1997.
- Дзира Я. І. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельських та Стрийковського // Український історико-географічний збірник. – К., 1961. – Вип. 1. – С. 93–102.
- Диксон К. Колебания возраста вступления в брак и доли никогда не состоявших в браке в странах разных культур // Брак и семья. Демографический аспект. – М., 1975. – С. 30–65.

- Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. – К., 2008.
- Довнар-Запольский М. Очерки по организации Западно-русского крестьянства в XVI в. – К., 1905.
- Доўнар-Запольскі М. Соцыяльна-эканомічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI–XVIII сталяццях // Гістарычна-археалёгічны зборнік. – Менск, 1927. – С. 15–27.
- Дьячков В. Л. О женской доле, мужской роли и нашим местом под Солнцем, или о том, что бывает за неправильное и несознательное демографическое поведение // Социальная история: Ежегодник. – М., 2000. – С. 219–229.
- Ефименко А. Я. Дворянское землевладение в Южной Руси // Южная Русь. – СПб., 1905. – Т. I. – С. 370–412.
- Ефименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990.
- Єфименко О. Я. Історія України та її народу. – К., 1992.
- Журко О. Старокостянтинів: штрихи до історії градогенези // Старокостянтинів і край в просторі часу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвяченої 470-річчю від дня народження князя В.-К. Острозького. 29–30 травня – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 74–75.
- Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна модерна. – К.; Л. – 2005. – № 9. – С. 249–269.
- Заяць А. Пожежі в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. (за архівними джерелами) // Шоста всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 417.
- Заяць А. Умови функціонування міських поселень Волині XVI – першої половини XVII ст. (стримуючі фактори розвитку) // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Л., 2002. – Вип 37/1. – С. 103–120.
- Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003.
- Заяць А. Обороздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць. – Кременець, 2006. – С. 57–63.
- Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба. 1300–1600 / Пер. О. Галенко. – К., 1998.
- Іналджик Г. Боротьба за східно-європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, Османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К., 1995. – С. 116–129.
- Історія Української РСР. – К., 1979. – Т. I, кн. II.
- Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003.
- Карамзин М. История государства российского. – Москва, 1826. – Т. VI.
- Каргалов В. В. На степной границе. Оборона «крымской украины» Русского государства в первой половине XVI столетия. – М., 1974.
- Кеппен Ф. П. О саранче. – СПб., 1870.
- Кісь Я. П. Джерела до демографії українського феодального міста (XVI–XVIII ст.) // Архіви України. – 1973. – № 2. – С. 24–27.
- Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень. – Л., 1986. – № 4. – С. 135–136.
- Кись О. А. Материнство и детство в украинской традиции: деконструкция мифа // Социальная история: Ежегодник. 2003: Женская и гендерная история. – М., 2003. – С. 156–172.
- Князьков С. А. Голод в древней России. – СПб., 1908.
- Ковалевский М. М. Развитие народного хозяйства в Западной Европе. – СПб., 1899.
- Ковалевский М. М. Социология. Т. I. Социология и конкретные науки об обществе. Исторический очерк развития социологии. – СПб., 1910.
- Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины XVI–XVII вв. – Ч. 4: Обзор основных отечественных собраний архивных источников. – Днепропетровск, 1979.
- Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая пол. XVII века). – Днепропетровск, 1982.

- Ковальський М. П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського Державного воеводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI–XVIII ст. // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60–63.
- Ковальський М. П. До історії латинської школи в Острозі // Волянн з Волині. – Березень-Квітень, 1996. – № 2 (9). – С. 37–38.
- Ковальський М. П. Початок Острозької хроніки // Волянн з Волині. – Листопад-грудень, 1997. – № 6 (19). – С. 45–47; 1998. – № 2 (21).
- Ковальський М. П., о. Ковалів В.-Й. // Волянн з Волині. – 1998. – № 4 (23). – С. 45–47; 1998. – № 5 (24). – С. 45–46; 1999. – № 1 (26). – С. 45–47.
- Колібания климата за последнее тысячелетие / Под ред. Е. П. Борисенкова. – Л., 1988.
- Компан О. С. До питання про заселеність України в XVII ст. // УІЖ. – 1960. – № 1. – С. 65–77.
- Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1983.
- Копыский Б. З. Крестьяне Белоруссии в конце XVI – I половине XVII в.: Автореф. дис. канд. ист. наук. – Минск, 1981.
- Копчак С. І. Населення українського Прикарпаття у докапіталістичний період // Демографічні дослідження. – К., 1971. – Вип. 2. – С. 208–238.
- Коул Э. Дж. Снижение рождаемости в Европе со времен Французской революции до Второй мировой войны // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сборник статей / Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. – М., 1979. – С. 71–131.
- Коховский В. Опыт изучения войн Б. Хмельницкого. – СПб., 1862.
- Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу. – К., 1996.
- Кравченко В. М. Невідомі інвентарі Луцького замку 1598 і 1600 рр. // Минуле і сучасне Волині: тези доповідей і повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції (26–28 верес. 1985 р.). – Луцьк, 1985. – С. 224–227.
- Кравченко В. М. Найдавніші інвентарі Луцького замку і староства (кінець XVI – початок XVII ст.) // Архіви України. – 1986. – № 5. – С. 20–26.
- Кравченко В. Передмова // Литовська метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005.
- Кравченко В. М. Документи володимирських гродських книг до історії Володимирського замку останньої третини XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Зб. наук. праць. – Кременець, 2006. – С. 92–99.
- Крижанич Ю. О промысле. – Москва, 1860.
- Крижанич Ю. Русское государство в половине XVII в. Рукопись времен Алексея Михайловича. – М., 1860. – Ч. II.
- Крикун Н. Г. Народонаселение Подольского воеводства в XVII–XVIII вв.: Автореф. дис. канд. ист. наук. – Л., 1965.
- Крикун М. Г. Подимні реєстри XVII ст. як джерело // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. – К., 1968. – С. 72–80.
- Крикун М. Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. 1. – С. 115–135.
- Крикун М. Колонізація Подільського воєводства у першій половині XVIII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 85–104.
- Крикун Н. Г. Население Правобережной Украины в 1789 г. // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 97–102.
- Крикун Н. Г. Документальные источники по истории населения Правобережной Украины кануна и периода освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР. – Днепрпетровск, 1979. – С. 126–137.
- Крикун М. Г. Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. у радянській історіографії // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 1980. – Вип. 16. – С. 74–81.
- Крикун М. Г. Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // З історії стародавності і середньовіччя. Вісник Львівського ун-ту. – Львів, 1988. – Вип. 24. – С. 72–80.

- Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII ст.: границы воеводств в свете источников. – К., 1993.
- Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воеводства 1791 р. // Україна модерна. – Л., 2001. – № 6. – С. 25–45.
- Кримський А. Історія Туреччини. – К.; Л., 1996.
- Крип'якевич І. Голодівки на Україні XVII ст. // Вісник природознавства. – Харків, 1926. – № 3. – С. 34–37.
- Крип'якевич І. Землетруси на Україні в XVII та XVIII в. // Вісник природознавства. – Харків, 1927. – № 3–4. – С. 206.
- Крип'якевич І. Саранча на Україні в XI–XVIII століттях // Вісник природознавства. – Х., 1928. – № 3–4. – С. 183–191.
- Крип'якевич І. Астрономічні явища в українських літописах XI–XVIII вв. // Збірник фізико-географічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка. – Л., 1930. – Вип. 3. – С. 45–58.
- Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – К., 1954.
- Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студії з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Львів, 2002.
- Кулаковський П. Міська проблематика на шляхетському сеймику Волинського воеводства (1-а половина XVII ст.) // Студії і матеріали з історії Волині. – Кременець, 2009. – С. 16–17.
- Кулиш А. П. История воссоединения Руси. – СПб., 1874. – Т. I.
- Купчинський О. А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – К., 1981.
- Кутовой А. И. Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города // Древнерусский город: Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию г. Киева. – К., 1984. – С. 65–66.
- Ладюри Руа Ле Э. История климата с 1000 года / Под ред. д-ра геогр. наук Т. В. Покровской; Пер. с фр. А. С. Чаплыгиной. – Л., 1971.
- Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сборник статей / Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. – М., 1979. – С. 132–157.
- Латинско-русский словарь. – М., 1949.
- Латинсько-український словник. – К., 1998.
- Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках // Киевская старина. – 1880. – Т. XXIX. – С. 547–574.
- Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // АЮЗР. – К., 1909. – Ч. VIII, т. III. – С. 1–120.
- Левицкий О. И. Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии // Труды XI археологического съезда в Киеве. 1899. – М., 1902. – Т. II. – С. 55–82.
- Леонтович Ф. И. Древнее хорватско-далматинское законодательство. – Одесса, 1868.
- Леонтович Ф. И. Голодовки в России до конца прошлого века // Северный вестник. – 1892. – № 3. – С. 47–76; № 4. – С. 33–63.
- Леонтович Ф. И. Панский двор в литовско-русском государстве // Варшавские университетские известия. – 1895. – V. – С. 1–59.
- Леонтович Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава литовского государства и его причины. – СПб., 1895.
- Лешков В. Н. О народном продовольствии в древней Руси // Москвитянин. – 1854. – № 5. – С. 1–62.
- Лешков В. Н. Что и как делалось в древней России на пользу народного здравия. – М., 1854.
- Лучицкий И. В. Сябры и сябринное землевладение в Малороссии // Северный Вестник. – СПб., 1889. – № 1. – С. 69–88.
- Любавский М. К. Областное деление и местное управление литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. – М., 1892.
- Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. / Упоряд. Р. Майборода. – К., 1999.
- Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001.

- Мальченко О. Арсенали українських замків XV–XVII ст. – К., 2004.
- Маркевич А. К вопросу о положении христиан в Крыму во время татарского владычества. – Симферополь, 1910.
- Маслійчук В. До історії родинної конфліктності. Насильство у родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 243–264.
- Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні в другій половині XVIII ст. – Х., 2008.
- Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Л., 1997.
- Мацюк О. Пам'ятки оборонного будівництва Острога та околиць (короткий історіографічний огляд) // Осягнення історії: Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 361–369.
- Мелешко В. Й. О торговле и торговых связях Могилева в XVII в. // Труды Института Истории Академии Наук БССР. – Минск, 1958. – Выпуск 3. – С. 47–55.
- Мелешко В. Могилев в XVI – середине XVII в. – Минск, 1988.
- Менжинский В. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском // История СССР. – 1987. – № 3. – С. 160–180.
- Мересте У. И. Предмет и структура демографической науки и место исторической демографии // Проблемы исторической демографии СССР. – Таллин, 1977. – С. 18–34.
- Милюков П. Н. Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. – СПб., 1892.
- Миронов Б. Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР. Сборник статей. – М., 1977. – С. 83–104.
- Миронов Б. Н. Социальная история России (XVIII – начало XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. – СПб., 1999. – Т. I.
- Мишко Д. І. Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963.
- Моисеев А. И. Термины родства и свойства в современном русском языке // Филологические науки. – М., 1963. – Т. III. – С. 120–132.
- Новицкий И. П. Очерк истории крестьянского сословия в Юго-Западной России в XV–XVIII вв. // АЮЗР. – К., 1876. – Ч. VI, т. I. – С. 1–161.
- Новицкий И. П. Князья Ружинские // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 58–84.
- Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. – Москва; Ленинград, 1948.
- Новосельский С. А. Теория и статистика населения // Энциклопедический словарь братьев Гранат – М., 1936. – Т. 41, ч. 7.
- Носевич В. Л. Еще раз о Востоке и Западе: структуры семьи и домохозяйства в истории Европы // Круг идей: историческая информатика в информационном обществе. Труды VII конференции Ассоциации «История и компьютер» / Под ред. Л. И. Бородкина, В. Н. Владимирова, И. Ф. Юшина. – М., 2001. – С. 15–38.
- Оболенская С. В. «История повседневности» в историографии ФРГ // Одиссей. Человек в истории: Личность и общество. – М., 1990. – С. 182–198.
- Основы теории народонаселения. – М., 1973.
- Паевский В. В. Вопросы демографической и медицинской статистики – М., 1970.
- Пажимський Б. Чорний дим над Случем // Старокостянтинів і край в просторі часу. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Велика Волинь», присвяченої 470-річчю від дня народження князя В.-К. Острозького. – Хмельницький; Старокостянтинів; Самчики, 1997. – С. 151–155.
- Палли Х. Воспроизводство населения Эстонии в XVII–XIX вв. // Брачность, рождаемость, смертность в России и в СССР: Сборник статей. – М., 1977. – С. 214–229.
- Палли Х. О развитии народонаселения Эстонии в сравнительно-историческом плане (XVI–XVIII вв.) // Известия АН СССР. Серия «Общественные науки». – М., 1974. – № 4. – С. 357–370.
- Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні. – К., 1990. – С. 114–132.

- Пашуто В. Т. Голодные годы в древней Руси // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1962. – Минск, 1964. – С. 61–94.
- Перковський А. Л. Еволюція сім'ї і господарства на Україні в XVII – першій половині XIX ст. // Демографічні дослідження. – К., 1979. – Вип. 4. – С. 37–46.
- Пероговський В. Из истории города Староконстантинова // Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. – 1881. № 3. – С. 61–81; № 4. – С. 109–116; № 6. – С. 165–176; № 7. – С. 204–209; № 9. – С. 276–288.
- Пероговський В. Из історії міста Старокостянтинова // Опис володінь князя Януша Острозького у півднно-східній Волині 1615 р. – Острог, 2009. – С. 10–44.
- Пичета В. И. Эпоха гарадское гаспадарки на Беларусі // Польша, 1925. – № 5–6. – С. 125–139.
- Похилевич Д. Л. От Торунского Статута к уставу на волоки // Ученые записки Ярославского пединститута. – Ярославль, 1945. – Вып. VI. – С. 3–18.
- Похилевич Д. Л. О реакционном характере аграрной реформы Сигизмунда Августа в литовском государстве // Ученые записки Ярославского пединститута. – Ярославль, 1945. – Вып. VII. – С. 3–42.
- Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI–XVIII вв. – Л., 1957.
- Пресса Р. Народонаселение и его изучение (Демографический анализ). – М., 1966.
- Птуха М. В. Очерки по истории статистики XVI–XVIII веков. – М., 1945.
- Пушкарева Н. Л. Женщины России и Европы на пороге Нового времени. – М., 1996.
- Пушкарева Н. Л. Зачем он нужен этот гендер? Новые концепции и новые подходы к анализу прошлого // Социальная история: Ежегодник. 1998/99. – М., 1999. – С. 155–177.
- Радянська енциклопедія історії України. – К., 1971. – Т. 3.
- Раухберг Г. Статистика населения и история народонаселения Европы // Народонаселение и учение о народонаселении / Пер. С. Булгакова. – М., 1897. – С. 3–21.
- Романовський В. О. Київський архів давніх актів // Архівна справа. – Харків, 1925. – С. 86–100.
- Романовський В. О. Нариси з архівознавства. – Харків, 1927. – С. 34–44.
- Рудницький С. Руські землі польської корони при кінці XV в. // Записки Наукового Товариства імені Т. Шевченка. – Л., 1899. – Т. XXXI–XXXII, кн. V–VI. – С. 1–25.
- Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.
- Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из атласа конца прошлого столетия. – К., 1876.
- Сайчук Б. Т. Реконструкція плану забудови Луцького окольного замку на середину XVI ст. та її персоналізація // Науково-інформаційний збірник Луцького державного історико-культурного заповідника «Старий Луцьк». – Луцьк, 1998. – С. 38–58.
- Сакало О. Е. Типологія і структура домогосподарств сільського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.: на прикладі Лубенського полку: Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2011.
- Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XVI ст. – К., 1989.
- Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765–1769 рр.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2010. – Вип. 9. – С. 56–64.
- Сіреджук П. С. Народонаселення Північного Прикарпаття третьої чверті XVII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 57–61.
- Скальковський А. О. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
- Скел'ян А. А. Уплыў вялікакняжацкага двара на фарміраванне культурных эліт ВКЛ у XVII ст. // Матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі «Ягелоны: дынастыя, эпоха, спадчына» Гальшаны-Навагрудак, 8-10 вересня 2006. – Мінск, 2007. – С. 183–195.
- Скочилас І. Запровадження метричних книг у Київській православній митрополії в другій половині XVII століття // Генеалогічні записки Українського геральдичного т-ва. – Біла Церква, 2001. – Вип I. – С. 77–87.
- Скрынников Р. Г. Иван Грозный. – М., 1975.
- Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – К., 1977. – Т. I.
- Словцов Ф. И. Историческое и статистическое обозрение неурожаев в России // Сборник статистических сведений о России: Издание Русского географического общества. – М., 1858.

- Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887.
- Смуток І. Початки родів Яворських, Турецьких, Льницьких (XV–XVI ст.) // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Л., 2006. – Вип. 5. – С. 57–58.
- Смуток І. Вступ до генеалогії шляхти Самбірського повіту XVI – початку XVII ст. (Шляхетські прізвиська). – Л., 2008.
- Собчук В. Мережа оборонних споруд південної Волині (серед. XIV – 1-а половина XVII ст.) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині: Збірник наукових праць. – Кременець, 2006. – С. 17–56.
- Собчук В. Боговитиновичі: Генеалогія і маєтки // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – К.; Л., 2004. – С. 498–537.
- Станиловский Л. М. Хронология голодных годов за 14 столетий в метеорологическом отношении // Проблемы урожая. – М., 1926. – С. 309–339.
- Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 85–129.
- Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 58–74; 2001. – № 1. – С. 42–62; 2001. – № 4. – С. 20–42.
- Стеллецкий Б. Клеванский замок: Историческая справка. – К., 1911.
- Стешенко В. С. Изучение воспроизводства населения (теоретические проблемы). – К., 1981.
- Теоретические проблемы демографии. – М., 1970.
- Теодорович Н. И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской епархии. – Почаев, 1893.
- Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. IV. – Почаев, 1899.
- Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. V. – Почаев, 1903.
- Тесленко І. Родинний клан Єрличів // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С. 135–188.
- Тесленко І. Хто є хто в імперії «старого» князя. «Острозька шляхта» // Соціум: Альманах соціальної історії. – К., 2008. – Вип. 8. – С. 119–133.
- Терський С. Храми середньовічного Володимира та його околиць: історія, локалізація, конфесії // Релігія і церква в історії Волині / Збірник наукових праць під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 7–16.
- Троневиц П. Луцький замок. – Луцьк, 2003.
- Троневиц П. О., Хілько М. В., Сайчук Б. Т. Втрачені християнські храми Луцька. – Луцьк, 2001.
- Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Серія «Видатні постаті Острог'яни». – Вип. 2. – Острого, 2009.
- Урланіс Б. Ц. Рост населения в Европе. – Москва, 1941.
- Федотов-Чеховский А. А. Каштелян брацлавский, Василий Загоровский, в полоне у татар // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 360–365.
- Федотов-Чеховский А. А. Волынская полоненница XVI в. и ее «орменский» обожатель // Киевская старина. – 1887. – № 5. – С. 200–204.
- Хаджнал Дж. Європейський тип брачності в ретроспективі // Брачність, рождаємость, семья за три века: Сборник статей / Под ред. А. Г. Вишневого и И. С. Кона. – М., 1979. – С. 14–70.
- Халєбський П. Україна – земля козаків. – К., 2008.
- Хартахай О. Историческая судьба крымских татар (за Ходжа-Раммалем, пол. XVI ст.) // Вестник Европы. – 1867. – Т. II, отдел III. – С. 152–174.
- Хензель В. Проблема ясыря в польсько-турецьких отношениях XVI–XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. – Москва, 1979. – С. 147–158.
- Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540 рр.). – К., 2006.

- Черняков Т. Роль екологічних та кліматичних змін у розвитку стародавнього суспільства на Україні (X тис. до н. е. – I тис. н. е.) // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003–2004. – Т. 2–3. – С. 106–108.
- Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. – Л., 1999.
- Чунтулова В. Форми документів актових книг Кременецького гродського суду // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1962. – № 4. – С. 3–13.
- Чунтулова В. Форми документів актових книг Кременецького земського суду // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 203–209.
- Шелестов Д. История и современность (об изучении истории демографической науки) // Прошлое и настоящее демографии. – М., 1980. – С. 3–18.
- Шелестов Д. К. Демография: история и современность. – М., 1983.
- Шелестов Д. К. Историческая демография. – М., 1987.
- Щербиновский М. С. Пустынная саранча шистоцерка. Проблемы защиты южных территорий СССР от вторжения стай шистоцерки. – М., 1952.
- Щербиновский М. С. Основные закономерности массовых размножений саранчи и миграций ее стай. – М., 1958.
- Щербиновский М. С. Сезонные явления в природе. – М., 1966.
- Щепкин В. Н. Очерк голодовок в Западной Европе и Ост-Индии // Известия Московской Государственной думы. – 1881. – Вып. XVI. – С. 44–70; – Вып. XVIII. – С. 14–40.
- Щепкин В. Н. Голода в России // Исторический вестник. – 1886. – Т. XXIV, кн. VI. – С. 489–521.
- Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків: У 3-х т. / З рос. пер. Іван Сварник. – Л., 1990. – Т. I.
- Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
- Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – Вид. 2. – К., 2008.
- Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2. – К., 2005.
- Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.
- Alderson A. S., Sanderson S. K. Historic European Household Structures and the Capitalist World-Economy // Journal of Family History. – 1991. – Vol. 16. – P. 419–432.
- Alexandrowicz St. Miasteczka Białorusi i Litwy jako ośrodki handlu w XVI i w I połowie XVII w. // Rocznik Białostocki. – Białystok, 1961. – Т. I. – С. 63–130.
- Alexandrowicz St. Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI–XVII w. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – R. 65. – Т. XXVII. – S. 35–65.
- Anusik Z. Struktura społeczna szlachty braclawskiej w świetle taryfy podymnego z 1629 r. // Przegląd Historyczny – 1985. – 76, z. 2. – S. 233–253.
- Armengaud A. Mouvement ouvrier et néo-malthusianisme au début du XX-e siècle // Annales de démographie historique. 1966 (Etudes, chroniques, bibliographie, documents). – Paris, 1966.
- Armengaud A. La Famille et l'Enfant en France et en Angleterre du XVIe au XVIIIe siècle. Aspects Démographiques. – Paris, 1975.
- Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu. – Warszawa, 2001.
- Badyńska P. Model człowieka w polskim piśmiennictwie parenetycznym XVIII w. (do 1777 r.). – Warszawa, 2004.
- Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami. – Warszawa, 1952.
- Baranowski B. Sprawy obyczajowe w sądownictwie wiejskim w Polsce wieku XVII–XVIII. – Łódź, 1955.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1999.
- Béguin K. Les princes de Condé. Rebelles, courtisans et mecenes dans la France du Grand siècle, avant-propos de Daniel Roche. – Champ Vallon, 1999.
- Berkner L. K. The Use and Misuse of Census Data for the Historical Analysis of Family Structure. The Journal of Interdisciplinary History. – 1975. – Vol. 4. – P. 721–738.
- Besala J. Małżeństwa królewskie. Jagiellonowie. – Warszawa, 2006.
- Beloch K. J. Die Bevölkerung Europas in Mittelalter in: Zeitschrift für Sozialwissenschaft. – 1900. – Т. III. – S. 405–423.

- Biłous N.* Testamenty mieszkańców Kijowa z XVI – pierwszej połowy XVII wieku // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 2010. – R. 58, № 2. – S. 247–260.
- Bogucka M.* Mieszczanstwo Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII w. // *Spółeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*. – Warszawa, 1977. – S. 393–421.
- Bogucka M.* Rodzina mieszczańska XVI–XVII wieku // *Rodzina w polskim mieście XVI–XVII wieku: wprowadzenie w problematykę // Przegląd Historyczny*. – 1983. – T. LXXIV, z. 3. – S. 495–507.
- Bogucka M.* Białogłowa w dawnej Polsce. Kobieta w społeczeństwie polskim XVI–XVII wieku na tle porównawczym. – Warszawa, 1998.
- Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczanstwa w Polsce przedrozbiorowej. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1986.
- Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV–XVI wieku. – Warszawa, 1883.
- Borowski St.* Funkcje prokreacyjne rodziny polskiej // *Demografia społeczna*. – Warszawa, 1974. – S. 84–155.
- Borowski St.* Próba odtworzenia struktur społecznych i procesów demograficznych na Warmii u schyłku XVII w. na przykładzie Dobrego Miasta i okolicy / *Przeszłość Demograficzna Polski*. – 1975. – T. 8. – S. 125–198.
- Braudel F.* La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. – Paris, 1966. – T. I.
- Brodnicka E.* Ludność parafii Wieleń nad Notecią w drugiej połowie XVIII w. // *Przeszłość Demograficzna Polski*. – 1970. – T. 3. – S. 179–202.
- Budzyński Z., Sochacka M.* Ludność parafii Hyżne koła Rzeszowa w świetle spisów spowiedniczych z lat 1728–1747 // *Studia i materiały z dziejów społecznych Polski południowo-wschodniej / Red. Z. Budzyński*. – Rzeszów, 2003. – T. I. – S. 161–181.
- Bujak F.* Uwagi o potrzebach historii gospodarczej // *Nauka polska, jej potrzeby, organizacja i rozwój*. – Warszawa, 1918. – T. I. – S. 275–286.
- Bujak F.* Źródła do historii zaludnienia Polski // *Pamiętnik VI powszechnego zjazdu historyków polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. II. Protokoły*. – Lwów, 1936. – S. 297–319.
- Cackowski St.* Gospodarstwo wiejskie w dobrach biskupstwa chełmińskiego w XVII–XVIII wieku. Część I: Gospodarstwo chłopskie. – Toruń, 1961.
- Charewiczowa L.* Kłęski zaraz w dawnym Lwowie. – Lwów, 1930.
- Cooper Sh. M.* From Family Member to Employee: Aspects of Continuity and Discontinuity in English Domestic Service, 1600–2000 // *Domestic Service and the Formation of European Identity. Understanding the Globalization of Domestic Work, 16th–21st Centuries*, wyd. A. Fauve-Chamoux. – Bern 2004. – P. 277–298.
- Cooper Sh. M.* Service to Servitude? The Decline and Demise of Life-Cycle Service in England // *The History of the Family*. – 2005. – 10, issue 4. – P. 367–386.
- Czapliński W., Długosz J.* Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. – Warszawa, 1976.
- Czerkawski W.* Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w. // *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności*. – Kraków, 1897. – T. 2. – S. 8–12.
- Ćwik W.* Ludność żydowska w miastach Lubelszczyzny w drugiej połowie XVIII w. // *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*. – 1966. – T. 59. – S. 29–62.
- Daszyńska-Golińska Z.* Uście Solne. Przyczynki historyczno-statystyczne do dziejów nadwiślańskiego miasteczka. – Kraków, 1906.
- Delimata M.* Dziecko w Polsce średniowiecznej. – Poznań, 2004.
- Dembińska M.* Materialne i biologiczne warunki bytu // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 1968. – T. 16, № 2. – S. 361–371.
- Dobrowolski K.* Znaczenie metryk kościelnych dla badań naukowych // *Rocznik Towarzystwa Heraldycznego*. – 1921. – T. V. – S. 90–110.
- Doroszewski W.* O kulturę słowa. – Warszawa, 1962.
- Drake M.* Population Studies from Parish Registers. – London, 1982.
- Dr. Antoni J.* Ks. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim // *Opowiadania Historyczne. Seria szósta*. – Lwów, 1887. – S. 43–108.
- Dubert I.* Geografia form rodzinnych w Hiszpanii w latach 1752–1860 // *Przeszłość Demograficzna Polski*. – 2003. – T. 24. – S. 75–102.
- Dupâquier J.* Introduction à la démographie historique. – Paris, 1974.
- Dupâquier J.* Pour la démographie historique. – Paris, 1984.

- Dupâquier J.* Introduction // Histoire de la population Française. T. I: Des origines a la Renaissance. – Paris, 1988.
- Ernst N.* Die ersten Einfälle der Krymtataren in Südrussland // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1913. – T. III.
- Fairchilds C.* Domestic Enemies. Servants and their Masters in Old Regime France. – Baltimore, 1984.
- Fauve-Chamoux A.* Służba domowa w Europie od XVI wieku: dzieje i źródła zjawiska // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 2008. – S. 315–328.
- Fijalek J.* Pabianice i włość pabianicka drugiej połowy XVII w i XVIII w. // Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego. – Łódź, 1952. – № 4.
- Fisher A. W.* Muskow and Black Sea Slave Trade // Canadian-American Slavic Studies, 1972. – Vol. 6, № 4. – P. 575–594.
- Flandrin J.-L.* Familles. Parenté, maison, sexualité dans l'ancienne société. Edition du Seuil, 1976.
- Flandrin J.-L.* Historia rodziny / Przeł. Agnieszka Kuryś. – Warszawa, 1998.
- Fleury M., Henry L.* Des registres paroissiaux à l'histoire de la population // Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien. – Paris, 1956.
- Frątczak E.* Modelowanie cyklu życia jednostki i rodziny. Teoria i praktyka. – Warszawa, 1999.
- Furtak T.* Kilka zagadnień z demografii historycznej szlachty polskiej // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Lwów, 1937. – T. VI. – S. 31–58.
- Gąsiorowski L.* Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do najnowszych. – Poznań, 1839–1855. – T. I–IV.
- Giedroyc Fr.* Mór w Polsce. – Warszawa, 1899.
- Gieysztorowa I.* Badania demograficzne na podstawie metryk parafialnych // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. X. – 1962. – Z. 1–2. – S. 108–121.
- Gieysztorowa I.* Źródła i szacunki w badaniach osadnictwa i demografii Polski XVI i XVIII w. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. X. 1962. – Z. 3–4. – S. 571–591.
- Gieysztorowa I.* Badania nad historią zaludnienia Polski // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. XI. – 1963. – Z. 3–4. – S. 522–562.
- Gieysztorowa I.* Niebezpieczeństwa metodyczne polskich badań metrykalnych XVII–XVIII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1971. – T. 19. – Z. 4 – S. 557–603.
- Gieysztorowa I.* Wstęp do demografii historycznej. – Warszawa, 1976.
- Gieysztorowa I.* Rodzina staropolska w świetle badań demograficznych. Zarys problematyki // Społeczeństwo staropolskie. – Warszawa, 1979. – T. II. – S. 159–175.
- Gieysztorowa I.* Sprawozdanie z konferencji poświęconej zastosowaniu technik komputerowych w badaniach historyczno-demograficznych XVII i XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1987. – T. 17. – S. 265–275.
- Gloger Z.* Encyklopedia staropolska. – Warszawa, 1903. – T. IV.
- Gołębiowski S.* Pamiętnik o Tomaszu Zamoyskim // Biblioteka Warszawska. – 1853. – Z. CLV.
- Górka O.* Uwagi orientacyjne o Tatarach polskich i obcych // Rocznik Tatarski. – 1930. – T. II.
- Górka O.* «Ogniem i mieczem a rzeczywistość historyczna. – Warszawa, 1933.
- Górka O.* Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1938. – T. VIII, z. 2.
- Goubert P.* Beauvais et le Beauvaisis de 1600 à 1730. Contribution à l'histoire sociale de la France du XVIIe siècle. – Paris, 1960.
- Goubert P.* Clio parmi les hommes. – Paris, 1976.
- Grabowski P.* Polska Niżna, albo osada Polska. – Kraków, 1859.
- Guldon Z.* Zmiany arealu uprawnego i zaludnienia w badaniach nad osadnictwem nowożytnym (W związku z pracą P. Szafrana) // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. X. – 1962. – № 3–4. – S. 653–661.
- Guldon Z.* Badania nad zaludnieniem Ukrainy w XVII wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – R. XIII. – 1963. – № 3. – S. 561–565.
- Guldon Z.* Uwagi w sprawie przydatności badawczej rejestrów poborowych z XVI w. // Zapiski Historyczne. – R. 1966. – T. XXXI, z. 1. – S. 73–79.
- Guldon Z., Krikun N.* Spis dymów prawobrzeżnej Ukrainy z roku 1775 // Studia Źródłoznawcze. – Warszawa, Poznań. – 1979. – T. XXIV. – S. 181–186.

- Hajnal J.* European marriage patterns in perspective // D.V. Glass and D.E.C. Eversley (eds.) *Population in History*. – Chicago, 1965. – P. 101–143.
- Hammel E. A., Laslett P.* Comparing household structures over time and between cultures // *Comparative Studies in Society and History*. – 1974. – V. 16. – P. 73–109.
- Hedemann O.* *Historia powiatu brasławskiego*. – Wilno, 1930.
- Hedemann O.* *Dzisiaj i Druja, magdeburskie miasta*. – Wilno, 1934.
- Henry L.* *Manuel de demographie historique*. – Paris, 1967.
- Henry L.* *Historical demography // Population and social change*, ed. D. V. Glass, R. Revelle. – Cambridge, Mass, 1972.
- Herlihy D.* *Family // "American Historical Review"*, 1991. – T. XXXXVI. – P. 1–16.
- Herlihy D.* *Medieval Household*. Cambridge, Mass. – London, 1985.
- Herlihy D.* *Family Solidarity in Medieval Italian History // Ekonomy, Society and Government in medieval Italy*, ed. D. Herlihy, R. S. Lopez, V. Slessarev. – Kent, 1969. – P. 173–184.
- Higounet-Nadal A.* *Périgueux aux XIV et XV siècle: Etudes de démographie historique*. – Bordeaux, 1978.
- Hill B.* *Servants. English Domestic in the Eighteenth Century*. – Oxford, 1996.
- Hoagland H.* *Mechanisms of Population Control // «Daedalus»*, Summer 1964. – P. 812–829.
- Hobsbawm E. J.* *From Social History to the History of Society // Daedalus*, 1971 (100). – P. 20–45.
- Hodgson D.* *Demography as social science and policy science // Population and Development Review*. – 1983. – Vol. 9. – № 1. – P. 1–34.
- Horn M.* *Zaludnienie województwa Białego w 1630 r. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. 1959. – Poznań, 1960 – T. XXI. – S. 67–97.
- Horn M.* *Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–1647 // Studia i materiały do historii wojskowości*. – Warszawa, 1962. – T. VIII, cz. 1. – S. 3–71.
- Horn M.* *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964.
- Horn M.* *Epidemie chorób zakaźnych na Rusi Czerwonej w latach 1600–1647 // Studia Historyczne*. – 1968. – R. XI. – Z. 1 (40). – S. 13–31.
- Horn M.* *Rozwój demograficzny i struktura wyznaniowo-narodowościowa mieszczaństwa na ziemiach ukraińskich Korony w latach 1569–1648 // «Studia z filologii rosyjskiej i słowiańskiej*. T. XIV: Z problemów ukrainoznawstwa. – Warszawa, 1987. – S. 67–84.
- Hoszowski St.* *Dynamika rozwoju zaludnienia Polski w epoce feudalnej (X–XVII w.) // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – 1951. – T. XIII. – S. 137–198.
- Hoszowski St.* *Kłęski elementarne w Polsce w latach 1587–1648 // Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckemu w 70 rocznicę urodzeń / Pod red. Z. Bunowej i in.* – Warszawa, 1960. – S. 453–465.
- Inglot St.* *Stosunki społeczno-gospodarcze w dobrach biskupstwa wrocławskiego w pierwszej połowie XVII w. // Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie*. – Dział II. – Lwów, 1927. – T. III – № 4. – S. 22–42.
- Izidorczyk A.* *Rodzina chłopska w Małopolsce w XV–XVI wieku // Społeczeństwo staropolskie*. – Warszawa, 1983. – T. III. – S. 7–27.
- Izidorczyk A.* *Pozycja służby w rodzinie chłopskiej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku // Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej*. – Lublin, 1987. – S. 161–165.
- Izidorczyk-Kamler A.* *Praca najemna na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Kwartalnik Historyczny*. – 1990. – T. 97 (1–2). – S. 3–31.
- Jabłonowski A.* *Pisma*. – Warszawa, 1911. – T. IV.
- Jabłonowski A.* *Ziemia wołyńska w połowie XVI wieku // Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1877. – T. VI. – S. VII–CIX.
- Jabłonowski A.* *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemia Ruskie. Wołyń i Podole // Źródła dziejowe*. – Warszawa, 1889. – T. XIX. – S. 7–128.
- Jabłonowski A.* *Historia Rusi południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. – Kraków, 1912.
- Janczak J. K.* *Dom, gospodarstwo i rodzina wiejska w Wieluńskim u schyłku XVIII wieku // Celem nauki jest człowiek ... Studia z historii społecznej i gospodarczej ofiarowane Helenie Madurowicz-Urbańskiej / Red. P. Franaszek*. – Kraków, 2000. – S. 117–129.

- Jop S. Przemiany demograficzne w Kocku od XV do XX wieku // Studia z dziejów Kocka / Pod red. Ryszarda Szczygła. – Lublin, 2003. – S. 49–62.
- Kamler A. Chłopi jako pracownicy najemni na wsi małopolskiej w XVI i pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005.
- Karpiński A. Biedota miejska wobec zaraz i innych kłesk żywiolowych w Warszawie w latach 1526–1655 // Rocznik Warszawski. – R. XVI. – 1981. – S. 81–121.
- Karpiński A. Kobieta w mieście polskim w drugiej połowie XVI i w XVII wieku. – Warszawa, 1995.
- Karpiński A. W walce z niewidzialnym wrogiem. Epidemie chorób zakaźnych w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa demograficzne, społeczno-ekonomiczne i polityczne. – Warszawa, 2000.
- Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997.
- Kleczyński J. Poglówne generalne w Polsce i oparte na niem popisy ludności // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Ser. II. – Kraków, 1894. – T. V. – S. 240–262.
- Klukowski Z. Opis dżumy w Lublinie w r. 1625 // Archiwum Historii i Filozofii Medycyny. – 1927. – T. V. – № 1. – S. 1–5.
- Kochanowicz J. Chłoptwo – rozważania wokół definicji // «Historyka». – 1983. – T. XIII. – S. 53–66.
- Koczerska M. Rodzina szlachecka w Polsce późnego średniowiecza. – Warszawa, 1975.
- Kolankowski L. Dzieje chanatu krymskiego Girejów w XV i XVI wieku // Sprawozdanie Akademii Umiejętności w Krakowie. – 1918. – T. XXIII. – № 5. – S. 7–21.
- Kolankowski L. Problem Krymu w dziejach jagiellońskich // Kwartalnik Historyczny. – R. XLIX. – Lwów, 1935. – S. 279–300.
- Kopczyński M. Dwór a rodzina chłopska – przymus i koegzystencja // Dwór, plebania, rodzina chłopska / Red. M. Ślusarska. – Warszawa, 1998. – C. 13–26.
- Kopczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII–XVIII wieku. – Warszawa, 1998.
- Kopczyński M. Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy szlacheckich dworów w XVII i XVIII wieku // Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Cz. 1. Od średniowiecza do wieku XVIII / Pod red. Marii Dąbrowskiej i Andrzeja Klondera. – Warszawa, 2002. – S. 81–95.
- Koral P. Rodzina szlachecka w województwie sieradzkim i ziemi wieluńskiej w świetle rejestrów pogłównego z 1673 r. // Przegląd Historyczny. – 1995. – T. LXXXVI. – S. 361–367.
- Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Lwów; Warszawa; Kraków, 1923. – T. I.
- Kossakowski St. Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich. – Warszawa, 1859–1872. – T. I–III.
- Kot S. Rzeczpospolita Polska w literaturze politycznej Zachodu. – Kraków, 1919.
- Kowecka E. Dwór «najrządniejszego w Polsce magnata». – Warszawa, 1991.
- Kracik J. Pokonać Czarną Śmierć. Staropolskie postawy wobec zarazy. – Kraków, 1991.
- Ks. Krolik L. Organizacja dekanalna diecezji Luckiej i Brzeskiej w XVII i XVIII wieku. – Lublin, 1981.
- Kubala L. Czarna Śmierć // Szkice historyczne. Seria I–II. – Warszawa, 1923. – S. 327–335.
- Kuchowicz Z. Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województw łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII wieku. – Łódź, 1961.
- Kuchowicz Z. Heroina kontrreformacji – Anna Alojza Ostrogska // Wizerunki niepospolitych niewaist. – Łódź, 1972. – S. 183–193.
- Kuchowicz Z. O biologiczny wymiar historii. – Warszawa, 1985.
- Kuchowicz Z. Obyczaje i postacie Polski szlacheckiej XVI–XVIII wieku. – Warszawa, 1993.
- Kuczyński S. M. Tatarzy pod Zbarażem // Przegląd Historyczno-wojskowy. – Warszawa, 1935. – T. VIII, z. 1.
- Kukło C. Próba sondażowego określenia wartości wybranych zespołów metrykalnych do badań nominatywnych // Przeszość Demograficzna Polski. – 1981. – T. 13. – S. 125–140.
- Kukło C. Rodzina w osiemnastowiecznej Warszawie. – Białystok, 1991.
- Kukło C. Kobieta samotna w społeczeństwie miejskim u schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej. Studium demograficzno-społeczne. – Białystok, 1998.
- Kukło C. Odmienność rytmów rozwoju? Rodziny europejskie, rodziny polskie na przełomie XVIII i XIX wieku // Rodzina – prywatność – intymność. Dzieje rodziny w kontekście europejskim / Red. D. Kałwa et al. – Warszawa, 2005. – S. 11–29.
- Kukło C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. – Warszawa, 2009.

- Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski (do początków XIX wieku) // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – 1951. – T. 13. – S. 23–110.
- Kula W.* Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. – Warszawa, 1983.
- Kulejewska-Topolska Z.* Nowe lokacje miejskie w Wielkopolsce od XVI do końca XVIII w. – Poznań, 1964.
- Kulesza-Woroniecka I.* Obraz dworu magnackiego w pamiętnikach i wspomnieniach osiemnastowiecznych // *Patron i dwór. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod red. Ewy Dubas-Urwanowicz i Jerzego Urwanowicza*. – Warszawa, 2006. – S. 231–241.
- Kulesza-Woroniecka I.* Pozycja służby w strukturze i organizacji dworu magnackiego w XVIII wieku // *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze*. – Warszawa, 2008. – S. 329–340.
- Kumor B.* Przepisy prawne w sprawie chrztu dzieci w XVI–XVII w. // *Przeszość Demograficzna Polski*. – 1976. – T. 9.
- Kurtyka J.* Tęczyńscy. Studium z dziejów polskiej elity możnowładczej w średniowieczu. – Kraków, 1997.
- Kusmaul A.* Servants in Husbandry in Early Modern England. – Cambridge, 1981.
- Kwaśny Z.* Rodzina chłopska na Śląsku w XVIII i w pierwszej połowie XIX w. // *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*. T. 2. Przemiany społeczne a model rodziny / Red. A. Żarnowska. – Gdańsk; Toruń, 1995. – S. 23–32.
- Lachiver M.* La Population de Meulan du XVII-e au XIX-e Siècle. – Paris, 1969.
- Landry A.* La revolution demographique. – Paris, 1974.
- Lasocki Z.* O Tatarach d-ra Górki. – Kraków, 1935.
- Laslett P.* The World We Have Lost. – London, 1965.
- Laslett P.* Introduction: The history of the family // *Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time*. – Cambridge, 1972. – P. 1–89.
- Laslett P., Wall R.* Household and Family in Past Time: Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan, and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe. – Cambridge, 1972.
- Laszuk A.* Szlachta w województwie Krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 r. // *Przegląd Historyczny*. – Warszawa, 1988. – T. LXXIX, z. 3. – S. 425–456.
- Laszuk A.* Ludność województwa podlaskiego w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1999.
- Lebrun F.* Od demografii historycznej ku historii postaw populacyjnych 1952–1982 // *Przeszość Demograficzna Polski*. – 1984. – T. 15. – S. 162–167.
- Lemaitre N.* Un horizon bloqué. Ussel et la montagne limousine aux 17–18 s. – Ussel, 1978.
- Liedke M.* Strategie małżeńskie magnaterii w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie wczesnonowożytnej. Problemy badawcze // *Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku*. – Warszawa, 2008. – S. 59–74.
- Lernet J.* Rozprawa o morze // *Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk*. – 1817. – T. XI. – S. 1–258.
- Lorcin M.* Th. Vivre et mourir en Lyonnais à la fin du Moyen Âge. – Paris, 1981. – P. 13–19.
- Ładogórski T.* Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku. – Wrocław, 1958.
- Ładogórski T.* Odpowiedź Pani Irenie Gieysztorowej // *Przeszość Demograficzna Polski*. – 1975. – T. 7. – S. 305–310.
- Łowmiański H.* Wchody miast Litewskich // *Ateneum Wileńskie*. – 1923. – R. I. – № 3–4. – S. 398–466.
- Łowmiański H.* Handel Mohylewa w XVI w. // *Studia Historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. – Kraków, 1938. – T. 2. – S. 517–547.
- Łowmiański H.* Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI wieku jako źródło do dziejów zaludnienia // *Midiaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*. – Warszawa, 1960. – S. 425–435.
- Łowmiański H.* Początki Polski. Z dziejów Słowian w I tysiącleciu n. e. – Warszawa, 1967. – T. 3.
- Łoziński W.* Życie polskie w dawnych wiekach. – Kraków, 1964.
- Łoziński W.* Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / W opracowaniu Janusza Tazbira. – Warszawa, 2005.
- Maciejowski W. A.* Historia prawodawstw słowiańskich. – Warszawa, 1832. – T. II.

- Maciejowski W. A. Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów – T. II. – Petersburg; Warszawa, 1842.
- Maitland F. W. Domesday book and beyond: Three essays in the early history of England. – University Press, 1897.
- Makiła D. Władza wykonawcza w Rzeczypospolitej. Od połowy XVII w. do 1763 r. // Studium historyczno-prawne. – Toruń, 2003. – S. 95–99.
- Makiła D. «Dwór» i «patronat». Dwa historyczno-socjologiczne pojęcia w historyczno-prawnym naświetleniu // Patron i dwór: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod red. Ewy Dubas-Urwanowicz i Jerzego Urwanowicza. – Warszawa, 2006. – S. 179–186.
- Malinowska M. Porwania jako strategię matrymonialne w XVII-wiecznej Polsce i we Francji // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. – Warszawa, 2008. – S. 75–90.
- Małowist M. Kaffa-kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475. – Warszawa, 1947.
- Markowska D. Rodzina wiejska na Podlasiu 1864–1964. – Wrocław, 1970.
- Maza S. C. Servant and Masters in Eighteenth-Century France. The Uses of Loyalty. – Princeton, 1983.
- Mączak A. Dwór w systemach władzy i kultury europejskiej XVI i XVII wieku. Przegląd najnowszych badań // Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej. – Lublin, 1947. – S. 167–178.
- Mączak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI–XVIII w. – Warszawa, 1994.
- Mączak A. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej. – Wrocław, 2003.
- McBride T. The Domestic Revolution. The Modernization of Household Service in England and France 1820–1920. – London, 1976.
- Messance M. Recherches sur la population des généralités d'Auvergne, de Lyon, de Roan et quelques provinces et villes du royaume, avec des réflexions sur la valeur du bled tant en France qu'en Angleterre depuis 1674 jusqu'en 1764. – Paris, 1766.
- Michalewicz J. Elementy demografii historycznej. – Warszawa, 1979.
- Michałowska A. Rodzina żydowska w Radoszkowicach w końcu XVIII wieku // Kwartalnik Historyczny. – 2003. – T. 110 (1). – S. 59–74.
- Mitterauer M. Familie and Arbeitsteilung: historischvergleichende Studien // Kulturstudien. – Wien, 1992.
- Moheau. Recherches et considération sur la population de la France, 1778, publié avec introduction et table analytique par René Gonnard. – Paris, 1912.
- Morzy J. Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – Poznań, 1965.
- Nagata M. L. One of the Family: Servants and Service in Early Modern Japan // The History of the Family. – 2005. 10, issue 4. – P. 355–365.
- Namaczyńska St. Kronika kłęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1648–1696. – Lwów, 1937.
- Niesiecki K. Herbarz polski z dodatkami przez J. N. Bobrowicza. – Lipsk, 1839–1843. – T. 1–10.
- Notestein F. W. Population – the long view, in food for the world / Ed. Theodore W. Schultz. – Chicago, 1945.
- Ochmański J. W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI w. // Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Łowmiańskiego. – Warszawa, 1958. – S. 219–277.
- Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – R. 5. – Warszawa, 1960. – S. 349–398.
- Ochmański J. Renta feudalna i gospodarstwo dworskie w dobrach biskupstwa wileńskiego od końca XIV do połowy XVI wieku // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Historia, z. 5. – Poznań, 1961. – S. 38–39.
- Olszewski T. Człowiek i jego środowisko. Ekologia społecznego bytu – zarys geograficzny. – Warszawa, 1971.
- Olszewska-Dyoniziak B. Człowiek – kultura – osobowość. Wstęp do klasycznej antropologii kulturowej. – Kraków, 1991.

- Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. – Kraków, 1858–1859.
- Pawiński A.* Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym // Źródła Dziejowe. – Warszawa, 1883. – T. XII. – Rozdział II. – S. 61–127.
- Pavlik Z.* Demograficzne, geograficzne, ekonomiczne i społeczne problemy spisów ludności w rozwoju historycznym // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – 1967. – T. XXVIII. – S. 11–30.
- Pazyra S.* Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX w. // Badania Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Lwów, 1939. – T. 34. – S. 275–303.
- Perrenoud A.* La population de Genève du seizième au début du dix-neuvième siècle. Etude démographique. T. I: Structures et mouvements. – Genève, 1979.
- Petrauskas R.* Stosunki pokrewieństwa // Kultura Wielkiego księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy. – Kraków, 2006.
- Peyronnet J. C.* Famille élargie ou nucléaire? Revue d'histoire moderne et contemporaine, 1975. – P. 568–584.
- Piątkowski A.* Posiadłości ziemskie miasta Elbląga w XVII–XVIII wieku. – Wrocław, 1972.
- Plakans A., Wetherell C.* The Search for Place: East European Family History, 1800–2000 // Family History Revisited. Comparative Perspectives / Red. R. Wall et al. – Newark, 2001. – S. 257–281.
- Play Le F.* La Réforme sociale. – Paris, 1859.
- Polaczkówna M.* Wahania klimatyczne w Polsce w wiekach średnich // Prace geograficzne, wydawane przez prof. Romera. – 1925. – T. 2. – Z. V. – S. 1–80.
- Polska encyklopedia szlachecka.* W 12 t. – Warszawa, 1936–1939. – T. IV–XII.
- Polski Słownik Biograficzny.* – Kraków, 1937. – T. III/I. – S. 363–367.
- Popiołek B.* Rodzina szlachecka w świetle testamentów XVII–XVIII wieku // Rodzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze / Pod red. C. Kuklo. – Warszawa, 2008. – S. 139–152.
- Pośpiech A., Tygielski W.* Funkcje społeczne dworu magnackiego XVII–XVIII wieku // Przegląd Historyczny. – 1978. – T. 69, z. 2 – S. 215–237.
- Prusiewicz A.* Zamki i fortece na Wołyniu. – Łuck, 1922.
- Puczyński B.* Ludność Brzeżan i okolicy w XVII i XVIII w. // Przeszłość Demograficzna Polski. – 1971. – T. 4. – S. 177–214; 1972. – T. 5. – S. 15–64; 1974. – T. 6. – S. 3–52.
- Pułaski K.* Stosunki Polski z Tatarszczyzną, w połowie XV wieku // Ateneum, 1882. – T. II.
- Reher D. S.* Perspectives on the Family in Spain, Past and Present. – Oxford, 1997.
- Rej M.* Żywot człowieka poczciwego. – Wrocław, 1965.
- Rolle A. J.* Zameczki podolskie na kresach mułtańskich. – Warszawa, 1880.
- Rowland D. T.* Family Diversity and the Life Cycle // Journal of Comparative Family Studies. – 1991. – № 12 (1). – P. 1–14.
- Rulikowski E.* Dawne drogi i zslaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne // Ateneum. – Wilno, 1878. – T. III. – S. 502–528; T. IV. – S. 58–84.
- Rusiński W.* O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII w. // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. – Poznań, 1954. – T. XVI. – S. 113–147.
- Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.). – Warszawa, 1953.
- Saito O.* Two Kinds of Stem-Family System? Traditional Japan and Europe Compared // Continuite and Change, 1998. – 13, I. – S. 167–186.
- Samsonowicz H.* Struktura majątkowa mieszkańców Przemysła w drugiej połowie XV w. // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. – Vol. XLV, sectio F. – S. 265–275.
- Sarcevičienė J.* Kobieta // Kultura Wielkiego księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy / Red. V. Ališauskas et al. – Kraków, 2006. – S. 255.
- Sejdamet D.* Krym, Przeszłość, teraźniejszość i dążenia niepodległościowe Tatarów krymskich. – Warszawa, 1930.
- Senkowski J.* Uniwersał poboru pogłównego z 1590 roku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1970. – T. XVIII. – S. 61–84.
- Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.* – Warszawa, 1890.
- Słownik języka polskiego przez M. Samuela Bogumiła Linde.* – Warszawa, 1808. – T. I. – Cz. II.
- Sondel J.* Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków. – Kraków, 1997.
- Stecki T.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. Serya 2. – Lwów, 1871.

- Stone L. *The Family, Sex, Marriage in England 1500–1800*. – London, 1977.
- Styś W. *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej i jej gospodarstwa*. – Wrocław, 1959.
- Sułowski Z. O finansowej genezie polskiej rejestracji zgonów // *Przeszłość Demograficzna Polski*. – 1976. – T. 9 – S. 57–66.
- Sutherland D. E. *Americans and their Servants: Domestic Service in the United States from 1800 to 1920*. – Baton Rouge, 1981.
- Szafran P. Inwentarze czy rejestry poborowe? // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1962. – R. X. – № 3–4. – S. 53–71.
- Szewczuk J. *Kronika kłesk elementarnych w Galicji w latach 1722–1848*. – Lwów, 1939.
- Szczypiorski A. Na marginesie książki S. Szymkiewicza (o spisie ludności w roku 1792) // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 1960. – R. VIII. – № 4. – S. 583–607.
- Szczypiorski A. *Badania ksiąg metrykalnych a obliczenia ludności Polski w wieku XVII i XVIII* // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1962. – R. X. – № 1–2. – S. 53–73.
- Szczygiel R. *Konflikty społeczne w Lublinie w pierwszej poł. XVI w.* – Warszawa, 1977.
- Sznajderman M. *Zaraza. Mitologia dżumy, cholery i AIDS*. – Warszawa, 1994.
- Szołtysek M. Teoria rodziny w ujęciu Petera Lasletta i the Cambridge Group «angielska tajna broń», jej krytycy i jej długie trwanie // *Przeszłość Demograficzna Polski*. – 2003. – T. 24. – S. 7–44.
- Szołtysek M. *Ludność parafii bujakowskiej w XVIII i XIX wieku. Między «unikalnym» systemem formowania się gospodarstw a swoistością pogranicza*. – Wrocław, 2003 (mpis pracy doktorskiej).
- Szołtysek M. *Central European Household and Family Systems, and the «Hajnal-Mitterauer Line: the Parish of Bujakow (18th–19th Centuries)»* // *History of the Family*, 12, 2007. – № 1. – S. 19–42.
- Szołtysek M., Biskup D. *Różnorodność czy tożsamość? Chłopskie gospodarstwo domowe na ziemiach Rzeczypospolitej i Śląska pod koniec XVIII wieku* // *Podzina i gospodarstwo domowe na ziemiach polskich w XV–XX wieku. Struktury demograficzne, społeczne i gospodarcze* / Pod red. C. Kuklo. – Warszawa, 2008. –S. 363–390.
- Szulc St. *Wpływ wieku kobiet w chwili zawarcia małżeństwa na płodność małżeńską i rodność* // *Przegląd Statystyczny*. – 1938. – T. I. – № 1. – S. 63–77.
- Szymczak M. *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*. – Warszawa, 1966.
- Szymkiewicz S. *Warszawa na przełomie XVIII i XIX w. w świetle pomiarów i spisów*. – Warszawa, 1959.
- Tkacz B. *Zarazy w Polsce do końca XVIII wieku. Próba ustalenia chorób zakaźnych, które panowały nagminnie na ziemiach polskich w świecie materiałów historycznych* (mpis pracy doktorskiej 1960 r.; Główna Biblioteka Lekarska w Warszawie).
- Topolski J. *Położenie i walka klasowa chłopów w XVIII w. w dobrach arcybiskupa gnieźnieńskiego*. – Warszawa, 1956.
- Tyszkiewicz J. *Uwagi o historii medycyny w Polsce* // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 1975. – T. XXIII. – № 2. – S. 245–254.
- Tyszkiewicz J. *Człowiek w środowisku geograficznym Polski średniowiecznej*. – Warszawa, 1981.
- Tyszkiewicz J. *Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej*. – Warszawa, 1983.
- Trzebiński St. *Medycyna w Polsce w świetle niektórych pamiętników XVII wieku* // *Archiwum historii i filozofii Medycyny*. – Poznań, 1924. – T. I, z. I. – S. 34–52.
- Ullrich V. *Entdeckungsreise in den historischen Alttag* // *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 1985. – № 6. – P. 403–414.
- Umińska B. *Pozycja kobiety w tradycyjnym prawie żydowskim* // *Studia z Dziejów Żydów w Polsce*. – 1995. – T. 1. – S. 149–167.
- Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. *Spisy* / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002.
- Vielroze E. *Przyczynek do demografii szlachty polskiej* // *Przegląd Statystyczny*. – 1938. – T. I. – S. 328–342.
- Vielroze E. *Przyczynek do demografii wsi polskiej w XVIII wieku* // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – 1952. – T. XIV. – S. 122–135.
- Vielroze E. *Ludność Polski od X do XVIII wieku* // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. – 1957. – R. 5. – № 1. – S. 3–49.

- Voban S. P. de. *Projet d'une Dixme Royale*. – Paris, 1707.
- Wachowiak B. Ludność wiejska okręgu białogardzkiego w połowie XVII wieku // *Zapiski Historyczne*. – 1971. – T. 36, 1. – S. 7–45.
- Walawender A. Badania kłesk elementarnych (metoda i znaczenie) // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – 1931. – T. I. – S. 79–88.
- Walawender A. Kronika kłesk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450–1586. I. Zjawiska meteorologiczne i pomorzy (z wykresami). – Lwów, 1932; II. Zniszczenia wojenne i pożary (z wykresami). – Lwów, 1935.
- Wall R. Transformation of the European Family across the Centuries // *Family History Revisited. Comparative Perspectives* / Red. R. Wall et al. – Newark, 2001. – S. 217–241.
- Waszak S. Dzietność rodziny mieszczańskiej w XVI i XVII w. i ruch naturalny ludności miasta Poznania w końcu XVI i w XVII wieku // *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – 1954. – T. XVI. – S. 316–384.
- Weymann St. Pierwsze ustawy poglównego generalnego w Polsce (rok 1498, 1520) na tle ówczesnego systemu podatkowego // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*. – 1956. – T. XVIII. – S. 11–74.
- Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji w 1640 r. / Opracował Adam Przyboś. – Warszawa, 1985.
- Wiesiołowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania. – Warszawa, Poznań, 1982.
- Wiesiołowski J. Mieszkańcy Kłodawy w początku XVI w. // *Rocznik Koniński*. – 1982. – T. 10. – S. 194–214.
- Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895.
- Woźniak A. Rodzina i gospodarstwo chłopskie na mazowieckiej wsi pańszczyźnianej XVIII wieku // *Etnografia Polska*. – 1974. – T. 18. – S. 47–55.
- Wrigley E. A. Note sur le travail du groupe de Cambridge pour l'histoire de la population et des structures sociales // *Annales Demographie historique*. – 1966. – P. 187–191.
- Wrigley E. A. *Nineteenth Century Society: Essays in the Use of Quantitative Methods for the Study of Social Data*. – Cambridge, 1972.
- Wrzesiński Sz. *Oddech Śmierci. Życie codzienne podczas epidemii*. – Kraków, 2008.
- Wyczański A. Rodzina w Europie w XVI–XVIII wieku // *Europa i świat w początkach epoki nowożytnej* / Red. A. Mączak. Część I. – Warszawa, 1991. – S. 10–38.
- Wyczański A. *Wieś polskiego Odrodzenia*. – Warszawa, 1969.
- Wyczański A. *Szlachta polska XVI wieku*. – Warszawa, 2001.
- Wyczański A., Wyrobisz A. La famille et la vie économique // *Studia Historiae-Oeconomicae*. – 1983 (1985). – T. 18. – S. 46
- Wyrobisz A. Rola miast prywatnych w Polsce w XVI i XVII w. // *Przegląd Historyczny*. – 1974. – T. 65, z. 1 – S. 19–45.
- Zajączkowski A., Reychman J. *Zarys dyplomatyki osmańsko-tureckiej*. – Warszawa, 1955.
- Zieliński M. G. *Cudzoziemcy w życiu codziennym Rzeczypospolitej doby stanisławowskiej*. – Bydgoszcz, 2004.
- Żychliński T. *Złota księga szlachty polskiej*. – Poznań, 1879–1908. – T. 1–31.
- Żytkowicz L. Recenzja pracy Hedemanna, Dzisna i Druja // *Ateneum Wileńskie*. – 1935. – R. 10. – S. 422–451.

Список ілюстрацій

1. Молода панна з друзками. Дереворит з твору Antoniego Möllera «Omnium statuum ornatus» (Gdańsk, 1601): Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
2. Князівна Анна-Алоїза Острозька. Портрет першої половини XVII століття з колекції Доменіканського монастиря м. Ярослав: Kazimierz Gottfried. Anna Ostrogska wojewodzina wołyńska. – Jarosław, 1939
3. Ян-Кароль Ходкевич. Копія XVIII століття з портрета 1620 р.: Львівський історичний музей
4. Князь Василь-Костянтин Острозький. Копія XVIII століття з портрета XVII століття: Львівський історичний музей
5. Софія Тарновська, дружина князя Василя-Костянтина Острозького. Копія XVIII століття з портрета XVII століття: Платон Белецкий. Украинская портретная живопись XVII–XVII вв. – Ленинград, 1981
6. Алегоричне зображення подружніх стосунків. Дереворит з твору Antoniego Möllera «Omnium statuum ornatus» (Gdańsk, 1601): Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
7. Князь Костянтин Іванович Острозький, гетьман Великого князівства Литовського. Портрет XVI століття: Львівський історичний музей
8. Князь Олександр Васильович Острозький. Копія XVIII століття з портрета кінця XVI – початку XVII століття: Kazimierz Lewicki. Ks. Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – T. VII
9. Анна Костчанка, дружина князя Олександра Васильовича Острозького. Портрет першої половини XVII століття з колекції Доменіканського монастиря м. Ярослав: Kazimierz Gottfried. Anna Ostrogska wojewodzina wołyńska. – Jarosław, 1939
10. Породілля з повитухами. Дереворит з твору Stefana Falimierza «O ziołach» (Kraków, 1534): Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
11. По народженні дитини. Дереворит з твору Jakuba Kazimierza Haura «Skład abo skarbiec oekopomiej ziemianskiej (1693)»: Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
12. Розп'яття з сім'єю Прухницьких. 1742. Невідомий художник. Режим доступу до ілюстрації: [https://picasaweb.google.com/118281421196147939983/Ukrainian portraits#5187679887152667058](https://picasaweb.google.com/118281421196147939983/Ukrainian%20portraits#5187679887152667058)
13. Молитва матері за дітей. Сюжет з ікони невідомого художника XVII ст. «Богоматір та сцени раю з Агафією». Режим доступу до ілюстрації: [https://picasaweb.google.com/118281421196147939983/Ukrainian portraits#5187679874267765106](https://picasaweb.google.com/118281421196147939983/Ukrainian%20portraits#5187679874267765106)
14. Кухня в шляхетському маєтку. Дереворит з 1648 р.: Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
15. Панська садиба XVI ст. Дереворит з твору Piotra Krescentyna «Księgi o gospodarstwie» (Kraków, 1549): Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998
16. Нянька і годувальниця з панськими дітьми. Дереворит з твору Antoniego Möllera «Omnium statuum ornatus» (Gdańsk, 1601): Maria Bogucka. Białogłowa w dawnej Polsce. – Warszawa, 1998

17. Службна шляхта: Władysław Łoziński. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005
18. Алегоричне зображення відданого слуги. XVI ст.: Władysław Łoziński. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005
19. Селяни на сінокосі: Władysław Łoziński. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 2005
20. План забудови Луцького околиного замку XVII ст. Реконструкція Бориса Сайчука: Б. Т. Сайчук. Реконструкція плану забудови Луцького околиного замку на середину XVI ст. та її персоніфікація // Луцький державний історико-культурний заповідник. – Луцьк, 1998
21. Алегоричне зображення: Смерть стинає дерево життя. Дереворит XVI ст.: Andrzej Karpiński. W walce z niewidzialnym wrogiem. – Warszawa, 2000
22. Транспортування хворого на чуму до шпиталу: Гравюра XVII ст.: Andrzej Karpiński. W walce z niewidzialnym wrogiem. – Warszawa, 2000
23. Лікар обстежує хворого на чуму. Гравюра XVI ст.: Andrzej Karpiński. W walce z niewidzialnym wrogiem. – Warszawa, 2000
24. Лікарі купують цілющі трави. Дереворит XVI ст.: Andrzej Karpiński. W walce z niewidzialnym wrogiem. – Warszawa, 2000
25. Титульна сторінка poradnika лікаря Себастьяна Петрица «Інструкція або наука, як діяти під час мору» («Instructia albo nauka, iak się sprawowac czasu moru» przez Doc. Sebastjana Petrycego Medyka. W Krakowie, Roku pańskiego 1613 p.): Andrzej Karpiński. W walce z niewidzialnym wrogiem. – Warszawa, 2000
26. Укріплення Перекопу. XVII ст. Гравюра з твору Cyaneas oder die am Bosphoro Thracico ligende hohe Stein-Klippen, von welchen zu sehen seyn gegen Mittag (Augsburg, 1687): Ара-тангел Кримський. Історія Туреччини. – Київ: Львів, 1996
27. Татарське житло. Гравюра XVIII ст.: Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1992. – Т. III.
28. Луцький замок: Малюнок Ю. І. Крашевського (1844 р.)
29. Мурована башта Острозького замку. Сучасне фото: Sylwia Zagórska. Halszka z Ostroga między faktami a mitami. – Warszawa, 2006
30. Дубенський замок. XVI ст. Сучасне фото (2004 р.): Sylwia Zagórska. Halszka z Ostroga między faktami a mitami. – Warszawa, 2006
31. Вежа Дубенського замку. XVI ст. Сучасне фото (2004 р.): Sylwia Zagórska. Halszka z Ostroga między faktami a mitami. – Warszawa, 2006
32. Замок в селі Біла Криниця Кременецького повіту. Гравюра XVIII ст.: Колекція гравюр Львівської Наукової бібліотеки ім В. Стефаника НАН України
33. Битва з татарами. Дереворит 1521 р.: Уладзімір Арлоў, Генадзь Сагановіч. Десяць якоў беларускай гісторыі. 862–918. Падзеі. Даты. Ілюстрацыі. – Вільня, 1999.
34. Схема руху татарських загонів: Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990.
35. Татари женуть полонених. Кінець XV ст.: Д. І. Яворницький. Історія запорозьких козаків. – Львів, 1991. – Т. II.
36. Кафа. Гравюра Габріеля Боденера 40-х років XVII ст.: Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990.
37. Яничари. Малюнок XVII ст.: Halil Inalcik. The Ottoman Empire. The classical age 1300–1600. – London, 1973
38. Сокальський замок. Гравюра 1579 р.: Уладзімір Арлоў, Генадзь Сагановіч. Десяць якоў беларускай гісторыі. 862–918. Падзеі. Даты. Ілюстрацыі. – Вільня, 1999.

На форзаці зображено мапу України 1648 р. Гільйома Левассера де Боплана. Гійом Левассер де Боплан. Опис України. – К., 1990.

На обкладинці використано малюнок Луцького замку художника Олександра Дешка.

Іменний покажчик

- Августин 8
Августиняк Уршуля, див. *Augustyniak Ursula*
Аврам 405
Аврам Тимофійович 472
Авди 214
Агнешка 318
Адам, див. Єло Букоємський Адам
Григорович
Адама Милковського, див. Милковський
Адам
Адама Урсола Рудецкого, див. Урсул
Рудецький Адам Федорович
Адамъ, див. Урсул Рудецький Адам
Федорович
Аквінський Тома 21
Аксак Григорій 175, 191
Аксак Матис 175
Алдерсон Артур С., див. *Alderson Arthur S.*
Александр-Кароль Ваза, королевич 345
Александрович Станіслав, див.
Alexandrowicz Stanisław
Александра, див. Сангушко Олександра
Романівна князівна
Александру Михаїловну Жоравницкую, див.
Жоравницька Олександра Михайлівна
Алхимовський N 460
Амбросина 322
Андреєц 225
Андреєвую Масалскую, див. Путятянка Ганна
Андреем Ферлеем, див. Фірлей Андрій
Андрею Заленскомъ, див. Заленський Андрій
Андрея 242
Андрея Гуляницького, див. Гуляльницький
Андрій
Андрея Немирича, див. Немирич Андрій
Андрея Брама, див. Бранський Андрій
Андрія 216
Андрієвський Августин 191
Андрій 243, 318, 322, 404, 450
Андрій Юхнович 336, 350
Андріяшев О. 40
Андрузька Марія Андріївна 457
Андрузька Тетяна 457
Андрузький Іван 494
Андрушиха 240
Анна 243, 297, 321, 322, 381
Анна з Магнушова 98
Анна з Соботки 100, 520
Анрі Луї, див. *Henry Luis*
Антип 251
Антон 440
Антонов А. И. 105, 123, 124
Антонович В. Б. 396
Андреєц Куцевич, див. Куцевич Андрій
Аньтона Фамєвича, див. Фамєвич Антон
Анътонъ 241, 262
Анъдреевого Скибъчина, див. Скибчин
Андрій
Анъдреевои Кошчинои, пнеи Татяне
Ивановне Рогозинского, див. Рогозинська
Тетяна Іванівна
Анъдрєя 262
Анъдрєя Мацкевича, див. Мацкевич Андрій
Апанович О. М. 358, 362, 376, 386, 394
Аполонія 292, 302
Арістотель 8
Аслан Вартересович 382
Атаманенко В. Б. 247, 273, 334, 362, 365, 366,
367, 368
Ахмет I 390

- Бабайко Іван 265
Бабинська Богдана Семенівна 457
Бабинська Катерина Андріївна 78, 457, 492, 522
Бабинська Марія 497
Бабинська Софія Андріївна 507
Бабинський Андрій Семенович 494
Бабинський Миколай 465
Баєвська Любка 516
Баєвська Марія Лецківна 509
Базючка 228
Байбузівна Анастасія 520
Байдич О. 366, 370, 395
Бакай Левко 410
Баковецький Павло Андрійович 464
Баковецькі 441
Бакуна 26, 239
Бакунович Ігнат 295
Бакуринський 302
Балабан Дмитро 494
Балабан Федір 178, 475
Балабанівна Марія 178
Балакир Яцько 408
Баран Андрій 406
Баран Бартломеї 199
Баранович А. І., див. Баранович О. І.
Баранович О. І. 41, 188, 229, 232, 233, 247, 248, 259, 266, 275, 279, 280, 282, 283, 287, 288, 289, 301, 354, 364, 367, 369, 399, 413, 419, 420, 422, 423, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 446, 457
Барановський Богдан, див. Baranowski Bogdan
Барановський Якуб 383
Бараш С. І. 327, 333, 334, 336, 340
Барбара 184
Барбара, див. Спитківна Барбара
Барбару Михаїловну Козинського, див. Козинська Барбара Михайлівна
Барко 183
Барнат 212, 238
Барсан Сидір Васильович 461
Барсанівна Марія Василівна 457, 516
Барсанівна Фенна Василівна 457, 519
Барсан Жоравницький Василь 479, 494
Батий (Бату) 357
Бартник Овтух 243
Бартоломей 297, 311, 318
Бартломеї Барань, див. Баран Бартломеї
Батьківські 440
Бевзо О. А. 11, 284, 333, 390, 391, 401, 402, 407
Бедрицька Ядвіга 457
Безими 193
Безуба Федориха 410
Безсмертний Ю., див. Бессмертный Ю. Л.
Белох Карл Юліус див. Beloch Karl Julius
Белчинський 445
Бельський Йоахим, див. Bielski Joachim
Бельський Мартин, див. Bielski Marcin
Бельські 390, 396
Беляев И. О. 362
Бендерманова Настася Олександрівна 317
Бенеш 183
Бердовський Матвій 476
Бережецька Горайнівна Любка 496
Бережецька Емілія 497
Бережецька Параска Іванівна 509
Бережецька Раїна 457
Бережецький Авраам 481
Бережецький Вавринець 477
Бережецький Іван 162
Бережецький Некрашевич Іван 481
Бережецький N 494
Бережецькі 443
Бережецького Ганьну Прокоповну 164
Бережков М. Н. 380, 381, 385, 386, 394
Бережницька Параска Іванівна 127, 509
Бережницька Полонія 434
Бережницька N Григорівна 483
Бережницький Григорій 494
Бережницький Юрій 434, 472
Бережницький Прокіп Григорович 164, 167, 181, 182, 494
Березівський 445
Березолупська Добрухна 457
Берескевич Мартин 193
Берестко Габріель Грицькович 180
Берестська Олександра Михайлівна 457
Беринда П. 23
Беринда П., див. Беринда П.
Берковський В. 215, 366
Беркнер Лутц, див. Berkner Lutz K.
Бершадский С. А. 298
Бессмертный Ю. Л. 8, 11, 17, 35, 89, 107, 234
Бжежанський 383
Бжеський 395
Биківна N Олександрівна 498
Биківська Єва 503
Бикович Василь 226
Бикович Ждан 240
Бикович Макар 240
Бикович Максим 226
Бикович Омелян 226
Бикович Пронько 226
Бикович Тимоха 240, 241
Бикович Труш 226
Бикович Федець 226

- Бикович Юско 240
 Бикович Яцько 226
 Биковичі 226
 Биковичівна Марина 240
 Биковичівна Просимья 240
 Билчинський N 457
 Биштрам Юрій 167
 Биштриковський Ян 481
 Биховець 390, 566, 583, 585, 587
 Былчина 262
 Быховець, див. Биховець
 Бычко 252
 Білецька Барбара 457, 502
 Білецька Галшка 457
 Білецька Кристина Олександрівна 458
 Білецька Настася 484, 500
 Білецька Настася Семенівна 458
 Білецький Богуш Павлович 494
 Білецький Василь 475
 Білецький Іван Семенович 127, 463, 481, 494
 Білецький Олександр (Олекса) 127, 494
 Білецький Петро 270
 Білецький Семен Прокопович 494
 Білецький Федір Іванович 461
 Білецькі 443
 Біликовичівна Свищовська Тетяна
 (Добріяна) Василівна 104, 127, 483, 498
 Білинський Федір Онікійович 494
 Білостоцька Анастасія Романівна 511
 Білостоцька Ганна (Овдотя) Ванківна 458,
 499, 518
 Білостоцька Ганна Іванівна 152, 458, 514
 Білостоцька Ганна Олехнівна 153, 458
 Білостоцька Ганна Прокіпівна 153
 Білостоцька Катерина Романівна 487, 508
 Білостоцька Любка Олехнівна 489, 492, 511
 Білостоцька Марина Іванівна 458, 483, 484,
 500
 Білостоцька Марина Олехнівна 153
 Білостоцька Марія Романівна 69, 458, 490,
 518
 Білостоцька Овдотя Ванківна 127
 Білостоцька Овдотя Романівна 484
 Білостоцька Овдотя Матвіївна 500
 Білостоцька Олена 341, 342
 Білостоцька Софія 458
 Білостоцька Уляна Романівна 458
 Білостоцька Федора Олехнівна 127, 458, 520
 Білостоцька N Ванківна 513
 Білостоцький Ванко Іванович 127, 494
 Білостоцький Василь Григорович 494
 Білостоцький Григорій 117
 Білостоцький Григорій Романович 494
 Білостоцький Ждан 182
 Білостоцький Ждан Іванович 117
 Білостоцький Іван 95, 117, 118, 494
 Білостоцький Іван Іванович 468, 494
 Білостоцький Іван Лецькович 495
 Білостоцький Іван Матвійович 117, 152, 462
 Білостоцький Лецько 495
 Білостоцький Матвій Романович 173, 463,
 495
 Білостоцький Микита Ванкович 472, 495
 Білостоцький Миколай Васильович 472
 Білостоцький Олехно Лецькович 495
 Білостоцький Прокіп Микитич 153, 463, 481
 Білостоцький Роман Іванович 127, 149, 238,
 495
 Білостоцький Федір Васильович 472
 Білостоцький Яцько 117, 152
 Білостоцький Яцько Ванкович 495
 Білостоцькі 51, 117, 118, 443
 Білоус Н. 289, 295, 316
 Біскуп Даріуш, див. *Biskup Darius*
 Біті-Герей 390
 Блез де Виженер див. *Виженер Блез де*
 Блендовський Олександр 296
 Ближинська Ганна 481, 495
 Блонський Ян. 191
 Блюм А. 37
 Бобовський Криштоф 118
 Бобовський Миколай 471
 Бобрикова 135
 Бобровник 243
 Бобровник Дем'ян 243
 Бобровник Катюха 243
 Бобровник Кузьма 243
 Бобровник Палажка 243
 Бобровник Самійло 243
 Бобровник Стефан 243
 Богдан 199, 212, 239, 404
 Богдя 26, 239
 Боговитин Богуш 50, 495
 Боговитини 50, 443
 Боговитинович Богуш 466
 Боговитин Козерадський Адам 70, 116
 Боговитин Козерадський Адам Климентович
 481, 495
 Боговитин Козерадський Андрій 25, 142,
 208
 Боговитин Козерадський Андрій
 Климентович 495
 Боговитин Козерадський Климент Войнич
 495
 Боговитин Козерадський Михайло Войнич
 117
 Боговитин Козерадський Федір Войнич 103,
 117, 470, 481, 495

- Боговитин Козерадський Федір Федорович
469, 495
- Боговитин Козерадський Ян-Война 495
- Боговитинівна Козерадська Барбара
Андріївна 458, 522
- Боговитинівна Козерадська Діана Янівна
486, 503
- Боговитинівна Козерадська Кристина
Андріївна 483
- Боговитинівна Козерадська Маруша
Федорівна 103, 458
- Боговитин Шумбарський Іван Богушович
481, 495
- Боговитин Шумбарський Іван Петрович 495
- Боговитин Шумбарський Михайло
Богушович 481
- Боговитин Шумбарський Михайло 81
- Боговитин Шумбарський Михайло Іванович
495
- Боговитин Шумбарський Михайло-Миколай
Михайлович 103, 153, 481, 495
- Боговитин Шумбарський Михайло Якович
495
- Боговитин Шумбарський Михайло 43
- Боговитин Шумбарський Павло-Памфіло
Якович 495
- Боговитин Шумбарський Стефан Іванович
495
- Боговитин Шумбарський Яків Петрович
470
- Боговитин Шумбарський Ян 477
- Боговитин Шумбарський Ян Павлович 495
- Боговитин Шумбарський Ян Янович 467
- Боговитинівна Шумбарська Богдана
Богушівна 458
- Боговитинівна Шумбарська Ганна-Єва
Михайлівна 458
- Боговитинівна Шумбарська Марина
Михайлівна 153
- Боговитинівна Шумбарська Марина
Стефанівна 458, 489, 514
- Боговитинівна Шумбарська Маруша
Михайлівна 522
- Боговитинівна Шумбарська Настася
Стефанівна 459
- Боговитинівна Шумбарська Раїна Михалівна
153
- Боговитинівна Шумбарська Софія Яківна
519
- Боговитинівна Шумбарська Федора 183, 191
- Боговитинівна Шумбарська Федора
Богушівна 49
- Боговитинівна Шумбарська Федора
Михайлівна 103, 215, 459
- Боговитинівна Шумбарська Федора Яківна
128, 505
- Боголепов М. А. 327
- Боголепов М. А., див. Боголепов М. А.
- Богуслав див. Радзивілл Богуслав
- Богуфал Ян 466
- Богуцька Марія, див. *Bogucka Maria*
- Богуцький Василь 471
- Богушевич 177
- Богушевич Андрій 466
- Богушевич Миколай 162
- Богушевич Станіслав 479
- Богушевичівна Галшка 118, 498
- Богушова 320
- Бодачевський Федір 480
- Бойер Абель, див. *Boyer Abel* 22
- Бойко І. Д. 249
- Бойс 197
- Бокиєв, див. Бокії Печихвостські
- Бокий 25
- Бокії Печихвостські 25, 51, 443
- Бокіївна Ганна Гаврилівна 493
- Бокіївна Печихвостська Ганна Янівна 504
- Бокіївна Печихвостська Катерина Гаврилівна
459
- Бокіївна Печихвостська Магдалена
Гаврилівна 459
- Бокій Дениславський Юрій 470, 495
- Бокій Зарецький Ян 396
- Бокій Олександр Сидорович 471
- Бокій Печихвостський Андрій Гаврилович
208
- Бокій Печихвостський Василь Іванович 496
- Бокій Печихвостський Гаврило 181, 182, 341
- Бокій Печихвостський Гаврило Васильович
104, 460, 481, 496
- Бокій Печихвостський Федір Васильович
150, 381, 496
- Бокій Печихвостський Филип 45
- Бокій Печихвостський Филип Гаврилович
208, 496
- Бокій Печихвостський Ян 107, 183
- Бокій Печихвостський Ян Федорович 103,
150, 463, 478, 481
- Болбас Ростоцький Василь 209
- Болбас Ростоцький Григорій 496
- Болбас Ростоцький Єреміяш 478
- Болбас Ростоцький Іван Григорович 462
- Болбас Ростоцький Олександр 496
- Болбас Ростоцький Федір 496
- Болбасівна Ростоцька Ганна Григорівна 459,
492, 493, 520
- Болбасівна Ростоцька Марина 508
- Болбасівна Ростоцька Марія 459, 487

- Болбасівна Ростоцька Марія Григорівна 495
 Болбасівна Ростоцька Настася 148, 459, 492, 522
 Болбасівна Ростоцька Орина 94, 95, 459, 491
 Болбошка Стефан 243
 Болда Іван 83
 Болобан 178
 Болобан Осекровський Іван 457, 476
 Болобанівна Осекровська Ганна Іванівна 459
 Болобанівна Осекровська Настася 486
 Болоховець Аврам Давидович 297, 298
 Бона королева 99
 Бонецький Адам, див. *Boniecki Adam*
 Болпан *de Gійом Левассер* 188, 338, 339, 344, 360, 371, 374, 377, 575
 Боратинський Зигмунт 320
 Борейко Кнерутський Богдан 172
 Борейко Кнерутський Остафій 496
 Борейко Кнерутський Федір 467
 Борис 251
 Борисенков Е. П. 326, 329
 Борисов А. А. 327
 Борзобагатий Красенський Василь Іванович 239, 496
 Борзобагатий Красенський Іван 316, 482
 Борзобагатий Красенський Іван Олехнович 45, 496
 Борзобагатий Красенський Іван Яцькович 244
 Борзобагатий Красенський Ілляш Олехнович 45
 Борзобагатий Красенський Ілляш Яцькович 161, 496
 Борзобагатий Красенський Олехно Яцькович 81, 127, 496
 Борзобагатий Красенський Степан Олехнович 45
 Борзобагатий Красенський Степан Яцькович 161
 Борзобагатий Красенський Яцько 496
 Борзобагаті 443
 Борзобагаті Красенські 81
 Борзобагатянка Красенська Ганна Іванівна 459, 484, 499, 500, 504
 Борзобагатянка Красенська Ганна Олехнівна 43, 81, 495
 Борзобагатянка Красенська Магдалена Олехнівна 459
 Борзобагатянка Красенська Марія Іванівна 459, 485, 490, 502
 Борзобагатянка Красенська Марія Олехнівна 45, 460, 491
 Борзобагатянка Красенська Раїна Олехнівна 460
 Борковський Єжи 442
 Боровицька Богдана 520
 Боровицька Марія Томилівна 460
 Боровицький Ждан 195, 459
 Боровой С. Я. 297
 Боровський 190
 Боровський Михайло 119
 Боровський Станіслав., див. *Borowski Stanislaw*
 Боровський Тимофій 119
 Бородатий Олешко 404
 Борсук Zenko 457
 Босий Іван 285
 Бося Богдан 251
 Боярський А. Я. 14
 Блюм А. 37
 Брайчевський М. Ю. 11, 249, 261
 Брам Андрій, див. Бранський Андрій Михайлович
 Брам (Бранський) Василь Михайлович 480
 Брами 49
 Бранницькі 195
 Бранська Ганна Павлівна 491
 Бранська Гелена 481, 488, 512
 Бранська Огрефіна 150
 Бранська (Збранська) Раїна Марківна 500
 Бранська Уляна Юрївна 504
 Бранський Андрій Михайлович 48, 49, 70, 496
 Бранський Григорій Михайлович 496
 Бранський Іван Семенович 496
 Бранський Івашко Іванович 150
 Бранський Михайло Іванович 496
 Бранський Павло 150
 Бранський Павло Васильович 208, 463
 Бранський Семен Михайлович 482, 496
 Бранський Юрій 496
 Бранський Ян (Іван) Григорович 496
 Бранські 443
 Бречка Мартин 406
 Бристам Станіслав 464
 Бродель Фернан 8, 12, 13, 278, 279, 281, 325, 332, 333, 343, 455
 Бродницька Ева, див. *Brodnicka Ewa* 124
 Бродський Матвій Петрович 473
 Брозовська Раїна 460
 Броневська Софія 321
 Броневський Фірлей 457
 Бронницька Анна 524
 Бронницька Марія 507
 Бронницька Ягнешка 490
 Бронницький Гаврило 464
 Бронницький Григорій 469
 Бронницький Федір Фурсович 262

- Бронський Янід 183
Броунов П. И. 327
Брукс Чарльз, див. *Brooks Charles Ernest Pelham*
 Бруяка Федір 469, 482
 Бугай Веремій 225
Будзинський Зигмунт, див. *Budzyński Zygmunt*
 Будзинський Ян 296
 Будзієвська Олександра 381
 Буковський Станіслав 317
 Букоємський Адам Григорович 475
 Буремльська Марина Олександрівна, князівна 460, 521
 Буремльська Марія (Марина) Дмитрівна, князівна 460
 Буремльський Андрій, князь 49
 Буремльський Андрій Андрійович, князь 470
 Буремльський Андрій Дмитрович, князь 148
 Буремльський Дмитро, князь 49, 148, 161, 321
 Буремльський Іван Дмитрович, князь 49, 463
 Буремльський Олександр Дмитрович, князь 49, 126, 465
 Буремльський Федір, князь 49
 Буремльський Федір Дмитрович, князь 148
 Буремльські, князі 50, 119, 222
 Буркацький Адам 496
 Бурмистр Павло 302
 Бурнось Василь 211
 Бурнасович Опанас 211
 Бутетицький Оникій 468
 Бутович Григорій 474
 Бутович Дмитро 497
 Бутович Мартин 109
 Бутович Михайло 496
 Бутович Олександр Яцькович 497
 Бутович Яцько 168
 Бутович Яцько Дмитрович 478, 497
 Бутович Н 471
 Бутовичі 109
 Бутовичівна Ганна 504
 Бутовичівна Марія Богушівна 460
 Бутовичівна Марія Дмитрівна 499
 Бутовичівна Олена Семенівна 460, 490, 516
 Буховецька Маруша (Марина) 460, 513
 Буховецький Остафій Львович 466
 Бучайський 381
 Бучайський Петро 465
 Бучек Кароль 419
Бучинський И. Е. 329
Буяк Францишек, див. *Bujak Franciszek*
 Вавулич Солоневський Петро Бенедиктович 475
 Вагановська Марія Федорівна 460, 481, 484, 496, 500
 Вагановська Овдотя Федорівна 493
 Важинський Андрій 464
 Важинський Бартош 476, 482
 Вакула 406
Валавендер Антоній, див. *Walawender Anthony*
 Валах Василь 460
 Валентій 297
Валентей Д. И. 14
 Валко 242, 316
 Ванило Іванович 161
 Ванко Филип 467
Ваповський Бернард, див. *Wapowski Bernard*
 Варушиця 175
 Варшицький Станіслав 83, 89
 Васечко 262
 Васи Кузьмихи, див. Кузьмиха Вася
 Василевський Стефан 192
 Василєви, див. Гуляльницький Василь Янович
 Василя Солтановича Соколского, див. Сокольський Василь Солтанович
 Василєви Микитича, див. Ощовський Василь Микитич
 Василє Михнович, див. Ощовський Василь Михнович
 Василца 263
 Василь, див. Жабокрицький Василь Яцькович 52
 Василь Бурнось, див. Бурнос Василь
 Василь Михайлович 151
 Васильківський 178
 Васко 308, 315
 Васко 179, 213, 210, 238
 Васко, див. Васко Романчич
 Васко Гудевича 242
 Васко Романчич 207
 Васко Теля 308, 309
 Васченя Іоско 211, 228
 Васченя Костюк 228
 Васюта Прокопович 253
 Вася Кузьмиха 174, 179
 Васько Корнопелєвичъ, див. Корнопелєвич Васко
 Васьковський Миколай 472, 480
Ваховяк Богдан, див. *Wachowiak Bogdan*
 Вахонченя Васько 301
 Вахонченя Карп 301
 Вачинчич 303
Вашак Станіслав, див. *Waszak Stanisław*

- Вашкевич Іван 321
 Веденецька Любецька Фенна Дмитрівна,
 князівна 460
 Велендина 404
 Велицька Марина Дмитрівна, князівна 505
 Велицька Настася Василівна, князівна 104,
 523
 Велицький Мартин Васильович, князь 459
 Велятицький Роман 470
 Венгленська Катерина Якубівна 460, 490,
 523
 Венглінський Ян 479
 Венгнер Генрик 472
 Венжа Мартин 458
 Венцко Федко 310
 Вербента Адам 497
 Вербентівна Катерина Адамівна 460
 Вербицька Євфимія Юрївна 460
 Вербицька Софія 517
 Вербицький Вікторин 304
 Вербицький Юрій 476
 Вербицький Ян Андрійович 460
 Вербовецький Яцько 179
 Вербська Настася (з Вербоє) 460
 Вербський Григорій 169, 263
 Вербські 440
 Веретенникович Гриць 241
 Веретенникович Марко 241
 Веретенникович Нестор 241
 Веретенникович Роман 241
 Веретенникович Трохим 241
 Веретенниковичівна Доким'я 241
 Веретенниковичівна Наталя 241
 Верещака Дацько 301
 Верещака Максиміліан 192
 Верещака Щасний 83
 Верещаківна Ганна Щаснівна 83, 461
 Верка Охрїмова 295
 Верховська Анна 515
 Верховський Василь 97
 Верховський Грицько 497
 Верховський Левко 97, 480
 Верховський Михайло Грицькович 472
 Веселовський Нестор 381
 Вечорина Ганна 461
 Вещицький Андрій 252
Вельрозе Егон, див. *Vielroze Egon*
 Виговський Олександр 482
 Вигура Богдан 117
 Вигура Василь 458, 468
 Вигура Кирило 117
 Вигура Марко 117
 Вигура Мартин 117
 Вигура Микита 117, 482, 497
 Вигурянка Маруша 461, 500
Виженер Блез де 374, 375, 378, 415
 Визгерд Бранський Василь 297
 Визгердівна Бранська Маруша 461
 Вилежинський Зигмунт 479
 Вилковський Григорій 471
 Виноградников 199
Виробіш Анджей, див. *Wyrobisz Andrzej*
Вирський Д. С. 363, 391, 416
Вислобоков К. 53
 Висоцька Катерина (Марина) Духівна 461,
 490, 509, 518
 Висоцький Тимофій 25, 482, 497
 Витковський Стефан 457
Вихованець Т. 274, 362
Вичанський Анджей, див. *Wyczański Andrzej*
 Вишинський Олександр 469
 Вишинський Павло 464, 497
 Вишневецька Олександра Андріївна,
 князівна 162, 461
 Вишневецька Олена (Гелена), князівна 83,
 89
 Вишневецька Софія Андріївна, князівна 461,
 515
 Вишневецька Корибутівна Кристина
 Адамівна, князівна 461, 486, 503
 Вишневецький Андрій Іванович, князь 460
 Вишневецький Костянтин Костянтинович,
 князь 103, 482
 Вишневецький Юрій, князь 118, 200
 Вишневецькі, князі 222, 443
Вишневський А. Г. 8, 31
 Вишневський Ян 473
 Вікдор 297
 Вілам Станіслав 465
 Вілковський Лукаш 178
 Вілчинський Станіслав 458
 Вілчопольський Криштоф 475
 Вільгорська Агнешка 461
 Вільгорська Ганна Михайлівна 491
 Вільгорський 214
 Вільгорський Вацлав 465, 478
 Вільгорський Лев 497
 Вільгорський Олександр (Олександр
 Львович) 468, 474
 Вільгорський Роман Львович 478, 497
 Вільгорський Федір 459
 Вількочимська Софія 461
 Вітвинський Андрій 474
 Вітвинський Бартош 497
 Вітковський Валентій 179
 Вітковський Мартин 179
 Вітковський Якуб 179
 Вітовт, великий князь литовський 357

- Вітонізька Анна Михайлівна 127, 499
Вітонізька Маруша 514
Вітонізький Василь 207
Вітонізький Михайло 469, 497
Вітонізький Михайло Васильович 472
Вкринська Кристина 461
Вкринський Валентій 462, 482
Владимирський-Буданов М. Ф. 156, 192, 218, 219, 220, 222, 232, 287, 288, 362, 421, 422, 435, 456
Владислав IV Ваза, король польський і великий князь литовський 343, 344, 345
Владичко 404
Владичко Олександр Федорович 459
Вобан ле Претр де Себастьян, див. *Vauban le Pretre de Sebastien*
Вовчик Корній 214
Вовчик Проць 214
Вовчик Тарас 214
Водарський Я. Е. 230, 231
Водарський Я. Є., див. *Водарський Я. Є.*
Водирадська Підберезька Олена Анцухівна 501
Вожняк Анджей, див. *Woźniak Andrzej*
Воинеговскии 262
Воитеховое Семьковое, див. *Войтех Семко*
Воитко Кушнер, див. *Кушнір Войтко*
Воейков А. И. 327
Войсецький Ждан 460
Войтановський Ян 469
Войтюк О. 368
Войцех 311, 406
Войцеховський Мартин 479
Войцеховський Ян 318
Волинець Богдан 177
Волинець Іван Тимофійович 166
Волинець Чернчицький Іван (Ян) 497
Волицький Ян 462
Волковський Петро 497
Волович Григорій Григорович 75, 77, 475
Воловичівна Ганна Григорівна 491, 519
Воловичівна Теклі Анна 125
Володка 251
Володкевич Самуель 466
Волос 317
Волоткович Григорій Іванович 83
Волошин Ю. 12
Волчківна Ганна 514
Волчківна (Волчковичівна) Євфрузина Олізарівна 461
Волчківна Жасковська Марія Щаснівна 485
Волчківна Жасковська Олена 500
Волчко Андрій 470
Волчко Станіслав 475
Волчко Жасковський Прокіп 167, 471
Волчко Жасковський Яким 497
Вольська Агнешка 461
Вольський Матей 457
Вольський Миколай 497
Вольф Юзеф, див. *Wolff Jozef*
Вольштинський Мацей 383
Вонсович Олександр 469
Вонсовичівна Катерина 461
Ворищська Ганна Федорівна 461, 504
Ворищська Любка Федорівна 523
Ворищський Стерло Іван 482, 497
Ворицький Стрело Станіслав Іванович 482
Ворщиський Федір 498
Воробей Мартин 263
Воробей Федір 263
Ворона Томило, див. *Ворона Боратинський Томило Юхнович*
Ворона Боратинська Овдотя Яцьківна 485
Ворона Боратинський Андрій Яцькович 482
Ворона Боратинський Михайло 161
Ворона Боратинський Олександр (Олехно) Томилович 315, 482, 498
Ворона Боратинський Томило Юхнович 103, 210, 238, 482, 498
Ворона Боратинський Федір Федорович 467
Ворона Боратинський Федір Яцькович 483
Ворона Боратинський Юхно Стецкович 498
Ворона Братинський Ян 169, 190, 191
Ворона Братинський Ян Томилович 315, 477, 498
Ворона Боратинський Яцько 127
Ворона Боратинський Яцько Юхнович 104, 483, 498
Ворони Боратинські 51, 443
Воронянка Боратинська Марія 492
Воронянка Боратинська Овдотя 502
Воронянка Ганна Юріївна 44
Вороньцька зе Збаража Анна, князівна 485
Вороньцька Маруша Станіславівна, князівна 462
Вороньцька Олександра Матясівна (Матушівна), князівна 462
Вороньцька Полонія, князівна 152
Вороноцька Раїна Юріївна, князівна 505
Вороньцька N Матушівна, князівна 485
Вороньцький Лев Войнович, князь 483
Вороньцький Матуш, князь 163, 242
Вороньцький Миколай Михайлович, князь 498
Вороньцький Михайло Матушович, князь 295, 476
Вороньцький Петро, князь 118
Вороньцький Станіслав, князь 118, 463

- Воронецький Станіслав Войнич, князь 163,
464, 483, 498
Воронецький Станіслав Станіславович,
князь 498
Воронецький Стефан Матушович, князь 498
Воронецький зі Збаража Януш, князь 458
Воронецькі, князі 222, 443
Ворончук І. 12, 20, 40, 42, 46, 48, 51, 52, 60, 63,
66, 68, 70, 78, 82, 85, 88, 99, 100, 117, 119,
120, 128, 130, 131, 143, 148, 149, 156, 158, 165,
167, 202, 217, 218, 221, 222, 228, 233, 248, 253,
276, 284, 285, 286, 287, 304, 311, 366, 368,
370, 387, 389, 392, 396, 397, 398, 400, 402,
403, 405, 406, 409, 410, 411, 412, 422, 438,
443, 444, 449, 484, 486, 487, 489, 490, 494
Воронянка Боратинська Овдотя Томилівна
462
Воронянка Боратинська Федора Федорівна
462
Восгровський Миколай 462
Вошатинська Обухівна Катерина 462
Воютинський Гаврило 321
Врещівна Щасна 462
Вробловський Ян 318
Вросовський Станіслав 470
Вросков Станіслав 183
Вуця 179, 180
- Габа Гаврило 405
Габа Стецко 405
Гавловський Фронц 117
Гаврило 264, 285, 386
Гаджнал Джон., див. *Hajnal John*
Галена 75
Галенко О. І. 358, 359, 384, 385
Галжбета Калинівна 316
Галивник 296
Ганиця 175
Ганка 316
Ганна 167, 174, 225, 243
Ганна з Парцова 494
Ганна, див. Павловичівна Ганна Дем'янівна
Ганна, див. Остик Ганна Миколаївна
Ганну Рогозенских, Василеву
Жабокрыцкую, див. Рогозинська Ганна
Ганнушка 321
Гануська 175, 179
Ганъны Ивановны Андреевои Ломачиноу,
див. Коровай Селецька Ганна Андріївна
Ганъны Хоминны Мокренского, див.
Мокренська Ганна Хомівна
Гапка 243
Гарасим 315
Гарасим Зайкович 184
Гарасима Кузненята 257
Гаратимишин Тиміш 301
Гарневич Стефан 243
Гасан Станіслав 480
Гаска 243
Гася 304
Гаур Якуб Казімеж 255
Гац 161
Гацин 251
Гацко 210, 238
Гваньїні О. 389, 390, 577, 581, 583, 585, 586,
587, 589, 591, 593
Гедеман Отто, див. *Hedemann Otto*
Гедройц Францишек, див. *Giedroyc Franciszek*
Гейшторова Ірена, див. *Gieysztorowa Irena*
Гек Корнелій 288
Гелена з Заленжа 506
Генріх II, французький король 71
Генріх III, французький король 71
Герасимович Мишко 210
Герасимович Яким 210
Герасимиша 240
Гермас 242
Герберштайн Зигмунт, див. *Герберштейн С.*
Герберштейн С. 374, 377
Гербурт Ян Щасний 111
Герлігу Девід, див. *Herlihy David*
Германка 175
Гештольд 321
Гиреніус Ганн, див. *Hurenus Hannes*
Гирц Матвійович 264
Гіжанка Барбара 498
Глебкович Вакула 226
Глебкович Матяш 226
Глебкович Наум 226
Глебкович Степан 226
Глебкович Федець 226
Глебкович Юсько 226
Глебковичі 226
Глембовський Миколай 445
Глинський N 472
Глинницький Васько 301
Глинницький Фабіян 469
Глогер Зигмунт., див. *Gloger Zygmunt*
Глупонинська Марина Іванівна 522
Глух Мартин 405
Глуховська Ганна 130
Глуховський Казимир 113
Гніздицький Олехно 153, 458
Говдя 406
Говор 251
Гоголка Іван 404
Годар 315
Годованюк Е. М. 370

- Годованюк О. 366
 Голінський Марцін 364
 Голобуцький В. О. 362, 372, 374, 383, 384
 Головинська Анастасія 174
 Головинська Магдалена Олехнівна 520
 Головинська Марія Іванівна 135
 Головинська Федора Яцьківна 462
 Головинський Іван 135
 Головинський Лукаш 467
 Головинський Тимофій 150
 Головинський Яцько 499
 Головня Федір, див. Головня Острожецький Федір, князь
 Головня Острожецький Андрій, князь 166, 387
 Головня Острожецький Андрій Федорович, князь 466
 Головня Острожецький Федір, князь 161, 321
 Головнянка Острожецька Ганна Федорівна, князівна 516
 Головнянка Острожецька Софія Петрівна, князівна 127, 128, 507
 Головчинська Олена, князівна 486, 505
 Головчинська Софія, князівна 340, 462
 Голтяй Федко 303
 Голубич Мелешко 457
 Гольський Станіслав 473
 Гольшанська Марія Юріївна, князівна 68, 97, 103, 174, 177, 199, 348, 462, 507, 512
 Гольшанська Тетяна Семенівна, князівна 97, 489
 Гольшанська Дубровицька Ганна Юріївна, князівна 506
 Гольшанська Дубровицька Марія Юріївна, князівна 103, 488
 Гольшанський Дубровицький Юрій Іванович, князь 483
 Голяк 404
 Гонсьоровський Людвік, див. *Gąsiorowski Ludwik*
 Горайн Богуслав 476
 Горайн Богуш Федорович 498
 Горайн Григорій 468
 Горайн Іван 464
 Горайн Криштоф 458
 Горайн Федір 462, 498
 Горайн Ян 166
 Горайн Ярош 163
 Горайнівна Катерина Федорівна 462, 524
 Горелик В. П. 217
 Гордеу 207
 Гордѣи 305
 Горін С. 447, 448
 Горковський Яхим 243, 296
 Горловська Богдана Мойсеївна 462
 Горловський Миколай 472
 Горн Мауріцій, див. *Horn Maurycy*
 Городиська Катерина 484, 500
 Городиський Іван 78, 184, 190
 Городищський Іван Іванович 457
 Гостська Анастасія (Настася) Романівна 83, 462
 Гостська Марія Романівна 492, 521
 Гостська Настася Василівна 462
 Гостська Настася Романівна 482, 505
 Гостський Богдан Сенькович 498
 Гостський Василь Богданович 498
 Гостський Гаврило 413
 Гостський Гаврило Романович 147, 208, 209, 466, 478, 483, 498
 Гостський Івашко Богданович 498
 Гостський Роман Іванович 83, 103, 147, 208, 468, 483, 498
 Гостський Ярофій Романович 103, 147, 208, 209, 321, 483
 Гостські 25, 443
 Гостьскимъ див. Гостські
 Гоффман Якуб 274
 Гошевський Рафал 483
 Гошко Ю. Г. 39
 Гошовський Станіслав, див. *Hoszowski Stanisław*
 Грабар Стас 242
 Грабовська Софія 490
 Грабовський Пьотр, див. *Grabowski Piotr* 357
 Грабовський Томаш 119
 Грабовецький Миколай 499
 Грабянка Галжбета 462
 Грабянка Г. 603
 Гречина Уляна Михнівна зі Смиковських, див. Смиковська Уляна Михайлівна 141, 206
 Грегоровеє Гораиновеє, див. Козинська Олена Семенівна
 Гриббин Джон 327, 333
 Гривчин Олександр 183
 Григорій 297, 311, 318
 Григорій Великий 8
 Григорій Данилович 465
 Гримич М. В. 53
 Гриневич Олексій 265
 Гринець 216
 Гринчич Куцко 207
 Гринчук 246
 Гриц Веретенникович, див. Веретенникович Гриць
 Грицевич Павло 211
 Гриценятя Потап 213, 240

- Гриценятя Савка 213, 240
 Гриценятя Харко 213, 240
 Грищик 404
 Грициха 405
 Грицка Хомчиного, див. Хомчин Грицко
 Грицко 207, 212, 238
 Грицко 163
 Грицко Капуста, див. Капуста Грицко
 Грицко Кушныр, див. Кушнір Грицко
 Грицко Трусейко, див. Трусейко Грицко
 Грицкова Ганнуска 316
 Грицкову Капустиную вдову Євгу 242
 Грицович Трохим 213
 Гриць 241, 405
 Грицько 404, 406
 Гришкович Андрій 480
 Грынчич Куцко 207
 Гріббін Джон, див. *Gribbin John*
 Грішник 410
 Грузевичівна Ганна 463
 Грушевський М. С. 218, 219, 224, 357, 358, 362, 363
 Грушевський О. С. 366
 Грушевський N 499
 Губер П'єр, див. *Goubert Pierre*
 Гулевич Андрій 119
 Гулевич Василь 45, 119, 153, 435
 Гулевич Григорій 173, 321
 Гулевич Дем'ян 119
 Гулевич Іван 119, 320
 Гулевич Іван Михайлович 483
 Гулевич Марко 118, 163, 190, 191
 Гулевич Михайло 153, 321
 Гулевич Михайло Васильович 263
 Гулевич Михайло Романович 119
 Гулевич Михайло Федорович 483, 499
 Гулевич Олександр Дем'янович 119
 Гулевич Павло 192, 435
 Гулевич Роман 161
 Гулевич Роман Федорович 477
 Гулевич Федір 470, 499
 Гулевичі 119, 443
 Гулевичівна Галшка Михайлівна 463
 Гулевичівна Ганна Василівна 482
 Гулевичівна Ганна Михайлівна 45, 503
 Гулевичівна Катерина 507
 Гулевичівна Марина 483
 Гулевичівна Марина Михайлівна 86
 Гулевичівна Марина Романівна 96, 487
 Гулевичівна Марія Василівна 463, 481
 Гулевичівна Марія Федорівна 481, 496
 Гулевичівна Маруша 93
 Гулевичівна Маруша Григорівна 44
 Гулевичівна Наталя Гаврилівна 69
 Гулевичівна Раїна Романівна 482
 Гулевичівна Федора Романівна, див.
 Гулевичівна Радошинська Федора
 Романівна
 Гулевич Воютинський Богуш Федорович 499
 Гулевич Воютинський Василь Семенович
 127, 499
 Гулевич Воютинський Вацлав 476
 Гулевич Воютинський Гаврило Богушович
 499
 Гулевич Воютинський Гаврило Зброхович
 483, 499
 Гулевич Воютинський Зброх 499
 Гулевич Воютинський Лукаш Семенович
 473, 499
 Гулевич Воютинський Михайло 154
 Гулевич Воютинський Михайло Федорович
 483, 499
 Гулевич Воютинський Михно Зброхович
 483, 499
 Гулевич Воютинський Петро 163, 478
 Гулевич Воютинський Семен Зброхович 499
 Гулевич Воютинський Федір Гаврилович
 477, 484, 499
 Гулевич Воютинський Федір Зброхович 499
 Гулевич Воютинський Юрій 479
 Гулевич Воютинський Яцько 471
 Гулевичі Воютинські 51, 228, 443
 Гулевичівна Воютинська Ганна Лукашівна
 489, 514
 Гулевичівна Воютинська Ганна Семенівна
 463, 481
 Гулевичівна Воютинська Марина Семенівна
 173, 463, 495
 Гулевичівна Воютинська Маруша Яцьківна
 463
 Гулевичівна Воютинська Раїна 168, 174, 185
 Гулевичівна Воютинська Раїна Гаврилівна
 463, 517, 522
 Гулевичівна Воютинська Раїна Григорівна
 522
 Гулевич Долзький (Должецький) Михайло
 Янушович 469
 Гулевич Долзький (Должецький) Януш
 Федорович 459, 484, 499
 Гулевичівна Долзька (Должецька) Федора
 Янушівна 463, 496
 Гулевич Дрозденський Андріан Федорович
 499
 Гулевич Дрозденський Богдан Іванович 83,
 461
 Гулевич Дрозденський Гнівош Семенович
 127
 Гулевич Дрозденський Іван Дмитрович 499

- Гулевич Дрозденський Кіндрат Федорович 499
Гулевич Дрозденський Михайло Іванович 127, 458, 499
Гулевич Дрозденський Михайло Михайлович 499
Гулевич Дрозденський Семен 118
Гулевич Дрозденський Семен Іванович 500
Гулевич Дрозденський Стефан Михайлович 468, 484
Гулевич Дрозденський Федір Михайлович 500
Гулевич Дрозденський N 462
Гулевичі Дрозденські 443
Гулевичівна Дрозденська Кристина 463
Гулевичівна Дрозденська Овдотя Іванівна 507, 508
Гулевичівна Затурецька Ганна Василівна 463
Гулевич Перекальський Дахно 460
Гулевич Перекальський Дахно Михнович 103, 484, 500
Гулевич Перекальський Іван Дахнович 500
Гулевич Перекальський Іван Михнович 458, 484, 500
Гулевич Перекальський Остафій Дахнович 461, 500
Гулевичівна Перекальська Анастасія (Настася) Дахнівна 127, 463, 481 494, 518
Гулевичівна Перекальська Марина Іванівна 463
Гулевичівна Перекальська Овдотя Левківна 463
Гулевичівна Перекальська Раїна Дахнівна 463, 514
Гулевич Піддубинський Григорій Григорович 500
Гулевич Піддубинський Григорій Федорович 500
Гулевич Піддубинський Іван Григорович 476, 500
Гулевич Піддубинський Петро Григорович 500
Гулевич Піддубинський Роман Григорович 484, 500
Гулевич Піддубенський Федір Григорович 484
Гулевичівна Піддубинська Богдана Григорівна 464
Гулевичівна Піддубинська Софія Григорівна 464
Гулевич Радошинський Дем'ян Романович 127, 500
Гулевич Радошинський Роман Федорович 127, 472, 500
Гулевич Радошинський Федір Романович 500
Гулевич Радошинський Юрій Дем'янович 500
Гулевичі Радошинські 443
Гулевичівна Радошинська Констанція Дем'янівна 464, 490, 517
Гулевичівна Радошинська Марія Романівна 106, 464
Гулевичівна Радошинська Федора Романівна 90, 489, 492 511
Гулевич Серницький Гаврило Михнович 500
Гулевич Смолиговський Андрій Васильович 484, 500
Гулевич Смолиговський Бенедикт Васильович 476, 500
Гулевич Смолиговський (Затурецький) Василь Федорович 477, 484, 500
Гулевич Смолиговський Януш Федорович 459, 500
Гулевичівна Смолиговська Ганна Василівна 464, 490, 516
Гулевичівна Смолиговська Галшка Михайлівна 464
Гулевичівна Смолиговська Марина Іванівна 464
Гулевичівна Смолиговська Марина Янушівна 498
Гульдон Зенон, див. *Guldon Zenon*
Гуляльницька Ганна Федорівна 484
Гуляльницька Орина Дашківна 501
Гуляльницька Полага Тарасівна 515
Гуляльницький Андрій 118, 163
Гуляльницький Бенедикт 463
Гуляльницький Богатко 500
Гуляльницький Борис Семенович 500
Гуляльницький Василь Дахнович 209
Гуляльницький Василь Ленкович 150
Гуляльницький Василь Янович 150, 209
Гуляльницький Вікторин 193
Гуляльницький Грицько Васильович 150
Гуляльницький Даніель 193
Гуляльницький Дахно 161
Гуляльницький Дахно Янович 209
Гуляльницький Захарій Янович 209
Гуляльницький Іван Микитич 500
Гуляльницький Іван Тимошович 501
Гуляльницький Іван Федорович 152
Гуляльницький Ілля 484
Гуляльницький Кирило 501
Гуляльницький Костянтин Болохович 193
Гуляльницький Ленко 501
Гуляльницький Лукаш 193
Гуляльницький Микита 501

- Гуляльницький Мойсей 46
 Гуляльницький Мойсей Кренивч 164
 Гуляльницький Олександр Болохович 193
 Гуляльницький Олександр Якимович 192, 193
 Гуляльницький Олехно Михайлович 480
 Гуляльницький Панас Іванович 501
 Гуляльницький Прокіп Степанович 262, 465
 Гуляльницький Тимофій 193
 Гуляльницький Тимоха 501
 Гуляльницький Федір Ярмошович 501
 Гуляльницький Филимон Борисович 501
 Гуляльницький Юнко Ярмошович 501
 Гуляльницький Юско Ленчич 501
 Гуляльницький Ян Бобелич 193
 Гуляльницький Ян Ярмошович 147, 150, 209, 484, 501
 Гуляльницький Ярмош (Ярмола) 501
 Гуляльницький Яцько 208
 Гуляльницький Яцько Тимошович 501
 Гуляльницький Брулкович Мартин Яцькович 501
 Гуляльницький Брулкович Яцько 501
 Гуляльницький Мостицький Василь Борисович 501
 Гуляльницькі 51, 148, 192, 442, 443
 Гуменицька Овдотя Наумівна 464, 511
 Гуменицький 397
 Гура Павло 406
 Гурбик А. О. 39, 222, 233
 Гурбська 193
 Гуревич А. Я. 89, 107
 Гурич, див. Посяговецький Гурич
 Гурка Ольгерд, див. *Górka Olgierd*
 Гурки Омелянські 442
 Гурківна Омелянська Барбара 464, 518
 Гурківна Омелянська Єва 507
 Гурко Андрій 472
 Гурковський 412
 Гурко Омелянський Гнівош 473
 Гурко Омелянський Ян 181, 462
 Гурко Омелянський N 501
 Гурницький Лукаш, див. *Górnicki Łukasz*
 Гурський 383
 Гурчин Олешко 406
 Гуска Федір 404
 Гуслистий К. Г. 220
 Гутор Семен 478
 Гутор Рогачевський Петро 484
 Гутор Рогачевський Ярош 501
 Гуторович Михайло 239
 Галезький Щасний 177, 470, 485
 Гелот Шпиколоський Олександр Андрійович 485
 Герницький Галивник 243, 296
 Герницький Клим 243, 296
 Гершон Єфраїмович 297
 Гесинська Ганна Щаснівна 464
 Гесинська Дорота Щаснівна 492
 Гесинський Щасний 127, 471, 501
 Гесинський Ян Щаснович 342, 501
 Гесинський Ярош 151
 Гесинські 443
 Глазовський Криштоф 154
 Глазовський Лаврін 501
 Глинницька Ганна 485, 487
 Глуховський Єсиф 163
 Глючицький Андрій 475
 Гожевський Станіслав 458
 Гослицький Ян 465, 477
 Гостирадовська Агнешка Серафимівна 481
 Гостирадовська Анна (Ганна) 153, 203
 Гостирадовська Магдалена Серафимівна 153, 507
 Гостирадовський Серафим 203
 Грибовський Ян 479, 485
 Гродицький Ян 472
 Гроздинський Мар'ян 467
 Гроздицький N 485, 487
 Гуйський Криштоф 458
 Давидов 225
 Даменський Петро 460, 471
 Даменський Станіслав 485
 Данилевич (Данилович) Григорій 501
 Данилевич N 501
 Данило 47, 169, 214, 243, 263, 297
 Даниловичівна Чеконська Раїна Григорівна 513
 Дахно Васильович 180
 Дахнова 321
 Дахновичівна Євфросинія 499
 Дахновичівна Магдалена 500
 Дашкевич Я. Р. 357, 362, 363, 387, 388, 389, 393, 395
 Дашкова Васка 262
 Дашук 264
 Девлет-Герей 386
 Дегтяр Дорофій 240, 241
 Дегтяр Трохим 240
 Дегтярівна Палашка 240
 Дегтярівна Раїна 240
 Дедеркали 441
 Дедеркало Богдан 381
 Дедеркало Григорій 470, 485, 502
 Дедеркало Яцько Андрійович 457, 502
 Деукунь Павлюк 216
 Деймляйтнер Йозеф, див. *Deimleitner Joseph*

- Delimata Malgozata*, див. *Delimata Malgorzata*
 Дембицькі 256
 Демко 315, 406
 Демковський Олехно 179
 Дениско Семен (Шимон) 475
 Дениско Матвієвський Григорій 485
 Денища 244
 Держановська Констанція 151
 Держановська Софія 489
 Держановський Станіслав 460
 Деспотівна Ганна 165, 487
Децій Йост Людвіг 389, 391, 416
 Дешко Онацкович 213
 Дешковський Іван 402
Джонсон Самуель, див. *Johnson Samuel*
 Джуса Андрій Григорович 168
 Джуса Богдан Олехнович 502
 Джуса Григорій 168
 Джуса Ігнат 458
 Джуса Ігнат Олехнович 502
 Джуса Олехно 502
 Джуса Федір 465
 Джуса Кірдеєвич Стефан 502
 Джуса Ляховський Михайло 381
 Джуса Ляховецький Михайло Гнатович 502
 Джусянка Ганна Богданівна 485
 Джусянка Любка 127, 521
 Джусянка Настася Богданівна 464
 Джусянка Немила Богданівна 210, 238, 482, 498
Дзербіна Г. 222
 Держановська Софія 515
 Дзик Миколай 476
 Дзиковна Марина Миколаївна 464
Дзира Я. І. 387, 388, 389
 Дзялинська Федора Богушівна 264
 Дзялинська з Козерад Федора Богушівна, див. Боговитинівна Шумбарська Федора Михайлівна
 Дзялинський Михайло 50, 208, 459
 Диковицька Катерина Іванівна 464, 514
 Диксон К. 31
 Дідковський Семен 502
Длугош Ян, див. *Długosz Joannis*
 Длугошівна Ганна 509
 Дмитро 251, 301, 404
 Дмитрь 262
 Дмошинська Дорота 165
 Добрилчицький Яцько Стецькович 459, 485, 502
 Добринська Єва Андріївна 464
 Добринська Олена 70
 Добринський Андрій 70, 462, 485, 502
 Добронизька Галшка 484, 500
 Добронизька Єва 510
Довбищенко М. В. 447, 448
 Довгирд Размус Богданович 473
Доунар-Запольскі М., див. *Довнар-Запольський М. В.*
Довнар-Запольський М. В. 220, 289, 300
 Доким'я, див. Веретенниковичівна Доким'я
 Долгерд Петро 162
 Долмат Ісайковський Іван Дмитрович 104, 126
 Долмат Ісайковський Дмитро Іванович 103, 104, 485, 502
 Долмат Ісайковський Миколай Дмитрович 104
 Долмат Ісайковський Ян Дмитрович 104, 485, 502
 Долмат Ісайковський Ян Янович 485
 Долмат Ісайковські 443
 Долотецька Олена 491
 Дольська Олександра Романівна князівна 500
 Доманський Станіслав 177
 Доменік Стефанович 306
 Доминовський Валентій 179
 Домінік 11
 Дорогостайська Олена Монвидівна 492
 Дорогостайський Миколай Монвид 238
 Дорота 311, 322
 Дорофії Дегтярь, див. Дегтяр Дорофій
 Дривинська Люція-Тереза Лаврентіївна 465
 Дривинська Марина 465
 Дривинська Марина Лаврентіївна 500
 Дривинська Марія Василівна 500
 Дривинська Маруша Федорівна 484, 499
 Дривинська Настася Василівна 465
 Дривинська Овдотя Василівна 465
 Дривинський Василь Федорович 103, 104, 485, 502
 Дривинський Кирик Єнкович 479
 Дривинський Кирик (Кирило) Федорович 502
 Дривинський Кудин Єнкович 502
 Дривинський Лаврін (Лаврентій) Васильович 337, 103, 104, 163, 167, 400, 467, 486, 503
 Дривинський Федір Єнкович 503
 Дривинські 443
 Дрогичинська (з Дрогочин) Галшка 465, 486
 Дрозденський Василь 321
 Дрон 252
 Друцька Горська Євдоксія, князівна 485
 Друцька Любецька Богдана Іванівна, князівна 503

- Друцька Любецька Ганна Богданівна,
князівна 94, 521
- Друцька Любецька Ганна Романівна,
князівна 70, 99, 103, 465
- Друцька Любецька Марія з Рудецьких, див.
Рудецька Марія Василівна
- Друцька Любецька Олександра Григорівна,
князівна 500
- Друцька Любецька Фенна Дмитрівна,
князівна 76, 492
- Друцька Соколинська Марина Андріївна,
князівна 126, 148, 465, 492 Дмитрович,
князь 76
- Друцький Любецький Григорій, князь 118,
206
- Друцький Любецький Іван, князь 243
- Друцький Любецький Павло Григорович,
князь 141
- Друцький Любецький Роман Васильович,
князь 128
- Друцькі, князі 222
- Др̄жановська Констанція 151
- Дубаник Федор 410
- Дубиська Олександра 109, 129
- Дубицька Магдалена 515
- Дубницький Абрам Михайлович 503
- Дубницький Василь 52, 127, 162, 468, 503
- Дубницький Михайло Васильович 503
- Дубницький Тиміш Васильович 465
- Дубровська Барбара Миколаївна 52, 465
- Дубровська Катерина Миколаївна 52
- Дубровський Криштоф 52
- Дубровський Матвій 465
- Дубровський Матис 94, 99
- Дубровський Мартин Миколайович 52
- Дубровський Миколай 503
- Дубровський Миколай Миколайович 52
- Дубровський Станіслав Миколайович 52,
460
- Дубровський Федір 470
- Дубровський Якуб Миколайович 52
- Дубровський Ясь Миколайович 52
- Дубровські 443
- Дудка 404
- Дудка Тиміш 403
- Дунін Пшимеш Станіслав 461
- Дунін Шпот Станіслав 113, 130
- Дуніна Анна Станіславівна 113, 114
- Дунчевський Станіслав 441
- Душа Подорецький Амброжій Янович 486
- Душевський Павло 162
- Дьоготь Кузьма 503
- Дьоготь Мацко Кузьмич 503
- Дьячков В. Л. 38
- Дьоготь Федір 179
- Дюпак'є Жак, див. *Dupâquier Jacques*
- Елжбета з Бондкова 499
- Елжбета-Боніфація 116
- Еміддіо Дортеллі д'Асколі (*Emiddio Dortelli d'Ascoli*) 372
- Ернст Ніколаус Карл, див. *Ernst Nikolaus Karl Ефименко А. Я.* 217, 219
- Єва 153
- Євстафій 407
- Євтух 406
- Євхим 261
- Євхим Герасимович 240
- Євхимець 175
- Євхимка 243
- Єзерська Барбара Левантівна 466
- Єзловецький Миколай 503
- Елатовський Петро 163
- Еленська Ганна Гаврилівна 512
- Елець Андрій Федорович 462
- Елець Григорій Пашкевич 461
- Елець Філон 473
- Єловицька Анна 465
- Єловицька Богдана Гнівошовна 127, 503
- Єловицька Катерина Антонівна 466, 483,
498
- Єловицька Людмила Занківна 516
- Єловицька Настася Гнівошівна 465
- Єловицька Софія Антонівна 465
- Єловицька Федка 465
- Єловицька Федора Федорівна 507
- Єловицький Антон Гнівошович 503
- Єловицький Гнівош Іванович 127, 504
- Єловицький Дмитро Гнівошович 157, 474
- Єловицький Захаріаш Савич 504
- Єловицький Єронім 457
- Єловицький Івашко (Іван) Пашкович 504
- Єловицький Криштоф Савич 462, 476
- Єловицький Миколай 162
- Єловицький Миколай Антонович 128, 504
- Єловицький Сава Гнівошович 157, 504
- Єловицький Яцько Пашкович 504
- Єловицькі 443
- Єлович Михайло 320
- Ело Букоємська Ганна Григорівна 152
- Ело Букоємська Катерина Григорівна 152
- Ело Букоємська Федора 502
- Ело Букоємська Федора Матвіївна 104, 126,
485
- Ело Букоємська Федора Федорівна 128
- Ело Букоємський Адам Григорович 152
- Ело Букоємський Григорій 52, 151

- Ело Букоємський Іван 45, 152, 178, 486
 Ело Букоємський Іван Федорович 503
 Ело Букоємський Матвій Федорович 503
 Ело Букоємський Семен 86
 Ело Букоємський Федір 503
 Ело Букоємський N 474
 Ело Букоємські 51, 443
 Ело Куневська Марія Андріївна 465
 Ело Малинська Анастасія (Настася)
 Михайлівна 166, 466, 491, 519
 Ело Малинська Єва Матвіївна 108, 153
 Ело Малинська Олена Матвіївна 108
 Ело Малинська Олена Миколаївна 522
 Ело Малинська Олена Михайлівна 466, 493
 Ело Малинська Раїна Михайлівна 496
 Ело Малинська Світохна Дашківна 104, 127,
 483, 498
 Ело Малинський Василь 163
 Ело Малинський Данило 503
 Ело Малинський Казимир Матвійович 503
 Ело Малинський Костянтин Михайлович
 76, 79, 470
 Ело Малинський Матвій Михайлович 108,
 458, 503
 Ело Малинський Миколай Остафійович 461,
 486, 503
 Ело Малинський Михайло Данилович
 (Дашкович) 79, 127, 503
 Ело Малинський Остафій Михайлович 24,
 486, 503
 Ело Малинський Шимон 467
 Ело Малинські 443
 Емчыха 213
 Енич Остахно 480
 Еничівна Огрєнка Остахнівна 103, 104, 466,
 523
 Еничівна N 482
 Ерлич Василь 504
 Ерлич Григорій 109
 Ерлич Іван 109, 129
 Ерлич Йоахим Олізарович, див. *Jerlicz*
 Joachim
 Ерлич Константин Йохимович 109
 Ерлич Михайло 109, 129
 Ерлич (Тинєнський) Олізар Васильович 109,
 129, 135, 460, 486, 504
 Ерлич Самуель 109
 Ерлич Ян Олізарович 504
 Ерлич Тинєнський Гаврило 466
 Ерличівна Анастасія Олізарівна 129
 Ерличівна Ганна 109
 Ерличівна Єва Олізарівна 129
 Ерличівна Магдалена Олізарівна 129
 Ерличівна Олена Олізарівна 129
 Ерличівна Тетяна 109, 129
 Ерличівна Феліціяна 466
 Ерцова Марія 481
 Єсифович Семен 316
 Єсифовичівна Олена Карпівна 43, 466, 493,
 519
 Єско Іванович 161
 Єскович Іван 213
 Єскович Климко 213
 Єскович Лучка 213
 Єскович Сен 213
 Єскович Трохим 213
 Єсманівна Федора Гливовна 466
 Єсманова Анастасія Львівна 518
 Єсмонт Самуель 160
 Єфименко А. Я. 144, 217, 219, 226, 223
 Єфименко О. Я., див. *Єфименко А. Я.*
 Єфраїм Докторович 297, 298
 Жабокрицька Галжбета 485
 Жабокрицька Ганна Яцьківна 52, 93
 Жабокрицька Любка Іванівна 51, 518
 Жабокрицька Маріанна 466
 Жабокрицький Василій 94
 Жабокрицький Василій Яцькович 475
 Жабокрицький Григорій Дахнович 464
 Жабокрицький Гурін Дахнович 50, 475
 Жабокрицький Дахно Ісаєвич 50, 486, 504
 Жабокрицький Іван Дахнович 467
 Жабокрицький Іван Ісайович 504
 Жабокрицький Ісайя 504
 Жабокрицький Олександр 465
 Жабокрицький Шимон 458
 Жабокрицький Януш Іванович 504
 Жабокрицький Яцько 128, 504
 Жабокрицькі 52, 443
 Жаковський Миколай 464
 Жамицький 383
 Жарський 410
 Жасковська Олена Волчківна 484
 Желінський Павло 474
 Желіборська Олександра 515
 Желіборський Григорій 475
 Желюбовська 252
 Ждан Кровопусть, див. Кровопусть Ждан
 Жданъ, див. Бикович Ждан Макарович
 Жигарович Васко 252
 Жижемська Ганна, князівна 50, 466
 Жижемський Іван Ярошович, князь 474
 Жилинська Анастасія Василівна 490
 Жилка Іван 207
 Житинська Настася Борисівна 135
 Житинська Полагія 466
 Житкович Леонід, див. *Żytkowicz Leonid*

- Жихлинський Теодор, див. *Żychliński Teodor*
 Жолкевський Андрій 475
 Жоравницька Олександра Михайлівна 164, 508
 Жоравницька Федора Марківна 508
 Жоравницький Василь Маркович 504
 Жоравницький Іван (Ян) Васильович 486
 Жоравницький Марко Васильович 78, 84, 193, 261, 461, 504
 Жоравницький Михайло Маркович 504
 Жоравницький Олександр 397
 Жоравницький Олександр Маркович 459, 504
 Жоравницький Томаш Янович 190
 Жоравницький Ян 164, 173, 190, 193
 Жоравницький Ян Васильович (Михайлович ?) 465
 Жоравницький Ян Маркович 78, 504
 Жорновець Дмитро 301
 Жорновець Іван 301
 Жорновець Левко 301
 Жук Федко 206
 Жуківна Софія Стефанівна 466, 514
 Жуков 264
 Жуковецька Раїна Янівна 466
 Жуковецький Іван 480
 Жуковецький Северин 161
 Жуковецький Юрій 161
 Жуковський Юрій 504
 Жулинська Гелена 466
 Жулинська Катерина 510
 Жулкевський Станіслав 401, 402
 Журко О. 367
 Жученята Абрам 243, 296
 Жученята Іван 243
- Заберезинська Ганна Янівна 98, 466, 487
 Завадська Овдотя 296
 Завадська Федя 296
 Завадський Іван 296
 Завадський Станіслав 163
 Завадський Стефан 296
 Завадський Тиміш 296
 Завадський Юско 296
 Завадський Ян 459
 Завистовський 170
 Завиша Миколай Юрійович 473
 Завиша Юрій 467
 Загорецький Прокіп 162
 Загоровська Ганна Василівна 482
 Загоровська Ганна Янівна 486
 Загоровська Настася Янівна 489, 512
 Загоровська Раїна Янівна 466
 Загоровська Федора 212, 239
- Загоровський Андрій 161, 210
 Загоровський Богдан Олександрович 504
 Загоровський Василь 168, 448
 Загоровський Василь Петрович 87, 88, 486, 505
 Загоровський Михайло Янович 505
 Загоровський Петро 162, 172, 448
 Загоровський Петро Богданович 172, 486, 505
 Загоровський Роман 249
 Загоровський Федір 170, 178, 190, 191, 316
 Загоровський Федір Петрович 162, 169, 183, 249
 Загоровський Ян Богданович 128, 505
 Загоровські 443
 Задорожний В. Б. 24
 Зайкович Герасим 184
 Закревська Ельжбета 321
 Закревський Войтех 505
 Закревський Миколай 192
 Закревський Олександр 256
 Закревський Станіслав 321
 Закревський Ян 463, 477
 Заленський Андрій 154
 Заленський Криштоф 473
 Залеська (Медвідь Залеська?) Галжбета 467
 Залеська (Медвідь Залеська?) Гелена Станіславівна 173, 467
 Залеська (Медвідь Залеська?) Маруша 467
 Залеський Валентій 166
 Залеський Каспер 460
 Залеський (Заленський) Ян 465
 Заливака Ян 118, 163
 Залин Васько 301
 Замойський Олександр 461
 Замойський Томаш 70, 81, 82, 344, 384
 Заремба Криштоф 169, 190, 191
 Заславська Єлизавета, князівна 111
 Заславська Констанція Олександрівна, князівна 343
 Заславська Сузанна (Зузанна, Зося) Олександрівна, князівна 112, 183, 243, 343
 Заславський Владислав-Домінік Олександрович, князь 113, 198, 486
 Заславський Кароль Олександрович, князь 113, 130, 343
 Заславський Костянтин Янушович, князь 473
 Заславський Михайло Янушович, князь 270, 396
 Заславський Олександр Янушович, князь 77, 111, 112, 121, 130, 180, 200, 298, 343, 344, 381, 407
 Заславський Францишек Олександрович, князь 130

- Заславський Ян-Василь Олександрович, князь 11
- Заславський Януш, князь 396
- Заславський Януш Янушович, князь 270, 470, 486
- Заславські, князі 222, 224, 246
- Захарій (Зосим) 296
- Захаров Олексій 380
- Защитовська Ографена Порядничівна 494
- Защинський Войтех 163
- Защинський Мартин 476
- Защинський Станіслав 464
- Заярнюк А. 9
- Заяць А. 275, 277, 278, 331, 336, 353, 354, 355, 365, 366, 370, 566, 567, 568, 569, 570, 573, 574, 575
- Заяць Марк Богданович 505
- Заяць (Зденіжський) Богуш Богданович 469, 486, 505
- Збаразька Анна, князівна 69
- Збаразька Катерина Владиславівна, князівна 492
- Збаразька Марина Миколаївна, князівна 168, 486
- Збаразька Маруша Миколаївна, князівна 87, 88, 90, 505
- Збаразька Н Владиславівна, князівна 503
- Збаразька Н Миколаївна, князівна 482
- Збаразький Миколай Андрійович, князь 335, 487
- Збаразький Петро Стефанович, князь 70, 74
- Збаразький Стефан Андрійович, князь 70, 98, 103, 466, 487
- Збаразький Юрій Андрійович, князь 95, 468, 487
- Збаразький Януш Миколайович, князь 170, 174
- Збаразькі, князі 443
- Збранний Марко 433
- Збонзька з Курова Ядвіга 51
- Зброжкова Софія Флоріанова 381
- Звір Тишкович Семен Львович 505
- Звіровна Тишкевичівна Катерина Олізарівна 493
- Звіровна Тишкевичівна Катерина Семенівна 522
- Згличинський Павло 76, 94, 471
- Здановичі 443
- Зджитовецький Андрій 463
- Здитовицький Якуб 478
- Зелюнка 297
- Зигмунт, львівський лікар 342, 345, 358, 371
- Зигмунт I Старий, король польський, великий князь литовський 204, 359,
- Зигмунт II Август, король польський, великий князь литовський 99, 194, 314, 386, 425
- Зигмунт III Ваза, король польський, великий князь литовський 25, 278, 343
- Зіморович Юзеф Бартоломей 288
- Зінченя Параска 239
- Злоба Чернчицький (Чернський) Федір 95, 96, 464, 487
- Золотолінська (Злотолинська) Галшка Васиївна 467, 484
- Золотолінська N Олехнівна 497
- Золотолінський (Злотолинський) Юрій 487, 505
- Зофією Скрышевського Счепановського, див. Скришевська Софія 382
- Софія 174
- Софія 243
- Зоф'ї Сопотковны, див. Сопотківна Софія
- Зубар 305
- Зубик Роман 288
- Зубко Стас 405
- Зубрицький 177
- Зубрицький Денис, див. *Zubrzycki Dyonizy*
- Зубцовська Анастасія Кирилівна 447, 467, 503
- Зубцовська Федора 467
- Зубцовський Вацлав 204
- Зубцовський Кирило 176, 177, 473, 505
- Зубчення Іван 251, 264
- Зуй Сенько 264
- Зюлковський Павло 166
- Іван 210, 211, 214, 216, 238, 240
- Іван, див. Шаркович Іван
- Іван Базницька 228
- Іван Брик 242
- Іван Герасимович 240
- Іван Ескович див. Єскович Іван
- Іван Жилка, див. Жилка Іван
- Іван Кузненнята 257
- Іван Кухар 199
- Іван Лютка 264
- Іван Плугатор 257
- Іван Романчич 207
- Іван Черняк 262
- Іванец 208, 317
- Івани Ходорчичи 207
- Іванко, див. Фамевич Іванко
- Іваномъ, див. Куневич Іван
- Іваную Драченятиную 258
- Іванчая 207
- Іванъ, див. Шеневич Іван Семенович
- Іванъ Сєдень 216

- Ивашина 262
 Ивашко 250
 Ивашька Богдановича 262
 Игнат 304
 Игнатец 209
 Илко 206
 Иоска Васченя, див. Васченя Іоско
- Иван 243, 296, 305, 441, 443
 Иван III, московський цар 357, 359
 Иван Грозний, московський цар 336, 385
 Иван Дмитрович 173
 Иван Євхимович 336, 350
 Иван Павлович 213, 475
 Иван Сидорович 252
 Иванець 412
 Іванис Богданович 381
 Іваницька Мотрона 108, 168
 Іваницька Олександра 467
 Іваницька Софія 467
 Іваницька Федора Лазарівна 487, 506
 Іваницький Лазар 173
 Іваниченя Карп 410
 Івановська Маруша 467
 Івановський Ян 463
 Івашко 251, 315
 Ігнат 252
 Ігнат Матвійович 209
 Ігнатчиха 237
Ігуне-Надаль Арлет, див. *Higounet-Nadal Arlette*
 Ізабелла зі Служова 491
Іздорчик Анна, див. *Izydorczyk Anna*
 Ізик Грицько 317
 Ілко 252
 Іляшновицький N 471
Іналджик Г. 358, 379, 380
Інглот Стефан, див. *Inglot Stefan*
 Іона Михайлович 296
 Ісай 404, 405
- Йовець 285
 Йозеф 322
Йоп Станіслав, див. *Jop Stanisław*
- Кабатов 225
 Кавезький Станіслав 90
 Казановський Адам 252
 Казимир 357
 Казимир Ягелончик, король польський, великий князь литовський 359
 Казновський Якуб 182
 Кайдаш Григорій 471
 Кайсар Гаврило 505
- Каленик 246, 251, 264
 Каленик 252
 Калусовська Галшка Іванівна 489
 Калусовська Марія Петрівна 483, 499
 Калусовська Настася 317
 Калусовський Василь 505
 Калусовський Василь Васильович 505
 Калусовський Василь Романович 505
 Калусовський Венцлав 382
 Калусовський Гнівош Петрович 505
 Калусовський Іван Петрович 462, 473
 Калусовський Іван Петрович Старший 505
 Калусовський Петро Васильович 505
 Калусовський Роман Васильович 505
 Калусовські 443
 Каменецький Станіслав Станіславович 475
 Каменецькі 162
 Каменський Ленарт 163
Камлер Анна, див. *Kamler Anna*
 Кандибянка Прокшичівна Раїна Станіславівна 467
 Кантемир-мурза 361
 Кантунов Яцько 183
Капраль М. 287, 288, 294, 313
 Капуста Грицько 213, 242
 Капустич Васко 213, 242
 Капустич Лучко 213, 242
 Капустич Матвей 213, 242
 Капустич Савка 213, 242
 Капустянка Овдотья, князівна 487, 507
 Караваєвоє Андрєєвоє 207
 Карел Фронцько, див. Фронц Карл
Карамзін Н. М. 583
 Карасевич Сенец 239
Каргалов В. В. 362, 385
 Кардашевич Казимір 274
 Кардашевич Станіслав 274
 Карреро Джованні 380
 Карпінський Вавринець 474, 505
Карпінський Анджей, див. *Karpiński Andrzej*
 Карпінський Войтех 163
 Кароліус, див. Корецький Кароль Юхимович
 Карп 239, 263
 Карп Шмелкович, див. Омелькович Карп
 Каска 163, 173, 183
 Касперський 97
 Касперський Ян 472
 Каспор 173
 Касюта 199
 Катерина 296, 297, 315, 318, 321, 322
 Катерина 116
 Качанівський 257
 Качинський Станіслав 191
 Кашевська Галжбета Янівна 467

- Кашевська Софія 205
 Кашовський Стефан 192
Кваша А. Я. 14
Квашни Збігнев, див. *Kwaśny Zbigniew*
 Кейстутівна Тетяна Олександрівна 485, 502
 Кендзерський Михайло 469, 487
 Кендзерський 320
Кеппен Ф. П. 339
 Кернавські 193
 Кжечовський 445
 Кизевич Васко 295
 Кимберівна Ядвіга 467
 Киреня Філець 301
 Кирило 296
 Киселі 443
 Киселівна Ганна 178
 Киселівна Ганна Андріївна 489
 Киселівна Ганна Гнівошівна 467, 510
 Киселівна Марія 467, 483
 Киселівна Маруша Гнівошівна 127, 485, 502
 Киселівна Олена Тимофіївна 467, 523
 Киселівна Федора Гнівошівна 467, 513
 Кисіль Андрій Тихнович 474, 487, 506
 Кисіль Василь Петрович 506
 Кисіль Гнівош Тихнович 128, 477, 506
 Кисіль Григорій Гнівошович 45, 471
 Кисіль Киліян 477
 Кисіль Матвій Янович 506
 Кисіль Микола Григорович 506
 Кисіль Олександр Андрійович 506
 Кисіль Олександр Янович 506
 Кисіль Петро (Петро Тихнович) 506
 Кисіль Тихно (Тимофій) Микитович 506
 Кисіль Дорогиницький Олександр Андрійович 45
 Кисіль Дорогиницький Ян Гнівошович 506
 Кисіль Низкиницький Григорій Гнівошович 165, 487, 506
Кись О. А. 12
Китовіч Анджей, див. *Kitowicz Jędrzej*
 Кишка Миколай 172
 Кіліян 169
 Кірдейна Мильська Катерина Олізарівна 493, 522
 Кірдейна Мильська Кристина Іванівна 483, 498
 Кірдейна Мильська Марія Петрівна 468, 483, 498
 Кірдей Мильський Олізар Петрович 506
 Кірдей Петро, див. Кірдей Мильський Петро
 Кірдей Мильський Петро 161, 320, 506
 Кірдей Мильський Юрій Олізарович 478
 Кірдей Мнішинський Іван 262
 Кірдей Мнішинський Іван Іванович 50
 Кірдей Мнішинський Іван Петрович 478, 506
Кісь Я. П. 270, 280, 288, 363, 420, 428, 430
 Клавша Михайло 506
 Клевецький N 465
 Клембовський N 471
 Клим 175
 Клим, див. Шаркович Клим
 Клименя 308
 Клишко 262
 Клишко Ескович, див. Ескович Клишко
 Климова Ядвіга 213, 241
 Клиньська Маруша 521
 Клишик Левко 228
 Клодинська Галшка 488
Клюковський Зигмунт, див. *Klukowski Zygmunt*
 Ключька Анна Матвіївна 484
 Ключька Ганна Іванівна 468
 Ключька Катерина 489, 515
 Ключький Богдан Іванович 468
 Ключький Войтех 487
 Ключький Войтех Матвійович 506
 Ключький Іван 462, 506
 Ключький Іван Іванович 458, 506
 Ключький Матвій Іванович 506
 Ключький N 506
 Ключькі 443
 Кнеранка Софія 493, 523
 Княгининська Поляга Іванівна 492, 521
 Княгининська Федка Богданівна 522
 Княгининський Богдан Олехнович 433, 506, 507
 Княгининський Гаврило Богданович 434
 Княгининський Григорій Богданович 434
 Княгининський Іван Олехнович 433, 507
 Княгининський Олехно Богданович 507
 Княгининські 321
 Князька Настася Микитівна 511
 Князький Лаврін 118, 477
 Князький Стефан 118
 Князький Федір Сонце 479
Князьков С. А. 329
 Кобецькі 213
Ковалевський М. М. 12, 133, 182, 229, 300
Ковалів В-Й. О. 274
Ковальський М. П., див. *Ковальський Н. П.*
Ковальський Н. П. 40, 42, 203, 272, 274
 Коваль Дмитрик 26, 239
 Коверник Федір 199
 Коверник Юрко 199
Ковецька Елжбета, див. *Kowecka Elzbieta*
 Козаревський Василь 461
 Козарин Іван 162

- Козека Андрій Дмитрович, князь 43, 100, 179
 Козека Дмитро Андрійович, див. Козека
 Замлицький Дмитро Андрійович
 Козека Петро Дмитрович, князь 43, 100
 Козека Стефан Дмитрович, князь 100
 Козека Юрій Дмитрович, князь 43, 100
 Козека Януш Дмитрович, князь 43, 100
 Козека Замлицький Дмитро Андрійович,
 князь 100, 477
 Козерацький Войцех 322
 Козечанка Агафія Дмитрівна, князівна 100
 Козечанка Ганна, князівна 52, 127
 Козечанка Ганна Іванівна, князівна 503
 Козечанка Ганна Дмитрівна, князівна 100,
 468
 Козечанка Ганна Михайлівна, князівна 487,
 507
 Козечанка Катерина, князівна 468
 Козечанка Марія, князівна 522
 Козечанка Марія (Маруша) Дмитрівна,
 князівна 100, 116, 481, 495
 Козечанка Олена Андріївна, князівна 522
 Козечанка Софія, князівна 483, 498
 Козечанка Ядвіга Дмитрівна, князівна 100
 Козечанка Н Андріївна, князівна 487
 Козечич Гаврило 243
 Козинська Ганна Михайлівна 489, 511
 Козинська Барбара Михайлівна 95, 103, 163,
 468, 487
 Козинська Настася Іванівна 468
 Козинська Овдотя Олехнівна 128, 154, 508
 Козинська Олена Семенівна 95, 468, 494
 Козинська Софія Олехнівна 482, 498
 Козинська Раїна Семенівна 468
 Козинський Богдан Михайлович 507
 Козинський Гаврило Гринькович 507
 Козинський Гаврило Семенович 468
 Козинський Гнівош 179, 435
 Козинський Григорій Іванович 463, 507
 Козинський Григорій Семенович 117
 Козинський Гринько 128, 507
 Козинський Демид Олехнович 128, 507
 Козинський Дмитро Олехнович 46, 128, 469,
 487, 507
 Козинський Іван 320
 Козинський Іван Гринькович 128, 465, 507
 Козинський Іван Дмитрович 507
 Козинський Іван Іванович 507
 Козинський Ісайя Олехнович 128, 507
 Козинський Михайло 262
 Козинський Михайло Іванович 507
 Козинський Михайло Тихнович 462, 507
 Козинський Олександр Іванович 470
 Козинський Олехно 321
 Козинський Олехно Гринькович 127, 128
 Козинський Олехно Дмитрович 507
 Козинський Павло 117
 Козинський Павло Іванович 507
 Козинський Роман Іванович 507
 Козинський Роман Олехнович 95, 128, 153,
 507
 Козинський Семен 117, 179
 Козинський Семен Іванович 435, 507
 Козинський Тихно Гринькович 128, 487, 507
 Козинський Федір 477
 Козинський Януш 488, 507
 Козинські 51, 443
 Козицький Станіслав 463
 Козловський Криштоф 479
 Коіленська Богдана Жданівна 108, 153, 503
 Коіленський Ждан 108, 478
 Кокорика Дем'ян 322, 408
 Коланковський Людовік, див. *Kolankowski
 Ludwik*
 Колачник Марко 301
 Колбаска Улас 264
 Коленська Оршуля 488
 Коленський (Голенський) Н 468
 Колимський Григорій 184, 460
 Колмовський Григорій Юнкович 297, 460,
 477
 Колмовський Юнко 468
 Колодина Ладиченська Ждана 173
 Колонтай Ждан 477
 Колосовський Ян 183
 Колохнович Андрій 226
 Колохнович Матвій 226
 Колохнович Тиміш 226
 Колохнович Федець 226
 Колохнович Юсько 226
 Колохновичі 226
 Колпитовська Катерина Яківна 514
 Колпитовська Марина Андріївна 45, 468
 Колпитовська Марія Яківна 481
 Колпитовська Орина (Раїна) Андріївна 45,
 488, 510
 Колпитовська Полаґя Андріївна 45
 Колпитовська Полаґя Яківна 468
 Колпитовська Федора Костянтинівна 468
 Колпитовський Андрій Іванович 459, 487,
 508
 Колпитовський Іван 508
 Колпитовський Костянтин 179
 Колпитовський Костянтин Якович 469, 508
 Колпитовський Остафій 179
 Колпитовський Остафій Якович 487
 Колпитовський Яків Іванович 508
 Колпитовські 443

- Колумб 344
 Коляновська (з Колянова) Катерина 469
 Комнацький Матис 463
 Комнацький Ян 465, 475, 477
 Компан О. С. 232, 275, 283, 287, 288, 422
 Кон И. С. 8, 31
 Конарська Зоя 495
 Конарський Себастьян 179
 Кондрат 214
 Кондратова Федя 241
 Кондрацький Павло 163
 Конєцпольський Станіслав 67
 Конон 304, 406
 Кононович 251, 264
 Кононович Івашко 381
 Копанська Софія 515
 Копач Парфен Богушович 480
 Копець 285
 Копинський Ян 322
 Коптівна Ганна 481, 495
 Коптівна Овдотя 469, 487
 Коптівна Олена Федорівна 78, 190, 504
 Копот Костюк 199
 Копоть Василь 170
 Копоть Іван Васильович 473
 Копоть Федір 78
 Копчак С. І. 422
 Копчинський Міхал, див. *Korczyński Michał*
 Копыський Б. З. 222
 Кораб Кондрат 297
 Корал Пьотр, див. *Koral Piotr*
 Корецька Ганна Іванівна, князівна 484, 499
 Корецький, князь 243, 250, 296
 Корецький Богуш Федорович, князь 75, 164, 262, 355
 Корецький Кароль Юхимович, князь 164, 195, 473
 Корецький Юхим, князь 161, 164, 195, 297
 Корецькі, князі 222
 Корибут Вишневецький Юрій Михайлович, князь 478
 Коритенська Ганна Михайлівна 469, 510
 Коритенська Ганна Федорівна 184, 489, 514
 Коритенська Опранка Федорівна 469
 Коритенський Гаврило Михайлович 471
 Коритенський Іван Михайлович 508
 Коритенський Михайло 262, 508
 Коритенський Стефан 468
 Коритенський Федір 474
 Кордишівна Раїна 469, 496
 Корнеи 216
 Корниєм Вовчик, див. Вовчик Корній
 Корнило Микита 257
 Корницька Маруша Левківна 482
 Корній Жданович 244
 Корнопелевич Васко 210
 Корняктивна Софія 482
 Коровай Селецька Ганна Андріївна 207
 Коровай Селецький Андрій Андрійович 207
 Коровай Селецький Остафій Андрійович 44, 208
 Коронович Іван 251
 Короцевич Іван 213
 Корчаківський Ян 473
 Корчевський Василь 508
 Корчмінська Дорота 483, 498
 Косаковський Петро 192
 Косинський Адам 441
 Косинський Хвеско 243, 296
 Коссаковський Станіслав, див. *Kossakowski Stanisław*
 Костелецька Беата (Ілліна) 98, 320
 Костентина, див. Ело Малинський
 Костянтин Михайлович
 Костчанка Анна 82, 109, 110, 130
 Кость 285
 Костюк 211, 228
 Костюк Копот, див. Копот Костюк
 Костюшкович Хоболтовський Богдан 467
 Костюшкович Хоболтовський Григорій 457
 Костюшкович Хоболтовський Данило 479
 Костюшкович Хоболтовський Іван 508
 Костюшкович Хоболтовський Петро 463, 508
 Костюшкович Хоболтовський Семен 507
 Костюшковичівна Хоболтовська Ганна Богданівна 469, 491
 Костюшковичівна Хоболтовська Катерина Петрівна 469, 486, 505
 Костюшковичівна Хоболтовська Марія Семенівна 487
 Костянка Анна-Констанція 489, 512
 Костянка Євфимія-Богдана Григорівна 524
 Костянка Макотерська Ганна Григорівна 469
Kotgrębъ Рендл, див. *Kotgrave Rendle*
 Котельницький Філон Лукашович 460
 Котимовський Ян 477, 480
 Котович Сидор 297
 Котовський Миколай 488
 Коул Э. Дж. 105
 Кохн 251
 Коховський В. 371
 Кочан 264
 Кочерська Марія, див. *Koczerska Maria*
 Кошерський 213
 Кошерський N 321
 Кошка Жоровицький Андрій Юхнович 508

- Кошка Жоровицький Іван (Іван Юхнович) 479, 488
 Кошка Жоровицький Матвій Андрійович 458
 Кошка Жоровицький Януш Андрійович 179, 465
 Кошовська Ганна Станіславівна 489, 511
 Кошанка Настася 510
 Коялович Войцех 442
 Кравець Іван 183
 Кравець Никон 304
Кравець О. М. 39
 Кравець Шимон 317
 Кравець Ян 318
 Кравець Ярмек 405
Кравченко В. М. 99, 272, 273, 365
 Краєвська Катерина Станіславівна 469, 511
 Краєвська Олена (Гелена) 151, 488
 Краєвська Ядвіга Станіславівна 488
 Краєвський Станіслав 151, 488
 Краєвський Стефан 345
 Краєвський N 508
 Кражинський Богдан 462
 Красевич Іван 264
 Красносельська Богдана Романівна 128, 469, 487, 507
 Красносельський Григорій 172
 Красносельський Роман Іванович 52
 Красовська Овдюхна (Овдотя) Васи́лівна 154, 469, 495
 Красовський Василь 154, 469
 Красовський Ян 465
 Красовський Ян Васильович 460
 Крат 263
 Кратовичівна Ганна 469, 482
Крачик Ян, див. *Kracik Jan*
 Кречковський Григорій 163
 Кривицька Тетяна 501
 Кривицька Ядвіга Станіславівна 513
 Кривий 264
 Кривошия 285
Крижаніч Ю. 230, 380, 382
 Крижицький Левко 508
Крикун М. Г. 12, 222, 233, 270, 288, 363, 422, 423, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 451, 452, 454
Крикун Н. Г., див. *Крикун М. Г.*
Кримський А. 357, 358, 360, 378, 379, 382, 383, 384, 396
 Криницький Самуель 508
 Криницький Станіслав 480
Крип'якевич І. П. 223, 232, 233, 275, 280, 307, 331
 Криштоф «Перун», див. Радзивілл Криштоф
- Кровопусть Ждан 209
 Крокотка (Кропотка) Єловицький Василь Іванович, князь 508
 Крокотка (Кропотка) Єловицький Яків Васильович, князь 128, 154, 321, 508
 Крокотки Єловицькі, князі 443
 Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Ганна Яківна, князівна 518
 Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Маса (Маселка) Яківна, князівна 104, 126, 154, 485, 502
 Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Марія Яківна, князівна 469
 Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Настася Яківна, князівна 501
 Крокотчанка (Кропотчанка) Єловицька Полагна Яківна, князівна 518
 Кропивницький N 469
 Круневич Семен Богданович 478
 Крупецькі 440
 Крупський Ян 468
 Круш Андрій 480
 Круш Фронц 467
 Круш Ян 173
Кубаля Людвік, див. *Kubala Ludwik*
 Кузма 211
 Кузма Михаїлович 211
 Кузьмиха Вася 179
 Кузьма 303, 404
 Кузьма Максимович 253
 Кузьминський 383
 Кузьминський Андрій 126, 478
 Кузьмич Устим 261
 Куківна Раїна 177
Кукльо Цезарій, див. *Kuklo Cezary*
 Кукольський Іван 479
Кулаковський П. 365
Кулеша-Воронецька Івона, див. *Kulesza-Woronecka Iwona*
 Кулий 285
 Куликовська Анна 469
 Куликовський Матис 177
Кулиш П. А. 384, 395, 396
Куліш П. О., див. *Кулиш. П. А.*
 Кульгавий Гасан 375
Куля Вітольд, див. *Kula Witold*
 Кумейко Опанас 263
 Кунахова Федя 212, 241
 Кунашова 210, 238
 Куневич Іван 207
 Куневич Олекса 207
 Куневич Тишко 207
 Куневська (Єло Куневська) Марія Андріївна 483, 515

- Куневська Овдотя Андріївна 490
 Куневський Андрій 476
 Куневський Андрій Юхнович 127, 508
 Куневський Михайло 24
 Куневський Юхно (Вохно) 508
 Куневські 443
 Куница 175
 Куницькі 193
 Куніделі 264
 Кунц 211
Купер Шейла М., див. Cooper Sheila M.
Купчинський О. А. 220, 221
 Курбський Андрій Михайлович, князь 68,
 97, 176, 177, 199, 200, 381, 462, 488
 Курило 262
 Курилович Тиміш 249
 Курилца 175
 Курилченя Федюк 251
 Куркос 243
 Курниківський 445
 Куровська Катерина 469
 Курозвонська Патрикіївна Настася Іванівна
 127, 500
 Курозвонська Патрикіївна Федора Іванівна
 484
 Курозвонський Патрикій Іван Васильович
 44, 472, 476, 488, 508
 Курош (Куровський) Якуб 464
 Курцевич Булига Дмитро Васильович, князь
 476, 488
 Курцевичівна Булижанка Катерина
 Коріатовичівна, князівна 469
 Курцевичі, князі 442
 Кусовський 169
Кutowой А. И. 285
 Кутровська Марія Микитівна 493
 Кутровська Настася Микитівна 500
 Кутровська Уляна Микитівна 487
 Кухар Іван 199
 Кухмистрович Дорогостайський Миколай
 508
Кухович Збігнев, див. Kuchowicz Zbigniew
 Кухтик Миско 199
 Куц 251
 Куцевич Андрій 208
 Куцевичов 211
 Куцко Грынчич, див. Куцко Гринчич
 Куцковичі 228
 Куць 208
 Кучинський Петро 163
Кучинський Стефан, див. Kuczyński Stefan M.
 Кушник Василь 509
 Кушнір Карп 296
 Кушнір Войтко 303
 Кушнір Грицько 308
 Кушнір Ілля 243, 256
 Кушнір Федір 404
 Лабунська Олена Богуфалівна 492
 Лабунський Криштоф 153, 400
 Лабунський Михайло Богуфалович 87
 Лаврин 252
 Лаврін 304
 Лагодовська Ганна Ванківна 470
 Лагодовська Марія Ванківна 493
 Лагодовська Раїна Ванківна 503
 Лагодовська Томила Ванківна 470
 Лагодовський Захаріаш 475
 Лагодовський Ян 461
Ладенбергер Тадеуш, див. Ładogórski Tadeusz
Ладогурський Тадеуш, див. Ładogórski
Tadeusz
 Ладський Корнило 472
Ладюри Ле Руа Еммануель, див. Le Roy
Ladurie Emmanuel
 Лазкович Іван 180
Ландрі Адольф, див. Landry Adolph
 Лантух Андрій 404
 Ласинський Миколай 460
 Ласківна Марія 483, 512
 Ласківна Полага 510
 Ласко Федір 463
 Ласко Черницька Марина Семенівна 513
Ласлетт Пітер, див. Laslett Peter
 Лашеня Степан 406
 Лащ Бартош 458
 Лащ Криштоф 460
 Лащ Петро 466
 Лащ Стримілецький Адам 461
 Лащівна Марета Амброжівна 470
Ле Гофф Жак, див. Le Goff Jacques
Ле Плей Фредерік, див. Le Play Frédéric
Лебрун Франсуа, див. Lebrun Francois
 Лев Стефан 471
 Леварт М. 465
 Левко 306, 406
 Левеєвич Мошка 298
 Левеєвич Сачко 298
 Левеєвич Шимха 298
 Левеєвич Шлом 298
 Левеєвич Яхно 298
 Левицька Агнешка 505
Левицький О. И. 40, 73, 75, 79, 86, 87, 146, 147
Левицький О. І., див. Левицький О. И.
 Левко Герасимович 240
 Левко Клишик 228
 Левко Сугакович 240
 Ледницький Вавринець 162

- Ледницький Казимир 76, 77, 94, 95, 471
 Ледуха Ігнатівна Пантеліївна 381
 Ледухівська Милка Богданівна 485, 502
 Ледухівські 440, 443
 Ледуховська Полонія Гнівошівна 470
 Ледуховська Софія 504
 Ледуховська Томила Гнівошівна 494
 Ледуховський Богдан Васкович 509
 Ледуховський Богуш Юхнович 509
 Ледуховський Гнівош Іванович 509
 Ледуховський Данило Богушович 509
 Ледуховський Дениско 509
 Ледуховський Іван Григорович 509
 Ледуховський Левко Денисович 509
 Ледуховський Макар Гнівошович 509
 Ледуховський Олександр Макарович 509
 Ледуховський Самійло Макарович 509
 Лейба 316
 Лем Губерт, див. *Lamb Hubert Horace*
 Лэм Хуберт, див. *Lamb Hubert Horace*
 Леонтович Ф. И. 138, 139, 142, 174, 188, 221, 329
 Леонтович Ф. I., див. *Леонтович Ф. И*
 Лепесовицька Настася Григорівна 470
 Лепесовицький Андрій Григорович 509
 Лепесовицький Миколай 467
 Лепесовицький Сушко Григорій 509
 Лернет Ян, див. *Lernet Jan*
 Леско 295, 406
 Леско 214
 Лесько 304
 Лец 242, 243
 Лешков В. Н. 329
 Лешницька Марія Гаврилівна 154, 174, 175, 190, 191, 490
 Лешницька Марія Климівна 481
 Лешницький Ждан Опанасович 470
 Лешницький Клим Опанасович 509
 Лешницький Опанас Микитович 127, 509
 Лешницький Федір з Андруги 472
 Лешницький Федір Микитович 509
 Лешницький Федір Панасович 463
 Лешницький Федір Тихнович 472
 Лешницький N 479
 Лешницькі 443
 Лешнівська Катерина 470, 493, 521
 Лешнівський Матвій 470
 Лещинська Катерина Андріївна 104
 Лещинська Маріанна (Мар'яна) 470, 486
 Лещинський Андрій 104, 474, 509
 Лещинський Вацлав Андрійович 104
 Лещинський Прецлава Андрійович 104
 Лещинський Рафал Андрійович 104
 Лещинський Ян Андрійович 104
 Ледке Мажена, див. *Liedke Marzena*
 Лешков В. М., див. *Лешков В. Н.*
 Лизавку 257
 Лимонт Ян 461
 Линевська Анна 470
 Линевська Кристина 484, 500
 Линевська Маруша Войнівна 470
 Линевська Маруша Михайлівна 484
 Линевська Настася Михайлівна 470
 Линевська Олександра Михайлівна 509
 Линевський Василь Федорович 509
 Линевський Война 117
 Линевський Война Васильович 45, 509
 Линевський Іван Васильович 459, 488
 Линевський Лукаш 193
 Линевський Матвій 162
 Линевський Михайло 467
 Линевський Михайло Васильович 46, 488, 509
 Линевський Михайло Петрович 509
 Линевський Остафій 193
 Линевський Петро 177, 471, 510
 Линевський Стефан 475
 Линевський Теодор 193
 Линевський Тихно Олександрович 510
 Линевський Томаш 193
 Линевський Федір 142
 Линевський Яким 45, 117
 Линевський Яким Тихнович 488, 510
 Линевський N 461
 Линевські 443
 Липленський Богуш 151, 173, 468
 Лисаковський 383
 Лисаковський Миколай 162, 383, 488, 510
 Лисаковський Якуб 510
 Лисичанська Марина 523
 Лисович Федець 251, 264
 Лисовський N 477
 Литвин Гаврило 305
 Литвин М. 357, 373, 373, 374, 378, 379
 Литовка Ганна 199
 Литовський Василь 321
 Лихоіванович Стефан 295, 306, 317
 Лібішевська Люція (Лукра) 470, 481, 485, 485, 502
 Лігензянка Софія-Пуденціана 486
 Лінде Самуель Бозуміл, див. *Linde Samuel Bogumil*
 Липський Ян 183
 Літинський Адам 473
 Літинський Іван Васильович 488
 Літинський Іван Яцькович 468
 Літинський Михайло 471
 Лобко 405
 Ловмянський Генрик, див. *Łowmiański Henryk*

- Логин 244
 Лозінський Владислав, див. *Łoziński Władysław*
 Лозка Лаврін 179
 Лозка Миколай 205
 Лозка Стефан 464
 Лозчанка Барбара 447
 Лозчанка Софія Андріївна 470, 495
 Лозчанка Томила 494
 Лонцька Анна 517
 Лонцька Катерина 513
 Лонцька Катерина Янівна 470
 Лонцький Матвій 206
 Лонцький N 479
 Лоповтчиха 237
 Лорсен Марія-Тереза, див. *Lorcin Marie Thérèse*
 Лосятинська Елжбета 127, 494
 Лосятинська Катерина 504
 Лосятинська Катерина Іванівна 470
 Лосятинська Овдотя Іванівна 482, 498
 Лосятинська Олена Федорівна 152
 Лосятинська Федора 481, 489, 512
 Лосятинський Іван 462
 Лосятинський Іван Маскович 152, 458
 Лось Ян 458
 Лукаревський Онизій 462
 Лукаш 404
 Луковський Войтех 215
 Лукян 239
 Лук'ян 210, 252
 Лук'ян Шрефачь, див. Орефач Лук'ян
 Лук'ян, див. Герасимович Лук'ян
 Лук'янович Іван 225
 Лук'янович Куц 225
 Лук'янович Мисько 225
 Лук'янович Петро 225
 Лук'янович Радець 225
 Лук'янович Федин 225
 Лук'яновичі 225
 Лучицький I. B. 220
 Лучка Ескович, див. Ескович Лучка
 Луренс 302, 318
 Луцко 210
 Лучка 404, 405
 Лушпай 404
 Люба Радзими́нський 216
 Любавський М. К. 138, 139 .
 Любецька Богдана Іванівна, князівна 486
 Любецька Ганна Богданівна, князівна 121
 Любецька Ганна Романівна, князівна 161, 191
 Любецький Богуш Дмитрович, князь 70, 94, 97, 471
 Любомирська Катерина 489
 Любомирський Єжи 198
 Любомирський Олександр 198, 199
 Любомирський Станіслав 198
 Людвиська Овдотя 517
 Людвиський Павло 510
 Людвиський Якуб 465
 Людовік XIII, французький король 71
 Людовік XIV, французький король 71
 Людовичівна Настася 470
 Лясота Олександр 45, 460
 Лясоцький Зигмунт, див. *Lasocki Zygmunt*
 Ляховський Іван 488
 Ляшук Анна, див. *Laszuk Anna*
 Майборода Р. 272
 Майківна Мартинелла Матвіївна 499
 Майковський Тимофій 510
 Майковський Ян Тимофійович 463
 Майко Мислинський Матвій 342
 Мазур Жданец 251
 Макар 161, 211, 228
 Макар 207
 Макарьський Олександр 472
 Макарь, див. Бикович Макар
 Макгдалена 180
 Макілла Даріуш, див. *Makilla Dariusz*
 Максим 211, 243, 301, 406
 Маласпіна Д., папський нунцій 353
 Малашка Степановна Олешкова Шаркова, див. Мелешка Степанівна
 Малгожата 311
 Малезжик Ігнат 406
 Малий 285
 Малиновський О. 359
 Малиновський Матис 162
 Малиновський Ян 458
 Малиновська Ганна 485, 502
 Малиновська Катерина Михайлівна 491
 Малиновський Михайло 469
 Малиновська Моніка, див. *Malinowska Monika*
 Малко 211
 Малхер 112, 344
 Малхер Балверовь 337
 Мальц 175
 Мальченко О. 362, 363, 365, 366
 Малюшица 167
 Маляр Петро 318
 Маляр Федір 315
 Мелаша 241
 Мамонов 373
 Манківська Маруша 499
 Манчич Радко 207
 Манчич Федець 207
 Манчич Юско 207

- Марею Белостоцького, див. Білостоцька Марія Романівна
- Мари Тумковне Посяговецького Михъновои Щцовскои, Михновои Щцовъскои Маръи Посяговецького, див. Посяговецька Марія Томківна
- Марина 173, 240, 296
- Марина, див. Сангушківна Марина Романівна, князівна
- Марина (з Орлова) 205
- Марина Семенівна, див. Гулевичівна Воютинська Марина Семенівна
- Маріанна Юревичівна 509
- Марія Василівна, див. Семашківна Марія Василівна
- Марія Федорівна 180
- Маркевич А. 359, 372, 382, 394
- Марко 262, 302
- Марко, див. Веретенникович Марко
- Марковський Василь 510
- Марковський Марко 510
- Марковський Михайло Яцькович 510
- Марковський Роман 479
- Марковський Роман Васильович 488, 510
- Марковський Фалалей 467
- Марковський Фалалей Левкович 510
- Марковський Яцько Фалалеевич 510
- Марковський N 476
- Маркушевський Іван 472
- Мартин 258
- Мартиниха 302
- Мартинъ 211
- Мартинъ, див. Воробей Мартин
- Мартишевський Балцер 207
- Маруша 175, 243, 318
- Маруша Ілляшівна 482
- Марушка 243, 315
- Мархоцький Миколай 465
- Марцибела, див. Річицька Марцибела Андріївна 164
- Марцин 315
- Масальська Марія Андріївна, князівна 76, 77, 79, 85, 470, 495
- Масальська Софія Василівна, князівна 507
- Масальська Софія Іванівна, князівна 128, 487
- Масальський Андрій Петрович, князь 24, 473
- Масальський Богдан (Богуш) Васильович, князь 510
- Масальський Іван Богданович, князь 510
- Масальський Петро Тимофійович, князь 474
- Масальський Юрій Богданович, князь 469, 510
- Масальський Ярош, князь 163
- Масальський Мунча Василь Федорович, князь 510
- Масальські, князі 222
- Маслійчук В. 12, 116
- Маска 184
- Маска Шпаковського, див. Шпаковський Маско (Максим) Олехнович
- Маско Хом'як, Маска, див. Хом'як Смордовський Маско
- Мась 210
- Масюк Леонович 264
- Матвієвський Петро Дениско 462
- Матвієнко А. М. 24
- Матейчянти 251
- Матис 161
- Матисовський Мартин 464
- Матфея 199, 213
- Матъфеи 209
- Матъфеиц Роботник 317
- Матфъи Ступак, див. Ступак Матвій
- Матфъи Шостак, див. Шостак Матвій
- Матяш 207
- Матяш 302
- Мацевич Мартин 208
- Мацей 321
- Мацейовський Вацлав, див. *Maciejowski Wacław Aleksander*
- Мацкевич Бартко 404
- Мацко 317
- Мацькевич Андрій 78
- Мацьківна Олена (Олена Андріївна) 78, 86, 87, 121, 489, 512
- Мацько 408
- Мацьковичі 225
- Мацюк О. 366, 370, 377
- Махно Греччаникъ 216
- Мегмет-Герей 390
- Мегмет II Завойовник 357, 358
- Медведський Андрій 475
- Медведський Ян 475
- Медведський Ян з Валюв 472, 510
- Медвідь Залеський Станіслав 510
- Медзвецький Войцех 302
- Мединська Маруша 490
- Медушевський Якуб 463
- Межинський (Менжинський) Абрам 474
- Межинський (Менжинський) Вацлав 511
- Межинський Мартин 179
- Мейтленд Фредерік, див. *Maitland Frederik William*
- Мелаша 241
- Мелехович Сенюта 251
- Мелецька Анна 491
- Мелешківна Марина 167

- Мелешко В. Й. 289
Мелешко Марина Іванівна 471
Мелешко Михайло 469, 473
Мелешко N 468
Менглі-Герей 357, 359, 373, 390, 391
Менжинський В. С. 223
Менкицька Катерина Станіславівна 481
Мересте У. И. 62
Мессанс М., див. *Messance M.*
Меховник Ян 318
Мешковська Елжбета 471
Мешковський Бартош 468
Менький Петро 306
Мигаль Рыбак 216
Микита 212, 213, 238, 239, 241, 243, 265, 303
Миколаєвоє Збаражское, Ганни Деспутовны,
див. Деспотівна Ганна
Миколая, див. Павлович Миколай
Васильович
Миколай 243, 252, 297, 311, 318, 441
Миколай Філіпович 306
Микулинська Анна 471, 493
Микулинська Невидана Олехнівна 471
Микулинська Олена 471
Микулинська Олена Гордіївна 109
Микулинський Мелешко N 511
Микулинський Мелешко Михайло 511
Милевський N 467
Милевський Себастьян 163
Милковський Адам 161, 163
Милошевський Станіслав 477
Милюков П. Н. 230
Мин 174
Минківська Раїна 471
Минц 207
Миньковський Лукаш 461
Миньковський Яцко Семенович 461
Мирвинський 382
Мировицька Настася Янівна 471
Мировицький Ян 511
Миронов Б. Н. 236
Миронович Ждан 476, 511
Миско (Мисько) 174, 179, 216, 243, 263
Миско Кухтьикъ, див. Кухтик Миско
Миском 240
Митко Пашкович 211
Михаїла Воинича Боговитиновича, див.
Боговитин Козерадський Михайло
Войнич
Михаїла Еловича Малинського, див. Єло
Малинський Михайло Дашкович
(Данилович)
Михайло 184, 450
Михайло, див. Свинюський Михайло 49
Михаїло Михнович, див. Ошовський
Михайло Михнович
Михаїловоє Павловичовоє, див. Тесовська
Борисовичівна Марина Василівна
Михаленя 246, 251
Михаленя, див. Михаленя
Михель 297
Михневич Яцко 295
Михно 213, 241, 405
Мицевич Мартин 208
Миць 225
Мишка Варковський Абрам Михайлович 511
Мишка Варковський Миколай 475
Мишка Варковський Михайло 87, 153, 162,
168, 239
Мишка Варковський Михайло Федорович
511
Мишка Варковський Федір Богданович 511
Мишки Варковські 443
Мишка Холоневський Андрій Григорович
511
Мишка Холоневський Андрій Дмитрович 511
Мишка Холоневський Богдан 172, 479
Мишка Холоневський Богдан Петрович 511
Мишка Холоневський Василь 117
Мишка Холоневський Василь Андрійович
489, 511
Мишка Холоневський Гаврило Богданович
511
Мишка Холоневський Григорій Дмитрович
464, 511
Мишка Холоневський Дмитро 172
Мишка Холоневський Дмитро Петрович 511
Мишка Холоневський Іван Гаврилович 511
Мишка Холоневський Іван Іванович 468
Мишка Холоневський Марко Гаврилович
468, 511
Мишка Холоневський Митько Андрійович
511
Мишка Холоневський Олехно Гаврилович
489, 511
Мишка Холоневський Петро 511
Мишка Холоневський Прокіп Григорович
511
Мишки Холоневські 443
Мишко 175, 184, 209
Мишко Дмитро Іванович 220
Мишко Герасимович, див. Герасимович
Мишко 238
Мишковський Петро, див. *Myszkowski Piotr*
Мишчанка Настася, див. Мишчанка
Варковська Настася Федорівна
Мишчанка Варковська Настася Федорівна
153, 483, 499

- Мишчанка Холоневська Ганна Григорівна 482
 Мишчанка Холоневська Марія Гаврилівна 507
 Мишчанка Холоневська Олена Іванівна 471
 Мишгич Федор 321
 Міклош 218
 Мілевський Адам 476
 Мілошевський Станіслав 100
 Мілюков П. М. 230
 Мінчул 315
Mitterauer Мишель, див. *Mitterauer Michael*
Міхаловська Анна, див. *Michalowska Anna*
 Міщеня 252
 Млинар 405
 Млодзяновський Станіслав 462
 Мнішек Войцех 458
 Мнішек Станіслав 462
 Мнішківна Урсула 482
 Могильницький Томаш 463
 Модринська Софія 488
 Модринський Гаврило 469
Можу Юзеф, див. *Morzy Juzef*
Моусеев А. И. 55
 Мойславська Марта 493, 524
 Мокосії Баковецькі 440, 443
 Мокосій Баковецький Андрій 512
 Мокосій Баковецький Дмитро Михайлович 512
 Мокосій Баковецький Михайло Андрійович 512
 Мокосій Баковецький Олександр Михайлович 512
 Мокосій Баковецький Остап Михайлович 470
 Мокосій Шибенський Петро 460
 Мокренська Ганна Хомівна 25
 Мокренський Андрій 512
 Мокренський Дем'ян 474
 Мокренський Кіндрат Хомич 512
 Мокренський Хома 512
 Мокренський N 512
 Мокренські 443
 Моленда Валентій 321
 Молинський Станіслав 479
 Монвид Дорогостайський Криштоф 213, 242
 Монвид Дорогостайський Миколай Олехнович 212, 335
 Монвид Дорогостайський Павло 478
 Монтовт Коблинський Андрій Якубович 462, 512
 Монтовт Коблинський Якуб 512
 Монтовт Коблинський Ян Якубович 75, 76, 78, 86, 87, 121, 122, 180, 190, 191, 473, 489, 512
 Монтовти 443
 Монтовтівна Коблинська Ганна Якубівна 127, 471, 501
 Монтовтівна Коблинська Ганна Янівна 69, 75, 77, 94, 95, 97, 103, 122, 471
Мончак Антоні, див. *Mączak Antoni*
 Мончинський 405
 Мончинський Петро 472
 Моралевська Катерина 520
 Мордвинівна Зіновія 128, 504
 Мордвин Ян 512
 Мордыша Нацдена 212, 239
 Москаль Степан 410
 Москвитин Іванко 161
 Мотрона 174
 Мотруна 241, 243
Мохо Жан-Батист, див. *Moheau Jean-Baptiste*
 Мошенський Станіслав 471
 Мошинська Марина 471
 Мошинський Ярош 469
 Мошкою 297
 Мощеницька N Григорівна 104, 485, 502
 Мощеницький Василь 195
 Мровінський Ян 80
 Мроковський N 480
 Мруновська (Мроковська ?) Дорота 491
 Мстиславська Богдана Михайлівна, князівна 490
 Мстиславська Настася Михайлівна, князівна 98, 487
 Муленет Яким 246
 Мутикальський Онікій 512
 Мухамет 582
 Муховецька Катерина 497
 Мушата Охлоповський Іван Дахнович 474
 Мушата Охлоповський Йона Якимович 463
 Мушата N 495
 Мушатич Федір 457
 Мшальський Андрій 469
 Мшальські 251
 Мшанецькі 392, 445
Мяковський Войцех, див. *Miaskowski Wojciech*
 Нагорнич Охрим 243
Намачинська Станіслава, див. *Namaczyńska Stanisława*
 Нападовський Миколай 473
 Напольський Ян 463
 Нарушевич Станіслав 473
 Насиловська Щасна Юрївна 487
 Насиловський Малхер 76, 460

- Настаси Стрыбылевны, див. Стрибилівна
 Настася (Анастасія)
 Настасю Федоровну Обуховича, див.
 Обухівна Настася Федорівна
 Настася Богушівна з Олесного 490, 518
 Настя 316
 Наталя 315
 Наталя, див. Веретенниковичівна Наталя
 Нашчинський Станіслав 463
 Невдаш 301
 Некрашевич Бережецький Іван 489, 512
 Некрашевич Бережецький Михно 512
 Немирич Андрій 179, 474
 Немирич Єсиф 76, 457
 Немирич Матвій 189
 Немиско 211, 228
 Немиський Криштоф 316
 Немста-Славський Самуель 474
 Немценовичівна Дорота Петрівна 471, 506
 Непитуший 182
 Непитуший Григорій 242, 512
 Непокойчицький Григорій Абрамович 381,
 459
 Непрецький Андрій 99, 465
 Несвіцька Богдана Ілляшівна 505
 Несвіцька Олександра Адамівна 471
 Несвіцький Адам Ілляшович 489, 512
 Несвіцький Андрій 512
 Несвіцький Богуш 512
 Несвіцький Василь Андрійович 512
 Несвіцький Ілляш Богушович 141, 203, 512
 Несвіцький Левко Котович 477
 Несвіцький Михайло 162
 Несвіцький Петро Андрійович 512
 Несвіцький Ян Васильович 479, 513
 Несвіцькі 443
Несецький Каспор, див. *Niesiecki Kasper*
 Несташевський Ян 179
 Нестер 310
 Нестер, див. Веретенникович Нестор
 Нестергай 175
 Нестецький Миколай 183
 Нетельський Павло 118, 163
 Нетецький Ян 161
 Нетреба Андрій 404
 Нешавський Балцер 345
 Нешковський Стефан 304
 Никон 214
 Никон 404, 410
 Німценовичівна Дорота Петрівна 45, 487
 Новак Грицько 405
 Новак Маско 404
 Новик Левко 404
Новицький І. П. 119, 219, 221
 Новицький Яків 183
 Новгородич Савка 459
 Новоселицька Анна 509
 Новоселицька Олена Федорівна 495
 Новоселицька Опранка 471
 Новоселицький Андрій 467
 Новоселицький Марко Дмитрович 462
 Новоселицький (Гапон Новосилецький)
 Миколай (Михайло) Гапонович 460, 513
 Новоселицький Остафій 463
 Новоселицький Семен 212, 241
 Новоселицький Ян 467
 Новоселицький Ян Гапонович 472
Новосельский А. А. 393, 394
Новосельський О., див. *Новосельський А. А.*
Новосельский С. А. 13
Носевич В. Л. 31
Нотштейн Френк, див. *Notestein Frank W.*
 Ободенська Анна 488, 507
 Ободенський N 513
 Оболенская С. В. 9, 10
 Обремська Дорота 471, 519
 Обух Григорій 183
 Обух Федір 165
 Обух Воштинський Григорій 480, 489, 512
 Обух Воштинський Тимофій 477
 Обухівна Настася Федорівна 165
 Обухівна Воштинська Катерина 506
 Обухівна Воштинська Маруша 503
 Обухович Федір 476
 Оверкович Йозеф 216
 Оверкович Степан 216
 Овдиєнко Миско, див. Овдієнко Миско
 Овдієнко Миско 214
 Овдотка 175
 Овдотя 199, 241, 315
 Овдотя, див. Овдотя
 Овдюхна, див. Красовська Овдюхна (Овдотя)
 Василівна
 Овдюшка 199
 Овлучимський Юрій 513
 Огапка 243, 316
 Огрениця 199
 Огрениця, див. Огрениця
 Одинець Станіслав 469
 Одинець Соколовський Іван, князь 479, 513
 Одинець Соколовський Константин, князь
 470
 Одинець Соколовський Константин-Юзеф,
 князь 51
 Одинцевичівна Олександра Іванівна,
 князівна 503
 Одинцова Гелена Семашківна 113, 130

- Одинцова Олександра Іванівна 486
 Одривольський Ян 474
 Ожельський Свентослав, див. *Orzelski Swętosław*
 Оздовський Мойсей 477
 Оздовський Федір 477
 Околов Василь Олексійович 469
 Окорська Раїна 504
 Окорська Софія Олехнівна 472, 497
 Окорська Федора Іванівна 127, 499
 Окорська Ядвіга Василівна 472
 Окорський Патрикій 473, 478
 Окорський Филип 479
 Оксюта 213, 241
 Олдаковська Анна Станіславівна 488, 507
 Олекса 246
 Олекса Мартинович 263
 Олександр-Кароль, королевич 341
 Олекса Куневичъ, див. Куневич Олекса
 Олексея, див. Олексій
 Олексій Зинкович 458
 Олексій 239, 243
 Олексовський Балтазар Гнівош 262, 479
 Олекшич Грицько 244
 Олена 321
 Олена, див. Добринська Олена Андріївна
 Олена, див. Мацьківна Олена Андріївна
 Оленица 175
 Олены Семеновны Козинського, Ивановое
 Белостоцькое, Воитеховое Семьковое,
 Грегоревое Гораиновое, див. Козинська
 Олена Семенівна
 Олехно, див. Борзобогатий Красенський
 Олехно Яцькович
 Олецкевич Хилко 213
 Олецкевич Ярмач 213
 Олеша Іван 462
 Олеша Петро 173, 462
 Олеша Федір 172
 Олешанка Бережецька Олена 498
 Олешко Андрійович 212, 238, 239
 Олешко 206
 Олешчиков 261
 Олісієня Івашко 404
 Олифір 297, 310
 Оличанка Магдалена 95, 487
 Олишвенський Іван 469
 Олізар Іван 474
 Олізаровська Катерина Григорівна 472
 Олізаровська Марія Федорівна 510
 Олізаровська Мотруна Олехнівна 516
 Олізаровська Полонія Станіславівна 435, 472
 Олізаровська Н Сеньківна 521
 Олізаровський Андрій Олехнович 458
 Олізаровський Василь Олехнович 513
 Олізаровський Григорій 513
 Олізаровський Іван 76
 Олізаровський Левко Олехнович 513
 Олізаровський Олехно Федорович 513
 Олізаровський Станіслав 434
 Олізаровський Федір Олехнович 513
 Олізаровські 443
 Олісимцович Сава 264
 Олтаревський Станіслав 513
 Олшамовський Ян 479
 Ольшанський Лукаш 192
 Омелка, див. Шаркович Омелько
 Омелько 214, 251
 Омелькович Карп 213, 241
 Омелькович Степан 207
 Омелян Васкович 256
 Омеляниха 211, 228
 Омелянська Ганна Гурківна 488
 Ониско 251
 Опалінський Криштоф 80
 Опанас 315
 Опанасъ Бурнасовичъ, див. Бурнасович
 Опанас
 Опранко Бартоломей 513
 Орда Юзеф 419
 Оранська Нерадка 472
 Оранська Н Войнівна 472
 Оранський Андрій 513
 Оранський Геліяш Павлович 466
 Оранський Григорій 513
 Оранський Лаврентій 43
 Оранський Лаврін Война Семенович 81, 513
 Оранський Михайло Война 467
 Оранський Михайло Войнич (Лаврінович)
 513
 Оранський Павло Григорович 513
 Оранський Павло Лаврентійович 473
 Оранський Семен Григорович 44
 Оранський Юхно 457
 Оранський Н 513
 Оранські 443
 Орефач Лук'ян 207
 Орефич Стец 207
 Оришич Федко 263
 Орловська Богдана Мойсеївна 498
 Орловська Дорота 472
 Орховський Валеріан 462, 467
 Орховський (Ордовський) Н 129
 Оршуля з Валиск 509
 Осовський Михайло 321
 Оссолінський Ю. М. 216
 Останко Гуляльніцький Іван Михайлович
 480

- Останкова Мілохна (Оксимія) Іванівна 150, 502
 Остап 440
 Остап Ескович 213
 Остик Ганна Миколаївна 70
 Остик Григорій Григорович 98
 Остик Миколай Юрійович 70, 99, 465
 Остриївна Катерина Матясівна 209
 Остриївна Марія Матясівна 209
 Остриївна Олександра Матясівна 209
 Остриївна Харитина Матясівна 486
 Остриївський Зенко 244
 Остриївський Матяс Зенкович 46, 209, 237, 514
 Островський Якуб 263
 Остророг Станіслав Янович 121
 Остророг Ян 121
 Острозька Анна 66, 111, 408
 Острозька Анна-Алоїза Олександрівна, князівна 66, 68, 70, 96, 130, 199, 444
 Острозька Галшка, князівна 66, 70
 Острозька Елеонора Янушівна, князівна 111
 Острозька Євфрузіна Янушівна, князівна 111, 112, 130
 Острозька Катерина, князівна 70, 81, 82, 344
 Острозька Софія, князівна 121
 Острозький Василь-Войтех Янушович, князь 96
 Острозький Адам-Костянтин Олександрович, князь 111
 Острозький Василь-Костянтин, князь 81, 102, 130, 147, 195, 200, 212, 241, 265, 271, 276, 284, 341, 395, 397, 398
 Острозький Василь Олександрович, князь 109, 110
 Острозький Ілля Костянтинович, князь 70, 81
 Острозький Костянтин, князь 167
 Острозький Костянтин Іванович, князь 70, 97, 102, 171, 180, 489
 Острозький Костянтин Олександрович, князь 109, 110, 276
 Острозький Криштоф Олександрович, князь 109
 Острозький Олександр Васильович, князь 70, 109, 110, 130, 147, 224, 271, 413, 444
 Острозький Олександр Олександрович, князь 109, 110
 Острозький Ян-Володимир Янушович, князь 96, 111, 121
 Острозький Ян (Януш-Павло) Олександрович, князь 109, 110, 111, 276
 Острозький Януш Васильович, князь 67, 68, 96, 111, 112, 121, 147, 166, 214, 216, 224, 246, 257, 265, 271, 382, 402, 408, 444, 489, 450, 451
 Острозькі, князі 70, 222, 445
 Остромецький Ян 160
 Остроухов Михайло 479
 Оханковська Анна Доброгостівна 472
 Охлоповська Богдана Якимівна 518
 Охлоповська Магдалена Якимівна 472
 Охлоповська Маруша Якимівна 513
 Охлоповська Овдотя Якимівна 45, 489
 Охлоповська Опрахна Дахнівна 516
 Охлоповський Борис 179, 190
 Охлоповський (Мушата) Борис Дахнович 472, 514
 Охлоповський (Мушата) Дахно Олександрович 514
 Охлоповський (Мушата) Іван 474, 514
 Охлоповський (Мушата) Іона Якимович 464, 514
 Охлоповський (Мушата) Олександр 69, 514
 Охлоповський (Мушата) Яким Олександрович 514
 Охлоповський (Мушата) N 514
 Охманський Ежи, див. *Ochmański Jerzy*
 Охоцький Ян 145
 Охоцький Ян Дуклан 197
 Охримовичі 320
 Ощовська Ганна Василівна 47, 48
 Ощовська Катерина Яківна 518
 Ощовська Марія 49
 Ощовська Марія Василівна 47, 48
 Ощовська Настася Василівна
 Ощовська Настася Іванівна 179, 180
 Ощовська Настася Микитівна 472, 510
 Ощовська Настася Михнівна 514
 Ощовська Софія Ванківна 495
 Ощовська Софія Іванівна 472
 Ощовська Федора Микитівна 517
 Ощовський Василь 162
 Ощовський Василь Микитич 47, 48, 466, 514
 Ощовський Василь (Михнович) Михайлович 48, 468
 Ощовський Данило Микитич 47, 48
 Ощовський Іван Іванович 459, 514
 Ощовський Костянтин Васильович 47, 48
 Ощовський Микита Михайлович (Михнович) 48, 469, 489, 514
 Ощовський Михайло Іванович 203, 514
 Ощовський Михайло Михайлович 203, 464, 514
 Ощовський Михно 47, 48
 Ощовський Олехно (Олександр) Васильович 47, 48, 262
 Ощовський Томко Михайлович (Михнович) 47, 48, 514
 Ощовський Федір 514

- Ощовський Юхим Михайлович 47, 48, 179
 Ощовський Яків Васильович 47, 48, 458, 514
 Ощовський Ян 110
 Ощовський Ріпа Василь Михайлович 514, 469
 Ощовські 47, 48, 443
- Павінський Адольф*, див. *Pawiński Adolf*
 Павлиха 258
 Павло 252
 Павлович Василь 154, 458, 489, 514
 Павлович Дем'ян 79, 154, 177, 178
 Павлович Іван 213
 Павлович Миколай Васильович 154
 Павлович Михайло 168, 195, 514
 Павлович Прокіп Михайлович 153, 514
 Павлович Шимон Михайлович 153, 514
 Павлович N 514
 Павловичі 443
 Павловичівна Галшка (Олена) Василівна 500
 Павловичівна Ганна Дем'янівна 79, 490, 517
 Павловичівна Єва (Євга) Михайлівна 153, 481, 495
 Павловичівна Маруша 515
 Павловська Ядвіга 472
 Павловський 192
 Паєвський Войтех 480
Паевский В. В. 14
Пажимський Б. 364, 395
Пазира Станіслав, див. *Pazyra Stanisław*
 Палагтя 241
 Палажка 173, 175, 180, 184, 243
 Палашка, див. Дегтярівна Палашка
Палли Хелдур 106, 115, 123
Паллі Х., див. *Палли Хелдур*
 Палуцький Даніель 478
 Палуцький Миколай 471, 515
 Палчикович Миско 261
 Пальчик 403, 404
Панашенко В. В. 358, 362, 370
 Панько Порфирій 167, 181, 489, 515
Папроцький Бартош, див. *Paprocki Bartosz*
 Папроцький Якуб 165
 Параска 174, 179, 243, 304, 316
 Параски Зьнґченя, див. Зінченя Параска
 Парасковія 296
 Парканний Петро 285
 Пархом Половкович 304
 Пархомец з Красного 317
 Парфен 263
 Парфило 405
Пасецкий В. М. 329, 336
 Пастух Савка 404
 Патрикіївна Богумила Іванівна 262
 Патрикіївна Євфимія-Милка Василівна 519
 Патрикіївна Курозвонська Настасія Іванівна 127
 Патрикій Курозвонський Іван 472, 476, 489
 Пац Казимир 252
 Пац Ян 297
 Пац Ян Домінікович 461, 515
 Пац Ян-Казимир 118, 163
 Пацевич Федір 387
 Пацківна Федора 259
 Паценята 252
 Пацук Андрій 163
 Пацьківна Февронія 207, 208
 Пацько 175
 Пацькович Лазюка 263
 Пацькович Лучка 263
 Пашеня Хведор 308
 Пашинська Анна 487, 506
 Пашинська Агнешка 472
 Пашинський Валентій 462
 Пашинський Юзеф 489, 515
 Пашко 405, 410
 Пашкович Кіндрат 400
Пашуто В. Т. 329
 Пашгьо 240
 Пекар Андрій 318
 Пекар Єжи 311
 Пекар Миколай 297, 311, 318
 Пеклици, див. Пеклица
 Пеклица 181, 184
 Пеласова N 77
 Перевіський Грицько 166
 Перевіський Іван 166, 177
 Перекальський Дахно 151, 458
 Перекальський Семен 151
 Перекладовський Іван 515
 Перекладовський Лев Богданович 239, 474
 Перекладовський Насон 480
 Перенятинський Микита 49
 Пересецький Петро 260
Перковський А. Л. 39
Пероговський В. 369, 414
Перреноуд Альфред, див. *Perrenoud Alfred*
 Першко 405
 Петрик 225
 Петриковський Павло 183
 Петриковський (Потриковський ?) Якуб 183, 467
 Петро 45, 243, 246, 285, 311, 321
 Петро 257
 Петро Данилович 461
 Петрова Дорота 316
Петрушевич А. 339, 599
 Пец Самуель 470

- Печаровський Андрій 515
 Пивовар Мартин 311
 Пизович Марко 315
 Пилипець 228
 Пилипцом 262
Пичета В. И. 222
 Пытля Сахон 297
 Підберезька Федора 472
 Підберезька Водирадська Олена 484
 Підгаєцька Настася Зеньківна 151
 Підгаєцький Мартин 151
 Підгаєцький Петро 151
 Підгороденська Марія 488
 Підгороденська Марія Іванівна 97, 472
 Підгороденська N 493, 524
 Підгороденський Валерій (з Орлова) 205
 Підгороденський Петро 205, 463
 Пікулєня Васко 404
 Пілавський Павло 466
 Пінчук Богдан 251, 264
 Пісочинський Гнівош 465, 515
 Пісочинський Лаврін 515
 Пісочинський Стефан-Констянтин 465
Пічета В. I., див. Пичета В. И.
 Платон 8
 Плисковська Софія Янівна 486
 Плисковський Ян 515
 Плонський Павло 479
 Плонський Томаш 468
 Плоча Федець 264
 Плютєня Хвеско 405
 Подгаєцький Гаврило Івашкович 515
 Подгаєцький Івашко 515
 Подгаєцький Матвій 515
 Подгаєцький Мойсей 515
 Подгородецька Марія 510
 Подгородецька Марія Іванівна 516
 Подгороденський Андрій 515
 Подгороденський Петро 464, 515
 Подгороденський Фрідріх 515
Подгородецький Лешек, див. Podhorodecki Leszek
 Подлуський 381
 Подолян Іван 204
 Подорецький (Подгородецький) Вацлав 477
 Подскарський Якуб 434, 472
 Поковський (Панковський) Ян 474
 Покотилівна Парахна 473
 Покотило П'ятигорський Богдан 515
 Покотило П'ятигорський Іван 44
 Покотилова Галшка 44
 Покошовський Стефан 381
 Полак Мартин 308, 309
 Полешко Іван 244
 Полешко Юрко 244
 Полжецька Мотрона Курилівна 503
 Полоз Лев 457
 Полоз Філон 178
 Полоз Філон Іванович 467, 489
 Полонія 199
 Полонка Ян 317
 Полубенська Ганна Василівна, князівна 103, 473, 490
 Полубенська Ганна Федорівна, князівна 499
 Полубенська Марина Андріївна, князівна 473, 505
 Полубенська Марина Львівна, князівна 473
 Полулях Мартин 304
Полячкувна Марія, див. Polaczkówna Maria
 Понятовська Анна 473
 Понятовський Валентій 206
 Попелівна Томила Данилівна 503
 Поплавська Анна 381
 Поплавський Ян 162
 Попченя Сава 263, 264
 Порванецька Галшка 473
 Порванецька Марина 517
 Порванецька Мотрона 239
 Порванецький 260
 Порванецький Іван Михнович 471
 Порванецький Іван Тихнович 516
 Порванецький Клим Немирич 516
 Порванецький Кузьма Немира 479
 Порванецький Михно Немирич 45, 516
 Порванецький Немира Носонович 516
 Порванецький Семен 457, 516
 Порванецький Тихно Семенович 516
 Порванецький N 516
 Порванецькі 444
 Порицька Барбара Олександрівна, князівна 122, 180, 473, 489, 491, 512, 519
 Порицька Катерина Олександрівна, князівна 483, 498
 Порицький Матуш Олександрович, князь 467
 Порицький Олександр, князь 413
 Порицький Януш Олександрович, князь 460
 Порицькі, князі 222
 Посник Павло 470
 Посник Семен 516
 Посник Івачківський Петро 478
 Посник Івачковський Кмита 466
 Посолейко 317
 Посяговецька Марія Томківна 47, 48, 49, 151, 184, 473, 514, 521
 Посяговецька Овдотя Томківна 175
 Посяговецька Огренка Федорівна 505
 Посяговецька N 482

- Посяговецький Томко 46, 47, 48, 516
 Посяговецькі 48, 49
 Потенція Патрикіївна 447
 Потіївна Олександра 515
 Потій 296
 Потій Адам 516
 Потій Криштоф Адамович 464
 Потій Ян Адамович 516
 Потоцька Анна 473
 Потоцький Вацлав 80
Похилевич Д. Л. 218, 229
Пошьпех Анджей, див. *Pośpiech Andrzej*
 Пресмицький Станіслав 163
Пресса Р. 92, 107
 Приборовський Себестіян Богушевич 464
 Приборовський Станіслав Богуш 463
 Приборовський Станіслав (Прибор
 Билденкович) 473
 Приборський Мартин 342
 Привередовська Марія Григорівна 518
 Привередовська Настася 86
 Привередовська Софія 482, 497
 Привередовська Софія Михайлівна 209
 Привередовська Тетяна Григорівна 473, 492
 Привередовська Федора Михайлівна 209
 Привередовський Василь Григорович 469
 Привередовський Григорій 516
 Привередовський Михайло 86, 209
 Привередовський Михайло Григорович 516
 Прилепська Ядвіга 473
 Приступа Лаврін 243
 Приступа Охрим 243
 Приступа Савка 243
 Приступа Семен 243
 Прысь 262
 Прокіп 295
 Прокоп 168, 178
 Прокоп Пархоцевич 242
 Прокопъ 241
 Прокулей Ян 470
 Прокуліївна Федора Станіславівна 488
 Промчейківна Катерина 504
 Промчейківна Деревяницька Олена
 Григорівна 484, 499
 Промчейко Дядковський Богуш 516
 Проновий Федко 251
 Пронський Олександр, князь 108, 242
 Пронський Олександр Фрідріхович, князь
 104, 182, 474
 Пронський Олександр Олександрович,
 князь 104
 Пронський Юліуш Олександрович, князь
 104
 Пронський Фрідріх, князь 50, 459
 Просимья, див. Биковичівна Просимья
 Протас 243
 Процик 240
 Прошицький Адам 475, 479
 Прусиновський Адам 193
 Прусиновський Ян 469
 Пруска 243
 Пруська Марина Яцьківна 473
 Пруський Василь Яковович 478
 Прушинський Ярош 345
Птуха М. В. 11, 230
 Пузина Андрій, князь 458
 Пузина Катерина Юріївна князівна 522
 Пузина Федора Юріївна, князівна 473
 Пузина Юрій, князь 25, 433
 Пузина Юрій Богданович, князь 154, 463,
 464, 479, 490, 516
 Пузина Юрій Юрійович, князь 460, 478, 490,
 516
 Пузовський Аврам Богушович 97
 Пузовський Богдан Богушович 97
 Пузовський Богуш 516
 Пузовський Іван Богушович 97
 Пузовський Карпо 174, 179, 191
 Пузовський Миколай 463
 Пузовський Семен Богушович 97, 472, 516
 Пузовський Тиміш Богушович 516
 Путошинський Тихно 517
 Путошинський Ян 472
 Путро Михайло 406
 Путятя Федір 490
 Путятянка Ганна Богданівна, княгиня 24, 79,
 153, 473, 519
Пучиньський Богдан, див. *Puczyński Bogdan*
Пушкарева Н. Л. 8
 Пшездецька Агнешка Миколаївна 152
 Пшездецький Миколай 152
 Пшездецький Павло 152, 460, 471
 Пшездецькі 195
Пьонтковський Анджей, див. *Piątkowski*
Andrzej
 П'ятниця 404
 Радець 175
 Радзивілл Богуслав, князь 198
 Радзивілл Криштоф («Перун»), князь 146,
 195, 196, 198
 Радзивілл Миколай, князь 198
 Радзивілл Олександр-Людвік, князь 125
 Радзивілл Ольбрахт, князь 343
 Радзивілл Станіслав, князь 166
 Радзивілл Януш, князь 198
 Радзивілли, князі 195, 278
 Радзивіллівна Катерина, князівна 198

- Радзивіллівна Людвіка-Кароліна, князівна 198
 Радзимінська Анна Станіславівна 104
 Радзимінський Станіслав Мартинович 104, 474
 Радзимінський Ян Станіславович 104
 Радко 228, 252, 276
 Радна 263
 Радовицька Ганна 151
 Радовицький Василь Денисович 517
 Радовицький Денис Дементійович 517
 Радовицький Іван 479
 Радовицький Тихно 151
 Радовицький Ян
 Радовицький N 517
 Радовицькі 443
 Раецький Станіслав 517
 Раїна, див. Дегтярівна Раїна
 Раїна 177
 Раївна Євга Василівна 474
 Раковецький Станіслав 479
 Раполовський Миколай Ярославович, князь 95, 468
 Ратков А. Х. 453
 Раухберг Г. 91
 Рахальська Дорота 474
 Рачинський Мартин 517
 Ребелінський Мартин 476
 Регіна 292, 302, 321
 Резчин Криштоф 472
 Реївна з Нагловиць Дорота Миколаївна 493, 522
 Реївна Ографена 497
 Рей Миколай, див. *Rej Mikolaj*
 Рембеський Станіслав 460
 Речицька N 485
 Решнівський Іван 445
 Решнівський Миколай 445
 Решнівський Онуфрій 445
 Решотнік Сенько 252
 Ржищовський Василь Микитич 517
 Ржищовський Левко 126
 Ржищовський Левко Микитич 475, 517
 Ржищовський Микита 517
 Ржищовський Олександр 183
 Ржищовський Тимофій 433, 434
 Ржищовський Тихон Васильович 239, 517
 Ржищовські 443
 Рибак Іван 406
 Рибачок І. 367, 368
 Рибітв Юнах 304
 Рикальська з Трещан Барбара 474, 505
 Риканський 169
 Римар Криштоф 260, 302
 Римарь Петро 308, 309
 Римарь Христоф 292
 Римінський Миколай 517
 Рищевський Вацлав 473
Pigli Edward Toni ser, див. *Wrigley Edward Antoty* 30
 Річицька Марцибела Андріївна 164
 Річицький Андрій 164, 195, 208
 Річицький Войтех 208
 Річицький Юрій Андрійович 164
Ровланд Дональд, див. *Rowland Donald T.*
 Рогатинська Софія, князівна 481
 Рогачевський Петро 467
 Рогачевський Яцко 474
 Роговський Вавринець 461
 Рогозинська Ганна Василівна 152, 154
 Рогозинська Овдотя Данилівна 486, 503
 Рогозинська Тетяна Іванівна 154
 Рогозинський Василь 154
 Рогозинський Василь Іванович 459, 490, 517
 Рогозинський Данило Іванович 320, 517
 Рогозинський Дмитро Іванович 459
 Рогозинський Іван 517
 Рогозинський Матвій 152
 Рогозинський Стефан Васильович 152
 Рогозинський Фалалей Іванович 463, 517
 Рогозинський Ярош Васильович 152
 Рогозинські 443
 Рогульська Мар'яна 129
 Рогульський Станіслав 460, 490
 Рогуська Марина 486, 504
 Рогуський Андрій 460
 Рогуський N 517
 Роголина Ян 464
 Рогаль Юрій 93
 Рогаль Ян 93
 Родкевич Ян
 Розанович Семен 480
 Розвадовський Станіслав 163
 Рокитник Омелян 207
 Рокошовна Анна 474
Ролле Антоній, див. *Rolle Antoni J.*
Роллер Отто Конрад, див. *Roller Otto Konrad*
 Роман 210, 263, 405, 410
 Роман Сутакович 240
 Романовое Калиное 320
 Романовська Ганна Миколаївна 127, 485, 502
Романовський В. О. 40
 Романовські 321
 Романъ, див. Веретенникович Роман
Рот Адольф, див. *Roth Adolf*
 Росоловська Овдотя (з Людвиських) 240
 Росоловський Клим 240
 Росоловський Юско 517

- Ростківна Ганна Матвіївна 104
 Ростківна Маруша Матвіївна 104
 Росток Матвій 104, 466
 Росохацький Валентій 183
 Росчиниха 404
 Рубецький Виговський Олександр 467
 Рудаковна Маря 184
 Рудгерд Миколай 460
 Рудгердівна Катерина Миколаївна 151
 Рудецька Марія 52
 Рудецька Маруша Василівна 141
 Рудецька N 520
 Рудецький Адам Федорович 490, 517
 Рудецький Андрій 151, 155
 Рудецький Андрій Васильович 51, 517
 Рудецький Антон Васильович 51, 258
 Рудецький Василь 320, 517
 Рудецький Гнівош Васильович 51, 155
 Рудецький Сава-Гнівош
 Рудецький Сава-Гнівош Васильович 251, 458, 463, 518
 Рудецький Федір Васильович 51, 52, 79, 155, 157, 518,
 Рудецькі 51, 52, 155, 157, 443
 Рудко 251
 Рудницький С. 362
 Ружинська Василиса Василівна, князівна 474, 514
 Ружинська Ганна Остафіївна, князівна 45, 496
 Ружинська Гелена Кириківна, князівна 474
 Ружинська Катерина Василівна, князівна 103, 474
 Ружинська Марина, князівна 484
 Ружинська Марфа (Марія) Василівна, князівна 117, 481, 495
 Ружинська Овдотя Михайлівна, князівна 482, 497
 Ружинська Огафія (Ганна) Федорівна, князівна 485
 Ружинська Тетяна, князівна 507
 Ружинська Федора Михайлівна, князівна 474
 Ружинська Ядвіга Кириківна, князівна 103, 474
 Ружинський Абрагам (Абрам) Федорович, князь 461, 490, 518
 Ружинський Василь Михайлович, князь 119, 518
 Ружинський Дмитро Іванович, князь 478, 518
 Ружинський Григорій Іванович, князь 119, 518
 Ружинський Кирик Остафійович, князь 100, 477, 490
 Ружинський Михайло Іванович, князь 518
 Ружинський Михайло Остафійович, князь 214
 Ружинський Михайло Федорович, князь 117, 476, 490, 518
 Ружинський Стефан Федорович, князь 479, 490, 518
 Ружинський Федір Михайлович, князь 119, 518
 Ружинський Ян Михайлович, князь 479
 Ружинські, князі 440
 Руліковський Едвард 377
 Румовський Миколай 317
 Рупша Офанас 316
 Русальський Ян 472, 480
 Русецька Барбара Єронімівна 495
 Русина О. 357, 358, 359
 Русин Берестецький Андрій Іванович 518
 Русин Берестецький Іван 518
 Русин Берестецький Петро Федорович 518
 Русин Берестецький Самуель 192
 Русин Берестецький Станіслав Якович 518
 Русин Берестецький Степан Федорович 518
 Русин Берестецький Федір 69, 175, 184, 190, 458
 Русин Берестецький Федір Іванович 490, 518
 Русин Берестецький Яків Іванович 518
 Русинівна Берестецька Марина 474, 487, 506
 Русинівна Берестецька Настася (Анастасія) Іванівна 474, 492, 522
 Русинівна Берестецька Настася Яківна 482
 Русинівна Берестецька Раїна 86
 Русинівна Берестецька Раїна Андріївна 492, 522
 Русинівна Берестецька N 490
 Русинський Владислав, див. *Rusiński Władysław*
 Русов А. А. 373
 Рутковський Ян, див. *Rutkowski Jan*
 Рутський Ремігіян 518
 Рыбак Мигаль 216
 Рыбак Стефан 216
 Рытля Василь Михаїлович 335
 Сава Карпович 241
 Сава Кондратович 83
 Савка 175, 184, 213, 404
 Савка Потапик 214
 Савька 210
 Сагайдачник Терешко 316
 Садовський Михайло 166
 Сайчук Б. Т. 320, 447
 Сак 167
 Сакало О. Є. 12, 253, 254

- Салогубки 297
Самійло Кирилович 296
Самоилик 305
Самойлович Іван 456
Самойлович Семен 456
Самон 295
Самсацький Григорій 119
Самсацький Дмитро 119
Самсацький Сергій 119
Самсонович Генрик, див. *Samsonowicz Henryk*
Самуйлович Семен 317
Сангушки, князі 51, 216, 222, 270, 274
Сангушківна Марина Романівна, князівна 165
Сангушківна Марія Андріївна, князівна 483
Сангушківна Олена Андріївна, князівна 474
Сангушківна Олександра Романівна, князівна 165, 486
Сангушківна Федора Андріївна, князівна 50, 481
Сангушківна Федора Романівна, князівна 103, 104, 165, 182, 474, 509
Сангушківна Федора Федорівна, князівна 210, 486, 505
Сангушко Андрій, князь 166
Сангушко Дмитро, князь 320
Сангушко Лев Олександрович, князь 83
Сангушко Роман, князь 24, 165, 314, 334
Сангушко Роман Федорович, князь 152, 168
Сангушко Федір Романович, князь 152
Сангушко Дмитро Федорович, князь 66
Сангушко Олександр Андрійович, князь 83, 166
Сангушко Ярослав, князь 167
Сангушківна Ковельська Федора (Федка) Григорівна, князівна 152
Сангушко Ковельський Андрій Григорович, князь 152
Сангушко Ковельський Василь, князь 470
Сангушко Ковельський Григорій, князь 152, 462
Сангушко Кошерський Андрій Михайлович, князь 166, 490
Сангушко Кошерський Григорій Львович, князь 152, 340
Сангушко Кошерський Лев, князь 152
Сангушко Кошерський Лев Олександрович, князь 70
Сангушко Кошерський Олександр Андрійович, князь 473, 490
Сандерсон Стівен К., див. *Sanderson Stephen K.*
Сангушкович Роман, див. Сангушко Роман
Сапега Лев 98
Сапега Миколай 173, 192
Сапега Фрідріх Іванович 98, 466
Сапежанка Богдана Богданівна 128
Сапежанка Ганна князівна 519
Сарніцький Станіслав 363
Сарновський N 129
Сарховська Ядвіга 510
Сас П. М. 275, 277, 364
Сасинівна Количинська Полонія Олександрівна 492, 521
Сахно 408
Сахнович Григорій 470
Сахнович Опанас 263
Сачыннич Ігнатей 209
Сачыннич Карп 209
Сачыннич Остап 209
Сачыннич Юшко 209
Свентоховський Марціян 163
Сверщик Іван 405
Светицький Денис 161
Свинюський Михайло Васильович 204
Свинюський Михайло Михайлович 50, 168, 204, 320, 479
Свинюські 50
Свиридович Євтух 226
Свиридович Савка 226
Свиридовичі 226
Свирський Петро 474
Свищик Васко 252
Свищовська Анна Остафіївна 506
Свищовська Катерина Іванівна 474
Свищовська Козловська Тетяна (Добріяна) Василівна, див. Біликовичівна Свищовська Тетяна (Добріяна)
Свищовський Адам 464, 518
Свищовський Андрій 321, 475, 491
Свищовський Василь 518
Свищовський Іван 470
Свищовський Остафій 244, 478, 519
Свищовський Остафій Андрійович 491
Свищовський Тимофій 209, 244
Свищовський Ян Іванович 468
Свищовські 320
Свідерський Фронц 471, 519
Свідницька (з Свидна) Софія 475
Себестиян, див. Шеневич Себестіан Семенович
Сейдамет Джафар 371
Селецька Богдана Федорівна 103, 126, 475, 508, 517
Селецька Ганна Іванівна 263
Селецька Ганна Федорівна 475, 491
Селецький Гаврило Федорович 519
Селецький Іван Гаврилович 471

- Селецький Іван Федорович 519
 Селецький Федір Федорович 457, 519
 Семашки 110, 119, 444
 Семашко 44, 45
 Семашко Богдан 320
 Семашко Богдан Михайлович 473, 519
 Семашко Василь 519
 Семашко Василь Петрович 519
 Семашко Гринько 519
 Семашко Криштоф Васильович 472
 Семашко Марціян Олександрович 119
 Семашко Миколай Олександрович 466, 479, 491, 519
 Семашко Михайло 519
 Семашко Олександр 75, 77, 94, 174, 263
 Семашко Олександр Богданович 76, 182, 206, 212, 238, 491, 519
 Семашко Олександр на Хупкові 473
 Семашко Петро Михайлович 321, 519
 Семашко Шимон Васильович 519
 Семашко Якуб Петрович 519
 Семашко Ярош (Петрович) 178, 519
 Семашко N 519
 Семашко Риканський Василь Михайлович 466, 519
 Семашківна Барбара Олександрівна 481, 495
 Семашківна Богдана Василівна 74, 77, 94, 103, 475
 Семашківна Ганна Олександрівна 153
 Семашківна Єва Олександрівна 491, 521
 Семашківна Катерина Миколаївна 475
 Семашківна Настася 154, 489, 514
 Семашківна Олександра Петрівна 68, 97, 488
 Семашківна Раїна Олександрівна 119, 484, 500
 Семашківна Риканська Ганна (Василівна) 209, 482, 496
 Семашківна Риканська Марія (Василівна) 209, 209
 Семашківна Риканська N Василівна 492, 522
 Семен 243, 404
 Семен Шеневичъ, див. Шеневич Семен
 Семеновою Крунівчовою Настасю
 Хомяковне, див. Хом'яківна Настася Петрівна
 Семко Войтех 95, 468
 Сендик Мисько 295
 Сенковий Ярема 213
 Сенницький Олександр 182
 Сененський Ян 364
 Сенця 251
 Сен 211
 Сєневиков 263
 Сєнко Шостаковъ, див. Шостак Сенко
 Сєнца Карасевича 239
 Сєнь Ескович див. Єскович Сен
 Сєнюта 251
 Сєнюта Іван Романович 45, 460, 491
 Сєнюта Мойзеш 461
 Сєнюта Федір 162
 Сєнюта Ляховецький Григорій 519
 Сєнюта Ляховецький Іван 472
 Сєнюта Ляховецький Іван Романович 469
 Сєнюта Ляховецький Матвій 262
 Сєнюта Ляховецький Олександр Григорович 468
 Сєнюта Ляховецький Федір 491
 Сєнютянка Ляховецька Галшка 475
 Сєнютянка Ляховецька Катерина 475
 Сєнютянка Ляховецька Настася Григорівна 495
 Сєнютянка Радогощьська Катерина Богданівна 488, 510
 Сєрбин 321
 Сєрбин Богдан 520
 Сєрбин Стефан 520
 Сєрбини 444
 Сєрбинівна Опранка Федорівна 94, 475
 Сєрбин Кобецький Михайло Федорович 459, 491, 520
 Сєрбин Хорохоринський Федір Федорович 520
 Сєрбинівна Хорохоринська Марія Михайлівна 475
 Сєрдюк I. 12
 Сєреді Сузанна 489
 Сєстривитенська Катерина 475
 Сєхарський Томаш 183
 Сєгнаторівна Марія 519
 Сємонова Катерина 318
 Сємоновський Семен Захарович 478
 Сєдореня Курило 301
 Сєдореня Мартин 301
 Сємунувич Савка 243
 Сєрнянка (Сєрнянка) Софія 475
 Сєтовицький 161
 Сєреджук П. С. 232
 Сєчкар Васко 296
 Сєчкар Гаврило 296
 Сєчкар Павло 296
 Сєчкар Юско 296
 Сєкальковський А. О. 361, 372
 Сєкашевська (Сєкаршевська) Дорота 504
 Сєкє'ян А. А. 194
 Сєкибчин Андрій 263
 Сєкиловська Гєлена 475
 Сєкоп Станіслав 474

- Скотницький Мартин 459
 Скочляс І. 39
 Скретуський Улексис 164
 Скришевська Софія 382
 Скрынников Р. Г. 336
 Слабківська Барбара 490
 Славінський Станіслав 191
 Славогурський Матис 174, 177, 316
 Славогурський Станіслав 183
 Славська Софія 505
 Слесар Петро 308
 Слоцов Ф. И. 336
 Сломка 383
 Слонка Ян 476
 Слонкевич Миколай 316
 Слуцька Олександра Семенівна 97, 489
 Случанин Павло 263
 Смасковський Щасний 169
 Смиківська Настася (Григорівна?) 475
 Смиківська Раїна Миколаївна 513
 Смиківська Уляна Михайлівна 142, 206
 Смиківський Богдан Занкович 127, 458, 520
 Смиківський Гнівош (Михно) 520
 Смиківський Кіндрат Богданович 464
 Смиківські 444
 Смирнов В. Д. 358, 360
 Смітківський Станіслав 471
 Смітківський Н 464
 Смоленський Ян 118
 Смочиха 405
 Смуток І. 130
 Снітовський Павло 129
 Собеська Катерина 487
 Собеський Якуб 83, 89, 456
 Собкович Стефан 306
 Собчук В. 366, 368, 370, 458, 481
 Сова (Сова Савароський) Борис Іванович 250, 478
 Сова Станіслав 161
 Сові Альфред, див. *Sauvy Alfred*
 Совянка Марія 506
 Соколик Харко 285
 Соколинський Павло Юрійович, князь 99, 465
 Соколовська Катерина 476
 Соколовська Варвара, князівна 498
 Соколовська Ганна Солтанівна, князівна 239, 496
 Соколовська Огафія Солтанівна, князівна 171
 Соколовська Олександра Марківна, князівна 476, 523
 Соколовська Марина Максимівна, князівна 141, 206
 Соколовський Богдан Солтанович, князь 470
 Соколовський Василь, князь 97, 471
 Соколовський Василь Максимович, князь 206, 207
 Соколовський Василь Михайлович, князь 461
 Соколовський Василь Солтанович, князь 75, 76, 94, 211
 Соколовський Марко (Солтанович), князь 159, 191, 211, 216
 Соколовський Матвій, князь 321
 Соколовський Остафій Васильович, князь 141, 206, 469
 Сокольніцький Ян 107, 164, 183, 190, 191
 Соколовські, князі 119, 161, 222
 Соколянич Семен 296
 Сококор Григорій Матвійович 44
 Сокорівна Анна 165, 476
 Соловевич Савка 168
 Солодовник Михно 405
 Солома Василь 183
 Солоневський Бенедикт Богданович 520
 Солоневський Богдан 520
 Солоневський Петро Богданович 472
 Солоневський Самуель 467
 Солоневські 444
 Солтан Бутетицький Богдан Стецькович 520
 Солтан Бутетицький Григорій Стецькович 520
 Солтан Бутетицький Стецько 520
 Солтан Бутетицький Федір Стецькович 520
 Сопотківна Софія 167
 Сосницька Катерина 129, 476, 486, 504
 Сосницька Марина Ярошівна 482
 Сосницька Овдотя Ярошівна 476
 Сосницька Полонія Григорівна 476, 523
 Сосницька Софія Григорівна 476, 492
 Сосницький Андрій Григорович 520
 Сосницький Богдан 469
 Сосницький Григорій 457, 520
 Сосницький Іван 465
 Сосницький Ярош Григорович 466
 Сосновський Андрій 119
 Софія 297, 302, 311, 316, 318, 322
 Софонович Ф. 389, 390, 573, 583, 585, 586, 587
 Сохацька Малгожата, див. *Sochacka Malgorzata*
 Соцький Леско 405
 Спитківна Барбара 70
 Спитко Йордан 70
 Спіренда 302, 318
 Спраський Костянтин 520
 Средзинський Щасний 476
 Ставська 252
 Ставський Павло 480
 Стан Олександр 462

- Станіловський Л. М.* 329
 Станіслав ш, зп, зп8
 Станішевська Ганна 142
 Станішевська Елжбета Войцехівна 509
 Станішевський Войтех 472, 491
 Станішевський Петро 463, 464
 Станко Мишевич 211
 Станкович Мишко 315
 Станковський 179
 Станський Ян 463
 Старосельська Барбара 506
Старченко Н. 98, 143, 159, 160, 162, 176, 482, 487, 488, 490
 Стас 183, 316
 Стасиха 406
 Стахорська Раїна Федорівна 476, 490, 518
Стеллецький Б. 366
 Стемпковська Констанція Матвіївна 476
 Степан 216, 322
 Стефан Баторій, король польський і великий князь литовський 346
 Стецин 264
 Степан 214, 238
 Степан, див. Рогозинський Стефан Васильович
 Степан Омелковичъ, див. Омелькович Степан
 Степани 210
 Степанько Федкович, див. Федькович Степан
 Стефан 216
 Стефан 179
 Стецками 207
 Стецко 252
 Стецко Бондаровичъ 216
 Стецко Сушко 262
 Стец Тышевич 242
 Стецко 305
Стешенко В. С. 14
 Стичинський (Спичинський) Богдан Лук'янович 477
 Страдомський Якуб 476, 479
 Стралко Григорій 445
 Стралко Прокіп 445
 Стрептовська (З Стрептова) Ганна Андріївна 481
 Стрибилівна Марія (Маря) 51, 52, 107, 151, 517
 Стрибилівна Настася (Анастасія) 51, 52, 151, 521
 Стрибиль Стефан 129
 Стрижевський 192
 Стрижовська Раїна Гнівошівна 476
Стрийковський Мацей, див. *Strykowski Maciej*
 Стріла 173
 Строк 404
 Стромська Федя 184
 Струсівна Гелена 482
 Струсівна з Коморова Софія 476, 491, 500
 Стужинська (з Стужина) Галшка Каспарівна 476, 488
 Стулак Матвій 305
 Суботич Остап 210
 Суґакович Гапон 240
 Сулейман I (Пишний), султан Османської імперії 359, 379, 385, 386
 Сулимовська Катерина 476
 Сулковська Анна 485
 Сурин Василь 214
 Суринівна Богдана 520
 Суроп'ятівна з Оздова Полагья (Полагя, Полонія) Матясівна 45, 127, 476, 488, 489, 500, 508
 Суходольська (Суходолова) Дорота 476, 492
 Суходольський Матвій 520
 Суходольський N 77
 Сушко 169
 Сушко Навратинський Матвій 126, 475
 Сущанський Михайло Проскура 480
 Счербач Иван 297
 Тарас Онацькович 264
 Тарновська Агнешка Янівна 488
 Тарновська Софія 102, 130, 131
 Тарновський Ян 372
 Тарлувна Теофіла 67, 68, 96, ш, 489
 Тележинський Філон 520
 Теля Васко 308, 309
 Телятин 308
 Телятицька Олена Андріївна 485, 502
 Тенчинська Катерина 195
 Тенчинський Станіслав 195
 Тенючанка Настася 477
 Тенючанка Тетяна 489, 515
Теодорович Н. И. 447
 Терлецький Кирил 180
 Терешко 169
Терський С. 447
Тесленко І. 109, 143, 195, 200
 Тесовська Борисовичівна Марина Василівна 25, 153, 514
 Тесовський Олехно Михайлович 464
 Тетяна 167, 316
Тигельський Войцех, див. *Tygielski Wojciech*
 Тименецький Казимир 419
 Тимінський Станіслав 458
 Тимінський Щасний 476
 Тимохъ Быковичъ, див. Бикович Тимоха
 Тимош 242, 296

- Тимош Курилович, див. Курилович Тиміш
Тинницький Валентій 474
Тинц Станіслав, див. *Tync Stanisław*
Тиравський Адам 474
Тисецький 169
Тиськова вдова 237
Тихна Хоμεка, див. Хом'як Смордовський
Тихно (Тит) Іванович 178
Тиша Биковський Єремія 129, 466
Тишевич Стец 242
Тишевич Хома 297
Тишкевич Звір 320
Тишкевич Лев Потійович 365
Тишкевич Ян Остафійович 461
Тишкевич Ян-Євстахій 475
Тишкевичівна Магдалена Скуминівна 506
Тишкевичівна Олександра 167
Тишко, див. Куневич Тишко
Тишко Миколай 461
Тишковський Юрій 140, 209
Тишг 262
Ткач Богдан, див. *Tkacz Bogdan*
Толпизинський Богдан 49
Томаш 322
Томаш, див. Жоравницький Томаш Янович
Томила 315
Топольський Єжи, див. *Topolski Jerzy*
Тороканський Юхно Юхнович 175, 180, 184,
190, 191
Торчинський N 467
Трацевська (Трацевська) Марина 477
Трацевський Миколай-Богуш 163
Трацевський (Трацевський) Станіслав-Богуш
491
Трач Антон 252
Трембицька Дорота 520
Третьак Федец 207
Трибуховський Миколай 50, 459
Тризна 343
Тризнянка Марина 128, 477, 506
Троневиц П. О. 365, 447
Трохим 174, 216, 241, 243, 302, 403, 404
Трохим Гарасимович 295
Трохим Ескович, див. Ескович Трохим
Трохимъ, див. Веретенникович Трохим
Трохимъ, див. Дегтяр Трохим
Троянівна Катерина 482, 496
Трусейко Грицко 209
Трускулацький Станіслав 318
Тулковський Самуель 471
Туминський Богдан 470
Тупальський Бартоломей 191
Тур Семен 470
Турівна Федора Ярошівна
Туровицька Богумила 523
Тучковна Марія 488
Угриновська Богдана Прокопівна 477, 498
Угриновська Олександра Прокопівна 477,
484, 500
Угриновська Опрахна 499
Угриновський Прокіп Матвійович 94, 459,
491
Угриновський Януш Прокопович 94, 117, 118,
140, 168, 190, 191, 203, 211, 491
Угровецька Марія Яцківна 518
Угровецька Раїна Смоківна 482, 498
Угровецький Ян 474
Уездецький Григорій Гнівошович 491
Ульяновський В. 366
Уляна 240
Уляна 199
Умінська Божена, див. *Umińska Bożena*
Урбан 311
Урвенський Григорій 480
Урланіс Б. Ц. 134, 230, 300
Урсул Рудецький Адам Федорович 78, 79,
108, 464
Урсул Рудецький Федір 78, 108, 178
Урсулівна Рудецька Федора Федорівна 491
Устим 262
Устимя 241
Устян 301, 319
Уханський Рафал зі Служова 475
Ушак Куликовський Омелян 520
Фалібовський Ян 470
Фальчевська Галшка (Ганна) Францишківна
100, 477, 521
Фальчевська Гелена Францишківна 523
Фальчевська Катерина Францишківна 100,
477
Фальчевська Марина (Маруша)
Францишківна 477
Фальчевська Ядвіга Францишківна 100, 477,
490
Фальчевська N Францишківна 488
Фальчевський Петро 99, 100
Фальчевський Станіслав 99, 100
Фальчевський Францишек 99, 100, 520
Фальчевський Юрій 99, 365
Фальчевські 444
Фамевич Антон 242
Фамевич Іванко 242
Фамевич Кузьма 242
Фамевич Федко 242
Фаш Адам 382
Федец Ігнатович 264

- Федиця 175
 Федір Шолханець 213
 Федко 240
 Федко Олехнович 241
 Федор 406
 Федор, див. Хом'як Федір Маскович
 Федора 177, 317
 Федора, див. Боговитинівна Шумбарська
 Федора Богушівна
 Федора Ждановичівна 520
 Федора Федоровна Хомяковна, див.
 Хом'яківна Федора Федорівна
 Федоровецький Н 465
 Федотов-Чеховский А. А. 381
 Федца Олехновича 264
 Федчич Борис 225
 Федчич Васюта 225
 Федчич Дашко 225
 Федчич Єсько 225
 Федчич Іван 225
 Федчич Костюк 225
 Федчич Лук'ян 225
 Федчич Роман 225
 Федчич Стецько 225
 Федичичі 225
 Федькович Степан 207
 Февронґи Пацковны панєи Андреевое
 Караеєвое, див. Пацківна Февронья 259
 Федец Манчич, див. Манчич Федец
 Федец Третьак, див. Третьак Федец
 Федець 239
 Федица 199
 Федице 175
 Федка, див. Фамевич Федко
 Федка Кривошык 214
 Федко Жук, див. Жук Федко
 Федко Шевько 216
 Федор 177, 210
 Федор Коверъник, див. Коверник Федір
 Федор Пацевич 387
 Федора Дюгтя, див. Дюготь Федір
 Федора Копьтя, див. Копоть Федір
 Федю Кондратовую прозиваємую
 Шарковичовую Кунаховую, див. Кунахова
 Федя
 Федяй 175, 184
 Федько 169
 Федор Воробеи, див. Воробей Федір
 Федоры Яковицкого, див. Яковицька Федора
 Гаврилівна
 Ферро Марк 15
 Филиповский 387
 Філець 405
 Фірлеївна Барбара Андріївна 477
- Фірлеївна Дорота Андріївна 98, 99, 103, 487
 Фірлеївна Катерина Андріївна 491
 Фірлей Андрій 95, 163, 470
 Фірлей Андрій з Дубровиці 468
 Фішер А., див. Fisher Alan W.
 Фіялек Ян Станіслав, див. Fijalek Jan
 Stanislaw
 Фландрін Жан-Луї, див. Flandrin Jean-Louis
 Флері Мішель, див. Fleury Michel
 Флоріан 450
 Фове-Шамо Антуанетта, див. Fauve-
 Chamoux Antoinette
 Формуз Яцко 520
 Фрончак Ева, див. Frątczak Ewa
 Фронцько Карл 199
 Фурман Томаш 321
 Фурс Матвійович 209
 Фурсівна Овдотя 489
 Фурсівна Софія Щаснівна 486
 Фурсь Матфеєвич, див. Фурс Матвійович
 Фуртак Тадеуш, див. Furtak Tadeusz
 Фюретьер Антуан, див. Furetière Antoine
- Хаджі-Герей 357
 Хаджнал Джон, див. Hajnal John
 Хаєвич Андрій 225
 Хаєвич Дмитро 225
 Хаєвич Іван 225
 Хаєвич Івашко 225
 Хаєвич Федець 225
 Хаєвичі 225
 Халаїм Михайло 459
 Халебський Павло 126
 Халецька Ганна Андріївна 100
 Халецька Ядвіга Андріївна 100
 Халецький Андрій 100
 Халецький Андрій Єсифович 477, 521
 Халецький Єсиф 521
 Халецький Петро Андрійович 100
 Халецький Францишек Андрійович 100
 Халецький Юзеф Андрійович 100
 Харевічова Люція, див. Charewiczowa Lucja
 Харко 404
 Харлинська Барбара Миколаївна 477
 Харлинська Галшка Миколаївна 522
 Харлинська Софія Шимонівна 519
 Харлинський Єронім Янович 470, 521
 Харлинський Миколай 476, 521
 Харлинський Шимон Миколайович 468
 Харлинський Щасний Миколайович 460,
 492, 521
 Харлинський Ян 118
 Харлинський Ян Миколайович 491, 521
 Хартахай О. 378

- Хасан 386
 Хатунський Тимофій 385
 Хвалко 252
 Хвалцуков Мартин 183
 Хведорыха 252
 Хведя 243
 Хвеска 243
 Хвеско 403
 Хвеско Пархомович 243
 Хведко Олехнович, див. Олехнович Хведко
 Хведко Швець, див. Швець Хведко
 Хеммел Юджин, див. *Hammel Eugene*
 Хензель В. 360, 361, 375, 380, 382, 385, 415
 Хжонщевський Андрій 198
 Хидеревичівна Н 511
 Хилимон 319
 Хилимонович Левон 263
 Хилко Олещкевич, див. Олещкевич Хилко
 Хилченята Труш 252
 Хілько М. В. 447
 Хмара Андрій 469
 Хмара Семен Федорович 480
 Хмара Федір 521
 Хмарянка Миловська Ганна Федорівна 477, 484, 499
 Хмарянка Миловська Любка Федорівна 477
 Хмелевська Галшка 481, 517
 Хмелевська Катерина 516
 Хмелевський Станіслав 463
 Хмелецький Лукаш 476
 Хмельовський Бенедикт 442
 Хоболтовська Костюшковичівна Анна Богданівна 508
 Хоболтовський Бенедикт Григорович 192
 Хоболтовський Гаврило Іванович 192
 Хоболтовський Гнівош Петрович 192
 Хоболтовський Григорій Федорович 192
 Хоболтовський Миколай Семенович 192
 Хоболтовський Олександр Іванович 192
 Хоболтовський Петро Семенович 192
 Хоболтовський Петро Федорович 192
 Хоболтовський Федір 192
 Хоболтовський Костюшкович Семен 474
 Ходжсон Денніс, див. *Hodgson Dennis*
 Ходкевич Ян-Кароль 66, 67, 68, 96
 Ходоровичь Івашко 216
 Ходоровичь Михно 216
 Ходоровська Раїна 44
 Ходоровський Мартин 461
 Ходоровський Шимон 44
 Ходоровський Щасний 42, 44
 Ходоровський Ян 42, 44
 Ходорчичі 225
 Хойновський Симон 317
 Холоденята Онанкович 264
 Холодиха 405
 Холоєвська Галшка Станіславівна 514
 Холоєвська Ядвіга Троянівна 491
 Холоневська Овдотя Марківна 499
 Холоневський Василь 90
 Холоневський Василь Андрійович 492
 Холоневський Грицько 480
 Холоневський Іван 154, 179
 Холоневський Н 466
 Холоневський Федір Дмитрович 172
 Хоментовський 318
 Хомчин Грицько 252
 Хом'як Маско 48, 49
 Хом'як Петро Іванович 50
 Хом'як Тихон 321
 Хом'як Смородовський Гурін Маскович 151, 172, 174
 Хом'як Смородовський Іван 521
 Хом'як Смородовський Іван Петрович 476, 492
 Хом'як Смородовський Киндин Тихнович 478, 492
 Хом'як Смородовський Максим Петрович 521
 Хом'як Смородовський Маско (Іванович) 49, 521
 Хом'як Смородовський Олександр 478
 Хом'як Смородовський Петро (Іванович) 151, 172, 462, 492, 521
 Хом'як Смородовський Тихно (Тит) Іванович 51, 52, 151, 157, 172, 521
 Хом'як Смородовський Федір 209
 Хом'як Смородовський Федір Маскович 49
 Хом'як Смородовський Яско 151
 Хом'як Смородовський Н 466
 Хом'яки Смородовські 48, 49, 444
 Хом'яківна Настася Семенівна 165, 478
 Хом'яківна Смородовська Ганна Тихнівна 483, 498
 Хом'яківна Смородовська Марія Петрівна 478, 518
 Хом'яківна Смородовська Овдотя Петрівна 501
 Хом'яківна Смородовська Настася Петрівна 478
 Хом'яківна (Смородовська) Федора Федорівна 48, 49, 207, 496
 Хорацька Маруша 483
 Хоревський Ждан 480
 Хоревський Ян 480
 Хорковський Матис 159, 216, 521
 Хорошки 434
 Хорошко (Княгининський) Кіндрат 119, 435

- Хорошко Петро 435
Хорошківна Колмовицька Поляга Богданівна 482, 498
Хорошко Колмовицький Богдан 492, 521
Хотинович Іван 225
Хотинович Миць 225
Хохулевич Федір 387
Хребтович Єронім 465
Хребтович Богуринський Богдан Мартинович 521
Хребтович Богуринський Василь Богданович 521
Хребтович Богуринський Іван 44, 164, 467
Хребтович Богуринський Іван Богданович 127, 521
Хребтович Богуринський Іван Іванович 492, 521
Хребтович Богуринський Кіндрат Іванович 521
Хребтович Богуринський Семен Іванович 86, 457, 492, 522
Хребтовичі Богуринські 444
Хребтовичівна Ганна Василівна 490
Хребтовичівна Теодора Любанція 478
Хребтовичівна Богуринська Анастасія Іванівна 478
Хребтовичівна Богуринська Гелена Іванівна 478, 497
Хребтовичівна Богуринська Настася 90
Хребтовичівна Богуринська Марина 478
Хребтовичівна Богуринська Маруша Іванівна 478, 506
Христя 175, 179
Хрінницька Ганна Михайлівна 153, 168, 478
Хрінницька Оксимія Михайлівна 168, 190, 191, 491
Хрінницька Полонія (Поляга) Богданівна 478, 483, 492, 498
Хрінницька Федора Іванівна 478, 490, 516
Хрінницька N 489
Хрінницький Андрій 205
Хрінницький Богдан Михайлович 522
Хрінницький Василь Михайлович 476, 492, 522
Хрінницький Волчко Онаній 522
Хрінницький Іван Михайлович 49, 50, 126, 142, 148, 206, 208, 459, 465, 492, 522
Хрінницький Миколай 168, 185
Хрінницький Миколай Михайлович 463, 522
Хрінницький Михайло Іванович 50, 321, 522
Хрінницький Михайло Сваткович 149, 474, 492, 522
Хрінницький Немира (Богданович) 49, 50, 466
Хрінницький Олександр Іванович 205, 522
Хрінницький Онаній Волчкович 49
Хрінницький Прокіп Михайлович 522
Хрінницькі 50, 444
Хрустицький Ян 473, 493
Цареня Клим 216
Цата Роман 45
Цата Семен 44
Цатковський Каспер 457
Цатянка Катерина 496
Цатянка Марія Романівна 483, 498
Цатянка Олена Романівна 44, 488, 508
Цацковський Станіслав, див. *Sackowski Stanislaw*
Цвілова Васильова Анна 316
Цебульський Криштоф 163
Цетнер Миколай 205
Цимінський Андрій Янович 475
Цимінський Ян 180, 522
Цуровський Станіслав 466
Чагадаевич N 461
Чаплич Петро 320
Чаплич Шпановський Адам 522
Чаплич Шпановський Василь Іванович 522
Чаплич Шпановський Вацлав 461
Чаплич Шпановський Григорій Васильович 466, 493, 522
Чаплич Шпановський Іван 44, 47, 48, 75, 77, 110, 170, 459
Чаплич Шпановський Іван Кадянович 466, 493
Чаплич Шпановський Івашко Іванович 522
Чаплич Шпановський Кадян Іванович 522
Чаплич Шпановський Миколай Федорович 458, 522
Чаплич Шпановський Петро Іванович 522
Чаплич Шпановський Федір 475
Чаплич Шпановський Федір Кадянович 493, 522
Чапличі Шпановські 444
Чапличівна Шпановська Софія Григорівна 486, 503
Чапличівна Шпановська Федора Іванівна 118, 183, 200, 478, 481
Чаплінський Владислав, див. *Czapliński Wladystaw*
Чапський Яско 168
Чарнецький 320
Чарнолоський Амброжій 462, 467
Чаруківська Євросимія Зенківна 517
Чаруківська Марія Микитянка 514
Чаруківська Настася Ботейчанка 482, 497
Чаруківська Огренка Іванівна 478
Чаруківський Зенко 522

- Чаруківський Іван 475
 Чвік Владислав, див. *Cwik Władysław*
 Чегленята Омелько 251
 Чеконська Галшка 479
 Чеконська (Даниловичівна) Раїна Григорівна 479
 Чеконський 213
 Чеконські 444
 Челебі Е. 375, 376
 Чепковський N 523
 Черевчій Федір 462
 Черкавський Владзімеж, див. *Czerkawski Włodzimierz*
 Черкас Б. 362
 Черкаський Іван 523
 Черкаський Сергій 479
 Чернацька Барбара Станіславівна 164
 Чернацький Троян 470
 Черневська Ганна 486, 504
 Черневська Раїна Павлівна 46, 488, 509
 Черневська Томила Павлівна 509
 Черневський Андрій 470
 Черневський Каспер 457
 Черневський Павло Яцькович 460, 523
 Черневський Самійло 469
 Черниківська Гелена 509
 Чернчицька Марія (Ласківна) 43, 81
 Чернчицький (Чернчицький Ласко) Семен 44, 81, 522
 Черняков Т. 325
 Четвертенська Богдана Федорівна, князівна 172, 210
 Четвертенська Ганна Яцьківна, князівна 479, 493
 Четвертенська Гелена Григорівна, князівна 479, 491, 519
 Четвертенська Софія Яківна, князівна 103, 479
 Четвертенська Софія Яцьківна, князівна 115
 Четвертенська N Іванівна, князівна 510
 Четвертенський Адам, князь 198
 Четвертенський Матвій Васильович, князь 321, 493
 Четвертенський Михайло, князь 178
 Четвертенський Олександр, князь 192
 Четвертенський Остафій Андрійович, князь 464
 Четвертенський Петро, князь 178
 Четвертенський Святополк Стефан Яцькович, князь 103, 470, 471, 493
 Четвертенський Федір Іванович, князь 464
 Четвертенський Януш Матвійович, князь 75, 94, 475
 Четвертенський Яцько, князь 174, 316
 Четвертенські, князі 119, 222
 Чеховський Каспер 457
 Чечель Новоселицький Яцько 523
 Чешейківна Полагія (Полагя) Григорівна 150, 183, 496
 Чижевич Костюк 150
 Чиран 246, 251
 Чирка Ходот 251
 Чмелик Р. 39
 Чолганський Андрій 413
 Чоловський О. 216
 Чопонята 251
 Чорна (з Витович) Ганна Петрівна 491, 521
 Чорторійська Ганна, князівна 167
 Чорторійська Катерина Іванівна, князівна 87, 486, 505
 Чорторійська Марина Олександрівна, князівна 83
 Чорторійська Олександра Іванівна, князівна 128, 504
 Чорторійська Федора Федорівна, князівна 168, 262, 479
 Чорторійський Адам-Єжи, князь 197
 Чорторійський Адам-Казимир, князь 197
 Чорторійський Олександр Федорович, князь 83, 182, 321
 Чорторійський Федір Михайлович, князь 204
 Чорторійський Юрій, князь 177, 210
 Чорторійський Юрій Іванович, князь 162, 461
 Чорторійський Юрій Михайлович, князь 100, 468, 477
 Чорторійські, князі 119, 222
 Чубар Іляш 410
 Чуват Туличовський Хацько 177
 Чунтулова В. 42
 Чурило Оленський Криштоф 480
 Шабанова Настася Михайлівна 174, 179
 Шадий 251
 Шайтур Богдан 467
 Шалевський N 466
 Шарков Олешко 179
 Шаркович Іван 213, 241
 Шаркович Клим 213, 241
 Шаркович Омелько 213, 241
 Шапоровський Павло 474
 Шафран П., див. *Szafran P.*
 Шацька (Чацька) Катерина Балтromeївна 479
 Шашевський Станіслав 478
 Шашкевич Олександр 476
 Шашкевичівна Христина 109, 129, 504

- Шашкович Василь 195
 Шашкович Михайло 195
 Швець Снервитка 303
 Швець Андрій 301
 Швець Грицько 405
 Швець Кондрат 308
 Швець Хведко 308
 Швець Матис 318
 Швець Семен 256
 Шевчук 228
Шевчук Ян, див. *Szewczuk Jan*
Шейдт Вальтер, див. *Scheidt Walter*
 Шелвовська Богдана Іванівна 518
 Шелвовська Любка 46, 488, 509
 Шелест Миско 406
Шелестов Д. К. 8, 11, 14
 Шелеховська 240
 Шельвовський Прокіп Григорович 459
 Шельвовський Н 471
 Шемет Криштоф Вацлав 461
 Шеневич Іван Семенович 240
 Шеневич Матфій Семенович 240
 Шеневич Себестіан Семенович 240
 Шеневич Семен 240, 241
 Шепел Федько Павлович 216
 Шибенська Раїна Яцьківна 154
 Шибенський Петро 523
 Шибенський Яків 154, 493, 523
 Шидловський Ян 318
 Шило 206
 Шилевич Олізар 315
 Шимко 175, 404
 Шимкович Іван 320
 Шимкович Шклинський Криштоф 523
 Шимкович Шклинський Федір Іванович 213,
 242, 523
 Шимкович Шклинський Ян 205
 Шимонъ 153
Шимчак Мечислав, див. *Szymczak Mieczysław*
 Шистовська Дорота 486
 Шишка Крупецький Гермоген Олешкович
 192
 Шишка Ставецький Федір 459
 Шкадянка Томила Павлівна 479
 Шклинський Криштоф Шимкович 476
 Шмойлович 298
Шнайдерман Моніка, див. *Sznajderman
 Monika*
Шолтусек Миколай, див. *Szolytysek Mikolaj*
 Шолуха Дороготийський 523
 Шостак Матвій 216
 Шостак Сенко 216
 Шостаківська Марія 485, 502
 Шостка Яцко 213
 Шпак Ленко 523
 Шпаковська Катерина Павлівна 164, 494
 Шпаковська Марія Гаврилівна 479
 Шпаковська Марія Масківна 479, 488
 Шпаковська Марія Павлівна 479
 Шпаковська Настася Масківна 154
 Шпаковська Овдотя Масківна 154
 Шпаковська Овдотя Павлівна 70
 Шпаковська Раїна Масківна 509
 Шпаковська Н Павлівна 483
 Шпаковський Іван 206
 Шпаковський Іван Олехнович 523
 Шпаковський Іван Маскович 206
 Шпаковський Іван Павлович 154
 Шпаковський Маско (Максим) Олехнович
 104, 142, 206, 466, 523
 Шпаковський Олехно Ленкович 523
 Шпаковський Павло Олехнович 523
 Шпаковський Яско Маскович 206
 Шпаковські 444
 Шуберт Давид 317
Шульц Стефан, див. *Szulc Stefan*
 Шурковський Олексій 242
 Щасная 199
 Щасний 178
 Щепановський Ян 382
Щепкин В. Н. 329
Щербиновський Н. С. 329, 339
Щицьорський Адам, див. *Szczypiorski Adam*
 Щука Криштоф 398, 400
 Ювко 310
 Юзеф 295, 322
 Юражанка Ганна Михайлівна 507
 Юревич 193
 Юреву Юзбараскую, див. Козинська
 Барбара Михайлівна
 Юрка Жупила 258
 Юрко, див. Річицький Юрій Андрійович
 Юрко Коверникъ, див. Коверник Юрко
 Юрковський Криштоф 160
 Юс Антип 264
 Юско 297, 408
 Юскова Палажка 305
 Юскова Просимья 240
 Юскова Раска 295
 Юсько 184
 Юх Сенко 246
 Юхим 48, 404
 Юшківський Федір Васильович 207
 Яблоновський Александр., див. *Jablonski
 Aleksander*

- Яблоновський Н 467
Яворинський Ян 161
Яворницький Д. І. 361, 363, 371, 372, 376, 377, 383, 384
Яворський Роман 130
Яворський Федько 130
Яворські 130
Ягнеша 240
Ядвіга 297, 302, 311, 318
Ядвіга, польська королева 112, 116
Ядвіга з Сархова 488
Яким 243
Яків 48
Яков 47, 264, 297
Яковенко Н. М. 14, 96, 100, 119, 128, 130, 157, 223, 357, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 451, 460, 461, 462, 465, 473, 479, 482, 483, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 493
Яковець 303
Яковицька Ганна Гаврилівна 479, 502
Яковицька Ганна Григорівна 485
Яковицька Марина Гаврилівна 487, 490, 506, 518
Яковицька Марія Гаврилівна 479
Яковицька Олена Семенівна 479, 494
Яковицька Софія Ванківна 491
Яковицька Федора Гаврилівна 79, 515
Яковицька Федора Павлівна 489
Яковицький Василь-Яско Васильович 474
Яковицький Гаврило 173
Яковицький Гаврило Іванович 127, 523
Яковицький Давид Михайлович 118, 523
Яковицький Іван 179
Яковицький Івашко 523
Яковицький Михайло Іванович 467, 523
Яковицький Семен 524
Яковицький Тихно Щаснович 524
Яковицький Шолуха Василь Семенович 524
Яковицький Юрій Яковович 493, 524
Яковицький Яків Іванович 524
Яковицькі 444
Яковлів Степан 380
Якубец 303
Якубовський Н 480
Ян 183, 302, 321, 382, 408
Ян Гнівшович 45
Ян Данилович 401, 402
Ян II Казимир Ваза, король польський великий князь литовський 341, 343, 345
Ян Львович 467
Ян Павлович 479
Яницький Станіслав 383
Янішевська Анна 479, 485
Янішевський Ян 179
Янко 406
Янковський Павло 162
Янковський Станіслав 398, 400
Янковський Ян 524
Яновський Н 479
Януш 441
Янушевич Якуб 241
Янчак Юліан Кароль, див. *Janczak Julian Karol*
Янчинська Марина Василівна 128, 523
Янчинська Олександра Богданівна 479
Янчинський Іван 524
Янчинський Тихно 524
Янцько 263
Ярема 308, 309
Ярмак (Олецькевич, див. *Олецькевич Ярмак*)
Ярмашгь 406
Ярмол 285
Ярмола 263
Ярмолинський Андрій 471
Ярмолинський Миколай 459
Ярмолинський Н 395, 524
Ярославичівна Юліанна Іванівна 483
Ярош 404
Яроцька Марія Семенівна 501
Яроцький Григорій
Ясениницька Ганна Мартинівна 482
Ясениницький Гермоген Якович 524
Ясениницький Мартин Якович 462, 524
Ясениницькі 444
Ясінський Томаш 295, 316
Яско 214, 257, 285
Ястрембський Мартин 178
Ястровський Лукаш 183
Яцик 404
Яцимирський Петро 464
Яцьоха 213, 240
Яцко 207
Яцко Бакунович 239
Яцко Кушнеров 262
Яцко Сугак 240
Яцько 167, , 301
Ячевичі 244
Ячинич Андрій 315
Яхимъ 47
Яшко 322
Н Анастасія 488, 510, 518
Н Анна 487
Н Анна Гнівшівна (Михайлівна Кропивницька?) 487, 505
Н Богдана 506
Н Богдана Денисківна 127, 508
Н Богуш 117
Н Галжбета Юрківна 480

- N Галшка 515
 N Ганна 79, 480, 513
 N Ганна Іванівна 524
 N Дахнівна 504
 N Іван 321
 N Євдокія 495
 N Катерина 486, 487, 494, 505
 N Катерина Дахнівна 495
 N Любка 127, 238, 495
 N Люція 483
 N Магдалена 480
 N Марія Андріївна 524
 N Марина 513
 N Марина Василівна 25, 482
 N Марина Федорівна 127, 496
 N Марія 480
 N Мартин 476
 N Марухна 521
 N Маруша 509
 N Маруша Ілляшівна 498
 N Михайлівна Зиківна 484
 N Настася 491, 519
 N Настася Зенківна 515
 N Настася Лукашевичівна 496
 N Овдотя 480, 513
 N Овдотя Зенківна 516
 N Овдотя Іванівна 127, 504
 N Овдотя Петрівна 480, 489
 N Огафія 523
 N Ографена Федорівна 480
 N Олена 524
 N Олена Карпівна 74
 N Олена Федорівна 512
 N Опранка 505
 N Орина 513, 492, 521
 N Полагя 506
 N Полагя Богданівна 520
 N Раїна Кирилівна 97, 480
 N Савин 478
 N Софія 480
 N Софія Томашівна 480
 N Семен 104, 466
 N Уляна 496
 N Уляна Андріївна 507
 N Федора 512, 519
 N Федора Василівна 484
 N Федора Ігнатівна 480
 N Хведя 46
 N Ян 469
- Alderson Arthur S.* 33
Alexandrowicz Stanisław 269, 278, 279, 281,
 289, 299, 323
Armengaud André 28, 114
- Augusta III* 158
Augustyniak Ursula 144, 146, 195, 196, 197
- Badya Piotr* 66
Baranowski Bohdan 235, 357, 360, 361, 363, 376,
 379, 381, 383, 384, 388, 389, 414, 415
Bardach Juliusz 72
Beguın Katia 144
Beloch Karl Julius 229, 229
Bendermanowa Nastazia Aleksandrowa, див.
 Бендерманова Настася Олександрівна
Berkner Lutz K. 32, 33
Besala Jerzy 68, 112, 116
Bielski Joachim 353, 387, 388, 391, 597
Bielski Marcin 387, 388, 399, 577, 579, 581, 583,
 585, 586, 587, 589, 591, 592, 593, 594, 595, 599
Bitous Natalia 319
Biskup Darius 34, 35
Bogucka Maria 80, 85, 87, 98, 102, 125, 126, 165,
 181, 269, 290, 291, 292, 293, 294, 299, 306,
 314, 315
Boniecki Adam 41, 110, , 442, 485
Borowski Stanisław 72, 100, 102, 114, 120, 124
Boyer Abel 22
Braudel Fernand 332
Brodnicka Ewa 124
Brooks Charles Ernest Pelham 327
Budzyński Zygmunt 260
Bujak Franciszek 328, 418, 419
Burmistrzenia Hryczko 305
- Cackowski Stefan* 266
Charewiczowa Łucja 331, 342, 344, 350, 356
Choma 305
Chrzęszczewski Andrzej 198
Cooper Sheila M. 165, 185
Czapliński Władysław 144, 198
Czarnobriwa 256
Czerkawski Włodzimierz 231, 258, 307, 426, 428
Ćwik Władysław 323
- Daszyńska-Golińska Zofia* 322
Deimleitner Joseph 37
Delimata Małgorzata 114, 115, 116
Demińska Maria 326
Demianicha 310
Demiankiem 310
Dobrowolski Kazimierz 38
Doroszewski Witold 55
Długosz Joannis 144, 198, 329, 371, 442, 577, 579
Dr. Antoni J. 147
Drake Michael 37
Dubert Isidro 33
Dupâquier Jacques 8, 37

- Ernst Nikolaus* 373, 394
Fairchilds Cissie 143
Fauve-Chamoux Antoinette 159, 165, 166, 180
Ferensowa Katarzyna 292
Ferro Marc 15
Fijalek Jan 231
Fisher Alan W. 389
Flandrin Jean-Louis 21, 22, 23, 32, 88, 112, 115, 120, 123, 124, 133, 134, 159, 194
Fleury Michel 28, 29, 30
Frątczak Ewa 185, 186, 187
Furetière Antoine 22
Furtak Tadeusz 72, 73, 100, 101, 102, 103, 125, 131, 132, 133, 134, 135, 149
Gąsiorowski Ludwik 330, 352
Giedroyc Franciszek 330, 346, 352
Gieysztorowa Irena 28, 29, 30, 38, 101, 114, 120, 125, 293, 323, 424, 426, 427, 428
Gloger Zygmunt 339, 426, 428, 430
Głuchy Fiedor 305
Golębiowski S. 82
Górka Olgierd 372, 373, 374, 375
Górnicki Łukasz 389, 593
Goubert Pierre 29, 123
Grabowski Piotr 356, 357
Gribbin John 327
Guldon Zenon 421, 424, 428
Hajnal John 31, 93, 106, 165
Halska 321
Hammel Eugene A. 36
Hawryło z Równego 305
Hedemann Otto 323
Henry Luis 28, 29, 37
Herlihy David 19, 20, 21, 27, 35, 267
Higounet-Nadal Arlette 230
Hill Bridget 143
Hoagland Hudson 28
Hobsbawm Eric John 9
Hodgson Denis 106
Horn Maurycy 231, 232, 352, 375, 393, 394, 401, 402, 408, 415, 429, 430, 451, 452, 599, 601, 603
Hoszowski Stanisław 38, 91, 92, 125, 328
Hurka Dmitr 305
Hyrenius Hannes 38
Iakim 256
Ieremiia 256
Inglot Stefan 231, 259, 307, 419
Iwanicha wdowa 258
Izydorczyk Anna 235, 259, 265, 266
Izydorczyk-Kamler Anna 266
Jablonowski Aleksander 144, 188, 189, 200, 217, 222, 223, 231, 232, 254, 258, 272, 273, 275, 282, 287, 288, 357, 362, 363, 366, 421, 422, 423, 424, 425, 426, 427, 428, 436, 438, 439, 446, 449, 452, 453
Janczak Julian Karol 260
Jarmoszenia Wasko 305
Jerlicz Joachim 109, 118, 128, 129, 186, 460, 465, 466, 476, 482, 486, 504
Jęmieć Andrzej 310
Johnson Samuel 21
Jop Stanisław 322
Kamler Anna 188
Karpiński Andrzej 330, 331, 340, 343, 344, 345, 346, 347, 348, 351, 353
Kempa Tomasz 131
Kitowicz Jędrzej 145, 158, 196
Kleczyński Józef 421
Klukowski Zygmunt 330
Koczarska Maria 20, 188
Kochanowicz Jacek 267
Kolankowski Ludwik 358, 370, 371
Kopczyński Michał 34, 156, 255, 259, 260, 266, 267, 421
Koral Piotr 156
Kornia 256
Korzon Tadeusz 386, 396, 577, 579, 581, 583, 585, 587, 589, 591, 593, 595, 599
Kossakowski Stanisław 101
Kot Stanisław 384
Kotgrave Rendle 22
Kotlar 256
Kozlichy 256
Kowecka Elzbieta 144
Kracik Jan 330
Krawiec Jacko 305
Krawiec Stepan 305
Krikun Nikolaj 421, 424, 426, 428
Krolik Ludwik ks. 447
Kubala Ludwik 330
Kuchowicz Zbigniew 66, 80, 85, 235, 236, 326, 344, 345, 347, 348, 349, 350
Kuczyński Stefan M. 371
Kula Witold 30, 34, 38, 73, 103, 130, 133, 134, 232, 300, 452
Kulawy Hassan, див. Кульгавий Гасан 375
Kuklo Cezary 19, 32, 33, 35, 37, 38, 61, 92, 96, 97, 101, 102, 112, 116, 119, 120, 123, 131, 158, 185, 186, 236, 237, 259, 260, 265, 280, 281, 291, 292, 293, 314
Kulejewska-Topolska Zofia 277
Kulesza-Woroniecka Iwona 144, 146, 158, 160, 195, 196, 197, 198, 199

- Kumor Bolesław* 101
Kurtyka Janusz 144
Kusmaul Anne 143
Kusznierzyczna wdowa 258
Kwaśny Zbigniew 34
- Lachiver Marcel* 123
Lamb Hubert Horace 327, 333
Landry Adolph 105
Laslett Peter 30, 32, 33, 36, 37, 165, 200, 201
Lasocki Zygmunt 371
Laszuk Anna 144, 156, 157, 160, 161, 175, 193, 197, 198
Le Goff Jacques 15
Le Play Frédéric 26, 27, 33
Le Roy Ladurie Emmanuel 15, 327, 333
Lebrun Francois 37
Lemaitre Nicole 32
Lernet Jan 329, 330
Leśnodorski Bogusław 72
Lewko 256
Lewon 256
Liedke Marzena 70, 81, 98, 102
Linde Samuel Bogumil 255
Lorcin Marie-Thérèse 230
Ładogórski Tadeusz 125, 149, 280, 293, 300
Łowmiański Henryk 34, 232, 248, 279, 322, 437
Łoziński Władysław 158, 159, 160, 175, 180, 197, 353
- Maciejowski Wacław Aleksander* 138, 162, 188
Mączak Antoni 144, 145, 146, 158, 198
Maitland Frederik William 229
Makiła Dariusz 139
Malinowska Monika 71, 72
Małowistem Marian 358
Markowska Danuta 235
Martin 258
Maza Sarah C. 143
McBride Theresa 143
Messance M. 229, 230
Miaskowski Wojciech 379, 383
Michalewicz Jerzy 133
Michałowska Anna 298
Mielniczka 292
Mitteraurer Michael 33
Moheau Jean-Baptiste 230, 332
Morzy Józef 232, 289, 299, 307, 313, 323
Myszkowski Piotr 389, 583
- Nagata Mary Louise* 159
Namaczyńska Stanisława 328
Niesiecki Kasprow 101
Notestein Frank W. 105
- Obuchowa* 292
Ochmański Jerzy 278, 323, 358, 359, 362, 371, 373, 392, 394, 415
Olszewska-Dyoniziak Barbara 19
Olszewski Tadeusz 326
Onisko 305
Oniskowa 292
Orzelski Świętoław 396
- Paprocki Bartosz* 101
Pavlik Zdeněk 418
Pawiński Adolf 231, 258, 307, 424, 428, 451
Paweł 257
Pazyra Stanisław 322
Perrenoud Alfred 33
Petrauskas R. 80
Petro 256
Petrychi 256
Peyronnet Jean-Claude 32
Piątkowski Andrzej 266
Pietrzak Michał 72
Piotr 298
Plakans Andrejs 33
Podhorodecki Leszek 359, 362, 363, 372, 373, 374, 375, 377, 401
Polaczkówna Maria 329
Pośpiech Andrzej 144
Puczyński Bogdan 38, 322
Prusiewicz Aleksander 366
Pułaski Kazimierz 358, 359
- Radko* 276
Reher David 35
Rej Mikołaj 80
Reychman Jan 395
Rolle Antoni J. 414
Roller Otto Konrad 37
Roth Adolf 37
Rowland Donald T. 187
Rulikowski Edward Leopold 363
Rusiński Władysław 231
Rutkowski Jan 231, 419, 428, 430
Rzeznik Andrzej 305
- Saito Osamu* 35
Samkow 258
Samsonowicz Henryk 269, 307, 313
Sanderson Stephen K. 33
Sarcevičiene J. 65, 102
Sauvy Alfred 28
Scheidt Walter 37
Sejdamet Dzafar 371
Senkowski Jerzy 421
Sochacka Malgorzata 260

- Sondel Janusz* 20
Spirendzynę 302
Stary Kuzma 310
Stecki Tadeusz 370, 447
Stone Lawrence 114
Strykowski Maciej 387, 388, 390, 391, 396, 577, 579, 581, 583, 584, 585, 587, 589, 591, 593, 595
Sułowski Zygmunt 101
Sutherland Daniel E. 143
Szafran P. 424
Szczygiel Ryszard 269
Szczypiorski Adam 38, 300
Szewczuk Jan 329
Sznajderman Monika 330
Szotłysek Mikołaj 33, 34, 35
Szulc Stefan 123, 133
Szymczak Mieszysław 55
Szymkiewicz Samuel 300
- Teresczenia Semen* 305
Tkacz Bogdan 330, 346
Tomko 256
Topolski Jerzy 34
Trochim 305
Trzebiński Stanisław 341, 344, 345
Tync Stanisław 330
Tygielski Wojciech 144
Tyszczycha Hanczycha 305
Tyszkiewicz Jan 326
Tyszko 305
- Ullrich Volker* 9
Umińska Bożena 298
- Vauban le Pretre de Sebastien* 230
Vielroze Egon 72, 100, 101, 102, 103, 125, 132, 280, 300
- Wachowiak Bogdan* 266
Walawender Antoni 328, 362, 414, 415, 579, 581, 583, 585, 587, 591, 593
Wall Richard 32, 35, 36
Wapowski Bernard 389, 583, 589, 591
Wasko 256
Wasko z Bokszyzna 305
Waszak Stanisław 38, 114, 291, 293, 294
Wetherell Charles 33
Weymann Stefan 421
Wiesiolowski Jacek 269
Woitowa 292
Wolff Jozef 67, 70, 94, 97, 98, 119, 128, 460, 461, 465, 467, 468, 473, 474, 476, 479, 482, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 493
Woźniak Andrzej 34
Wrigley Edward Antony 30
Wrzeński Szymon 342, 350
Wyczański Andrzej 34, 96, 102, 114, 123, 124, 125, 132, 134, 188
Wyrobisz Andrzej 34, 269
- Yłasz* 256
- Zajączkowski Ananiasz* 395
Zakim 305
Zieliński Marek Grzegorz 197
Zubrzycki Dyonizy 340, 577, 593, 595, 597
- Żychlinski Teodor* 101
Żytkowicz Leonid 323

Географічний покажчик

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ВОЄВОДСТВ

Влн. – Волинське воєв.

Квс. – Київське воєв.

воєв. – воєводство

м. – місто

с. – село

Азов, м. 378

Александрія, м. Луцького повіту Влн. 271, 275,
283

Александрівська волость Луцького повіту
Влн. 603

Андріївська волость Луцького повіту Влн.
246

Англія 22, 30, 101, 114, 132, 159, 454

Арестів, с. Луцького повіту Влн. 556

Аршичин, с. Луцького повіту Влн. 122

Африка 325

Баглаї, с. Кременецького повіту Влн. 364, 608

Баглайки, с. Кременецького повіту Влн. 399,
608

Бадаринці, с. Кременецького повіту Влн. 597

Базалійська волость Кременецького повіту
Влн. 400, 408, 597, 601

Базалія, м. Кременецького повіту Влн. 271,
275, 297, 312, 319, 354, 367, 369, 407, 414,
568, 569

Базаринці, с. Кременецького повіту Влн. 398

Баїв, с. Луцького повіту Влн. 228, 237, 531

Бакамівка (Попівці), с. 413, 556

Баківці, с. 441

Баранів, с. 364

Баранівка, м. Кременецького повіту Влн. 271,
275, 276, 277, 283, 310, 338, 346, 556, 573

Баранівці, с. Кременецького повіту Влн.

Баранне, с. 556

Бармаки, с. Луцького повіту Влн. 556

Барське староство 363

Басів Кут, с. Луцького повіту Влн. 556

Бахчисарай, м. 378

Бачманівка, с. Кременецького повіту Влн.

403, 405, 406, 564, 609

Белзьке воєводство, адм.-тер. одиниця Речі

Посполитої з центром у м. Белз 156, 272,
388, 429, 450

Бельгія 30

Бельмаж (Більмаж), с. Луцького повіту Влн.
192

Бенівщина, с. Луцького повіту Влн. 122

Бережниця, с. Луцького повіту Влн. 240, 271,
543

Бережинці, с. Кременецького повіту Влн. 413

Берездів, м. Луцького повіту Влн. 271, 276,
283, 284, 301, 306, 319, 364, 398

Берездівка, с. Луцького повіту Влн. 556

Берездівська волость Луцького повіту Влн.
145, 398, 408, 597, 601

Березів, с. Володимирського повіту Влн. 334

Березівка, с. Кременецького повіту Влн. 413,
445, 556, 608

Березна, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 257,
413, 536, 556

Берестечко, м. Луцького повіту Влн. 208, 607

Берестя, м., адм. центр Берестейського воєв.
572, 573, 583

Бесарабія 261

Бесівка, с. Кременецького повіту Влн. 613

Бибчинці, с. Кременецького повіту Влн. 613

Бигдош, м. 420

Бистричі, с. Луцького повіту Влн. 264, 607

Біла Криниця, с. Кременецького повіту Влн.
370, 413

Біла Церква, м. 602

Білашів, с. Луцького повіту Влн. 553

Білецьке, с. Кременецького повіту Влн. 413,
556

Білгород (Ажерман), м. 361, 378

Білгородська орда 361

- Білів, м. Луцького повіту Влн. 597, 607
 Білів, м. (Росія) 362
 Білів, с. Кременецького повіту Влн. 411, 412, 609, 611
 Білобереже, с. Луцького повіту Влн. 556
 Білогородка, м. Кременецького повіту Влн. 266, 270, 298-300, 368, 613
 Білогардський округ 266
 Білорусь 218, 269, 313, 323, 336, 388, 583
 Білотин, с. Луцького повіту Влн. 553, 556
 Більмаж, див. Бельмаж
 Більчин, с. Луцького повіту Влн. 262, 553, 556
 Бісівка, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Біскупичі, с. Володимирського повіту Влн. 179, 192
 Близький Схід 325
 Блудів, с. Луцького повіту Влн. 204, 257, 399
 Бобичі, с. Володимирського повіту Влн. 227
 Богдашів, с. Луцького повіту Влн. 556
 Боголюбє, с. Луцького повіту Влн. 192
 Богурин, с. Луцького повіту Влн. 213, 370, 546
 Богущівка, с. Луцького повіту Влн. 192
 Бодаки, с. Луцького повіту Влн. 257, 556
 Божів, с. Луцького повіту Влн. 170
 Болболи (Бобли?), с. Володимирського повіту Влн. 253
 Боложівка, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Боратин, с. Луцького повіту Влн. 190
 Борблин, с. Луцького повіту Влн. 413
 Борисів, с. Луцького повіту Влн. 256, 399, 433, 553, 556, 571
 Борисковичі, с. Луцького повіту Влн. 193, 262, 556
 Боровиця Велика, с. Луцького повіту Влн. 223, 556
 Боровиця Мала, с. Луцького повіту Влн. 553, 556
 Боровно, с. Володимирського повіту Влн. 334
 Бортники, с. Кременецького повіту Влн. 556
 Бортники (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 436, 556
 Борухів, с. Луцького повіту Влн. 370
 Борушківці, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Бражинці, с. Кременецького повіту Влн. 556
 Бразилія 326
 Брани, с. Луцького повіту Влн. 192, 208, 209, 257, 370, 540
 Брацлав, м. 579, 581, 593
 Брацлавське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої 195, 443, 580, 592, 598, 602
 Брацлавщина, див. Брацлавське воєводство
 Брехів (або Янів), м. Луцького повіту Влн. 296
 Бродів, с. Луцького повіту Влн. 256, 370, 553
 Бронне, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 534
 Брухів, с. Луцького повіту Влн. 556
 Бубнів, с. Володимирського повіту Влн. 204
 Буг, р. 363
 Буглів, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Будераж, с. Луцького повіту Влн. 553
 Буджацька орда 361, 371, 372, 373, 407
 Будзик, м. 595
 Бужани, с. Луцького повіту Влн. 77, 262
 Букойма, с. Луцького повіту Влн. 178, 603
 Булаївка, с. Кременецького повіту Влн. 608, 611
 Булижинці, с. Кременецького повіту Влн. 613
 Буремль, м. Луцького повіту Влн. 227, 249, 595
 Буськ, м. 586, 588
 Бутин, с. Кременецького повіту Влн. 450, 608
 Буцин, с. Володимирського повіту Влн. 334
 Буца, с. Луцького повіту Влн. 399, 553
 Буяков, парафія в Гірській Сілезії 34
 Вайки, с. 413, 556
 Вакулинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Варковичі, с. Луцького повіту Влн. 26
 Варта, р. 424
 Варшава, м. 61, 158, 195, 281, 291, 293, 299, 306, 314, 330, 352, 353, 359
 Васківці, с. Кременецького повіту Влн. 412, 564, 611, 613
 Васківці Зелені, с. Кременецького повіту Влн. 409, 411
 Вачів, с. Кременецького повіту Влн. 564
 Вачова, с. Кременецького повіту Влн. 402, 404, 405, 609
 Велике князівство Литовське 14, 65, 68, 70, 73, 98, 138, 139, 218, 223, 238, 269, 272, 275, 279, 281, 330, 336, 343, 344, 346, 357-359, 361, 362, 364, 365, 393, 394, 566, 576, 578, 582, 584, 586, 592
 Великі Топори, с. Кременецького повіту Влн. 411, 612
 Великопольща 426
 Вельбовно, с. Луцького повіту Влн. 399, 447, 553, 556
 Велюньська земля 156
 Венеція, м. 352
 Верба, с. 370
 Вербівці, с. Кременецького повіту Влн. 255, 408, 564, 611
 Вербовецький ключ Кременецького повіту Влн. 409
 Верона, м. 352
 Верхів, с. Луцького повіту Влн. 370, 399
 Веселе (Віселе ?), с. Кременецького повіту Влн. 609

- Веснянка, с. 364
 Вижва, м. Володимирського повіту Влн. 298
 Вилуски, с. Володимирського повіту Влн. 413, 573
 Вичолків, с. Луцького повіту Влн. 49
 Вишгородок, м. Кременецького повіту Влн. 573
 Вишенки, с. Володимирського повіту Влн. 192
 Вишків, с. Луцького повіту Влн. 206
 Вишне Поле (Вишнопіль), с. Кременецького повіту Влн. 556
 Вишнівець, м. Кременецького повіту Влн. 581, 583, 587, 589, 591
 Вишній Камінь, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Вышков, див. Вишків
 Вілія, с. Луцького повіту Влн. 553, 556
 Вільно, м. 289, 330, 336
 Вінниця, м. 593, 599
 Віртемберг 454
 Віршики, с. 556
 Вісла, р. 424
 Вітебськ, м., адм. центр Вітебського воєв. 336
 Вітоніж, с. Луцького повіту Влн. 214, 547
 Вічини, с. Луцького повіту Влн. 204, 607
 ВКЛ, див. Велике князівство Литовське
 Вовківці, с. Кременецького повіту Влн. 215, 248, 406, 411, 412, 564, 609, 611
 Вовківці, с. Луцького повіту Влн. 553
 Вовківський (Вовковицький) ключ Кременецького повіту Влн. 402, 409, 601
 Вовковицький ключ, див. Вовківський ключ
 Воєгоща, с. Володимирського повіту Влн. 334
 Войсеч, с. 24
 Волбарів, с. Луцького повіту Влн. 553
 Волгошів, с. Луцького повіту Влн. 557
 Волинське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м. Луцьк 14–16, 19, 40, 41, 42, 68, 71, 90, 92, 97, 107, 120, 135–137, 144, 156, 189, 192, 195, 215–218, 222–225, 229, 247, 257, 261, 268–273, 275, 277, 278, 280, 287, 288, 313, 325, 331–338, 340, 345, 346, 351, 353, 356, 361, 364, 366, 368, 371, 377, 381, 388, 390–393, 395–402, 406, 408, 412, 414–416, 418, 419, 421–427, 429–440, 443, 445, 447, 449–456, 566–578, 580, 582, 584, 586, 587, 588, 590, 592, 594–596, 598, 600, 602, 609
 Волинь, див. Волинське воєводство
 Волиця, с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 608
 Волиця, с. Красилівської волості Кременецького повіту Влн. 608
 Волиця, с. Кременецького повіту Влн. 247, 258, 413
 Волиця, с. Луцького повіту Влн. 190, 595
 Волиця, с. Любартівської волості Кременецького повіту Влн. 608
 Волиця (біля Алтина), с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 608
 Волиця Булаєвська, с. Кременецького повіту Влн. 409, 410, 611
 Волиця Бутовська, с. 450
 Волиця Воронів, с. Луцького повіту Влн. 607
 Волиця Друга, с. Красилівської волості Кременецького повіту Влн. 608
 Волиця Каленівська, с. 224
 Волиця Маща, с. 167
 Волиця Новоселиця, с. 557
 Волиця Пустомит, с. Луцького повіту Влн. 263, 607
 Волиця Суха Княгининська, с. 436
 Волиця Хаєцького, с. Кременецького повіту Влн. 613
 Володимир (место Володимерское), м., адм. центр Володимирського повіту Влн. 337, 353, 354, 364, 437, 448, 566–568, 573, 575, 579, 581, 583, 603
 Володимирець, м. Луцького повіту Влн. 570
 Володимирське староство Влн. 222, 224
 Володимирський повіт, адм.-тер. одиниця Влн. з центром у м. Володимир 41, 204, 216, 227, 240, 253, 257, 270, 271, 276, 277, 334, 336, 398, 444, 453, 566–569, 573, 575
 Володківщина, с. Луцького повіту Влн. 207, 526
 Волосова Воля, с. Луцького повіту Влн. 397, 607
 Волоське, с. Луцького повіту Влн. 560
 Волоський шлях 363
 Волохи, с. 557
 Волошківці, с. Луцького повіту Влн. 445, 553
 Волчин, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Волчин Другий, с. Кременецького повіту Влн. 247, 608
 Воля Андрушова, с. 557
 Воля Бутовська, с. 449
 Воля Дубровна, с. 413, 557
 Воля Івашківська, с. 557
 Воля Каленицька, с. 413, 557
 Воля Котовська, с. 557
 Воля Любитовська, с. 434
 Воля Потоцького, с. 557
 Воробіївка, с. Кременецького повіту Влн. 557, 608
 Ворокомль, с. Володимирського повіту Влн. 399
 Воронківці, с. Кременецького повіту Влн. 608

- Воротнів, с. Луцького повіту Влн. 172, 192
 Воютин, с. Луцького повіту Влн. 211, 228
- Гавратин, с. Кременецького повіту Влн. 377, 392, 413, 557, 609
 Гайсин, м. 598, 599
 Гали, с. 557
 Галицька земля, адм.-тер. одиниця Руського воев. 197
 Галич, м. адм. центр Галицької землі Руського воев. 579, 583, 597, 599
 Галичина 62, 329, 388, 576, 578, 580, 582, 584, 586, 588, 590, 592, 594, 598, 602
 Галузин, с. 251
 Гданськ, м. 61, 292, 293
 Гетьманщина 253
 Глазів, с. Луцького повіту Влн. 557
 Глезна, с. Кременецького повіту Влн. 557
 Глинки, с. Луцького повіту Влн. 557
 Глинники (чи Глинки), с. Луцького повіту Влн. 223, 553, 557
 Глинники (Другі), с. Луцького повіту Влн. 557
 Глинська волость Луцького пов. Влн. 398
 Глинське, с. Луцького повіту Влн. 255, 256, 369, 553
 Глиняни, м. 579
 Глумча, с. 557
 Глушець, р. 306
 Глюнки, с. Кременецького повіту Влн. 247
 Гнідава, с. Кременецького повіту Влн. 192
 Гнідава, с. Луцького повіту Влн. 224
 Гнойниця, с. Луцького повіту Влн. 553, 557
 Голандія 30
 Голики, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Головлі, с. Луцького повіту Влн. 413, 553, 557
 Голодьки, с. Кременецького повіту Влн. 409, 411, 611
 Голське, с. 557
 Голтва, р. 591
 Голубче, с. Кременецького повіту Влн. 413, 557
 Голче, с. Луцького повіту Влн. 255, 553
 Голятин, м. Луцького повіту Влн. 270, 369
 Горбаків, с. Луцького повіту Влн. 557
 Горбів, с. Луцького повіту Влн. 557
 Горбівці, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Горзвин, с. Луцького повіту Влн. 192
 Горинка, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Горинь, р. 364, 368
 Гориці, с. Луцького повіту Влн. 557
 Горки, с. Луцького повіту Влн. 228, 557
 Городище, м. Кременецького повіту Влн. 399, 403, 413, 609
 Городище, с. Луцького повіту Влн. 117, 118, 211, 227, 246, 537, 557, 571
- Городниця, с. Луцького повіту Влн. 50, 557, 607
 Городок, с. Луцького повіту Влн. 370
 Горохів, м. Луцького повіту Влн. 296, 595
 Горошки, с. 557
 Горошки (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 413
 Гребенинка, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Грем'ячек, с. Луцького повіту Влн. 370, 553
 Гренландія 325
 Грибова, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Грибовиця, с. Володимирського повіту Влн. 334
 Григорівка, с. Кременецького повіту Влн. 364, 608
 Гридкович, с. Овруцького повіту Квс. 47, 48
 Грижинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Гринівці, с. Кременецького повіту Влн. 564
 Гринківці (Воля), с. 609
 Гриців, м. Кременецького повіту Влн. 364, 368
 Грицківці, с. Кременецького повіту Влн. 557
 Гробузна, с. Кременецького повіту Влн. 557
 Грозів, с. Луцького повіту Влн. 252, 553
 Грузятин, с. Луцького повіту Влн. 242
 Грушівка, с. Луцького повіту Влн. 207, 208
 Губин, с. Кременецького повіту Влн. 193, 399, 413, 557
 Губків, м. 432
 Гулівці, с. Кременецького повіту Влн. 370, 413
 Гуляльники, с. Луцького повіту Влн. 150, 192, 193, 443
 Гуляники, с. Кременецького повіту Влн. 557
 Гурка, с. Кременецького повіту Влн. 410
 Гурці, с. Кременецького повіту Влн. 411, 611
 Гурцизна, с. 557
 Гуска, с. Кременецького повіту Влн. 403, 411, 412, 609, 611
- Данилівка, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Данія 454
 Даньківка (Даньківці), с. Кременецького повіту Влн. 409, 410, 611
 Двірець, с. 557
 Двірець, с. Кременецького повіту Влн. 613
 Дебрин, с. Луцького повіту Влн. 553
 Демидів, с. Луцького повіту Влн. 213, 240, 545
 Демківці, с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 608
 Демківці, с. Кременецького повіту Влн. 413, 557
 Демківці, с. Любартівської волості Кременецького повіту Влн. 609
 Деражня, м. Луцького повіту Влн. 216, 271, 310, 406

- Деражня, с. Кременецького повіту Влн. 564
Деражня Воля, с. Кременецького повіту Влн. 405, 609
Деревичі Великі, с. Кременецького повіту Влн. 557
Деревичі Малі, с. Кременецького повіту Влн. 436, 558
Дерев'яне, с. Луцького повіту Влн. 607
Дерев'янче, с. Луцького повіту Влн. 255, 553
Деречин, с. Володимирського повіту Влн. 299
Деречівка, с. Кременецького повіту Влн. 608
Дермань, с. Луцького повіту Влн. 553
Дерн, с. Луцького повіту Влн. 264, 607
Дертка Велика, с. Кременецького повіту Влн. 558
Дертка Мала, с. Кременецького повіту Влн. 558
Джамбулуцька орда 372, 373
Дике поле 380
Дідичі, с. Луцького повіту Влн. 264, 399, 607
Дніпро, р. 361, 363, 389
Дністер, р. 361, 363, 397, 407
Добрин, с. Луцького повіту Влн. 558
Добрі-Води, с. Кременецького повіту Влн. 190
Добруджа 361
Добрудзьська орда 361
Довгошиї, с. Луцького повіту Влн. 399, 607
Довжок, с. Луцького повіту Влн. 413, 553, 558
Долоче, с. Луцького повіту Влн. 553, 558
Доманінка, с. 599
Дорогобуж, м. Луцького повіту Влн. 271, 283, 285, 311, 313, 398, 574
Дорогобузька волость Луцького повіту Влн. 398, 453, 597
Дорогостаї, с. Луцького повіту Влн. 212, 238, 399, 540, 568
Дороготище (Попівське), с. 334
Доросин, с. 436, 445, 558
Дрогобич, м. 583
Дроздів, с. Луцького повіту Влн. 192, 558
Дубенська волость Луцького повіту Влн. 398, 408, 597, 601
Дубищі, с. Кременецького повіту Влн. 608
Дубне, м. Луцького повіту Влн. 297, 352, 354, 398, 414, 569, 594
Дубляни, с. 396, 595
Дубрівка, м. Луцького повіту Влн. 271, 275, 276, 277, 283, 364
Дубрівка Мала, с. Луцького повіту Влн. 558
Дубровиця, с. 558
Дуліби, с. Луцького повіту Влн. 209, 210, 245, 528, 529
Дунай, р. 361
Дядковичі, с. Луцького повіту Влн. 558
Дяків, с. Кременецького повіту Влн. 406, 564, 609
Дяківський ключ Кременецького повіту Влн. 402, 406, 601
Дятелівка, с. Кременецького повіту Влн. 558, 564, 609
Естонія 30, 115
Ельблонг, м. 330
Ефіопія 380
Європа 32, 33, 35, 116, 159, 165, 229, 278, 327, 332-334, 344, 372, 455, 456
Єгипет 339, 379
Єдисанська орда 372, 373
Єдичкульська орда 372
Єлтушків, м. 593
Єсенівка, с. 242
Єреміївці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Жабокрики, с. Кременецького повіту Влн. 52
Жабче, с. Кременецького повіту Влн. 608
Жабче, с. Луцького повіту Влн. 164, 190, 193, 257, 262
Жадківка, с. 558
Жаславль, див. Заслав
Жданчин, с. Луцького повіту Влн. 558
Желинів, с. Володимирського повіту Влн. 573
Жеребки, с. Кременецького повіту Влн. 608
Жеслав, див. Заслав
Жидачів, м. 583
Жилинці, с. Кременецького повіту Влн. 403, 404, 409, 411, 609, 611
Житин, с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 247
Житин Великий, с. Луцького повіту Влн. 558
Житин Малий, с. Луцького повіту Влн. 558
Житинці, с. Кременецького повіту Влн. 558, 608
Житомир, м., адм. центр Житомирського повіту Квс. 363, 579
Житомирський повіт, адм.-тер. одиниця Квс. з центром у м. Житомир 188
Жолудки, див. Жолудське
Жолудське, с. Луцького повіту Влн. 413, 558
Жолудське Менше, с. Луцького повіту Влн. 182
Жоравники, с. Луцького повіту Влн. 173, 190
Жорнищі, с. Луцького повіту Влн. 607
Жорнів, м. Луцького повіту Влн. 271, 283-285, 292, 355, 574
Жорнівська волость Луцького пов. Влн. 398, 597
Жуків, м. Луцького повіту Влн. 215, 255, 318, 397, 406, 564, 597, 599, 605, 606, 609

- Жуківська волость Луцького повіту Влн. 266, 397, 605, 606
- Жуківський ключ Луцького повіту Влн. 402, 601
- Жулин, с. Стрийського повіту 393
- Жураволінці, с. Кременецького повіту Влн. 608
- Забориці (Заборичі), с. Луцького повіту Влн. 277
- Забороль, с. Луцького повіту Влн. 558
- Завадинці, с. Кременецького повіту Влн. 266, 613
- Завалля, с. Луцького повіту Влн. 282
- Завистівка (Zawize?), с. Кременецького повіту Влн. 377, 392, 558
- Завидів, с. Луцького повіту Влн. 553
- Завиче, с. 558
- Завишше, с. Кременецького повіту Влн. 413
- Загайці, с. Володимирського повіту Влн. 370, 413
- Загірці, с. 558
- Загірці Попівські, с. Луцького повіту Влн. 553
- Загороддя, с. Луцького повіту Влн. 282
- Закриничче, с. Кременецького повіту Влн. 270, 312, 409, 411, 413, 558, 611
- Залав'є, с. Луцького повіту Влн. 397, 558, 595, 605
- Залісці, с. 162, 166, 399
- Залужже, с. Кременецького повіту Влн. 413
- Залужжя, с. Луцького повіту Влн. 282
- Залучче, с. Кременецького повіту Влн. 611
- Замлинне, с. Луцького повіту Влн. 558
- Западинці, с. Кременецького повіту Влн. 215, 247, 399, 400, 608
- Зарайськ, м. 362
- Зарванське, с. Луцького повіту Влн. 282
- Заріччє, с. 370, 558, 595
- Заріччя, с. Луцького повіту Влн. 282
- Зарудде, с. 558
- Заслав, м. Кременецького повіту Влн. 129, 270, 271, 284, 297-301, 305, 308, 312, 316, 317, 318, 336, 340, 352, 390, 396, 401, 402, 407, 437, 568, 571, 594, 595
- Заславська волость Кременецького повіту Влн. 246, 255, 257, 259, 300, 400, 413, 417, 564, 595, 597, 601
- Застава, с. 597
- Затурці, с. Володимирського повіту Влн. 370
- Захід 39
- Західна Європа 38, 290, 340
- Збараж, м. Кременецького повіту Влн. 297, 368, 398, 579, 597, 603
- Збитин, с. 595
- Зборишів, с. Луцького повіту Влн. 572
- Звиняче, с. 370
- Звягель, м. Луцького повіту Влн. 271, 283, 311, 319, 364, 391, 401, 598, 599
- Звягельська волость Луцького повіту Влн. 408, 599, 601
- Здановичі (Зданівка), с. Луцького повіту Влн. 413, 443
- Здолбицька волость Луцького повіту Влн. 398
- Здолбиця, с. Луцького повіту Влн. 189, 369, 370, 554
- Здолбуново, с. Луцького повіту Влн. 554
- Зеньки, с. Кременецького повіту Влн. 558, 578
- Зеньки Другі, с. Кременецького повіту Влн. 558
- Зиньків, м. 589, 591
- Зозулинці, с. Луцького повіту Влн. 554
- Золота Орда 359
- Золотіїв, с. Луцького повіту Влн. 558
- Золочівка, с. 595
- Зубарі, с. Кременецького повіту Влн. 411, 611
- Зубівці (чи Зубовці), с. Кременецького повіту Влн. 409, 411, 564, 611
- Зубільне, с. Луцького повіту Влн. 607
- Зубове с. Кременецького повіту Влн. 403, 404, 411, 609, 611
- Зубовщина, с. Кременецького повіту Влн. 403, 405, 564, 609
- Іваничі, с. Володимирського повіту Влн. 211
- Іванківці, с. Кременецького повіту Влн. 558
- Ігрище, с. Луцького повіту Влн. 554
- Ікопоть, р. 366
- Іллін, с. Луцького повіту Влн. 558
- Ілпибоки, с. Луцького повіту Влн. 396, 595
- Ілчани (або Ілщани), с. Кременецького повіту Влн. 255, 564
- Інебол 380
- Іран 380
- Ірландія 30
- Іршики, с. Кременецького повіту Влн. 399, 413, 608
- Ісерна, с. Кременецького повіту Влн. 558
- Іспанія 344
- Італія 30, 101, 159
- Казімеж, м. 428
- Каленичі, с. Кременецького повіту Влн. 413, 558
- Калинівка, с. Кременецького повіту Влн. 413, 558, 611
- Калитинці, с. Луцького повіту Влн. 554, 558
- Каменка, с. Кременецького повіту Влн. 403, 564, 609
- Камінь, с. Кременецького повіту Влн. 370, 413

- Камінь Коширський, с. Володимирського повіту Влн. 453
- Кам'янець-Подільський, м., адм. центр Подільського воев. 381, 397, 579, 587, 589, 591, 602
- Кам'янецьке староство 425
- Канев, м. 593
- Каноничі, с. Луцького повіту Влн. 558
- Кануни, с. Луцького повіту Влн. 413
- Капустин, с. Луцького повіту Влн. 554, 559
- Караєвичі, с. Луцького повіту Влн. 559
- Карачів, м. 362
- Карпилівка, с. Луцького повіту Влн. 413, 554, 559
- Карпилівка (Друга), с. Луцького повіту Влн. 559
- Карпівці, с. Кременецького повіту Влн. 559
- Кафа (сучасне м. Феодосія), м. 359, 372, 378, 379, 382
- Качин, с. Володимирського повіту Влн. 451
- Квасилів, с. Луцького повіту Влн. 558
- Керч, м. 378
- Киверці, с. Луцького повіту Влн. 213, 547
- Київ, м., адм. центр Квс. 576, 578, 579, 593
- Київська земля, див. Київське воеводство
- Київське воеводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м. Київ 195, 377, 388, 392, 432, 439, 443, 455, 576, 578, 586, 590, 592, 598, 600, 602
- Київщина, див. Київське воеводство
- Кикова, с. Луцького повіту Влн. 558
- Киселі, с. Кременецького повіту Влн. 364, 413, 559
- Китай 326
- Киянка, с. Кременецького повіту Влн. 224, 559
- Кияш, с. 436, 445, 558
- Кілія, м. 378, 379
- Кіндратівка, с. Кременецького повіту Влн. 564
- Клепачі, с. Луцького повіту Влн. 257, 559
- Клецк, м. 584, 585
- Клеванська волость Луцького повіту Влн. 423, 453
- Клевань, м. Луцького повіту Влн. 335, 567, 574, 597
- Клинки, с. 436
- Клодниця, с. Володимирського повіту Влн. 434
- Клопотівка, с. Кременецького повіту Влн. 564, 610
- Клюбачі, с. Кременецького повіту Влн. 413, 559
- Княгинін, с. Луцького повіту Влн. 50, 434, 447, 559, 607
- Княже, с. Луцького повіту Влн. 559
- Кобилле, с. Кременецького повіту Влн. 608
- Кобче Соколско, с. Луцького повіту Влн. 216
- Ковель (місто Ковелское), м. Володимирського повіту Влн. 337, 354, 573
- Ковельське староство Влн. 222, 223, 270
- Кожушки, с. Луцького повіту Влн. 559
- Козельск, м. 362
- Козин, с. Луцького повіту Влн. 141, 214, 243, 549, 599
- Козиничі, с. Луцького повіту Влн. 225
- Козлів, с. Володимирського повіту Влн. 204
- Козлин, м. Луцького повіту Влн. 271, 275, 283, 305
- Кокорів, с. Кременецького повіту Влн. 204
- Колдирів, с. Луцького повіту Влн. 607
- Коліщинці, с. 366
- Колки, м. Луцького повіту Влн. 174, 270
- Колки, с. Кременецького повіту Влн. 174, 270
- Колмів, с. Луцького повіту Влн. 370
- Коловерть, с. Луцького повіту Влн. 249
- Колодежне, с. Луцького повіту Влн. 214, 246, 530
- Колодезі, с. 193
- Колоденка, с. Луцького повіту Влн. 558
- Колоденка Друга, с. Луцького повіту Влн. 559
- Колоденська волость Кременецького повіту Влн. 398, 408, 414, 597, 601
- Колодне, м. Кременецького повіту Влн. 284, 398, 597
- Коломля, с. Луцького повіту Влн. 554, 559
- Колцка, с. Овруцького повіту Квс. 47, 48
- Колчин, с. 261
- Комарів, с. Володимирського повіту Влн. 334
- Комарівка, с. Кременецького повіту Влн. 224, 559, 564, 610
- Коморівка Воля, с. Кременецького повіту Влн. 403
- Конюхи, с. Луцького повіту Влн. 554
- Копа, м. 378
- Копиль, с. Луцького повіту Влн. 210
- Коптевич, с. Овруцького повіту Квс. 47, 48
- Коптевичі, с. Луцького повіту Влн. 559
- Корець, м. Луцького повіту Влн. 364, 580, 581
- Корецька волость Луцького повіту Влн. 453
- Коринф, м. 84
- Коритна Воля, с. 559
- Коритне, с. Кременецького повіту Влн. 262
- Корито, с. 559, 595
- Корниця, м. 413
- Корнін, с. Луцького повіту Влн. 559
- Корнін (Другий), с. Луцького повіту Влн. 559
- Корона Польська, див. Польща
- Корост Хоровського, с. Луцького повіту Влн. 554

- Коростова, с. Кременецького повіту Влн. 413, 449
- Коростятин, с. Луцького повіту Влн. 263, 607
- Корсин, с. Луцького повіту Влн. 161
- Корчик, с. Кременецького повіту Влн. 564, 610
- Коршів, с. Луцького повіту Влн. 228, 244, 525, 554
- Костянтинів (Старокостянтинів), м. Кременецького повіту Влн. 255, 271, 312, 319, 364, 366, 369, 399, 407, 414, 436, 437, 449, 569, 596, 608
- Костянтинівська волость Кременецького повіту Влн. 145, 215, 247, 271, 398-400, 408, 431, 597, 599, 601, 608
- Коськів, с. Кременецького повіту Влн. 609
- Котелянка, с. Кременецького повіту Влн. 559
- Котелянка (Друга), с. Кременецького повіту Влн. 436, 559
- Котечин, с. Кременецького повіту Влн. 403, 404, 559, 610
- Котів, с. Луцького повіту Влн. 559
- Котівка, с. Луцького повіту Влн. 413, 559
- Котова Воля, с. Луцького повіту Влн. 224
- Котюржинці, с. Кременецького повіту Влн. 448, 608
- Коханівка, с. Кременецького повіту Влн. 413, 559
- Коцка, м. Луковської землі Люблінського воєв. 322
- Кочкорівці, с. Луцького повіту Влн. 204
- Кошатів, с. Кременецького повіту Влн. 559
- Кошатів (Друге), с. Луцького повіту Влн. 559
- Кошелівка, с. Кременецького повіту Влн. 413
- Кошки, с. 559
- Кошутов, с. 443
- Країв, с. Луцького повіту Влн. 554, 559
- Краків, м., адм. центр Краківського воєв. 158, 330, 352, 363, 428
- Краківське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м. Краків 156, 197
- Красилів, м. Кременецького повіту Влн. 271, 284, 312, 319, 366, 395, 396, 398, 414, 589, 597, 608
- Красилівська волость Кременецького повіту Влн. 215, 247, 398, 399, 408, 599, 601, 608
- Красівка, с. Кременецького повіту Влн. 409, 611
- Красна волость Кременецького пов. Влн. 400
- Красне, с. Луцького повіту Влн. 239, 315, 317
- Красний Корець (Каснокорець), м. Кременецького повіту Влн. 271, 300, 355, 368, 402, 403, 405, 610
- Красний Став, м. 583
- Краснокорецька волость Кременецького повіту Влн. 601
- Краснокорецький ключ Кременецького повіту Влн. 402
- Краснопіль, м. Кременецького повіту Влн. 597, 609
- Красносілка, с. Кременецького повіту Влн. 413, 559, 608
- Красностав, див. Хлапотин
- Крачанівка, с. Кременецького повіту Влн. 559
- Кременець, м. адм. центр Кременецького повіту Влн. 297, 309, 310, 334, 335, 350, 353, 354, 364, 437, 568, 569, 579, 581, 583
- Кременецьке староство Влн. 99, 222, 223, 314
- Кременецький повіт, адм.-тер. одиниця Влн. з центром у м. Кременець 41, 155, 156, 204, 240, 246, 249, 261, 263, 271, 276, 277, 337, 338, 346, 370, 392, 398-402, 407, 409, 413, 431, 444, 453, 564, 568-570, 573, 574, 597, 599, 601, 608, 609, 611, 613
- Кречевичі, с. Володимирського повіту Влн. 334
- Кречківці, с. Кременецького повіту Влн. 564, 610
- Кривичі, с. Луцького повіту Влн. 239, 541
- Кривін, с. Луцького повіту Влн. 554, 559
- Крим 247, 264, 358-360, 373, 376, 378-382, 385, 386, 388, 391, 393-395, 397, 399, 403, 404, 406, 407, 409-412, 415, 416
- Кримська орда 359, 360, 372, 373, 407
- Кримський півострів 358, 359
- Кримський ханат 357, 361, 371, 372, 384, 400, 456
- Кричанівка, с. 414
- Кропивна (Дятелівка), с. Кременецького повіту Влн. 560, 611
- Кросно, м. 352, 428
- Крупа, с. Луцького повіту Влн. 189, 370, 447, 554, 559
- Крупець, с. Луцького повіту Влн. 560
- Крупецька волость Луцького повіту Влн. 398
- Кубанська орда 372, 373
- Кузьмин, м. Кременецького повіту Влн. 271, 312, 364, 579, 597, 609
- Кузьминська волость Кременецького повіту Влн. 364, 597, 599
- Кузьминці, с. Кременецького повіту Влн. 613
- Кукольська Воля (Окно), с. Луцького повіту Влн. 252
- Кунів, м. Луцького повіту Влн. 585
- Кунін, с. Луцького повіту Влн. 554
- Кунятків, с. Луцького повіту Влн. 252
- Купель, с. 597
- Купіль, м. 398
- Купчинці, с. Кременецького повіту Влн. 560
- Кураш, с. Луцького повіту Влн. 370
- Кургани, с. Луцького повіту Влн. 445, 554

- Курганки, с. Луцького повіту Влн. 560
 Курники, с. Кременецького повіту Влн. 560, 609
 Курниківці, с. 392, 414
 Кустівці, с. Кременецького повіту Влн. 364, 414, 560
 Кути, с. Луцького повіту Влн. 595
 Кути, урочище 209
 Кутищі, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Кухче, с. Пінського повіту Берестейського воєв. 209
 Куцівці, с. 450
 Кучманівка, с. Кременецького повіту Влн. 564
 Кучманський шлях 363
 Куща (Кунча?), с. Кременецького повіту Влн. 413
 Кувявське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої 155
- Лабунська волость Кременецького повіту Влн. 408, 601
 Лабунь, м. Кременецького повіту Влн. 271, 275, 283, 285, 364, 368
 Лагів, м. 585
 Ладиги, с. Кременецького повіту Влн. 364, 414, 560, 609
 Лажева, с. Кременецького повіту Влн. 247, 364, 608
 Лазучин Великий, с. Кременецького повіту Влн. 450
 Лазучин Малий, с. Кременецького повіту Влн. 450
 Лапневичі, с. Володимирського повіту Влн. 334
 Лашки, с. Кременецького повіту Влн. 255
 Лебеди, с. Луцького повіту Влн. 554
 Ледава, с. 414
 Ледянка, с. Кременецького повіту Влн. 613
 Лемешів, с. Луцького повіту Влн. 214, 548
 Ленківці, с. Кременецького повіту Влн. 560
 Летичів, м. 589
 Летичівське староство 425
 Летчана, див. Лещана
 Лещана (Летчана), с. Луцького повіту Влн. 570, 607
 Ливонія 346
 Линево, с. 193
 Липки, с. Луцького повіту Влн. 560
 Липне, с. Луцького повіту Влн. 560
 Лиса гора, с. Кременецького повіту Влн. 613
 Лисиче, с. Луцького повіту Влн. 554
 Лисичин, с. Кременецького повіту Влн. 560
 Литва 269, 313, 323, 334, 566, 567, 571
 Литовська Русь 217
- Лички, с. Луцького повіту Влн. 206
 Лище, с. Луцького повіту Влн. 408
 Лівобережна Україна 454
 Лідава, с. Луцького повіту Влн. 554
 Лідавка, с. Луцького повіту Влн. 554, 560
 Лізяна, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 252, 538
 Літовіж, м. Володимирського повіту Влн. 354, 569
 Лішня, с. 396, 595
 Лозична, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Локачі, м. Володимирського повіту Влн. 270, 447
 Ломачинська Воля, с. Володимирського повіту Влн. 334
 Лопавши, с. Луцького повіту Влн. 49
 Лопушна, с. Кременецького повіту Влн. 587, 613
 Лотівка, с. Кременецького повіту Влн. 564
 Луків, с. Луцького повіту Влн. 169
 Луковська земля Лбн. 322, 323
 Лутавка (Воля), с. Кременецького повіту Влн. 403, 405, 610
 Луцьк (место Луцкое), м., адм. центр Влн. та Луцького повіту 172, 193, 271, 273, 297, 303, 308, 310, 317, 320, 321, 337, 347, 350, 353, 354, 364, 437, 566-568, 570, 571, 573, 574, 577, 583, 603
 Луцьке староство Влн. 218, 222, 223, 273, 315
 Луцький повіт, адм.-тер. одиниця Влн. з центром у м. Луцьк 41, 47, 169, 170, 172, 177, 182, 191, 204, 206, 207, 209, 211-214, 216, 218, 224, 225, 227, 228, 238, 240, 242-244, 246, 247, 250, 252, 256, 257, 261, 263, 264, 270, 276, 277, 336, 337, 345, 350, 353, 355, 392, 397, 398, 444, 453, 526-528, 530-533, 540-543, 545-549, 566-575, 597, 599, 601, 603-605, 607
 Лучиці, с. Луцького повіту Влн. 560
 Лучники, с. Кременецького повіту Влн. 405
 Лучники (Василевські), с. Кременецького повіту Влн. 403, 610
 Лучники (Поліські), с. 610
 Львів, м., адм. центр Руського воєв. 288, 294, 313, 330, 331, 342, 344, 345, 386, 396, 428, 577, 591, 595
 Любар (Любартів), м. Кременецького повіту Влн. 271, 275, 283-286, 304, 368, 401, 402, 437, 446, 609
 Любартівська (Любарська) волость Кременецького повіту Влн. 215, 247, 399, 400, 408, 597, 599, 601, 608, 609
 Любаша, с. Луцького повіту Влн. 450
 Любейковичі, с. 174
 Любин, с. Луцького повіту Влн. 49

- Любитів, с. Луцького повіту Влн. 434
Люблін, м., адм. центр Лбн. 155, 322, 330
Люблінське воєводство, адм.-тер. одиниця
Речі Посполитої з центром у м.
Любче, с. Луцького повіту Влн. 206
Людвигі, с. Кременецького повіту Влн. 240
Люсківці, с. Луцького повіту Влн. 554
Лютерівка, с. Кременецького повіту Влн. 613
Лютогощі, с. Луцького повіту Влн. 172
Ляхче, с. Луцького повіту Влн. 554
Ляхівці (Ляховець), м. Кременецького повіту
Влн. 401, 402
Ляховецька волость Кременецького повіту
Влн. 601
- Мазепинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Мазовія 426
Макаринці, с. 392, 436, 560
Макотерти, с. Луцького повіту Влн. 607
Мала ногайська орда 361
Малдрики, с. 560
Малин, м. 595
Малинки, с. Кременецького повіту Влн. 609
Малишівка, с. Кременецького повіту Влн.
414, 560
Малі Житинки, с. 252
Малі Топори, с. Кременецького повіту Влн.
409-411, 612
Малопольща 346, 426
Мальки, с. Кременецького повіту Влн. 450
Манастирське, с. Луцького повіту Влн. 560
Маначин, м. Кременецького повіту Влн. 574
Манятин, с. Луцького повіту Влн. 560
Марківці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Марковичі, с. Володимирського повіту Влн.
216
Матвіївка, с. Луцького повіту Влн. 370
Махаринці, с. Кременецького повіту Влн. 414,
609
Мацевичі, с. Костянтинівської волості Кре-
менецького повіту Влн. 608
Мацевичі Нові, с. Красилівської волості Кре-
менецького повіту Влн. 608
Мацевичі Старі, с. Красилівської волості
Кременецького повіту Влн. 608
Медведівка, с. 414, 560
Меджибож, м. 391, 401, 589, 593, 598, 599
Медзък Великий, с. Луцького повіту Влн. 449
Медзък Малий, с. Луцького повіту Влн. 449
Медин, с. Кременецького повіту Влн. 398,
598
Межирицька волость Луцького повіту Влн.
453
Межиричі, м. Луцького повіту Влн. 353, 567
Межириччя (Острозьке), м. 271, 306
- Мексика 326
Мельницька волость Луцького повіту Влн.
603
Мельниця, м. Луцького повіту Влн. 603
Меречівка, с. Кременецького повіту Влн. 564,
610
Метельно, с. Луцького повіту Влн. 264
Мизюринці, с. Кременецького повіту Влн.
413
Микулин, с. 414, 560
Миляновичі, м. Володимирського повіту
Влн. 337
Милятин, с. Луцького повіту Влн. 257, 270
Миньківці, с. Кременецького повіту Влн. 564
Мирків, с. 173
Мирківці, с. Луцького повіту Влн. 370
Миропіль, с. Кременецького повіту Влн. 338,
346, 573
Мискова Воля, с. Кременецького повіту Влн.
413
Мислин, с. Луцького повіту Влн. 167
Мислятин, с. Кременецького повіту Влн. 613
Мительно, с. Луцького повіту Влн. 607
Митинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
Митківці, с. Кременецького повіту Влн. 613
Михайлів, м. 362
Михалківці, с. Кременецького повіту Влн.
608
Михлін, с. Луцького повіту Влн. 211
Михля, с. Кременецького повіту Влн. 613
Михнівка, с. Кременецького повіту Влн. 613
Мишів, с. Володимирського повіту Влн. 204
Мишківці, с. Луцького повіту Влн. 554, 560
Мізоч, с. Луцького повіту Влн. 255, 370, 554
Мізоч Малий, с. Луцького повіту Влн. 554
Мілан, м. 352
Мінськ, м. 584
Міньківський ключ Кременецького повіту
Влн. 402, 601
Міньківці, с. Кременецького повіту Влн. 402,
610
Мірутин, с. Кременецького повіту Влн. 407,
564, 610
Млинів, с. Луцького повіту Влн. 122
Мовчани, с. Кременецького повіту Влн. 608
Могильне, с. 560
Могиляни, с. Луцького повіту Влн. 445, 554,
560
Можків, с. Луцького повіту Влн. 560
Мозирська волость 583
Мокіївці, с. Кременецького повіту Влн. 403,
411, 412, 564, 610, 611
Мокре, с. Луцького повіту Влн. 193
Мокрець, с. Володимирського повіту Влн.
560

- Мокрець Великий, с. Кременецького повіту
Влн. 613
- Мокрець Малий, с. Кременецького повіту
Влн. 613
- Молдрики, с. 436
- Молдова 396
- Монастирок, с. 370
- Мончинці Другі, с. Кременецького повіту
Влн. 608
- Москалівка, с. Кременецького повіту Влн.
560, 608
- Московія, див. Московська держава
- Московська держава 68, 361, 362, 385
- Мотилівка, с. Кременецького повіту Влн. 247
- Мотовилівка (Мотилівка), с. 414, 560
- Мотоволів (Мотилівка?), с. Кременецького
повіту Влн. 609
- Мочуловка Воля, с. Кременецького повіту
Влн. 403, 405, 610
- Мощаниця (Мощениця), с. Луцького повіту
Влн. 174, 255, 263, 370, 554, 560, 607
- Мощона, с. Луцького повіту Влн. 182
- Мужилловичі, с. Луцького повіту Влн. 560
- Мужилівка, с. 414
- Муравин, с. Пінського повіту Берестейського
воеводства 209
- Муравський шлях 363
- Мценськ, м. 362
- Мшанець, с. Кременецького повіту Влн. 392,
414, 445, 560, 609
- Мшенець, с. 436
- Мщане, с. Кременецького повіту Влн. 611
- Мякоти, с. Луцького повіту Влн. 554, 560
- Навоз, с. Луцького повіту Влн. 210, 211
- Надчиці, с. Луцького повіту Влн. 244, 527
- Нараївка, с. Луцького повіту Влн. 560
- Начпали, с. 257, 560
- Неаполь, м. 352
- Невірків, с. Луцького повіту Влн. 561
- Немиричів, м. 275
- Немирів, с. Кременецького повіту Влн. 249,
370, 599
- Несвіж, м. 585
- Несолонь, м. 271, 276, 277, 283, 284
- Несухойжі, м. Володимирського повіту Влн.
270, 254
- Несухойзька волость Володимирського повіту
Влн. 334
- Нетішин, с. Луцького повіту Влн. 255, 554, 561
- Німеччина 14, 326, 344
- Нічогівка, с. Кременецького повіту Влн. 255,
403, 564, 610
- Нова Крочиця, див. Новокрочиця
- Новгород, м. 336
- Новгородська земля 336
- Нове, с. Кременецького повіту Влн. 408-411,
611
- Нове, с. Луцького повіту Влн. 264
- Нове Полонне, м. 310, 311
- Новий Вишнівець, м. Кременецького повіту
Влн. 569
- Новий Двір, с. 370, 561
- Новий Заслав, м. Кременецького повіту Влн.
300, 301, 306, 309, 312, 313, 319, 368
- Новий Став, с. Луцького повіту Влн. 192, 251,
264, 397, 606, 607
- Новичі, с. Кременецького повіту Влн. 561
- Новогрудок, м., адм. центр Новогрудського
воев. 585
- Новозаславський ключ Кременецького пові-
ту Влн. 409
- Новокрочиця (Нова Крочиця), с. 436, 560
- Новоселецький ключ Кременецького повіту
Влн. 409
- Новоселиця, с. Кременецького повіту Влн.
257, 414, 561
- Новосілки, с. Кременецького повіту Влн. 247,
399, 564, 608
- Новосілки, с. Луцького повіту Влн. 211, 228,
245, 251, 264, 397, 554, 561
- Новосілки Войтовичові, с. Луцького повіту
Влн. 554
- Новоставці, с. Кременецького повіту Влн.
403, 404, 413
- Новоставці (Воля), с. Кременецького повіту
Влн. 610
- Ногайська (Очаківська) орда 361
- Ногачівка, с. Кременецького повіту Влн. 405,
565
- Ногачівка (Воля), с. Кременецького повіту
Влн. 610
- Норвегія 30
- Носовиця, с. Кременецького повіту Влн. 609
- Носовичі, с. Луцького повіту Влн. 607
- Нуйно, с. Володимирського повіту Влн. 451
- Нью Йорк 30
- Оваднів, с. 178
- Овруч, м., адм. центр Овруцького повіту Квс.
47, 48
- Огіївці, с. Кременецького повіту Влн. 364,
608
- Одоїв, м. 362
- Оженін, с. Луцького повіту Влн. 370
- Оздів, с. Луцького повіту Влн. 122, 228
- Озерне, с. Луцького повіту Влн. 265, 397, 595,
604, 605
- Озерці, с. 595
- Озеряни, с. Кременецького повіту Влн. 561

- Ока, р. 362
 Окніни, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Окно (Воля Кукольська), с. 118
 Олевська волость 583
 Олеськ, м. 577, 586
 Олибів, с. Луцького повіту Влн. 561
 Олика, м. Луцького повіту Влн. 297, 354, 573, 574, 603
 Олим, р. 166
 Олыца, див. м. Олика
 Олицька волость Луцького повіту Влн. 264, 453
 Олізарів, с. Луцького повіту Влн. 434, 572
 Ольшаниця, р. 416, 590
 Омеляна, с. Луцького повіту Влн. 216, 554
 Онацьківці, с. Кременецького повіту Влн. 414, 561
 Онисимовичі, с. Луцького повіту Влн. 561
 Онишківці, с. Кременецького повіту Влн. 561
 Орєпи, с. Луцького повіту Влн. 561
 Оришковичі, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Орлинці, с. Кременецького повіту Влн. 409-411, 611
 Орля, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 535
 Оршанський повіт 289
 Османська імперія 358, 384
 Осниця, с. Луцького повіту Влн. 243
 Остриїв, с. Луцькому повіту Влн. 209, 210, 237, 245, 528
 Остриківці, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Острів, с. 561
 Острів, с. Луцького повіту Влн. 206, 207, 237, 526
 Острог, м. Луцького повіту Влн. 192, 213, 271, 281-284, 287, 297, 302, 309, 311, 318, 322, 335, 340, 347, 355, 367, 368, 397, 398, 401, 402, 414, 437, 570, 571, 573, 574, 577, 578, 583, 596
 Острожок, м. Луцького повіту Влн. 364, 401, 599
 Острозька волость Луцького повіту Влн. 255, 257, 271, 308, 335, 398, 408, 553, 568, 597, 601
 Острополь, м. Кременецького повіту Влн. 271, 275, 283-286, 301, 337, 367, 368, 391, 401, 407, 437, 570, 598, 599, 609
 Остропольська волость Кременецького повіту Влн. 215, 245, 399, 400, 408, 597, 599, 601, 609
 Осьмиловичі, с. Володимирського повіту Влн. 240
 Очаків, м. 378
 Оців, с. Луцького повіту Влн. 203
 Паверехбородинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Падалівка, с. Луцького повіту Влн. 206
 Пакистан 326
 Палестина 379
 Пашинці, с. Кременецького повіту Влн. 565
 Пашки, с. Кременецького повіту Влн. 611
 Пашківці, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Пашутинці, с. Кременецького повіту Влн. 608, 610
 Пекалів, с. Луцького повіту Влн. 122
 Пельжа, с. Луцького повіту Влн. 607
 Перевісся, с. Володимирського повіту Влн. 166
 Переволока, с. Луцького повіту Влн. 554, 561
 Перегонівка, с. Кременецького повіту Влн. 255, 565
 Передмосте, с. Луцького повіту Влн. 205
 Перекоп 357, 358, 363
 Перекопська орда 361, 371, 391, 580
 Перемилівка, с. Луцького повіту Влн. 561
 Перемилівка Друга (Лукашівка), с. Луцького повіту Влн. 436
 Перемиль, с. Луцького повіту Влн. 595
 Перемишль (Пшемисль), м., адм. центр Перемишльської землі Руського воєв. 307, 322, 428, 583
 Перемишль, с. Кременецького повіту Влн. 404, 565, 610
 Перемишльська земля, адм.-тер. одиниця Руського воєв. 130, 197, 588
 Переросле, с. Луцького повіту Влн. 413
 Переспа, с. Луцького повіту Влн. 216
 Печанки, с. 190
 Печерна, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Печиски, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Печихвости, с. Луцького повіту Влн. 260
 Пилки, с. Кременецького повіту Влн. 409, 611
 Пилки (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 611
 Пилявці, с. 166
 Пиляї, с. Кременецького повіту Влн. 248, 403, 405, 411, 412, 565, 610, 612
 Писарівка, с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 608
 Писарівка, с. Красилівської волості Кременецького повіту Влн. 608
 Писарівка, с. Кременецького повіту Влн. 247
 Північне Прикарпаття 232
 Північне Причорномор'я 359
 Підгайці, с. Луцького повіту Влн. 218
 Підгір'я 598
 Підліси, с. 161
 Підлісці, с. Кременецького повіту Влн. 49, 255, 411, 412, 565, 613
 Підлісці Великі, с. Кременецького повіту Влн. 612

- Підлісці Нові, с. Кременецького повіту Влн. 409, 612
- Підлужжя, с. Кременецького повіту Влн. 436, 561
- Підляшшя 582, 592
- Пінський повіт, адм.-тер. одиниця Берестейського воев. з центром у м. Пінськ 209
- Піски, с. Кременецького повіту Влн. 218, 565
- Пісочне, с. Володимирського повіту Влн. 334, 451
- Пітушки, с. Луцького повіту Влн. 607
- Плебанівка, с. Кременецького повіту Влн. 398, 597
- Плесна, с. Кременецького повіту Влн. 410, 411, 412, 610, 612
- Пліска, с. Кременецького повіту Влн. 413
- Пліщин, с. Кременецького повіту Влн. 404, 406, 565, 610
- Плоска, с. Луцького повіту Влн. 250, 554, 561
- Плоска (Малащинського), с. Луцького повіту Влн. 554
- Плоска (Попівська), с. Луцького повіту Влн. 561
- Плужне, с. Луцького повіту Влн. 255, 554, 561
- Погоріла, с. Кременецького повіту Влн. 608
- Погоріла Друга, с. Кременецького повіту Влн. 608
- Поділля, див. Подільське воєводство
- Подільське воєводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м. Кам'янець-Подільський 272, 377, 388, 392, 396, 407, 414, 429, 432, 439, 450, 567, 569, 576-578, 580, 582, 584, 587, 588, 590, 592, 594, 595, 596, 598, 600, 602
- Подоляни, с. Луцького повіту Влн. 561
- Познань, м. 61, 114, 291-293, 330, 428
- Покошів, с. Луцького повіту Влн. 607, 613
- Покуття 598
- Полгани, с. Луцького повіту Влн. 163
- Полжа, с. 263
- Полісся 334, 453, 567
- Полонне, м. Луцького повіту Влн. 110, 228, 244, 271, 277, 283, 284, 297, 305, 364, 368, 391, 398, 401, 402, 525, 598, 599
- Полонська волость Луцького повіту Влн. 398, 400, 408, 597, 601
- Польська Корона, див. Польща
- Польща 30, 34, 35, 61, 71, 72, 98, 101, 114, 124, 198, 231, 254, 272, 278, 314, 328-330, 344, 345, 351, 360, 361, 363, 418, 420, 568, 570, 571
- Поляни, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 534
- Поляхова, с. Кременецького повіту Влн. 613
- Померанія 454
- Поморське воєводство 259, 260
- Понора, с. Луцького повіту Влн. 554, 561
- Понорка, с. Кременецького повіту Влн. 403, 404, 610
- Попівці, с. Красилівської волості Кременецького повіту Влн. 608
- Попівці, с. Кременецького повіту Влн. 414, 561
- Попівці, с. Луцького повіту Влн. 554
- Попівці, с. Остропольської волості Кременецького повіту Влн. 609
- Порванче, с. Луцького повіту Влн. 239
- Португалія 30
- Посників, с. Луцького повіту Влн. 607
- Постойна, с. 161
- Посягва, с. Луцького повіту Влн. 47, 48
- Правобережна Україна 232, 454
- Правутин, с. Луцького повіту Влн. 561
- Преворськ, м. 583
- Привалівка, с. Кременецького повіту Влн. 561
- Привередів, с. Луцького повіту Влн. 209, 531
- Прилуки, с. Кременецького повіту Влн. 565, 599
- Припутні, с. Кременецького повіту Влн. 403, 411, 412, 610, 612
- Пронськ, м. 362
- Прусія 454
- Псковська земля 336
- Птича, м. Луцького повіту Влн. 270, 306
- Пузирки, с. Кременецького повіту Влн. 403, 409, 411, 612
- Пузирки (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 612
- Пузирки (Поліські), с. Кременецького повіту Влн. 404, 610
- Путринці, с. Кременецького повіту Влн. 255, 565
- Пшемишль, див. Перемишль
- П'яне, с. Луцького повіту Влн. 246, 397, 561, 595, 604
- П'ятерцизна, с. 561
- П'ятигорщина, див. П'ятигори
- П'ятигори, с. Кременецького повіту Влн. 445
- Равський повіт 165
- Радзивилів, м. Кременецького повіту Влн. 278
- Радогоща, с. Луцького повіту Влн. 554, 561
- Радомишль, с. Луцького повіту Влн. 247, 248
- Радосілки, с. Кременецького повіту Влн. 565, 613
- Разничі, с. Луцького повіту Влн. 180
- Райки, с. Кременецького повіту Влн. 414, 561, 609
- Раймісто, м. 296
- Растовка (Ростоки?), с. Кременецького повіту Влн. 608

- Ратне, див. Ратнів
 Ратненське староство 270
 Ратнів (Ратне), м. Луцького повіту Влн. 212, 239, 270, 297
 Рафалівці, м. 192
 Рачин, с. Луцького повіту Влн. 243
 Ремель, с. Кременецького повіту Влн. 561
 Решнівка, с. Кременецького повіту Влн. 561, 609
 Решнівка Друга, с. Кременецького повіту Влн. 414, 561
 Решнівка Мала, с. Кременецького повіту Влн. 414, 443, 561
 Ржищів, с. Кременецького повіту Влн. 561
 Ридка, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Ридків, с. Луцького повіту Влн. 381
 Рикани, с. Луцького повіту Влн. 209
 Рів, м. 577
 Рівки, с. Луцького повіту Влн. 561
 Рівне, м. Луцького повіту Влн. 271, 283, 284, 319, 354, 448, 569, 573, 581, 595
 Рівненська волость Луцького повіту Влн. 145, 453, 601, 603
 Ріпки, с. Кременецького повіту Влн. 255, 565, 612
 Річ Посполита 14, 41, 61, 66, 67, 71, 82, 92, 99, 100, 102, 134, 145, 146, 156, 157, 165, 195, 328, 330, 346, 349, 357, 361, 365, 379, 382, 385, 386, 390, 393-395, 401, 407, 415, 420, 422, 427, 429-431, 442, 568, 570, 571
 Ровки, с. Луцького повіту Влн. 554
 Рогатин, м. 583, 591
 Рогачів, с. Луцького повіту Влн. 239, 277, 561
 Рогізне, с. Луцького повіту Влн. 345
 Роговичі, с. 258, 561
 Родимно, м. 583
 Рожична, с. Кременецького повіту Влн. 562
 Рожичі, м. Луцького повіту Влн. 597
 Розваж, с. Луцького повіту Влн. 256, 370, 554
 Рокитовий Лужок, урочище 315
 Романів, с. Луцького повіту Влн. 562
 Росія 230, 326, 333, 336, 345, 261
 Росолівці, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Рублянка, с. Кременецького повіту Влн. 612
 Руда (Янівка), с. 192
 Рудка, с. Луцького повіту Влн. 51, 157, 206, 258
 Рудники, с. 180
 Русинове Берестечко, с. 192
 Русь 382, 569
 Руське воеводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої з центром у м. Львів 272, 580
 Савчиці, с. Кременецького повіту Влн. 563
 Саксонія 454
 Садів, с. Луцького повіту Влн. 567
 Салиха, с. Кременецького повіту Влн. 409, 410, 565, 612
 Салиха (Друга), с. Кременецького повіту Влн. 612
 Самбір, м., адм. центр Самбірського повіту Перемишльської землі Руського воєв. 583
 Самбірський повіт, адм.-тер. одиниця Перемишльської землі Руського воєв. 130
 Самчики, с. 364
 Самчинці, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Самчинці Другі, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Санкт-Петербург, м. 31
 Сапогів, с. Луцького повіту Влн. 382, 530
 Сапогов, див. Сапогів
 Сапожин, с. 262
 Сапожин, урочище 209
 Сарни, с. Луцького повіту Влн. 243, 549
 Сарностріли, с. 208
 Сасанівка, с. Кременецького повіту Влн. 562
 Сатанів, м. 297
 Сатіїв, м. Луцького повіту Влн. 447, 562
 Сатіївська волость Луцького повіту Влн. 398
 Сахнівці, с. Кременецького повіту Влн. 409, 411, 565, 608, 612
 Свинарин, с. Володимирського повіту Влн. 227, 252, 258
 Свинна, с. Кременецького повіту Влн. 258, 562, 608
 Свинюхи, с. Володимирського повіту Влн. 204, 262
 Свиридівка, с. Кременецького повіту Влн. 409, 612
 Свищів, див. Свищов
 Свищов (Свищів), с. Луцького повіту Влн. 205, 206, 244, 527
 Свяче, с. 562
 Семаки, с. Кременецького повіту Влн. 215, 248, 403, 405, 406, 565, 610
 Семенів, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Семеренки Другі, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Семеренки Старі, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Семеренки Треті, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Сенів, с. Луцького повіту Влн. 575
 Сереховичі, с. Володимирського повіту Влн. 334
 Серкизів, м. Володимирського повіту Влн. 568
 Серхів, с. Луцького повіту Влн. 213, 433
 Серадське воеводство, адм.-тер. одиниця Речі Посполитої 156

- Сивки, с. Кременецького повіту Влн. 215, 248, 403, 610
 Силістрія, м. 378
 Симонів, с. Луцького повіту Влн. 209, 210, 238, 245, 528, 530, 575
 Симонівка, с. Кременецького повіту Влн. 403, 406, 565
 Симонівка (Воля), с. Кременецького повіту Влн. 610
 Синів, с. Володимирського повіту Влн. 256, 334
 Синоп 380
 Ситовичі, с. Луцького повіту Влн. 161
 Сирія, м. 379
 Сіверщина 265
 Скалин, с. Кременецького повіту Влн. 610
 Скашів, с. 562
 Скніт, с. Луцького повіту Влн. 414, 555, 558, 561
 Скніт (Другий), с. Луцького повіту Влн. 414
 Сквородки, с. Кременецького повіту Влн. 215, 247, 399, 400, 608
 Скорч, с. Луцького повіту Влн. 192
 Славута, м. Кременецького повіту Влн. 271, 368
 Слобідська Україна 230
 Словенцизна, с. 436
 Слущк, м. 289, 573, 584, 585
 Случ, р. 364, 366
 Смердин, с. Луцького повіту Влн. 210
 Смиговичі, с. 174
 Смиків, с. Луцького повіту Влн. 45, 49, 218
 Смыков, див. Смиків
 Смолдирів, м. Луцького повіту Влн. 271, 275, 276, 277, 283, 446
 Смолдирівська волость Луцького повіту Влн. 408, 601
 Сморшки, с. Кременецького повіту Влн. 613
 Снятин, м. 599
 Сокаль, м. 589, 595
 Сокол, м. Луцького повіту Влн. 573
 Соколя, с. Оршанського повіту 289
 Солибери, с. Луцького повіту Влн. 607
 Солов'їв, с. Володимирського повіту Влн. 334
 Соловін, с. Луцького повіту Влн. 207
 Солонско (Солонів?), с. 562
 Сорокодуби, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Соснівка, с. Кременецького повіту Влн. 412, 612, 613
 Сошки, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Сошне, с. Кременецького повіту Влн. 613
 Спасів, с. Луцького повіту Влн. 562
 Ставки, с. 562
 Ставок, с. 264, 562
 Ставрів, с. Луцького повіту Влн. 207
 Стамбул, м. 379, 380, 383, 387
 Станіславівка, с. Кременецького повіту Влн. 414, 562, 609
 Стара Синява, с. 364
 Старе Полонне, м. Луцького повіту Влн. 310, 311, 313, 319
 Старе, с. Луцького повіту Влн. 397, 607
 Старе село, с. Володимирського повіту Влн. 334
 Старий Жуків, с. Луцького повіту Влн. 251, 264, 297, 606
 Старий Заслав, с. Луцького повіту Влн. 312, 318, 368
 Старий Хупків, с. Луцького повіту Влн. 607
 Старики, с. 450, 562
 Старокостянтинів, див. Костянтинів
 Старокостянтинівська волость, див. Костянтинівська волость
 Степанська волость Луцького повіту Влн. 240, 271, 543
 Степань, м. Луцького повіту Влн. 271, 569, 573
 Стецьки, с. Кременецького повіту Влн. 392, 414, 450, 562
 Стидень, с. Луцького повіту Влн. 607
 Стир, р. 364
 Стиховці, с. Кременецького повіту Влн. 609
 Стовби, с. Луцького повіту Влн. 414, 562
 Стокгольм, м. 29
 Стоход, м. 275
 Стояновськ, м. 117
 Стралки, с. 157
 Стрижавка, с. 562
 Стрийський повіт, адм.-тер. одиниця Перемишльської землі Руського воев. 393
 Стрівка, с. Кременецького повіту Влн. 398, 562, 597
 Студениця, м. 603
 Студянка, с. Луцького повіту Влн. 562
 Судилків, м. Кременецького повіту Влн. 364, 403, 406, 413, 565, 597, 610
 Судилківський ключ Кременецького повіту Влн. 402, 601
 Суемці, с. Луцького повіту Влн. 562
 Сужелники ?, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Сульжин, м. Кременецького повіту Влн. 270, 271, 280, 284, 312, 367, 398, 402
 Сульжинська волость Кременецького повіту Влн. 398, 400, 597, 601
 Сураж, м. Кременецького повіту Влн. 271, 275, 283, 312
 Сураж Старий, с. Кременецького повіту Влн. 562

- Суразька волость Кременецького повіту Влн. 408, 601
- Сусли, с. 563
- Суха Воля, с. Луцького повіту Влн. 248, 562
- Суха Воля (Дубровних), с. Луцького повіту Влн. 555
- Сухівці, с. Луцького повіту Влн. 251, 263, 264, 397, 606
- Сухожинці, с. Кременецького повіту Влн. 565, 612
- Сушичне, с. Володимирського повіту Влн. 453
- Сушки, с. Володимирського повіту Влн. 414, 562
- Сягрів, с. Кременецького повіту Влн. 257, 414, 562
- Сяноцька земля, м.-тер. одиниця Руського воєв. 428
- Тайкури, м. Луцького повіту Влн. 573
- Талки, с. 562
- Тамань 378
- Тарнавка, с. Кременецького повіту Влн. 409, 411, 612
- Татаринівка, с. Кременецького повіту Влн. 414, 562, 609
- Ташки, с. Кременецького повіту Влн. 368
- Тверська земля 336
- Тверь, м. 336
- Тейковичі, с. Пінського повіту Берестейсько-го воєводства 209
- Тележинський ключ Кременецького повіту Влн. 409
- Теліжинці, с. Кременецького повіту Влн. 409-411, 565, 612
- Теліжинці (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 409, 612
- Темногайці, с. Кременецького повіту Влн. 413
- Терешки, с. Кременецького повіту Влн. 414, 562, 609
- Тернівка, с. Кременецького повіту Влн. 565
- Тернопіль, м. 396-398, 594, 596, 603
- Тесів, с. Луцького повіту Влн. 369
- Теслугів, с. Кременецького повіту Влн. 190, 204
- Тетерів, с. Кременецького повіту Влн. 562
- Тинне, с. Луцького повіту Влн. 562
- Тиранівка, с. Кременецького повіту Влн. 253, 280, 414, 562
- Тисьмениця, м. 599
- Титьків, с. Кременецького повіту Влн. 562
- Титьків (Суха Воля), с. Кременецького повіту Влн. 562
- Тихомль, с. Кременецького повіту Влн. 370
- Тихотин, с. Луцького повіту Влн. 207
- Тишевичі, с. Кременецького повіту Влн. 409, 411, 412, 610, 612
- Тишиця, с. Луцького повіту Влн. 211, 246, 535
- Тлумач, м. 599
- Толмахів, с. Луцького повіту Влн. 370
- Толпижин, с. Луцького повіту Влн. 49
- Топольне, с. Луцького повіту Влн. 257
- Тополя, с. Луцького повіту Влн. 209
- Топори, с. Кременецького повіту Влн. 565
- Топори Великі, див. Великі Топори
- Топори Малі, див. Малі Топори
- Топорищі, с. Житомирського повіту Квс. 188
- Торунь, м. 330
- Торчин, м. Луцького повіту Влн. 335, 567
- Точивикі, с. Луцького повіту Влн. 555
- Точивки, с. Луцького повіту Влн. 370
- Травулин, с. Кременецького повіту Влн. 414, 562
- Трыстенецк, див. Тростянець
- Трієст, м. 31
- Тростянець, с. Луцького повіту Влн. 206
- Троянівка, с. Кременецького повіту Влн. 609
- Тршинець ? (Trzciniec), с. 562
- Тудорів, с. Луцького повіту Влн. 209
- Тула, м. 362
- Тулин, с. Кременецького повіту Влн. 413
- Тульчин, с. 198
- Тупали, с. Володимирського повіту Влн. 166, 562
- Туреччина 360, 379, 380, 387, 388, 415, 420, 456
- Турівка, с. Кременецького повіту Влн. 413
- Турійськ, м. Володимирського повіту Влн. 270
- Турова, с. Кременецького повіту Влн. 562
- Туропин, м. 583
- Тучин, м. Луцького повіту Влн. 263, 306, 354, 355, 574
- Убельці, с. Луцького повіту Влн. 414, 555, 562
- Угорщина 361
- Угра, р. 361
- Угринів, с. Луцького повіту Влн. 117, 140, 191, 203
- Уездці, с. Луцького повіту Влн. 555, 563, 595
- Ужацин, с. 224, 563
- Україна 11, 12, 14, 39, 116, 126, 129, 202, 220, 255, 325, 326, 327, 331, 332, 338, 339, 361, 363, 387, 389, 392, 394, 415, 416, 421, 429, 430, 432, 456, 571-574, 590, 596
- Улашанівка, с. 414, 563
- Улашинівці, с. Кременецького повіту Влн. 563
- Урвена, с. Луцького повіту Влн. 555
- Урендів, м. 583
- Устилуг, с. Володимирського повіту Влн. 453

- Феодосія, див. Кафа
 Филиповичі, с. 563
 Флоренція, м. 332
 Фошків, м. Кременецького повіту Влн. 271
 Франція 22, 23, 28, 29, 30, 71, 114, 132, 326, 332, 454
 Хабин (Хабне?), с. Кременецького повіту Влн. 609
 Хабне, с. Кременецького повіту Влн. 215, 247
 Хижівка, с. Кременецького повіту Влн. 563
 Хижники (Хижки?), с. Кременецького повіту Влн. 414, 463, 608
 Хлапотин (Красностав), м. Луцького повіту Влн. 271, 283, 319, 369, 575
 Хлапотинська волость Луцького повіту Влн. 408, 601
 Хоболтова, с. Володимирського повіту Влн. 192, 193
 Ходаки, с. Кременецького повіту Влн. 414
 Ходаки (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 563
 Ходоси, с. Луцького повіту Влн. 563
 Холонів, с. Луцького повіту Влн. 172, 228, 261
 Холонев, див. Холонів
 Холпнів, с. Луцького повіту Влн. 207, 225, 237, 526
 Хом'яків, с. Луцького повіту Влн. 555
 Хоняків, с. 436, 563
 Хорів, с. Луцького повіту Влн. 370, 554
 Хорлупа, м. Луцького повіту Влн. 597, 607
 Хоровець, с. Луцького повіту Влн. 414, 563
 Хоростів, с. Володимирського повіту Влн. 414, 563
 Хотин, с. Кременецького повіту Влн. 563
 Хотинь, с. Луцького повіту Влн. 211, 538
 Хотичин, с. Луцького повіту Влн. 436, 554
 Хотянка, с. Луцького повіту Влн. 563
 Хотячів, с. Володимирського повіту Влн. 563
 Хоцин, с. Луцького повіту Влн. 246, 370
 Христівка, с. Кременецького повіту Влн. 613
 Хрінники, с. Луцького повіту Влн. 49, 370, 595
 Хролин, с. Кременецького повіту Влн. 414, 563
 Хусів, с. 173
 Царгород, див. Стамбул
 Цвіла, с. 563
 Цвітоха, с. Кременецького повіту Влн. 403, 406, 565, 610
 Цевів, с. Луцького повіту Влн. 140, 238, 433, 533
 Цеценівці, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Цурків, с. Луцького повіту Влн. 555
 Чарторья, див. Чортория
 Чаруків, с. Луцького повіту Влн. 244, 525
 Чепці, с. Кременецького повіту Влн. 612
 Червона Русь 393, 394, 414
 Черкаси, м. 591, 593
 Черленівці (Черниківці?), с. Костянтинівської волості Кременецького повіту Влн. 608
 Черленківці, с. Кременецького повіту Влн. 215, 247, 399
 Чернелівка, с. 594
 Чернехів, м. Кременецького повіту Влн. 284, 398, 597
 Чернехівська волость Кременецького повіту Влн. 398, 408, 414, 597, 601
 Черниці (Черниця), м. Луцького повіту Влн. 271, 275, 276, 277, 283, 284, 414, 563
 Чернігівщина 576
 Чернчиці, с. Луцького повіту Влн. 446, 563
 Чернява (Чорна ?, Черниківці?), с. Кременецького повіту Влн. 608
 Чернятин Нижній, с. Кременецького повіту Влн. 608
 Чесний Хрест, с. Луцького повіту Влн. 555
 Четвертня, м. Луцького повіту Влн. 211
 Чехія 326
 Чижівка, с. Кременецького повіту Влн. 411, 565, 612
 Човгузів, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Чорна, с. 414, 563
 Чорний шлях 363, 364, 366, 407
 Чорторійськ, м. Луцького повіту Влн. 297
 Чортория, м. Кременецького повіту Влн. 382
 Чотирбоки, с. Кременецького повіту Влн. 255, 411, 565, 612
 Чуднів, м. 166, 579, 583
 Чуднівська волость 145
 Шарварки, с. Луцького повіту Влн. 563
 Шаргород, м. 391, 401, 598, 599
 Шатерники, с. Луцького повіту Влн. 555, 563
 Шекеринці, с. Луцького повіту Влн. 555, 563
 Шельвів, с. Кременецького повіту Влн. 266, 613
 Шемів, с. 436
 Шенів, с. 563
 Шепетівка, м. Кременецького повіту Влн. 270, 271, 312, 319, 364, 368, 404, 610
 Щербів (Волошовщина), с. 563
 Щикичанка, с. Луцького повіту Влн. 264
 Шираївка, с. Кременецького повіту Влн. 613
 Шклин, с. Луцького повіту Влн. 542
 Шостаків, с. Луцького повіту Влн. 607
 Шотландія 454
 Шпаків, с. Луцького повіту Влн. 206, 227, 595

- Шульжинці, с. 391, 401
 Шумбар, с. Кременецького повіту Влн. 413
 Щекичанка, с. Луцького повіту Влн. 607
 Шеніїв, с. 599
- Щикичанька, див. Щекичанка
 Щурівці, с. Кременецького повіту Влн. 565
 Щурівці Великі, с. Кременецького повіту Влн. 612
 Щурівці Малі, с. Кременецького повіту Влн. 612
- Юначка, с. Кременецького повіту Влн. 409, 612
 Юрківщина, с. 563
 Юськівці, с. Луцького повіту Влн. 413, 563
 Юшківці, с. 595
- Яворівці, с. Кременецького повіту Влн. 399, 608
 Ягідне (Воля), с. Кременецького повіту Влн. 610
 Ягідне (Ягідна), с. Кременецького повіту Влн. 403, 404, 565
 Якимівці, с. Кременецького повіту Влн. 409, 612
 Ямпіль, м. Кременецького повіту Влн. 401, 402, 407
 Ямпільська волость Кременецького повіту Влн. 601
 Янполь, див. Ямпіль
 Янушпіль, м. 284
 Японія 159
 Яремичі, с. Кременецького повіту Влн. 413, 414, 563, 609
 Яровиця, м. Луцького повіту Влн. 174, 316
- Ярослав, м. 352, 355, 428, 583, 585
 Ярославичі, с. Луцького повіту Влн. 49, 370, 607
 Ярчики (Єрчики?), с. Кременецького повіту Влн. 609
 Ясенівка, с. Луцького повіту Влн. 541
 Яцківці (Другі), с. Кременецького повіту Влн. 563
 Яцківці, с. Кременецького повіту Влн. 258, 563, 608
 Яшківці, с. Луцького повіту Влн. 210, 238, 445
- Karolin, м. Луцького повіту Влн. 282
 Kremionka, р. 277
 Krupa, див. Крупа
- London 327
- Mokrunki (Мокрець?), с. Кременецького повіту Влн. 608
- Ostrog, див. Острог
 Orla, р. 277
- Polska, див. Польща
 Połonne, див. Полонне
- Rogaczow, див. Рогачів
 Rublowka, с. 381
- Smoldygow, див. Смолдирів
- Zaboyuce, див. Забориці (Заборичі)
 Zaslav, див. Заслав
 Zdolbica, див. Здолбиця

Наукове видання

Ворончук Ірина Олексіївна

Населення ВОЛІНИ

в XVI – першій половині XVII ст.:

родини,
господарство,
географічні
чинники

Художнє оформлення та верстка

І. Г. Хорошого

Підп. до друку 15.12.2011.

Формат 70×100/16

Папір офс. № 1.

Друк. офс. Гарнітура Constantia.

Ум. друк. арк. 57,85. Обл.-вид. арк. 50,51.

Наклад 300 пр. Зам. № 12-250.

Віддруковано в ППВФ

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 271 від 07.12.2000 р.

Населення ВОЛИНІ

в XVI – першій половині XVII ст.:

родина,
договора, державство,
демографічні
чинники

Вперше в українській історіографії на підставі значного комплексу документальних і нарративних джерел розглядається найширший спектр проблем соціальної історії ранньомодерного часу, а саме: практика укладання шлюбів, характер шлюбної моделі, типологія шлюбно-сімейних форм, їх взаємозв'язок зі шлюбною моделлю та прокреаційною поведінкою, вплив шлюбної моделі на структуру родини тощо.

Розкриваються внутрішні мотивації та механізми демографічної поведінки тогочасних людей, конкретний вияв і зміст яких зумовлювалися впливом цілого комплексу об'єктивних і суб'єктивних чинників: економічних, соціальних, правових, релігійних, політичних тощо.

